

ISSN 2181-1709 (P)
ISSN 2181-1717 (E)

2024/№3

TA'LIM VA
INNOVATSION
TADQIQOTLAR

ОБРАЗОВАНИЕ И
ИННОВАЦИОННЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ

EDUCATION AND
INNOVATIVE
RESEARCH

TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

№3/2024
MART

Muassis:

Buxoro davlat universiteti
Fan va ta'lim MChJ

Bosh muharrir: Ma'murov
Bahodir Baxshullayevich

Jamoatchilik kengashi raisi:
Xamidov Obidjon Xafizovich,
Buxoro davlat universiteti
rektori

Mas'ul kotib: Akramova
Gulbahor Renatovna

Texnik muxarrir: Davronov
Ismoil Ergashevich

Tahririyat manzili:
Buxoro shahar,
Q.Murtazoyev ko'chasi, 16-uy

E-mail:
eirjurnal2020@gmail.com

Jurnalning elektron sayti:
www.interscience.uz

Jurnal OAK Rayosatining
2021 yil 30 sentyabrda
306/6-son Qarori bilan
PEDAGOGIKA,
PSIXOLOGIYA,
FILOLOGIYA, TARIX
FANLARI bo'yicha falsafa
doktori (PhD) va fan doktori
(DSc) ilmiy darajasiga
talabgorlarning dissertatsiya
ishlari yuzasidan asosiy
ilmiy natijalarini chop etish
tavsiya etilgan ilmiy nashrlar
ruyxatiga kiritilgan

Bosishga ruxsat etildi:

10.04.2024 y.

Qog'oz bichimi 60x84 1/8.
b/t.12,5.

Buyurtma raqami №0325
«FAN VA TA'LIM» nashriyotida
chop etildi. Buxoro shahar
<https://interscience.uz/> saytida
joylashtirildi

Jurnal 28.07.2021 yilda 9305
raqami bilan O'zbekiston
Ommaviy axborot vositalari
davlat ro'yxatidan o'tgan

Jurnal 2020 yilda tashkil topdi
va 2 oyda 1 marta chop etildi.
2021 yil noyabr oyidan
boshlab har oyda 1 marta
o'zbek, rus va ingliz tillarida
chop etiladi

«Ta'lim va innovatsion
tadqiqotlar» xalqaro ilmiy-
metodik jurnalidan ko'chirib
bosish tahririyatning roziligi
bilan amalga oshiriladi

Maqolada keltirilgan
faktlarning
to'g'riligi uchun muallif
mas'uldir

07.00.00 – TARIX FANLARI

Ismoiljonova M. U., Mo'minov H. M. Yangi O'zbekistonda sud tizimi va bu sohada islohatlarning o'ziga xos jihatlari	3
Mo'minov H. M., Qodirjonov O.T. O'zbekiston va Xitoy: hamkorlik aloqalarining yangi bosqichi (2017 – 2023-yillar)	7
Olimjonov D.Z. “Boburnoma” asarida harb ishi bilan bog'liq etnografik ma'lumotlar	12
Saydqulova S.I. Mustaqillik yillarida O'zbekiston va Saudiya Arabistoni o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalarining rivojlanishi	17
Sobirov T.R. O'rta Asya'da tasarim tarihinin gelişimine ebu'l vefa el-bûzcânî'nin etkisi	21

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

Artikova Z. Z. Xitoy tilida insho yozish algoritmi	35
Baratova K. X. Category of phraseological unit	38
Bazarbaeva A. Analysis of colour terms in the context of cognitive-discursive approach	45
Buronova X. T. O'zbek tili tibbiy terminlarining genetik xususiyatlari	48
Eshonqulov R. T. English language semantic shift: social media neologisms	51
Haydarov A. A., Sattorova Sh. Tinish belgilarida ifodalangan fonografik uslubiy vositalar	56
Kadirova N. A., Saidova Z. S. Fransuz va o'zbek tillarida fe'l so'z turkumini o'rgangan olimlar	59
Mirqodirova Z. Sh. Til o'rganishda tanqidiy fikrlashning ahamiyati	63
Otaxonova H. A. Methods of research of media texts	68
Qayumova N. M. Shekspir va Rauf Parfi sonetlarida portret	73
Qodirova G. Folklor matnlarining lingvostatistikasi tadqiqotlari tahlili	77
Примкулова С. Б. Словарный состав, и его изменчивость	81
Sanoyeva G. R. Sodda gap sintaksisning asosiy birligi sifatida	87
Saydamatov I. The different peculiarities of phraseological units with somatic components in modern linguistics	91
Темирова Ш. Г., Хаджикурбанова Г. А., Юлдашева С. Т. Фразеологизмы в разных языках: сходства и различия	95
Turakulova Kh. S. Development and practice of language learning and teaching methods in Uzbekistan	101

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI

Abdrimov I. A. Zamonaviy pedagogik va psixologik adabiyotlarda kreativ fikrlash tushunchasining tahlili	106
Abdullaeva F. N. Coursera ommaviy onlayn ochiq kurslar orqali talabalarning mustaqil ta'lim olish jarayonini tashkillashtirish	111
Asiljonova Sh. D. Maktabga tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilarini ingliz tilida produktiv faollashtirish	117

Atakov I. Maktablarda "Tarbiya" fani o'qitishda innovatsion yondashuvlar nazariyasi va amaliyoti	122
Azimova G. B. Talabalarining o'qish ko'nikmasini rivojlantirishda qo'llaniladigan metodlar	128
Amonova N. M. Talabalarda aqliy kompetentlikni takomillashtirish yo'nalishlari	132
Boymirov Sh. T., Zamonova Sh. S. Didaktik tamoyillar asosida fizikani o'qitish	136
Байбаева М. Х., Юлдашева Х. К. Квалиметрическое обеспечение как фактор развития образовательных систем в высшей школе	140
Egamov M.X. Ehtimollar nazariyasi va matematik statistika elementlarini o'qitishning zamonaviy didaktik modellari va usullari	144
Hasanova N. N. Sabzavotchilikdagi islohotlar va yangi navlarning yaratilish tarixi	151
Ibragimov A. A., Kurbanova Sh. M. O'quv jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanish uchun masofaviy ta'lim elementlarini qo'llash usullari	154
Inoyatov A. Sh. Keksa yoshdagi kishilarning salomatligi va psixofiziologik xususiyatlari	161
Isakulova N. Bojxona sohasiga oid terminlarni o'qitishda axborotli va amaliy loyihalardan foydalanish	170
Jabborova M. A. Mamlakatimiz olimlari tomonidan talabalar akademik o'zlashtirishi determinantlarini tadqiq etilishi	174
Jabborova O. M. Boshlang'ich ta'lim metodikasini takomillashtirishning innovatsion mexanizmlari	178
Mardankulov J. A. O'quvchilarni matematika fanidan qiyin misol va masalalarni yechishga tayyorlash	184
Mirzayev Sh. Oliy o'quv yurtlarida ta'lim me'yoriy hujjatlari bilan ishlashga innovatsion yondashuvlar	188
Normatova M. B. Kursantlar lingvistikasini shakllantirishda strategik kompetensiyasini shakllantirish muammosi	193
Ozodova M. H. Boshlang'ich sinflarda muloqot ko'nikmasini rivojlantirishda ijodiy topshiriqlaridan foydalanish	197
Po'latov L. A. Ta'lim tizimida faol talaba shaxsining intellektual xususiyatlarini rivojlantirishning ahamiyati	201
Pulatova M. K. Maktab o'qituvchilarida o'quvchilarni o'quv strategiyalariga (learning strategies) o'rgatish ko'nikmalarini rivojlantirish	206
Karimova N. X. Kasbiy-pedagogik faoliyatga talabalarni moslashtirish jarayoniga kreativ yondashuv tamoyillari	210
Saydullaev D. Ya. Talabalarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish muammosining ijtimoiy-psixologik adabiyotlarda yoritilishi	215
Teshayev A.T. "O'zbekiston tarixi" fanini metodik takomillashtirish asosida talabalarining ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirish	219
Умарова Г. А. Принципы совершенствования профессиональных компетенций будущих инженеров	225
Xasanova G. I. O'qituvchilarining pedagogik qobiliyatini takomillashtirishning didaktik hususiyatlari	230
Xujaqulov A.X. Mutaxassislik fanlari bo'yicha mustaqil ishlarni tashkil etish metodikasi	234
Xujayarova N. S. Talabalarining individual ta'lim traektoriyasini amalga oshirishda kasbiy kompetensiyaning o'rni	238
Yuldasheva M. E. Bo'lajak pedagoglarda kommunikativ va komunikabellik qobiliyatlarini rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari	241
Yunusova X. Sh. Ta'lim tizimi uchun pedagoglarni tayyorlash-dolzarb muammo sifatida	245
Закирова М. Р. Исследование уровня сформированности креативной информационно-коммуникационной компетентности директоров общеобразовательных школ в республике узбекистан	249
Захидова Д. А. Подготовка педагогов дошкольного образования к оздоровительно-образовательной работе с детьми	256

13.00.04 – JISMONIY TARBIYA VA SPORT MASHG‘ULOTLARI NAZARIYASI VA METODIKASI	
Amirov A. S. Kurashchilarning moslashuvida etnopedagogik, etnopsixologik psixofiziologik xususiyatlarini nazorat qilish.	260
Mansurov B. K. Yosh voleybolchilarni musobaqalarga tayyorlash tizimi	267
Mo‘ydinov M. R. Belbog‘li kurashchilarning koordinatsion mashqlar yordamida texnik – taktik tayyorgarligini takomillashtirish	272
Мухаммадиев К. Б. Реализация технологии физического воспитания детей 6-9 лет на спортивно-оздоровительном этапе в кураш	283
Чоршамиев Н. А. Довруғи ошиб бораётган миллий кураш турларининг илмий салоҳияти ва имкониятлари	289
19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI	
Alimov X.M. “Men” – konsepsiyning psixologik talqini	297
Askarova N. A. Pedagoglarda kasbiy kuyishni keltirib chiqaruvchi psixologik omillarni o‘rganilganligi	300
Ataqllov B. A. Shaxsda ekstremistik qarashlar shakllanishining ijtimoiy-psixologik jihatlari	304
Абдуллажонов Ш. А., Абдуллаева Д. Н. Психологические особенности определение уверенности студентов в себе	308
Bozorov A. A. Professor-o‘qituvchilarni psixik imkoniyatlari kasbiy rivojlanishiga ta’siri masalalari	312
Dosjanova Yu. R. Yoshlarning diniy qadriyatlarida sotsial-psixologik xususiyatlarni shakllanganlik darajalarini tadqiq qilish metodlari	316
Dusmuxevedova Sh. A. O‘smirlik davrida o‘z-o‘ziga nisbatan ishonch va o‘z-o‘ziga bo‘lgan munosabatning o‘zaro aloqadorlik xususiyatlari	321
Ismoilova N. Z. O‘quvchi va talabalarda koping strategiya namoyon bo‘lishining o‘ziga xosligi	325
Лекерова Г. Ж., Юлдашева С. З., Бавбекова А. Э. Психологические проблемы психологического обслуживания семьи	329
Meliqo‘ziyeva M. A., Isaxanova M. E. Pedagogik muloqotda nizolarning psixologik xususiyatlari	334
Nazarov A. S. Boshqaruvda qaror qabul qilish modellari, texnologiyalarining ijtimoiy-psixologik mexanizmlari	338
Normurotova A. Psychological-pedagogical conditions of teaching natural sciences in primary grades	344
Нуралиева Б. Значение психологической культуры для современного общества	348
Odilova Yo. I. Ota-onalarning bolaga munosabati ijtimoiy fobiya omiliga yo‘naltirilgan tadqiqot metodikalarining psixologik tavsifi	352
Otanazarova M.U. Qayta nikohdagi oilalarda ota-ona va farzand munosabatlarning psixologik jihatlari	356
Pulatova G. M., Maxamadjonov J. Z. Kichik maktab yoshidagi bolalarda bilingvizm hodisasining shakllanish omillari.	359
Rahmonova D. Xulqi og‘ishganlik va uni profilaktika qilishning psixologik yo‘llari	363
Saidova Yu. A. O‘smirlarda ishonch hissi va uning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari	366
Toshpo‘latova M. I. Antroposentrik lingvistikada shaxs fenomeni hodisasi	370
Тиллашайхова Х. А. Проблема социально-психологического благополучия личности в условиях глобализации	375
Tulyaganova D. R. Ijtimoiy moslashuv maktabgacha yoshdagi bolalarning psixologik rivojlanish predikati sifatida	379
Isaxanova M. E. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida nutqiy jarayonlarni rivojlantirishning psixologik xususiyatlari	384
Umarov B. M. Bolalar va o‘smirlarda xulq og‘isining ijtimoiy-psixologik omillari	388
Umarova M. Maktabgacha tarbiya yoshdagi bolalarda shaxs xususiyatlarining rivojlanishi	394
Sharopov N. M. Talabalarda internet tobeligini susaytirishda ko‘ping xulq muommosining nazariy tahlili	399

TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR

JAMOATCHILIK KENGASHI A'ZOLARI

Djurayev Risboy Haydarovich, pedagogika fanlari doktori, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi.
Shamsutdinov Rustambek Temirovich, Andijon davlat universiteti professori, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat hodimi, tarix fanlari doktori
Majidov Inom Urushevich, texnika fanlari doktori, professor. O'zbekiston milliy universiteti
Olimov Qahramon Tanzilovich, pedagogika fanlari doktori, professor. A.I.Gersen nomidagi Rossiya davlat pedagogika universiteti Toshkent filiali
Tadjixodjayev Zokirxo'ja Abdusattorovich, texnika fanlari doktori, professor
Musurmonova Oyniso, pedagogika fanlari doktori, professor
Safarova Rohat G'aybulloyevna, pedagogika fanlari doktori, professor, T.N.Qori-Niyoziy nomidagi O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti
Ibragimov Xolboy Ibragimovich, pedagogika fanlari doktori, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi.

TAHRIRIYAT KENGASHI A'ZOLARI

XORIJI OLIMLARI

Artamonova Yekaterina Iosifovna, pedagogika fanlari doktori, professor, Moskva davlat pedagogika universiteti, Xalqaro pedagogika fanlari akademiyasining prezidenti
Yemelyanova Irina Yevgeneyevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika universiteti. Rossiya
Kuzmenko Galina Anatolevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Moskva davlat pedagogika universiteti, Jismoniy tarbiya, sport va salomatlik instituti
Safaraliyev Bozor Safaraliyevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Chelyabinsk davlat akademiyasi
Kulishov Vladimir Vasilevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina
Lazarenko Irina Rudolfova, pedagogika fanlari doktori, professor. Altay davlat pedagogika universiteti rektori, Rossiya
Filippova Oksana Gennadevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika universiteti. Rossiya
Xristo Kyuchukov, pedagogika fanlari doktori. Umumiy tilshunoslik va psixolingvistika professori. Berlin Erkin universiteti, Turkologiya instituti. Xalqaro psixolingvistika va Sotsiolingvistika jurnali asoschisi va muharriri, Germaniya
Kumskov Mixail Ivanovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor. M.V. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti
Maksimenko Sergey Dmitriyevich, akademik, psixologiya fanlari doktori, professor. Ukraina Milliy pedagogika fanlari akademiyasining akademigi
Padalka Oleg Semenovich, pedagogika fanlari doktori, professor, M.P. Dragomanova nomidagi pedagogika milliy universiteti, Ukraina
Hazretali Tursun, tarix fanlari doktori, professor, Xoja Ahmad Yassaviy nomidagi xalqaro qozoq-turk universiteti professori
Mamedova Irada, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent, Ozarbayjon Milliy akademiyasi Tarix instituti bo'lim boshlig'i
Timur Xo'jaog'li, tilshunos va adabiyotshunos olim. Michigan universiteti professori (AQSh)
Nurettin Hatunoğlu Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Turkiya)
Mullodjanov Sayfullo Kuchakovich, tarix fanlari doktori, professor. Tojikiston milliy universiteti
Gushko Sergey Vladimirovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina

O'ZBEKISTON OLIMLARI

TARIX FANLARI

Inoyatov Sulaymon Inoyatovich, tarix fanlari doktori, professor. Buxoro davlat universiteti
Azamat Ziyov, tarix fanlari doktori, akademik, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti direktori
Rajabov Qahramon Kenjayevich, tarix fanlari doktori, professor, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti bosh ilmiy xodimi
Rashidov Oybek Rasulovich, tarix fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

FILOLOGIYA FANLARI

Madjidova Ra'no Urishevna, filologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Sharipova Laylo Frunzeyevna, filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti
Nigmatova Lolaxon Xamidovna, filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti
Yusupova Hilola O'ktamovna, filologiya fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Akramova Surayo Renatovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa do'ntori (PhD), dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti

PEDAGOGIKA FANLARI

Tolipov O'tkir Qarshiyevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti.
Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor. Buxoro davlat universiteti
Dilova Nargiza Gaybullaevna, pedagogika fanlari doktori DSc, professor. Buxoro davlat universiteti
Tilavova Matlab Muxammadovna, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Sohibov Akram Rustamovich, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Qarshi davlat universiteti
Umarov Baxshullo Jo'rayevich, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Hasanova Gulnoz Qosimovna, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat universiteti
Inoyatov Abdullo Shodiyevich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat universiteti
Davronov Nurzod Ismoilovich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti

PSIXOLOGIYA FANLARI

Umarov Baxriddin Mingbayevich, psixologiya fanlari doktori, professor. Toshkent davlat pedagogika universiteti
Bafayev Muxiddin Muxammadovich, psixologiya fanlari buyicha falsafa doktori (PhD). Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

IQTISODIYOT FANLARI

Kurolov Kobuljon Kulmanovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor. Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti huzuridagi pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi direktori
Mamanazarov Abduraxim Bozorovich, pedagogika fanlari doktori DSc. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti Toshkent filiali

FALSAFA FANLARI

Namozov Bobir Bahriyevich, falsafa fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

BIOLOGIYA FANLARI

Artikova Hafiza To'ymurodovna, biologiya fanlari doktori, professor. Buxoro davlat pedagogika instituti

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ЧЛЕНЫ ОБЩЕСТВЕННОГО СОВЕТА

Джурсаев Рисбой Хайдарович, доктор педагогических наук, академик АНРУз
Шамсутдинов Рустамбек Темирович, профессор Андиганского государственного университета, заслуженный работник культуры Узбекистана, доктор исторических наук
Мажидов Ином Урушев, доктор технических наук, профессор, Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека
Олимов Кахрамон Танзилович, доктор педагогических наук, профессор, Ташкентский филиал Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена
Таджиходжаев Зокирхужа Абдусатторович, доктор технических наук, профессор
Мусурмонова Ойнисо, доктор педагогических наук, профессор
Сафарова Рохат Гайбуллоевна, доктор педагогических наук, профессор, Узбекский научно-исследовательский институт педагогических наук имени Т. Н. Кори-Ниязи
Ибрагимов Холбой Ибрагимович, доктор педагогических наук, академик АНРУз

РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКИЙ СОВЕТ ЗАРУБЕЖНЫЕ УЧЕНЫЕ

Артамонова Екатерина Иосифовна, доктор педагогических наук, профессор, Московского государственного педагогического университета. Президент Международной академии педагогических наук
Емельянова Ирина Евгеньевна, доктор педагогических наук, профессор, Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия
Кузьменко Галина Анатольевна, доктор педагогических наук, профессор. Московский государственный педагогический университет, Институт физической культуры, спорта и здоровья
Сафаралиев Бозор Сафаралиевич, доктор педагогических наук, профессор кафедры социально-культурной деятельности Челябинской государственной академии
Кулишов Владимир Васильевич, доктор педагогических наук, профессор. Государственный университет экономики и технологий, Кривой Рог, Украина
Лазаренко Ирина Рудольфовна, доктор педагогических наук, профессор. Ректор Алтайского государственного педагогического университета, Россия
Филиппова Оксана Геннадьевна, доктор педагогических наук, профессор. Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия
Христо Кючуков, доктор педагогических наук. Профессор общего языкознания и психолингвистики. Свободный университет Берлина, Институт тюркологии. Редактор Международного журнала психолингвистики и социолингвистики, Германия
Кумсков Михаил Иванович, доктор физико-математических наук, профессор Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова
Максименко Сергей Дмитриевич, академик, доктор психологических наук, профессор. Академик Национальной академии педагогических наук Украины
Падалка Олег Семенович, доктор педагогических наук, профессор, Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова, Украина
Хазретали Турсун, доктор исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмада Яссави
Мамедова Ирада, PhD по историческим наукам, доцент, заведующий институтом истории Национальной Академии Азербайджана
Тимур Хужаугли, лингвист и литературовед. Профессор Мичиганского университета (США)
Nurettin Hatipoğlu, Assoc. доктор, университет Зонгулдак Бюлент Эджевит, факультет искусств и наук, исторический факультет (Турция)
Муллоджанов Сайфулло Кучакович, доктор исторических наук, профессор. Национальный университет Таджикистана
Гушко Сергей Владимирович, доктор экономических наук, профессор, проректор Государственного экономико-технологического университета, Кривой Рог, Украина

УЧЕНЫЕ УЗБЕКИСТАНА

История

Иноятлов Сулаймон Иноятovich, доктор исторических наук, профессор. Бухарский государственный университет
Азамат Зиё, доктор исторических наук, академик, директор Института истории Академии наук Узбекистана
Рахматов Кахрамон Кенжаевич, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории Академии наук Узбекистана
Ойбек Расулович Рашидов, доктор исторических наук. Бухарский государственный университет

Филология

Маджидова Рано Уришевна, доктор филологических наук, профессор. Узбекский государственный университет мировых языков
Шарипова Лайло Фрунзеевна, доктор филологических наук. Бухарский государственный университет
Нигматова Лолахан Хамидовна, доктор филологических наук. Бухарский государственный университет
Юсупова Хилола Уктамовна, кандидат филологических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Акрамова Сураё Ренатовна, доктор философских наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт

Педагогика

Толипов Уткир Каршиевич, доктор педагогических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами.
Олимов Ширинбой Шарофович, доктор педагогических наук, профессор. Бухарский государственный университет
Тилавова Матлаб Мухаммадовна, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Дилова Наргиза Гайбуллаевна, доктор педагогических наук (DS), профессор. Бухарский государственный университет
Сохибов Акрам Рустамович, кандидат педагогических наук, доцент. Каршинский государственный университет
Умаров Бахтиулло Джурсаевич, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет
Хасанова Гулноз Касимовна, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет
Иноятлов Абдулло Шодиевич, доктор философских наук (PhD) по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный университет
Давронов Нурзод Исмоилович, PhD по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный педагогический институт

Психология

Умаров Бахриддин Мингаевич, доктор психологических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет
Бафиев Мухиддин Мухаммадович, PhD по психологическим наукам. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами

Экономика

Курулов Кобулжон Кулманович, доктор экономических наук, профессор. Директор сетевого центра переподготовки и повышения квалификации педагогов Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова
Маманазаров Абдухаким Бозорович, доктор педагогических наук (DS), доцент. Ташкентский филиал Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова

Философия

Намозов Бобир Багриевич, доктор философских наук. Бухарский государственный университет

Биология

Артикова Хафиза Тоймуродовна, доктор биологических наук, профессор. Бухарский государственный педагогический институт

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

MEMBERS OF THE PUBLIC COUNCIL

Risboy Haydarovich Djuraev, doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
Rustambek Temirovich Shamsutdinov, professor of Andijan State University, Honored Worker of Culture of Uzbekistan, Doctor of Historical Sciences

Inom Urushevich Majidov, doctor of Technical Sciences, Professor. National University of Uzbekistan.

Kahramon Tanzilovich Olimov, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Tashkent branch of the Russian State Pedagogical University named after A.I. Gertsen

Zokirkhoja Abdusattorovich Tadjikhodjaev, doctor of Technical Sciences, Professor

Oyniso Musurmonova, doctor of pedagogical sciences, professor

Rohat Gaybulloevna Safarova, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Uzbek Scientific Research Institute of Pedagogical Sciences named after T.N. Qori-Niyazi.

Kholboy Ibragimovich Ibragimov, doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

MEMBERS OF EDITORIAL COUNCIL

Ekaterina Iosifovna Artamonova, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, President of the Moscow State Pedagogical University, International Academy of Pedagogical Sciences

Irina Evgenyevna Emelyanova, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, South Ural State Humanitarian Pedagogical University, Russia

Galina Anatolevna Kuzmenko, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Moscow State Pedagogical University, Institute of Physical Culture, Sports and Health

Bozor Safaraliyevich Safaraliyev, doctor of pedagogical sciences, professor. Chelyabinsk State Academy

Vladimir Vasilevich Kulishov, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine

Irina Rudolfova Lazarenko, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Rector of Altai State Pedagogical University, Russia

Oksana Gennadevna Filippova, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. South Ural State Humanitarian Pedagogical University, Russia

Christo Kyuchukov, doctor of Pedagogical Sciences. Professor of General Linguistics Psycholinguistics. Free University of Berlin, Institute of Turkology. Founder and editor of the International Journal of Psycholinguistics and Sociolinguistics, Germany

Mikhail Ivanovich Kumskov, doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor. M.V. Lomonosov Moscow State University

Sergey Dmitriyevich Maksimenko, academician, doctor of psychological sciences, professor. Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

Oleg Semenovitch Padalka, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, National Pedagogical University named after M.P. Dragomanova, Ukraine

Tursun Hazretili, doctor of Historical Sciences, Professor of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmad Yassavi

Khuzhaugli Timur, linguist and literary critic. Professor at the University of Michigan (USA)

Hatunoğlu Nurettin, Assoc. Dr., Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History (Turkey)

Mullojanov Sayfullo Kuchakovich, doctor of Historical Sciences, Professor. National University of Tajikistan

Gushko Sergey Vladimirovich, doctor of Economics, Professor, Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine

SCIENTISTS OF UZBEKISTAN

History

Inoyatov Sulaimon Inoyatovich, doctor of Historical Sciences, Professor. Bukhara State University

Azamat Ziyo, doctor of Historical Sciences, Academician, director of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan

Rajabov Kakhramon Kenjayevich, doctor of Historical Sciences, Professor, main researcher of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan

Rashidov Oybek Rasulovich, doctor of Historical Sciences. Bukhara State University

Philology

Majidova Rano Urishevna, doctor of Philology, Professor, Uzbek State University of World Languages

Sharipova Laylo Frunzeyevna, professor, Doctor of Philology. Bukhara State University

Nigmatova Lolaxon Xamidovna, doctor of Philology. Bukhara State University

Yusupova Khilola Oktamovna, candidate of philological sciences, associate professor. Bukhara Engineering and Technology Institute

Akramova Surayo Renatovna, doctor of Philosophy, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute

Pedagogy

Tolipov Utkir Karshiyevich, doctor of Pedagogy, Professor. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami.

Olimov Shirinboy Sharofovich, doctor of pedagogical sciences, professor. Bukhara State University

Tilavova Matlab Muhammadovna, candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute

Dilova Nargiza Gaybullayevna, doctor of pedagogical sciences (DSc), Professor. Bukhara State University

Sohibov Akram Rustamovich, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Karshi State University

Umarov Bakhshullo Djurayevich, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute

Khasanova Gulnoz Kasimovna, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Bukhara State University

Inoyatov Abdullo Shodievich, doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

Davronov Nurzod Ismoilovich, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute

Psychology

Umarov Bakhridin Mingbayevich, doctor of Psychology, Professor. Tashkent State Pedagogical University

Bafaev Muhiddin Mukhamadovich, PhD in Psychological Sciences. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Economy

Kurolov Kobuljon Kulmanovich, doctor of Economics, Professor. Director of the network center for retraining and advanced training of teachers of the Tashkent State Technical University named after Islam Karimov

Mamanazarov Abdukhakim Bozorovich, doctor of pedagogical sciences (DSc), associate professor. Tashkent branch of Moscow State University. M.V. Lomonosov

Philosophy

Namozov Bobir Baxriyevich, doctor of Philosophy. Bukhara State University

Biology

Artikova Khafiza Tuymurodovna, doctor of Biological Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

07.00.00 – TARIX FANLARI

YANGI O‘ZBEKISTONDA SUD TIZIMI VA BU SOHADA ISLOHATLARNING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

*Ismoiljonova Mubinaxon Umidjon qizi,
Andijon Davlat Universiteti Tarix fakulteti 3-bosqich talabasi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.001>*

*Mo‘minov Husanboy Madaminjonovich,
Andijon davlat universiteti tarix fakulteti O‘zbekiston tarixi kafedrasida dotsenti*

Annotatsiya. Mazkur maqolada Yangi O‘zbekistonni barpo etishda amalga oshirilayotgan bir qator muhim islohotlar shu jumladan sud-huquq tizimidagi yangiliklar va Sud – zimmasiga davlat hokimiyatining bo‘g‘inlaridan biri – Sud hokimiyatini amalga oshirish yuklangan organ ekanligi haqida ma’lumotlar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: sud tizimi, xalqaro huquq, bir sud – bir instansiya, Oliy xo‘jalik sudi, ma’muriy sud, “xabeas corpus”.

JUDICIAL SYSTEM IN NEW UZBEKISTAN AND SPECIFIC ASPECTS OF REFORMS IN THIS FIELD

*Ismailjonova Mubinaxon Umidjon kizi,
Andijan State University, 3rd grade student of the Faculty of History*

*Mominov Husanboy Madaminjonovich,
Associate Professor of the Department of History of Uzbekistan, Faculty of History, Andijan State University*

Abstract. This article describes a number of important reforms implemented in the establishment of New Uzbekistan, including news in the judicial legal system and information about the fact that the Court is one of branches of state power – the body entrusted with the implementation of judicial power.

Key words: judicial system, international law, one court – one instance, Supreme Economic Court, administrative court, “habeas corpus”.

СУДЕБНАЯ СИСТЕМА В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ И ОСОБЕННОСТИ РЕФОРМ В ЭТОЙ СФЕРЕ

*Исмаилджонова Мубинахон Умиджон кизи,
Андижанский государственный университет, студентка 3 курса исторического факультета*

*Моминов Хусанбой Мадаминжонович,
Доцент кафедры истории Узбекистана исторического факультета Андижанского государственного университета*

Аннотация. В данной статье описан ряд важных реформ, реализованных в период становления Нового Узбекистана, в том числе новости судебно-правовой системы и информация о том, что Суд является одной из ветвей государственной власти – органом, на который возложено осуществление судебной власти.

Ключевые слова: судебная система, международное право, один суд – одна инстанция, Высший хозяйственный суд, административный суд, хабеас корпус.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasida sud-huquq sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar mamlakatni modernizatsiya qilishda muhim ahamiyatga ega. Xoh u ijtimoiy-iqtisodiy, xoh madaniy-ma’naviy yoki sud-huquq, ulardan ko‘zlangan oliy maqsad fuqarolarning huquq va erkinliklarini samarali himoya

qilish, ularning qonuniy manfaatlari buzilishining oldini olish, batafsil yoritadigan bo'lsak, baxtli va farovon hayot kechirishini ta'minlashga qaratilgan bo'ladi. Bu borada 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi mazkur demokratik islohotlarni o'tkazishda asosiy omil bo'lib xizmat qildi[3].

“Sudyaniy ongida – adolat, tilida – haqiqat, dilida – poklik bo'lishi kerak”[4]. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev mamlakat sud tizimi vakillari, o'zbek sudyalari oldiga ana shunday haqqoniy talabni qo'ydi.

Davlatimiz rahbarining 2017- yil 13- iyunda sudyalari bilan bo'lib o'tgan birinchi tarixiy uchrashuvda so'zlagan nutqida sud tizimini fuqarolarimizning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlari himonchli himoya qiladigan adolat qo'rg'oniga aylantirishdek ustuvor maqsad o'z mujassamini topgan. Yurtboshimiz 2017- yil 22- dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasida ta'kidlaganidek, «Sudlarning asosiy vazifasi adolatni qaror toptirishdan iborat. Buning uchun sud har bir ish yuzasidan qonuniy, asosli va adolatli qaror chiqarishi lozim»[4].

Harakatlar strategiyasi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini takomillashtirish uchun asos bo'lib, Asosiy Qonunimizga muhim o'zgartirishlar kiritildi. Xususan, 2017- yil 6- aprelda Konstitutsiyaning 7 ta moddasiga kiritilgan tuzatishlarda quyidagi 3 ta ustuvor vazifa:

birinchidan, fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish huquq kafolatlarini kengaytirish;

ikkinchidan, odil sudlovga erishish darajasini, sud ish yurituvining sifatini oshirish;

uchinchidan, nomzodlarni tanlash va sudyalari lavozimlariga tayinlash tizimini yanada takomillashtirish – sud-huquq islohotlarining muhim yo'nalishlari sifatida mustahkamlab qo'yildi.

Mamlakatimizda fuqarolarning huquq va erkinliklarini, eng avvalo, jinoiy tajovuzlardan himoya qilishning ishonchli kafolatlarini ta'minlashga, shuningdek, inson sha'ni va qadr-qimmatini kamsitilishiga, qonuniy manfaatlari cheklanishiga yo'l qo'yimaslikka qaratilgan keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda.

Sud tizimidagi shiddatli o'zgarishlarni uchta mezon – tizimdagi avvalgi holat, hozirgi holat va erishilgan natijalar asosida tahlil etish lozim.

Birinchi muhim o'zgarish: tub islohotlar boshlanishiga qadar mamlakatimizda bir-biridan mustaqil bo'lgan – Oliy sud va Oliy xo'jalik sudi faoliyat yuritib kelgan. 2017- yil 1- iyunda Oliy sud va Oliy xo'jalik sudi yagona sud hokimiyati – O'zbekiston Respublikasi Oliy sudiga birlashtirildi. Natijada yagona sud amaliyoti ta'minlandi, bir-birini takrorlovchi funksiyalar muvofiqlashtirildi.

Ikkinchi muhim o'zgarish: ilgari ommaviy huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolar fuqarolik va iqtisodiy sudlar tomonidan hal qilingan. Endilikda davlat organlari va mnsudor shaxslarning qarorlari ustidan keltirilgan shikoyatlarni ko'radigan maxsus – ma'muriy sudlar tashkil etildi.

Buning natijasida:

jismoniy va yuridik shaxslar huquqlarining sud orqali himoya qilinishi yanada kengaytirildi;

yagona ma'muriy sud amaliyoti shakllantirildi;

Oliy sud Plenumi qarorlari to'liq xatlovdan o'tkazilib, muvofiqlashtirildi.

Uchinchi muhim o'zgarish: yaqin vaqtlargacha investitsiyaviy nizolar fuqarolik va iqtisodiy sudlar tomonidan barcha sud bosqichlarida hal qilingan. 2021- yil 1- yanvarda Oliy sudga investitsiyaviy nizolar va raqobatga oid maxsus sudlov tarkibi tashkil etildi. Ushbu sudlov tarkibi investorlar huquqlarini himoya qilish bilan bevosita shug'ullanmoqda.

Shunday qilib, quyidagi uchta muhim natijaga erishildi: investorlar yillab sarson bo'lishining oldi olindi; nizolar bita sudga hal qilinishi ta'minlandi; mamlakatimizning investitsiyaviy jozibadorligi ortdi.

Bundan tashqari, sud-huquq sohasidagi islohotlarni chuqurlashtirishga ustuvor e'tibor qaratilishi natijasida sudlar mustaqilligi va odil sudlovga bo'lgan huquqni himoya qilish sohasida xalqaro standartlarni implementatsiya qilish bo'yicha aniq chora-tadbirlar qabul qilindi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020- yil 24- iyuldagi “Sudlar faoliyatini yanada takomillashtirish va odil sudlov samaradorligini oshirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi farmoni sud instansiyalarining kamayishi va nazoratning to'liq bekor qilinishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi. Farmon doirasida bir qator muhim natijalarga erishildi.

Birinchidan, sud himoyasini ta'minlashdagi ortiqcha byurokratik to'siqlar olib tashlanib, sud qarorlarini qayta ko'rishning bir-birini takrorlovchi bosqichlari 3 tagacha kamaytirildi.

Ikkinchidan, sud ishlarini nazorat tartibida ko'rish instituti to'liq tugatildi.

Uchinchidan, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi raisi, Bosh prokurori va ular o'rinbosarlarining

sudning hal qiluv qarorlari, hukmlari, ajrimlari hamda qarorlari ustidan nazorat tartibida protest kiritish huquqi bekor qilindi.

“Bir sud – bir instansiya” tamoyilining joriy etilishi natijasida fuqarolarning odil sudlovga erishish darajasi oshmoqda.

Ma’lumki, ilgari sudlarda quyidagi 7 ta bosqichda: Birinchi instansiya (tuman, shahar); Apellyatsiya yoki kassatsiya instansiyasi (viloyat); Viloyat sudi Rayosati; Oliy sud sudlov hay’ati; Oliy sud nazorat instansiyasi; Oliy sud Rayosati va Oliy sud Plenumi bosqichlarida ishlar ko’rilgan.

Odil sudlovga oid xalqaro standartlarga mos ravishda uch bosqichli sud tizimi yaratildi. Ya’ni:

birinchi instansiya – tuman va shahar sudlari;

apellyatsiya instansiyasi – viloyat darajasidagi sudlar;

kassatsiya instansiyasi – Oliy suddan iborat bo’lgan “Bir sud – bir instansiya” tamoyili joriy qilindi.

Islahotlar tufayli quyidagi amaliy natijalarga erishildi:

birinchi natija: fuqarolar ortiqcha ovoragarchiligining oldi olindi;

ikkinchi natija: odil sudlovni amalga oshirish samaradorligi ortdi;

uchinchi natija: bir-birini takrorlovchi instansiyalar qisqartirildi;

to’rtinchi natija: Oliy sudga 84,8 foiz yakuniy qarorlar qabul qilinishiga erishildi;

beshinchi natija: xalqaro ekspertlar e’tiroziga sabab bo’layotgan nazorat instansiyasi to’liq bekor qilindi.

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017- yil 30- noyabrda qabul qilingan “Sud-tergov faoliyatida fuqarolarning huquq va erkinliklari kafolatlarini kuchaytirish bo’yicha qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida”gi farmoni dalillar maqbulligi masalasini aniqlashtirishda muhim qadam bo’ldi. Shuningdek, Jinoyat-protsessual kodeksning 95-moddasiga 2018- yil 4- aprelda dalillarning maqbul emasligiga oid yangi normalar kiritildi.

Endilikda agar dalillar qonunga xilof usullar orqali yoki jinoyat protsessi ishtirokchilarining huquqlarini cheklash yo’li bilan yoxud Jinoyat-protsessual kodeksning talablari buzilgan holda olingan bo’lsa, shu jumladan:

qiynoqqa solish va boshqa shafqatsiz, g’ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni kamsituvchi muomala hamda jazo turlarini qo’llagan holda;

ularni soxtalashtirish yo qalbakilashtirish yo’li bilan;

himoyaga bo’lgan huquqlarni, shuningdek, tarjimon xizmatlaridan foydalanish huquqi buzilgan holda;

jinoyat ishi bo’yicha protsessual harakatning mazkur jinoyat ishini yuritishni amalga oshirish huquqiga ega bo’lmagan shaxs tomonidan bajarilishi natijasida;

noma’lum manbadan yoxud jinoyat ishini yuritish jarayonida aniqlash mumkin bo’lmagan manbadan;

jabrlanuvchi, guvoh, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchining surishtiruvdagi, dastlabki tergovdagi sudga dalillar majmui bilan o’z tasdig’ini topmagan ko’rsatuvlaridan olingan bo’lsa, ular dalil sifatida maqbul emas deb topiladi.

2022-2026 yillarga mo’ljallangan Yangi O’zbekistonning taraqqiyot strategiyasi Harakatlar strategiyasining uzviy davomidir. Unda bugungi global o’zgarishlar, aholi turmush tarzi, hayot talabi va qadriyatlarimizdan kelib chiqqan holda yettita ustuvor yo’nalishdagi maqsad va vazifalar belgilangan.

Taraqqiyot strategiyasi 100 ta ustuvor maqsadni o’zida mujassam etgan bo’lsa, shundan sud islohotlari bilan bog’liq bandler bevosita ikkinchi yo’nalish doirasida belgilangan.

Xususan, “Davlat organlari va mansabdor shaxslarning faoliyati ustidan samarali sud nazoratini o’rnatish hamda fuqaro va tadbirkorlik sub’ektlarining odil sudlovga erishish darajasini oshirish” nomli 15-maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirish ko’zda tutilmoqda:

ma’muriy sudlarda mansabdor shaxslarning qarorlari ustidan berilgan shikoyatlarni ko’rib chiqish tizimini takomillashtirish orqali sud nazoratini qo’llash sohasini kengaytirish;

“Xabeas korpus” institutini yanada rivojlantirish orqali tergov ustidan sud nazoratini kuchaytirish;

sud protsessida tomonlarning haqiqiy tenglik va tortishuv tamoyillarini ro’yobga chiqarish;

sudlar tizimida “yagona darcha” tamoyilini keng joriy etish maqsadida arizalarni sudga taalluqliligidan qat’iy nazar qabul qilish va vakolatli sudga yuborish hamda muayyan ish doirasida barcha huquqiy oqibatlarni hal qilishni ta’minlash tizimini joriy etish;

sud tizimini bosqichma-bosqich raqamlashtirish, byurokratik g’ov va to’siqlarni bartaraf etish orqali

fuqarolar va tadbirkorlik sub'ektlarining odil sudlovga erishish darajasini tubdan oshirish;
nizolarni hal etishning muqobil usullaridan keng foydalanish uchun zarur tashkiliy-huquqiy shart-sharoitlarni yaratish, yarashuv institutini qo'llash doirasini yanada kengaytirish;

sud hokimiyatining chinakam mustaqilligini ta'minlashda sudyalarning hamjamiyati organlarining rolini yanada oshirish, sudyalarning o'zini o'zi boshqarish tamoyilini keng joriy etish hamda sudyalarga g'ayriqonuniy tarzda ta'sir o'tkazishning oldini olish bo'yicha ta'sirchan mexanizmlarni yaratish;

sudyalarning korpusini shakllantirishda ochiqlik va shaffoflikni ta'minlash, sud tizimidagi rahbarlik lavozimlariga tayinlashda saylanish va hisobdorlik kabi demokratik tamoyillarni joriy etish;

Sud tizimini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarni tizimlashtirish ishlarini olib borish.

Xulosa o'rinda shuni ta'kidlash joizki, ushbu vazifalar hayotimizga tatbiq etilishi natijasida mamlakatimizda adolat va qonun ustuvorligini ta'minlashga xizmat qiladigan "Yangi O'zbekiston – xalqchil va insonparvar davlat" g'oyasi amalga oshadi hamda "Inson qadri uchun" degan ustuvor tamoyil to'laqonli ro'yobga chiqariladi. Jumladan, bunda sud tizimining roli va mas'uliyati yanada kuchayadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

O'zbekiston Respublikasining "Sudlar faoliyatini yanada takomillashtirish va odil sudlov samaradorligini oshirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmoni.

O'zbekiston Respublikasining "Sud-tergov faoliyatida fuqarolarning huquq va erkinliklari kafolatlarini kuchaytirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmoni

<https://uza.uz/oz/posts/ozbekistonda-2016-2023-yillarda-sud-tizimida-amalga-oshirilgan-islohotlar-va-erishilgan-yutuqlar>

<http://www.insonhuquqlari.uz/oz/articles/odil-va-mustaqil-sud-jangi-o'zbekiston-poydevori>

O‘ZBEKISTON VA XITOIY: HAMKORLIK ALOQALARINING YANGI BOSQICHI (2017 – 2023-yillar)

*Mo‘minov Husanboy Madaminjonovich,
Andijon davlat universiteti tarix fakulteti O‘zbekiston tarixi kafedrası dotsenti
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.002>*

*Qodirjonov Omadjon Tavakkaljon o‘g‘li,
Andijon davlat universiteti tarix fakulteti 3-bosqich talabasi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasi va Xitoy Xalq Respublikasi o‘rtasidagi iqtisodiy va diplomatik aloqalarda 2017-2023-yillardagi rasmiy va davlat safarlarining ahamiyati va bu safarlarning natijasida O‘zbekiston va Xitoy o‘rtasidagi aloqalarning yangi bosqichga ko‘tarilganligini, ilmiy asosda tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Sammit, investitsiya, xalqaro aeroport, forum, provinsiya, viloyat, orden, kuzatuvchi, a‘zo.

UZBEKISTAN AND CHINA: COOPERATIVE RELATIONS NEW PHASE (2017-2023)

*Mominov Husanboy Madaminjanovich,
Associate professor of the department of history of uzbekistan, Andijan state university, faculty of history*

*Kadirjonov Omadjon Tavakkaljon o‘g‘li,
Andijan state university faculty of history 3rd student*

Abstract: In this article, the importance of official and state visits in 2017-2023 in the economic and diplomatic relations between the Republic of Uzbekistan and the People’s Republic of China and the fact that the relations between Uzbekistan and China have risen to a new level as a result of these trips are analyzed on a scientific basis.

Key words: Summit, investment, international airport, forum, province, region, order, observer, member.

УЗБЕКИСТАН И КИТАЙ: ОТНОШЕНИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА НОВЫЙ ЭТАП (2017-2023 гг.)

*Моминов Хусанбой Мадаминьянович,
Доцент кафедры истории Узбекистана Андийжанского государственного университета,
исторический факультет*

*Кадиржонов Омаджон Таваккалжон угли,
Андийжанский Государственный Университет, 3-й студент исторического факультета*

Аннотация: В данной статье рассматривается значение официальных и государственных визитов в 2017-2023 годах в экономических и дипломатических отношениях между Республикой Узбекистан и Китайской Народной Республикой и то, что отношения между Узбекистаном и Китаем поднялись на новый уровень как Результаты этих поездок анализируются на научной основе.

Ключевые слова: Саммит, инвестиции, международный аэропорт, форум, провинция, регион, приказ, наблюдатель, участник.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi uzoq tarix davomida Buyuk Ipak yo‘li orqali Xitoy bilan savdo-iqtisodiy aloqalarni olib brogan. Miloddan avvalgi 128-yilda Xan hukmdori U-di tomonidan yuborilgan Chjan Syan (? - mil. avv. taxm. 103)ning Qashg‘ar orqali Qadimgi Farg‘ona (aslida Dayyuan, rus adabiyotida Davan bo‘lib ketgan) davlatiga kelishini O‘zbekiston va Xitoy o‘rtasidagi diplomatik aloqaning boshlanishi deb hisoblash mumkin.

Aytish lozimki, Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Prezidenti etib saylanishi bilan O'zbekiston milliy taraqqiyoti yangi bosqichga qadam qo'ydi. Yangi O'zbekistonni barpo etish yo'lida Prezidentimizning g'ayrat-shijoati va bunyodkorlikka intilish salohiyati bilan O'zbekiston ijtimoiy hayotining barcha jabhalarida islohotlar amalga oshirildi. Natijada O'zbekistonning ham ichki ham tashqi siyosatida katta o'zgarishlar yuz berdi, qisqa muddat ichida mamlakatimizning jahon miqyosida roli va ishtiroki yanada oshib muhim yutuqlari qo'lga kiritildi. Dastlabki besh yillik davr ichida AQSH, Yevropa ittifoqi mamlakatlari, Rossiya, Janubiy Koreya, Xitoy bilan hamkorlik faol kengaytirildi. Bu aloqalarda Xitoy Xalq Respublikasi bilan hamkorlik alohida o'ringa egadir. Ayniqsa ushbu aloqalar 2016-yil Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Prezidenti vazifasini bajarishni boshlagandan so'ng yangi darajaga ko'tarildi. Xitoy bilan aloqalarning tarixi va ahamiyati haqida Prezident Sh.M. Mirziyoyev "O'zbekiston va Xitoy davlatlari o'rtasidagi do'stlik va hamkorlik aloqalari qadimiy tarixga ega bo'lib, uning ildizlari olis o'tmishda Sharq va G'arbni o'zaro bog'lagan Buyuk Ipak yo'li zamonlariga borib tutashadi. Mamlakatlarimiz xalqlari asrlar davomida savdo, ilmu fan va gumanitar soxalari samarali xamkorlik qilib, madaniyat, urf-odat va an'analarimiz doimo bir-birini boyitib kelgani haqidas tarixiy manbalarda ko'plab misollar mavjud" degan edi[1].

Tadqiqot metodlari. Ushbu maqola tarixiy tadqiqotlarning ilmiy obyektivlik, mantiqiy izchillik, qiyosiy tahlil, xronologik izchillik kabi usullari asosida yozildi.

Natijalar. O'zbekiston prezidenti Shavkat Mirziyoyev XXR raisi Si Szinping taklifiga binoan 2017-yil 11-may kuni davlat tashrifi bilan Pekin shahriga jo'nab ketdi. Prezidentga safarda rafiqasi Ziroatxon Mirziyoyeva hamrohlik qildi.

«Shoudu» xalqaro aeroportida oliy martabali mehmon sharafiga faxriy qorovul saf tortdi. Prezidentni XXR rasmiy shaxslari kutib oldi [2].

O'zbekiston Respublikasi prezidenti Shavkat Mirziyoyevni 12-may kuni Butunxitoy xalq vakillari kengashi binosida rasmiy kutib olish marosimi bo'ldi.

2017-yil 12-mayda o'tkazilgan Xitoy davlat rahbari Raisi Si Szinpin bilan davlatimiz rahbarini o'rtasida muzokaralarda o'zaro va ko'p tomonlama munosabatlarga oid dolzarb masalalar, jumladan, siyosiy, savdo-iqtisodiy, sarmoyaviy va madaniy-gumanitar sohalarida hamkorlikni yanada rivojlantirish xususida atroflicha fikr almashildi.

Ikki davlat rahbarlarining kengaytirilgan tarkibdagi uchrashuvidan so'ng muzokaralarning yakuni sifatida Shavkat Mirziyoyev va Si Szinpin O'zbekiston Respublikasi bilan Xitoy Xalq Respublikasi o'rtasidagi Qo'shma bayonotni imzoladilar. Davlatimiz rahbarining Xitoyga davlat tashrifi davomida 100 dan ortiq hujjat imzolandi. Bu ko'p yillik savdo-iqtisodiy munosabatlar, O'zbekiston va Xitoy o'rtasida barcha sohalaridagi aloqalar yangi bosqichga ko'tarilganidan dalolat beradi. 2017-yil 14-15-may oyida «Bir makon, bir yo'l» xalqaro forumda ishtirok etish asosida erishilgan qarorlar va kelishuvlarni amalga oshirish ikki mamlakat manfaatlariga mos keladi.[3]

Ushbu sammit Xitoy Xalq Respublikasi poytaxti Pekin shaxrida bo'lib o'tdi. Sammitda ishtirok etgan Prezidenti Sh. Mirziyoyev "Bir makon bir yo'l" konsepsiyasi haqida ushbu sammitdagi so'zlagan nutqida quyidagicha baho bergan: "Bizningcha, Bir makon bir yo'l" konsepsiyasi mamlakatlarimizning o'zaro keng hamkorligining yanada samarali mexanizmlariga asoslangan, yangi xalqarohamkorlik modelidir.

Xitoy ana shu jarayonlarning harakatga keltiruvchi kuchi ekanini ta'kidlash lozim.

Xitoy davlati rahbari Si Szinpin forumning ochilish marosimidagi dasturiy ma'ruzasida mamlakatlarimiz hamkorligini kengaytirish uchun yirik infratuzilma, investitsiya va savdo loyihalarini amalga oshirishga qaratilgan faol muloqot va keng ko'lamli sheriklik muhimligini ta'kidladi. Bu konsepsiyani amalga oshirishda bepayon hududi orqali muhim xalqaro va mintaqaviy transit-transport koridorlari o'tgan Rossiya Federatsiyasi ham muhim rol o'ynashini ta'kidlash zarur.

Hurmatli forum qatnashchilari !

Ikki yarim ming yil muqaddam buyuk Xitoy faylasufi va mutafakkiri Lao Szi "Dunyoda hamma narsa o'sadi, gullaydi va o'z ildizlariga qaytadi", deb aytgan ekan. Bu dialektik haqiqat naqadar to'g'ri ekanini vaqtning o'zi ko'rsatib turibdi.

Xitoy Xalq Respublikasi Raisi Si Szinpinning "Bir makon, bir yo'l" konsepsiyasining ajralmas qismi bo'lgan "Ipak yo'li iqtisodiy yo'nalishi"ni tashkil etish to'g'risidagi tashabbusi, bizningcha, nafaqat tarixiy ruh bilan boyitilgan, balki uzoq muddatli istiqbolga mo'ljallangan keng qamrovli tashabbusni ifoda etadi."[4]

Ushbu nutq davomida aytilgan so'zlarning naqadar to'g'ri ekanligini kelgusi 5 yillik ko'rsatib berdi

hamda “Bir makon, bir yo‘l” hamda Shanxay Hamkorlik Forumi doirasida O‘zbek-Xitoy hamkorligi darajasi ortib bordi va “Yangi Buyuk Ipak yo‘li” loyihasi nazariyadan hayotga tatbiq etila boshlandi.

Ushbu loyihalarning amalga oshishi O‘zbekiston xalqi uchun manfaatli ekanini yaxshi anglagan Prezident SH. Mirziyoyev Xitoy bilan faol diplomatik aloqlarni olib bormoqda.

Bunga yana bir misol 18-may 2017-yil Butunxitoy xalq vakillari kengashi doimiy qo‘mitasi raisining o‘rinbosari, bosh kotibi Van Chen rahbarligidagi Butunxitoy xalq vakillari kengashi delegatsiyasini Shavkat Mirziyoyev tomonidan qabul qilinishi bo‘ladi.

Qabul davomida O‘zbekiston va Xitoy o‘rtasidagi har tomonlama strategic sheriklik munosabatlarini rivojlantirish va mustahkamlashda parlamentlararo hamkorlik ahamiyati ta’kidlandi. Samarqand va Sian, Buxoro va Loyan shaharlari o‘rtasidagi sayyohlar almashinuviga alohida e’tibor berdi.

Van Chen 2017-2021-yillar uchun mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi doirasida amalga oshirilayotgan islohotlarni yuqori baholaydi.[5]

XXR raisi Si Zinpin 2022-yil 15-16-sentyabr kunlari Samarqandda bo‘lgan Shanxay Hamkorlik Tashkilotiningning 22-sammitida qatnashish uchun O‘zbekistonga 14-sentyabrda keldi. Uni Toshkentda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev, Bosh vazir Abdulla Aripov va Tahqi ishlar vaziri Vladimir Norovlar kutib oldi.[6]

Oliy darajadagi uchrashu davomida 15 ta hujjat imzolandi. Bularga quyidagilar misol bo‘ladi: “Yashil” taraqqiyot sohasidagi investitsiyaviy hamkorlik, raqamli iqtisodiyot sohasidagi investitsiyaviy hamkorlikni mustahkamlash, foydali qazilmalarni o‘zlashtirish sohasidagi hamkorlik, korrupsiyaning oldini olish va unga qarshi kurashish sohasida hamkorlik, qurilish sohasida hamkorlik, 2022-2025-yillarda madaniy almashinuv dasturi, milliy axborot agentliklari o‘rtasidagi hamkorlik to‘g‘risida, Samarqand viloyati va Shandun provinsiyasi o‘rtasida sheriklik aloqalarini o‘rnatish to‘g‘risida bitim, Toshkent viloyati va Chunsin megapolisi o‘rtasida sheriklik aloqalarini o‘rnatish to‘g‘risida bitim, Buxoro viloyati va Yunnan provinsiyasi o‘rtasida sheriklik aloqalarini o‘rnatish to‘g‘risida bitim, Buxoro va Kunmin shaharlari o‘rtasida sheriklik aloqalarini o‘rnatish to‘g‘risida bitim. Shuningdek, savdo-iqtisodiy va investitsiyaviy hamkorlikka doir umumiy qiymati 15 milliard dollarlik kelishuvlarga erishildi va bitimlar imzolandi. Shundan so‘ng Xitoy Xalq Respublikasi Raisi Si Szinpinga O‘zbekiston Respublikasining oliy davlat mukofoti – “Oliy Darajali Do‘stlik” ordenini tantanali ravishda topshirish marosimi bo‘lib o‘tdi.[7]

Yurtimiz uchun ushbu sammitning yana bir ahamiyatli jihati shunda bo‘ldiki Shavkat Mirziyoyevning tashabbusi bilan 2017-yildan qayta jonlangan kelishuvlar natijasida 2022-yil 14-sentyabrda O‘zbekiston-Qirg‘iziston-Xitoy temir yo‘lining Qirg‘izistondan o‘tuvchi qismi bo‘yicha yakuniy shartnoma imzolandi. Ushbu temir yo‘l O‘zbekiston va Xitoy o‘rtasidagi savdo aloqalarining hajmini kelajakda keskin oshishiga va O‘zbekistonning mintaq va Xalqaro miqyosdagi tranzitorlik pozitsiyasining mustahkamlanishiga yordam beradi. [8]

Ushbu davrdagi xalqaro vaziyat Xitoyning yangi savdo yo‘llarini izlashga majbur qilmoqda. An’anaviy okean yo‘llari Xitoy talabiga javob beradigan darajada siyosiy va iqtisodiy jihatdan xavsiz bo‘lmay qoldi. Shu sababli Xitoy davlati kelajakda o‘z savdo yo‘llarini O‘rta Osiyoga

Ushbu sammitda XXRdan tashqari Pokiston Islom Respublikasi, Rossiya Federatsiyasi, Tojikiston Respublikasi, Qirg‘iziston Respublikasi, Qozog‘iston Respublikasi, Hindiston Respublikasi a’zo davlat sifatida qatnashdi. Kuzatuvchi davlatlar sifatida: Belarus Respublikasi, Mongoliya, va Eron islom Respublikasi qatnashadi. Faxriy Mehmon sifatida Turkiya Respublikasi, Ozarbayjon Respublikasi va Turkmaniston Respublikasi rahbarlari, shuningdek Birlashgan Millatlar Tashkiloti, boshqa nufuzli xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar rahbarlari qatnashdi. [9]

Xususan, ushbu uchrashuvlardan so‘ng Xitoylik investorlarning investitsiyalar kiritish hajmi ham ortib bordi. Misol uchun Xitoyning “Anhui ConchCement” kompaniyasi tomonidan 2022-yil Kitob tumanida 150 million dollarlik investitsiya kiritilib, sement zavodi qurib foydalanishga topshirildi. Maydoni 62 gektarni egallagan ushbu inshoot Makrid kengliklarini egallagan. Korxona kuniga 3,2 tonna, yiliga esa 1,2 million tonna yuqori sifatli sement ishlab chiqarish quvvatiga ega. Korxona shu yilning o‘zida 400 nafar yoshlarni ish bilan ta’minlangan. Ishlab chiqarilgan mahsulotlarning 30 foizdan ziyodrog‘i Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Afg‘oniston va Xitoyga eksport qilinadi. Yana bir investitsion loyiha Qashqadaryoda amalga oshirildi. Ushbu korxona MDH mamlakatlari ichidagi eng yirik loyihalardan biri

hisoblanadi. "Uzbekistan GTL" sintetik suyuq yoqilg'i ishlab chiqaruvchi korxonasidir. Ushbu korxona mamlakatimizning dizel va kerosinga bo'lgan ehtiyojini qondirishga yordam beradi. "Uzbekistan GTL" o'rtacha yiliga 2 trillion so'm miqdorida soliq to'laydi. Bu esa loyihaning O'zbekiston Respublikasi uchun qanchalik foydali ekanini ko'rsatadi. [10]

2022-yilda O'zbekistonning eng yirik import hamkori Xitoydan 6.4 milliard dollarlik maxsulotlarni import qildi. Taqqoslash uchun undan keyingi o'rindagi Rossiyadan 6.2 milliard, Qozog'istondan 3.2 milliard, Janubiy Koreyadan 2.3 milliard, Turkiyadan 1.7 Germaniyadan 1.1 milliard, Turkmanistondan 732 million, Hindistondan 655 million, Braziliyadan 553 million, Belarussiyadan 410 million dollarlik mahsulot import qilgan.[11]

Xitoy davlati O'zbekistondan 2.28 milliard dollarlik mahsulot import qilgan.[12]

No	Tovar turi	Tovar qiymati
1.	Mineral yoqilg'ilar, moylar, distillash mahsulotlari.	1.07 milliard dollar
2.	Mis	423.15 million dollar
3.	Paxta	261.51 million dollar
4.	Sabzavot, ildiz va ildizmevali	120.90 million dollar
5.	Maxsulotlar	112.76 million dollar
6.	Marvaridlar, qimmatbaho toshlar, metallar, tangalar	69.90 million dollar
7.	Noorganik kimyoviy moddalar, qimmatbaho metal birikmalari, izotoplar	49.37 million dollar
8.	Plastik	26.7 million dollar
9.	O'g'itlar	25.42 million dollar
10.	Organik kimyoviy moddalar	24.63 million dollar
11.	Mevalar, yong'oqlar, tsitrus mevalari qobig'i, qovunlar	18.97 million dollar
12.	Xom teri va terilar (mo'ynali kiyimlardan tashqari) va teri	16.33 million dollar
13.	Ipak	13.41 million dollar
14.	Yog'och xamiri, tolali tsellyulozali material, chiqindilar	11.66 million dollar
15.	Hayvonlardan olingan mahsulotlar	6.11 million
16.	Aluminiy	5.96 million dollar
17.	Ko'nchilik, bo'yash ekstraktlari, taninlar, hosilalar, pigmentlar.	4.68 million dollar
18.	Lak, saqich, qatronlar	3.68 million dollar
19.	Albuminoidlar, o'zgartirilgan kraxmallar, elimlar, fermentlar	1.90 million dollar
20.	Sabzavotli to'quv materiallari, sabzavot mahsulotlari.	1.46 million dollar
21.	Oziq-ovqat sanoatining qoldiqlari, chiqindilari, chorva yemlari	1.40 million dollar
22.	Temir yo'l, tramvay yo'lidan tashqari transport vositalari	1.04 million dollar
23.	Jun, hayvonlarning juni, ot juni va mato	999.65 ming dollar

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. –T.: O'zbekiston. 2018. –B 403.

KUN.UZ. URL: <https://kun.uz/uz/news/2017/05/15/savkat-mirziyevning-hitojga-davlat-tasrifi-kiskaca-tafsilotlar-va-rakamlar>

O'zbekiston Respublikasining Ukrainadagi elchixonasi. URL: <https://uzbekistan.org.ua/uz/siyosat/4752-o-zaro-ishonch-va-mustahkam-do-stlikka-asoslangan-hamkorlikning-yuksak-natijalari.html>

Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. –T.: O'zbekiston. 2019. –B 407

O'zbekiston adabiyoti va san'ati (gazetasi). – Toshkent, 2017-yil 19-may. 21-son.

CGTN. URL: <https://news.cgtn.com/news/2022-09-14/President-Xi-arrives-in-Uzbekistan-for-state-visit-1dkojfPopq0/index.html>

O'zbekiston Milliy axborot agentligi. URL: https://uza.uz/oz/posts/buyuk-ipak-yolida-tutashgan-dostlik-rishtalari-mustahkamlandi_408007

Qodirjonov O. Railway project between Uzbekistan and China // Journal of Modern Educational Achievements-India, Yavatmal. Volume 7, 2023. –P.7.

O'zbekiston adabiyoti va san'ati. 2022-yil 16-sentyabr. 32-son.

O'zbekiston adabiyoti va san'ati. 2022-yil 22-iyul. 25-son.

Silk Road Briefing. URL: <https://www.silkroadbriefing.com/news/2023/01/24/china-the-primary-destination-for-uzbekistan-2022-exports/>

Trading Economics. URL: <https://tradingeconomics.com/china/imports/uzbekistan#:~:text=China%20Imports%20from%20Uzbekistan%20was,updated%20on%20October%20of%202023.>

Shamsutdinov R., Mo'minov H. O'zbekiston tarixi: O'quv qo'llanma. Toshkent: Fan, 2020.

Мўминов Х. Рақамли тарих [Матн]: дарслик / Х. Мўминов. - Тошкент: «Nurafshon business», 2022.

“BOBURNOMA” ASARIDA HARB ISHI BILAN BOG‘LIQ ETNOGRAFIK MA’LUMOTLAR

Olimjonov Davronbek Zoxidjon o‘g‘li,
tayanch doktorant, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti
<https://orcid.org/0009-0005-1699-8965>
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.003>

Annotatsiya. Tarixdan ma’lumki, har bir millatning o‘z tarixiy shaxslari va harbiy sarkardalari bo‘lgan. O‘z hududlarini himoya qilish kabi sharaflı xizmatlarni oddiy aholidan to‘qo‘mondongacha bo‘lgan harbiy kishilari amalga oshirganlar. Zero qadimdan yurtni himoya qilish har bir insonning muqaddas burchi hisoblanadi. Ushbu maqolada Turkiston, Afg‘oniston va Hind diyorida davlat tuzishga erishgan buyuk ajdodimiz sarkarda Zahiriddin Muhammad Boburning harbiy salohiyati, jang san’ati va harbiy qo‘shin boshqaruv an’analari etnografik tahlili haqida qiziqarli ma’lumotlar keltirilgan. Boburning shoh asari “Boburnoma”dagi tarixiy voqealarga boy ma’lumotlarga tayanib, Bobur va boburiylar davlatidagi mavjud harbiy an’analari – qo‘shin yig‘ish, lashkar ko‘rigi, jang usullari, qo‘shin tuzilishi, harbiy hiylalar hamda jang qurol turlari bo‘yicha tarixiy ma’lumotlar etnografik tarzda qiziqarli voqealar asosida berilgan.

Kalit so‘zlar: Zahiriddin Muhammad Bobur, harbiy san’at, harbiy an’analari, qo‘shin yig‘ish, lashkar ko‘rigi, jang usullari, qo‘shin tuzilishi, harbiy hiylalar, etnografiya, qo‘shin, jang, an’ana, jang qurollari, mudofaa, “barong‘or”, “javong‘or”, “g‘ul”, “xossa tobbin”, “Boburnoma”, “Humoyunnoma”.

MILITARY ETHNOGRAPHIC INFORMATION IN «BABURNAME»

Olimjonov Davronbek Zokhidjon ugli
doctoral student, Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

Annotation. It is known from history that every nation had its own historical figures and military commanders. Honorable services, such as protecting their territory, were performed by military personnel, from ordinary citizens to commanders. After all, protecting the country has been a sacred duty of every person since ancient times. This article presents interesting information about the military potential, martial arts, and ethnographic analysis of the traditions of military management of our great ancestor, General Zahiruddin Muhammad Babur, who managed to establish a state in Turkestan, Afghanistan, and India. Babur’s royal work, «Boburname», is based on the rich historical information and the existing military traditions of Babur and the Babur state: army collection, army review, battle methods, army structure, military tricks, and weapons. Historical information on types is given based on ethnographically interesting events.

Key words: Zahiruddin Muhammad Babur, military art, military traditions, army collection, army review, battle methods, army structure, military tactics, ethnography, army, battle, tradition, military weapons, defense, «barongor», «javongor», «ghul», «khossa tabbin», «Boburname», «Humayunname».

ВОЕННО-ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ ИНФОРМАЦИЯ В «БАБУРНАМЕ»

Олимжонов Давронбек Зохидажон угли,
основной докторант, Института истории Академии наук Республики Узбекистан

Аннотация. Из истории известно, что у каждого народа были свои исторические личности и военачальники. Почетные заслуги, такие как защита своей территории, несли военнотружущие от простых граждан до командиров. Ведь защита страны издревле была священным долгом каждого человека. В данной статье представлены интересные сведения о военном потенциале, боевом искусстве и этнографический анализ традиций военного управления нашего великого предка генерала Захируддина Мухаммада Бабура, сумевшего основать государство в Туркестане, Афганистане и Индии. Царский труд Бабура «Бобурнама» основан на богатых исторических сведениях, а также существующих военных традициях Бабура и Бабурского государства - сборе армии, смотре армии, методах боя, структуре армии, военных хитростях и вооружении. Исторические сведения о типах даны на основе об этнографически интересных событиях.

Ключевые слова: Захируддин Мухаммад Бабура, военное искусство, военные традиции,

армейский сбор, армейский смотр, способы боя, структура армии, военная тактика, этнография, армия, сражение, традиция, боевое оружие, оборона, «баронгор», «джавонгор», «гуль», «хосса таббин», «Бобурнама», «Хумаюннама».

KIRISH. Buyuk davlat arbobi va shoir Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarini faqat tarixiy asar emas, unda o’sha davrdagi bir qator fanlar - geografiya, elshunoslik, zoologiya, o’simlik olami, toponomika, atamashunoslik, adabiyot, tilshunosli, ayniqsa, harbiy san’at kabi tarmoqlarni o’zida birlashtirgan hamda ilmiy yutuqlari ham o’z ifodasini topgan qomusiy asar sifatida baholash mumkin.

“Boburnoma”dan avvalgi va keyingi asarlardan bir qator farqli jihatlari bilan ajralib turadi. Zahiriddin Muhammad Bobur asarda tarixiy ma’lumotlar bilan bir qatorda, voqea sababchilari va ishtirokchilari bo’lgan xalq, urug’, qabila, elatlarning kelib chiqishi, yashash tarzi, urf odatlari va qarashlarini yoritib bergan. Unda XIV-XVI asrlarga oid ko’plab etnografik ma’lumotlar berilgan. Asarning bu xususiyati, barcha yirik tarixchi sharqshunoslar hamda Markaziy Osiyo etnografiyasi tarixi bo’yicha mutaxassislar tomonidan qayd etilgan. Asardagi etnografik ma’lumotlar ilmiy adabiyotlarda qay darajada talqin qilingan?! Masalan, afg’on qabilalari va ularning joylashuvi haqida dastlabki, batafsil va ishonchli ma’lumotlar Boburning “Vaqoye”sida keltirilgan bu ma’lumotlar asosan uning shaxsiy kuzatuvlariga asoslangan va yuqori darajada aniqligi bilan ajralib turadi, bunday e’tirofqa qaramay “Boburnoma”dagi etnografik ma’lumotlar hali tizimli ravishda yetarlicha o’rganilmagan unda qo’llanilgan etnografik tushunchalar va atamalar aniqlashtirilmagan.[6.65]

O’tmishdan ma’lumki, harbiy janglar sirlari, qo’shinlarni saqlash, tartib bilan ish yuritish, yangi jang aslahalari bilan boyitish tajribalari davrdan-davrga o’tib kelayotgan harbiy an’anasi hisoblanadi. Ayniqsa, Jaloliddin Manguberdi, Amir Temur va Zahiriddin Muhammad Boburning harbiy mahoratini, ularning yuksak jang tajribalarini tahlil qilish orqali yurtimiz mudofaa tizimini ilmiy jihatdan yuksaltirish mumkin.

Buyuk sarkarda Zahiriddin Muhammad Bobur o’zining “Boburnoma” asarida hayoti davomida sodir bo’lgan janglar va zamondosh harbiy sarkardalar faoliyati haqida ham ko’plab ma’lumotlar beradiki, bu ma’lumotlar boshqa manbalarda uchramaydi. Shu sababli “Boburnoma” tarixiy lavhalar va qimmatli ma’lumotlar bo’yicha noyob asar sanaladi. Asarda harbiy san’at va holat bo’yicha qiziqarli etnografik ma’lumotlar berilgan va ulardan ayrimlarini tahlil qilamiz.

ASOSIY QISM VA METODLAR.

Bobur 14 yoshidan boshlab harbiy yurishlarda qatnashishni boshlaydi, ungacha otasi Umarshayx zamonida harbiy mashqlar, ayniqsa, kamondan o’q uzish harbiy ilmini yaxshi o’zlashtirgan. Buni “Boburnoma”da bir nechta jang lavhalarida, ov jarayonlaridagi harakatlardan bilish mumkin. Uning o’smirlik davri tahlikali, suronli davrga to’g’ri kelganligi uchun “Men hamisha tinch omonlikda ham to’n, o’q yoyni tashlamay yotardim”[1.116] - deya yozadi.

Janglardan oldin doimo ittifoqchilar bilan kelishuvlarda qo’shinlar jang payti bir-birlarini tanib olish va qo’shib jang qilish uchun avvaldan maxsus o’ron (parol) tanlanadi. Jang payti undan foydalanish an’anasi haqida asarda shunday yozadi: “O’ron ikki xil bo’ladi: har bir qavmning o’roni bor Chunonchi: ba’zi qavmning o’roni “durdona”dir va ba’zisini “to’qboy” yoki “lulu”; yana boshqasi: butun lashkarga jang payti ikki so’zini o’ron qilib qo’yadiki, zarur paytda har qayerda uchrashganda, biri bir so’zni aytsa, yana biri o’sha aytilishi kerak bo’lgan ikkinchi so’zni aytadi. Ana shu yo’sinda el yovdan ayriladi va o’z kishisini yotdan farq qiladi. Bu yurishda rasmiy o’ron “Toshkent” bilan “Sayram” so’zlari edi. “Toshkent” desa, “Sayram” deyilgay va “Sayram” desa, “Toshkent”. Bu jangda Xoja Muhammadali ilgariroq ekan. Mo’g’ullar: “Toshkand, Toshkand” deydi. Mo’g’ullar uni yov kishisi deb hayol qilib, suron solib, nog’orachi nog’ora chalib, o’q qo’yadilar. Ushbu xatolik tufayli Lashkar bir joyda turmay, tarqalishib ketdik. [1.114] – deb, harbiy sir haqida qiziqarli ma’lumot keltiradi. O’rta asrlarda jang oldi ittifoqchilar bir-birlari bilan o’ron orqali harakat qilishni qo’shin lashkarboshilari belgilashgan va jangda o’zaro muloqotda aytib, birgalikda harakat qilishganligini bilib olishimiz mumkin. Bu hozirgi davr harbiy san’at uchun qiziq ma’lumot hisoblanadi.

Bobur ko’pincha janglar uchun ona tomonidan bo’lgan mo’g’ullarni yordamga chaqirgan va ular jang usullari va odatlari bo’yicha ham etnografik ma’lumotlarni beradi: “Bizga ko’makka kelgan mo’g’ul lashkarlarining urushga toqatlari yo’q edi. Urushmoqni qo’yib, o’zimizning elniyoq talab, otdan tushirishga kirishdilar. Bir bu gal emas, hamisha badbaxt mo’g’ulning odati ana shunaqa. Bossa ham o’lja oladi, bostirsa ham o’z elini tanlab o’lja oladi”.[1.99] Mo’g’ullar tabiatan ko’chmanchi bo’lganligi

uchun ularda yagona maqsadga intilish ustunroq bo'ladi. Shunindek, ularda kelishuvga vafo qilish kabi qadriyatlar juda past darajada bo'lganligi uchun asarda ham Bobur alamlar bilan ular haqida zikr etadi.

Bobur asarda yana bir harbiy an'ana haqida etnografik ma'lumot - urush vaqtida raqib qo'shinlari, dushmanga taslim bo'lishi yoki u tomon safiga kirish istagini bildiruvchi qiziqarli lavhani keltiradi: "Urush asnosida Piribek turkman to'rt-besh og'a-inisi bila dastor(salla)larin olib , yog'iy(dushman) din yuz evurub bizga kirdilar. Bu Piribek ul turkmanlardindurkim, Shoh Ismoil Boyandur salotiniga musallit bo'lub, Iroq mamolikig'a mutasarrif bo'lg'onda Abdulboqiy mirzo va Murodbek Boyandur boshliq turkman beklari bila kelib edilar".[1.226-227] Bundan ko'rinadiki, dushman jangchilar sallasini yechib, qurollarining uchini yerga qaratib qo'yishi raqibga taslim bo'lganligi yoki u tarafga o'tganligini anglatadigan harbiy an'analardan hisoblangan.

Jang usullaridan tashqari harbiy xiylalarni ham muallif "Boburnoma" asarida keltirib o'tadi: "Bannuga tushgan zahotiyoy xabar topildiki, dashtdagi bir qabila shimoldagi tog'larni singirlab turipti. Jahongir Mirzo (Boburning ukasi) boshchiligida lashkar yuborildi. Kivi(Afg'on qabilasi nomi, hozirgi Afg'onistonning Bannu viloyatida yashagan - D.O.)ning singiri ekan. ... Bu singir olingandan so'ng kiving ulug'laridan Shodixon ismli kishi o't tishlab keldi. Asirlarni ozod qildik".[1.159] Shu o'rinlarda matnda ikki tushuncha bir qarashda tushunarsiz ko'rinadi, bular "singir" va "o't tishlab keldi" so'zlaridir. E'tibor bilan qaralsa, "Boburnoma"da bu tushunchalarga qisqa ta'riflar berib o'tilgan. Ya'ni: "Singir lafzini Kobulga kelganda eshitildi. Bu el tog'ni berkitkanni singir derlar emish. Ya'ni: "singir" so'zini Kobulga kelganda eshitdik. Bu el tog'ni tosh bilan to'sishni singir deyisharkan".[1,160] Tog'da yashovchi afg'onlar savdo yo'llarini atayin tosh bilan to'sib, karvonni o'zlari joylashgan hududga burish va uni talashni odat qilib olganini hamda Bobur bu bunga chek qo'yanini yozadi.

"Afg'onlar urushmoqdan ojiz bo'lsalar dushmanlarining oldiga o't tishlab kelar ekan. Ya'ni bu - men sening molingman degani ekan. Bu odatni o'sha yerda ko'rdik. Ojiz qolgan afg'onlar o't tishlab keldilar"[1.159] deb holatni izohlaydi.

Bobur Afg'oniston diyoriga yurish qilganda ko'p mahalliy afg'on qabilalari qarshiliklar ko'rsatgan, hatto qal'a qamalida afg'onlar tunda devordan tushib, Bobur qo'shiniga ko'plab talofatlar qilishadi. Shuning uchun Bobur tungi qo'riqchilikni kuchaytirishga majbur bo'ladi. Ko'hatga yurish paytida shu bilan bog'liq harbiy etnografik ma'lumot keltiriladi: "...har kecha shu yo'sinda cherik elining hammasi navbatma-navbat (qo'riqchilikka) chiqarilardi. Ichki kishilarimizdan (Boburning yaqin odamlari, ukalar, qarindoshlar - D.O.) uch-to'rttasi mash'al ko'tarib har oqshom navbat bian aylanib kelardi. Men ham biror navbat aylanar edim. Navbatida chiqmagan kishining burnini teshib, Lashkar o'rtasida aylantirardik". [1.161] Demak, bundan ko'rinadiki, tungi navbatchilik qilish barcha uchun barobar va qattiq intizom talab etilgan. Mas'uliyatli bo'lish uchun intizomga roiya qilmaganlarni jazolash orqali nazorat qilib turilgan. Chunki bu qo'shinning xavfsizligiga bog'liq ahamiyat talab qiladigan jihat hisoblanadi.

Bobur qo'shini doimiy qurollangan holatda yoki qurollanishga tayyor holda yurishgan. Afg'on zaminlariga yurishlar qilinganda aksari qo'shin tarkibini piyoda qo'shinlar tashkil qilgan bo'lsa, Hindistonga yurish davrida otliqlar ko'p sonli bo'lganini jang lavhalarini berilgan ma'lumotlardan bilib olishimiz. Lashkarning ta'minoti avval egallangan hududlar hisobidan ta'minlangan. Shuningdek, "uruq" nomli harbiy yurish paytida lashkar ketidan yuradigan ko'ch, yuk [1.133] bo'lib unda qo'shin chodirlari, qurol-aslahalar, hukmdorga tegishli anjomlardan iborat bo'lgan.

Zahiriddin Muhammad Bobur ko'p bo'lmagan qo'shin bilan Hind diyoriga yurish qiladi. Hindistondagi janglarda Boburning haqiqiy sarkardalik qobiliyatini ochib beradi. Xususan, Dehli sultoni Ibrohim va Mevar rojasi Rana Sangaga qarshi janglar u uchun juda katta shuhrat keltiradi. Bobur odatda janglar oldidan o'ziga xos udumlarni amalga oshiradi. Jumaladan, Panipat jangi oldidan "...jo'nab o'ng qanot, chap qanot va markaz qo'shinlarini saflab ko'rikdan o'tkazdim".[1.291] Lashkar ko'rigi marosimi [2.20] o'tkazilgan. Bu marosim lavhalarini "Boburnoma" asariga bag'ishlangan, bugunda "Britaniya" muzeyida saqlanayotgan miniatyuralarda ko'rishimiz mumkin. Bunda qo'mondon qo'shinni sanalgan holatda qismlarga bo'lishi, unga sarkardalar tayinlash, jang harakat xaritasini tushuntirish va sadoqatlik bo'yicha qasamlar ichish hamda jang natijasi xayrli bo'lishi uchun qurbonlik keltirish kabi qismlarga ega marosim tasvirlangan. Qurbonlik keltirish uchun asosan yirik shoxli hayvon (miniatyurada oq rangli qoramolni qurbonlikka tayyorlangani tasvirlangan) tanlangan. Bu asosan, an'anaviy amal hisoblanib, Allohga atab qon chiqarish, jonli so'yish kelajakda qilinadigan ishlarni xayrli bo'lishiga ishonch sifatida amalga oshirilgan.

Panipat jang oldidan qo'shinini jangga tayyorlash, jang taktikasini tuzish ishlarini reja asosida olib borishadi. "Shu qo'nimjoyda (Panipatda – D.O.) butunlashkar xalqi holiga yarasha arava keltrishlarini buyurdim. Yetti yuzta arava olib keldilar. Ustod Aliquli*ga Rum usuli bilan aravalar orasida zanjir o'rniga ho'kizning xom terisidan arqon eshib tasma qilib bir biri bilan bog'lashga buyirdim. Har ikkita arava o'rtasiga olti-yetti to'ra* qo'yiladi. To'fanglardan shu arava va to'ra ortida turib, to'fang otadilar".[1.291] Lashkar Bobur mazkur jangda mazkur diyor uchun yangilik bo'lgan to'fang (miltiq) dan foydalangan va aynan qozonilgan g'alabada buning xizmati katta edi. Rum (Turkiya) harbiy usulidan xabardorligi Boburning harbiy o'rganuvchanligiga yana bir dalil hisoblanadi. Panipat jangidan so'ng g'alaba qozongan Bobur o'z qo'shini yutuqlari va raqib Sulton Ibrohim qo'shinini mag'lubiyatini ham izoh berib: "Hindistonda shunday odat bor: agar shunday urushlar ro'y bergudek bo'lsa, belgilangan muddat uchun pulga navkar yollanadi. Yollangan kishilarni "badhandiy" deb ataydilar".[1.292] Raqib hindlar tarkibidagi yollangan askarlar tartibsiz jang qilishi va jonini fido qila olmaydigan jangchilar Bobur qo'shinining g'alabasiga sabab bo'lganini keltiradi.

MULOHAZALAR. Hind diyori fathida muhim rol o'ynagan hind rojasi Rana Sangaga qarshi Kanva jangi oldidan bir nechta harbiy an'anaviy marosimlar o'tkazilgan. Xususan, boburiy malika Gulbadanbegim o'z asari "Humoyunnoma"da: "Dholpur*da ham bir pora toshdan dah dar dahi (o'nga o'n) hovuz qurishga farmon berdilar va dedilarki, qachonki hovuz tayyor bo'lsa, sharop bilan to'ldiraman. Rana Sanga bilan bo'lgan jang oldidan sharop ichishdan tovba qildilar va limon sharbati bilan to'ldirdilar. [3.20] An'anaga ko'ra qo'shin jangga kirishdan avval qo'rquv va havotirni bosish maqsadida hovuzga to'ldirilgan sharopdan ichiladi va jangga kirganlar. Bobur Kanva janggi oldidan qo'shin oldida turib, ichkilikni tashlash to'g'risida farmon beradi va Bobur bilan birga "mardlik, yakdillik va hamjihatlikka da'vogar to'rt yuz yosh yigitlar ham o'sha majlisda tavba qildilar".

An'anaga ko'ra, jang oldidan munajjimlarga murojaat qilinadi va to'qnashuv yulduzlar hisobiga ko'ra xayrli yoki aksincha bo'lishini ta'birini aniqlashtiradilar. Rana Sanga qo'shini qarshida turgan paytda munajjim Muhammad Sharif lashkarlarga "Podshoh hazratlari hozir jang qilmaganlari ma'qul, sakkiz yulduz barobar turibdi"[3.20] - deb gap tarqatadi. Lashkarlar havotirda qoladi. Bobur aqlli tadbirni o'ylab, yuqoridagi mast qiluvchi ichimlik ichishni tashlab tovba qilish haqidagi farmonni beradi. Oldin kumush qadahlar sindirilib, kambag'allarga ehson qilinadi. Barcha farmonni qabul qiladi hamda "xotinini taloq qilish va Qur'oni karim"[3.21] bilan jasorat va sadoqali bo'lish, to so'nggi nafasigacha jang qilishlariga qasamlar ichiladi. Bu jangni boshqa janglaridan farqi bu g'azot jangi edi. Jangda g'alaba qozongan Bobur g'oziy bo'ladi. Bundan ko'rinadiki, har bir qo'mondon va sarkarda askarlarni ruhlantira oladigan nutqqa ega bo'lishi juda zarurdir. O'tmishda o'tgan buyuk sarkardalar o'z qo'shini oldida qiyin vaziyatlarda otashin nutq so'zlab, muhim g'alabaga erishganligini makedoniyalik Aleksandr, Amir Temur janglar tarixidan bilib olishimiz mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR. Zahiriddin Muhammad Bobur ko'p an'analardan oliy maqsadi yo'lida foydalandi, ayrimlaridan esa voz kechadi. Hind fathidan so'ng u diyorning ko'plab an'ana va marosimlarini tartibga soladi. Bunyodkorlik, obodonlashtirish ishlarini jadallashadi. Xalqning turmush sharoiti yaxshilanadi. Hindistonda Bobur va boburiylar amalga oshirgan islohotlar va bunyodkorlik ishlari hind va jahon sivilizatsiyasi rivojiga xizmat qilmoqda.

Bobur podshoh butun hayotining aksari qismini harbiy holatda, janglar bilan o'tdi. Barcha g'alaba va mag'lubiyatli janglar unga kelajakda markazlashgan davlat barpo qilish yo'lida unga muhim tajribalar berdi. Zamonasining yirik sarkardalari – Ismoil Safaviy, Shayboniyxon, Ibrohim Lo'diy, Rana Sanga kabilar bilan ittifoqda yoki qarshi janglardan Bobur ko'p bilimlarni o'zlashtirib, keyingi harbiy yurishlarida undan foydalanganini "Boburnoma" asari orqali bilamiz. Hindiston yurishida "to'lg'ama"*, afg'on va turklardan o'tochar qurol (to'fang)dan foydalanish, mo'g'ullardan pistirma va xiyla ishlatish kabi harbiy usullaridan foydalangan hamda keyinchalik o'zi ham "Harb ishi" nomli (topilmagan) risola yozishiga zamin yaratdi.

"Boburnoma" asari bo'yicha harb ishi bilan bog'liq ma'lumotlardan xulosa qilgan holda quyidagi takliflar bildiriladi:

Asardagi harb ishi bilan bog'liq ma'lumotlari asosida ilmiy tadqiqot olib borish hamda natijalari yuzasidan risola nashr etish;

Zahiriddin Muhammad Boburning jang san'ati va uslublaridan foydalangan holda O'zbekiston Respublikasi Mudofaa tizimidagi muassasalarda o'quv darsligi va jarayonini yo'lga qo'yish;

Muallifning haligacha topilmagan “Harb ishi” risolasini qidirib topish ishlarini jadallashtirish.

Xulosa qilganda, Bobur kabi buyuk sarkardalarimizning harbiy yutuqlaridan mamlakatimiz mudofaa tizimi va harbiy taktikasini boyitishda foydalanilsa, yanada qudratli bo‘ladi. Zero, buyuk sarkardalarimizning harbiy usullari o‘z zamonasining eng yaxshilari va muhimi sinovdan o‘tgan tarjibana’munasidir.

Adabiyotlar:

Zahiriddin Muhammad Bobur, Boburnoma, “O‘zbekiston” – Toshkent 2019.

Boburnoma rasmlari, “Fan” va “Korvina” – Toshkent, Budapesht 1979.

Gulbadanbegim, Humayunnoma, “Fan” – Toshkent 2021.

Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyasi, “Sharq” - Toshkent 2014.

Sharofiddin Ali Yazdiy, Zafarnoma, “Maxpirat”, Toshkent – 2005.

Olimjonov D., “Boburnoma” asarida etnografik ma’lumotlar // “Bobur va Axsikent” mavzusidagi Respublika uchinchi ilmiy konferensiya materiallari, Namangan 2023.

MUSTAQILLIK YILLARIDA O‘ZBEKISTON VA SAUDIYA ARABISTONI O‘RTASIDAGI SIYOSIY, IQTISODIY VA MADANIY ALOQALARINING RIVOJLANISHI

Saydqulova Sevara Ilhomjonovna,

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti doktoranti

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.004>

Annotatsiya. O‘zbekistonning mustaqillik yillarida Saudiya Arabistoni bilan olib borgan iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqlarining shakllanishi, hamda bugungi kunga qadar ikki davlat o‘rtasidagi aloqlarning rivojlanishi yoritilgan. Xususan, xavsizlik, tashqi siyosat, investitsiya, ilm-fan, kabi masalalarga doir o‘zaro aloqalar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, Saudiya Arabistoni, tashqi siyosat, Terrorizm, ekstremizm, transmilliy uyushgan jinoyatchilik, Nigoh - 2030” Davlat dasturi, Taraqqiyot stretegiyasi, investitsiya, energetika, “ACWA Power” kompaniyasi.

РАЗВИТИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ, ЭКОНОМИЧЕСКИХ И КУЛЬТУРНЫХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ УЗБЕКИСТАНОМ И САУДОВСКОЙ АРАВИЕЙ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Сайткулова Севара Илхомжоновна,

Докторант Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами

Аннотация. Освещены становление экономических, политических и культурных связей между Узбекистаном и Саудовской Аравией в годы независимости, а также развитие отношений между двумя странами до сегодняшнего дня. В частности, были проанализированы взаимоотношения по таким вопросам, как бедность, внешняя политика, инвестиции и наука.

Ключевые слова: Узбекистан, Саудовская Аравия, внешняя политика, Терроризм, экстремизм, транснациональная организованная преступность, Видение-2030 Государственная программа, Стратегия развития, инвестиции, энергетика, Компания ACWA Power.

DEVELOPMENT OF POLITICAL, ECONOMIC AND CULTURAL RELATIONS BETWEEN UZBEKISTAN AND SAUDI ARABIA DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE

Saidkulova Sevara Ilkhomzhonovna,

doctoral student of Tashkent State Pedagogical Nizami University

ANNOTATION. The formation of economic, political and cultural ties between Uzbekistan and Saudi Arabia during the years of independence, as well as the development of relations between the two countries to this day, are covered. In particular, relationships were analyzed on issues such as poverty, foreign policy, investment and science.

Key words: Uzbekistan, Saudi Arabia, foreign policy, terrorism, extremism, transnational organized crime, Vision-2030 State program, development strategy, investment, energy, Company ACWA Power.

O‘zbekiston mustaqil davlat sifatida dunyo davlatlari orasida o‘z o‘rnini egallab, tashqi siyosat huquq me‘yorlariga asoslangan va jahon hamjamiyatining integratsiyalashuv jarayoniga mos keladigan huquqiy tizim yarata boshladi.

Turli davlatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida ularning geografik joylashuvi, yer osti boyliklari, aholisining turmush tarzi, e‘tiqodi, urf odatidagi o‘xshash jihatlari, ular o‘rtasidagi xalqaro aloqalar taraqqiyotining jadal kechishini ta‘minlaydi.

Yuqorida keltirilgan jihatlarni hisobga olib, O‘zbekiston bilan arab dunyosi mamlakatlari bilan har tomonlama siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy aloqalarning o‘rnatilishi mamlakatlar manfaatlariga to‘la mos keladi[9].

Xususan, Saudiya Arabistoni 1991-yil 30-dekabrda O‘zbekistonni mustaqil davlat sifatida birinchilardan bo‘lib e‘tirof etgan. 1992 yil 19 fevral kuni Saudiya Arabistoni tashqi ishlar vaziri shaxzoda Saud al Feysal al Saud O‘zbekistonga tashrif buyurdi. Ushbu tashrif O‘zbekiston hamda Saudiya

Arabistoni rahbarlarining ilk tarixiy uchrashuvi sifatida davlatlarning kelgusidagi munosabatlarida yuksak ahamiyat kasb etdi. Uchrashuvda O'zbekistonning birinchi Prezidenti I.A.Karimov mehmonni mamlakatda olib borilayotgan ishlar bilan tanishtirib, ikki mamlakat o'rtasidagi kelgusidagi ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalarning rivojiga ishonch bildirdi[11]. Ushbu uchrashuv mamlakatlar o'rtasidagi hamkorlikning tarixiy bosqichi hisoblanib, O'zbekiston Saudiya Arabistoni o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy hamkorliklarga yo'l ochdi.

Mamlakatlar o'rtasidagi hamkorlikni yanada mustahkamlash maqsadida 1992 yil 11-14 aprel kunlari Saudiya Arabistoni podshosi Fath ben Abdul Aziz al Saud taklifiga binoan O'zbekistonning birinchi Prezidenti I.A.Karimov boshchiligidagi delegatsiya ushbu mamlakatga tashrif buyurdi. Unda ikki davlat o'rtasidagi hamkorlikni yuqori darajaga ko'tarish, o'zaro do'stona munosabatlarni mustahkamlash hamda iqtisodiy sohalaridagi hamkorliklarga ahamiyat qaratildi.

Bu tashrifning amaliy natijasi sifatida 1992 yil noyabrda Jidda shahrida O'zbekiston Respublikasi konsulxonasi, 1995-yil may oyida Ar-Riyodda O'zbekiston elchixonasi ochildi.

O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirining 1995 yil noyabrda Saudiya Arabistoniga qilgan tashrifi davomida savdo, iqtisod, investitsiyalar, texnika, madaniyat, sport va yoshlar ishlari sohalarida hamkorlik qilish to'g'risida bitimlar imzolandi. 1997 yil 27 martda esa Toshkentda Saudiya Arabistoni elchixonasining ochilishi mamlakatlar o'rtasidagi diplomatik aloqalarni yanada rivoji yo'lida muhim qadam bo'ldi.

Globalashuv jarayonlarida havfsizlikni ta'minlash davlatlar o'rtasidagi dolzarb masalalardan biridir. Xususan, O'zbekistonning Saudiya Arabistoni bilan o'zaro hamkorligining mazmuni islom dini nufuzini yanada oshirish, davlatlar o'rtasidagi do'stlik va hamkorlik aloqalarini kengaytirish, terrorizm, ekstremizm, transmilliy uyushgan jinoyatchilik, qurol-yarog' va narkotik moddalar kontrabandasiga qarshi kurash kabi masalalari bilan boyidi. Ayni maqsadda 2017-yil 21-may kuni Respublika Prezidenti Sh.Mirziyoyev Saudiya Arabistoni podshohi Salmon bin Abdulazizning taklifiga binoan mazkur davlatda bo'lib, Arab-musulmon davlatlari va AQSh sammitida ishtirok etdi. Sammitda Islom hamkorlik tashkilotiga a'zo mamlakatlar davlat rahbarlari va AQSh Prezidenti, BMT, Arab davlatlari ligasi, Fors ko'rfazi arab davlatlari hamkorligi kengashi bosh kotiblari qatnashdi.

Mazkur forum ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashish, bag'rikenglik g'oyalarini ilgari surish, xavfsizlik, barqarorlik va hamkorlikni mustahkamlash masalalariga muhakama qilindi. Ayni masalada O'zbekistonning birinchi Prezidenti I.Karimov Yevropada xavfsizlik va hamkorlik tashkilotining 1999-yilgi Istanbul sammitida BMT huzurida terrorizmga qarshi kurashish bo'yicha xalqaro markaz tashkil etish g'oyasini ilgari surgan edi. 2001-yil 28-sentabrda BMT Xavfsizlik kengashi doirasida terrorizmga qarshi kurash qo'mitasining tashkil etilishi bu g'oyaning amaldagi natijasi bo'ldi. Bu borada, O'zbekiston mustaqillikka erishgan ilk yillaridanoq o'z taraqqiyot yo'lida xavfsizlik, tinchlikvapvarlik, barqarorlik va o'zaro hamkorlik siyosatini amalga oshirilgan va bugun ushbu siyosatni izchil davom ettirmoqda.

Sammit davomida Prezident Sh. Mirziyoyev iqtisodiy hamkorliklarni kengaytirish maqsadida Islom taraqqiyot banki Prezidenti Bandar Hajar bilan uchrashib, Samarqandda Imom Buxoriyning diniy-ma'naviy merosini o'rganishga ixtisoslashgan xalqaro ilmiy tadqiqotlar markazini tashkil etish yuzasidan fikr almashdi. Muzokaralar yakunida O'zbekiston Respublikasi hukumati va Islom taraqqiyot banki o'rtasida Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini tuzish to'g'risida anglashuv memorandumini imzolandi.

Keyingi yillarda mamlakatda islohotlar eng avvalo, dunyoda shu jumladan, jahon iqtisodiyoti kon'yunkturasida yuz berayotgan turli o'zgarishlarga mos holda amalga oshirilmoqda. Ushbu islohatlarni amalga oshirishda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning "Biz – nizolarni urush bilan emas, tinchlik bilan hal etish yo'lini tanlaydigan xalqmiz. Biz barcha xalqlar bilan hamisha murosai madora, do'stlik va hamkorlikda yashab kelganmiz. Bugungi taraqqiyot yo'limizda ham aynan shu tamoyillarga tayanamiz"[7] – degan gaplari O'zbekistonda olib borilayotgan tashqi siyosatning asosiy tamoyillarini ko'rsatib turibdi.

Xususan, 2022 yilning 17 avgust kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning Saudiya Arabistoni Podshohligiga rasmiy tashrifi chog'ida Saudiya Valiahd shahzodasi Muhammad bin Salmon Ol Saud bilan muzokaralar olib bordi. Muzokara davomida Sh. Mirziyoyev davlatlarning o'zaro qarashlari, intilishlarning mushtarakligini e'tirof etib, Saudiyaning "Nigoh - 2030" Davlat dasturining muvaffaqiyatli amalga oshirilayotganiga yuksak baho berdi. Mazkur davlat dasturda ko'zlangan maqsad

va vazifalar 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasining mohiyati bilan uyg'unligi ikki mamlakat o'rtasidagi siyosiy, savdo-iqtisodiy, investitsiyaviy, madaniy-gumanitar sohalaridagi o'zaro manfaatli aloqalarni yanada kengaytirishga zamin yaratadi[12].

Mamlakatni rivojlantirishda 2022 – 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasida ham yetakchi davlatlar bilan keng qamrovli hamkorlikni strategik darajaga olib chiqish hamda ular bilan kengaytirilgan sheriklik va hamkorlikni yo'lga qo'yish kabi maqsadlar belgilangan[8].

Shu maqsadga muvofiq, o'zaro munosabatlarni mustahkamlashni nazarda tutuvchi qonunlar ham qabul qilindi. Mamlakatlar o'rtasida madaniy, ilmiy va investitsiyaviy muhitni yaxshilash, turistik salohiyatni yanada rivojlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 16 avgustdagi PF-190-sonli "Saudiya Arabistoni Podsholigi fuqarolari uchun O'zbekiston Respublikasiga kirish rejimini yanada soddalashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi" Qonunining qabul qilinishi bu borada muhim qadamlardan biri bo'ldi[4].

Undan tashqari, oxirgi yillarda ikki davlat o'rtasidagi iqtisodiy sohalaridagi hamkorlikning ham o'sayotganini ko'rish mumkin. Xususan, Energetika va neft-kimyoh sohalarida arab dunyosidagi yirik kompaniyalardan hisoblangan "ACWA Power" kompaniyasi bilan jami 2 milliard 600 million dollarlik yirik energetika loyhasini amalga oshirish uchun shartnoma imzolandi. Mazkur investitsiya shartnomasida issiqlik elektr stansiyasini loyihalash, moliyalashtirish, qurish va korxonani 25 yil muddatga ishlatishni nazarda tutadi. Loyihaning foydalanish bosqichida 1000 dan ortiq ish o'rni yaratiladi. Shuningdek, "ACWA Power" kompaniyasi hamda O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi o'rtasida Navoiy va Buxoro viloyatlarida umumiy quvvati 1000 MVt bo'lgan ikkita shamol elektr stansiyasini qurish bo'yicha investitsiya shartnomalari imzolandi. Bu loyihalar bugungi kunda O'zbekiston milliy energetika tizimiga elektr energiyasini uzluksiz yetkazib berishni ko'zda tutadi[10].

Hamkorlik natijasida kiritilgan investitsiyalar hisobidan Saudiya Arabistonining "ACWA Power" kompaniyasi Buxoro viloyatining Peshku va G'ijduvon tumanlarida har birining quvvati 500 MVtdan bo'lgan 2 ta (jami 1000 MVt) shamol elektr stansiyasining qurilish ishlari boshlab yuborilgan. 2023 yil 25 iyul oyida loyihaning birinchi bosqichida 6,5 MVt quvvatli shamol turbinasi o'rnatildi. 2024 yil birinchi choragiga qadar jami quvvati 474,5 MVtga teng 73 ta shamol turbinasi o'rnatib bo'lindi. Ushbu yirik loyiha doirasida jami 158 ta shunday shamol turbinalari o'rnatilishi ko'zda tutilgan. Mazkur elektr stansiyalarining dastlabki 400 MVt quvvati 2024-yil yakuniga qadar ishga tushirilishi belgilangan.

Saudiya Arabistoni nafaqat o'zining iqtisodiyoti shuningdek, neft va gaz zahirasi bo'yicha jahonning yetakchi davlatlaridan biri balki, dunyo musulmonlari uchun muqaddas bo'lgan Makka va Madina shaharlari ega nufuzli mamlakat hisoblanadi. Dunyo aholisining 24.9% ya'ni 1.9 mlrd kishi Islom diniga e'tiqod qilib, ularning 2/3 qismi Osiyo qit'asiga to'g'ri keladi bu esa qat'a aholisining 20% dan ziyodini tashkil etadi[13].

Xususan, O'zbekiston aholisining ham 94% dan ortig'ini Islom dini e'tiqod qiladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, islom dini o'zbek xalqining tarixiga, madaniyatiga hamda ruhiyatiga churuq singib ketgan.

Alloh taolo bu haqda Qur'oni karimda shunday marhamat qilgan:

أَلَيْسَ فِي آيَاتِنَا بَلَاغٌ لِّمَن يَبْلُغُ الْحَقَّ سَأَلْنَا مَن لَّا يَدْرِي (97/نارم ع لآ قروس)

ya'ni: "Yo'lga qodir bo'lgan odamlar zimmasida Alloh uchun Baytni haj qilish (farzi) bordir" (Oli Imron surasi, 97-oyat).

Shu bois, Islom dinining besh farzidan biri bo'lgan haj ziyoratiga borish har bir musulmonning yuksak maqsadi hisoblanadi.

O'zbekistonning mustaqillikka erishishi mamlakat musulmonlariga ushbu ziyoratni bekamuko'st qilib ado etishlarida tayanch bo'lib kelmoqda. Chunonchi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994 yil 29 martdagi 172-sonli "Haj ziyoratini tashkil etish to'g'risida"gi, muborak haj amallarini ado etishda qulaylik, imtiyoz va zarur sharoitlarni yaratishga davlat tomonidan yordam ko'rsatish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 8 yanvardagi 9-sonli "Muborak haj ziyoratiga boruvchilarga yordam ko'rsatish haqida"gi qarorlari qabul qilindi. Undan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 2017 yil 7 iyundagi 364-sonli "Haj va Umra tadbirlarini tashkil etish va o'tkazish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori qabul qilindi.

O'zbekiston hamda Saudiya Arabistoni o'rtasidagi diplomatik aloqalarning o'rnatilishi

mamlakatning musulmon aholisi orasida haj ziyoratiga boruvchilar sonini keskin oshishiga sabab bo'ldi. Masalan, istiqlolning ilk yillarida ya'ni 1990 yilda 350 kishi haj safariga borgan bo'lsa, 1991 yilda 1700 nafarga oshgan 1996 yilga kelib 3500 ming imyon-e'tiqodli fuqarolar muborak haj ziyoratini amalga oshirgan. So'nngi yillarda haj ziyoratiga borish istagini bildirganlar soni oshib borayotganini e'tiborga olib, 2017 yildan O'zbekiston fuqarolari uchun haj kvotasi 7200 nafar qilib belgilandi (ilgari bu ko'rsatkich 5200 nafar edi). Shuningdek, Respublika bo'yicha 2022 yilda 12 045 nafar ziyoratchi Haj, 61 mingdan ortiq ziyoratchi esa Umra amallarini ado etgan. Shuningdek, o'tgan yildan boshlab Umra ziyoratiga boruvchilar sonini belgilash bo'yicha kvotalar olib tashlanishi ikki mamlakat o'rtasidagi aloqlarning yuksak natijasi deyish mumkin.

Mamlakatlar o'rtasidagi hamkorliklarning yangi bosqichini nafaqat, iqtisodiy, siyosiy sohada balki fan va ta'lim yo'nalishlarda ham ko'zga tashanadi. Bugungi kunda O'zbekistonda o'n mingdan ziyod talaba-yoshlar Birlashgan Millatlar Tashkilotining rasmiy tili hisoblangan arab tilini o'rganmoqda.

Ilm-fan sohasidagi tarixiy aloqalarning davomi sifatida 2020-yil sentyabr oyida Riyoz shahrida Alisher Navoiy nomidagi Toshkent Davlat O'zbek tili va adabiyoti Universiteti va Saudiya elektron universiteti o'rtasida hamkorlik to'g'risidagi bitim imzolandi. Toshkent Davlat Sharqshunoslik Universiteti va Podshoh Abdulaziz Universiteti ham hamkorlik munosabatlarini yo'lga qo'yildi. 2021-yil O'zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi bilan Podshoh Faysal nomidagi Islom tadqiqotlari markazi o'rtasida o'zaro anglashuv memorandumini imzolandi. Bu esa mamlakatlar o'rtasidagi ilm-fan sohasiga doir munosabatlarning yil sayin yuksalayotganiga yaqqol misoldir.

Xulosa qilib aytganda, bugun O'zbekiston tanlagan tinchlikparvar va pragmatik tashqi siyosati mamlakatni dunyo hamjamiyatida o'rni hamda mavqeyining oshishiga olib kelayotgan bo'lsa, teng huquqlilik asosida olib borilayotgan iqtisodiy hamkorlik, jalb etilayotgan investitsiyalar mamlakat iqtisodiyoti va aholi turmush darajasining o'sishida yaqqol ko'zga tashlanmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYODLAR

Sh.Mirziyoyev "Yangi O'zbekiston demokratik o'zgarishlar, keng imkoniyatlar va amaliy ishlar mamlakatiga aylanmoqda". "O'qituvchi" 2021

Sh.Mirziyoyev "Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib yangi bosqichga ko'taramiz" 2017

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 21 iyuldagi PF-111-sonli "Ma'muriy islohatlar doirasida investitsiyalar, sanoat va savdo sohasida davlat boshqaruvini samarali tashkil qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 16 avgustdagi PF-190-sonli "Saudiya Arabistoni Podsholigi fuqarolari uchun O'zbekiston Respublikasiga kirish rejimini yanada soddalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qonuni

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994 yil 29 martdagi 172-sonli "Haj ziyoratini tashkil ertish to'g'risida"gi qarori

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 7 iyundagi 364-sonli "Haj va Umra tadbirlarini tashkil etish va o'tkazishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori

2017 — 2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha "Harakatlar strategiyasi"

O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning 2022 – 2026 yillarga mo'ljallangan "Yangi O'zbekistonni Taraqqiyot strategiyasi"

Tolipov .Sh.M "Fors ko'rfazi neft eksporti qiluvchi mamlakatlari ijtimoiy iqtisodiy rivojlanishining xususiyatlari" /Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan Diss.T.2001.-B.31.

Mirhamidova.M. "O'zbekistonning an'anaviy hamkor davlatlari bo'lgan Ko'rfaz arab davlatlari mamlakatimiz bilan mustaqillikning ilk yillaridan yaqindan do'stona munosabatlarni o'rnatgan.". /O'ZA.2023.25 iyun

Xalq so'zi gazetasi 1992 yil 21 fevral . 38-son (289)

Xalq so'zi.2022 yil.18 avgust. № 177-178-son

To'rayeva O, Hasanova. S. "Islom dinining taqalishi va uning tarbiyaga ta'siri" Central Asian academicjournal of scientific research. Juranali 148-B

ORTA ASYA'DA TASARIM TARİHİNİN GELİŞİMİNE EBU'L VEFA EL-BÛZCÂNÎ'NİN ETKİSİ

Sobirov Tolib Ro'ziyevich,
Prof., Türkistan Yeni İnovasyon Üniversitesi, Özbekistan
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.005>

Taner AŞCI, İhsan Toktaş
Doç. Dr. İhsan TOKTAŞ, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye

Özet: Düşünmenin tarihi ile aynı boyuta sahip tasarım kavramı insanın üretkenliğini temsil eder. Bu süreçte ihtiyaç ve beklentilerin yanı sıra toplumdan siyasete, teknolojiye kültürü birçok öge tasarımı etkileyebilmektedir. Bununla birlikte tarihsel boyutu incelendiğinde teknikte görülen gelişmeler tasarım süreçlerinde kırılma noktası oluşturmuştur. Bu noktada tasarımcı için estetiğin ve ahengin anahtarı olarak ön plana çıkan en önemli disiplin 10. yy da "hendese" bilimidir. Hendese, alanı, maddeyi ve uzayı anlamada etkisi günümüzde de devam eden ve bundan sonrada devam edecek olan pratik ve anlaşılabilir bir bilim dalıdır. Çalışmada, hendese biliminin Orta Asya'da ortaya çıkışı ve tasarım tarihine etkisi doküman araştırması yöntemi ile incelenmiştir. Bu noktada, hendese ilminin önderi olarak kabul edilen Ebu'l Vefa el-Bûzcânî'nin (940-998) geometrik nesnelere olan yaklaşımı ve pratik çizim yöntemleri örneklerle açıklanmıştır. Ayrıca geometrik nesnelerin sonsuza çoğalabilmesi özelliği kullanılarak geometrik desenlerin elde edilmesi konusunda örneklerle de yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hendese, Tasarım, Geometrik desen, Ebu'l Vefa el-Bûzcânî

THE EFFECT OF ABU'L WAFI EL-BAZJANI ON THE DEVELOPMENT OF DESIGN HISTORY IN CENTRAL ASIA

Sobirov Tolib, Turkestan
Prof. New Innovation University, Uzbekistan

Dr. Taner AŞCI, İhsan Toktaş
Assoc. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt University, Turkey

Abstract: The concept of design, which has the same dimension as the history of thinking, represents human productivity. In this process, in addition to needs and expectations, many elements from society to politics, technology to culture can affect the design. However, when the historical dimension is examined, the developments in technology have created a breaking point in the design processes. At this point, the most important discipline that stands out as the key to aesthetics and harmony for the designer is the science of "Hendese" in the 10th century. Hendese is a practical and understandable branch of science that continues to have an impact on understanding field, matter and space today and will continue to do so in the future. In the study, the emergence of Hendese science in Central Asia and its impact on design history were examined by document research method. At this point, the approach to geometric objects and practical drawing methods of Ebu'l Vefa el-Bûzcânî (940-998), who is considered the leader of the science of Hendese, are explained with examples. Additionally, examples of obtaining geometric patterns using the ability of geometric objects to multiply infinitely are also included.

Keywords: Hendese, Design, Geometric pattern, Abu'l Wafa el-Buzjani

ABUL VAFO AL-BAZJONIYNING MARKAZIY OSIYODA DIZAYN TARIXINING RIVOJLANISHIGA TA'SIRI

Sobirov Tolib Ro'ziyevich,
Prof. Turkiston yangi innovatsiyalar universiteti,

Dr. Taner AŞCI, Doç. Dr. İhsan Toktaş,
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye

Annotasiya: Muhandislik grafika amaliy va tushunarli fan sohasi bo'lib, u bugungi kunda soha,

materiya va fazoni tushunishga ta'sir qilishda davom etadi va kelajakda ham shunday qiladi. Tadqiqotda O'rta Osiyoda muhandislik fanining paydo bo'lishi va uning loyihalash tarixiga ta'siri hujjat tadqiqi usuli yordamida o'rganildi. Bu yerda muhandislik fanining yetakchisi hisoblangan Abul Vafa al-Buzjoniyning (940-998) geometrik jismlarga yondashuvi va amaliy chizish usullari misollar bilan tushuntiriladi. Bundan tashqari, geometrik jismlarning cheksiz ko'payish qobiliyatidan foydalangan holda geometrik naqshlarni chizish misollari ham kiritilgan.

Giriş. Hayatın her alanında işlevsel ve yenilikçi anlamı ile var olan tasarım kelimesi, renkler, formlar, işlevler, desenler, şekiller vb. üzerine odaklanırken, diğer yandan insanoğlunun sınırsız hayal gücünü kullanarak toplumları derinden etkileyebilmiştir. Kullanılan enstrümanlar incelendiğinde doğayı, evreni ve nesneler arasındaki kuvvetli ilişkiyi merkeze alan tasarımda özellikle şekillere yüklenen anlam ön plandadır. Estetik ve ahengin tamamlayıcı unsur olarak bir tasarımda var olmasını sağlayan da nesneler arasındaki bu kusursuz ilişkidir. Tasarımda kullanılan formlarda tercih edilen her bir unsurun bir diğeri ile kusursuz uyumunun sağlanması tasarımın ve tasarımcının da başarısını ortaya koymaktadır. Bu noktada tasarımcı için estetiğin ve ahengin anahtarı olarak ön plana çıkan en önemli disiplin 10.yy da “hendese” adıyla kullanılan geometri bilimidir.

Hendese (Geometri), şekilleri tanımlama, çözümleme ve yeniden üretme noktasında oldukça pratik yöntemler sunan analitik bir bilim dalıdır. Tasarımda da sıklıkla kullanılan üçgen ve çokgenler, daire, kare, dikdörtgen, yay vb. geometrik şekillerin çözümlenmesi, birbirleri ile uyumlu olarak bir araya getirilmesi, belirli kurallarla sonsuza kadar çoğaltılabilmesi, izdüşüm ve perspektiflerinin alınabilmesi, hacimli nesnelere dönüştürebilmesi gibi uygulama yöntemlerinin trigonometri desteği ile belirli prensiplere bağlanması, geometrinin temelini oluşturmaktadır. Tarihte hendese adıyla anılan ve geçmişten günümüze kadar uzanan mimari eserler ile tasarımların ortaya konulmasında kullanılan geometri, Orta Asya toplumlarında yetişen ve alana önemli katkılar sunan bilim insanlarının ellerinde yücelmiş ve evrenselleşmiştir. Bu alana katkı sağlayan önemli bilim insanlarından biri de Muhammed Ebu'l Vefa el-Bûzcânî'dir. Geometrik nesneleri trigonometri ile analiz ederek tanımlayan Ebu'l Vefa el-Bûzcânî'nin teorileri 21.yy matematik ve mimarisinde hâlihazırda geçerliliğini korumaktadır.

Bu çalışmada, tasarımın ana bileşeni sayılabilecek temel geometrik nesnelerin tanımlamasında kullanılan geleneksel hendese tekniğinin, tasarım faaliyetlerine etkisinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu noktada “Hendese tekniğinin geleneksel tasarım faaliyetlerine etkisi var mıdır?” sorusu araştırma sorusu olarak belirlenmiş, Hendese tekniği ve geleneksel tasarım süreçleri eş zamanlı olarak incelenmiştir. Elde edilen bulgular sonuç ve tartışma bölümünde alan yazın ile karşılaştırılarak incelenmektedir.

Hendese Tekniği ve Ebu'l Vefa el-Bûzcânî Etkisi

Evren ve dünyadaki nizamı anlamak İslam medeniyetlerinde oldukça merak uyandırmıştır. Bu amaçla astronomi, tıp, matematik, mimari ve geometri gibi ilim alanlarında gösterilen insanüstü gayret ve araştırmalar modern bilimlerin de temelini oluşturmuştur. Bilim'de altın çağını VIII-XIV. Yüzyıllar arasında yaşayan İslam medeniyetlerinde üretilen bilimsel eserlerin, günümüz popüler bilimlerinin çıkış noktası olduğunu görmek şaşırtıcı değildir. İslam toplumlarında gördüğü ilgi ve talep vesilesiyle yoğun araştırmalara konu olarak hızla gelişen ve günümüz matematik ve astronomisine de ışık tutan bilim dallarından biri de hendese'dir. Nesne ve şekillerin biçimsel ve boyutsal özelliklerini inceleyen hendese oldukça eski bir arka plana sahip antik bir bilim dalıdır. Bu durum hendese bilimini kadim ve kalıcı kılmaktadır.

Hendese tekniği oldukça eski medeniyetlere dayanmaktadır. M.Ö. 460-455 tarihlerinde Mısır'ı ziyaret eden Herodotus'un, Nil nehrinin taşması ve geri çekilmesi olayında etkilenen alanların ölçülmesi işleminde hendese kullanıldığını ifade etmesiyle hendese ilmi ortaya çıkmıştır. Hendese ilminin çıkış noktasının, insanın mekân ve çevresindeki nesnelerin büyüklüklerini ölçme düşüncesi ile başladığı bilinmektedir. Eski Yunan'da bu bilim dalına verilen isim geo (yer) ile metron (ölçme) sözcüklerinin birleşimidir ve yer ölçme sanatı (misâha) anlamına gelmektedir. İslam coğrafyasındaki bilim insanları, III. - IX. yüzyıllarda, önce Euklides'in Elemanlar'ıyla (Stoicheia) tanışınca, bu bilim dalına cûmatriyâ adını vermişlerdir. Fakat, süreç içerisinde Arkhimedes ve İskenderiyeli Heron ile Hind geometrisine ait Surya Siddhanta'nın Euklides'in Elemanlarından oldukça farklı içeriği ve Apollonius'un koni kesitlerinin yüksek düzeydeki nazarî (teorik) hendesesıyla karşılaşınca, Pehlevice ölçme anlamına gelen endâzeh kelimesini kullanmaya başlamışlardır. Arapça telaffuz kurallarını uygulanmasıyla, endâzeh kelimesi hendese biçimine dönüşmüş ve cûmatriyâ yerine kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı Devletinde ise,

Cafer Efendi, Risâle-i mimâriyye adlı eserinde (Hicri 1023 /Miladi 1614), Türkçe’de hendesenin, ölçmek ve oranlamak anlamlarına geldiğini, bu dönemde oranlama yerine tahmin sözcüğünün kullanıldığını ve tahmin sözcüğünün genelleştirilmesi ile hendese sözcüğünün yerini aldığını belirtmektedir. Hendese terim olarak, “doğru parçası, yüzey ve cisim gibi sürekli nicelikleri (megethos) konu alan” bilim dalı olarak tanımlanmaktadır. Bu bilim dalında hendesî şekillerin uzaydaki konumları ve birbirleriyle olan ilişkilerinin yanında uzayın hendesî özellikleri de özel bir öneme sahiptir (Fazlıoğlu, 2012).

Evreni ve dünyayı anlama noktasında İslam medeniyetlerinin sahip olduğu merak ve gayret hendese ile seviye atlamış ve pratiğe dönüşmüştür. Matematik ve Astronomi ile yoğun ilişki içinde gelişen Hendese tekniğinin önemini Katib Çelebi Mizanü’l-Hakk fî İhtiyari’l-Ahakk (En doğrusu seçmek için Hak terazisi) isimli kitabının ilk bölümünde aşağıdaki şekilde ifade etmiştir (Bilkan, 2005);

«Hendese bilen müfti ile hendese bilmeyen müftinin fetvasıdır: Bir kimse, boyu ve eni ve derinliği dört zira (dirsekten orta parmak ucuna kadar olan ve 75-90 cm. arasında değişen ölçü) bir kuyu kazmak için birini sekiz akçaya tuttu. O da boyu ve eni ve derinliği iki zira olan bir kuyu kazdı ve karşılığında dört akça istedi. Fetva ettirdiler, hendese bilmez müfti dört akça hakkıdır, dedi. Hendese bilen müfti hakkı bir akça diye fetva verdi, doğrusu da budur. Çünkü iki zira kuyu dört zira kuyunun sekizde biridir, ücretin de sekizde bir olması gerektir.»¹

Hendese ilminde nesnelerin hacimlerinin ve yüzey özelliklerinin de matematiksel izahı söz konusu olduğundan hendese hakkında bilgi sahibi olan kimselerin olaylara bakış açısında da farklılıklar olabileceği hususu Katip Çelebi tarafından ayrıca şu şekilde ifade edilmiştir.

“Hendese bilen kadı ile hendese bilmeyen kadının hükmüdür: Bir kimse boyu ve eni yüz zira olmak üzere bir tarlayı başkasına satıp teslim edeceği zaman boyu ve eni ellişer zira iki tarla verdi. Aralarında uyuşmazlık çıkıp bir kadıya vardılar ki hendese bilmezdi. Hakkı budur diye hükmeyletti. Sonra bir hendese bilen kadı bulup dinlettiler, yarım hakkıdır dedi. Doğrusu da budur. Bunların aslını bilmek isteyen riyaziyat (matematik) görmeye heves eyleye.»

Ebu’l Vefa el-Bûzcânî (940-998), gözlemsel astronomiye önemli katkıları olan Ortaçağ’ın önde gelen gökbilimcilerinden ve matematikçilerinden biridir. Trigonometrideki başarıları daha kesin astronomik hesaplamaların yolunu açmıştır. Ebu’l Vefa el-Bûzcânî’nin, Nişâpûr bölgesinin Bûzcân şehrinde doğduğu bilinmektedir. Bu bölge İran’ın Horasan eyaletinde bulunan küçük Torbat-i Jam kasabasının yakınındaki ıssız bir arazidir. Eğitimli ve köklü bir aileden gelen Ebu’l Vefa el-Bûzcânî amcasının yanında aritmetik eğitimi aldığı belirtilmektedir. Ebu’l Vefa el-Bûzcânî büyük siyasi çalkantıların olduğu bir çağda yetişmiş ve 20 yaşındayken Abbasi halifeliğinin başkenti Bağdat’a taşınmıştır. Burada kısa süre içinde Bâb al-Tibn gözlemevinde gözlemler ve araştırmalar yapmış, Bûyîd sarayında önde gelen bir astronom ve matematikçi olarak ön plana çıkmıştır. 975’i takip eden on yıl onun astronomide en aktif yılları olmuştur. Gözlemlerinin çoğunu bu dönemde yaptığı ifade edilmektedir. Ünlü gökbilimci ve bilim adamı Ebu Reyhan Muhammed bin Ahmed el-Biruni, Bağdat’ta bulunan Ebu’l Vefa el-Bûzcânî ile yazışmalarını anlatmaktadır. Ayrıca Bîrûnî çeşitli eserlerinde Ebu’l Vefa el-Bûzcânî’nin ölçülerine çok sayıda atıfta bulunmaktadır (Hashemipour, 2007).

Ebu’l Vefa el-Bûzcânî, geometri, trigonometri, uygulamalı geometri, astronomi ve matematiğin gelişimine büyük katkı yaptığı ve bu yüzden ona «Hesap» ve «Mühendis» verdikleri bilinmektedir. Ebu’l Vefa el-Bûzcânî’nin «Zanaatkarların geometrik desenlerden neye ihtiyacı olduğunu anlatan kitap» adlı çalışması özellikle dikkat çekici eserlerinden biridir. Bu çalışmada Ebu’l Vefa el-Bûzcânî, geometrik çizim ve desenler üzerine yaptığı kendi araştırmalarının yanı sıra, yazarları bilinmeyen geometrik çizim üzerine olan araştırmaları bir araya toplayarak bir koleksiyon haline getirmiştir. Şu anda, bu koleksiyonun Farsça bir kopyası Paris’teki Fransa Ulusal Kütüphanesinde bulunmaktadır. Ebu’l Vefa el-Bûzcânî’nin bu çalışmada pergel yardımıyla yapılan geometrik çizimlere özel önem verilmiştir. Ebu’l Vefa el-Bûzcânî, kitaplarında yaklaşık 200 geometrik desen çözümünü yazmıştır. Bu çalışmalarında, geometrik desenleri yapmanın bazı kolay yollarını açıklamıştır. Ebu’l Vefa el-Bûzcânî, geometrik desenlerin icrasında pergelin özel bir rolü olduğunu ve pergeli kullanarak, çeşitli desenler ve zor kombinasyonlar yapılacağını göstermiştir. (Bulatov, 1988).

Bilim çevrelerinde Hint rakamları yaygın olarak kullanılmakta, ancak günlük yaşamda sayısal gösterim kullanılmadan parmakla hesaplama tekniği tercih edilmekteydi. Çok eski zamanlardan beri parmak aritmetiği, başparmağı işaretçi olarak ve aynı elin diğer parmaklarının 4×3 eklemlerini 1’den 12’ye kadar olan sayıları belirtmek için kullanmıştı; diğer elin parmakları ise 13’ten 60’a kadar olan

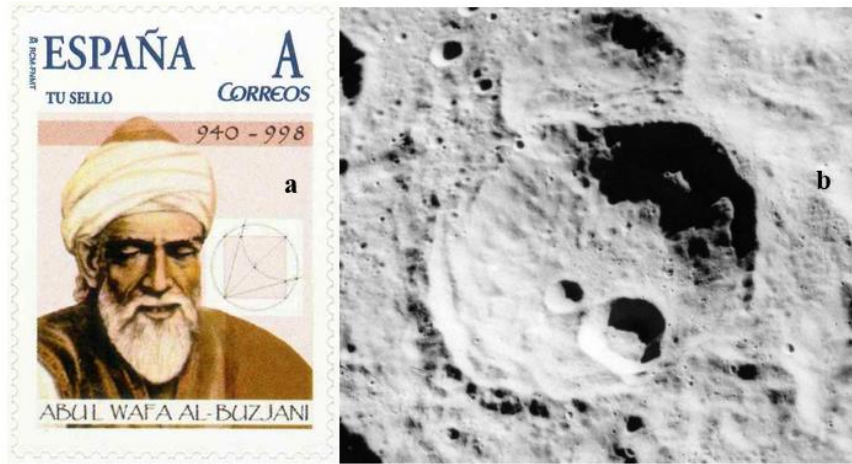
sayıları göstermek için kullanılıyordu. Tüccarlar ve kâtipler için, Ebu'l Vefa el-Bûzcânî, günlük yaşamda hangi aritmetik becerilerin gerekli olduğuna dair bir kitap yazmıştır. Kitapta yer alan tüm sayılar kelime olarak not edilmiş, karmaşık hesaplamalar bile sözlü olarak anlatılmıştır (Strict, 2014). Ebu'l Vefa el-Bûzcânî tarafından Iraklı Müslümanların Mekke'ye ulaşabilmelerini kolaylaştırmak amacıyla ortaçağ küresel trigonometrisi kullanarak kible yönü tayin metodu geliştirilmiştir. Ayrıca karasal koordinat sisteminde Mekke'nin yönünün ve mesafesinin belirlenmesi sağlanmıştır (Kennedy, 1984).

Bakkal'ın (2019) Morelon'dan (2006) aktardığına göre, Ebu'l Vefa el-Bûzcânî'nin iki farklı rasathanede çalışmalarını yürüttüğü, bu rasathanelerden birinin Bağdat'ta Şerefüddeve olduğu, diğerinin ise kendi özel rasathanesi olduğu ve kendi rasathanesinde büyük boyutlu aletler yaparak dakik gözlemlerde bulunduğu belirtilmektedir (Bakkal, 2019).

Ebu'l Vefa el-Bûzcânî tarafından kaleme alınmış, birçok kopyası bulunan ez-Zîcû's-şâmil adlı eseri, Kâtiplere ve vergi memurlarına yardımcı olmak üzere 961'de Büveyhîler'den Adudüddeve adına kaleme aldığı Kitâb fimâ yahtâcü ileyhi'l-küttâb ve'l-'ummâl min 'ilmi'l-hisâb adlı eseri, Astronomi, Trigonometri ve Ay'ın hareketi teorisiyle ilgili bölümleri bulunan el-Mecistî (Kitâbü'l-Kâmil) adlı eseri, kare uyumunu inceleyen Risâle fî terkîbi 'adedi'l-vefk fi'l-murabba'ât adlı eserleri bulunmaktadır. Bunun yanında Ebu'l Vefa el-Bûzcânî'nin, Ebû Ali el-Hubûbî'nin üçgenlerin yüzeyini hesaplamak için kendisinden istediği formülle ilgili cevabından ibaret olan Cevâbü Ebi'l-Vefâ' Muhammed b. Muhammed el-Bûzcânî 'ammâ se'elehü'l-fakîh Ebû 'Alî el-Hasan b. el-Hâris fî mesâhati'l-müselleş adlı esere de sahiptir (Aydın, 1994).

Ebu'l Vefa el-Bûzcânî uygulamalı geometri hakkındaki ünlü kitabında Pisagor Teoremine (Arap yazarları tarafından Gelinin Sandalyesi teoremi olarak da bilinir) dayanmayan kareleri bölme ve yeniden birleştirme yöntemlerini açıklamaktadır. Ebu'l Vefa el-Bûzcânî, esnaflarla da çalışarak onların sorularına çözümler üretmiştir. Geometriye yönelik yaklaşımın sadece 4. yüzyılda (MS 10. yüzyıl) Bağdat'la sınırlı olmadığını, İslam dünyasının her yerinde yaygın olduğunu gösteren kanıtlar bulunmaktadır. Ebu'l-Vefa el-Bûzcânî'nin açıkladığı örnekler, sanatkârlar ile geometriciler arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Ebu'l-Vefa el-Bûzcânî tarafından açıklanan örnekler, teorik ve uygulamalı geometri arasında bağlantı kuran, özellikle zanaatkârlar için yararlı olan açıklayıcı kanıtlar sağlar. Ayrıca sayılar teorisi ile geometri arasındaki bağlantılar konusunda da oldukça bilgili olduğu görülmektedir (Assarzadegan, Kritsonis, 2008).

Ebu'l Vefa el-Bûzcânî'nin Hendese (Geometri) alanında bıraktığı eserler sınırları aşarak birçok medeniyette bilim sanat ve tasarımın gelişmesine katkı sağlamıştır. Halen dünyanın birçok ülkesinde Ebu'l Vefa el-Bûzcânî'ya atfedilen ve hatırasını yaşatan unsurları görmek mümkündür. İspanya'da üretilen bir pul tasarımı ile (Resim 1/a) Abul Wafa Al-Buzjani adı yaşatılmıştır. İbn-i Sina, Harezmi ve Biruniye atfedildiği gibi ay yüzeyindeki 55 km. çap ve 2,8 km. derinliğe sahip bir kratere (Resim 1/b) Ebu'l Vefa el-Bûzcânî (Abul Wafa) ismi verilmiştir.

Resim 1. Abul Wafa adına İspanya'da yapılan pul tasarımı (a) (MacTutor, 2023) ve Ay yüzeyinde Abul Wafa adı verilen kraterin görüntüsü (b) (Wikipedia, 2023).

Hendese ve Tasarım İlişkisi

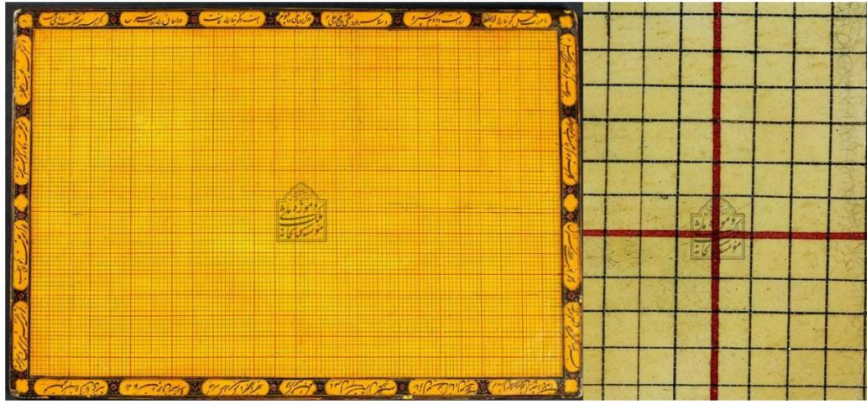
Tasarımda birimlerin belli bir kural ve ritim dâhilinde çoğalması, farklı biçimlerin bir kural çerçevesinde uyumlulaşmasıyla estetik açıdan göz alıcı bütünleri oluşturması, renklerin estetiği

desteklemesi beklenirken, bütün oluşturma sürecinde düzgün geometrik şekillerin ağırlıklı olarak kullanıldığı göze çarpmaktadır. Endüstriyel boyuttan mimariye kadar birçok alanda çağdaş, modern, endüstriyel, minimalist tasarım yaklaşımlarının temel geometrik düzenli nesneleri barındırdığı görülmektedir. Tasarımcı için temelde alanı verimli ve estetik kullanma kaygısı düzenli geometrik nesnelerin hâkimiyetini desteklemektedir.

Geçmişte “arazi ölçümü” amacıyla ortaya çıkan ayrıca matematiğin uzaysal ilişkiler ile ilgilenen alanı olan ve geometri olarak adlandırılan bilim dalı, M.Ö. 3.yy’da Öklid’in Elementler adlı çalışmasıyla temel kurallar üzerine oturmuştur. Yakın coğrafyalarda ses getiren bu çalışma farklı medeniyetlerde de karşılık bulmuştur. 10.yy’da Ebu’l Vefa el-Bûzcânî’nin konuya olan ilgisi Öklid’in teorilerini farklı şekillerde kanıtlama ve yeni teoriler üretme noktasında yeni bir boyut kazandırmıştır. Bu dönemde Bağdat merkez olacak şekilde orta doğuda Hendese olarak anılan geometri bilimi sayesinde tarihte iz bırakan mimari tasarımlar ile süsleme tekniklerinin ortaya çıkması mümkün olmuştur.

Bağdat’ta genel olarak kabul gören Arap harflerinin geometrik oranlama sistemine göre kodlanmasının, bu şehirde matematik bilimlerinin popülerleşmesiyle de ilgili olduğu değerlendirilmektedir. 10. ve 11. yüzyıllar boyunca Bağdat’ta ki profesyonel matematikçiler, matematiğin günlük ihtiyaçlara uygulanmasına yönelik basitleştirilmiş pratik kılavuzlar aracılığıyla kendi alanlarındaki teorik gelişmeleri yaymışlardır. Burada geometrinin tasarıma uygulanmasını kolaylaştıran şey de matematik bilimlerinin popülerleşmesidir. 959-960 yıllarında memleketi Nişabur’dan Bağdat’a göç eden matematikçi ve astronom Ebu’l Vefa el-Bûzcânî (940-998), bu sistematik popülerleştirme sürecine katılan bilim adamlarından biriydi (Necipoglu, 1995).

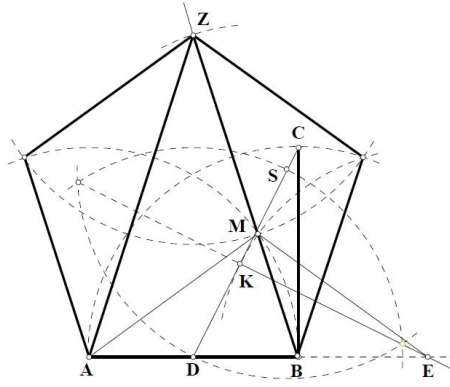
Mühendislerin binaların planlarını duvar ustaları tarafından inşa edilmek üzere zemine aktarmadan önce bir tablet üzerine (Resim 2) çizdiklerine dair çok sayıda kanıt bulunmaktadır. Bazı kültürlerde bu tahta veya tablete «Zij» adı verilmiştir. Geçmişte detaylı yapı planları öncesinde mimarların, bilimsel çizim ve tasarım kurslarına katıldığı, ustalarının nezaretinde yoğun çalışmalar yaparak mühendis oldukları bilinmektedir. Timurlu mimarlardan kaynaklarda mühendis olarak anılan Şirazi’nin eserlerinin tasarımlarında geometri ve özel yöntemler kullandığı görülmektedir (Ebrahimi ve Tooranpoor, 2022).

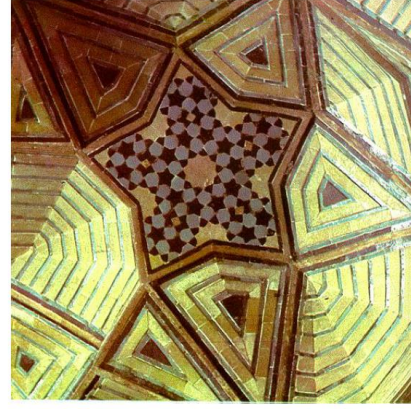
Resim 2. Tasarımlarda hendese (geometri) ilkelerinin uygulanması için kullanılan ızgaralara bölünmüş tablet örneği. (Ebrahimi ve Tooranpoor, 2022)

Ebu’l Vefa el-Bûzcânî tarafından yazılan “Kitâb fîmâ yahtâcü ileyhi’s-şâni’ min a’mâli’l-hendese” (Book on those Geometric Constructions Needed by Craftsmen - Zanaatkârların İhtiyaç Duyduğu Geometrik Yapılar Hakkında Kitap) adlı çalışmada uygulanan “paslı pergel” (Rusty compass) metodu ile estetik açıdan kusursuz bir düzgün beşgen çizebilmenin metodu pratik olarak ifade edilmiştir. Buna göre AB doğru parçasına eşit ve B noktasından dik olacak şekilde bir BC doğru parçası çizilir. Ardından oluşan C noktasından AB doğru parçasının tam ortasına bir ışın gönderilir. Burada oluşan D noktası merkez olacak şekilde pergel ile AB ölçüsü kadar açılan pergel ile bir yay çizilir ve DC doğrusunu kestiği nokta S noktası olarak işaretlenir. Oluşan DS doğru parçasının tam ortasından dik bir doğru çıkarılarak AB doğru parçası ile E noktasında buluşacak şekilde uzatılır. AB kadar açılan pergel ile A noktası merkez olacak şekilde bir yay, ardından B noktası merkez olacak şekilde başka bir yay çizilir. Aynı yarıçap ölçüsüne sahip pergel E noktası merkez olacak şekilde K noktasından geçen bir yay çizilir. Çizilen bu yayın A noktası merkez alınarak çizilen yay ile kesiştiği nokta M noktası olarak belirlenir. B noktasından

bir doğru M noktasından geçecek şekilde çıkarılır ve M noktasından AB ölçüsü kadar uzatılır. Erişilen nokta da Z noktası olarak belirlenir. Z noktasından A noktasına bir doğru çıkarılarak AZB altın üçgeni oluşturulur. Pergel AB ölçüsü kadar açılarak Z noktası merkez olacak şekilde altın üçgenin içine doğru bir yay çizilir. A ve B noktaları merkez alınarak çizilen yaylar ile kesiştiği noktalar düzgün beşgenin diğer kesişme noktaları olacaktır (Resim 3/a). Her ne kadar Ebu'l Vefa el-Bûzcânî'nin geometrik süslemelerden bahsetmediği belirtilse de (Hogendijk, 2012), bu yöntemle iç mekân tasarımında düzgün beşgen ve yıldız formlarına sahip desenlerin tasarlanması (Resim 3/b) mümkün olmaktadır (Sarhangi, 2007).

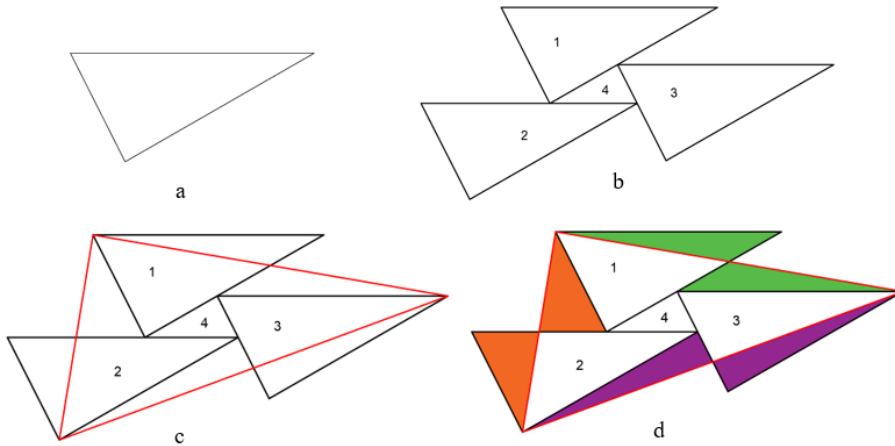
(a)

(b)

Resim 3. Ebu'l Vefa el-Bûzcânî tarafından uygulanan düzgün beşgen çizme metodu (a) ve bu metot ile elde edilen iç mekân tasarımı (b) unsurları (Sarhangi, 2007).

Ebu'l Vefa el-Bûzcânî'nin geometrik şekillerin birbirleri ile olan ilişkilerini ifade etmede kendine özgü yöntemler geliştirdiği görülmektedir. Ebu'l Vefa el-Bûzcânî'ye göre üç özdeş üçgen ve şekil olarak onlara benzeyen daha küçük bir üçgen çizildiğinde, dördü de tek bir büyük üçgen haline gelebilmektedir (Nielsen, 2010). Bu teoriyi kanıtlamak üzere bir üçgen model olarak alınır. (Resim 4/a) ve bu üçgen modeli kullanılarak özdeş üç adet üçgenin bir kenarları birbirlerine paralel olacak ve bir köşesinden birbirleri ile temas edecek şekilde yerleştirilmesi sağlanır (Resim 4/b) ve bu şekilde 4 adet üçgenin elde edilmesi sağlanır.

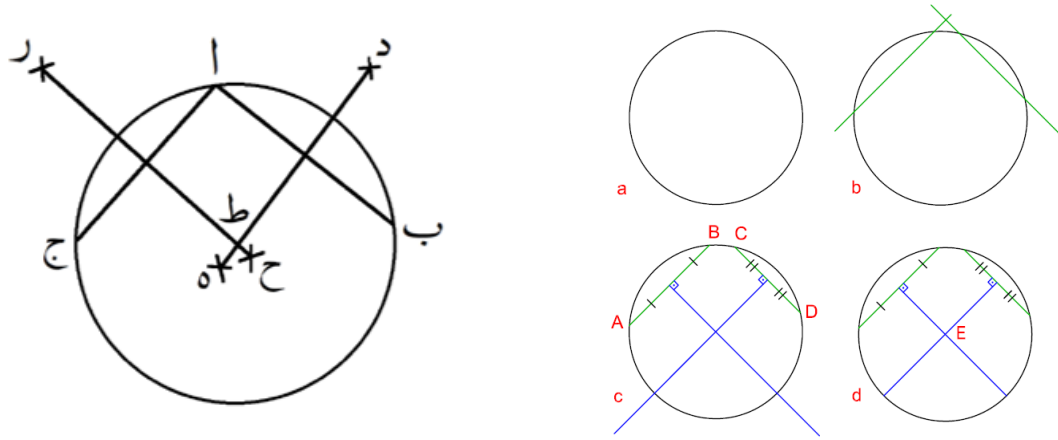

Resim 4. Özdeş üçgenlerle büyük bir üçgen üretme metodu

Özdeş üçgenlerin her bir farklı köşesini birleştirecek şekilde çizilen bir üçgen (Resim 4/c) ile bir büyük üçgen elde edilir. Özdeş üçgenlerin büyük üçgenin dışında kalan parçalarının ana üçgenin eksik bölümlerini kusursuzca kapladığı görülmektedir (Resim 4/d).

Ebu'l Vefa el-Bûzcânî geometrik nesnelerin özelliklerine bağlı olarak referans noktalarının belirlenmesi amacıyla farklı yöntemler geliştirmiştir. Bu yöntemlerden biri de merkezi bilinmeyen bir dairenin merkezini tespit etme yöntemidir. Bu yöntemde merkezi bilinmeyen bir daireyi (Resim 5/a) rastgele kesen iki doğru (Resim 5/b) daireyi kestikleri noktadan sınırlandırılır ve AB ve CD doğru

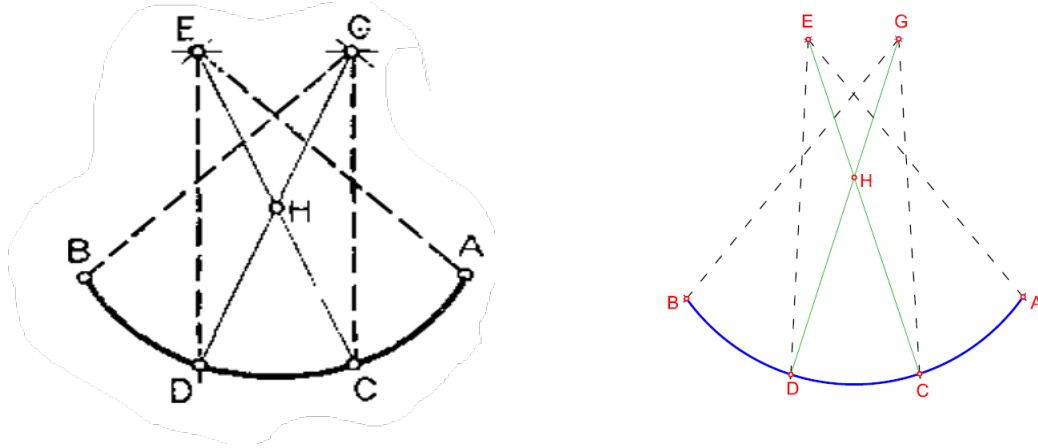
parçaları oluşturulur. Bu her iki doğru parçasının tam ortasından dik bir şekilde ve birbirleri kesecek şekilde ışınlar çıkarılır (Resim 5/c).

Resim 5. Ebu'l Vefa el-Bûzcânî'nin yöntemi ile merkezi bilinmeyen bir dairenin merkezini bulma

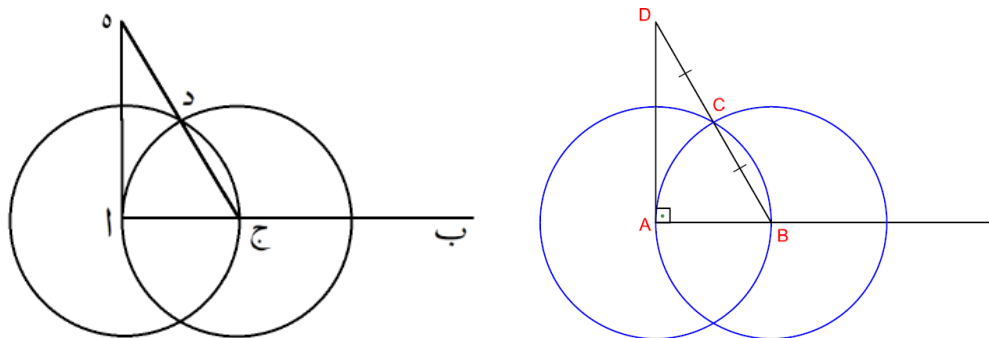
Birbirlerini kesen bu ışınların kesişim noktası olan E noktası dairenin merkezini verecektir (Resim 5/d). Bu yöntemle herhangi bir birime ya da bütüne müdahale etme şansı ortaya çıkabilmektedir. Tasarım süreçlerinde dairesel formların bilinmeyen merkezleri tespit ederek birime ya da bütüne yerinde müdahale edilmesi sağlanabilmektedir.

Ebu'l Vefa el-Bûzcânî'ye göre yayın merkezini bulurken kendi pergel yöntemi doğru sonuç vermektedir. Buna göre AB yayı üç eşit parçaya bölünür ve C ve D noktaları belirlenir. E noktası, A ve D noktalarından keyfi yarıçaplı yayların kesiştiği yerde bulunur. Benzer şekilde G noktası C ve B noktalarından aynı yarıçapta çizilen yaylar vasıtasıyla bulunur. E noktası C noktasına, G noktası D noktasına bağlıdır ve bunların kesişimiyle oluşan dairenin merkezi H noktası olarak tanımlanır (Bulatov, 1988).

Resim 6. Ebu'l Vefa el-Bûzcânî'nin yöntemi ile merkezi bilinmeyen bir yayın merkezini bulma (Bulatov, 1988)

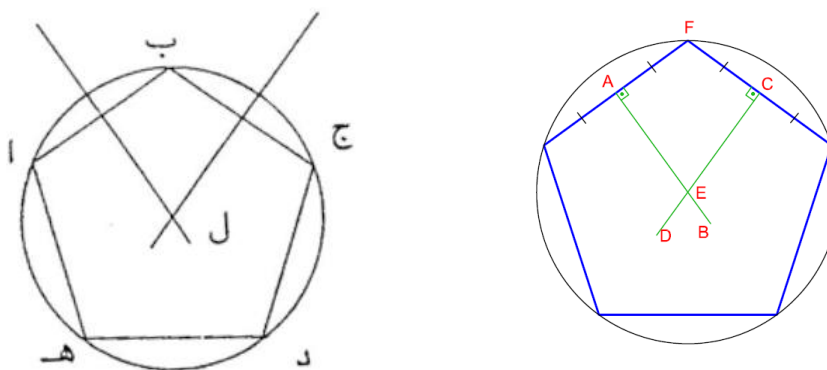
Ebu'l Vefa el-Bûzcânî tarafından kaleme hazırlanan “Kitâb fimâ yahtâcü ileyhi's-şâni' min a'mâli'l-hendese” (Zanaatkârların İhtiyaç Duyduğu Geometrik Yapılar Hakkında Kitap) adlı kitapta bir doğru parçasının bitim noktasından dik bir doğrunun nasıl çıkarılacağı tanımlanmıştır. Buna göre doğrunun bitim noktası olan A noktası bir dairenin merkezi olarak alınır. Dairenin doğruyu kestiği diğer nokta ise aynı yarıçaptaki diğer bir dairenin merkezi olarak belirlenir ve B ile işaretlenir. Dairelerin birbirlerini kestikleri nokta C noktası olarak belirlenir ve BC doğru parçası çizilir. BC doğru parçası BC boyuna eşit olacak şekilde CD kadar daha uzatılır. Burada BC ve CD'nin birbirine eşit olduğu unutulmamalıdır. A noktasından D noktasına uzatılacak bir doğru parçası AB doğru parçasına dik olacaktır (Resim 7).

Resim 7. Ebu'l Vefa el-Bûzcânî'nin yöntemi ile bir doğru parçasının bilinen bitim noktasına dik çizgi çizme

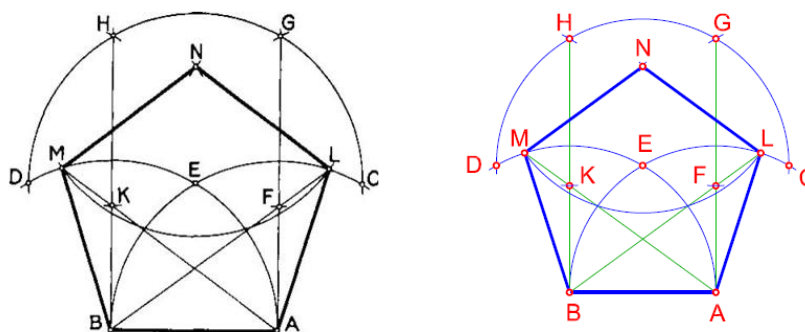
Ebu'l Vefa el-Bûzcânî'nin çalışmalarında, temel geometrik nesnelerin sahip oldukları özelliklerden faydalanarak yeni ve tümleşik geometrik nesnelerin üretilebileceğini görmek mümkündür. Ebu'l Vefa el-Bûzcânî'ye göre düzgün bir beşgenin etrafına bir daire çizmenin pratik yollarından biri beşgenin merkezini bulmaktır.

Düzgün beşgenin merkezi kenarortayların beşgen içinde kesiştikleri nokta olarak belirlenebilmektedir. Ebu'l Vefa el-Büzcânî'ya göre beşgenin iki kenarının ortasından dik bir şekilde AB ve CD doğru parçaları çıkarıldığında her iki doğru parçasının kesiştiği nokta beşgenin merkezi olarak bulunur. Bu merkez aynı zamanda beşgen etrafına çizilecek dairenin de merkezidir. E noktası merkez olacak şekilde EF kadar açılan pergel ile düzgün beşgenin tüm köşelerine temas eden bir daire çizmek mümkündür (Resim 8).

Resim 8. Ebu'l Vefa el-Bûzcânî'nin düzgün beşgen'in etrafına daire çizme metodu

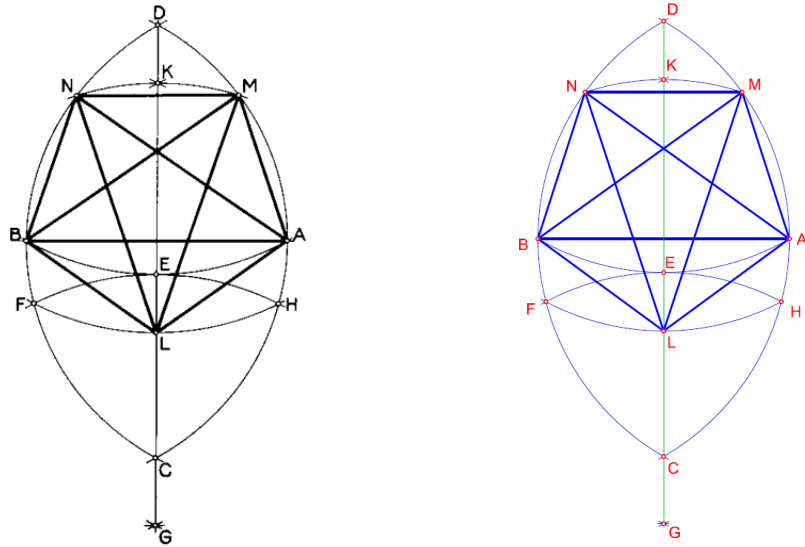
Benzer şekilde karakterize edilen bir yöntemde sabit pergel açıklığı kullanılarak verilen bir kenar ölçüsü ile düzgün bir beşgen çizmek hedeflenmiştir. Bu yöntemde AB kenarı yarıçap olacak şekilde açılan pergel A ve B noktaları merkez olacak şekilde iki yay çizilir. Bu yayların kesişim noktası E noktasını verir (Resim 9).

Resim 9. Sabit pergel açıklığı ile düzgün beşgen oluşturma metodu.

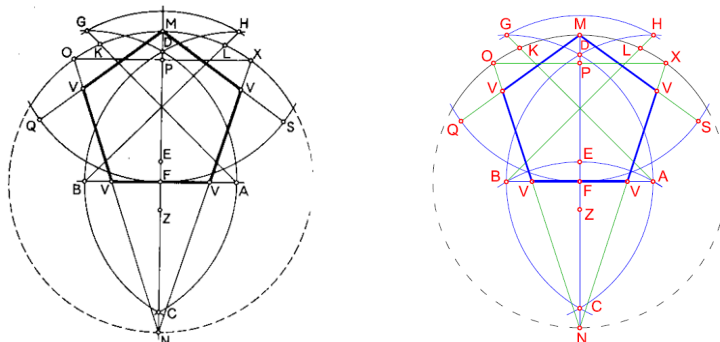
Ardından E noktası merkez olacak şekilde çizilen yayın önceki yayları (mavi) kestiği noktalar D ve C noktası olarak işaretlenir. D ve C noktaları merkez olacak şekilde iki yay daha çizilir ve E noktası merkezli yay ile kestiği noktalarda H ve G noktaları elde edilir. Bu her iki noktadan çıkan doğrularla AG ve BH doğru parçaları elde edilir. G merkez olacak şekilde çizilen yayın AG doğru parçasını kestiği noktada F ve H noktası merkez olacak şekilde çizilen yayın ise BH doğru parçasını kestiği noktada K noktaları elde edilir. A noktasından K noktasına doğru uzatılan doğrunun B merkezli yayı, B noktasından ise F noktasına doğru uzatılan doğrunun A merkezli yayı kestiği noktalarda sırasıyla M ve L noktaları elde edilir. M ve L merkezli iki yay çizilir ve yayların E noktası üzerindeki kesişme noktası N olarak işaretlenir. M ve L noktalarından N noktasına doğru uzatılacak doğrularla düzgün beşgen çizimi tamamlanır.

Diğer bir metotta ise yine bir kenar uzunluğu verilen beşgen yine sabit pergel açıklığı kullanılarak ancak farklı bir yöntemle elde edilir. Buna göre AB kenarı sabit ölçü olarak belirlenir ve AB ölçüsü yarıçap olacak şekilde A ve B merkezli iki yay çizilir. Bu yayların kesişim noktaları D ve C olarak işaretlenir. Aynı ölçü ile D merkezli bir yay çizilerek E noktası ve ardından E merkezli bir yay çizilerek G noktası elde edilir. G merkezli bir yay ile E noktasına teğet geçen FH yayı elde edilir. Ardından F ve H noktalarını merkeze alan iki yayın kesişim noktası K olarak işaretlenir. K merkezli bir yay ile ise L noktası elde edilir. L merkezli bir yay ile N ve M noktaları belirlenir. NMALB düzgün beşgeni için referans noktaları tespit edilmiş olur (Resim 10).

Resim 10. Bir kenar uzunluğu ve sabit pergel açıklığı ile beşgen çizimi

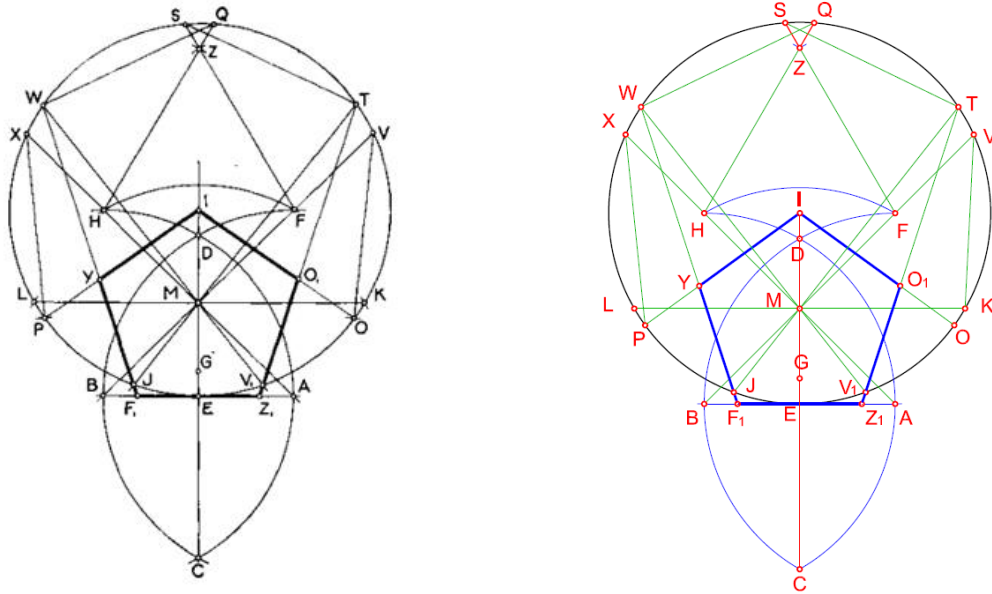
Geometrik desenlerde sıkça kullanılan beşgen için Ebu'l Vefa el-Bizcani tarafından birçok alternatif çizim metodu geliştirilmiştir. Bu metodlardan biri de verilen bir doğru parçasının ölçüsü ile bir kenarı bu doğru parçası üzerinde olan ve sabit pergel açıklığı kullanılarak üretilen beşgen modelidir. Bu alternatif modelde doğru parçasının uzunluğu kullanılan tüm yayların yarıçapını oluşturmaktadır. Buna göre AB olarak belirlenen doğru parçasından yola çıkarak A merkezli ve B den geçen bir yay ve B merkezli A'dan geçen bir yay çizilir (Resim 11). Bu yayların kesişim noktalarında C ve D noktaları elde edilir.

Resim 11. Ölçüsü verilen bir doğru parçası ve sabit pergel açıklığı ile beşgen

C noktası merkezli olarak çizilen yay ile E noktası elde edilir. G ve H noktaları E noktası merkez alınıarak çizilen yay ile oluşturulur. AB doğru parçasının merkezi olan F noktası merkez alınıarak çizilen dairenin F'yi dik olarak kesen ışının kestiği noktalar M ve N noktaları olarak işaretlenir. A ve B merkezli olarak çizilen yayların kesişim noktası P olarak belirlenir ve P merkezli bir yay ile Z noktası tespit edilir. Z noktası merkezli bir daire ile Q ve S noktaları ortaya çıkar. Bu her iki noktadan M noktasına ışınlar gönderilir. Z noktası merkezli olarak çizilen dairenin MQ ve MS doğru parçalarını teğet geçtiği ve AB doğru parçasını kestiği noktalar V olarak belirlenir. V noktaları aynı zamanda düzgün beşgenin köşelerini oluşturmaktadır. N noktasından V noktalarına gönderilen ışınlar F merkezli daireyi kestiği noktalar sırasıyla O ve X olarak tespit edilir. O ve X bir doğru parçası ile birleştirilerek NOX üçgeni oluşturulur. Burada M noktası ile V noktaları düzgün beşgeni oluşturmaktadır.

Ölçüsü verilen bir doğru parçası ile düzgün beşgen çizimi için bir başka yol daha bulunmaktadır. Bu yolda da sabit pergel açıklığı kullanılmaktadır (Resim 12).

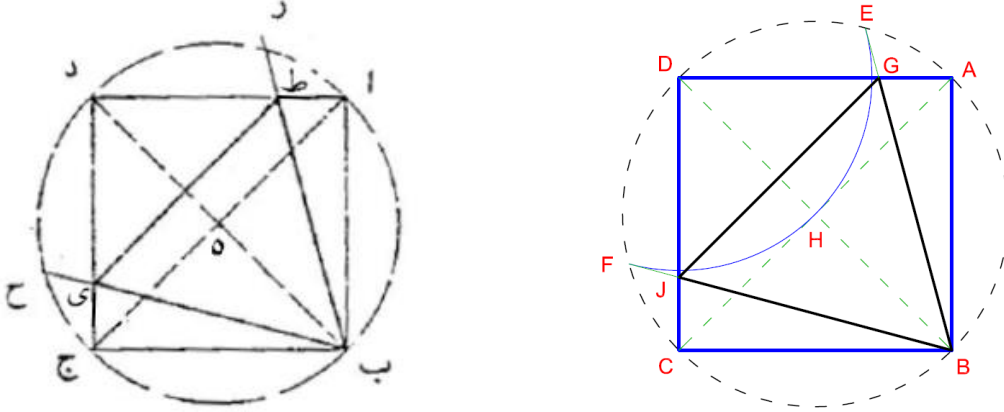

Resim 12. Ölçüsü verilen bir doğru parçası ve sabit pergel açıklığı ile beşgen çizimi II

Bu yöntemde yine bir AB doğru parçası ile yola çıkılmaktadır. Bu durumda yine A ve B noktaları merkez alınıarak çizilen yaylar aracılığıyla C ve D noktaları, her ikisinin birleştiren ışının AB doğru parçasını kestiği nokta ile de E noktası belirlenir. E noktasından dik olacak şekilde AB mesafesine eşit uzaklıkta bir nokta I noktası belirlenir ve I merkezi ile bir daire yapılır. Bu aşamadan sonra çizimde sabit pergel açıklığı için, kullanılacak tüm yayların boyutların AB ye eşit olduğu göz önüne alınmalıdır. Ardından C noktası merkezli bir yay ile G noktası belirlenir ve buradan çizilen dairesel yay HF yayını tanımlar. Bu iki noktadan çizilen yayların kesişim noktası olarak Z noktası belirlenir. FZ ve HZ ışınları kullanılarak SQ belirlenir. I noktasından geçen E merkezli dairenin I merkezli daire ile kesiştiği noktalarda K ve L noktaları oluşturulur. S merkezli bir daire çizimi ile I merkezli daireyi kestiği noktalarda X ve T noktaları, Q merkezli bir daire ile I merkezli daireyi kestiği noktalarda ise W ve V noktaları elde edilir. ST ve QW bu iki noktayla tanımlanır. C noktasından W ve T noktalarına ışınlar gönderilir. Bu ışınların AB doğru parçasını kestiği noktalar F1 ve Z1 olarak belirlenir. D noktası merkez olarak bir daire çizilir ve CD ışını kestiği nokta R noktası olarak belirlenir. R noktası merkezli bir çember çizilerek E merkezli çemberi kestiği noktalar P ve O noktaları olarak işaretlenir. IP ve IO ışınları oluşturulur ve CW ve CT ışınlarının kestiği noktalar Y ve O1 olarak belirlenir. Bu iki nokta aynı zamanda beşgenin köşelerini oluşturmaktadır. CW ve CT ışınlarının I merkezli daireyi kestiği noktalar J ve V1 olarak belirlenir. WV1 ve TJ doğruları M noktasını oluşturmak için kesişir, ardından KL ışını belirlenir. I, Y, F1, Z1, O1 noktalarının birleştirilmesiyle bir düzgün beşgen oluşturulur.

Düzenli geometrik nesnelerin İslami geometrik desenlerin oluşturulması noktasında yoğunlukla kullanılan birimler olduğu görülmektedir. Düzenli geometrik nesneler, 9 ve 10.yy'larda yaygınlaşmaya

başlayan hendese ilmi ile birlikte belirli kurallar ile bir araya getirilerek bir ritmi ve düzeni takip eden ve sonsuza kadar çoğalabilen desenlerin oluşturulmasına da imkân vermektedir. Ebu'l Vefa el-Bûzcânî'nin çizim metotları ile özellikle zanaatkârlar için pratikleşen geometri bilgisi desen ve süslemelerde kendini göstermektedir. Ebu'l Vefa el-Bûzcânî'ye göre bir karenin içinde eşkenar üçgen oluşturmak, özel bir hesaplama gerektirmeksizin, birkaç işlemle mümkündür (Resim 13).

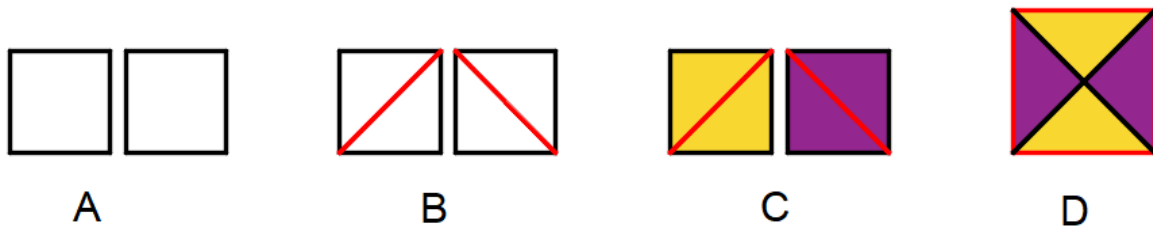

Resim 13. Ebu'l Vefa el-Bûzcânî'nin kare içinde eşkenar üçgen oluşturma metodu

Buna göre ABCD karesinin köşegenlerinin AC ve BD doğrultusunda çizilmesiyle kesişim noktası olan H noktası elde edilir. Karenin etrafına H merkezli ve HA yarıçaplı bir daire çizilir. Bir pergel yardımıyla D merkez olacak şekilde DH yarıçapında çizilen bir yay E ve F noktalarından karenin etrafındaki daireyi keser. B noktasından E ve F noktalarına gönderilen BE ve BF doğru parçalarının kareyi kestiği J ve G noktaları birleştiğinde GBJ eşkenar üçgeni elde edilmiş olur.

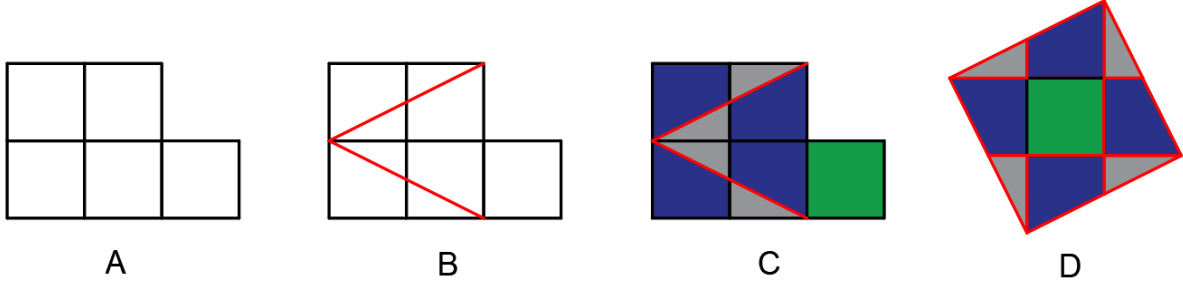
Ebu'l Vefa el-Bûzcânî'nin, “Zanaatkârın Geometrik Yapılardan Nelere İhtiyaç Duyduğuna Dair Kitap” başlıklı eserinde, geometriciler ve zanaatkârlar arasında katıldığı sohbeti anlatmaktadır. Bu karşılaşmalardan birinde bir geometri uzmanının, alanı üç küçük kareye eşit olan bir kare oluşturmak için geometrik bir kanıt gösterdiğini ancak zanaatkârlar sonuçtan memnun kalmadığını belirtmektedir. Ebu'l Vefa el-Bûzcânî, zanaatkârların sadece geometrik kanıtlara değil, dekoratif tasarımlar olarak tatmin edici yapılara da ihtiyaç duyduklarını anlamıştır. Zanaatkârların kesilebilen ve desenler halinde düzenlenebilen fiziksel karolar üzerinden düşündüklerini görmüştür. Bu nedenle Ebu'l Vefa el-Bûzcânî'nin metninin temel amacı geometrik olarak doğru ve görsel olarak tatmin edici tasarımlar sunmaktır. Metin ilk önce iki kareden ve beş kareden ardından dokuz kareden nasıl kare oluşturulacağını göstermektedir ve ardından desenin nasıl radyal olarak genişletilerek dekoratif bir geometrik tasarıma dönüştürülebileceğini resmedilmektedir (Harding, 2001).

Ebu'l Vefa el-Bûzcânî'ye göre iki kare (Resim 14/A) köşegenlerinden bölünerek 4 farklı üçgen elde edilir (Resim 14/B-C) ve bu üçgenler bir araya getirilerek yeni ve büyük bir kare elde edilir (Resim 14/D).

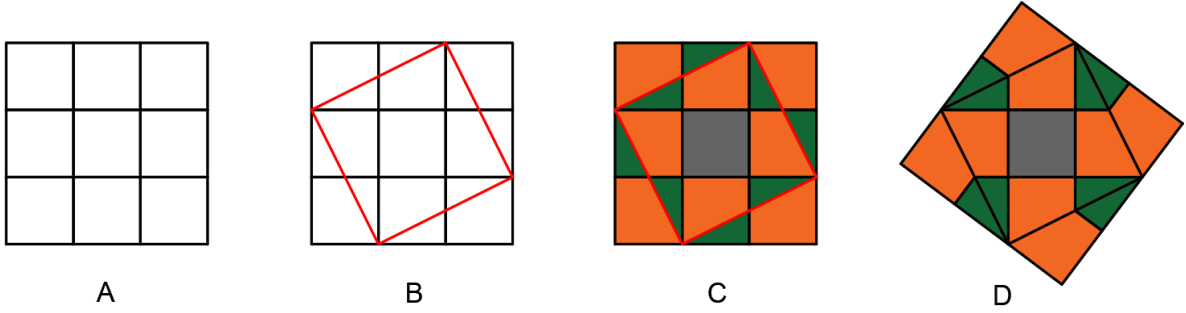
Resim 14. Ebu'l Vefa el-Bûzcânî tarafından önerilen 2 kareden bir büyük kare yapma metodu

Ebu'l Vefa el-Bûzcânî tek sayıdan oluşan 5 eşit kareyi (Resim 15/A) parçalara bölerek (Resim 15/B-C) ve elde edilen parçaları birbirleri ile uyumlu olarak yerleştirmek suretiyle bir büyük kare (Resim 15/D) elde etmeyi önermiştir.

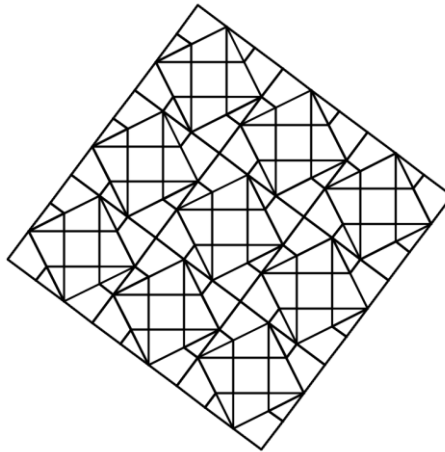

Resim 15. Beş kare kullanılarak bir büyük kare elde etme

Ebu'l Vefa el-Bûzcânî'nin önerdiği bir başka yöntemde dokuz adet eşit ölçülü kare (Resim 16/A) kullanılarak sarmal yapıya sahip bir kare elde edilmektedir. Bu yöntemde kareler farklı şekillerde parçalara bölünerek (Resim 16/B-C) bu parçalar farklı yöntemlerle bir araya getirilebilmekte ve sarmal yapıya sahip, kare şeklinde bir birim tasarımı yapılabilir (Resim 16/D). Elde edilen sarmal birim belli yönlerde sonsuza kadar çoğalabilme özelliği ile desen tasarımında kullanılabilir, bu durum zanaatkarlar için büyük kolaylık sağlayabilmektedir (Resim 17).

Resim 16. Dokuz kare kullanılarak bir büyük kare elde etme

Resim 17. Ebu'l Vefa el-Bûzcânî'nin önerdiği yöntemle elde edilen birimlerin desen tasarımına dönüşümü

Sonuç ve Öneriler

Batı medeniyetlerinde geometri, İslam medeniyetlerinde ise hendese olarak anılan ve temelinde

çizgi, yay, daire ve düzenli biçimlerin yer aldığı bilim alanında matematik, trigonometri, orantı ve ölçü kullanılarak kurallı yapıların elde edilmesi mümkündür. Hendese tekniği her ne kadar 10.yy'da Ebu'l Vefa el-Bûzcânî tarafından bilinir kılınmış olsa da, doğasında bulunan kurallar bütünü günümüzde de kullanılmaktadır. Bu kullanım alanlarından biri de tasarım faaliyetleridir. Matematik ve trigonometri ile iç içe olan hendese tekniği düzenli nesneler ve nesneyi oluşturan birimlerin birbirleri ile olan ilişkilerini kullanarak farklı formların elde edilebilmesine imkân vermektedir. Bu durum en çok İslami geometrik desen tasarımlarında hissedilmektedir.

Desen tasarımları İslam coğrafyasında 9. ve 10. yy'larda zirveye ulaşmıştır. Desen tasarımlarında görülen zenginliğin, hendese tekniğinin popülerleşmesi ile doğrudan bağlantısı olduğu görülmektedir. Özellikle düzenli geometrik modellerin sıklıkla kullanıldığı desen tasarımlarında hendese tekniğinin önerdiği yaklaşımlarla estetik açıdan güçlü ve özgün desenlerin ortaya konulması matematiksel kurallara ilişkilidir. Bu kuralların uygulanmasıyla bir medeniyeti temsil eden tasarımlara imza atılması mümkün görülmektedir.

Hendese tekniği özünde birçok medeniyetin deneyimlerini içeren ve tasarımda anahtar vazifesi gören niteliğe sahiptir. Hendese tekniğinin günümüzde de popüleritesini sürdürmesi ve gelecek nesillere de aktarılabilmesi amacıyla;

Hendese dersi ortaöğretim seviyesinden başlayarak özgün eğitim sürecine dâhil edilmelidir.

Endüstriyel Tasarım alanı da dâhil olmak üzere tasarım eğitimi veren kurumlarda hendese ilminin öğretilmesi sağlanmalıdır.

Hendese alanı için kaynak materyal çalışması yapmak ve 10. yy'dan bu yana yapılan çalışmaların derlenmesini sağlamak tasarım alanı için geçerli bir altyapının oluşmasına zemin hazırlayabilir.

Hendese bir bilim alanı olarak günümüzde tasarımcı ve zanaatkarların işlerinin pratikleşmesine ve iş kalitesinin yükselmesine olanak sağlayabilir.

Hendese tekniği yüzyıllar boyunca deneyimlenmiş bilgileri bünyesinde barındıran bir bilim alanı olması vesilesiyle güncelliğini daima koruyacak potansiyele sahiptir. Hendese tekniği disiplinler arası bir model olarak tasarım alanında oldukça pratik çözümlerin üretilebilmesine vesile olabilir.

KAYNAKLAR

Assarzagagan N., Kritsonis V., A., (2008). Dividing and Composing the Squares. The Lamar University Electronic Journal of Student Research, Iran.

Aydın, C., (1996). Ebü'l-Vefâ El-Bûzcânî – Trigonometri ilminin kurucusu, İslam Ansiklopedisi, C:10 S. 348-349

Bakkal, A., (2019) İslam tarihinde rasathaneler. Bilimname XXXIX, 2019/3, 105-141, doi: <http://dx.doi.org/10.28949/bilimname.598262>.

Bilkan, A., F., (2005). "Osmanlı Araştırmaları XXVI, Editörler: İnalçık, H., Erünsal, İ., Lowry H., Emecen, F., Kreiser, K., Enderun Yayınevi, İstanbul.

Bulatov, M.C., (1988). Геометрическая Гармонизация В Архитектуре Средней Азии (Orta asya mimarisinde Geometrik uyum), S.322, Moskova, Rusya.

Ebrahimi, A., N., Tooranpoor, M., (2022) Geometry and Mathematics in Timurid Architecture: Abu'l-Wafa and Shirazi. Nexus Network Journal <https://doi.org/10.1007/s00004-022-00612-0>

Fazlıoğlu, İ., (2012). Tahrîru Usûli'l-Hendese Ve'l-Hisâb, Eukleides'in Elemanlar Kitabının Tahrîri, Müellifi: Nasîruddin Tûsî, Enderun Yayınevi, İstanbul.

Haddad, M., Doğanay, A. (2017). Kitâb fîmâ yehtâcü ileyhi's-sânî, min a'mâli'l-hendese" adlı eserin âidiyet meselesi üzerine. Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, Cilt: 12, Sayı: 23, İstanbul.

Harding, P., E., (2001). Geometry and Geometers of Later Islamic Architecture. History of Art pp 1-25. <http://www.hardingfineart.com/images/islamic>.

Hashemipour, B. (2007). Bûzjânî: Abū al-Wafā' Muḥammad ibn Muḥammad ibn Yaḥyā al-Bûzjānī. In: Hockey, T., et al. The Biographical Encyclopedia of Astronomers. Springer, New York, NY. https://doi.org/10.1007/978-0-387-30400-7_223

Hogendijk J. P. (2012). Mathematics and Geometric Ornamentation in the Medieval Islamic World, Newsletter of European Mathematical Society, ISSN 1027-488X, 37-43.

Kennedy, E., S., (1984). Applied Abu'l-Wafa's mathematics in the tenth century: calculates the

distance Baghdad-Mecca, *Historia Mathematica* 193-206 ,Lebanon.

MacTutor, https://mathshistory.st-andrews.ac.uk/Miller/stamps_extra/ Personally designed stamps. University of St. Andrews. Erişim: 14.11.2023.

Necipoglu, G. (1995). *The Topkapı Scroll: Geometry and Ornament in Islamic Architecture*, Santa Monica, CA: The Getty Center for the History and the Humanities.

Nielsen, J., L. (2010). *The Heart is a Dust Board: Abu'l Wafa Al-Buzjani, Dissection, Construction, and the Dialog Between Art and Mathematics in Medieval Islamic Culture*. [Online] available at <http://historyofmathematics.org/wp-content/uploads/2013/09/2010-Nielsen.pdf> Erişim: 09.01.2024

Özdural, A., (2000). *Mathematics and Arts: Connections between Theory and Practice in the Medieval Islamic World*, *Historia Mathematica*, 27, Academic Press.

Sarhangi, R. (2007). *Geometric Constructions and their Arts in Historical Perspective*. Bridges Mathematical Art Exhibit, San Sebastian

Strict, H., K., (2014). *Abu'l-Wafa Al-Buzjani (940 – 998)*, *Spektrum der Wissenschaft Verlagsgesellschaft Heidelberg*, <https://www.spektrum.de/wissen/abul-wafa-940-998/1219535>

Wikipedia, Abul wafa al Buzjani, Abul Wafa crater AS16-M-3001 ASU - Abul Wáfa (crater) - Wikipedia. Erişim 13.11.2023

Sobirov T.R., Q.Amonov. IX-XV asrlar Markaziy Osiyo allomalirining geometrik yasashlarning zamonaviy ta'limda qo'llash. Педагогик маҳорат журналі. 2021 й 2-сон, 225-227 б.

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

XITOIY TILIDA INSHO YOZISH ALGORITMI

Artikova Ziyoda Zaynitdinovna,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti o'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.006>

Annotatsiya: Xitoy tilida insho yozishda o'quvchilarning asosan til bo'yicha egallagan lug'at boyligining ko'lami, grammatik qurilmalarni ishlatish bilimi, nutqiy vaziyatda so'z va iboralarni to'g'ri ishlatish ko'nikmasi muhim hisoblanadi. Ushbu bilimlarni va insho yozish qoidasini egallash birgalikda yaxshi metodik samarani beradi.

Kalit so'zlar: insho, sarlavha, abzas, usul, vosita, mazmun, qoida.

АЛГОРИТМ НАПИСАНИЯ ЭССЕ НА КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Артикова Зиёда Зайнитдиновна,
Преподаватель Ташкентского государственного университета востоковедения

Аннотация: При написании эссе на китайском языке читателям важно иметь объемный словарный запас по языку, знание использования грамматических приемов, умение правильно употреблять слова и словосочетания в речевой ситуации. Совместное овладение этими знаниями и правилами написания эссе дает хороший методический эффект.

Ключевые слова: эссе, заголовок, абзац, метод, инструмент, содержание, правило.

ALGORITHM FOR WRITING AN ESSAY IN CHINESE

Artikova Ziyoda Zaynitdinovna,
Lecturer at Tashkent State University of Oriental Studies

Abstract: When writing an essay in Chinese, it is important for readers to have a large vocabulary of the language, knowledge of the use of grammatical techniques, and the ability to correctly use words and phrases in a speech situation. Joint mastery of this knowledge and the rules of essay writing gives a good methodological effect.

Key words: essay, title, paragraph, method, tool, content, rule.

Kirish. Xitoy tili HSK5 imtihonining yozuv bo'limida o'quvchidan kamida 80 ta ieroglifdan iborat ikkita insho matni yozish talab etiladi. Bunda o'quvchining so'z boyligi, lug'at xazinasiga, matn va uning grammatik xususiyatlari, tarkibiy qismlari orasidagi bog'liqlikka, grammatik bog'lamlarni o'rnida ishlatish, uslubiy ravonlik talab qilinadi. Shuning uchun ham insho yozishga tayyorlanish jarayonida o'quvchiga yozma va og'zaki nutqda so'z va iboralarni to'g'ri tanlash, nutqiy vaziyatga qarab ularni o'rinli ishlatish ko'nikmalari singdiriladi. Bunda o'quvchining xitoy tili darajasidan tashqari, shu tilda muloqot ko'lami, ijodiy tafakkuri, fikr ifodalash ehtiyoji bilan til vositalari orasidagi mutanosiblikka ahamiyat qilinadi. Xitoy tili darslarida matn ustida ishlash topshiriqlarini berishdan maqsad ham, topshiriqlarni bajarish jarayonida til imkoniyatlaridan foydalanishning turli usul va vositalar bilan tanishtirish, sintaktik qoliqlar haqida bilim berishdan iborat[4]. Xitoy tilida gapni to'g'ri tuzish uchun, avvalo, so'z birikmalarini gapdagi o'rni, ular orasidagi munosabat, strukturasi aniqlab olinadi. Masalan, fe'l-ob'ektkli, atributiv, markaziy bo'lak va to'liqllovchili birikma...[2] Bundan tashqari, yozish ketma-ketligi, abzaslar o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlik, sarlavha qo'yishga e'tibor beriladi.

Birinchisi, insho mavzusini nomlash.

Bir inshoni yozganda qanday qilib o'quvchi e'tiborini tortish mumkin, albatta, uning nomlanishi nihoyatda muhim hisoblanadi. Yaxshi qo'yilgan mavzu nomi o'quvchida qiziqish uyg'otadi. Quyida inshoga nom qo'yishda ahamiyat qilish kerak bo'lgan jihatlarni ko'rsatib o'tamiz[6].

1. Inshoning nomi va mazmuni bir biri bilan chambarchas bog'liq bo'lishi kerak. O'quvchi insho mavzusini ko'rishi bilanoq, uning asosiy mazmuni haqida tasavvurga ega bo'lishi kerak.

2. Insho mavzusi uzun bo'lmisligi kerak, aniq va tushunarli ifodalanishi lozim. Misol uchun: “最难忘的一件事儿” *Unutilmas voqea* yoki “北京见闻” *Pekin haqida eshitganlarim* kabi.

3. Insho mavzusi iloji boricha o'quvchini o'ziga tortadigan, yangilikka boy bo'lgan so'zlar bilan yoritilishi kerak. Misol uchun “美丽的颐和园” *Go'zal Ixeyuan bog'i* yoki “我最爱的游戏” *Men yoqtirgan o'yin* kabi.

4. O'xshatish, iboralar, frazeologizmlar, maqollar yoki savol shaklida ham bersa bo'ladi. Misol uchun: “画蛇添足” yoki “我为什么来中国” *Men nima uchun Xitoyga keldim?* kabi.

Ikkinchisi, inshoning kirish qism.

Inshoni kirish qismini yozish bo'yicha turli usullar bor, yaxshi boshlangan kirish so'zi, tabiiyki, inshoning asosiy mavzusini ko'rsatib beradi, aniq va tushunarli holda asosiy mazmunga o'tish imkonini beradi, hamda odamning e'tiborini jalb qiladi[3]. Insho yozishni boshlash usullaridan quyidagilarni ko'rsatib o'tamiz:

1. Voqea sodir bo'lgan joy, vaqtni aytib o'tish orqali boshlash.
 2. Voqea sodir bo'lgan muhitni tasvirlash orqali boshlash.
 3. Biron bir ishga baho berish, tanqid qilish orqali boshlash.
 4. Voqea bilan bog'liq bo'lgan ish yoki odamni tanishtirish orqali boshlash.
 5. Taniqli odamning fikriga iqtibos berish orqali boshlash.
 6. Matndagi asosiy masalani aytib o'tish orqali boshlash.
- Uchinchisi, matnni qismlarga (abzasga) bo'lish.

Bitta matn odatda bir nechta abzasdan iborat bo'ladi. Bir abzas nisbatan mustaqil to'liq ma'noga ega bo'lgan mazmuni ifodalaydi. Matnni abzaslarga bo'lishdan maqsad, o'quvchiga matnni yanada tushunarli, osonroq qabul qilishiga yordam berish, uning ma'nosini yanada aniq tushunishga imkon yaratishdir.

Odatda, bir voqeani bayon etish vaqt o'tishiga qarab yoki joylarni o'zgarishiga qarab rejalashtiriladi. Ba'zida voqeaning sababi, sodir bo'lishi, kechish jarayoni, natijasiga qarab tuziladi[4].

Xitoy tilida tuziladigan inshoni yozishda abzasni boshlanishini ko'rsatish uchun, yangi qatorni chap tomonidan ikkita katak tashlab yoziladi. Masalan, qo'yidagi matn to'rtta abzasga bo'lingan.

今天，天气很好，阳光明媚，爸爸带我和妹到南湖公园去玩儿。

我们坐着公共汽车来到湖南大桥旁边，那里种着很多花草树木，绿叶衬托着一朵朵各色各样的花朵，非常漂亮。我们下了车，来到桥上，大桥横跨在水面上，许多汽车在大桥上快速地行驶着。

来到公园，公园里风景如画，宽阔的湖面上碧波荡漾，漂亮的小石桥直通湖中的小亭子，小亭子里有人在下棋。

爸爸给我们租了一艘电动车。我们在船上，爸爸开着船，我小心地把手伸进水里，水很清凉，好像全身都变得清爽了。妹妹高兴地拍着手，还唱起了歌。我跟爸爸说让我开一会儿，爸爸把方向舵交给我。我开着船，小船就像一匹小马似的快速地在湖面上行驶，激起一串串白色地水花。突然，前面有艘船朝我们这边开过来，眼看就要撞到了，我手忙脚乱地不知道该怎么办，爸爸急忙把船前进档换成了后退档，终于成功地避开。我们又在湖面上玩了一会儿，租船的时间就到了。

HSK4 imtihonidagi yozuv bo'limida berilgan mashqlardan farqli ravishda HSK5 imtihoni yozuv bo'limidagi mashqlarning qiyinchilik darajasi birmuncha yuqoriroq. Rasmga qarab, so'zlarni to'g'ri joylab gap tuzishdan keyingi bosqichga, 5 ta ieroglifni ishlatgan holda insho yozish bosqichiga o'tadi. Va bu insho kamida 80 ta ieroglifdan iborat bo'lishi, mazmuni mantiqan bog'langan, kirish, asosiy qism, xulosa ko'rinishida, asosiysi belgilangan vaqtda yozib tugatilishi talab etiladi. Bu beshta so'z alohida ma'noga ega, ular bilan mustaqil gap

tuzish qiyin emas, ammo ularni hammasini ishlatgan holda insho yozish o'quvchiga biroz qiyinroq tuyiladi. Bu yerda ahamiyat qilish kerak bo'lgan bir nechta qoida bor: so'zlarni mazmun jihatdan bir birga bog'lash, savol berib kerakli ma'lumotni topish va bir voqeani kengaytirib yoritish[6]. Masalan shu beshta so'z olsak: “联欢会, 新年, 热闹, 祝贺, 唱歌” - *yangi yil bazmi, yangi yil, gavjum, tabrikلامoq, kuylamoq*. Birinchi navbatda, bu so'zlarni ma'no jihatdan bir biriga bog'laydigan so'z bilan birlashtiriladi: “新年到了——举办联欢会——唱歌——气氛很热闹——互相祝贺” - *yangi yil keldi - bazm kechasi tashkil qilindi - qo'shiq kuylandi - bayramona kayfiyat - bir birini tabrikلامoq*. Ikkinchidan, bu so'z birikmalariga savol tuzib, savollar ichidan kerakli ma'lumotlar topiladi:

“新年到了” - *yangi yil keldi*: Nechinchi yil kirib keldi? Avvallari siz yangi yilni qanday nishonlagansiz? Bu yil qanday nishonladingiz?

“举办联欢会” - *bazm kechasi tashkil qilindi*: Qaerda? Kim bilan? Qanday tadbirlar o'tkazildi?

“唱歌” - *qo'shiq kuylandi*. Kim qo'shiq kuyladi? Qanday qo'shiq kuyladi? Qo'shiq yoqimli ekanmi?

“气氛很热闹” - *bayramona kayfiyat*: Qo'shiqdan tashqari yana qanday dasturlar tuzildi? Nima tadbirlar o'tkazildi?

“互相祝贺” - *bir birini tabrikلامoq*: Nima munosabat bilan tabrikلامoq? Kayfiyat qanday?

Uchinchidan, ushbu savollarga javob bergandan so'ng, ichidan kerakli ma'lumotni olib, bir jarayonni sodir bo'lish holatini tasavvur qilish kerak va harakatlar ketma ketligini belgilab chiqqan holda kichik hikoya yoki insho yoziladi[6]. Bundan texnika o'quvchilarga boshida murakkab tuyulgan vazifani oson bajarish imkonini beradi. To'liq ko'rinish quyidagicha:

2024年的新年就要到了，今天，学校举办了庆祝新年的联欢会。同学们表演了很多节目，有的唱歌，有的跳舞，还有的演小品，非常精彩，气氛热闹极了。表演结束后，同学们还一起聊天，互相祝贺新年快乐。这真是愉快的一天啊！2024 yil kirib kelmoqda. Bu yil universitet yangi yilni nishonlash bazmini tashkil qildi. Talabalar ko'pgina chiqishlar qildilar, kuylaganlar ham bo'ldi, raqsga tushganlar ham, yana kichik sahna ko'rinishi ham bo'ldi, juda rang-barang chiqdi, hammaning kayfiyati bayramona. Dastur tugagandan keyin ham, o'quvchilar suhbatlashib o'tirdilar, bir birlarini yangi yil bilan tabrikladilar. Bu kun juda ham quvnoq o'tdi!

O'quvchilarda bundan matnlar, kichik hikoyalar tuzishni mashq qilish orqali nafaqat HSK5 imtihoniga tayyorgarlik ko'radilar, balki insho yozish texnikasini yanada mukammal egallaydilar, uni rivojlantiradilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. 刘月华，潘文娱。实用现代汉语语法。Замонавий хитой тили гармматикаси. 北京2004. 9096

2. Ван Ляо-И. Основы китайской грамматики. Издательство иностранной литературы. Москва. 1954年 806.

3. Азим Хожиев “Тилшунослик терминларининг изохли луғати” www.ziyouz.com кутубхонаси.

4. Зиёдова Т. Матн яратиш технологияси. Тошкент. 2007, 166

5. 郑丽杰。HSK5极征服。HSK5 билимини эгаллаш. 北京2019年.

6. Артикова З.З. Хитой тили (HSK5 грамматикаси ва ёзув машқлари). Тошкент 2023й.

CATEGORY OF PHRASEOLOGICAL UNIT

Baratova Klara Xolmonovna,
Teacher of French language and literature at Karshi State University
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.007>

Annotation. Onomasiological category indicates a degree of quality, a measure of quantity, in other words, calls the objective quantitative definiteness of a particular trait. In the present study, which is carried out from the standpoint of a discourse researcher, category of phraseological is understood as a semantic category expressing the measure of the total illocutionary power of discourse, the degree of expression of the intentionality of its participants. Until recently, the problem of phraseology remained the least studied in linguistics. An analysis of the existing linguistic literature has shown that questions relating to the intensity in the field of phraseology have been raised in a number of studies on the material of various languages.

Key words: material, studied in linguistics, phraseology, participants, system of means, method.

FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR KATEGORIYASI

Baratova Klara Xolmonovna,
Qarshi davlat universiteti fransuz tili va adabiyoti o'qituvchisi

Annotatsiya. Onomasiologik kategoriya sifat darajasini, miqdor o'lchovini ko'rsatadi, boshqacha qilib aytganda, u yoki bu belgining ob'ektiv miqdoriy aniqligi deb ataladi. Diskurs tadqiqotchisi nuqtai nazaridan olib borilgan ushbu tadqiqotda frazeologik kategoriya deganda nutqning umumiy ifodaviy kuchining o'lchovini, uning ishtirokchilarining maqsadlilikini ifodalash darajasini ifodalovchi semantik kategoriya tushuniladi. Yaqin vaqtgacha frazeologiya muammosi tilshunoslikda eng kam o'rganilgan muammo bo'lib qoldi. Mavjud lingvistik adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, frazeologiya sohasidagi intensivlik bilan bog'liq savollar turli tillar materiallari bo'yicha bir qator tadqiqotlarda ko'tarilgan.

Tayanch so'zlar: tilshunoslikda o'rganiladigan material, frazeologiya, ishtirokchilar, vositalar tizimi, usul.

КАТЕГОРИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЕДИНИЦЫ

Баратова Клара Холмоновна,
Преподаватель французского языка и литературы Каршинского государственного университета.

Аннотация. Ономасиологическая категория указывает на степень качества, меру количества, иными словами, называет объективную количественную определенность того или иного признака. В настоящем исследовании, проведенном с позиций исследователя дискурса, под категорией фразеологизма понимается семантическая категория, выражающая меру совокупной иллокутивной силы дискурса, степень выраженности интенциональности его участников. До недавнего времени проблема фразеологии оставалась наименее изученной в лингвистике. Анализ существующей лингвистической литературы показал, что вопросы, касающиеся интенсивности в области фразеологии, поднимались в ряде исследований на материале различных языков.

Ключевые слова: материал, изучаемый в лингвистике, фразеология, участники, система средств, метод.

Introduction. In his work the study of the system of means of expression of a high degree of a trait, he devotes an entire chapter to a phraseological strengthening method. Observations made by a scientist show that the meaning of a high degree of a sign is realized by phraseological units either by comparison or by hyperbolization of a sign or action indicating the effect to which unusual idiom results in the

manifestation of this action or sign. “PU - potentiators endowed with the ability to inform about a high degree of a trait”.

For the first time, the question of phraseology of the English language was raised in Logan P. Smit's work “English Idioms”, which was first published in the works of “Society for Pure English” in 1922, and then included by the author in his book “Words and Idioms. Studies in the English Language” (“Words and Idioms. Studies in the English Language,” first edition in 1925). In it, we find the first mention of the phraseological units with the gain value.

Without setting himself the task of examining the specifics of these units, Logan P. Smith only states that there is a small group of phraseological units in the language — comparative turns with concentration value and lists them. An English scientist gives a list of 23 comparative units, as an example, we will give some of them: as a bit, as a bit like cross as two sticks.

Evidence of attention to the study of the problem of strength in the phraseology of the English language over the past decades is represented by studies, articles, and individual remarks that examine the structural - semantic transformations of phraseological units, their meaning, comparative phraseological units with the meaning of amplification, syntactic idiomatics, and the phraseological intensifiers themselves.

These transformations include: wedging in, replacing components and adding. Structural changes entail a change in semantics, because the wedging element becomes one of the direct components of the semantic structure of phraseological units and reinforces the meaning of a phraseological unit (Geraskina 1978). For example: in the phrase “a big bee in one's bonnet”, increasing the value of the phraseological unit a bee in one's bonnet (“fad”, “fad”) is used to insert the adjective big. The meaning of the “mad as a hornet” zoomorphism is enhanced by wedging the number six in the phraseological units - mad as six hornets. The “addition” method belongs to the same group of structural - semantic methods. Thus, the addition of the bureaucratic element in the red tape (“red tape”, “formalism”) contributes to the strengthening of the meaning of a phraseological unit Geraskina. N.Geraskina notes an important feature of these structural and semantic transformations: “Thanks to such structural and semantic methods, the expressiveness, and consequently, the influencing power of parliamentary speeches, is greatly enhanced”.

A similar idea is contained in the work of A.F. Artemova. Studying the meaning of phraseological units and their pragmatic potential, it indicates the fact that phraseological units as a means of influencing the listener is not associated with any quantitative qualification of the phenomenon, but only with one that demonstrates deviation from the norm. The author explains this statement with the following example: Women jump to conclusion that men do not. The expression to jump to conclusion characterizes, as A.F. Artemov considers, one of the features inherent in women, who, unlike men, do not always come to the right conclusions and do not always think about the action being performed, often succumbing to any impulses. / to come to conclusion / to jump to conclusion can be interpreted in terms of the degree of measure as to come to conclusion very quickly [4: 75]. However, the phraseologism, according to A.F. Artemova, actualizes not so much the action “to arrive at the conclusion”, as its high degree, and not so much the real action - “to come to the conclusion very quickly”, as the idea of such an action. In other words, - and this is consistent with the dominant of our research - from the world of observation and indication, meaning moves into the world of imagination and experience.

I.Ya.Svintsitsky, exploring the phraseological means of subjective personality assessment, identifies a group of phraseological units with somatic components: eye, ear, elbow, eyebrow, etc., which are represented by the up + N.som model. and contain in the dictionary definitions senses: “completely”, “very much”, “deeply”. They are used to reinforce positive and negative connotations, for example: “All the big capitalist powers were”.

The syntactic idiomatics was considered in the works of G. Kirchner and I.I. Turansky. In G. Kirchner in the work “Gradadverbien” we find the following list of expressions having the construction “good and + Adj. / Part. ”: Good and angry, good and happy, good and angry, good and... good and good, good and ready. These expressions reinforce the verb action or state.

I.Turansky identifies two more syntactic constructions: the construction “... and then some”, the final

sentence and following the predicative or predicative group, and the construction “but + Adj.”, Used separately and functioning as a verb adjunct. For example: He is a genius and then some.

Frank Sinatra is alive and living (Nilsen and Nilsen).

These designs, according to I.I. Turansky, are typical, first of all, for colloquial speech. Their main purpose is, as the scientist believes, in the intensification of the verbal action, the strengthening of the content of the state predicate. “The semantic content of the analyzed structures is equivalent to the content of the elativa” [46: 113]. Along with the study of syntactic means of phraseology, I. I. Turansky touches upon the question of comparative phraseological units (CFUs) that perform the function of amplification and suggests classifying them according to three principles:

I. According to semantic content, he divides them into four groups:

1. Structures in which the physical properties of inanimate objects serve as a basis for comparison: as light as gossamer.

2. Comparative structures based on comparison with natural phenomena: as free as the wind

3. Structures that include the names of representatives of the fauna, when the basis for comparison are the most typical traits, habits, way of life, dominant physical qualities: as slow as a tortoise, as obstinate / stubborn as a mule.

4. Allusions associated with biblical, mythological subjects and historical figures: as rich as Croesus.

5. Depending on the use or absence of alliteration, the class of comparative phraseological units is divided into:

1. CFU, in the structure of which the alliteration technique is used: as punch, as thick as thieves;

2. CFU without alliteration: as much as a lark, as black as a sin, as much as two peas.

3. Based on the correspondence or inconsistency of the Russian and English versions, the CFU can be divided into three subgroups:

1) demonstrating full compliance in the compared languages (to work like crazy - to work like crazy);

2) characterized by partial conformity (soft as wax, as soft as butter; cf.: as yielding as wax);

3) with the absence of any correspondence between the options under consideration (as dull as ditch-water — green boredom).

A very important remark about comparative phraseological units is made by AF Artemov: “comparative phraseological units, the imagery in which is not expressed so implicitly as in the metaphorical ones, perform a more increasing function. In other words, the enhancement function in them dominates over the emotionally - evaluative one that is also presented”.

Being part of the language system, phraseology contains in its composition a special layer of units which is formed in close interaction of three fundamental functions for the language: nominative, communicative and pragmatic. This is a phraseological unit with a pronounced pragmatic purpose, which are more likely to appeal to the emotional sphere of the human psyche and through it to the realization of what is happening through intentional experience. Consequently, a special place in the study of the problem of intensity in phraseology, perhaps, is given to the study of phraseological intensifier. Some phraseologists, however, express the point of view that all types of phraseological units are to some extent meanings, since compared to lexical units, the expression of the concept by phraseological means of the language “strengthens” the expressed, increases its expressiveness. In our opinion, this point of view is worthy of attention and further development. At the same time, we fully share the opinion of I.I. Turansky, who concludes: “Idioms, as the term itself indicates, are a very common means of utterances and, along with other means, occupy their definite place in the general system of forms, methods and representation of the category phraseology”.

The postulate of F. de Saussure that language is a system of signs obliges to determine what the sign nature of the phraseological unit is, how it is “secured” and what is its specificity, which allows to assert that phraseological phenomenon special kind of signs that differ from both verbal signs and from the word combining function. The main reason for the lack of a sufficient number of studies devoted to the study of symbolic functions and characteristics of phraseological unit, in our opinion, is that the search

for signs of phraseology was not conducted “from the inside” of their own content side, predetermining how the sign relates to the world (its semantics in understanding Morris), and the relation of the sign to the speaker or speaker to the sign (his pragmatics), as well as the relation of the phraseological unit and its environment - the syntactic sign (Ch. Morris 1983). The transition to a new cognitive paradigm involves connecting cognitive science through linguistic semantics to semiotics.

The cognitive paradigm reinterprets the peculiarity of the sign function of idioms, the postulate of which became, as Telia writes, “a kind of common coin, accepted by virtue of its self-evidentness almost without proof”. The only serious attempt to prove that idioms possess specific significant features belongs to V.L. Arkhangelsky. He thought to discover universal, peculiar to all types of phraseological units, specific signs. This led him to the statement that “as applied to the language system, the following constant properties of a phrase phrase can be specified (the term “phrase” refers to the terms established in linguistics to denote other units of the language: “phoneme”, “morpheme”, “Seme»; the term “phrase” V.L. Arkhangelsky understood phraseological units with the structure of a word combination: the materiality of the shell of a sign (phonetically - auditory or graphic, visual); reparability of its integrands; the unity of the whole and its parts, combinatorial increments of meaning; the renunciation of the denotation and the possibility of a change of denotative attribution, to a certain extent, the arbitrary nature of attribution to reality at the speaker’s will, the constancy of the combination of strictly defined elements for the expression of an invariant value, the fusion of the value corresponding to the fusion of the form; morphological - syntactic construction of a combination or sentence; units of phraseology and its rules belong to the language system; the presence of pseudo-labeling elements in the structure of the sign and based on this fundamental possibility of ellipsis, when the signal fragment performs the replacement function of the whole; the possibility of losing the internal form, the suggestiveness of a phrase and other signs”. And further: “Phrase signs are independent spiritual values. Like levers, they promote imagery and speed up thinking”. The scientist described in detail the specific features of the “phrase sign”, the functions that the material envelope of this sign performs, are likened to levers that promote imagery and speed up thinking.

It is advisable to add that these “levers” should include the ability to express various kinds of attitude of the subject of speech to what is denoted, i.e. perform a pragmatic function. It would seem that the prevalence in the scientific literature of phrases such as “phraseological sign” or statements such as “idiom is a sign of a special property” indicates a solid foundation under the problem of phraseological semiosis. In fact, there are a lot of ambiguities and “white spots”, one of which, in our opinion, is the sign specificity of the phraseological unit. If phraseological units have their inherent sign specificity, then it should be found not in their structural-semantic organization, but in what features are characteristic for the correlation of the “body” of a sign (meaning) with the meaning of the sign, but by V.N. Telia, are fragments of reality designated by him. In other words - the specificity of the phraseological unit as a sign should correspond to the specifics of what they are denoted by such elements of reality that only phraseological unit are “covered”.

We mean everything that replaces the phraseological unit as a sign, unlike other signs. Thus, the nature of the sign function of the phraseological unit and their sign specificity lies in the type of the nomination itself.

The development of systemic sign properties and functions of phraseological unit takes place at the stage of potential phraseology and consists in creating the necessary level of sign redundancy. Redundancy is an absolutely necessary property of a language sign [10:98]. With a general semiotic approach to redundancy in idioms, it is important from the very beginning to distract from the meaning of excess, unnecessary, which this word is endowed with in everyday speech, and try to firmly link it with the notion of “repetitive replicable”. A large role in this process is given to phraseological abstraction. Having not experienced the action of phraseological abstraction, the phraseological unit will not be able to acquire the necessary redundancy.

V.L. Arkhangelsky was also the first linguist who defined the essence of a phraseological abstraction: “If stable combinations and various kinds of phraseological couplings really exist as special language

units, distinct from words, freely organized phrases and sentences, then they must have the characteristics of a special language abstraction different from that observed in words. In the system of the variation method of studying phraseology, the author of which was a scientist, phraseological abstraction was assigned the role of a mechanism for distracting the meaning of phraseological units from the literal meanings of the components. In further development of the theory of phraseological abstraction, emphasis was placed on the semantic side of phraseological units. A.M. Melerovich connects this concept with the concept of motivation, noting that "phraseological abstraction is inextricably linked with the motivation of phraseological meaning" quoted in Kunin 1996: 158. According to the author of this quotation, under the conditions of precisely such a relationship between two phenomena between phraseological abstraction and motivation there is an inversely proportional relationship: "The presence of a certain type of motivation of phraseological meaning indicates the absence or incompleteness of the corresponding type of phraseological abstraction, and vice versa - the fuller the phraseological abstraction, the weaker motivation of the appropriate type «.

A. Kunin is the same opinion, he writes: "... the more complex the semantic structure of a phraseological unit is, the higher the level of phraseological abstraction and the higher the degree of unmotivatedness". Next, the scientist identifies four levels of phraseological abstraction: the highest, high, medium and low, and within the first two levels, the complete and incomplete degrees of abstraction are distinguished. According to the classification of the phraseologist, the highest and highest levels of abstraction are observed in FU. The highest level of phraseological abstraction is observed in most FUs, for example, such as, for example, as old boots, like blazes, as hell, like nobody's business and others. Already at the generation stage, as Kunin considers, the value of these FIs is completely abstracted from the literal values of the components of phraseological intensifier components. This is evidenced by the contexts of the first use of the phraseological intensifier data, in the analysis of which we used the data from the OED dictionary.

1. I fear your girl will grow as proud as anything.
2. He that will be cheated to the last, Delusions strong as hell shall bind him fast.
3. She sets her face against gals working in mills like blazes.

As the empirical material shows, already in early contexts, phraseological units matter "terribly, hellishly, devilishly, with all their might". Following the logic of A. Wezhbitskaya, who believes that "terrible" is like "very" in a square, phraseological units are often interchangeable with hyperboles.

Thus, the contexts of generating phraseological unit with the highest level of phraseological abstraction are hyperbolic expressions in which phraseological unit data reached a certain level of sign redundancy and received relatively context-free status. Such units are obviously formed with the predominant development of their classical sign functions, they are to a much lesser extent predetermined by configuration parameters.

However, the phraseological abstraction is associated not only with the diversion of the value of the phraseological units from the literal values of its components, but also with the diversion of the configuration of the playback of the phraseological units from the author's configuration. Studies have shown that the degree of phraseological abstraction of phi increases as the configuration of their reproduction is distracted from the contexts of their use. "The higher the degree of phraseological abstraction from the original context, the more significant and diverse the possibilities of phraseological units due to the realization of their internal semiological resources".

Consider the phraseological units as the day is long - terrible, damn, extremely, extremely and like wildfire - quickly, instantly. Initially, the phraseological unit as the day is long was used only as a part of Shakespeare as it was long, and the phraseological unit like wildfire was first used by William Shakespeare in combination with the predicate to burn. For example:

1. Beatrice:... he shows me where the day is long.
2. "whose words are burnt the glory of rich-built Illion".

Gradually, phraseological unit data is abstracted from the contexts of their first use, i.e. from compatibility with merry and to burn predicates, the decay of unit compatibility led to the ability of

phraseological intensifier to be reproduced in combination with the most diverse predicates. For example:

1. They are quiet, peaceable, tractable, free from drunkenness, and they are industrious as the day is long.
2. “A real honest-to-god albino?” Shaw asked.
“As real as the day is long”.
3. Next day word went around like the wildfire that Mr. Renny had beaten Jessica Brown for an inch of her life.
4. The report ... spread like wildfire through the town.

In the phraseological units group is distinguished, for which a high level of phraseological abstraction is characteristic. Such phraseological intensifier include the following phraseological units: like the devil, like the devil, like a shot, like lightning, like mad, like crazy, like a house afire, like one o'clock, etc. If at the highest level of abstraction there is no duplexity of phraseological meaning due to the rupture of the relationship between the value of the phraseological unit and the value of its prototype, then with a high degree of abstraction such a connection is always observed. The value of the prototype shines through the phraseological unit value.

How does the phraseological abstraction form the sign redundancy of the FU data? Even at the stage of potential phraseology, the considered phraseological intensifier, due to natural causes, are not stable and completely depend on semiotic connections in the context. Here, the comment by Kunin that the potential phraseological units can become phraseological units is important, because “whatever way the phraseological units arise, they must pass the stage of potential phraseological nature. This is the law of phraseology”.

A potential phraseological unit can be defined as a language unit that has characteristics characteristic of phraseological features at the generation stage, such as stylistic coloring and metaphoricity. Thus, the aforementioned phraseological intensifier with necessity pass through a stage of potential phraseological character, at which they are included in the composition of utterances, which are metaphorical comparisons or metaphorical comparisons. Let us give an example that demonstrates the context of phraseological unit generation like one o'clock.

1. “Mr. Guppy and Mr. Jobling repair to the rag and bottle shop, where they find Krook still sleeping like one o'clock; It is a breathing pattern that breathes and breathes [70: 238].

As it can be seen from this example, phraseological phenomenon is a unit with a very high level of information content, i.e. unit, requiring for its understanding of compensation by means of context. Therefore, the value of the phraseological intensifier like one o'clock is duplicated by the part of the context to the right of the phraseological unit. At this stage, the phraseological abstraction mechanism begins to work actively, it provides the translation of combinations of words with potentially holistic meanings from one sign system (context) to another (language), i.e. provides distraction of the playback configuration from the author's configuration.

In the playback contexts of this phraseological unit, which are listed below, the phraseological unit like one o'clock (very quickly, instantly) is no longer perceived as new, i.e. having a more informative content, duplication in these contexts is not required. The sign redundancy of phraseological units is sufficient to reproduce due to the realization of its internal semiological resources. For example:

1. “Anything about the meeting, sir? Your speech must read like one o'clock” [73: 261].
2. I've been entertained by the admirer had I've been staying. ... The preacher tucked in the arroz like one o'clock.

As the examples discussed above showed, the action of a phraseological abstraction in the field of phi semantics is the semantic integration of the phraseological unit context. The most common method of integration is semantic duplication. According to A.M. Kaplunenko, semantic integration of the context of phraseological units is a preparatory stage of semantic integration of idioms. In the process of re-transformation of the components of the phraseological configuration, the phraseological abstraction works in the direction of increasing the redundancy of the phraseological intensifier value, gradually transforming it into a language sign with a predictable value. This is a manifestation of the semantic

integration of phraseological intensifier, stage of development, which is characterized by universal knowledge of the meaning of phraseological intensifier as a sign of the language system.

Thus, having considered these examples and having analyzed a number of others, we came to the conclusion that phraseological abstraction is a process of forming sign phraseological unit redundancy, as it translates contextual redundancy of phraseological unit into their proper phraseological redundancy, thanks to which pragmatic, semantic and syntactic phraseological unit parameters that determine their sign system - language characteristics. Consequently, a phraseological abstraction is simultaneously the result, since, upon reaching a certain level of phraseological redundancy, the phraseological unit becomes a unit of language. The redundancy, predictability of the basic parameters of a language mark is due to its reproducibility.

Reproducibility - regular repeatability in speech of language units of varying degrees of complexity, i.e. heterogeneous, different quality formations. The reproduction of phi in speech is a form of manifestation of their stability in the language, since stability and the reproducibility due to it cover all aspects of the phi structure. By definition of Kunin, "phraseological units are reproduced in finished form because they are stable formations".

The categories of sustainability and reproducibility correlate functionally as potency and realization. Stability, storage in the memory of speakers of a language of stable unity of form and content implies its reproducibility. Consequently, there is reason to consider the stability of phraseological unit at the level of reproducibility as a manifestation of the relative completeness of semiological processes occurring in phraseological unit, starting with its first use.

REFERENCE

1. Artemova A.F. Meaning of phraseological units and their pragmatic potential: Dis. ... Dr. Philol. Sciences: 10.02.04 / Russian State Pedagogical University im. A.I. Herzen. - St. Petersburg, 1991. - 308 p.
2. Arutyunova N.D. Types of language values: Evaluation. Event. Fact / N.D. Arutyunova. – M.: Nauka, 1988a. – 338 p.
3. Arutyunova N.D. Discourse and metaphor / N.D. Arutyunova // Theory of metaphor. - M.: Progress, 1990. - P.5 - 32.
4. Baranov A.N. Illocutionary compulsion in the structure of the dialogue / A.N. Baranov, G.E. Kreidlin // Questions of linguistics. - 1992. - No. 2.- pp. 84 - 99.
5. Bogdanov V.V. Communicative competence and communicative leadership / VV Bogdanov // Language, discourse and personality. Interuniversity. Sat. scientific tr. - Tver: Publishing House of the Tver State. University, 1990. - S. 26 - 31.
6. Vezhbetskaya A. Comparison. gradation. Metaphor / A.Vezhbetskaya // Theory of metaphor. - M.: Progress, 1990. - S. 133 - 152.

ANALYSIS OF COLOUR TERMS IN THE CONTEXT OF COGNITIVE-DISCURSIVE APPROACH

Bazarbaeva Albina,

PhD, associate professor, State University of World Languages of Uzbekistan

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.008>

Abstract. The main focus of cognitive linguistics is to study the mechanisms of world perception through linguistic consciousness. Following conceptualisation, there is a process of categorisation, which helps to understand how we perceive the surrounding reality and how we store and apply the received information in various forms. The diversity of cognitive processes, often associated with human interpretation of the world, allows us to speak about the necessity to distinguish the interpretive function of language.

Key words: cognitive science, colour-nominations, semantics, discourse, colour-marking, literary work.

АНАЛИЗ ЦВЕТНЫХ ТЕРМИНОВ В КОНТЕКСТЕ КОГНИТИВНО-ДИСКУРСИВНОГО ПОДХОДА

Базарбаева Альбина,

PhD, доцент, Узбекский государственный университет мировых языков

Аннотация. Основной фокус когнитивной лингвистики направлен на изучение механизмов восприятия мира через языковое сознание. Следуя за концептуализацией, идет процесс категоризации, который помогает понять, как мы осуществляем восприятие окружающей действительности и как мы сохраняем, а также применяем полученную информацию в различных формах. Разнообразие познавательных процессов, зачастую сопряженных с человеческой интерпретацией мира, позволяет говорить о необходимости выделения интерпретирующей функции языка.

Ключевые слова: когнитивистика, цветономинации, семантика, дискурс, цветомаркировки, литературного произведение.

KOGNITIV-DISKURSIV YONDASHUV KONTEKSTIDA RANG ATAMALARINI TAHLIL QILISH

Bazarbaeva Albina,

O'zbekiston Davlat Jahon tillari universiteti PhD, dotsenti

Annotatsiya. Kognitiv tilshunoslikning asosiy yo'nalishi lingvistik ong orqali dunyoni idrok etish mexanizmlarini o'rganishga qaratilgan. Kontseptualizatsiyadan so'ng, biz atrofdagi voqelikni qanday idrok etishimizni va qanday saqlashimizni tushunishga yordam beradigan, shuningdek olingan ma'lumotlarni turli shakllarda qo'llashga yordam beradigan tasniflash jarayoni mavjud.

Ko'pincha dunyoni insoniy talqin qilish bilan bog'liq bo'lgan kognitiv jarayonlarning xilma-xilligi tilning talqin qiluvchi funktsiyasini ta'kidlash zarurligi haqida gapirishga imkon beradi.

Kalit so'zlar: kognitivistika, rang-barang, semantika, nutq, rang belgilari, adabiy asar.

Введение. Изучение явления цветовой идентификации в когнитивном аспекте позволяет наиболее полно и детально раскрыть особенности взаимодействия между стилистическими модификациями языковых ресурсов и когнитивными структурами.

В настоящее время в мировой лингвистике одной из важных и перспективных задач является исследование соотношения языковых и ментальных репрезентаций в различных типах текстов. Явления языка и речи в их тесной связи с антропоцентрическими факторами подробно изучаются на стыке социолингвистического, коммуникативно-прагматического и когнитивного аспектов. Проводятся монолингвальные и полилингвальные исследования проблем трансляции структур знания, специфики реализации языковых и когнитивных механизмов в различных типах дискурса. Вместе с тем, на основе теоретических и практических достижений в области

когнитологии, прагматики и корпусной лингвистики разрабатываются и совершенствуются новые методы, процедуры и техники анализа единиц текста, в частности, цветообозначений.

Обзор литературы. Согласно Г.В. Колшанскому, в гносеологическом контексте необходимо рассматривать не просто взаимосвязь “язык – мышление”, а скорее “языко-мышление – мир”. Следовательно, более корректным подходом является использование термина “языко-мыслительная картина мира”, а не просто “языковая картина мира” [90, 37].

Используя концепцию Г.В. Колшанского, интеграция когнитивной и языковой моделей мира подразумевает фактическое слияние языка и мышления, что, в свою очередь, может подразумевать влияние структур языка на структуры мышления. Языковая модель мира не существует параллельно с когнитивной моделью и не совпадает с ней, а является встроенной в нее в качестве подсистемы [39].

Таким образом, можно согласиться с выводом Ю.Н. Караулова о том, что граница между языковой и понятийной моделями мира является гибкой и подвижной [76, 271]. В процессе познавательной деятельности человека непрерывно происходит эволюция, пополнение и уточнение структурной организации модели мира в его мышлении и языке.

Методология исследования. В системе современного английского языка общее количество моделей цветообозначения превышает сорока. Самые плодотворные из них образователи сложных прилагательных.

Например: большую часть составляют модели $A+A^A$ (black-green, yellow-green, brown-violet, etc).

На следующем месте сложные слова, образованные при помощи модели $N+A^A$. Нужно отметить то, что существуют еще семь вариантов данной модели и они активируются на основе метафорического перехода:

1) N – название растения (almond-green, dahlia-green, dahlia-green, dahlia-purple, buttercup-yellow, etc.); 2) N – название животного (mole-grey); 3) N – название природного вещества (oil-yellow, shell-pink); 4) N – название драгоценного камня или металла (bronze-green); 5) N – название природных явлений (horizon-blue, forest-green, sea-purple); 6) N – название товара (sugar-pink, mustard-yellow); 7) N – названия одежды, органов тела (underbelly-white, corpse-white).

Кроме этого, модель $A+A^A-A$ тоже плодотворная (heavenly-blue, dental-white, dark-bluish, light-lavender).

Также не чужда плодотворность и модели $A+and+A^A$ (red and brown, cream and white, tabby and white, mauve and green, etc.).

В большинстве случаев определитель сочетается со смысловым компонентом: grey-coloured, green-coloured, etc. В таком виде смысловый комментарий будет в виде having the colour A as the result of colouring. В данных структурах нет метафорического перехода.

В лексемах модели $NC1/N1 + NC2/N2 + suff.$ тоже встречается элемент coloured. Но в них суффикс -ed является свободным и классифицируется как “of the colour of N ”.

Например: copper-coloured = of the coloured of copper;

Fax-coloured = of the colure of a fax.

Ash-coloured = of the colure of ash.

Иногда структуры данного вида имеют метафорический смысл: dolphin-coloured.

Еще одним аспектом, касающимся проблемы цвета, являются наименования, которые не только включают основные цвета, но и описывают элементы, определяющие оттенки. Подобные термины, безусловно, должны иметь свою обоснованность.

В английском языке использование этнонимов или топонимов может служить потенциальным подтверждением цвета. В соответствии с трактовкой В.Н. Федорцовой, можно сформулировать следующее определение “Топонимы и этнонимы – важные источники культурной информации, свидетели истории и хранители данных” [Федорцова, 2015, С.174].

Намного ниже плодотворность модели N^A-A , образующей прилагательных конверсальным способом: tangerine, aqua, dove, mole.

Точно также различные варианты модели A^A-A не отстают плодотворностью от других: ferreo, metallic, marine.

Анализ и результаты

При анализе характеристик учитываются ассоциативные связи между словами. В этом подходе

структура слов, обозначающих цвет, рассматривается как отражение структур словарного фонда, поскольку каждая связь имеет свое лингвистическое выражение.

Лексемы, обозначающие цвета в английском языке, с точки зрения структурных особенностей, можно разделить на три категории: 1) слова, не имеющие структурных компонентов; 2) полностью разделяющиеся на части; 3) слова, которые склонны к остаточному анализу [Блох, 2000].

К первой группе относятся лексемы цветообозначения, не разделяющиеся ни на какие части и подразделяются на нижеследующие виды: а) виды white (white = of the colour of snow or milk); б) виды coral (coral = of the colour of coral.).

Примеры, относящиеся к первому виду: darkest possible hue, swart; green – of the colour white in the spectrum is intermediate between blue and yellow = of colour of gold, butter, yolk of an egg, и др.

Ко второму виду: mole = of the colour of mole-skin buff = of the colour, of buff letter; beryl = beryl like clear pale green, и др. [Longman Dictionary, 1992].

К данной группе относятся древнейшие слова, обозначающие цвет (Ted, dim, fallow, swarthy, grey), а также лексемы, заимствованные из других языков:

Khaki (от хинди) = dust-coloured, dull;

Blond (от франц. языка) = of a light golden brown, light suborn [Современный толковый словарь, элект. ресурс];

Лексемы цветообозначения второй группы тоже разделяются по определенным правилам. Например: лексемы структурной формы affix + NC/AC встречаются редко: for black = very black; off-white = not clear white; approaching white, и др.

Основные термины, связанные с цветом, принадлежат к древнему лексическому классу и представляют собой ведущее понятие в лексико-семантической группе. Они обладают значительной репрезентативной неопределенностью, обширным номинативным потенциалом, сложной структурой и, на различных уровнях, содержат экспрессивные и оценочные элементы. Цветовые термины обогащены различными значениями, включая мифологические и символические смыслы.

Заключение

Исследование цветовой терминологии становится все более актуальным в контексте современных культурно-когнитивных лингвистических исследований. Как ключевой код культурного наследия, цветовая терминология ярко отражает творческую энергию различных языковых общностей и компактно сохраняет богатые культурные тексты, служащие механизмом для передачи культурной памяти.

Библиография:

Adamson R. The Colour Vocabulary in L'Etranger // Association for Liter.Comp.Bul. 1979. Vol.7 – № 3. – P. 201-222.

Croft W. The role of domains in the interpretation of metaphors and metonymies // Cognitive Linguistics: Basic Readings. Ed. by Dirk Geerarts. Berlin, – New York: Mouton de Gruyter, 2006. – P. 269-302.

Ченки А. Современные когнитивные подходы к семантике: сходства и различия в теориях и целях. – М.: 1996. – № 2. – С.68-78.

O'ZBEK TILI TIBBIY TERMINLARINING GENETIK XUSUSIYATLARI

Buronova Xolida Toshtemirovna,
O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali o'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.009>

Annotatsiya: Dunyoda mavjud barcha tillarning rivojlanish qonuniyatlaridan biri uning boshqa tillar bilan aloqasidir. Bu esa tillarning leksikasida o'z aksini topadi. Tillarning dunyoda borligi talablaridan biri ham so'zlarning o'zlashishidir. Ushbu o'zlashgan so'zlarning etimologiyasini o'rganish tilning diaxron va sinxron holati haqida, qaysi davrda qaysi tillar bilan o'zaro va faol aloqada bo'lganligi to'g'risida ma'lumot bera oladi. Mazkur maqolada o'zbek tiliga o'zlashgan terminlarning genetik kelib chiqish asosi "O'zbek tilining izohli lug'ati" asosida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: lug'at, lug'atshunoslik, termin, tibbiyot, genetik, o'z qatlam, o'zlashma qatlam, olinma so'zlar, etimologiya.

GENETIC CHARACTERISTICS OF UZBEKI MEDICAL TERMS

Buronova Holida,
teacher of the Jizzakh branch of Uzbekistan National University

Annotation: one of the laws of development of all languages that exist in the world is its relationship with other languages. This is reflected in the lexicon of languages. One of the requirements for the presence of languages in the world is also the appropriation of words. The study of the etymology of these acquired words can provide information about the diachronic and synchronous state of the language, about which languages it interacted with and actively during which period. In this article, the basis of the genetic origin of the terms adopted into the Uzbek language was analyzed on the basis of the "Explanatory Dictionary of the Uzbek language".

Keywords: dictionary, lexicology, terminology, medicine, genetics, own layer, absorption layer, derivations, etymology.

ГЕНЕТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА УЗБЕКСКИХ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ

Бурунова Холида Тоштемировна,
преподаватель Джиззакского филиала Национального университета

Аннотация: одним из законов развития всех языков, существующих в мире, является его связь с другими языками. И это отражается в лексике языков. Одним из требований существования языков в мире является усвоение слов. Изучение этимологии этих заимствованных слов может дать информацию о диахронном и синхронном состоянии языка, о том, с какими языками он взаимодействовал и активно взаимодействовал в какой период. В данной статье анализируется генетическое происхождение терминов, заимствованных из узбекского языка, на основе "толкового словаря узбекского языка".

Ключевые слова: словарь, лексика, термин, медицина, генетика, собственный слой, слой ассимиляции, производные слова, этимология.

Inson hayotiga doir xalqaro standartlarga ega sohalardan biri bo'lgan tibbiyot mamlakatimizda taraqqiy topishi nuqtayi nazaridan ko'pyillik tarixga ega ekanligini ko'plab dalillar yordamida isbot qilish mumkin. Birgina "meditsina" so'zining vatandoshimiz Abu Ali ibn Sino nomidan olinganligining o'zi ham fikrimizning yorqin ifodasi bo'la oladi. Ammo xalqaro miqyosda ushbu sohaning fan sifatida taraqqiy topishi, yoyilishi g'arb mamlakatlariga borib taqalishi ushbu soha terminologiyasining etimologiyasi ko'plab g'arb tillari bilan bog'liqligi ayni haqiqat ekanini inkor etmaydi. Aynan inson hayoti qadrlanishini nazarda tutuvchi xalqaro sa'y-harakatlarning amalga oshishi, xalqaro tashkilotlar faoliyatining yo'lga qo'yilishi mana shu jarayonlar bilan aloqador sohalarning tilida baynalmilallik xususiyati ustun bo'lishini taqazo qiladi. Ya'ni inson huquqi himoya qilinishi deyarli butun dunyo bo'ylab huquqqa oid tushunchalarni bir xil nomlashni taqazo qilgani kabi, uning hayotini asrash, salomatligini tiklashga oid tushunchalarning ham dunyoning har burchagida aynan bir xil bo'lishi zaruratini yuzaga chiqaradi. Qolaversa, shiddatli globallashuv jarayonida ushbu soha vakillarning o'zaro aloqasi va tajriba

almashinuvi ehtiyoj sanalganligi uchun ham ularning kasbiy muloqot tilida sohaga oid tushunchalarning bir xil bo'lishini davr talabi deyish mumkin.

Ammo shunga qaramay aytish mumkinki, inson salomatligi bilan bog'liq xalqning boy tajribasi, olamni metaforik anglashning har bir tilda o'ziga xos tarzda aks etishi, xalqona tabobatning amalda qo'llanishi kabi omillar tibbiyot sohasi terminologik leksikasida o'z qatlam so'zlarining mavjudligini, bu birliklarning soha termini sifatida shakllanib, iste'molda qo'llanishini inkor etib bo'lmaydi. Ammo aynan shu holat soha birliklari ichida leksik dubletlar, sinonimlar, polisemantik birliklarning ko'payishiga, natijada terminologik tizim uchun salbiy sanalgan holatlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Qolaversa, mustaqillik yillarida terminologik tizimlarni milliyashtirish harakatlari kuchayishi ushbu tizimning tilshunoslar nazoratidan chetga chiqishiga ham sabab bo'lib, ana shuning oqibatida ko'plab terminologik tizimlar fan-texnikaga doir tushunchani nomlovchi so'zlarning zo'rma-zo'raki, havaskorona o'zbekchalashish holatlariga uchradi. Milliy tilning terminologik tizimni shakllantirish imkoniyatini yetarli darajada baholay olmaslik emas, balki terminologiyada tushunchaga nom berishning aniq mezonlari ishlab chiqilmaganligi ham ko'plab salbiy holatlarni keltirib chiqarishi tabiiy edi. Xususan, obyektimiz tibbiyot terminologiyasining mustaqillikning dastlabki yillaridagi holati bo'yicha ham xuddi shunday fikr yuritish mumkin.

O'zbek tilining terminologik tizimlari orasida eng salmoqlilaridan bo'lgan tibbiyot terminologiyasi birliklari ichidan o'zbek tilining izohli lug'ati uchun tanlab olingan tib. va med. pometali terminlarning genetik jihatdan tahlili quyidagicha tasnif asosida taqdim etiladi:

o'z qatlam tibbiy terminlari (o'zbekcha so'zlarning termin sifatida qo'llanishi);

-o'zlashgan qatlam tibbiy terminlari: arab tili; fors tili; lotin tili; yunon tili; ingliz tili; fransuz tili; (zond, izolyatsiya, pipetka, tik, trepaniya); italyan tili; (pellagra); nemis tili; (shpatel, lanset, rentgen); rus va qadimgi rus tili; (rak, singa).

Quyida 5 jildli O'TILda mavjud tibbiy terminlarning yuqoridagi tasnif bo'yicha tahlilini ko'rib o'tamiz:

O'z qatlam tibbiy terminlari (o'zbekcha so'zlarning termin sifatida qo'llanishi)

Sof o'zbekcha terminlar: xirillash, qusish, qaltirama, o'sma, o'zgaruvchanlik, qonsizlik, liqildoq, manqalanish, manqalik, igna, irish, kuyish, ko'kyo'tal, ko'rish, ko'richak, karash, murtak, soqovlik, suvchechak, tang'ish, terlama, terlash, titrash, tutqanoq, tepki, yara, oraliq, oqma, bog'lov, bosqich, bichilish, buyurmoq, gul, yelikish, yorg'oq, jonsizlantirmoq, issiqlik, shilpiq, xantalli, aksirish.

O'zlashgan qatlam tibbiy terminlari:

Arab tilidan olingan so'zlarning termin sifatida berilishi: avrat, asorat, bavo'sir, istisqo, savdo, saraton, tashxis, falaj, xafaqon, xilt, huqna (hushsizlik)

Fors tilidan olingan so'zlarning termin sifatida berilishi: shirincha, zardob, zaxm, pes, pilla, rishta, suzak, saramas, tuxmak, xol, chakmazak, chok, shirzada, paysa (taxtakach, shirincha). Bu so'zlardan paysa birligi sof forscha emas, fors+hind shaklida etimologik belgi bilan berilgan.

Lotin tilidan olingan so'zlarning termin sifatida berilishi: gallutsinatsiya, gingivit, depressiya, detrit, dizenteriya, immobilizatsiya, immunitet, inkubatsiya, infarkt, infeksiya, kaverna, menstruatsiya, novokain, ordinatura, ostit, palpatsiya, perkussiya, provokatsiya, puls, punksiya, radikulit, reabilitatsiya, reaksiya, reanimatsiya, rezeksiya, respirator, retsept, retsidiv, sanatsiya, skolpel, tolerantlik, tonzillit, transplantatsiya, ekzema, ekskumatsiya, eroziya, exinakokk.

Nemis tili orqali lotin tilidan o'zlashgan birliklar. Nemischa<lotincha: lanset, shpatel, (shina, shinalash)

Lotin tili orqali yunon tilidan o'zlashgan birliklar. Lotin<yunon: laringit

Qismlaridan biri boshqa, ikkinchisi boshqa tilga oid birliklar:

yunon+lotin: osteomielit, parametrit, paraproktit, paratit, pielit, pielonefrit, plevrit, proktit, ensefalit, ensefalogramma.

lotin+yunon: fibroma, letargiya, peritonit.

Yunon tilidan olingan so'zlarning termin sifatida berilishi: avitaminozlar, agnoziya, akineziya, agoniya, apatiya, apopleksiya, aritmiya, arterioskleroz, blefarit, bronxografiya, gangrena, gematologiya, giperemiya, gipertermiya, gipertoniya, gipertrofiya, gipotermiya, gipotoniya, gipotrofiya, gips, glaukoma, dermatit, diabet, diatez, dispepsiya, displaziya, distrofiya, difteriya, doza, kaxeziya, kolit, krizis, levomitsetin, leykemiya, leykopeniya, logopatiya, mastit, meningit, metastaz, meteorizm, nevrallgiya,

nevrasteniya, nevrologiya, neyrodermit, nekroz, nefrit, osteoma, osteomomalyatsiya, osteomielit, osteoxondroz, otofon, pandemiya, pankreatit, parametrit, paratif, parez, patogenez, patologiya, patologik, piodermiya, pnevmokokklar, pnevmoniya, podagra, poliartrit, polidaktimiya, polinevrit, poliomislit, polip, poliuriya, revmatizm, revmatologiya, rinologiya.

Ingliz tilidan olingan soʻzlarning termin sifatida berilishi: blokada, boks, drenaj, ketgut.

Bundan tashqari inglizcha bitta soʻz – shok tibbiy termin sifatida fransuz tili orqali oʻzlashganligi lugʻatda belgilangan.

Fransuz tilidan olingan soʻzlarning termin sifatida berilishi: zond, izolyatsiya, pipetka, tik, trepaniya, shok.

Italyan tilidan olingan soʻzlarning termin sifatida berilishi: pellagra.

Nemis tili tilidan olingan soʻzlarning termin sifatida berilishi: shpatel, lanset, rentgen.

Rus va qadimgi rus tilidan olingan soʻzlarning termin sifatida berilishi: rak, singa.

Statistik maʼlumotlarga koʻra XX asrning soʻnggi oʻn yilligida jahon miqyosida barcha mamlakatlarda turli tizimlarda yangi yoʻnalishlar va yangicha yondashuvlar paydo boʻlishi hisobiga koʻplab tizimlar va ularning terminologiyasi muhim oʻzgarishlarga uchragan. Terminlar etimologiyasiga oid koʻrsatkichlar tibbiyot tizimi bundan mustasno boʻlganini yoki soha terminlari tubdan oʻzgarmaganligini koʻrsatadi.

Shuni aytib oʻtish joizki, lotin, yunon, fransuz, nemis, italyan kabi tillardan olingan soʻzlarning oʻzbek tilida termin sifatida qoʻllanishi mazkur tillarning oʻzidan toʻgʻridan-toʻgʻri emas, balki rus tili orqali amalga oshgan. Bu terminlarning imlo va talaffuziga oid masala – qoidalar ham rus tili orqali oʻzlashtirilganligi fikrimizni dalillaydi.

Yuqoridagi umumiy koʻrsatkichlar foizlarda quyidagicha namoyon boʻladi:

5 jildli OʻTILda berilgan tibbiyotga oid birliklarning genetik tahlili:

oʻz qatlam terminlari – 14%; arab: 2%; fors: 1,4%; lotin: 13,2%; yunon: 37,6%; ingliz: 1,4%; fransuz: 1,8%; italyan: 0,4%; nemis: 1,07%; rus: 0,7%; qismlaridan biri boshqa, ikkinchisi boshqa tilga oid murakkab genetik xususiyatga ega birliklar: 4,7%.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, genetik maʼlumotlarning berilishi termin haqida toʻliqroq tasavvurga ega boʻlish va tushuncha hosil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tibbiyotda terminlarga qoʻyiladigan talablardan biri uning etimologik maʼlumotiga ahamiyat berish hisoblanadi. Soʻz (lotin, yunon tillaridan olingan) tibbiy termin sifatida shakllantirilish jarayonida uning tub etimologik maʼnosi oʻzgarmasligi lozimligi taʼkidlanadi. Tadqiqot obyektimiz – Izohli lugʻatlardagi tib. va med. pometali tibbiyotga oid etimologik maʼlumotlarga doir tahlillarimiz shuni koʻrsatadiki, OʻTILda tibbiyot tili hisoblanmish lotin va yunon tillariga oid birliklar berilishi yetakchilik qiladi. Shu bilan birga oʻz qatlam birliklarining termin sifatida berilishi ham pometali birliklarga nisbatan olganda salmoqli. Bu milliy tilning termin shakllantirish xususiyatini koʻrsatishda muhim koʻrsatkich sifatida qaralishi maqsadga muvofiq. Tahlillarimiz mobaynida biz tomonimizdan koʻrsatilgan holatlar keyingi nashrlarda inobatga olinishi lugʻatdan foydalanish samaradorligini oshirishga, qolaversa, lugʻat tarkibini tamollashtirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar roʻyxati

Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. – М., 1977. С.17.

Махмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: Mumtoz soʻz, 2017. – Б.129.

Gyls, Barbara A. Medical terminology simplified: a programmed learning approach by body system/ Barbara A. Gyls, Regina M. Masters. — Fifth edition. 2014

Rustamova S.Sh., Saydullayeva M.A., Abdullayeva R.M va boshqalar. Lotin tili va tibbiy terminologiya. TTA bakalavr 1-kurs talabalri uchun darslik. Toshkent, 2017. 311 b.

Boliyev M.N. Lotin tili va tibbiyot terminologiyasi: tibbiyot kollejlari uchun darslik. -qayta ishlangan va toʻldirilgan 8-nashr. – Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, Davlat ilmiy nashriyoti, 2013. – B.58.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б.492.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 2-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б.488.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 5-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б.42.

ENGLISH LANGUAGE SEMANTIC SHIFT: SOCIAL MEDIA NEOLOGISMS

*Eshonqulov Ravshan Toxirovich,
Senior teacher of University of Economics and Pedagogy
(non-governmental educational institution)
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.010>*

ANNOTATION. Since its inception, English has undergone a slow transformation. Semantic change stands out clearly from other alterations. This essay examines how linguistic contact has changed the meaning of the English language and emphasizes the part that CMC plays in these changes. The study highlights a number of terms and their definitions as used in CMC, with a focus on neologisms employed in social media. Popular social media and chat messengers like Facebook, Twitter, Instagram, WhatsApp, YouTube, and others have all contributed to the creation of new meanings for traditional English words. Three platforms were chosen as a sample: Facebook, YouTube, and Twitter for the examination of the neologisms inside CMC. The most widely used terms on these social media platforms were examined using the purposive sample technique to determine whether and to what extent neologisms are created by CMC. The study discloses that so many meanings of the words of English language have changed, or used in slightly different sense.

Key words: semantic change, neologisms, CMC (computer-mediated communication), sociolinguistic factors, psycholinguistic factors, technology and digitalization, social media platforms (Facebook, YouTube, twitter), netspeak, English for specific purposes (ESP), language evolution.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА: НЕОЛОГИЗМЫ СОЦИАЛЬНЫХ МЕДИА

*Эшонкулов Равшан Тохирович,
Старший преподаватель Университет Экономики и Педагогики
(неправительственное образовательное учреждение)*

Аннотация. С момента своего создания английский язык претерпел медленные изменения. Семантическое изменение четко выделяется среди других изменений. В этой статье рассматривается, как языковой контакт изменил значение английского языка, и подчеркивается роль СМС в этих изменениях. В исследовании выделен ряд терминов и их определений, используемых в СМС, с акцентом на неологизмы, используемые в социальных сетях. Популярные социальные сети и мессенджеры, такие как Facebook, Twitter, Instagram, WhatsApp, YouTube и другие, внесли свой вклад в создание новых значений традиционных английских слов. В качестве образца были выбраны три платформы: Facebook, YouTube и Twitter для проверки неологизмов внутри СМС. Наиболее широко используемые термины на этих платформах социальных сетей были исследованы с использованием метода целевой выборки, чтобы определить, создаются ли СМС неологизмы и если да, то в какой степени. Исследование показывает, что многие значения слов английского языка изменились или используются в несколько ином смысле.

Ключевые слова: семантические изменения, неологизмы, СМС (компьютерное общение), социолингвистические факторы, психолингвистические факторы, технологии и цифровизация, платформы социальных сетей (Facebook, YouTube, twitter), нетспик, английский для специальных целей (ESP), эволюция языка.

INGLIZ TILINING SEMANTIK O'ZGARISHI: IJTIMOIIY TARMOQ NEOLOGIZMLARI

*Eshonqulov Ravshan Toxirovich, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
(nodavlat ta'lim muassasasi)*

Annotatsiya. Yaratilganidan beri ingliz tili asta-sekin o'zgardi. Semantik o'zgarish boshqa o'zgarishlardan yaqqol ajralib turadi. Ushbu insho lingvistik aloqa ingliz tilining ma'nosini qanday o'zgartirganini ko'rib chiqadi va bu o'zgarishlarda CMC rolini ta'kidlaydi. Tadqiqot ijtimoiy tarmoqlarda ishlatiladigan neologizmlarga e'tibor qaratgan holda, CMCda qo'llaniladigan bir qator atamalar va ularning ta'riflarini ta'kidlaydi. Facebook, Twitter, Instagram, WhatsApp, YouTube va boshqalar kabi

maslhur ijtimoiy tarmoqlar va chat messenjerlari an'anaviy inglizcha so'zlarning yangi ma'nolarini yaratishga hissa qo'shdi. Namuna sifatida uchta platforma tanlandi: CMC ichidagi neologizmlarni tekshirish uchun Facebook, YouTube va Twitter. Ushbu ijtimoiy media platformalarida eng ko'p qo'llaniladigan atamalar CMC tomonidan neologizmlar yaratilganmi va qay darajada ekanligini aniqlash uchun maqsadli namuna texnikasi yordamida ko'rib chiqildi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, ingliz tilidagi so'zlarning juda ko'p ma'nolari o'zgargan yoki biroz boshqacha ma'noda ishlatilgan.

Kalit so'zlar: semantik o'zgarish, neologizmlar, CMC (kompyuter vositachiligidagi aloqa), sotsiolingvistik omillar, psixolingvistik omillar, texnologiya va raqamlashtirish, ijtimoiy media platformalari (Facebook, YouTube, twitter), netspeak, maxsus maqsadlar uchun ingliz tili (ESP), til evolyutsiyasi.

INTRODUCTION. We frequently observe that our behaviors, interests, and conversational topics shift at various stages of our lives. Much like any living entity, change or evolution is an inherent process. Similarly, our primary means of communication, language, follows the same pattern. All living languages share the characteristic of undergoing change. While we may not be consciously attentive to this phenomenon, we encounter new words, expressions, and terminologies regularly. These innovative terms, consistently adopted by speakers and recognized as distinct lexemes, are referred to as neologisms (Pavol, 2002). Malec & Rusinek (2015) argue that language change gives rise to neologisms, and Jean Aitchison categorizes them into two groups:

Initially, the external elements primarily encompass sociolinguistic factors, which are societal influences external to the language system. Subsequently, the internal factors pertain to psycholinguistic aspects, namely psychological and linguistic factors residing in the minds of the speakers and within the structure of the language itself.

Katamba (2005) asserts that technology and digitalization constitute external sociolinguistic factors contributing to language change. Over the past few decades, technology has undergone rapid development, impacting various societal domains, particularly language. The presence of technology, manifested in social media, has experienced significant growth. Social media is pervasive, encompassing numerous websites and mobile applications. Users of social media predominantly employ the English language worldwide, leading to innovative language developments. Given the widespread use of social media globally, newly coined terms and words have substantial potential for extensive dissemination beyond the confines of the original speech community. This underscores the reality that the expansion of vocabulary is not exclusive to the English language alone; other languages also benefit from these newly coined terms as valuable additions to their lexicon.

With the advancements in technology and the ongoing evolution of language in the contemporary era, Computer-Mediated Communication (CMC) has become pervasive. Linguistic changes occur rapidly and abundantly, a phenomenon distinct from the past. There is a potential for CMC to exert a massive influence on language in a short period. Crystal (2005) has expressed the belief that 21st-century English will be significantly shaped by CMC. The internet's widespread usage has unquestionably transformed the way we communicate, giving rise to unique features in online discourse. These features, referred to as 'Netspeak' or 'Cyberspeak' by Crystal (2006), are prevalent in the present era. This study specifically focuses on social media and examines the impact of 'Netspeak' in generating neologisms within the English vocabulary.

Fowler (1983) states that a proficient language group relies on both the ability to speak and possessing a rich vocabulary. The English vocabulary exhibits a dynamic landscape marked by remarkable flexibility, range, and adaptability. This linguistic dynamism is attributed to language contact with foreign languages and the English language's inclination to coin new words (McCarthy & Dell, 1994). In the 17th and 18th centuries, a group of scholars advocated for fixed language rules, opposing any change. However, this approach was misguided, as change is an inherent and essential aspect of any living language. The ongoing transformation extends not only to the language's structure but also encompasses every facet of language. English registers have expanded significantly since the inception of the English language, with many words being created or used in different senses. The contextual use of multiple meanings for a word varies across different settings (Lyons, 1995). Algeo (1993), in the book «Among the New Words,» explores the origin and initial usage of various expressions and the changes they undergo in the

social climate. Pranjić (2016) asserts in his research that neologisms, newly coined words, emerge for diverse reasons and in various contexts. Neologisms are pervasive and utilized across different contexts. Furthermore, with the widespread use of Computer-Mediated Communication (CMC), the proliferation of neologisms is on the rise. Social media neologisms have become integrated into our language, enhancing our communication in a continuously evolving linguistic landscape.

Social media neologisms have significantly contributed to English for Specific Purposes (ESP). The vocabulary originating from social media has become integral to the social media register. Crystal (2006) argues that the internet has profoundly influenced the English language, establishing it as a new register. This transformation is evident as old words take on new meanings. Thorne & State (2003), in their review of Crystal's «Language and Internet,» highlight that cyber communication gives rise to abbreviations, emoticons, and neologisms. Emerging technologies introduce novel features, leading to the reinterpretation of familiar words. Examples from the popular social network Facebook, such as «wall,» «poke,» «tag,» and «share,» illustrate how meanings have evolved. Stern (1975) posits that meanings change due to certain factors, particularly psychological ones. This aligns with the present study, as the psychology of individuals in Computer-Mediated Communication (CMC) tends toward creativity, manifesting in the creation of new words or the attribution of new meanings to existing ones. A notable instance of this is the term «tweet» on social media, which has taken on a different meaning from its initial usage. It is accurate to assert that such neologisms often surpass the popularity of their original meanings. This phenomenon is attributed to the English language's inherent capacity for change in various aspects. Changes in the English language, including shifts in social meanings, have been continuous throughout its history (Graddol, Leith, & Swann, 1996). The evolution of social meanings is frequently unconscious and stems from shifts initiated from above. Changes in language, especially in meaning, occur unconsciously to speakers, surpassing their conscious awareness. Speakers modify the meaning of words in response to new trends (Wenz, 2013). Computer-Mediated Communication (CMC) itself is generating new trends online, leading to the creation of numerous neologisms. The pace of communication in the present era has reached unprecedented rapidity compared to the past. Millions of individuals engage in online interactions through various social networks, each with its distinct layout and terms. The cyber conversation and the structure of social networks play a crucial role in the emergence of neologisms. Jackson & Amvela (2000), in their investigation of vocabulary, contend that a word's meaning is a combination of various relations, including those with words having opposite or similar meanings. Consequently, words undergo changes in meaning in different contexts and situations, a phenomenon evident in online discourse. This transformation exhibits a diachronic nature, reminiscent of the historical changes in the meanings of many English words under Latin influence (Stehling, 2014). Küpper (2011) supports this perspective in his conference paper, emphasizing the regular changes in meanings throughout the history of the English language. This implies that alterations in meaning are not a novel occurrence. Furthermore, CMC, akin to Latin influence, has contributed significantly to the alteration of meanings in many words. Fischer (1998) introduces the concept of a nonce formation, defining it as a neologism created by a writer or speaker promptly to address an immediate requirement. This stands as a robust argument supporting the creation of neologisms. The conversation in CMC has become exceptionally fast-paced, leading individuals to coin new words and neologisms in their daily online interactions.

MATERIAL AND METHODS. This is qualitative and descriptive research. In this study, the researchers have delimited the study to Facebook, Twitter and YouTube in order to collect frequently used neologisms. The data was collected from these 3 websites and is presented in shape of various words and their old and new meanings. Selected neologisms on these social media are also displayed in data analysis to show that the online use of these neologisms has great escalation. These neologisms are used everywhere in spoken and written forms. We find the use of these neologisms in newspapers and TV News as well. Purposive sampling method is used to select these social media websites. These websites may be considered representatives of rest of all the social media networks because they are ubiquitous in Uzbekistan. Most of the online community in Uzbekistan is expected to be active member of these websites. All the celebrities in Uzbekistan (politicians, crickets, singers and actors etc.) use Twitter. All of these have their Facebook accounts as well. Moreover, online business especially amid COVID-19, is carried through Facebook pages. The activities/business activities of all the mentioned people as well

as of the general public is available on YouTube. Hence these social media networks are daily accessed and used. People are also Using Facebook and YouTube for earning money. On a small-scale study, the main pages/home pages of these social media networks were selected which are replete with neologisms. Some on these are entirely new words, some are blends but most of them are old words used in entirely new sense. Hence this study focuses on the neologisms used on three dominant social media networks.

RESULTS AND DISCUSSION

Table 1
Examples of Neologism from Facebook

Neologisms	Old Use	New Use
Facebook	None	A social media
Facebook Friend	None	Someone added on Fb profile
Like	To regard	To some post good
Tag	To touch or Hit	To ask/signal someone to read your post
Share	To use something with others	To public some post for friends
Wall	A structure of brick or stones	A personal homepage of the user
Check in	To report one's presence	To share your location with maps
Story	A tale	Sharing pictures for others
Follow	To go after	To see the posts first
Post	To publish	To publish pictures or feelings
Profile	To give a brief description	The homepage of the user
DP	None	Display picture
Cover	The outer part of a book	A picture of the user on the wall
Status	Position or rank of someone	Anything you write to express your feelings

Table 2
Examples of Neologism from Facebook

Neologisms	Old Use	New Use
You Tube	None	To post some video
Channel	Band of frequencies used in radio or television	A division designed to display the users' videos
Like	To regard	To find some post good
Home	The place where you live	The main page of website
Share	To use something with others	To share your videos with people
Trending	Prevailing tendency	Popular videos
Upload	To move to a larger network	To share your videos online
Story	A structure of brick or stones	Sharing pictures for others
Subscribe	To pay to get publication regularly	
Library	A place from where people can borrow books, music or videos	A collection of online videos
Dashboard	The parts of the inside of the car and has controls on it	Something that provides a high-level overview of recent activity
Community	A group of people that lives in same are	The YouTube users who can watch your videos

CONCLUSION. The findings indicate a significant semantic shift in Computer-Mediated

Communication (CMC). The two factors contributing to the generation of new words, as previously discussed, are Sociolinguistic factors (external) and psycholinguistic factors within the internal language system. Stern (1975) states that various factors contribute to this semantic change, with psychological ones being particularly influential. The current study supports this perspective, noting the widespread use of neologisms for various purposes. Neologisms can originate from the general public online or social networks, gaining popularity rapidly due to the swift pace of contemporary communication. Pranjić (2016) recognizes the pivotal role of social media and CMC in the rapid emergence and prevalence of these newly coined words. It's important to note that the data presented here serves as a representation of the numerous neologisms that have emerged in recent years. The evolution of the English language, particularly in terms of meaning, has undergone unprecedented speed. While English, like any living language, has experienced changes since its inception, these changes were traditionally gradual. However, the advent of Computer-Mediated Communication (CMC) has sparked a lexical revolution, exerting a profound influence on the language. Crystal (2006) contends that CMC has significantly shaped the English language. Numerous examples support this assertion, such as the widespread use of terms like «Selfie» (capturing or drawing one's own picture), which has achieved ubiquitous popularity to the extent that mobile phones now boast improved selfie cameras. This interplay between technology and language suggests a reciprocal relationship where technological advancements contribute to linguistic evolution, and vice versa.

Looking ahead, it appears evident that more words will emerge with the continued prevalence of CMC. Currently, «COVID-19» stands out as a buzzword, showcasing the morphological blending process in its creation, which has become omnipresent. Poh (2017) offers a list of words generated by social media networks, illustrating the ongoing linguistic impact of online platforms:

like: (verb) joining a page on Facebook or appreciating someone's comment or share.

unlike: (verb) withdrawing one's liking from a page on Facebook or a video on YouTube.

GIF: (verb) a file format that supports static and animated pictures

inbox: (verb) sending private messages to someone in his/her virtual mailbox

sext: (verb) indulge in sex chat through internet or mobile

OMG: (exclamation) Oh My God. Used for expressing fear or surprise

LOL: laughing out loud; used to show that you are laughing a lot

hashtag: (noun) a word or phrase followed by a (#) sign, used to stress on a message or specify the message

unfriend: (verb) removing someone from a friend list on social networks.

Oxford online dictionary also accepts and explains a number of internet neologisms which used to be non-existent before the proliferation of CMC. Hence there is a visible change in semantics of English language after the proliferation of CMC. This process will be even quicker in future and many more words will be added in dictionary. The influence of CMC has yet to develop English language in a unique and interesting language. The creation of better technology is coming with novel words. Google, the famous search engine, has been used as a verb. The same word has been a part of many other technological inventions such as Google Plus, Google Home, Google Mini, Google Drive, Google Phones etc. In the coming years, some of these words may become part of English language because of their worldwide proliferation. Hence CMC is contributing in development of new words, terms and phrases which was slow or non-existent before CMC.

REFERENCES

- Crystal, D. (2005). *How Language Works*. USA: Penguin Books Limited.
- Crystal, D. (2006). *Language and the internet* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Algeo, J. (1993). *Fifty Years Among the New Words: A Dictionary of Neologisms*. New York: Cambridge University Press.
- Fischer, R. (1998). *Lexical Change in Present-day English: A Corpus-based Study of the Motivation, Institutionalization, and Productivity of Creative Neologisms*.
- Fowler, H. (1983). *Modern English Usage*. London: Oxford Publications.
- Graddol, D., Leith, D., & Swann, J. (1996). *English: History, Diversity, and Change*. London: Psychology Press.
- Jackson, H., & Amvela, E. Z. (2000). *Words, Meaning and Vocabulary: An Introduction to Modern English Lexicology*. UK: A & C Black.
- Katamba, F. (2005). *English Words*. USA: Routledge Publishers.
- Küpper, T. (2011). *Neologism in Early Modern English*. Cologne: GRIN Publishing.
- Lyons, J. (1995). *Linguistic Semantics: An Introduction*. New York: Cambridge University Press.
- Rakhmonova Gavkhar Nuritdinovna. (2024). COMPREHENSIVE EXAMINATION OF DERIVATIONAL TECHNIQUES IN UZBEK LANGUAGE. CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES, 5(02), 23–27. <https://doi.org/10.37547/philological-crjps-05-02-05>

TINISH BELGILARIDA IFODALANGAN FONOGRAFIK USLUBIY VOSITALAR*Haydarov Anvar Askarovich**Buxoro davlat universiteti ingliz tilshunosligi kafedrasini professori*<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.011>*Sattorova Shaxrizoda**I-bosqich magistranti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi punktuatsion belgilar, ularda ifodalangan uslubiy xususiyatlar misollar asosida yoritilgan. Muayyan til nutqida uning vazifasi, tinish belgilarining turlari, qaysi o'rinlarda va qaysi tartibda qo'llanilishi haqida so'z boradi. Ayniqsa, ko'p nuqta va tirening qo'llanilishiga oid ma'lumotlar misollar yordamida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: fonostilistika, grafik stilistika, fonografiya, ko'p nuqta, badiiy matn, punktuatsiya, ellipsis, ishoraviy sinonimiya.

ФОНОГРАФИЧЕСКИЕ СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ ВЫРАЖЕННЫЕ В ЗНАКАХ ПУНКТУАЦИИ*Хайдаров Анвар Аскарлович**Профессор кафедры английского языкознания Бухарского государственного университета**Сатторова Шахризода**студент I курса магистратуры*

Аннотация. В этой статье описываются знаки препинания в английских и узбекских языках, и характеристики, методологические особенности, выраженные в них на основе примеров. Определенная языковая речь говорит о том, какие виды пунктуации следят и в каком порядке. Информация анализируется с помощью примеров, особенно об использовании многоточия и приложений для костей.

Ключевые слова: фоностилистика, графическая стилестика, фонография, многоточие, художественный текст, пунктуация, многоточие, символическая синонимия.

PHONOGRAPHIC STYLISTIC DEVICES EXPRESSED IN PUNCTUATION MARKS*Haydarov Anvar Askarovich**Professor of the Department of English Linguistics of Bukhara State University**Sattorova Shakhrizoda**1st year student of Master's degree*

Annotation. This article describes punctuation marks and their stylistic features expressed based on examples. It discusses punctuation marks according to their function, types and usage. The information is analyzed through examples, especially the use of multiple dots and dash.

Keywords: phonostylistics, graphic stylistics, phonography, multi dots, literary text, punctuation, ellipsis, symbolic synonymy.

Kirish. Jahon tilshunosligida fonetika va stilistika fanlari kesishuvda yuzaga kelgan fonostilistik va grafostilistik vositalarning zamonaviy yondashuvlar asosida o'rganishga alohida e'tibor berilmoqda. O'zbek olimlari ham turli nazariyalarga asoslanib, turli xil tinish belgilarining ko'p o'rinlarda har xil ma'nolarni ifodalashi yoritib berilgan.

Dolzarbli. Grafika va punktuatsiya bo'yicha yetarlicha ishlar amalga oshirilgan, ammo ular qo'llanilishining pragmatik shartlanganligini ikki noqardosh tillarda qiyosiy-tipologik o'rganish muhim vazifalardan hisoblanadi. Punktuatsiya tilning sintaktik qurilishi bilan uzviy bog'liq bo'lib, yozma nutqni to'g'ri, ifodali, aniq bayon qilishda, uning uslubiy ravonligini, tez tushunilishini ta'minlashda muhim vositadir. O'z navbatida, muayyan tildagi punktuatsiya an'alarining mustahkamlanishi va takomillashuvda taniqli yozuvchilarning ijodi hamda ularning ijodida tinish belgilarining qo'llanish

qoidalarini belgilovchi va tartibga soluvchi omillar katta ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar sharhi. Hozirgi o'zbek punktuatsiyasining shakllanishi, rivoji, uning o'rganilishi A. Fitrat, S. Ibrohimov, H. G'oziyev, O. Usmon, G'. Abdurahmonov, K. Nazarov va boshqa tilshunoslarning nomi bilan bog'liq. Ma'lumki, tinish belgilari har bir til uchun yozma nutqni idrok etish va fikrni boshqalarga tushunarli tarzda yetkazishning muhim vositasi hisoblanadi. Ayniqsa, muayyan so'z gapning tarkibida yoki matnda joylashuvi punktuatsiyaning mavjud bo'lishi yoki bo'lmasligiga bog'liq.

Tahlil va natijalar. Semantik o'zgarishlarni ifodalash xususiyatiga ega bo'lgan hollarda tinish belgisining matn mazmunini anglash vositasi ekanligi yaqqol namoyon bo'ladi. "Shu bois A.P.Chexov 1888-yil 13- fevralda N.A.Xlopkovga yozgan xatida tinish belgilarini "yozma nutqni o'qish notalari" deb atab, mohiyatan musiqiy notalariga o'xshatgan edi ". Punktuatsiya (lot. punctum -nuqta; kichkina dog') alifbodan tashqari bo'lgan grafik belgilar (tinish belgilari) tizimi bo'lib, grafika va orfografiya (imlo) bilan birgalikda yozma tilning asosiy vositalarini tashkil etadi. Punktuatsion tizim hozirgi ma'no va ko'rinishda G'arbiy Yevropa tillari yozuvlarida XV-XVI asrlarda, rus yozuvida XVIII asrda, o'zbek yozuvida esa XIX asrning 2-yarmida paydo bo'lgan. Hozirgi o'zbek punktuatsiyasi quyidagi tinish belgilaridan iborat: vergul, ikki nuqta, ko'p nuqta, nuqta, nuqtali vergul, so'roq belgisi, tire, undov belgisi, qavs, qo'shtirnoq. Ingliz tili punktuatsion tizimida apostrof va defis ham tinish belgisi hisoblanadi. Tinish belgilari muayyan tilda yozma nutqni to'g'ri, ifodali, mantiqli bayon qilishda, uni ixchamlashda, yozma nutq qismlarining o'zaro mantiqiy, grammatik munosabatlarini ko'rsatish uchun xizmat qiladigan muhim grafik vositalardir. Tinish belgilari markaziy, asosiy belgilar tizimiga (harflar va tinish belgilari) mansub bo'lib, u qo'shimcha, yordamchi belgilar tizimidan (raqamlar, turli fanlarga oid ilmiy belgilar, bosmaxona belgilari) ma'lum jihatlari bilan farq qiladi. "Tinish belgilarini qo'llash usuli va tartibi punktuatsiyaning mantiqiy grammatik, uslubiy va differentsiatsiya (farqlash) prinsiplari asosida belgilanadi". Tinish belgilari muayyan fikrni ta'kidlash, emotsionallikni kuchaytirish, muhim jihatni ajratib ko'rsatish usulidir. Maxsus punktuatsion belgi – ko'p nuqta yordamida badiiy matnda sukut (jim qolish) usuli hosil qilinadi. Masalan, Tohir Malikning "Erkin" hikoyasiga diqqat qaratilsa, unda eski tuzum davrida taqiqlangan kitoblarni izlab kelgan mas'ul idora xodimlaridan ularni yashirib qo'ygan xonadon sohiblari ikkilanib, tutilib gapirishi ham yozma nutqda ko'p nuqta yordamida ifodalanadi.

Kitoblar qani deyaqman?!

Ularni...ularni yoqib yuborganmiz.

Yoqib yuborganmiz? Nimaga?

Shu...nimaydi?

Yoki nutqda biz ba'zan turli sabablarga ko'ra gaplarni tugallanmagan holda qoldiramiz. Ehtimol, biz nima demoqchi bo'lganimizni unutgan bo'lamiz yoki tinglovchilar nima deyishimizni allaqachon bilishadi, shuning uchun buni aytishimiz shart emas. Yozuvda bu hodisa ellipsis bilan ifodalanadi. Gap yoki iqtibos oxirida ellipsis kelsa, bu so'zlovchining nutqi tugallanmaganligini bildiradi va bu yozuvda ko'p nuqta orqali ifodalanadi.

Would you like sugar for your coffee, or . . .

Tinash belgilaridan biri tiredir. Tire turli o'rinlarda turli xil ma'nolarni ifodalash uchun ishlatiladi. Masalan, ega va kesim orasida ta'kidni kuchaytirish uchun u, bu, mana bu kabi ko'rsatish olmoshlari qo'llanilganda, ular orasida tire ishlatiladi.

Davlat – bu hammamiz, Davlat – bu hech kim. (E. Vohidov)

Ayrim so'zlar yoki gaplar izohlansa, ular o'rtasida tire qo'yiladi.

Men – Valiyev Mahmud, 1954-yilda Toshkentda tug'ilganman.

"Ularning hammasi xoh yosh, xoh qari – firibgar, zolim". (Oybek)

Tinash belgilari yozma matnning tarkibiy va uslubiy jihatlarini to'g'ri belgilash uchun xizmat qiladi. Masalan:

Men opamning jildidan qalin kitobni – Qur'on bo'lsa kerak – olib, pala-partish varaqlayman. (Oybek)

Bunda kirish gap qo'sh tire vositasida ajratilgan. Ma'lumki, kirish so'zlar doimo vergul bilan ajratilib, ba'zi hollarda qavsga olinadi. Yuqoridagi misolda qo'sh tire vergul o'rnida qo'llangandir. Demak, bunda qo'sh tire qo'shimcha vazifani, ya'ni uslubiy vazifani bajargan. Tinash belgilarining bunday birining o'rnida ikkinchisining qo'llanishi ishoraviy sinonimiyani hosil qiladi. Gapning ajratilgan bo'laklari vergul ham tire vositasida, kiritma qurilmalar tire ham qavs vositasida ajratiladiki, bular ham ishoraviy sinonimiyaning ko'rinishlaridir.

Agar tire gap oxirida kelsa nutqning bo'linganligini bildiradi.

“I got the guys at the Troc to pick it up on Clerkenwell Road. They tracked—”

“You got the guys—”

“Yeah yeah. Catherine got the guys at the Troc to pick them up.” (Mick Herron's Dead Lions)

Xulosa. Yozuv madaniyatini shakllantirish va takomillashtirishda punktuatsiyaning - tinish belgilarining alohida ahamiyatga ekanligini qayd qilamiz. Har bir punktuatsion belgi o'ziga xos uslubiy vazifani bajaradi. Yuqoridagi ko'p nuqta va tire tahlilidan, shu soha mutaxassislarining ilmiy ishlariga asoslangan holda, ularning tarixi, ishlatilish o'rinlari va shu o'rinlarga mos stilistik funksiyalarni bajarish xususiyatlariga ega ekanligi misollar orqali taxmin qilinganligi bilan xarakterlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. B.M. Baxriddinova, Zamonaviy o'zbek punktuatsiyasi asoslari. Monografiya. –Toshkent: Akademnashr, 2015. – 64 b.
2. D. To'rayeva, O'zbek, rus va ingliz tillarida punktuatsiyani qo'llashning umumiy jihatlari, Yangi O'zbekiston pedagoglari axborotnomasi, 2023, - 58 b.
3. K. Nazarov, O'zbek tili punktuatsiyasi. – T.; “O'qituvchi”, 1976, 1 - 4 b.
4. N. Mahmudov, A. Madvaliyev, N. Mahkamov, D. Andaniyozova, O'zbek tili me'yorlari (punktuatsiya). – T.; Zamin nashr, 2021. – 232 b.
5. G'. Abdurahmonov, Punktuatsiya o'qitish metodikasi, T.; 1968, - 184 b.
6. Sh., Shoabdurahmonov, O'zbek tilida punktuatsiya. – T.; 1955, - 58–61 b.
7. A. Haydarov, Grafik vositalarning uslubiy xususiyatlari, UrDU avtoreferati, 2021. - 60 -72 b.

FRANSUZ VA O'ZBEK TILLARIDA FE'L SO'Z TURKUMINI O'RGANGAN OLIMLAR

*Kadirova Nargiza Arifovna,
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.012>*

*Saidova Zarina Saidovna,
Buxoro Davlat Pedagogika Instituti fransuz tili o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek va fransuz olimlari tomonidan fe'l so'z turkumi bo'yicha olib borgan tadqiqotlari, izlanishlari haqida so'z yuritilgan. F'el, fe'l kategoriyalari va ularning qo'shimchalari, ulardagi jihatlar haqida o'zbek va fransuz olimlarining fikrlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: fe'l, o'timli fe'l, o'timsiz fe'l, harakat fe'llari, holat fe'llari, vositali to'ldiruvchi, shaxssiz fe'llar, zamon, fe'l kategoriyalari, sodda, yasama va qo'shma fe'llar.

УЧЕНЫЕ, ИЗУЧАВШИЕ ГЛАГОЛЫ ФРАНЦУЗСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

*Кадирова Наргиза Арифовна,
доктор философских наук, доцент*

*Саидова Зарина Саидовна,
Преподаватель французского языка Бухарского Государственного Педагогического
Института*

Аннотация. В данной статье рассказывается об исследованиях и изучениях глаголов проведенных узбекскими и французскими учеными. Проанализированы мнения узбекских и французских ученых о глаголах, категориях глаголов и их аспектах.

Ключевые слова: глагол, переходный глагол, непереходный глагол, глаголы действия, глаголы состояния, косвенное дополнение, безличные глаголы, время, категории глаголов, простые, составные глаголы.

SCIENTISTS WHO STUDIED VERBS IN FRENCH AND UZBEK LANGUAGES

*Kadirova Nargiza Arifovna,
doctor of philosophical science, docent*

*Saidova Zarina Saidovna,
French teacher at Bukhara State Pedagogical Institute*

Abstract. This article talks about the research and research carried out by Uzbek and French scientists on the verb. The opinions of Uzbek and French scientists about verbs, verb categories and their additions, aspects in them were analyzed.

Keywords: verb, transitive verb, intransitive verb, action verbs, state verbs, indirect object, impersonal verbs, tense, categories of verbs, simple, compound verbs.

Fe'lning morfologik xususiyatlari fe'llardagi so'z yasash tizimining faolligi, o'timli-o'timsizlik, bo'lishli-bo'lishsizlik, nisbat, mayl, zamon, shaxs-son kategoriyalari hamda vazifa va ma'no turlarining mavjudligi fe'l turkumining qamrovi kengligini ko'rsatadi. Bugungi maqolamizda o'zbek va fransuz olimlari tomonidan fe'l so'z turkumi bo'yicha olib borgan tadqiqotlari va izlanishlarihaqida so'z yuritimiz.

XI asrda yashab o'tgan tilshunos, tarixchi, adabiyotshunosolim Mahmud Qoshg'ariy o'zbek tilshunosligi tarixida morfologiyani,so'zni turkumlarga ajratish, har bir turkumning o'ziga xos jihatini chuqur tahlil qilishni boshlab bergan olim hisoblanadi. Uning "Devoni lug'otit turk" asarini taniqli o'zbek olimi S. Mutallibov tarjima qiladi va o'tgan asrning 60-yillarida o'z ilmiy ishini ommaga

yetkazadi.

Mahmud Qoshg'ariy "Devonilug' otitturk" asarida fe'lto'g'risida, fe'llarning yasalihi, ulardagizamon, nisbat, o'timli-o'timsizlik kategoriyalariga haqida ma'lumot berib o'tganligi haqida S. Mutallibovning tarjimasida ko'rishimiz mumkin. Bundan tashqari devonda fe'lzamonlaridano'tgan zamoniga alohida e'ti bor berilganligi haqida ham ma'lumotga ega bo'lishimiz mumkin. [Mutallibov S. 1960.] Chunonchi, "U mendan biror narsa umid qildi", "O't ko'kardi, undi", "U uyga ketdi" kabi misollarni olim o'z asarida keltirib o'tadi. [Mutallibov S. 1960.]

Xorazmda tavallud topgan Mahmud Zamaxshariy ham o'zbek tilshunosligiga oid bir qancha asar yozganligi to'g'risida A. Nurmonovning "O'zbek tilshunosligi tarixi" asaridan bilishimiz mumkin. Asarda keltirilishicha Mahmud Zamaxshariyning "Muqaddimat-ul adab" ("Adabiyotga kirish") asari besh qismdan iborat bo'lib, uningikki qismi fe'lgabag' ishlangan. Ya'ni, 1. Fe'l. 2. Fe'l o'zgarishlari. "Zamaxshariy bu asarida fe'lning o'z tarkibiga ko'rasin flarga ajratadi", - deb ma'lumot beradi olim. [Nurmonov A. 2002.]

Buyuk mutafakkir, o'zbek adabiy tilining asoschisi vatarg' ibotchisi Alisher Navoiy tilshunoslik tarixida ham o'chmasiz qoldirgan ulug' olim hisoblanadi. M. Fozilovning bitiruv malakaviy ishida quyidagi ma'lumotlarni o'qishimiz mumkin: "Alisher Navoiyning lisoniy qarashlari "Muhokamat-ul lug'atayn" asarida jamlangan. Mazkur asarda olim morfologiyaga oid o'z fikrlarni bildirar ekan, asosiy so'z turkum sifatida fe'llarga murojaat qiladi. Fe'l birliklarining ma'no jihatidan, shakl va qo'llash jihatidan eski o'zbek adabiy tilining o'zigagina xos, ya'ni forsiyda uchramaydigan xususiyatlarini tilshunos olim sifatida tahlil qiladi. Fe'lning nisbati, fe'lning o'zlik, orttirmava birgalik nisbatlarini, ravishdosh shaklini, ko'makchi fe'l yordamida tuzilgan murakkab fe'llarni qayd etadi. Alisher Navoiy fe'lning orttirmas nisbat shakli haqida fikr yuritir ekan, ayni nisbat tushunchasi -t qo'shimchasi orqali hosil bo'lishini aytadi, qator misollar keltiradi. Jumladan: yugurt, yashurt, chiqart, va h.k.". [Fozilova M. 2017.]

XX asr boshlarida Abdurauf Fitrat so'z turkumlarini, jumladan, fe'l so'z turkumini tadqiq etadi. Fe'lga harakat va holat ifodalovchi turkum sifatida yondashadi. Ayniqsa, olimning fe'l turkumiga oid qarash katta ahamiyatga ega. Uning "Har bir fe'l birish bilan uning ishlovchisi hamda bir zamonni bildiradi" tarzida aytilgan fikri juda muhim, - degan fikrlari "Zamonaviy o'zbek tili" asarida ma'lumot sifatida keltirilgan. Olimning fe'lning zamon grammatik kategoriyasiga, shaxs-son kategoriyasiga, shuningdek, bo'lishli-bo'lishsizlik, o'timli-o'timsizlik, nisbat kabi kategoriyasiga nisbatan o'z qarashini bayon qilganligi to'g'risidagi fikrlarni o'qishimiz mumkin. [Zamonaviy o'zbek tili. 2008.]

XX asrning 50-yillaridan boshlab o'zbek tili so'z turkumlarini maxsus, ya'ni fundamental o'rganila boshlandi. Jumladan, 50-yillar boshlarida professor Ayyub G'ulomov fe'l borasidagi o'z kuzatishlarini e'lon qildi. "Zamonaviy o'zbek tili" keltirilgan ma'lumotlarga qaraganda uning "Fe'l" kitobining yaratilishi o'zbek tilshunosligida katta voqea bo'ldi. Kitobda: 1. fe'l turkumi alohida yaxlit tarzda chuqur tahlil qilingan; 2. fe'l haqidagi barcha mavjud qarash umumlashtirilgan. Fe'lgaxos xususiyat: ma'nosi va grammatik belgisi; grammatik kategoriyasi; yasalihi; to'liqsiz fe'l, fe'lning sintaktik vazifasi batafsil tahlil qilinganligi aytilgan. [Zamonaviy o'zbek tili. 2008.]

Undan tashqari XX asr o'zbek tilshunosligi morfologiya sohasining taraqqiyotida yirik olim Said Usmonovning rol katta o'rin tutadi. Ayniqsa uning "Ba'zi fe'l formallari haqida" (1966) fe'l to'g'risida yozgan kitobi o'zbek tili fe'llarining taraqqiyotida muhim rol o'ynadi. [Zamonaviy o'zbek tili. 2008.]

Akademik Azim Hojiyev fe'l so'z turkumining o'rganilishiga katta e'tibor qaratgan va buning ustidagi bir qancha ilmiy izlanishlar olib borgan olim hisoblanadi. Uning "Fe'l", "Ko'makchi fe'l", "To'liqsiz fe'l" kitoblari so'z turkumlari ichida fe'l turkumiga alohida e'tibor qaratganini bildiradi. A. Hojiyevning "Fe'l" kitobida fe'lning tarixi, zamon, nisbat kategoriyalari, fe'lning barcha xususiyatlari atroflicha yoritib berilgan. Uning "To'liqsiz fe'l" monografiyasida tilshunoslikda kam o'rganilgan masalalardan biri hisoblanadi. Monografiya dato'liqsiz fe'l formalariva ulari yordamida hosil bo'luvchi fe'l formalarining ma'novazifalarini o'rganishga bag'ishlangan. [Hojiyev A. 1970.]

Masalan: Uzunni qo'y, qisqani kes ekan-da, "Dunyoning ishi". Davraning to'rida o'tirib kelgan Komiljon edi.

Bu yerda edi, ekan to'liqsiz fe'l hisoblanadi. [Hojiyev A. 1970.]

Tilshunos Sh. Shukurov ham o'zbek tilshunosligida fe'l so'z turkumini, uning taraqqiyotiva fe'l zamonlari to'g'risida o'z ilmiy tadqiqotini olib borgan.

Uning "O'zbek tilida fe'l mayllari taraqqiyoti" asarida o'zbek tilida fe'l mayllaridan buyruq-

istakva shart mayllarini o'rganishga bag'ishlangan. [Shukurov Sh. 1980]. Olim o'z asarida buyruq-istak maylining III shaxs formalari, Shart maylining hozirgi-kelasi zamonda qo'llanishi va ma'nolarito'g'ri sidao'zqarashlarinibayon qilgan. Bundan tashqari olimning "O'zbek tilida fe'l zamonlartaraqqiyoti" asari ham aynano'zbek tili tilshunosligida fe'lso'z turkumi so'z turkumlari ichida qanchalik muhim ekanligining yaqqol isbotidir.

Shuni aytishimiz kerakki "Zamonaviy o'zbek tilshunosligi" kitobida o'zbek tilshunosligi ravnaqiga o'z hissalarini qo'shgan bir qancha olimlar to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan. Jumladan, S.Akbarovning "O'zbek tilida ko'makchi fe'l", "O'zbek tilida qo'shmafe'l" tadqiqoti, J.Muxtorovning bog'lovchife'l darajasi, tadqiqotiga doir fe'l nisbatshaklinio'rganishbo'yichaanchaji ddiy tadqiqot yuzagakeldi. Buborada S.Sultonsaidova, S.Maxmatqulovning nomzodlik va doktorlok dissertasiyasini, M.A'lamovning "O'zbek tilidagi felda nisbat kategoriyasi" monografiyasini, R.Rasulov, I.Qo'chqortoyev, Yo.Tojiyevning fe'l semantikasi, valentligi, fe'lning yasalishi, undagi grammatikkategoriya (o'timli, o'timsizlik, tarz kategoriyasi) va uning o'zaromunosabati masalasi bo'yicha olibborilgan boshqatadqiqotni hamsanabo'tish mumkin. [Zamonaviy o'zbek tili. 2008.]

Mustaqillik yillaridan keyin ham fe'lso'z turkumi olimlartomonidan o'rganib kelinmoqda. Xususan, tilshunos R.Rasulovning "O'zbek tilife'lining ma'notuzilishi" (2005) qo'llanmasi, M.Mirtojiyevning "O'zbek tilida fe'l valentliklari" (2007), M.Jo'raboyevaning "O'zbek tili morfologiyasi. Fe'l" (1999) qo'llanmasi, B.Bahriddinovning "O'zbek tilida fe'l lug'aviy shakli" (2002) mavzusiga bag'ishlangan nomzodlik dissertatsiya ishi, [Zamonaviy o'zbek tili. 2008.] R.Bobokalonovning "Fe'l valentligi munosabati xususida" (2018) yozgan maqolalarifkrimizning dalilidir. [Bobokalonov R. 2018.]

Fransuz tilshunosligida XVIII asr oxiriga kelib unli tovushlarning susayishi va neytrallashishi o'tgan zamon sifatdosh (participle passé) shaklining moslashishini tartibsiz o'rganilishiga olib keladi. Shu sababdan XIX asrda grammatik o'zgarishlar [Chervel 1977: 110-123] o'tgan zamon sifatdosh shaklining moslashishiqoidasini o'rganish talab etdi.

Natijada bu bir tomondan fe'llarning guruhini, boshqa tomondan vositasiz to'ldiruvchini o'rganishga ta'sir etdi. Vositasiz to'ldiruvchinazariy grammatikaning funksiyalari markazida bo'lishi mumkinligi sababidan butun izlanishlar mana shu tushuncha atrofida aylandi, o'timlilik mana shu asrdan boshlab o'rganila boshlandi va to'ldiruvchi aktif fe'lda aniqlanganligi sababli bu fe'l guruhi sifatdosh moslashishi kerak bo'lgan to'ldiruvchini kashf qilishga imkoniyat yaratadi [Chervel 1977: 110-123].

Ma'lumki o'timli va o'timsiz fe'llar maktab yoshidano'rganilib kelinadi va buni bir qarashda aniqlashda o'quvchilarga muammo tug'dirmaydi.

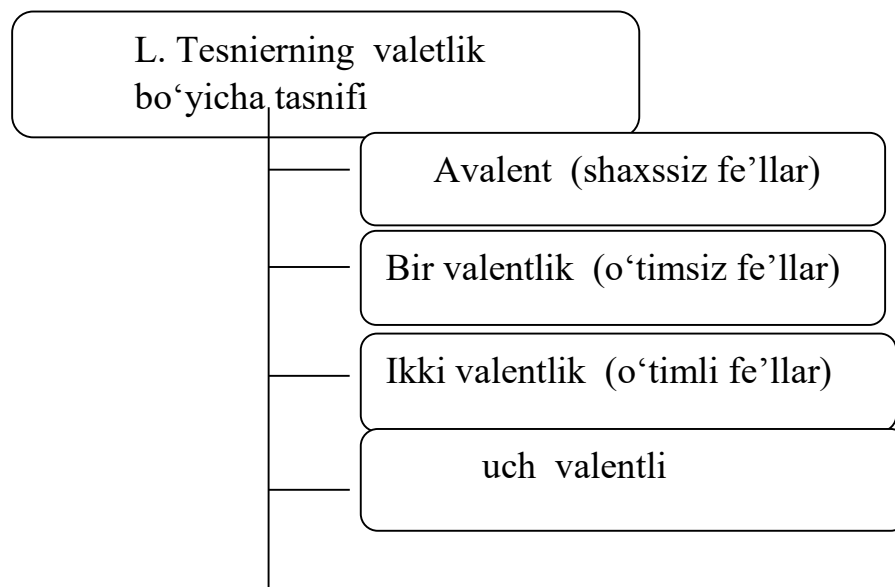
Predmetga o'tgan harakatni bildiruvchi fe'llar, transitif fe'llar deb ataladi. Boshqa barcha fe'llar intransitive fe'llar hisoblanadi. O'timli fe'llar o'zida ot yoki tushum kelishigidagi olmoshga ega bo'lishi mumkin ya'ni predlogsiz keladi: oldi (nimani), kitobni (tushum kelishigi), uchratmoq (kimni) uni (tushum kelishigi). Biroq, fransuz tilshunoslari doimo o'timli fe'llarni o'rganishda tipologik jihatdan ham, alohida tilni o'rganishda ham katta urg'u beradilar.

Bu haqida fransuz tilshunosi Gilber Lazard shunday yozadi: "Transitivlikni tipologik o'rganishda yagona asos bu semantik plan. Fe'lning o'timlilik ma'nosi qoladi, qolgan hamma narsa to'g'ridan-to'g'ri ob'yekt, aktantlar, predloglar ob'yekt bilan mos kelmasligi va hatto harakat qilishdacha kashlikka olib kelishi mumkin. Shuning uchun transitivlikni aniqlash va tavsiflash bilan bog'liq masalalar ushbu toifadagi tadqiqotning asosiy yo'nalishlari bo'lishi kerak.

Transitivlik valentlik bilan bevosita bog'liq. Fe'lning valentligi – fe'lning sintaktik munosabatga boshqa elementlar bilan kirish qobiliyatidir. Yevropa tilshunosligiga "valentlik" atamasi Lucien Tesnier tomonidan kiritilgan. U bu haqida shunday deydi: "Valentlik faqat fe'lga xos xususiyat. Valentlik – fe'l biriktira oladigan aktantlar miqdori". "Elements de syntaxe structurale" kitobida Tesnier valentlikni bunday izohlaydi: "Valentlik verbosentrik nazariyasining asosi". Ya'ni har qanday gap asosida fe'l yotadi deb aytadi. U gap haqida xuddi teatr dramasideb aytadi. Bunda fe'l harakat, aktantlar-aktyorlar, sirkonstantlar esaholatlarqayerdagi jarayon rivojlanadi. Aktantlar - bu otlar va ularning ekvivalenti hisoblanadi. Sirkonstantlar esa ravish hisoblanadi. Aktantlar fe'lga teng bo'ysunadilar, ular bir-birini almashtirib turadilar. Shuning uchun Tesnier an'naviy gap bo'laklaridan qochadi- egadan, vositali va vositasiz to'ldiruvchidan: fe'l aktif yoki passif formada turganligiga qarab. Aktant 2, aktant 1 (ega) ning o'rnini egallashi mumkin. Tesnier ob'yekttni shunday izohlaydi.

[Tesnier 1988: 118-124].

Shunday qilib, o'timsiz fe'l bitta valentlikka, o'timli fe'l esa ikki yoki undan ko'p. Buni quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin.

Fransuz tili fe'llari doirasida o'timsiz fe'llarining ishlatilishiga doir ko'pgina olimlar ish olib borishgan. Bular qatoriga Grevisse [1936: 374] Wagner et Pinshon [1962: 485], Riegel [1994:220] kabi olimlar kiradi.

Tarixan o'timlilik tushunchasi faqat fe'lga nisbatan qo'llanilgan, to'liq gapga emas. XX asr oxiriga kelib o'timlilik xuddi frazali xarakteristika sifatida gap darajasida ham o'rganila boshlandi.

XX asr davomida Fransiya jahon til fanining yetakchi markazlardan biri sifatida davom etdi va davom etib kelmoqda. Fransuz tilining rivojlanishi uchun tilshunoslikka F.de Sossyur va C. Balli g'oyalari kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Xulosa

Xulosa o'rinda shuni aytishimiz mumkinki, fe'l so'z turkumi, fe'lning morfologik xususiyatlari, o'timli-o'timsizlik, bo'lishli-bo'lishsizlik, nisbat, mayl, zamon, shaxs-son kategoriyalarihaqida o'zbek olimlarimiz tomonidan ham, fransuz olimlari tomonidan ham juda ko'p ilmiy ishlar, maqolalar, tadqiqotlar olib borilganligining guvohi bo'ldik.

XI asrda yashab o'tgan tilshunos, tarixchi, adabiyotshunosolim Mahmud Qoshg'ariy o'zbek tilshunosligi tarixida morfologiyani,so'zni turkumlarga ajratish, har bir turkumning o'ziga xos jihatini chuqur o'rganganligi, olim asarlari tahlil qilindi.

Mahmud Qoshg'ariy "Devonilug'otitturk" asarida fe'lto'g'risida, fe'llarning yasalishi, ulardagizamon, nisbat, o'timli-o'timsizlik kategoriyalarihaqida ma'lumotberib o'tganligi haqida S. Mutallibovning tarjimasida yaqqol namoyon bo'lgan. Bundan tashqari, fransuz tilshunosi Gilber Lazard, Lucien Tesnier asarlaridan ham manba sifatida foydalanib, tahlil qilindi.

Adabiyotlar ro'yxati

- Bobokalonov R. "Fe'l valenligi munosabati xususida" Ta'lim tizimining barcha bosqichlarida chet tillarini o'rganishning yanada rivojlantirish afzalliklari. Res.ilmiy-amaliy konf.mat. Buxoro, 2018.
- Bobokalonov R., Hayatova N. "Le sens lexical des verbes. Analyse des champs sémantiques de la vie et de la mort" Актуальные вопросы гуманитарных и общественных наук. Сборник научных трудов Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, Часть 2. Ассоциация «Научно-исследовательский центр «ПЕРЕСВЕТ» САНКТ-ПЕТЕРБУРГ, 2019.
- Hojiyev A. Fe'l. Toshkent: "Fan" nashriyoti, 1973.
- Hojiyev A. O'zbek tilida ko'makchi fe'llar. Toshkent: "Fan" nashriyoti, 1966.
- Hojiyev A. To'liqsiz fe'l. Toshkent: "Fan" nashriyoti, 1970.
- Lazard Gilbert. What is a transitive verb? Mejdunarodnaya konferensiya "Kategorii glagola I struktura predlojeniya": tezisi dokladov. Otv.red. Xrakovskiy V.S. 2001.
- L.Tesnier "Osnovy strukturnogo sintaksisa". Paris, Librairie C. Klincksieck, 1959.
- Mutallibov S. "Devoni lug'otit turk" tarjima asari.
- Nurmonov A. "O'zbek tilshunosligi tarixi" Toshkent, "O'zbekiston", 2002.
- S.Z. Saidova "O'zbek tili fe'llarining o'rganilish tarixi". Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar xalqaro ilmiy metodik jurnal. 2022.
- S.Z.Saidova "Fransuz tilida o'timsiz fe'llarining xususiyatlari" Tafakkur va talqin jurnali 2021.
- Zamonaviy o'zbek tili. I jild. Morfologiya. (Mualliflar jamoasi). -T.:MUMTOZ SO'Z, 2008.

TIL O'RGANISHDA TANQIDIY FIKRLASHNING AHAMIYATI

*Mirqodirova Zilola Shezod qizi,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti talabasi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.013>*

*Usmonova Shahodat Abdurahimovna,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti(PhD)*

Annotatsiya Tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini til o'rganishga kiritish talabalarning ma'lumotni samarali tahlil qilish va baholash qobiliyatini rivojlantirish uchun juda muhimdir. Talabalarni tanqidiy fikrlashni talab qiladigan faoliyatga jalb qilish orqali o'qituvchilar o'quvchilarning tilni bilish qobiliyatini oshirishi va ularning til va madaniyat haqidagi tushunchalarini mukammallashtirishi mumkin. Til ta'limidagi tanqidiy fikrlash qobiliyatlari talabalarga zamonaviy dunyoning murakkabliklarini anglashga va til hamda madaniy chegaralar doirasida samarali muloqot qilishga yordam beradi.

Kalit so'zlar; til, mantiqiy fikrlash, tanqidiy fikrlash, madaniyat, fikrlash qobiliyat

IMPORTANCE OF CRITICAL THINKING IN LANGUAGE LEARNING

*Mirkadirova Zilola Shezod kizi,
student of Uzbekistan State University of World Languages.*

*Usmanova Shahodat Abdurahimovna,
Uzbekistan State University of World Languages (PhD)*

Abstract. Incorporating critical thinking skills into language learning is essential for developing students' ability to effectively analyze and evaluate information. By engaging students in activities that require critical thinking, teachers can improve students' language skills and refine their understanding of language and culture. Critical thinking skills in language education help students understand the complexities of the modern world and communicate effectively across linguistic and cultural boundaries.

Key words; language, logical thinking, critical thinking, culture, thinking skills.

ВАЖНОСТЬ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В ИЗУЧЕНИИ ЯЗЫКА

*Миркодирова Зилола Шерзодовна,
студентка Узбекского государственного университета мировых языков.*

*Усманова Шаходат Абдурахимовна,
Узбекский государственный университет мировых языков (PhD)*

Аннотация. Включение навыков критического мышления в изучение языка имеет важное значение для развития способности учащихся эффективно анализировать и оценивать информацию. Вовлекая учащихся в деятельность, требующую критического мышления, учителя могут улучшить языковые навыки учащихся и улучшить их понимание языка и культуры. Навыки критического мышления в языковом образовании помогают учащимся понять сложности современного мира и эффективно общаться, преодолевая языковые и культурные границы.

Ключевые слова; язык, логическое мышление, критическое мышление, культура, мыслительные способности

Introduction. Critical thinking skills have become increasingly popular in education as educators and employers recognize the importance of these skills in today's complex and rapidly changing world. Critical thinking is the ability to analyze, evaluate, and synthesize information in order to make decisions and solve problems effectively.

The roots of critical thinking can be traced back to the ancient Greeks, particularly the philosopher Socrates, who emphasized the importance of questioning assumptions and seeking evidence to support beliefs. However, it was not until the 20th century that critical thinking began to gain widespread attention

in education.

One key figure in the development of critical thinking as a concept in education was John Dewey, an American philosopher and educator. Dewey believed that education should focus on developing students' ability to think critically and creatively, rather than simply memorizing facts. He argued that critical thinking skills were essential for democratic citizenship and personal fulfillment [1].

In the 1980s and 1990s, researchers such as Richard Paul and Linda Elder further popularized the concept of critical thinking through their work on the development of critical thinking skills in students. They emphasized the importance of teaching students to think critically about information, question assumptions, and consider multiple perspectives [2].

Today, critical thinking skills are considered essential for success in both academic and professional settings [3]. Employers value employees who can think critically, solve problems creatively, and make sound decisions based on evidence. In response to this demand, many schools and universities have incorporated critical thinking into their curriculum, offering courses and programs that focus on developing these skills.

Incorporating critical thinking skills into language education serves multiple purposes, including enhancing students' language proficiency, fostering deeper understanding of language and culture, and developing students' ability to analyze and evaluate information effectively. This integration of critical thinking skills in language education is essential for preparing students to navigate the complexities of the globalized world and to communicate effectively across linguistic and cultural boundaries. Several elements are considered to be elements of critical thinking:

Identifying the problem. If critical thinking is viewed mainly as a goal-oriented activity, the first element is to identify the issue or problem one wants to solve. However, the critical thinking process can be triggered simply by observation of a phenomenon that attracts our attention and warrants an explanation.

Researching and gathering of information that is relevant to the object of inquiry. One should gather diverse information and examine contrasting points of view to achieve comprehensive knowledge on the given topic.

Evaluation of biases. What biases can we identify in the information that has been gathered in the research phase? But also, what biases do we, as learners, bring to the information-gathering process?

Inference. What conclusions can be derived by an examination of the information? Can we use our preexisting knowledge to help us draw conclusions?

Assessment of contrasting arguments on an issue. One looks at a wide range of opinions and evaluates their merits.

One of the primary motives for incorporating critical thinking skills into language education is to enhance students' language proficiency. By engaging students in activities that require them to analyze, evaluate, and synthesize information in the target language, educators can help students develop a deeper understanding of the language structure, vocabulary, and usage. Critical thinking activities such as analyzing texts, comparing different perspectives, and evaluating arguments can help students improve their reading, writing, listening, and speaking skills in the target language.

Furthermore, integrating critical thinking skills into language education can help students develop a deeper understanding of the cultural context in which the language is used. Language is closely intertwined with culture, and by encouraging students to critically examine cultural practices, beliefs, and values through the lens of the target language, educators can help students develop intercultural competence and empathy. This deeper understanding of culture can enhance students' ability to communicate effectively with speakers of the target language and navigate cross-cultural interactions with sensitivity and respect.

Moreover, incorporating critical thinking skills into language education can help students develop the ability to analyze and evaluate information effectively. In today's information-rich society, students need to be able to critically assess sources of information, distinguish between fact and opinion, and evaluate arguments based on evidence. By engaging students in critical thinking activities such as evaluating sources, identifying bias, and constructing well-reasoned arguments in the target language, educators can help students develop essential skills for making informed decisions and solving problems effectively.

One key framework for integrating critical thinking skills into language education is the Byram model of critical thinking, which emphasizes the importance of clarity, accuracy, relevance, logic, depth, breadth, and fairness in thinking. By incorporating these elements into language learning activities

such as reading comprehension exercises, writing assignments, class discussions, and group projects, educators can help students develop a systematic approach to analyzing and evaluating information in the target language [4].

Stephen Krashen, a prominent linguist and researcher in the field of second language acquisition, emphasized the significance of critical thinking skills in language learning. In his seminal work “Second Language Acquisition and Second Language Learning” [5], Krashen posited that critical thinking is not just a desirable aspect of language learning but an essential component for successful acquisition and proficiency. He argued that engaging in critical thinking activities such as analysis, evaluation, and problem-solving can greatly enhance language learners’ ability to comprehend and produce language effectively.

Noam Chomsky, a renowned linguist and cognitive scientist, also underscored the importance of critical thinking in language education. In his influential book “Language and Mind”, Chomsky delved into the intricate relationship between language and cognition, highlighting how critical thinking skills are crucial for unlocking the full potential of language learning. Chomsky’s perspective suggests that by fostering critical thinking abilities, language learners can develop a deeper understanding of linguistic structures, meanings, and functions [6]. By integrating critical thinking skills into language learning practices, educators and learners can cultivate a more profound and meaningful engagement with language acquisition, leading to enhanced proficiency and communicative competence.

There have been several case studies to test the effectiveness of using critical thinking skills in language education, overall showing positive results. In this case study, Smith and Johnson [7] conducted a study to test the effectiveness of integrating critical thinking skills into ESL classroom activities. They designed a series of tasks that required students to analyze and evaluate authentic texts in English. The results showed a significant improvement in students’ language proficiency and critical thinking skills after engaging in these activities. The study highlights the importance of incorporating critical thinking into language education to enhance students’ learning outcomes. Another research was carried out by Lee and Kim [8] to examine the impact of promoting collaborative critical thinking in L2 writing classes. They implemented group projects that required students to analyze and discuss complex topics in English. The findings revealed that collaborative learning activities enhanced students’ critical thinking skills and language proficiency. The study suggests that collaborative learning can be an effective strategy for developing critical thinking skills in language education. These case studies provide valuable insights into the effectiveness of integrating critical thinking skills into language education and offer evidence-based strategies for enhancing students’ learning experiences.

However to include critical thinking skills into language education is not always manageable arrange for all teachers. Common struggles faced by teachers and students when incorporating critical thinking skills into language education include:

Lack of Training: Teachers may not have received adequate training or professional development on how to effectively integrate critical thinking activities into language lessons. This can lead to uncertainty and hesitation in implementing such strategies to language learning [9].

Time Constraints: Teachers often face time constraints within the curriculum, making it challenging to dedicate sufficient time to foster critical thinking skills alongside language learning objectives. Balancing these competing priorities can be a significant challenge.

Assessment Issues: Assessing critical thinking skills in language education can be complex, as traditional assessment methods may not effectively capture students’ ability to think critically. Teachers may struggle to design appropriate assessments that accurately measure students’ critical thinking abilities [10].

Student Resistance: Students may be resistant to engaging in critical thinking tasks, especially if they are accustomed to more traditional language learning approaches. Encouraging students to think critically and actively participate in such activities can be met with resistance or disinterest.

Language Proficiency Levels: Students at different proficiency levels may struggle with different aspects of critical thinking in language education. Lower proficiency students may find it challenging to engage in higher-order thinking tasks, while higher proficiency students may need more advanced critical thinking challenges [11].

To overcome obstacles when incorporating critical thinking skills into language learning, teachers

can consider the following strategies:

Professional Development: Teachers should seek out professional development opportunities that focus on integrating critical thinking skills into language education. Training workshops, conferences, and online courses can provide valuable guidance and resources for implementing effective strategies [12].

Curriculum Integration: Teachers can align critical thinking activities with language learning objectives to ensure that both skills are developed simultaneously. By integrating critical thinking tasks into lesson plans and assessments, teachers can demonstrate the relevance and importance of these skills in language education.

Scaffolded Instruction: Providing scaffolded support for students as they engage in critical thinking tasks can help build their confidence and competence. Teachers can gradually increase the complexity of tasks and provide guidance as needed to help students develop their critical thinking skills [13].

Authentic Materials: Using authentic materials such as real-world texts, videos, and audio recordings can help engage students in critical thinking activities. By analyzing and responding to authentic content, students can practice applying critical thinking skills in meaningful contexts.

Collaborative Learning: Encouraging collaborative learning activities can help students develop their critical thinking skills through peer interaction and discussion. Group projects, debates, and problem-solving tasks can provide opportunities for students to engage in critical thinking together .

Encouraging students to ask open-ended questions: Encouraging students to ask open-ended questions can help them develop critical thinking skills by prompting them to analyze information, evaluate different perspectives, and draw conclusions. Incorporate activities that require students to generate their own questions based on the material they are studying.

Using real-world examples and authentic texts: Utilize real-world examples and authentic texts in language education to provide students with opportunities to critically analyze and evaluate information. This can help students apply their language skills in meaningful contexts and develop their ability to think critically about complex issues.

Implementing group discussions and debates: Group discussions and debates can foster critical thinking skills by encouraging students to engage in collaborative problem-solving, analyze multiple viewpoints, and defend their own arguments. Provide structured opportunities for students to participate in discussions and debates on relevant topics related to language learning.

Incorporating reflective activities: Incorporate reflective activities into language education to help students think critically about their own learning process. Encourage students to reflect on their language learning experiences, identify areas for improvement, and set goals for future learning. This can help students develop metacognitive skills and enhance their ability to think critically about their own learning.

Provide opportunities for analysis and synthesis: Design activities that require students to analyze and synthesize information from multiple sources to develop their critical thinking skills. Encourage students to compare and contrast different perspectives, identify patterns and trends, and draw connections between ideas. This can help students develop their ability to think critically and make informed decisions.

Incorporating critical thinking skills into language education can have numerous benefits and yield positive results for students. One key benefit is the enhancement of students' language proficiency. By engaging in activities that require critical thinking, such as analyzing and evaluating texts, students can develop a deeper understanding of the language and its nuances. This can lead to improved reading, writing, listening, and speaking skills in the target language.

Furthermore, teaching critical thinking skills in language education can help students become more independent learners. By encouraging students to think critically about language and communication, educators empower them to navigate complex linguistic situations on their own. This fosters a sense of autonomy and self-reliance in language learning, leading to increased motivation and engagement.

Another benefit of incorporating critical thinking skills into language education is the development of transferable skills. Critical thinking skills are not limited to language learning but can be applied across disciplines. Research by Abrami et al. (2008) found that students who were taught critical thinking skills in one subject area were able to transfer those skills to other subjects. This suggests that students who develop critical thinking skills in language education can benefit from improved problem-solving abilities and analytical skills in various aspects of their academic and professional lives.

Integrating critical thinking skills into language education can result in improved language proficiency,

increased independence in learning, and the acquisition of transferable skills that benefit students beyond the language classroom. By emphasizing critical thinking in language instruction, educators can help students become more effective communicators, thinkers, and learners.

In conclusion, incorporating critical thinking skills into language education serves multiple purposes, including enhancing students' language proficiency, fostering deeper understanding of language and culture, and developing students' ability to analyze and evaluate information effectively. By integrating critical thinking skills into language learning activities, educators can prepare students to communicate effectively across linguistic and cultural boundaries and to navigate the complexities of the globalized world. The popularity of critical thinking skills in education can be attributed to a growing recognition of their importance in a rapidly changing world. Educators and employers alike understand that students who can think critically are better equipped to navigate complex challenges and make informed decisions. By teaching and promoting critical thinking skills, educators are preparing students for success in both their academic and professional lives.

References:

1. Dewey, J. (1933). *How we think: A restatement of the relation of reflective thinking to the educative process*. D.C. Heath and Company.
2. Paul, R., & Elder, L. (2006). *Critical thinking: The nature of critical and creative thought*. Foundation for Critical Thinking.
3. Halpern, D. F. (1998). Teaching critical thinking for transfer across domains: Dispositions, skills, structure training, and metacognitive monitoring. *American Psychologist*, 53(4), 449-455.
4. Byram, M. (2008). From foreign language education to education for intercultural citizenship: Essays and reflections. *Multilingual Matters*.
5. Krashen, S. (1981). *Second Language Acquisition and Second Language Learning*. Oxford: Pergamon Press.
6. Chomsky, N. (1968). *Language and Mind*. New York: Harcourt Brace.
7. Smith, J., & Johnson, A. (2018). Integrating Critical Thinking Skills into ESL Classroom Activities. *TESOL Quarterly*, 56-72.
8. Lee, S., & Kim, H. (2019). Promoting Collaborative Critical Thinking in L2 Writing Classes. *Journal of Second Language Writing*, 112-128.
7. Ennis, R. H. (2015). Critical Thinking: A Streamlined Conception. In M. Davies & R. Barnett (Eds.), *The Palgrave Handbook of Critical Thinking in Higher Education* (pp. 27-45). Palgrave Macmillan.
8. Paul, R., & Elder, L. (2006). Critical Thinking: The Nature of Critical and Creative Thought. *Journal of Developmental Education*, 30(2), 34-35.
9. Byrnes, H., & Maxim, H. H. (2004). *Exploring the Dynamics of Second Language Writing*. Cambridge University Press.
10. Ennis, R. H. (2015). Critical Thinking: A Streamlined Conception. In M. Davies & R. Barnett (Eds.), *The Palgrave Handbook of Critical Thinking in Higher Education* (pp. 27-45). Palgrave Macmillan.
11. Byrnes, H., & Maxim, H. H. (2004). *Exploring the Dynamics of Second Language Writing*. Cambridge University Press.
12. Paul, R., & Elder, L. (2006). Critical Thinking: The Nature of Critical and Creative Thought. *Journal of Developmental Education*, 30(2), 34-35.
13. Brookfield, S. D. (2012). *Teaching for critical thinking: Tools and techniques to help students question their assumptions*. John Wiley & Sons.

METHODS OF RESEARCH OF MEDIA TEXTS

Otaxonova Hilola Ahmadjon kizi,

Uzbekistan State World Languages University Department of theoretical aspects of the
English language N2 Trainee teacher

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.14>

Abstract: In modern social sciences, there are many approaches to the analysis of media texts. During the lecture part of the discipline, various approaches to understanding text and discourse that exist in modern social sciences will be considered, as well as key methods for analyzing various types of media texts, their capabilities and limitations. At the seminars, students will be able to master the basics of content analysis, discourse analysis, narrative analysis, frame analysis, etc. Media information materials, artistic media texts, as well as publications on online social networks will be offered as objects of analysis.

Key words: RFL, media text, media, intercultural communication, linguocultural competence, context, text, subtext, text analysis techniques, picture of the world

OAV MATNLARINING TADQIQOT METODLARI

Otaxonova Xilola Axmadjon qizi,

O'zbekiston davlat jahon tillari Ingliz tili nazariy aspektlari N2 kafedrasida stajor-o'qituvchisi

Annotatsiya: Zamonaviy ijtimoiy fanlarda ommaviy axborot vositalari matnlarini tahlil qilishda ko'plab yondashuvlar mavjud. Ushbu maqolada zamonaviy ijtimoiy fanlarda mavjud bo'lgan matn va nutqni tushunishning turli xil yondashuvlari, shuningdek, har xil turdagi media matnlarni tahlil qilishning asosiy usullari, ularning imkoniyatlari va cheklovlari ko'rib chiqiladi. Maqola matnida kontent tahlili, diskurs tahlili, rivoyat tahlili, kadrlar tahlili va boshqalar asoslari kabi ma'lumotlar ko'rib chiqilgan. Tahlil obyekti sifatida OAV axborot materiallari, badiiy media matnlari, shuningdek, onlayn ijtimoiy tarmoqlardagi nashrlar olingan.

Kalit so'zlar: RFL, media matn, media, madaniyatlararo muloqot, lingvomadaniy kompetentsiya, kontekst, matn, subtekst, matnni tahlil qilish texnikasi, dunyo nazari.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ МЕДИАТЕКСТОВ

Отахонова Хилола Ахмаджон кизи,

Узбекский Государственный Университет Мировых Языков Кафедра теоретических
аспектов английского языка N2, Учитель-стажер

Аннотация: Современных социальных науках существует множество подходов к анализу медиатекстов. В ходе лекционной части дисциплины будут рассмотрены различные подходы к пониманию текста и дискурса, существующие в современных социальных науках, а также ключевые методы анализа различных типов медиатекстов, их возможностей и ограничений. На семинарах студенты смогут освоить основы контент-анализа, дискурс-анализа, нарративного анализа, фрейм-анализа и др. В качестве объектов анализа будут предложены медиаинформационные материалы, художественные медиатексты, а также публикации в социальных сетях онлайн.

Ключевые слова: РКИ, медиатекст, СМИ, межкультурная коммуникация, лингвокультурологическая компетенция, контекст, текст, подтекст, методики анализа текстов, картина мира

ВВЕДЕНИЕ. В современных условиях формирования информационного общества особое значение приобретает исследование дискретных единиц медиапотока. Несомненно, такой базовой единицей является медиатекст, объем которого позволяет объединять различные

и многоуровневые понятия, такие как газетные статьи, радиопередачи, телевизионные новости, интернет-реклама и другие виды СМИ.

Появился в 90-х годах XX века. В англоязычной научной литературе термин «медiateкст» быстро распространился как в международных академических кругах, так и в национальных средствах массовой информации. Быстрое укрепление понятия медiateкста в научном сознании было связано с возросшим интересом исследователей к изучению проблем массовой речи и особенностей языковой деятельности в сфере массовой коммуникации.

Действительно, тексты средств массовой информации сегодня изучаются с точки зрения самых разных дисциплин – лингвистики, социологии, психологии, стилистики, культурологии, политологии, межкультурной коммуникации. Интеграция различных методов анализа текстов масс-медиа в рамках медиалингвистики позволяет получить объемное, комплексное представление о реальных свойствах медиаречи, ее стиле, особенностях воздействия на индивидуальное и массовое сознание, способах взаимодействия между вербальным и медийным уровнями, идеологическая модальность[2], роль культурно значимых компонентов.

Сегодня медiateксты являются объектом исследования различных дисциплин – лингвистики, социологии, психологии, стилистики, культурологии, политологии, межкультурной коммуникации, что определяет междисциплинарный характер медiateкстов. Для изучения медiateкстов используются все методы обработки текста. Наиболее распространенными из них являются: метод лингвистического анализа, метод контент-анализа, метод дискурс-анализа, метод критической лингвистики, метод лингвистической экспертизы медiateкстов, метод когнитивного анализа, лингвокультурологический и когнитивный анализ.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ АНАЛИЗ И МЕТОДОЛОГИЯ

Огромное внимание данной проблематике уделяли такие известные ученые, как Теун Ван Дейк, Мартин Монтгомери, Алан Белл, Норман Фейерклаф, Роберт Фаулер, которые рассматривали тексты массовой информации с точки зрения самых различных школ и направлений: социалингвистики, функциональной стилистики, теории дискурса, контент-анализа, когнитивной лингвистики, риторической критики. Внимание ученых привлекал самый широкий круг вопросов: это и определение функционально-стилевого статуса языка СМИ, и способы описания различных типов медiateкстов, и влияние на медиаречь социокультурных факторов, и лингвомедийные технологии воздействия.

Анализ работ, посвященных вопросам изучения текстового корпуса СМИ, позволяет говорить о том, что к концу XX в. сложились все необходимые условия для оформления накопленных знаний и опыта в самостоятельное научное направление. Иначе говоря, совокупный объем исследований медиаречи достиг «критической массы», что сделало возможным переход разысканий в данной области и новое качество – медиалингвистику, рамки которой обеспечивают системный комплексный подход к изучению языка СМИ, а также позволяют выделить в качестве основной категории анализа медiateкст.

Методы лингвистического анализа – это группа традиционных для лингвистики текста методов семантического, стилистического, морфологического, синтаксического анализа. По мнению Т.Г. Добросклонской особенно важным является метод сплошного текстологического анализа «... позволяющий выявить закономерности построения текстов массовой информации на синтагматическом и стилистическом уровнях» [1, с. 51]. Группа лингвистических методов анализа медiateкстов позволяет выявить устойчивую сочетаемость единиц, характерную для различных медиатопиков, и определить особенности стилистических приёмов с точки зрения реализации общей коммуникативной перспективы медiateкста, таким образом, раскрывая закономерности организации каждого уровня

медиаатекста. Значительную роль в изучении текстов массовой информации играет метод контент-анализа.

Данный метод основан на статистическом подсчёте специально выбранных единиц текста. Б. Берельсон (B. Berelson) определяет контент-анализ как «метод исследования для объективного, систематического и количественного описания явного содержания коммуникации» [2, с. 15]. Методологическая ценность контент-анализа обусловлена тем, что в роли единиц подсчёта может выступать любой компонент медиаатекста. Такой подход позволяет составить адекватное представление о социальной реальности, репрезентируемой средствами массовой коммуникации. Кроме этого метод контент-анализа позволяет выявить частотные единицы тематически связанной лексики, устойчивые коллокации, наиболее распространенные способы ссылки на источник информации, приоритетные топики новостных текстов и т.д. [1, с. 53].

Данное свойство текстов массовой информации подчеркивается, в частности, многими английскими авторами, которые рассматривают медиаатекст как совокупность вербальных и медийных признаков. Так, известный исследователь языка средств массовой информации Алан Белл в книге «Approaches to Media Discourse» пишет:

«Definitions of media texts have moved far away from the traditional view of text as words printed in ink on pieces of paper to take on a far broader definition to include speech, music and sound effects, image and so on... Media texts, then, reflect the technology that is available for producing them...»

Концепция медиаатекста как объемного многоуровневого явления дополняется устойчивой системой параметров, которая позволяет дать предельно точное описание того или иного медиаатекста с точки зрения особенностей его производства, канала распространения и лингвоформатных признаков.

ПОЛУЧЕННЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ

Среди наиболее эффективных и распространенных методов изучения медиаречи можно выделить следующие:

1) Целую группу методов лингвистического анализа, позволяющих выявить базовые свойства и характеристики текста на различных языковых уровнях: лексическом, синтагматическом (сочетаемость), стилистическом (использование тропов, сравнений, метафор и прочих стилистических приемов), социолингвистическом.

2) Метод контент-анализа, или анализа содержания, основанный на статистическом подсчете специально выбранных текстовых единиц.

3) Метод дискурсивного анализа, основанный на концепции дискурса, и позволяющий проследить взаимосвязь между языковой и экстралингвистической сторонами текста.

4) Метод критической лингвистики (или риторической критики), позволяющий выявить скрытую политико-идеологическую составляющую медиаатекста.

5) Метод когнитивного анализа, основанный на изучении концептуальной стороны текстов массовой информации и направленный на выявление соотношения реальной действительности и ее медиарепрезентаций.

6) Метод лингвокультурологического анализа, основанный на выявлении культур о значимых компонентов текста: реалий, заимствований, иностранных слов, единиц безэквивалентной лексики и т.п., позволяющий составить представление о культурологическом аспекте или иного произведения медиаречи, о его национально-культурной специфике.

Метод дискурсивного анализа позволяет сосредоточить внимание не только на внешних формальных признаках текста, но, и на целом ряде экстралингвистических факторов. При дискурсивном подходе каждый медиаатекст рассматривается через призму общественно-идеологических связей, учитывая социальные интересы и политические взгляды участников массовой коммуникации. Концепция дискурса значительно расширяет возможности описания текста, подчеркивая значимость изучения экстралингвистических факторов,

сопровождающих коммуникацию.

Цель метода критической лингвистики заключается в обнаружении и изучении идеологически окрашенных компонентов текста. Основные положения данного направления определяются тем, что знаки языка и способы их актуализации не носят нейтрального характера. Особо подчёркивается в рамках данного метода необходимость выявления и описания идеологических средств воздействия, присутствующих в текстах. Особое внимание при этом уделяется анализу текстов массовой информации. Это связано с тем, что данный вид текстов по своей природе глубоко идеологизированный. Огромное внимание изучению текстов массовой информации уделяется в рамках когнитивной лингвистики. Когнитивисты исследуют медиатексты в связи с общими проблемами категоризации и концептуализации и в связи с вопросами языковой картины мира.

Когнитивный подход позволяет ответить на вопрос о способах взаимодействия между реальной действительностью и её медийной репрезентацией. Когнитивное освоение реальности зависит от интерпретаций, производимых и распространяемых по каналам массовой коммуникации. Механизм функционирования СМИ предполагает не только отражение окружающей действительности, но и её интерпретацию, способствующую созданию определенного идеологического фона.

ОБСУЖДЕНИЕ

Многие исследователи отмечают способность медиа влиять на общественное и индивидуальное сознание. Данное влияние осуществляется с помощью идеологизированных концептов и интерпретаций, отражающих определенные системы ценностей и отношений. Данное свойство в большей мере характерно новостным и информационно-аналитическим медиатекстам.

Лингвокультурологический метод имеет большое значение для анализа медиатекстов, поскольку корпус медиаречи является важнейшим компонентом культуры. Тексты массовой информации насыщены культурозначимой информацией, в них также фиксируются и отражаются общие и специфические особенности функционирования национальных языков и культур. Выявление и описание культурозначимых компонентов медиаречи поэтому оказывается сегодня одной из важнейших исследовательских задач [1, с 58].

В рамках культурологического метода внимание акцентируется на экстралингвистических аспектах текста. К таким аспектам относятся: культурообусловленные образы, аудио или видеофрагменты. Культурологический метод позволяет сравнить, как аналогичные темы и образы актуализируются в медиадискурсе разных стран [1, с. 58].

Суть метода медиалингвистического анализа, по мнению Т.Г. Добросклонской заключается в «...обнаружении и описании закономерностей взаимодействия вербального и медийного рядов, в изучении особенностей использования знаков медийного уровня, а также различных вариантов комбинаций элементов всех уровней медиатекста: слово – звук – изображение, слово – графическое оформление – образ и т.д.» [1, с. 58].

Интеграция разных методов анализа медиатекстов в рамках медиалингвистики позволяет получить комплексное представление о свойствах и стилистике медиаречи, особенностях воздействия на индивидуальное и массовое сознание, о способах взаимодействия вербального и медийного уровней, о роли культурозначимых компонентов. Таким образом, можно сделать вывод, что представленные методы изучения медиатекстов позволяют получить комплексное представление о лингвистических, культурологических, идеологических и экстралингвистических аспектах медиатекста. На наш взгляд, группа лингвистических методов, а также методы дискурсивного и лингвокультурологического анализа являются наиболее актуальными в контексте дидактического процесса средней школы. Данные методы позволяют определить стилистические приемы, используемые в медиаречи, выявить частотные единицы тематически связанной лексики, экстралингвистические факторы,

сопровожающие коммуникацию, определить общие и специфические особенности функционирования национальных языков и культур, что является неотъемлемой частью обучения иностранному языку в условиях интеграции языкового и медиаобразования.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Обзор методов изучения медиатекстов был бы неполным без упоминания метода собственно медиалингвистического. Несмотря на малый срок своего существования, медиалингвистика уже начала формировать собственный методологический аппарат. Сегодня есть все основания говорить о методе медиалингвистического анализа, суть которого состоит в обнаружении и описании закономерностей взаимодействия вербального и медийного рядов, в изучении особенностей использования знаков медийного уровня, а также различных вариантов комбинаций элементов всех уровней медиатекста: слово — звук — изображение, слово — графическое оформление — образ и т.д. При этом необходимо учитывать, что разноуровневые компоненты медиатекста могут сочетаться на основе разных принципов — иллюстрации, дополнения, усиления, контраста, столкновения смыслов и пр., создавая определенные эффекты и усиливая воздействие на аудиторию.

Завершая рассмотрение наиболее распространенных методов изучения медиатекстов, следует отметить, что только сочетание преимуществ различных методологических подходов позволяет получить всестороннее представление как об особенностях функционирования языка в сфере массовой коммуникации, так и о содержании ключевого для медиалингвистики понятия <текст массовой информации>.

ЛИТЕРАТУРЫ

- Bell A. Approaches to Media Discourse. London: Blackwell, 1996. P. 3.
- Добросклонская, Т.Г. Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ. / Т.Г. Добросклонская. – М.: Москва, 2008. – 203 с.
- Berelson, B. Content Analysis in Communication Research / B. Berelson. Glencoe: The Free Press, 1952. – 220 p.
- Ганапольская Е.В. Адаптация текстов для чтения на различных уровнях владения языком Вебинар 21.03.2013: <http://199.116.250.222/video/112/841MiSK0g2IlFx.mp4>
- Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М., 200. С.82
- Данилова А.А. Манипулирование словом в средствах массовой информации. 3-е изд. – М.: «Добросвет», «Издательство КДУ», 2014. – 232. – С. 205-212.
- Кузьмина Н.А. Современный медиатекст. –М: ФЛИНТА, 2013. – С. 37-44.
- Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С.136
- Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии». – М., 1993. – С. 261
- Уорф Б. Отношение норм поведения и мышления к языку// Зарубежная лингвистика. 1. – М., 2002. – С. 85.
- Ушакова Т.Н., Павлова Н.Д. Слово в действии. Интент-анализ политического дискурса. – СПб.: Алетейя, 2000, с. 40 – 67.
- Хрущев Н.С. Догоним и перегоним Америку: <http://sovmusic.ru/text.php?fname=khrushev>

SHEKSPIR VA RAUF PARFI SONETLARIDA PORTRET

*Qayumova Nigora Muxtor kizi,
Fakultetlararo chet tillar kaedrasi katta o'qituvchisi, Buxoro davlat universiteti
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.015>*

Annotatsiya: Portret badiiy tasvir vositalaridan biri bo'lib, nasrda keng qo'llanadi. Nasriy asar sujetida alohida o'rin tutadi. Ammo she'riy asarda ham uchraydi, faqat she'rda portret turli satrlarda beriladi. Ayni damda, she'riy asarda ko'proq statik portret kam uchragan holda asosan dinamik portret qo'llanadi. Maqoda shu masala Shekspir va Rauf Parfi sonetlari ko'magida yoritilgan.

Kalit so'zlar: portret, statik portret, dinamik portret, badiiy tasvir vositasi, nasr, she'r, sonet, sonetnavis, personaj, peyzaj, shoir, lirik qahramon.

ПОРТРЕТ В СОНЕТАХ ШЕКСПИРА И РАУФА ПАРФИ

*Каюмова Нигора Мухтар кизи,
Старший преподаватель Межфакультетской кафедры иностранных языков
Бухарский государственный университет*

Аннотация: Портрет является одним из средств художественного изображения и широко используется в прозе. Особое место в теме произведения занимает проза. Но оно встречается и в поэзии, только в поэзии портрет дан в разных строках. На данный момент в поэзии чаще всего используется динамический портрет, более статичный портрет встречается реже. Этот вопрос рассматривается в статье с помощью сонетов Шекспира и Рауфа Парфи.

Ключевые слова: портрет, статический портрет, динамический портрет, художественный образный инструмент, проза, стихотворение, сонет, автор сонета, персонаж, пейзаж, поэт, лирический герой.

A PORTRAIT IN THE SONNETS OF SHAKESPEARE AND RAUF PARFI

*Qayumova Nigora Muxtor kizi,
Senior teacher of the Department of Interfaculty of foreign languages
Bukhara State University*

Abstract: Portrait is one of the means of artistic representation and is widely used in prose. Prose takes a special place in the subject of the work. But it is also found in poetry, only in poetry the portrait is given in different lines. At the moment, dynamic portraiture is mostly used in poetry, with more static portraiture being less common. This issue is covered in the article with the help of Shakespeare and Rauf Parfi's sonnets.

Key words: portrait, static portrait, dynamic portrait, artistic image tool, prose, poem, sonnet, sonnet writer, character, landscape, poet, lyrical hero.

Kirish. Ingliz shoiri Shekspir va o'zbek shoiri Rauf Parfi sonetlarini turli jihatlariga ko'ra chog'ishtirish mumkin. Ikki shoirning portret yaratish mahoratini qiyoslash ham sonet poetikasi tadqiqi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, portret badiiy adabiyot yaralganidan buyon keng qo'llanib kelinadigan badiiy tasvir vositasidir. Badiiy asarlarda portret qahramonning kimligini yaxshiroq tushuntirish, uni o'quvchining tasavvurida gavdalandirish uchun kerak. Portretning yuzaga kelishi asar janriga hamda ijodkorning ijod qilish uslubiga bevosita bog'liq bo'ladi. U orqali adib o'quvchilar uchun eng muhim deb hisoblagan jihatlarini ochib beradi.

“Portret – personajning so'z vositasida tasvirlangan tashqi ko'rinishi (qiyofasi, jussasi, kiyimi, yuz-ko'z ifodalari, tana holati va harakatlari, qiliqlari), o'quvchi tasavvurida jonlanadigan to'laqonli inson obrazini yaratish va uning xarakterini ochish vositalaridan biri. Portret epik asarning kompozitsion unsuri bo'lmish tavsifning bir ko'rinishidir” [2.226.]. “Adabiyotshunoslik lug'ati”da portret shartli tarzda ikkiga bo'linishi aytiladi: a) statik portret; b) dinamik portret. Olimlarning fikricha, personajning tashqi qiyofasi sujet voqeasi to'xtatilgan holda ancha mufasssal, detallashtirib chizilsa, statik portret yuzaga keladi. Dinamik portret esa mufasssal tasvir berilmay, qahramonning tashqi ko'rinishiga xos ayrim

detallar keltiriladi. Masalaning bir jihatiga e'tibor qaratsak: lug'atda portret nasrga xos badiiy tasvir vositasi sifatida ta'riflangan. Bu o'rinli. Bizningcha, bu badiiy tasvir vositasi nasriy asarda to'laqonli qo'llangan holda, liro-epik asarlarda ham uchraydi. Aytish lozimki, lirik asarlarda ham portret uchraydi, ammo nasriy portretdan farqlanadi. Lirik asarlarda, asosan, dinamik portret uchraydi, portret uchun zarur tasvirlar turli satrlarda bo'lishi mumkin.

Qirq qahraton qishning ayoz shamoli
Iz solsa manglaying, yuzlaringga, hay
Qayda qolgay sening oydek jamoling
Tengsiz latofating qaylarda qolgay?[1.235.]

Metodlar. Shekspir do'stiga bag'ishlangan sonetida "manglay, yuz, soch, yonoq, ko'zlar" so'zlari orqali do'stining hali navqiron yoshda ekanligiga ishora qiladi. U yaratgan portret sonetda sochilgan tarzda kelgan, ya'ni shoir do'stining qiyofasiga xos xususiyatlarni bir joyda bermaydi. Sonetda do'stining yoshlikdagi va yillar o'tgandan keyingi qiyofasiga xosliklar keltirilib qiyoslanadi. Sonetdagi satrlardan foydalanib, do'stining portretiga xos ma'lum jihatlarni keltirish lozim: yoshligida sochi to'liq, yonog'i yolqinli dostining jamoli oydek bo'lgan. Vaqt o'tgach, do'stining sochi to'liq bo'lmay qolgan, yolqinli yonog'i soyali, ya'ni keksargan, ko'zlari so'niq. Shoir "qirq qahraton qish" birikmasi orqali qahramonning yoshini aytar ekan, do'stining umridagi tadrijni ko'rsatadi.

Va lekin javobing bo'lar munosib,
Gar desang, boqingiz bolalarimga.
Ko'rk-u tarovatkim, etmishdi nasib,
Baxsh etdim gullarim, lolalarimga[1.235].

Shoir do'stida ko'rgan barcha ko'rk-u tarovat uning bolalariga ko'chganini ta'kidlaydi. Sonetda do'sti misolida shoir inson umri o'tkinchi ekanini, ayni damda, davomiyligini tazod yo'rdamida yorqin ifoda etadi. Dinamik portret inson umri mohiyatini anglatishda qo'l kelgan.

Uningdo'stiga bag'ishlangan yana bir sonetida do'stining kelishgan yigitligi tasvir etilgan. Shoir zamonga murojaat qilar ekan, xohlasang "sherning tirnog'ini sindir", "yo'lbarsning tishini qoqib ol", "qaqnusni o'tda yoq", "ammo bir gunohdan tiyl" der ekan, o'tinadi:

Manglayiga ajin solma do'stimning,
Munis chehrasini abgor aylama.
Ko'rkam qiyofasi, jamoli uning
Barcha zamonlarga bo'lsin namuna [1.252.].

Shoir do'stining chehrasi munis, qiyofasi ko'rkam ekanini she'rxoniga anglatar ekan, olqish orqali do'stiga ezgulik istagan mehribon do'st sifatida gavdalanadi.

Shekspir sonetlarida ko'proq do'st, mahbuba qiyofasi dinamik portret orqali namoyon qilinadi. O'zining 130-sonetida mahbubasining portretini keltiradi. Ammo Shekspir ushbu sonetda ma'shuqasini o'zga shoirlar o'z yorini maqtab tasvirlaganidek aks ettirmaydi. Sevgilisi ilohalardek go'zal bo'lmasa ham shoir uni shu holida sevrishini ta'kidlamoqda.

Sevgilim ko'zlari yulduz emasdir,
Qirmiz lablari ham yoqutmas aslo.
Siynasi ham qordek oq emas, harir,
Sochlari sunbulmas, mayin, timqaro.

Damashqning oq, qizil atirgullarin.
Uning yanog'iga etmasman qiyos.
Dunyoning muattar mushk-u anbarin,
Demasman, yorimdan taralgay, xolos[1.363].

Natijalar. Shoir go'zallarga beriladigan odatiy ta'riflarni keltirar ekan, o'zga shoirlar tasvirleydigan go'zallar portretini yuzaga keltiradi va uning yorida bunday go'zallik yo'qligini aytadi. Shoir "Ammo uning o'sha maqtovga loyiq Hur-u parilardan kamlik yeri yo'q" deb sonetni yakunlar ekan, muhabbatining qudratini ko'rsatib bera olgan. Shekspir dinamik portretni hosil qilar ekan, lirik qahramonining ichki qiyofasini ham anglati oladi. "Portret qahramonning tashqi jihatlari haqidagina emas, uning ichki, ma'naviy qiyofasi, fe'l-atvori haqida ham ma'lum tasavvur beradi. Hayotda, ko'pincha, kishining qiyofa, ko'rinishi uning fe'l-atvorini bildirib turgani singari, badiiy asar qahramonlari portretlari ham ularning

ichki qiyofasiga moslab tasvirlanadi”[4.62.].

Ingliz xalqining betakror sonetnavisi singari yetuk shoirimiz Rauf Parfi ham o‘z sonetlarida dinamik portretidan foydalandi. “Buyuk jinoyatchi, buyuk qahramon” misrasi bilan boshlanuvchi soneti Hamletning o‘limiga bag‘ishlangan:

Yumilgan ko‘zlarda beshumor ochun,
Ko‘kargan lablarda aytmagan so‘zi,
Sen-da ketarsanmi, o, Hamlet nechun?

Kimlarga ishonib ketarsan, do‘stim.
Nahot yetar senga Yovuzlik kuchi?!
Yo‘q, seni o‘ldirdi shoirning o‘zi...[3.9]

Hamletning o‘lim onlari “yumilgan ko‘zlar”, “ko‘kargan lablar” orqali tasvirlab berilmoqda. Demak, portret faqat lirik qahramon qiyofasinigina emas, uning taqdirini ifodalashda ham zarur bo‘lar ekan.

Rauf Parfi sonetlarida yor tasviridan tashqari avtoportret va Vatan portreti uchraydi. Bu jihatdan Shekspirdan farqlanadi:

Shamol, sochlarimni tarama,
Oqarsa oqarsin azobdan.
Qismat, hayron bo‘lib qarama,
Axir ayirmading qahr-u g‘azabdan[3.17].

Ta‘kidlaganimizdek, sonetda lirik qahramon portreti to‘liq berilmay, ma‘lum bir jihatlari, ya‘ni lirik qahramon qiyofasiga xos ba‘zi xususiyatlar yoritiladi, xolos. Yana bir xarakterli tomoni, portretga xos jihatlar turli misralarda sochilgan holda uchraydi. Ularni yig‘sangiz, dinamik portret hosil bo‘ladi. Lirik qahramonning azobdan oqarishga mahkum sochlari, pichoqlar yetgan bo‘g‘zi, “Turkiy Dunyoning bahori”ga baxsh etilgan boshi. 1976-yilda yozilgan bu sonetda shoir dinamik portret orqali Vatan ozodligi yo‘lida jonidan kechishga tayyorligini o‘ziga xos tarzda ifoda eta olgan. “Soch, bo‘g‘iz, bosh” detallari lirik qahramon qiyofasini to‘liq ifoda eta olmaydi. Ammo shoirning maqsadini anglatishda dinamik portret ham alohida o‘rin tuta bilgan.

Sonetlardan birida dinamik portret faqat ko‘zdan iborat:

Nechun yana ko‘zim, kulmaysan nechun,
Nechun, sen yozmaysan inja qanoting.
Yana tortmakdami o‘shal mudhish tun,
Ufqda o‘chdimi, ey Quyosh, oting [3.21].

14 misra ikki to‘rtlik, ikki uchlik tarzida tartiblashtirilgan. Rauf Parfi she‘rda ko‘zni portretga xos jihat sifatida keltirar ekan, uch ko‘z haqida fikr yuritadi: muallif ko‘zi, Quyosh ko‘zi, yor ko‘zi. Shoir o‘z ko‘ziga murojaat qilar ekan, “kulmaysan nechun” deb murojaat qiladi. Quyoshga so‘zlar ekan, “Nechun, sen yozmaysan inja qanoting” deydi va “ko‘zlaringni och” deb undaydi. Quyoshning ko‘z ochishidan nash‘a sochilishi kerak. Shoir “Borliq Oq erklik ichradir” deb hisoblaydi. “Shodlik. Nur toshqini. Bir chaman. Bir bog‘” bo‘lishi sevgilisining ko‘ziga bog‘liq. Sevgilisining ko‘zi osmonli, undan yulduzlar uchgan”. Shoir sevgilisining ko‘zi haqida xulosaviy fikr aytadi: “Mangulik osmoni – bu teran ko‘zlar”. Biz faqat bir ko‘zdan iborat deb bilganimiz dinamik portret osmon kengligi qadar kengayadi. Shoir portret orqali boqiy muhabbatni ifodalay olgan.

To‘lg‘ongan sochlaring qora ilondir,
Vujudimga tashlar anglanmas qo‘rquv,
Ochilgan bag‘rimning dardi nolondir –
Sening ko‘zlaringdek teran, qorong‘u[3.25.].

Rauf Parfi dinamik portret yaratish jarayonida tashbehidan foydalanadi. Portret va peyzaj tashbeh ko‘magida hosil qilinar ekan, shoirning fikrlarini anglatadi. Portret va peyzaj bir-biriga shu qadar bog‘likki, ajratib tahlil qilib bo‘lmaydi. Shoir yor sochlari qora va uzun bo‘lganligi uchun uni ilonga o‘xshatadi. Bu sochlarni shamol o‘ynaydi, shamolda jon uzilgan barg kabi qaltiraydi. Rauf Parfi bir vaqtning o‘zida ham portret va peyzaj yaratib boradi. Lirik qahramonning sevgani “ko‘zlariga berkingan jahon” bilan uning ezilgan yuragini ezib to‘ymaydi. She‘r misralaridan so‘z yoki so‘z birikmalarini olib, peyzajni tartib bersak: qora ilon, o‘ynoqi shamol, uzilgan barg, qop-qora tani g‘imirlayotgan kecha, daryo. She‘rxon ko‘z o‘ngida manzara namoyon bo‘ladi. Dinamik portretga diqqat qiling: “To‘lg‘ongan sochlar”, “vujud”,

“ochilgan bag‘ir”, teran, qorong‘u ko‘zlar, qaltirayotgan jon, ezilgan yurak, ko‘zlarga berkingan jahon, yonayotgan tan, boqayotgan ko‘zlar, uzayib, jimirlab, suvga aylanib lim to‘lib oqayotgan jasad. Shoir mahorat bilan portret va peyzajni bir-biriga bog‘laydi, aniqrog‘i biridan ikkinchisini paydo qiladi. Sonetni o‘qiganda buni xos she‘rxon anglay oladi, ammo mahoratli shoir ifodasi barcha she‘rxonga birday anglashilmaydi.

Xulosa. Ko‘rinadiki, ikki davrning, ikki xalqning yetuk sonetnavislari o‘z g‘oyalarini ifodalashda portret dan unumli foydalanishgan. Faqat portret nasrdagi kabi ketma-ket jummalarda emas, turli misralarda sochilgan tarzda beriladi. Ikki shoir sonetlari misolida aytish mumkinki, ular dinamik portret dan ko‘proq foydalanishgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jamol Kamol. Saylanma. Shayxurrais. Yettinchi jild. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2022. – B.416.
2. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – B.408.
3. Rauf Parfi O‘zturk. Tavba: She‘rlar – Toshkent: Yozuvchi, 2000. – B.34. www.ziyouz.com kutubxonasi
4. Ulug‘ov A. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2018. – B.62.
5. Qayumova, Nigora. «DUNYO SONETCHILIGIGA NAZAR.» ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz) 41.41 (2023).
6. Qayumova, Nigora. «The Genre Sonnet in the Poesis of Shakespeare.» ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz) 32.32 (2023).
7. Qayumova, Nigora. «Formal and Contentual Coherence in the Sonnets of Rauf Parfi and Shakespeare.» ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz) 33.33 (2023).
8. kizi BURIYEVA, Qayumova Nigora Muxtor. «INGLIZ SHOIRLARI TALQINIDA SONET JANRI.» Ustozlar uchun 43.3 (2023): 102-106.
9. Qayumova, Nigora. «The harmony of form and content in the sonnet.» Центр научных публикаций (buxdu.uz) 40.40 (2023).
10. Qayumova, N. (2023). ШЕКСПИР ВА РАУФ ПАРФИ СОНЕТЛАРИДА БАДИИЙ ТАСВИР ВОСИТАЛАРИНИНГ ҚЎЛЛАНИШИ. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz), 30(30). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/9194
11. Qayumova, N. (2023). IDEOLOGY AND ART OF WILLIAM SHAKESPEARE’S SONNETS. Theoretical Aspects in the Formation of Pedagogical Sciences, 2(8), 94–97. извлечено от <http://econferences.ru/index.php/tafps/article/view/5514>
12. Qayumova, N. (2023). DUNYO SONETCHILIGIGA NAZAR. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz), 41(41).

FOLKLOR MATNLARINING LINGVOSTATISTIKASI TADQIQOTLARI TAHLILI

Qodirova Gulnoza,

O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar Vazirligi Jizzax akademik litseyi o'qituvchisi

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.016>

Annatatsiya. Maqolada xalq og'zaki ijodi namunalari bag'ishlangan leksikografik kuzatishlar tahlil etilgan. Ularning yutuq va kamchiliklari va tilshunosligimizdagi o'rni xolisona baholangan. Shuningdek, o'zbek leksikografiyasida navbatdagi bajariladigan vazifalar ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: lingvostatistika, adabiy til, doston, matn, lug'at, chastotali lug'at, alfavitli lug'at, frazeologizm, konkordans, kompyuter, janr.

АНАЛИЗ ИССЛЕДОВАНИЙ ЛИНГВИСТИКИ ФОЛЬКЛОРНЫХ ТЕКСТОВ

Кадирова Гулноза,

преподаватель Джизакского академического лицея Министерство внутренних дел

Республики Узбекистан.

Аннотация. В статье анализируются лексикографические наблюдения на примерах народного творчества. Объективно оцениваются их достижения и недостатки, их место в нашем языкознании. Также обозначены дальнейшие задачи, которые предстоит решить по узбекской лексикографии.

Ключевые слова: лингвистическая статистика, литературный язык, эпос, текст, словарь, частотный словарь, алфавитный словарь, фразеология, конкорданс, компьютер, жанр.

ANALYSIS OF RESEARCH IN LINGUISTICS OF FOLK TEXTS

Kadirova Gulnoza,

teacher of the Jizzakh Academic Lyceum Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan.

Annotation. The article analyzes lexicographical observations on examples of folk art. Their achievements and shortcomings and their place in our linguistics are objectively evaluated. Further tasks to be performed in Uzbek lexicography are also indicated.

Key words: linguistic statistics, literary language, epic, text, dictionary, frequency dictionary, alphabetic dictionary, phraseology, concordance, computer, genre.

Xalq og'zaki ijodi namunalari ham leksikografik kuzatishlar ob'ekti bo'lganligi bois filologiyamizda matnlar lingvostatistikasiga bag'ishlangan bir qator kuzatishlar yuzaga kelganligini ta'kidlash joiz. Ular orasida T.Mirzaev, J.Eshonqul, S.Fidokorlarning «Alpomish» dostonining izohli lug'ati (2007), D.O'rinboevaning «O'zbek xalq dostonlari tilining chastotali lug'ati» (2006), D.O'rinboeva va U.Umurzoqovning «O'zbek xalq dostonlari tilining alfavit-chastotali lug'ati» (2006), B.Yo'ldoshev, D.O'rinboevaning «O'zbek xalq dostonlarining chastotali-izohli frazeologik lug'ati» (2008), B.O'rinboev, K.Bozorboevning «Alpomish» dostoni frazeologizmlarining ta'biri (1998), G.Jumanazarovanning «Fozil Yo'ldosh o'g'li «Shirin bilan Shakar» dostonining izohli lug'ati» (2007) singari ishlarni tilga olish mumkin. So'nggi yillarda amalga oshirilgan G.Jumanazaro va H.Hamdamovanning «Rustamxon», N.Xojimusaevanning «Orzugul» dostonlari bo'yicha amalga oshirilgan leksikografik lug'atlarini ham mazkur ro'yxatga kiritga bo'ladi.

T.Mirzaev, J.Eshonqul, S.Fidokorning «Alpomish» dostonining izohli lug'ati (2007) dostonida qo'llanilgan, ammo adabiy tilimizda kam uchraydigan yoki umuman uchramaydigan, ayrim ma'nolari unutilgan birliklarning izohi keltirilgan. Muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan bu leksikografik tadqiqotda 1157 ta so'zning izohi berilgan. Xuddi ana shu tartibdagi izohli lug'atlar o'zbek xalq dostonlarining har biri asosida yaratilishi lozim, degan fikrda bo'lgan G.Jumanazaro va Fozil Yo'ldosh o'g'li tomonidan aytilgan «Shirin bilan Shakar» dostonining izohli lug'atini tuzgan (2007) va bu lug'at 311 ta so'zning izohini o'z ichiga olgan.

Tilshunosligimizda o'zbek lug'atchiligi va uni amalga oshirishda kompyuter dasturlaridan foydalangan D.O'rinboeva salmoqli ishlar qilgan. U xalq dostonlari matnini lingvostatistik tahlil etish

va shu asosda lug'atlar tartib berish ishini birinchi bo'lib amalga oshirgan, ularning natijasi o'laroq ikkita lug'at nashr etgan[2]. Mazkur olimaning «O'zbek xalq dostonlari tilining chastotali lug'ati» uchun «Alpomish», «Ravshan», «Rustamxon» dostonlari matni material vazifasini o'tagan. Ushbu matnlar asosida kompyuter ko'magida 28499 marta qo'llangan 19274 ta lug'aviy birliklarni qamrab olgan so'zshakllardan iborat har bir dostonning alohida chastotali va alfavitli-chastotali lug'atlari tuzilgan. Lug'atda berilgan ma'lumotlarga ko'ra, «Alpomish» 14029, «Ravshan» 7059, «Rustamxon» 7411 so'zshakllardan tashkil topgan.

D.O'rinboevaning U.Umurzoqov bilan hamkorlikda tuzgan «O'zbek xalq dostonlari tilining alfavit-chastotali lug'ati» avvalgi lug'atlardan birmuncha farqlanadi: so'zshakllar chastota tartibida, ya'ni avval eng ko'p qo'llangan elementlar, davomida undan kam qo'llanganlarini keltirish tartibida emas, balki har uch dostondagi so'zshakllar alfavit tartibida va bir vaqtning o'zida chastotasi ko'rsatilgan holda keltirilgan. So'zshakllarning bu tartibda berilishi har bir tadqiqotchiga foydalanish uchun qulaylik tug'diradi va ularning uch doston misolida qiyoslash imkonini beradi. Ushbu lug'atning yana bir ilmiy jihati «Alpomish» va «Ravshan» dostonlarida qo'llanilgan so'zshakllarning so'z turkumlari kesimida berilganligidir. Masalan, ularda ot: 1597 (11,4%), 1359 (19,2%); sifat 425 (3,02%), 245 (3,4%); son 54 (0,4%), 28 (0,4%); olmosh 17 (0,1%), 20 (0,28%); ravish 266 (1,9%), 238 (3,3%); fe'l 1399 (9,9%), 1100 (15,5%) nisbatda qo'llanilganligi aniqlangan. Ushbu raqamlar miqdori mustaqil so'zlarning «Ravshan» dostonida qo'llanishi «Alpomish» matnidagiga qaraganda faol ekanligi haqidagi xulosaga olib kelgan. Shuningdek, xalq dostonlari tilida ot va fe'lning qo'llanish chastotasi ustuvorligi, qo'llanish koeffitsienti nuqtai nazaridan esa olmosh eng yuqori o'rinda («Alpomish»da bu – 1069, shu – 182, men – 425, mening – 243; «Ravshan»da bu – 139, shu – 137, men – 108, olib – 176 va 108, kelib – 224 va 57, aytdi – 158 va 56, bo'lsa – 249 va 77, bo'ladi – 243 va 76) va atoqli otlar (Qorajon – 289, Alpomish – 264, Ravshanbek – 104, Hasan – 211, Zulxumor - 83) ikkinchi va uchinchi o'rinlarda turganligi aniqlangan.

Dostonlar matnida qo'llangan so'zlar chastotasi miqdori yuqorida S.Rizaev va boshqalar tomonidan aytilgan fikr-mulohazalarni tasdiqlaydi. Bu dostonlar matnida ham bir martalik so'zlar yuqori ko'rsatkichni tashkil etgan. Masalan, «Alpomish»da – 7476 va 53,3%, «Ravshan»da – 4303 va 60,9%. Shuningdek, 1dan 10gacha bo'lgan so'zlar – 5262 (37,5%) va 2388 (33,8); 10dan 90gacha – 1179 (8,4%) va 319 (4,5%); 90dan 1000gacha – 112 (0,79%) va 14 (0,19)ni tashkil qilgan. Bir martadan qo'llangan so'zlarning asosiy qismini ot va fe'llar tashkil etgan.

So'nggi yillarda matnlarga leksikografik ishlov berishdek mashaqqatli bir yumushga zamonaviy texnologiyalarning kirib kelishitilshunoslik muammolarini hal etish sohasida erishilgan yutuqlarining muhim omili bo'la oladi. Mantshunoslik va lug'atshunoslik yo'nalishlarida qo'lda bajarishga majbur bo'lingan ko'plab ishlarni bugun zamonaviy kompyuter yordamida tez va aniq ado etish har bir tadqiqotchilarning bu boradagi vazifalarini oson qildi, yaratilgan ilmiy ishlar sifatining yuqori darajada bo'lishini ta'min etdi.

B.Yo'ldoshev, D.O'rinboevaning «O'zbek xalq dostonlarining chastotali izohli frazeologik lug'ati»[3] tilshunosligimizda yaratilgan folklor asarlari tilining, xususan, frazeologik lug'atining dastlabki tajribadagi ilk namunasidir. Lug'atni yaratishda mualliflar Fozil shoirning «Alpomish», «Rustam» va Ergash Jumanbulbul o'g'lining «Ravshan dostonlari matnini (jami: 28499 ta so'zshaklni) asos qilib olgan. Har bir dostonning umumiy matn hajmi xilma-xil: «Alpomish»da – 14029, ya'ni 49,2%, «Ravshan» dostoni – 7059, ya'ni 24,7%, «Rustam» dostoni – 7411 so'zshakli 26,2% miqdorni tashkil etadi. Matnlarni qayta tekshirish jarayonida mualliflarjami 1041 ta frazeologik birliklar qo'llanilganligini, ular xalq dostonlari matnida 1641 marta qaytarilganligini aniqlaganlar. Mualliflardan birining axborot berishicha, «Alpomish» dostonida qaytalanish chastotasi 2007 so'zshakl bo'lib, umumiy tanlanma hajmining 14% ni, «Ravshan» dostonida 534 so'zshakli umumiy tanlanma hajmining 7,5% ni, «Rustam» dostonida 647 so'z shakli umumiy tanlanma hajmining 8,7% ni tashkil etadi[6].

Lug'at mualliflarining yutug'i shundaki, tanlangan dostonlardagi frazeologik birliklarning natijalarini Sh.Rahmatullaevning lug'ati[5] bilan solishtiradi, faqat uchta doston matnida qo'llanilgan 189 ta iboralarning ta'kidlangan lug'atda uchramaganligini aniqlaydi. Tuzilishiga ko'ra ikki qismdan iborat bo'lgan bu lug'atning dastlabki qismida o'zbek xalq dostonlari matnidagi frazeologizmlarning qo'llanish chastotasi qiyosiy yo'nalishda alifbo tartibida berilgan bo'lsa, keyingi qismda dostonlar matnidagi frazeologizmlarning qisqacha izohli lug'ati o'rin olgan. Tabiiyki, frazeologik birliklarning lingvostatistik aspektida tadqiq etilishi folklor tili bilan bog'liq bo'lgan barcha nazariy va amaliy masalalarni hal etishda bu lug'atning ahamiyati juda katta.

So'nggi yillarda D.O'rinboeva o'zbek xalq og'zaki ijodining to'rtta mustaqil janrlari (ertak, topishmoq, masal va qo'shiq)ga oid namunalarning matnlarini tanlab olib kompyuter xotirasiga kiritdi va ularning salmoqdor qiyosiy, chastotali lug'atini[6] yaratdi. Unga "O'zbek xalq ertaklari" (I tom, T., 2007); Topishmoqlar (T., 1981); O'zbek xalq maqollari (T., 2005); Boychechak (T., 1984) kabi folklor namunalari tahlil ob'ektiga jalb etilgan. Tahlil jarayonida jami 46329 so'zshaklning statistikasini o'rgangan. Matnlar tahlilida ertak janrining umumiy matn hajmi – 14837, qaytalanishi – 77304, ya'ni 24,7% ni; qo'shiq janrining 10692 so'zshakli qaytalanishi – 31858, ya'ni 27,6% ni; topishmoq janrining umumiy matn hajmi 8569, qaytalanishi 27334, ya'ni 23,5% ni; maqol janrining umumiy matn hajmi – 12231, qaytalanishi – 45132, ya'ni 27,5% ni tashkil qilishi aniqlangan. Jami to'rt folklor janrining qiyosiy tahliliga bag'ishlangan mazkur lug'atda matnlarning so'zshakllarining qo'llanish chastotasi qiyosiy-chog'ishtirma tarzda alifbo tartibida keltirilgan. Biz nazarda tutayotgan ushbu lug'at folklor matnlari lingvostatistikasiga bag'ishlangan tadqiqotlar qatoridagi eng salmoqli, ob'ektiga ko'ra keng qamrovli, ilmiy-amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etganligi bilan boshqalardan tubdan ajralib turadi.

G.Jumanazarova va H.Hamdamovalarning lug'ati Fozil shoir Yo'ldosh o'g'li kuylagan "Rustamxon" dostoni matni asosida yaratilgan bo'lib, u to'rt qismdan – so'zlik, alfavitli, chastotali va ters lug'atlardan iborat. Mazkur lug'atda birato'la so'zlar chastotasining va ters holatining berilishi ham ilmiy, ham amaliy ahamiyatga ega. Undan xalq baxshisi uslubi uchun xarakterli bo'lgan so'zlarni aniqlash mumkin bo'ladi. So'zlik kompyuter yordamida tuzilganligi sababli bu borada mualliflar yuqori darajadagi aniqlikka erishgan, deb aytish mumkin[7].

O'zbek leksikografiyasi yuqorida ta'kidlangan an'analar va bu borada bajarilgan vazifalarning salmoqli bo'lishiga qaramasdan, hozirgi paytda olib borilayotgan ishlar natijalari talablar darajasida emas. Xususan, bu o'rinda badiiy adabiyotlar tilini olaylik. Badiiy matn ilmiy va rasmiy matnlardan tubdan farq qiladiki, uni eng yuqori maqomdagi, ya'ni badiiy estetik vazifani bajarishdagi o'ziga xos maydon, lisoniy me'yor sifatida qarash mumkin. Buning tub sababi shundaki, badiiy matnda ta'kidlangan vazifani amalga oshirishga qaratilgan umumxalq tilidagi barcha lingvistik vositalarning ishtirok etganligi yaqqol ko'zga tashlanib turadi. Shu boisdan ham xilma-xil davrlarda rivojlangan mo'tabar adabiyotimiz sahifalaridagi muayyan shoir va yozuvchilarning asarlari matni lisoniy material sifatida nafaqat ona tilimiz rivojlanishi va taraqqiyoti, balki har bir ijodkor uslubiga xos bo'lgan kuzatishlarni aytish, bu borada muayyan ilmiy xulosalarga kelish uchun asosiy va birlamchi manba bo'lib xizmat qiladi, albatta.

Ayrim tilshunos olimlarning: "Hozirgi o'zbek adabiy tilining chastotali lug'atini yaratish juda murakkab muammo sanaladi, shuning uchun hozirgi kunga qadar tilimizning to'la chastotali lug'ati yaratilganicha yo'q. Bu muammoni hal qilish uchun, eng avvalo, umummilliy adabiy tilning barcha, asosiy uslublari (ilmiy, badiiy, so'zlashuv, rasmiy, publitsistik kabilar)ni, janrlarni (vaqtli matbuot, badiiy adabiyot, xalq og'zaki ijodiyoti, jonli so'zlashuv tili kabilarni) statistik metodda to'liq o'rganib chiqilishi asosida yuqori chastotali so'zlarni, grammatik formalarni har bir uslub va janr bo'yicha aniqlab olish lozim bo'ladi. Ana shundan keyin o'zbek adabiy tilining to'la chastotali lug'ati tuzish, uning chegarasi, tamoyillari haqida fikr yuritish mumkin", degan ilmiy-nazariy mulohazalari muayyan asoslarga ega, deb hisoblaymiz. Ustoz-olimlarning ta'kidlagan ko'rsatmalari asosida ta'kidlamochimiz: matnning lingvistik tahlilida leksikografik va statistik metodlarga tayanib ish ko'rish, ayniqsa, yozuvchilik leksikografiyasi bilan shug'ullanish, bugungi o'zbek tilshunosligining dolzarb masalalaridan biri bo'lib turaveradi.

O'zbek yozuvchilik leksikografiyasining tobora takomillashib borayotgani, sohaning o'z mutaxassislari yetishib chiqayotganligi sababli bugun tilshunosligimiz har qanday davrda yaratilgan, har qanday ijodkorning qalamiga mansub bo'lgan matnlarning elektron nusxalarini yaratish, ularni kompyuter xotirasiga kiritish va shu asosda turli xarakterdagi, masalan, alfavitli, chastotali, konkordans, hatto ters lug'atlar tuzish imkoniyatiga ega bo'lishdi. Ana shunday lug'atlarga asoslanib olib borilgan lingvistik tadqiqotlarning ma'lum davr tili to'g'risida, alohida olingan shoir yoki yozuvchining tili va uslubi, tildan foydalanishdagi mahorati haqida aniq xulosalar berishga shubha yo'q. Buning ustiga bu kabi leksikografik kuzatishlar matnlar ustida nafaqat lingvostatistik, balki qiyosiy tadqiqotlar olib borishda ham nihoyatda ilmiy-amaliy ahamiyat kasb eta oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

Зевархон // Бахром ва Гуландом. – Тошкент: F.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.

O'rinboeva D. O'zbek xalq dostonlari tilining chastotali lug'ati. – Toshkent, O'zME, 2006;

В. Yo'ldoshev, D. O'rinboyeva. O'zbek xalq dostonlarining chastotali izohli frazeologik lug'ati. – T: O'zME, 2008. 100-bet.

Ўринбоева Д. Достонлар тилида фразеологик бирликлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т.: 2007, №6. – 87-90-бетлар.

Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1978. – 408-бет.

Ўринбоева Д. “Ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларининг қиёсий частотали луғати”. Самарқанд, СамДУ нашри, 2017.

Жуманазарова Г., Ҳамдамова Ҳ. “Рустамхон” достони тилининг луғатлари. Жиззах, 2021, 485-бет.

СЛОВАРНЫЙ СОСТАВ, И ЕГО ИЗМЕНЧИВОСТЬ

Примкулова Стора Болтаевна,

Ташкентский международный химический университет, старший преподаватель

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.017>

Аннотация: Отношения языков с устранением тех или иных явлений уходят из употребления или меняют своё значение слова, называющие их устаревшими словами.

В состав изначальной русской лексики входят те слова, которые появились не посредственно в русском языке очень далёкие времена. слова 1.общеславянские, 2. восточнославянские 3.собственно русские. Исконно русские языки, изменчивость языков, большой слой в изначальном русском лексике. Большое количество таких слов являются приспособление не только русского языка, но и всех или многих славянских языков

Ключевые слова: изменчивость слов, строение, словарный состав, развития, явление, быт, языковые неологизмы, русский язык, устаревшие слова, заимствованные, значение слов.

VOCABULARY COMPOSITION AND ITS VARIABILITY

Primkulova Stora Boltaevna,

Tashkent State Chemical University, senior lecturer

Abstract: Languages relations with the elimination of certain phenomena go out of use or change their meaning of words, calling them outdated words.

The original Russian vocabulary includes those words, which appeared not directly in the Russian language in very long periods of time. words 1. common Slavonic, 2. eastern Slavonic 3. proper Russian. Native Russian languages, variability of languages, a large layer in the original Russian vocabulary. A large number of such words are adaptations not only of the Russian language, but of all or many Slavic languages

Key words: variability of words, structure, vocabulary, development, phenomenon, everyday life, linguistic neologisms, Russian language, obsolete words, borrowed words, meaning of words.

SO‘Z TARKIBI VA UNING O‘ZGARCHILIGI

Primkulova Stora Boltayevna,

Toshkent xalqaro kimyo universiteti, katta o‘qituvchi

Annotatsiya: Tillarning muayyan hodisalar va o‘zgarishlar natijalarida yo‘q bo‘lishi yoki qo‘llanishdan chiqib ketishi, yoki so‘zlarning o‘z ma‘nolarini o‘zgartirishiga eskirgan so‘zlar deb urg‘u beriladi.

Asl ruscha lug‘at juda uzoq vaqtlarda bevosita rus tilida paydo bo‘lgan so‘zlarni o‘z ichiga oladi. so‘zlar 1.umumiy slavyan, 2.Sharqiy slavyan 3.to‘g‘ri rus. Asl rus tillari, tillarning o‘zgaruvchanligi, asl rus lug‘atida katta qatlam. Bunday so‘zlarning katta qismi nafaqat rus tiliga, balki barcha yoki ko‘plab slavyan tillariga moslashtirilgan

Kalit so‘zlar: so‘zlarning o‘zgaruvchanligi, tuzilishi, so‘z boyligi, rivojlanish, hodisa, kundalik hayot, lingvistik neologizmlar, rus tili, eskirgan so‘zlar, o‘zlashtirilgan so‘zlar, so‘zlarning ma‘nosi.

Введение. Словарный состав, и его изменчивость. Словарный состав по своему строению очень похожи. Словарь русского языка в процессе своего многолетнего развития, меняется непрерывно обновляется и совершенствуется. Словарный состав из, первоначально был связан с производственной жизнедеятельностью живущего народа, в быту, развитии и в политическом передвижении жизни народа с появлением новых предметов. явлений появляются новые понятия, а вместе с ними и слова, называющие их.

С устранением тех или иных явлений уходят из употребления или меняют своё значение слова, называющие их.

Анализ и результаты

В словарном составе русского языка, кроме слов изначальных языков, выделяются слова,

заимствованные из других языков, с носителями которых русский язык сталкивался на протяжении своей многовековой истории.

Русская лексика. В состав изначальной русской лексики входят те слова, которые появлялись не посредственно в русском языке очень далёкие времена. Среди слов изначального русского делятся на три группы: слов

общеславянские,
восточнославянские
собственно русские.

Общеславянскими называются те слова, пришедшие из древнерусских языков из более древнего источника: из языка – основы, существовавшего до 5-6 веков нашей эры на владениях, заселённой в древнейшие времена славянского народа. Слова общеславянского языка образуют большой слой в изначальной русской лексике. В данное время большое количество таких слов являются приспособлением не только русского языка, но и всех или многих славянских языков. Например, общеславянские слова белый и рука имеются почти во всех славянских языках. Сравним в украинском білий, рука; в польском biały, ręka; в сербском били, рука; в чешском bílý, ruka; в болгарском бял, ръка и т.д.

К общеславянским словам относятся названия родственные отношения: мать, сын, дочь, брат, сестра, дед и т. д. названия трудовых процессов и орудий труда: ткань, бить, жать, печь, шило, мотыга, челнок и другие: названия продуктов питания: мёд, кисель, квас, сыр, молоко, сало; наименования жилища и его частей: дом, сени, пол, кров; названия деревьев: дуб, берёза, сосна, липа, и многие другие,

Среди слов общеславянских одни по времени образования более древние (мать, дочь, дом, сечь, поволока, сорочка, головня), другие – более древние (отец, воля, племя, муж, цена, мука, пошлина, волость).

К восточнославянской лексикону относятся такие слова, которые являются универсальными для всех восточнославянских языков (русского, украинского, белорусского), составлявших некогда единство. Эти слова почти не встречаются в западнославянских и южнославянских языках.

К восточнославянским словам относятся, например, такие термины семейного родства, как дядя (укр. дядька, белорусских дзядзька), племянник (укр. племянник, белорусск племянник); названия животных птиц: белка (укр. билка, снегирь (укр. снегур, белорусск снягир), наименование цвета: тёмный (укр. темний, белорусск цёмны); а также отдельные слова: сегодня, после, совсем, теперь, и много других (укр. сьогодні, після, зовсім, тепер; белорусск сегодня, після и после, зусім, цяпер).

К собственно русской лексике относятся все слова (за исключением иноязычных заимствований), которые появились в языке после того, как на базе восточнославянского языка образовался язык великорусской народности (примерно с 19 в.).

Повторением слова в русском языке

Русский народ с незапамятных времен вступил в торговые, военные, политические связи с другими странами, что не могло не наложить влияния на распространение языка. В разные периоды в русский язык проникали слова из других языков. В жизнедеятельность употребления большая часть их подверглась влиянию русского языка. Постепенно в подражание слова, усваивание (от лат. assimilare – усваивать, уподоблять) русским языком, входило в число слов распространённых и уже не принималось как иностранным.

на сегодняшнее время также слова, как сахар, свекла, баня, и другие считаются русскими, но хотя они были заимствованы из греческого языка. Вполне обрусели и такие слова, как школа (из латинского языка через польский), карандаш и (из тюркских языков), костюм, (из французского языка), и многие другие.

Народная независимость русского языка ничуть не пострадала от проникновения в него слов иноязычных. Русский язык сохранил свою полную самостоятельность и лишь обогатился за счёт заимствованных слов.

В русский язык попадали слова из разных языков.

А) старославянизмы. Самыми незапамятными времён наиболее многочисленными являются заимствования из старославянского и (древнеболгарского) языка.

Старославянский язык получил обширное распространение на Руси после принятия в конце

10 в. Христианства. На этом языке были написаны церковные книги, проповеди, молитвы, жития святых. Это был литературный книжный язык, который служил главным образом для развития христианской веры.

Границы этого заказа постепенно расширялись, и он подвергался влиянию русского языка. В литературном наследии (особенно в летописях) нередки случаи смешения старославянского и русского языков. Из старославянского языка в русский пришли, например церковные термины: священник, крест, жезл, жертва и другие; многие слова, обозначающие абстрактные понятия: власть, благодать, согласие, вселенная, бедствие, добродетель. И др.

Этимология заимствованного русским языком, не все одинаковы: одни из них являются этимологическим вариантом слов, существовавших еще в общеславянском языке (глад, враг и др.) другие являются собственно этимологическим (ланины, уста, перси, истина и т.д.) причём существующие исконно русские слова, синонимичные им, совершенно иные по своей фонетической структуре (щёки, губы, груди, правда и т.д.) Наконец выделяются так называемые семантические старославянизмы, т.е. слова по времени появления общеславянские, однако получившие особое значение в старославянском языке и с этим значением вошедшие в состав русской лексики (грех, господь и т.д.). Старославянизмы, имеют свои звуковые (фонетические), морфологические и семантические признаки.

К основным звуковым различиям относятся;

Правление наличий сочетаний -ра-, -ла-, -ре-, -ле-, на месте русских -оро-, -оло-, -ере-, -оло-, в пределах одной морфемы: врата, злато, чреда, плен;

Сочетания ра-, ла- начале слов на месте русских ро-, ло-,: работа, ладья;

В известных условиях сочетания -жд- на место русского -ж- хождения, (хожу), вождения (вожу), вражда (вражий);

Согласный -щ- на месте русского -ч; освещение (свеча);

Звук -е- под ударением перед твёрдым согласным на месте русского -ё- (о); небо (нёбо), перст (напёрсток);

Звук -ё- в начале слова на месте русского -о; осень (осень), озеро (озеро), единица (один). Ср польском языке jesien, jezidro, jeden и в сербском jesen, jezero, jedan.

Произносительным признаками являются, например, старославянские словообразовательные начала:

Приставки -воз-, (воздать, возрастить), из (изгнать), низ- (низвергнуть, ниспослать), чрез- (чрезмерный), пре- (презреть, преемник), пред- (преднамеренный);

Суффиксы – стви(е) (благоденствие, бедствие), -н(ий) (ловчий), -знь (казнь, жизнь), -тв(а) (битва), -ущ-, -ющ-, -ащ-, -ящ-, (сведущий, тающий, лежащий, горящий);

Характерные для старославянского языка первые части сложных слов: бого-, добро-, зло-, греко-, душе-, благо-, (богобоязненный, добродетельный, злонравие, грехопадение-, душеполезный, благословение),

Старославянские слова обладают и некоторыми семантико-стилистическими признаками. Так по сопоставлению с русскими версиями старославянизмы, первоначально используемые преимущественно в богослужебных книгах ценных слов более отвлечённое значение, например: увлечь (ср. русск. уволочь), влачить (волочить), страна (стороны). Поэтому старославянизмы нередко сохраняют отпёск книжности, стилистической оживлённости

Некоторые из них употребляются лишь в поэтической речи. Ср. например стилистическую тонкость слов страж и сторож, град и город, врата и ворота, глас и голос, разница и розно (порознь).

Такие слова, как сущий, пророк, восстань и другие, также используются в основном поэтическом стиле речи. Значимо из старославянских слов в время употребления утратили грамотность книжности, например слова вредный, сладкий, здравствуй, привратник, и другие. Использование устаревших старославянской лексики (ночь, дочь, аще, длань, паче, ничтоже сумняшеся и т.д.) еще в 19 в. было создано установленными целями.

Во-первых, старославянизмы употреблялись для придачи речи особой церемонности или официальности (например, в стихотворениях Пушкина «Пророк», «Анчар»).

Во-вторых, как средство создания юмора, иронии, сатиры, (например, в статьях В.Г. Белинского, в сатирических произведениях М.Е. Салтыкова-Шедрина, в рассказах А.П. Чехова, в фельетонах А.М. Горького).

Б) заимствования из греческого языка. Греческие слова начали вступать в русский язык ещё в период с 9 по 11 в. Некоторые греческие слова попали в русский лексикон через другие языки (например французский).

К приобретениям более ранним входят слова из области религии: анафема, ангел, архиепископ, демон, митрополит, клирос, лампада, икона, протоиерей, пономарь; научные термины: математика, философия, история, грамматика; бытовые термины: лохань, баня, фонарь, кровать, тетрадь; наименования растений и животных: кипарис, кедр, свекла, крокодил, и др.

Новые приобретения относятся, особым образом, к области искусства и науки: хорей, анапест, комедия, мантия, стих, идея, логика, физика, аналогия, и др.

В) приобретения из латинского языка. Значительную роль в пополнение русского языка, особенно в области научно-технической, общественной и политической терминологии, сыграл латинский язык. Основное всего латинских слов пришло в русский язык в период с 16 по 18 в. Особенно через польский и украинский языки, например: школа, аудитория, декан, канцелярия, каникулы, директор, экзамен, экскурсия, диктант. Большую роль в этом сыграли особенные учебные заведения много слов латинского родословное составляет группу, терминов, являвшихся международным фондом, например: республика, конституция, пролетариат, революция, диктатура, процесс, меридиан, натура, максимум, минимум, эрудиция, корпорация, лаборатория.

Г) слова из тюркских языков. Эти слова стали проникать в русский язык ещё до татаро-монгольского ига. Из тюркских языков пришли такие слова, как аркан, чалма, башлык, табун, караул, и др. Особенно много слов остались из военной, торговой и бытовой речи: караван, кобура, курган, колчан, каракуль, кистень, казна, деньги, алтын, базар, коврига, изюм, арбуз, таз, утюг, очаг, епанча, шаровары, кушак, тулуп, кавардак, и многое другое. К тюркским извлечениям относятся почти все названия народов или места лошадей: аргамак (порода рослых туркменских лошадей). Чалый, буланый, гнедой и т.д.

Д) Скандинавские заимствования. В русском языке, проникшие из скандинавских языков (шведский, норвежский) похожи не много. Большая часть их относятся к историческому периоду. Выделяются собственные имена: Рюрик, Игорь, Олег, а также некоторые слова типа сиг, ларь, крюк, ябеда, и другие.

Е) Заимствования из западноевропейских языков. В этой группе основное много пришедших из германских языков, из французского и итальянского, несколько наименьше - из голландского и английского. Из немецкого языка больше всего слов попало в русский язык в 17 - 18 веках. в связи с изменением Петра I например из военной лексики: гауптвахта, ефрейтор, лагерь, фельдшер, фельдфебель, штаб, юнкер; из торговых терминов: вексель, штемпель, фрахт; ; из области искусства и науки: мольберт, капельмейстер, ландшафт, курорт; из бытовой лексики (названия одежды, растений, птиц): галстук, рейтузы, штилеты, клевер, шпинат, вальдшнеп: из области производства: стамеска, фуганок, верстак, шайба, и т.д.

Из французского языка слова начали принимать несколько позднее, лишь в 18-19 веках.

Сюда относятся такие бытовые слова как браслет, медальон, жилет, трико, пальто, сюртук, вуаль, корсаж, будуар, гардероб, туалет, мармелад, бульон, котлета; слова из области искусства: гавот, пьеса, актёр, суфлер, режиссер, афиша, антрепренер: из военной области: атака, батальон, гарнизон, артиллерия, канонада, эскадра и значительно другие.

Из других западноевропейских заимствований предоставляет музыкальная термины итальянского происхождения: ария, аллегро, либретто, тенор, браво, буффонада, соната, карнавал, каватина; некоторые слова из испанского языка (главным образом через посредство французского): серенада, кастаньеты, гитара, мантилья, затем: каравелла, карамель, сигара, томат, и т.д.

Голландские слова влив в русском языке большей частью во время царствования Петра I. Это такие всего, мореходные термины: буер, гавань, галс, лоцман, матрос, шкипер, шлюпка, верфь, дрейф, руль, рейд, рея, флаг, фарватер, флот, и другие.

В английском языке при Петре I: . Были в основном заимствованные термины из области морского дела: мичман, бот, бриг, яхта, шхуна, и др.

В 19- 20 веках. вошли слова, связанные с ролью общественной жизни, с развитием техники, спортивные термины, бытовые слова, например: бойкот, митинг, лидер, клуб, тоннель, вокзал, тендер, троллейбус, комфорт, плед, джин, бифштекс, грог, кекс, пудинг, пунш, футбол, баскетбол, хоккей, спорт, спортсмен, финиш, и т.д.

Некоторые заимствования имеют из финского языка: камбала, салака, семга; из венгерского: бекеша, хутор; из китайского: чай, фанза и др.

Кроме основных слов, русский язык принял некоторые лексические элементы, например, приставки а-, анти-, архи-, из греческого языка: аполитичный, антихудожественный, архиплуты; суффиксы -ист, -изм, -ер, -иров(ать) из западноевропейских языков: очеркист, большевизм, ухажер, военизировать и т.п.

Входящие в русский язык (как правило, вместе с заимствованным предметом, явление или понятием), многие иноязычные слова страдали фонетического, морфологического характера. Например, гласные буквы, не совпадающие с русскими, передаются по-разному: английское, а чаще всего произносится как е или ей- лейбористы (Labourites), леди (Lady). Двойные гласные ей, ай в русском языке прежде всего передаются как ав, эв: эвкалипт (eukalyptos), автомобиль (automobil), и т.д.

По-разному передаётся ударение возникновения: то совпадает с ним (суфлёр, режиссёр, партер), то изменяется (динамо, изолятор, чемпион).

К изменениям морфологического характера прежде всего относятся изменения в окончаниях, в некоторых суффиксах, а также изменение грамматического рода. Так, иноязычные окончания, как правило, заменяются русскими: декорация (из.фр. decoration), феерия (из.фр. feerie).

Иноязычные суффиксы изменяются более распространёнными (иногда тоже иноязычными): гармонический (от гр. harmonikos), дегенерация (от. лат. degenerare), маршировать (из нем. marschieren) и т.д.

Иногда изменяются род заимствованных имён существительных: галстук, (нем.- Halstuch средний род), парламент (нем- Parlament средний род), кегля (нем- der Kegel – мужского рода), кегельбан (нем -die Kegeibahn- женского рода), шрифт (нем - die Schrift - женского рода).

Иногда в русском языке подвергается изменению и первоначальное значение слов: нем der Maler-живописец получило новое значение – маляр, т.е. рабочий по окраске зданий, внутренних помещений и т.д.; фр. Hazard (азарт)- случай получило значение- увлечение, запальчивость, горячность; лат, aventura (авантюра)- редкостью употребления в значении сомнительного (по частности) предприятия, дела и т.д.

Однако не все заимствованные слова подвергаются оформлению. Нередки случаи познания иноязычных слов в своём первоначальном виде, например: генезис (гр. Genesis – род происхождения), денди (англ. dandy), дюшес (фр. duchesse), дуэль (фр. duel), дюны (фр. Dune), пальма (лат. palma) и др.

Лексические заимствования.

заимствования (fr/ calque) называется предложение или переводы, образованное посредством заимствования того средства при помощи которого оно образовано в родном языке. заимствования с латинского языка являются, например, термины водород (лат. Hidra+genium gr . hydor + genos), кислород (лат. oxy+ genium, g r. oxys+ genium), междометие (лат. Inter+jectio), (лат. ad+verbum), такого рода способа заимствования называются существительными, так как они возникают в результате буквального перевода на русский язык отдельных значащих частей слова (приставок, корней и т.д.),

Кроме существительных заменённых слов, существуют заменяющиеся семантические. К ним относятся слова, в которых заимствованным является значение, например; трогать (фр. toucher), гвоздь (фр. clou) в значение «гвоздь программы» словообразовательные заменяемые слова известны от греческих, латинских, немецких, французских, семантические заменителей – от слов французских.

Кроме полных словарных (словообразовательных и семантических) замещений, в русском языке выделяются еще и полизамещённые, слова в которых наряду с заимствованными частями имеются и исконно русские. по словообразовательному составу эти слова являются копией иноязычных слов. К изменяемым словам относятся, например слово гуманность (русский суффикс -ость-),

Диалектная лексика

В словарном составе русского языка выделяется его основа - общеупотребительная лексика свойственная всем людям, говорящим на русском языке. На плане этой лексики выделяются слова,

дотрагивающиеся местному разговору, территориальному разговору и имеют фонетические, морфологические и семантические лексику.

Заключение

Существует несколько способов улучшения словарного состава и его изменчивости в русском языке:

Для улучшения словарного состава необходимо активно изучать новые слова, фразеологизмы, выражения и идиомы. Можно читать книги, статьи, слушать аудиокниги, смотреть фильмы на русском языке, общаться с носителями языка и использовать новые слова в повседневной речи.

Понимание процессов словообразования в русском языке поможет расширить словарный запас. Изучайте приставки, суффиксы, корни и окончания, чтобы понимать, как образуются новые слова и как они связаны с уже известными.

Присоединение к языковым курсам или группам обмена языковыми навыками поможет вам практиковать и улучшить свой словарный запас. Также можно использовать приложения для изучения языка и повседневное практическое применение новых слов.

Чтение различных текстов – от литературы до новостей – поможет вам не только расширить свой словарный запас, но и понять контекст, в котором используются различные слова и выражения.

Постоянное использование новых слов в разговорной и письменной речи поможет закрепить их в вашем активном словаре. Постоянная практика – это ключ к улучшению словарного состава и его изменчивости.

Улучшение словарного состава и его изменчивости требует постоянного обучения, практики и стремления к самосовершенствованию. Следуя вышеперечисленным советам, вы сможете значительно улучшить свой словарный запас и гибкость в использовании русского языка.

Список использованной литературы

Александр Калинин: лексика русского языка. Учебное пособие. 2008г. 105-125 с

Богданов Л.И. Стилистика русского языка и культуры речи 2017г. 95-109 с.

Булыгина Е.Ю. Лексикология русского языка практические задания и словарные материалы: Учебное пособие. 2009г 215-220 с

Виноградов В.С. Лексикология испанского языка. 2000г 56-77 с.

Голикова, Ж.А. Лексикология фразеология современного языка. 1999г 247-255 с.

Высшая школа, Сапрыгина О.А. Лексикология языка. 2007 г-111 с

SODDA GAP SINTAKSISNING ASOSIY BIRLIGI SIFATIDA

Sanoyeva Gulbar Rizoqulovna,
Jizzax politexnika instituti dotsenti
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.018>

Annotatsiya: Sintaksisning asosiy birliklarini tushunish til tuzilishidagi murakkabliklarni ochish uchun juda muhimdir. Ushbu maqolada biz oddiy jumlaning sintaksisning asosi sifatida ko'rib chiqamiz, uning lingvistik tahlildagi o'rni, xususiyatlari va ahamiyatini ko'rib chiqamiz. Turli lingvistik nazariyalarni va empirik dalillarni o'rganib, biz sodda gapning muhim xususiyatlarini va uning sintaktik tahlil uchun ahamiyatini yoritib beramiz. Bundan tashqari, biz ushbu asosiy birlikning tabiiy tilni qayta ishlash va kognitiv fan kabi sohalaridagi oqibatlarini muhokama qilamiz.

Kalit so'zlar: sodda gap, sintaksis, lingvistik tahlil, generativ grammatika, bog'liqlik grammatikasi, funktsional grammatika, empirik tadqiqotlar, korpus tahlili, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP), kognitiv fan

THE SIMPLE SENTENCE AS THE BASIC UNIT OF SYNTAX

Sanoyeva Gulbar Rizokulovna,
Associate Professor of Jizzakh Polytechnic Institute

Abstract: Understanding the fundamental units of syntax is crucial for unraveling the complexities of language structure. In this paper, we delve into the simple sentence as the cornerstone of syntax, examining its role, characteristics, and significance in linguistic analysis. By exploring various linguistic theories and empirical evidence, we elucidate the essential features of the simple sentence and its implications for syntactic analysis. Furthermore, we discuss the implications of this fundamental unit in fields such as natural language processing and cognitive science.

Keywords: Simple sentence, Syntax, Linguistic analysis, Generative Grammar, Dependency Grammar, Functional Grammar, Empirical studies, Corpus analysis, Natural Language Processing (NLP), Cognitive science.

ПРОСТОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ КАК ОСНОВНАЯ ЕДИНИЦА СИНТАКСИКА

Саноева Гульбар Ризокуловна,
доцент Джизакского политехнического института

Абстракт: Понимание основных единиц синтаксиса необходимо для раскрытия сложностей языковой структуры. В данной статье мы рассмотрим простое предложение как основу синтаксиса, его место, особенности и значение в лингвистическом анализе. Исследуя различные лингвистические теории и эмпирические данные, мы подчеркиваем важные свойства простого предложения и его важность для синтаксического анализа. Кроме того, мы обсуждаем применение этой базовой единицы в таких областях, как обработка естественного языка и когнитивная наука.

Ключевые слова: простое предложение, синтаксис, лингвистический анализ, порождающая грамматика, реляционная грамматика, функциональная грамматика, эмпирические исследования, корпусный анализ, обработка естественного языка (НЛП), когнитивная наука.

Kirish: Tilshunoslik tadqiqotining asosini sintaksis, ya'ni so'zlarning qanday qilib grammatik gaplar hosil qilishini o'rganish yotadi. Butun dunyo tillarida uchraydigan son-sanoqsiz tuzilmalar va naqshlar orasida oddiy gap asosiy tahlil birligi sifatida namoyon bo'ladi. Ko'rinib turgan soddaligiga qaramay, oddiy jumla tilni tashkil etish va muloqotning muhim xususiyatlarini qamrab oladi. Ushbu kirish qismida biz sodda gapning sintaksisning asosiy birligi sifatidagi rolini o'rganish, uning til nazariyasi, tabiiy tilni qayta ishlash va kognitiv fandagi ahamiyatini ochib berish uchun sayohatga chiqamiz.

Oddiy jumla, ta'rifi ko'ra, predmet va predikatni o'z ichiga olgan yagona mustaqil gapdan iborat. Ushbu poydevor tuzilmasi to'liq fikr va g'oyalarni ifodalashga imkon beradi, bu esa yanada murakkab lingvistik tuzilmalar quriladigan qurilish bloki bo'lib xizmat qiladi. Ingliz, mandarin, suahili yoki boshqa tillarda bo'ladimi, oddiy jumla universal tuzilma bo'lib qoladi va tilni tashkil etishning asosiy tamoyillari

haqida tushuncha beradi.

Sodda gapning belgi va xossalari tushunish til tuzilishining murakkab tomonlarini ochish uchun zarurdir. Sodda gap sintaktik mustaqillikdan semantik to'liqlikka qadar sintaksis doirasida uni ajratib turadigan qator xususiyatlarni namoyon etadi. Oddiy jumlaning o'rganish turli xil nazariy nuqtai nazarlarni, jumladan generativ grammatika, bog'liqlik grammatikasi va funktsional grammatikani o'z ichiga oladi, ularning har biri lingvistik tahlildagi roli va funktsiyasi haqida noyob tushunchalarni taqdim etadi.

Bundan tashqari, empirik tadqiqotlar va korpus tahlillari oddiy jummalarni tillar va matn turlari bo'yicha taqsimlash va qo'llash bo'yicha qimmatli tushunchalarni beradi. Jumla uzunligi, sintaktik tuzilmalar va leksik tanlov naqshlarini o'rganish orqali tadqiqotchilar sodda lingvistik kontekstlarda oddiy jummalarning qanday ishlashini chuqurroq tushunishadi.

Nazariy va empirik tadqiqotlardan tashqari, oddiy jumla tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) va kognitiv fan kabi sohalar uchun amaliy ahamiyatga ega. NLP-da algoritmlar oddiy jummalarni tahlil qilish va yaratish uchun sintaktik tahlil qilish usullariga tayanadi, bu esa mashinalarga odamga o'xshash tilni tushunish va ishlab chiqarish imkonini beradi. Xuddi shunday, kognitiv fan va psixolingvistika odamlarning oddiy jummalarni qanday idrok etishi, ishlab chiqishi va tushunishini o'rganadi, tilni o'zlashtirish, xotira va kognitiv qayta ishlashga yorug'lik beradi.

Sodda gap sintaksisning tamol toshi bo'lib xizmat qiladi va til tuzilishi va tashkil etilishining asosiy tamoyillarini o'zida mujassam etadi. Uning xususiyatlari, nazariy asoslari va empirik ko'rinishlarini chuqur o'rganish orqali tadqiqotchilar inson tili va idrokining tabiati haqida chuqurroq tasavvurga ega bo'ladi. Fanlararo izlanishlar orqali biz oddiy jumlaning til nazariyasi, tabiiy tilni qayta ishlash va kognitiv fan haqida ahamiyatini yoritib, til va aloqa haqidagi tushunchamizdagi yutuqlarga yo'l ochamiz.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Oddiy jumla sintaksisning asosiy birligi sifatida tilshunoslar, kognitiv olimlar va hisoblash tilshunoslarining katta e'tiborini tortdi. Adabiyotlarni sinchkovlik bilan o'rganib chiqqanda, nazariy asoslar, empirik tadqiqotlar va amaliy qo'llanmalarining boy gobelenlari ochiladi, ular til tuzilishi va qayta ishlashini tushunishda sodda gapning markaziy o'rinni egallaydi.

* Generativ grammatika: Sintaksisni muhokama qilish Chomskiyning Transformatsion-generativ grammatika (TGG) ga murojaat qilmasdan to'liq bo'lmaydi. Bu doirada sodda gap asos bo'lib xizmat qiladi, undan murakkabroq tuzilmalar sintaktik o'zgarishlar orqali hosil bo'ladi. Xomskiyning dastlabki asarlarida sodda gaplarning hosil qiluvchi kuchi va ularning cheksiz grammatik gaplarni hosil qilishdagi roli ta'kidlangan.

*Tobeli grammatikasi: Lucien Tesnière kabi olimlar tomonidan yaratilgan qaramlik grammatikasi ierarxik tuzilmalar emas, balki so'zlar o'rtasidagi munosabatlarga urg'u berib, jumla tuzilishiga muqobil nuqtai nazarni taklif qiladi. Tobeli grammatikasida sodda gap har bir so'z boshqaruvchi bosh so'z bilan bog'langan holda bog'liqlik tuzilishining minimal birligini ifodalaydi. Ushbu yondashuv algoritmlarni tahlil qilishda soddaligi va qo'llanilishi tufayli hisoblash tilshunosligida katta qiziqish uyg'otdi.

*Funktsional grammatika: Simon Dik va Maykl Xollidey tomonidan taklif qilingan funktsional grammatika nazariyalari tilning kommunikativ funksiyalariga qaratilgan. Bu doiralarda oddiy gap aniq nutq maqsadlariga xizmat qiluvchi asosiy kommunikativ harakat sifatida qaraladi, masalan, ta'kidlar qilish, savol berish yoki buyruq berish. Funktsional grammatika tildan foydalanishning pragmatik jihatlari urg'u beradi, sodda gaplar samarali muloqotga qanday hissa qo'shishiga oydinlik kiritadi.

Korpus lingvistikasi usullaridan foydalangan holda olib borilgan empirik tadqiqotlar oddiy jummalarning tillar va matn turlari bo'yicha taqsimlanishi, ishlatilishi va xususiyatlari haqida qimmatli ma'lumotlarni taqdim etdi. Korpus tahlillari jumla uzunligi, sintaktik tuzilmalari va oddiy jumla ichidagi leksik tanlov naqshlarini ochib beradi, til o'zgarishi va autentik kontekstlarda ishlatilishiga oydinlik kiritadi.

Masalan, Biber va Konrad (2009) tomonidan olib borilgan «Longman grammatikasi og'zaki va yozma ingliz tili» bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar turli registrlardagi sodda gaplarning sintaktik tuzilmalarini tahlil qilib, gap murakkabligi va og'zaki va yozma nutq o'rtasidagi leksik zichlikdagi farqlarni ochib beradi. Xuddi shunday, Gries (2009) tomonidan olib borilgan tadqiqot turli tillardagi oddiy jumladagi sub'ekt-fe'l kelishik shakllarini o'rganish uchun korpus ma'lumotlaridan foydalanadi va kelishuv strategiyalarida tillararo o'zgarishlarni ta'kidlaydi.

Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) sohasida oddiy jummalarning strukturaviy xususiyatlarini tushunish tahlil qilish, gap yaratish va hissiyotlarni tahlil qilish kabi vazifalar uchun juda muhimdir. NLP

algoritmлари oddiy jummalarni aniqlash va tahlil qilish uchun sintaktik tahlil qilish usullariga tayanadi, bu esa mashinalarga odamga o'xshash tilni tushunish va yaratishga imkon beradi.

Takroriy neyron tarmoqlari (RNN) va transformator modellari kabi chuqur o'rganish yondashuvlari asosida olib borilgan NLPdagi so'nggi yutuqlar tahlil qilish aniqligi va tilni yaratish imkoniyatlarini sezilarli darajada yaxshilashga olib keldi. Ushbu ishlanmalar mashina tarjimasidan tortib chatbotlar va virtual yordamchilargacha bo'lgan ilovalar uchun yo'l ochdi, bularning barchasi oddiy jummalarni samarali tahlil qilish va yaratish qobiliyatiga tayanadi.

Kognitiv fan va psixolingvistika odamlarning oddiy jummalarni qanday idrok etishi, ishlab chiqarishi va tushunishi haqida qimmatli fikrlarni taklif qiladi. Ushbu sohalaridagi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, oddiy jummalarni kognitiv qayta ishlash murakkabroq tuzilmalardan farq qiladi, bu tilni o'zlashtirish, xotira va tushunish strategiyalariga ta'sir qiladi.

Misol uchun, MacDonald va boshqalarning tadqiqotlari. (1994) jummalarni qayta ishlash strategiyalari bo'yicha odamlar oddiy jummalarni murakkab jummalarga qaraganda tezroq va aniqroq qayta ishlashlarini ko'rsatib, kognitiv resurslar jumjalarning murakkabligiga qarab turlicha taqsimlanishini ko'rsatadi. Xuddi shunday, Bates va boshqalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar. (1994) bolalarda tilni o'zlashtirish bo'yicha oddiy jumjalarning tilning erta rivojlanishidagi rolini ta'kidlab, lingvistik kompetentsiya rivojlanishi bilan yanada murakkab sintaktik tuzilmalar uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Oddiy jumla oid nazariy qarashlar uning lingvistik tahlildagi roli, tuzilishi va vazifasi haqida turlicha fikrlarni taklif etadi. Oddiy jumla bo'yicha aniq nuqtai nazarni ta'minlaydigan uchta taniqli ramkalar - generativ grammatika, bog'liqlik grammatikasi va funktsional grammatika.

Generativ grammatika:

Noam Xomskiy tomonidan yaratilgan Generativ grammatika, inson tillari cheksiz grammatik jummalarni hosil qiluvchi tug'ma grammatik qoidalar yoki tamoyillar bilan boshqariladi, deb taklif qiladi. Bu doirada sodda gap asos bo'lib xizmat qiladi, undan murakkabroq tuzilmalar sintaktik o'zgarishlar orqali hosil bo'ladi.

Generativ grammatikaga ko'ra, oddiy jumlaning tuzilishi so'z birikmalari va fe'l so'z birikmalari kabi tarkibiy qismlarni hosil qilish uchun so'zlarning birlashishini aniqlaydigan so'z birikmalarining tuzilishi qoidalari yordamida ifodalanishi mumkin. Masalan, "Mushuk sichqonchani quvdi" oddiy jumlasini "mushuk" ot so'z birikmasi (NP) va "sichqonchani quvdi" fe'li so'z birikmasidan (VP) tashkil topganligini tahlil qilish mumkin. Bu tarkibiy qismlar tildagi jumjalarning grammatikligini belgilaydigan asosiy sintaktik qoidalarga muvofiq hosil bo'ladi.

Bundan tashqari, Generativ grammatika jumlar uchun chuqur tuzilish va yuzaki tuzilish ko'rinishlarining mavjudligini ta'kidlaydi. Chuqur tuzilma so'zlar orasidagi sintaktik munosabatlarni ifodalaydi, sirt tuzilishi esa gapning haqiqiy so'z tartibini va grammatik xususiyatlarini aks ettiradi. Harakat yoki o'chirish kabi sintaktik o'zgarishlar orqali sodda gaplar o'zlarining asosiy ma'nosini saqlab qolgan holda yanada murakkab tuzilmalarga aylanishi mumkin.

Bog'liqlik grammatikasi:

Bog'liqlik grammatikasi, generativ grammatika kabi iboralar tuzilishiga asoslangan yondashuvlardan farqli o'laroq, ierarxik tuzilmalar emas, balki gapdagi so'zlar o'rtasidagi munosabatlarga e'tibor beradi. Lucien Tesnière kabi olimlar tomonidan ishlab chiqilgan ushbu ramka oddiy jumlaning so'zlar orasidagi bog'liqliklar yoki sintaktik munosabatlar tarmog'i sifatida ko'radi.

Bog'liqlik grammatikasida gapdagi har bir so'z yo'naltirilgan bog'liqliklar orqali boshqaruvchi bosh so'z bilan bog'lanadi. Masalan, "It baland ovozda hur" degan sodda gapda "ko'ryapti" fe'li "it" predmetiga, "baland" qo'shimchasi esa "barks" fe'liga bog'liq. Ushbu qaramlikka asoslangan vakillik ierarxik tuzilmalarga tayanmasdan jumla ichidagi sintaktik munosabatlarni qamrab oladi.

Bog'liqlik grammatikasi jumla tuzilishini ifodalashda soddalik va universallikni taklif etadi, bu uni tahlil qilish va mashina tarjima kabi hisoblash tilshunosligi ilovalari uchun juda mos keladi. So'zdan so'zgacha bo'lgan munosabatlarga e'tibor qaratgan holda, Bog'liqlik grammatikasi oddiy jumlar va ularning tarkibiy qismlarini tahlil qilish uchun moslashuvchan va samarali asosni taqdim etadi.

Funktsional grammatika:

Simon Dik va Maykl Xollidey kabi tilshunos olimlar tomonidan ishlab chiqilgan "Funktsional grammatika" asari tilning kommunikativ funksiyalarini va grammatikaning muloqotni osonlashtirishdagi rolini ta'kidlaydi. Bu doirada oddiy jumla aniq nutq maqsadlariga xizmat qiluvchi asosiy kommunikativ

harakat sifatida qaraladi, masalan, tasdiqlash, savol berish yoki buyruq berish.

Funksional grammatika sodda gaplarning tuzilishini predmet, predikat, to'ldiruvchi kabi funksional komponentlar nuqtai nazaridan tahlil qiladi. Har bir komponent jumlaning umumiy kommunikativ funktsiyasiga hissa qo'shadi, grammatik tanlovlar xushmuomalalik, urg'u yoki axborot tuzilishi kabi pragmatik fikrlarni aks ettiradi.

Bundan tashqari, Funktsional grammatika jumla tuzilishi va ma'nosini tushunishda kontekst va nutqning muhimligini ta'kidlaydi. Oddiy jumlar nafaqat alohida, balki kengroq nutq konteksti, jumladan, ma'ruzachi niyati, tinglovchilarning xabardorligi va vaziyat konteksti kabi omillar bilan ham tahlil qilinadi.

Sodda gapga oid nazariy qarashlar uning tuzilishi, vazifasi va lingvistik tahlil doirasidagi ahamiyati haqida turli tushunchalarni beradi. Generativ grammatika, qaramlik grammatikasi yoki funktsional grammatika ob'ektivi orqali qaralsa ham, oddiy jumla tilning tashkil etilishi va ifodasini tushunishda asosiy tadqiqot markazi bo'lib qoladi.

Oddiy jumla til nazariyasi, tabiiy tilni qayta ishlash va kognitiv fan uchun keng qamrovli ta'sirga ega bo'lgan sintaksisning asosiy birligi sifatida paydo bo'ladi. Generativ grammatika, bog'liqlik grammatikasi va funksional grammatika kabi nazariy istiqbollari ob'yektiv orqali tadqiqotchilar lingvistik tahlil doirasida sodda gapning tuzilishi, vazifasi va ahamiyati haqida tushunchaga ega bo'ldilar.

Noam Xomskiy tomonidan qo'llab-quvvatlangan Generativ Grammatikaning ta'kidlashicha, oddiy jumlar sintaktik transformatsiyalar orqali yanada murakkab tuzilmalar hosil bo'ladigan qurilish bloklari bo'lib xizmat qiladi. Bu asos tilni ishlab chiqarish va tushunishni boshqaradigan tug'ma grammatik tamoyillarni yoritib beradi, tilni o'zlashtirish va qayta ishlashning asosiy mexanizmlarini yoritadi.

Bog'liqlik grammatikasi ierarxik tuzilmalar emas, balki gapdagi so'zlar o'rtasidagi munosabatlarga e'tibor qaratib, muqobil istiqbolni taklif qiladi. Ushbu yondashuv oddiy jumlarni tahlil qilish uchun moslashuvchan va samarali asosni ta'minlaydi, xususan, tahlil qilish va mashina tarjimai kabi hisoblash lingvistikasi ilovalarida.

Funksional grammatika tilning kommunikativ funktsiyalarini va grammatikaning samarali muloqotga yordam berishdagi rolini ta'kidlaydi. Funktsional komponentlar va nutq konteksti nuqtai nazaridan sodda jumalarning tuzilishini tahlil qilish orqali ushbu ramka til foydalanuvchilari qanday ma'noni etkazishi va kommunikativ maqsadlarga erishishi haqida tushuncha beradi.

Empirik tadqiqotlar va korpus tahlillari oddiy jumlarning tillar va matn turlari bo'yicha taqsimlanishi, qo'llanilishi va xossalari haqida qimmatli ma'lumotlarni taqdim etdi. Korpusga asoslangan tadqiqotlar oddiy jumlar ichida jumla uzunligi, sintaktik tuzilmalar va leksik tanlov naqshlarini ochib berdi, bu bizning til o'zgarishi va haqiqiy kontekstda qo'llanilishini tushunishimizga yordam berdi.

Bundan tashqari, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) va kognitiv fan uchun oddiy jumlarning amaliy oqibatlari ushbu sohadagi tadqiqotlarning fanlararo xususiyatini ta'kidlaydi. NLP algoritmlari oddiy jumlarni tahlil qilish va yaratish uchun sintaktik tahlil qilish usullariga tayanadi, bu esa mashinalarga odamga o'xshash tilni tushunish va ishlab chiqarish imkonini beradi. Xuddi shunday, kognitiv fan tadqiqotlari odamlarning oddiy jumlarni qanday idrok etishi, ishlab chiqarishi va tushunishini ta'kidlab, tilni o'zlashtirish, xotira va kognitiv qayta ishlash haqida tushuncha beradi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, sodda gap sintaksisning tamal toshi bo'lib xizmat qiladi va til tuzilishi va tashkil etilishining asosiy tamoyillarini o'zida mujassam etadi. Uning xususiyatlari, nazariy asoslari va empirik ko'rinishlarini chuqur o'rganish orqali tadqiqotchilar inson tili va idrokining tabiati haqida chuqurroq tasavvurga ega bo'ladilar. Fanlararo izlanishlar orqali biz oddiy jumlaning til nazariyasi, tabiiy tilni qayta ishlash va kognitiv fandagi ahamiyatini yoritib, til va aloqa haqidagi tushunchamizdagi yutuqlarga yo'l ochamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

Bates, E., Marchman, V., Thal, D., Fenson, L., Dale, P., Reznick, J. S., ... & Hartung, J. (1994). Developmental and stylistic variation in the composition of early vocabulary. *Journal of Child Language*, 21(1), 85-123.

Biber, D., & Conrad, S. (2009). Register, genre, and style. Cambridge University Press.

Chomsky, N. (1957). Syntactic structures. Mouton.

Gries, S. T. (2009). Statistics for linguistics with R: A practical introduction. Walter de Gruyter.

Halliday, M. A. K. (2014). Halliday's introduction to functional grammar. Routledge.

MacDonald, M. C., Pearlmutter, N. J., & Seidenberg, M. S. (1994). The lexical nature of syntactic ambiguity resolution. *Psychological Review*, 101(4), 676-703.

Tesnière, L. (1959). *Éléments de syntaxe structurale*. Klincksieck.

THE DIFFERENT PECULIARITIES OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH SOMATIC COMPONENTS IN MODERN LINGUISTICS

Saydamatov Ikrom,
lecturer at Uzbekistan State world languages university
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.19>

Annotation: This article is mainly about the different features of phraseological units with somatic components and their stylistic and morphological functions. Somatic componential phraseological units are often considered a subcategory of idioms, which are multi-word expressions that have a meaning that cannot be inferred from the literal meanings of the individual words. However, unlike some idioms that are based on cultural or historical references, somatic componential phraseological units are based on the body and its functions, which are universal and cross-cultural.

Keywords: body parts, expression, cultural values, body part, connotation, function, cognition, concept, somatism, component.

РАЗНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С СОМАТИЧЕСКИМИ КОМПОНЕНТАМИ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Сайдамаатов Икром,
преподаватель Узбекского государственного университета мировых языков

Аннотация: Данная статья посвящена главным образом различным особенностям фразеологизмов с соматическими компонентами и их стилистическим и морфологическим функциям. Соматические компонентные фразеологизмы часто относят к подкатегории идиом, которые представляют собой многословные выражения, имеющие значение, которое нельзя вывести из буквального значения отдельных слов. Однако в отличие от некоторых идиом, основанных на культурных или исторических ссылках, соматические компонентные фразеологизмы основаны на теле и его функциях, которые являются универсальными и межкультурными.

Ключевые слова: части тела, выражение, культурные ценности, часть тела, коннотация, функция, познание, концепт, соматизм, компонент.

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA SOMATIK KOMPONENTLI FRAZEOLOGIK BIRIKLARNING TURLI XUSUSIYATLARI

Saydamatov Ikrom,
O'zbekiston Davlat jahon tillari universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Bu maqolada, asosan, somatik komponentli frazeologik birliklarning turli belgilari va ularning uslubi-morfologik vazifalari haqida so'z boradi. Somatik komponentli frazeologik birliklar ko'pincha idiomalarning kichik turkumi sifatida qaraladi, ular alohida so'zlarning to'g'ridan-to'g'ri ma'nosidan kelib chiqib ma'noga ega bo'lmagan ko'p so'zli iboralardir. Biroq, madaniy yoki tarixiy murojaatlarga asoslangan ayrim idiomalardan farqli o'laroq, somatik komponentli frazeologik birliklar tana va uning funktsiyalariga asoslanadi, ular universal va madaniyatlararodir.

Kalit so'zlar: tana a'zolari, ifoda, madaniy qadriyatlar, tana a'zosi, konnotatsiya, funktsiya, bilish, tushuncha, somatizm, komponent.

Introduction. Somatic componential phraseological units are a type of phraseological unit that includes a body part or function as a component. They are often used to express emotions, feelings, and attitudes, and can be classified into different types based on the body part or function included in the expression.

The study of somatic componential phraseological units is an important area of research in linguistics, as it sheds light on how language reflects cultural beliefs and values. Somatic componential phraseological units are also useful in understanding how language is used metaphorically, as they often involve the use of one body part or function to represent something else.

One of the challenges in studying somatic componential phraseological units is that they can vary

greatly across languages and cultures. For example, an expression that includes the heart as a component may have different connotations in different cultures, depending on the cultural significance of the heart.

Despite these challenges, the study of somatic componential phraseological units has important implications for language teaching and learning, as it can help learners understand the cultural and historical context of expressions, and improve their ability to use language creatively and effectively.

Through the means of somatic phraseologisms, common facets in the customs, culture and everyday life of each people are revealed. It is the somatic phrase that can sum up words, concepts, forms and contents, constructions in itself. In addition, through this concept, it is possible to establish the level of processing of the language. More precisely, "sign within a sign" — modeling the integrity of the semiological center forms the basis of this concept.

At this point, it can be said that somatic phraseological units form an important and significant part of phraseology. Their genealogically units are vividly manifested in the totality of somatic phraseological units in quantity, meaning–function features in speech, and Somas in composition. Somatic phraseologisms are actively represented mainly by somas, such as the head, eyes, arms and legs.

Somatic componential phraseological units have been studied extensively in the field of phraseology, which is concerned with the study of multi-word units in language. Some researchers have proposed different typologies for somatic componential phraseological units based on the body part or function included in the expression.

For example, one typology distinguishes between expressions that include body parts associated with emotions (such as heart, stomach, and throat), expressions that include body parts associated with physical actions (such as hand, foot, and eye), and expressions that include body parts associated with mental processes (such as brain and mind).

Another typology classifies somatic componential phraseological units based on the type of relationship between the body part or function and the meaning of the expression. For example, some expressions involve a direct relationship between the body part or function and the meaning (such as «to have a heavy heart»), while others involve a metaphorical relationship (such as «to keep an eye on something»).

The study of somatic componential phraseological units has also led to insights into the cognitive processes involved in language use. For example, research has shown that somatic componential phraseological units are processed more quickly and efficiently than non-idiomatic expressions, suggesting that they are stored and retrieved as whole units in the mental lexicon.

Overall, the study of somatic componential phraseological units has important implications for our understanding of language and culture, as well as for language teaching and learning. By exploring the rich variety of expressions that include body parts and functions, we can gain a deeper appreciation for the complexity and creativity of human language.

In Uzbek, the amount of phraseological units formed through head somatism is much greater, they are used for the purpose of strengthening the meaning, exaggerating the speaker's opinion to the listener. For example, to fall on the head, to the head are like lightning nuts, nodding, to bring the head, to turn the head and eyes, to stir the head, to tie the head, to crack the head stone, to dip the head of an iron comb, to the head of bald. In English: keep one's head (keep yourself in control all the time), bring something to a head, bury one's head in the sand (to deny something completely), have a good head on your shoulder (to be smart, intelligent), go to someone's head (to understand someone's pain better than anyone else).

Although the above examples belong to a common group within the framework of head somatism, among them phrases that mean a certain action–state, wish, expressive meaning aimed at different goals are distinguished among themselves. For example, the head is also considered phraseologisms related to a certain degree of physical movement of the head in a given situation, state, such as Hap, nod, nod. For example, after deep thought, his parents nodded as if they liked it. In this sentence, it can be observed that the phraseology of the nodule also reveals a certain mental state that the person is experiencing in the soul by describing the movement, state of the head. In particular, the phraseologism of the lower tilt of the head indicates cases of torture, suffering to a greater extent than the phraseologism of nut lightning in the head, inability to raise the head out of shame.

Phraseologisms with a "head" lexeme also have the property of showing a certain social state. It is enough to cite as such units the head is open, the head is connected. In terms of the use of these phrases, it is also considered mandatory to take into account the peculiarities, that is, the open phraseologism of

the head is applied only to women, and for people of the male genus we cannot apply this phraseologism. The head is open and head-tied, among others, differ in that they have opposite meanings.

There are more examples with the somatic phrase “eye” in English, for example:

“Her father is keeping her in his eyes”,

“Her children are her two eyes”,

“Her son is the pupil of her eye”.

The “Explanatory Dictionary of the Uzbek language” by Sh.Rahmatullaev lists more than 80 types of lexeme phrases “eye” annotated phraseological Dictionary of the Uzbek language records the existence of 158 such phrases. If we also take into account all variants of phrases with the participation of “eye” somatism, which are presented in these dictionaries, then their total amount will increase from 190. A.Isaev, in his study “somatic phraseologisms in Uzbek”, substantiates that “eye” component phrases make up 127 in our language. He argues that “eye” component phrases rank second in Russian in productivity, fifth in Turkmen, second in Latvian, and third in English and German. In the following drawing, linguist Melike considers head body parts in terms of the distribution of sensory types:

	BODY PART TERM	NUMBER OF EMOTION TYPES
1	Ko’z-eye	19
2	Yurak-heart	18
3	Bosh-head	15
4	Og’iz-mouth	14
5	Yuz-face	9
6	Burun-nose	8
7	Qo’l-hand	8
8	Oyoq-foot	7
9	Jigar-liver/lung	7
10	Peshona-forehead	5
11	Bo’g’iz-throat	5
12	Tomir-vein	5
13	Til-tongue	5
14	Miya-mind/head	5
15	Qorin-stomach	5
16	Quloq-ear	5
17	Lab-lip	4
18	Ko’ks-chest	4

Phraseologisms with the lexeme “foot” between somatic phraseologisms are also of particular importance in affective expression of a thought, like other phrases, in intensifying aspects of negative or positive meaning of that thought, in vivid expression of the way in which action is performed”. Examples include: heavy foot, hoof, stand, trample, dog’s hoof ing: Cost an arm and a leg (unappreciated, valued), to be on one’s last legs (very tired, no tobi); not have a leg to stand on (absence of bone); to shake a leg (hurry).

Hence, we can say that somatic phraseologisms form an important component of phraseology. Their genealogical unity is manifested in the quantity of somatic phraseologisms, in their meaning–function properties in speech, and in the totality of the Somas contained in it. In the expression of somatic phraseologisms, the somatic phraseologisms of the head, eyes, hands and feet are active.

The concept of somatic componential phraseological units has been studied in various linguistic frameworks, including cognitive linguistics, corpus linguistics, and psycholinguistics. Some researchers have proposed that somatic componential phraseological units are stored and processed differently in the brain than non-idiomatic expressions, and that they may involve different neural pathways.

In addition to their linguistic and cognitive aspects, somatic componential phraseological units also have cultural and social dimensions. They reflect the ways in which different cultures conceptualize the body and its functions, as well as the values and beliefs associated with these concepts. For example, expressions that include the heart may be more common in cultures that emphasize emotions and feelings, while expressions that include the hand may be more common in cultures that emphasize action and agency.

Overall, the study of somatic componential phraseological units is a rich and interdisciplinary field that offers insights into language, culture, and cognition. By examining these expressions in different contexts and from different perspectives, we can deepen our understanding of how language works and how it reflects and shapes our worldviews.

REFERENCES:

- Abduazizov A.A. Tilshunoslikka kirish. 2-qism. Leksikologiya va semasiologiya. Grammatika. – T.:1999. –57 b.
- Abdulaev A. Frazologizmning ekpressivlik xususiyati // O‘zbek tili va adabiyoti, 1976, 5-son. 36–39 b.
- Abdullaev D. Ayrim somatik frazemalar/ Muloqot. 1997–yil 5-son. B.105–106.
- Abdullaev X.D. Xalq maqollarining “Qutadg‘u bilig” poetikasidagi o‘rni va badiiy estetik funksiyalari: Filol. fan. nomzod. ... diss. Toshkent, 2005. – 152 b.
- Almamatova Sh.T. O‘zbek tili frazemalarining komponent tahlili: Filol. fan. nomzod. ... diss. – Toshkent, 2008. – 117 b.
- 6.Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. – Ленинград: Ленинградский унив, 1963. – 207с.
- 7.Арнолд И.В. Стилистика современного английского языка. –Л.: Просвещение, 1981. – 395 с.
- 8.Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Изд-во иностранной лит-ри, 1961. 391 б.
- 9.Бердиёров Х, Расулов Р. Ўзбек тилининг паремикологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – 232 б.
- 10.В.И.Карасик “Языковой круг: личность, концепции, дискурс”. Волгоград, 2002.
- 11.Бозорбоев К.Т. Ўзбек сўзлашув нутқи фразеологизмлари: Филол. фан. номзоди. ... дис. – Самарқанд, 2001. – 135 б.
- 12.Боркачев С.Г. Лингвистика языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании// Филологические науки 2001. №1

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В РАЗНЫХ ЯЗЫКАХ: СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ

*Темирова Шоира Гайбуллаевна,
Преподаватель кафедры русского языка Самаркандского
государственного университета имени Шарофа Рашидова. Узбекистан
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.020>*

*Хаджикурбанова Гулбахор Аслиддиновна,
Преподаватель кафедры русского языка Самаркандского
государственного университета имени Шарофа Рашидова. Узбекистан*

*Юлдашева Саодат Туракуловна,
Преподаватель кафедры русского языка Самаркандского государственного университета
имени Шарофа Рашидова. Узбекистан*

Аннотация. Данная научная статья анализирует фразеологические единицы в английском, русском, немецком и других языках с целью выявления общих черт и уникальных особенностей. В статье рассматривается влияние культурных и исторических факторов на формирование фразеологических выражений, а также их роль в передаче национального колорита и менталитета. Особое внимание уделяется механизмам перевода фразеологизмов между языками и способам их интерпретации. Результаты исследования позволяют лучше понять природу фразеологии как явления культурно-языкового контекста и выявить общие закономерности и различия в использовании фразеологизмов в разных языках.

Ключевые слова. Фразеология, культура, семантика, мотив, анализ, фразеологическая единица, национальный колорит.

IDIOMS IN DIFFERENT LANGUAGES: SIMILARITIES AND DIFFERENCES

*Temirova Shoiray Gaybullayevna,
Teacher of the Russian language department of Samarkand State University named after Sharof
Rashidov. Uzbekistan.*

*Khadzhikurbanova Gulbahor Asliddinova,
Teacher of the Russian language department of Samarkand State University named after Sharof
Rashidov. Uzbekistan*

*Yuldasheva Saodat Turakulovna,
Teacher of the Russian language department of Samarkand State University named after Sharof
Rashidov. Uzbekistan*

Abstract. This scientific article analyzes idiomatic expressions in English, Russian, German, and other languages to identify common features and unique characteristics. The article examines the influence of cultural and historical factors on the formation of idiomatic expressions, as well as their role in conveying national color and mentality. Special attention is paid to the mechanisms of translating idioms between languages and ways of their interpretation. The results of the study help to better understand the nature of phraseology as a phenomenon of cultural-linguistic context and to identify common patterns and differences in the use of idioms in different languages.

Key words. Phraseology, culture, semantics, motive, analysis, phraseological unit, national color.

TURLI TILLARDAGI FRAZEOLOGIZMLAR: O'XSHASHLIK VA FARQLAR*Temirova Shoirra Gaybullaevna,**Sharof Rashidov nomidagi Samarqand Davlat universiteti rus tili kafedrasi o'qituvchisi**Xojiqurbonova Gulbahor Asliddinovna,**Sharof Rashidov nomidagi Samarqand Davlat universiteti rus tili kafedrasi o'qituvchisi**Yuldasheva Saodat Turaqulovna,**Sharof Rashidov nomidagi Samarqand Davlat universiteti rus tili kafedrasi o'qituvchisi.**O'zbekiston*

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada umumiy xususiyatlar va o'ziga xos xususiyatlarni aniqlash uchun ingliz, rus, nemis va boshqa tillardagi frazeologik birliklar tahlil qilinadi. Maqolada frazeologik iboralarning shakllanishiga madaniy-tarixiy omillarning ta'siri, milliy kolorit va mentalitetni yetkazishdagi o'rni ko'rib chiqiladi. Frazeologik birliklarni tillar o'rtasida tarjima qilish mexanizmlari va ularni talqin qilish usullariga alohida e'tibor beriladi. Tadqiqot natijalari frazeologiyaning madaniy va lingvistik kontekst hodisasi sifatidagi mohiyatini yaxshiroq tushunish va turli tillarda frazeologik birliklarning qo'llanilishidagi umumiy qonuniyatlar va farqlarni aniqlash imkonini beradi.

Kalit so'zlar. Frazeologiya, madaniyat, semantika, motiv, tahlil, frazeologik birlik, milliy kolorit.

Введение. Фразеологизмы являются неотъемлемой частью любого языка, отражая культурные особенности и исторические контексты народов. Изучение фразеологизмов в разных языках позволяет не только погрузиться в мир уникальных выражений и образных средств языка, но и обнаружить сходства и различия между различными культурами и языками. Целью данной статьи является рассмотрение сходств и различий в фразеологизмах различных языков, а также их значения для межкультурного общения.

Исследование структуры, семантики и происхождения фразеологизмов в разных языках позволит нам лучше понять, каким образом язык отражает особенности культуры и менталитета народа. Кроме того, сравнительный анализ фразеологизмов позволит выявить общие тематики и мотивы, а также выявить уникальные выражения, которые сложно перевести на другие языки.

Роль фразеологизмов в языке нельзя переоценить. Во-первых, они способствуют экономии языковых средств, позволяя передавать сложные мысли и эмоции с помощью компактных выражений. Это делает речь более выразительной и красочной. Во-вторых, фразеологизмы обогащают язык, передавая культурные ценности, традиции и образные средства народа. Они являются своеобразным отражением менталитета и особенностей культуры.

Кроме того, фразеологизмы играют важную роль в межкультурном общении, поскольку они могут быть сложными для перевода на другие языки из-за своей уникальности и специфики. Понимание фразеологизмов различных языков помогает лучше понять особенности других культур и народов, а также способствует улучшению коммуникации между людьми разных стран.

Изучение фразеологизмов в разных языках имеет огромное значение, поскольку они являются неотъемлемой частью культуры и менталитета народа. Фразеологизмы отражают особенности мышления, образного восприятия мира и исторические традиции различных народов, поэтому их изучение позволяет лучше понять и оценить культурное наследие каждого языка.

Во-первых, изучение фразеологизмов в разных языках способствует расширению лингвистических знаний и пониманию особенностей каждого языка. Фразеологизмы часто имеют уникальные значения, которые не всегда могут быть точно переданы при переводе на другие языки. Поэтому знание фразеологизмов помогает лучше понимать нюансы языка и его специфику.

Во-вторых, изучение фразеологизмов в разных языках способствует улучшению межкультурного общения и взаимопонимания. Знание фразеологизмов других языков помогает лучше понимать культурные ценности и традиции других народов, а также облегчает коммуникацию с носителями этих языков. Это особенно важно в условиях глобализации, когда взаимодействие между различными культурами становится все более актуальным.

Кроме того, изучение фразеологизмов в разных языках способствует развитию культурного

мышления и творческого мышления. Анализ значений и образных средств фразеологизмов позволяет расширить кругозор, развить способность к ассоциативному мышлению и творческому подходу к использованию языка.

Структура фразеологизмов состоит из нескольких основных элементов, которые определяют их уникальность и специфику.

Первым элементом структуры фразеологизма является лексический состав. Фразеологизмы обычно состоят из нескольких слов, объединенных в единое целое. Эти слова могут быть как существительными, прилагательными, глаголами, так и другими частями речи. Например, в фразеологизме «бить баклуши» слова «бить» и «баклуши» образуют устойчивое выражение с определенным значением.

Вторым важным элементом структуры фразеологизма является синтаксическая связь между его компонентами. Обычно фразеологизмы имеют фиксированный порядок слов и не могут быть изменены без потери значения. Например, в фразеологизме «выпускать пар» нельзя поменять местами слова «выпускать» и «пар», так как это изменит значение выражения.

Третий элемент структуры фразеологизма - это его значение. Фразеологизмы обладают особым значением, которое не всегда соответствует сумме значений отдельных слов. Это значение может быть метафорическим, идиоматическим или ассоциативным, что делает фразеологизмы более экспрессивными и выразительными.

Наконец, четвертый элемент структуры фразеологизма - это его устойчивость. Фразеологизмы являются устойчивыми выражениями, которые передают определенное значение и не могут быть изменены без нарушения этого значения. Они передают определенные образы или ситуации, которые закреплены в коллективном сознании носителей языка.

Семантика и образность выражений играют важную роль в языке, обогащая его и делая речь более выразительной и красочной. Фразеологизмы, как особая категория устойчивых выражений, отличаются своей семантикой и образностью, что делает их особенно интересными для изучения.

Семантика фразеологизмов определяется не только суммой значений отдельных слов, но и специфическим образом, который они передают. Например, фразеологизм «бить баклуши» имеет значение «бездельничать, промедлять», которое не является прямым следствием значений слов «бить» и «баклуши». Это значение основано на ассоциациях и образах, связанных с действием бить по баклушам, что подразумевает бездействие и промедление.

Образность фразеологизмов заключается в том, что они часто содержат метафорические или идиоматические образы, которые не всегда имеют прямое отношение к буквальному значению слов. Например, фразеологизм «пустить корни» означает «привыкнуть к новому месту или обстановке», при этом образ пускания корней ассоциируется с укоренением и укреплением в новом месте.

Фразеологизмы — это словесные образы, которые пришли к нам из далекого прошлого, нередко сохраняя в себе отголоски бытовых обычаев, культурных особенностей и исторических событий.

Многие фразеологизмы имеют своё происхождение в древних обрядах и поверьях. Например, фразеологизм «бросить слово» может быть связан с древними обрядами заключения договоров, где слово считалось святым и надежным обетом. Такие выражения не только передают смысловую нагрузку, но и отражают культурные ценности и традиции.

Иногда происхождение фразеологизмов связано с историческими событиями. Например, фразеологизм «как два пальца об асфальт» мог возникнуть в период индустриализации, когда асфальтированные дороги стали широко распространенными и образ двух пальцев, легко скользящих по асфальту, стал символом простоты и легкости.

Часто фразеологизмы имеют своё происхождение в бытовых обычаях. Например, фразеологизм «открыть глаза» может быть связан с древним обычаем пробуждения спящего человека путем прикосновения к его глазам. Этот образ стал символом пробуждения к новому знанию или пониманию.

Заемствование и влияние фразеологизмов между языками — это удивительный процесс, который позволяет нам увидеть взаимосвязь и обмен культурными ценностями различных народов.

Фразеологизмы, как неотъемлемая часть языка, отражают особенности мышления, обычаи и традиции народов, их историю и культуру. Именно поэтому заимствование фразеологизмов между языками имеет огромное значение для понимания и сближения различных культур.

Каждый язык обогащается за счет заимствования фразеологизмов из других языков. Это может происходить из-за культурного обмена, исторических связей, колониального прошлого или просто из-за необходимости выразить новые идеи или понятия. Например, фразеологизм «белая ворона» в русском языке имеет аналоги в других языках, таких как «black sheep» в английском или «mouton noir» во французском. Эти фразеологизмы передают одно и то же значение - человек, который отличается от большинства.

Заимствование фразеологизмов между языками также способствует культурному обогащению. Когда мы изучаем иностранный язык, мы не только учимся говорить на нем, но и погружаемся в мир другой культуры через ее фразеологизмы. Например, фразеологизм «сидеть на чемоданах» в русском языке может показать, что в этой культуре ценится активность и стремление к новымключениям.

Однако заимствование фразеологизмов между языками не всегда проходит гладко. Иногда они могут быть неправильно интерпретированы или потерять свое первоначальное значение в новом контексте. Поэтому важно учитывать культурные особенности и контекст использования фразеологизмов при переводе или использовании на другом языке.

При изучении фразеологизмов различных языков можно заметить, что у них часто встречаются общие тематики и мотивы, которые свидетельствуют о сходстве культур и мировоззрения различных народов.

Одной из распространенных тематик в фразеологизмах является природа. Многие языки содержат фразеологизмы, которые отражают различные явления природы, такие как «буря в стакане» или «гроза надвигается». Эти выражения используются для описания ситуаций или настроений, которые ассоциируются с природными явлениями.

Еще одной распространенной темой в фразеологизмах является животный мир. Фразеологизмы, связанные с животными, часто используются для описания человеческих качеств или поведения. Например, выражение «как рыба в воде» отражает комфортное состояние человека в определенной ситуации.

Также в фразеологизмах часто встречаются образы и символы из мифологии и литературы. Например, фразеологизм «Ахиллесова пята» отсылает к слабому месту или уязвимости человека, а выражение «камень преткновения» указывает на проблему или преграду на пути к успеху.

Важным мотивом в фразеологизмах является человеческий опыт и повседневная жизнь. Многие фразеологизмы отражают типичные ситуации, эмоции и отношения между людьми. Например, выражение «не все коту масленица» указывает на то, что не всегда все происходит гладко и легко.

Фразеологизмы отражают разнообразные аспекты жизни и культуры общества. Общие тематики и мотивы в фразеологизмах свидетельствуют о сходстве в мышлении и ценностях различных народов.

Фразеологизмы являются уникальным языковым явлением, отражающим культурные особенности и специфику каждого языка. Различия между фразеологизмами разных языков проявляются в их форме, семантике, образах и мотивах.

Первое заметное различие между фразеологизмами разных языков - это форма выражения. Например, в русском языке многие фразеологизмы имеют форму глагольных конструкций, таких как «бить баклуши» или «вешать лапшу на уши», в то время как в английском языке часто используются существительные или пословицы, например «the apple of my eye» или «a piece of cake».

Второе различие связано с семантикой фразеологизмов. Некоторые выражения имеют аналогичные значения в разных языках, например, «белая ворона» в русском языке и «black sheep» в английском языке обозначают человека, отличающегося от других. Однако часто встречаются фразеологизмы, уникальные для определенного языка или культуры, которые не имеют прямых аналогов в других языках.

Третье различие заключается в образах и мотивах, использованных в фразеологизмах. Некоторые культурные мотивы и символы могут быть уникальны для определенного языка и не

иметь аналогов в других языках. Например, фразеологизм «как два пальца об асфальт» отражает особенности русской культуры и повседневной жизни.

Различия между фразеологизмами разных языков отражают уникальные особенности каждой культуры и народа. Изучение фразеологизмов различных языков позволяет лучше понять специфику каждого языка, его культурное наследие и особенности мышления. Взаимодействие между фразеологиями разных языков способствует обогащению лингвистического опыта и пониманию многообразия культурного наследия человечества.

Сравнительный анализ и изучение фразеологизмов разных языков способствует обогащению лингвистического опыта и пониманию многообразия культурного наследия человечества. Каждый язык имеет свои уникальные выражения, отражающие уникальность и богатство каждой культуры.

Русский язык богат разнообразными и красочными фразеологизмами. Например, «Заруби себе на носу».- «Накрепко запомни нечто важное».

Раньше носом помимо части лица называли бирку, которую носили при себе и на которой ставили зарубки для учёта работы, долгов и т.п. Благодаря этому возникло выражение «зарубить на носу».

Французское выражение «avoir le cafard» буквально означает «иметь тараканов», но используется для описания чувства грусти или депрессии. Этот фразеологизм содержит в себе метафору, которая может быть трудно передана на другие языки без потери своей оригинальности.

Такие интересные и оригинальные фразеологизмы, которые сложно перевести на другие языки без утраты своего значения и выразительности, являются настоящими жемчужинами лингвистического наследия каждого народа.

Некоторые популярные фразеологизмы имеют аналоги в разных языках, что свидетельствует о схожести опыта и мышления людей по всему миру.

Один из таких популярных фразеологизмов - «бить железо, пока горячо», который означает использовать момент, когда что-то возможно или актуально. В английском языке этот же принцип выражается фразеологизмом «strike while the iron is hot». Оба выражения подчеркивают важность действий в нужный момент и имеют аналогичный смысл.

Еще один пример - фразеологизм «бить баклуши», который в русском языке означает уходить, уклоняться от обязанностей или проблем. Во французском языке есть аналогичное выражение «filer à l'anglaise», что переводится как «убегать по-английски». Оба фразеологизма отражают общую идею уклонения от чего-то неприятного или нежелательного.

Также стоит упомянуть фразеологизм «бить воду в ступе», который в русском языке означает бесполезные действия или тщетные усилия. В английском языке существует аналогичное выражение «to beat a dead horse», что переводится как «бить мертвую лошадь». Оба фразеологизма передают идею бессмысленности и бесполезности определенных действий.

Эти примеры показывают, что несмотря на различия в языках и культуре, люди по всему миру имеют схожие представления и опыт, которые находят свое отражение в популярных фразеологизмах. Изучение аналогов различных фразеологизмов в разных языках не только помогает понять суть выражений, но и обогащает наше понимание мировой культурной разнообразности.

Изучение фразеологизмов в разных языках позволяет нам увидеть не только сходства, но и различия в культуре, менталитете и способах выражения мыслей и идей. Выводы и обобщения по изучению фразеологизмов в разных языках могут быть следующими:

- Уникальность и специфика каждого языка: Каждый язык имеет свои уникальные фразеологизмы, которые отражают особенности культуры, истории и общества этого языка. Изучение фразеологизмов помогает понять, какие ценности и представления присущи определенной культуре.

- Сходства и параллели: несмотря на уникальность каждого языка, существуют фразеологизмы, которые имеют аналоги в других языках. Это свидетельствует о сходстве опыта и мышления людей по всему миру, а также о влиянии культурных контактов на формирование выражений.

- Понимание менталитета и образа мышления: Изучение фразеологизмов помогает понять особенности менталитета и образа мышления носителей языка. Фразеологизмы отражают не только языковую структуру, но и способы мышления и восприятия мира.

- Богатство языкового наследия: Фразеологизмы являются частью богатого языкового наследия

каждой культуры. Изучение фразеологизмов позволяет сохранить и передать традиции, обычаи и ценности, заключенные в этих выражениях.

- Развитие межкультурного понимания: Изучение фразеологизмов в разных языках способствует развитию межкультурного понимания и толерантности. Понимание культурных особенностей других народов через изучение и сравнение фразеологизмов помогает строить диалог и сотрудничество между различными культурами.

В заключение, изучение фразеологизмов в разных языках позволяет нам окунуться в удивительный мир языкового разнообразия и культурного наследия. Сравнение и анализ фразеологизмов открывает перед нами не только уникальные особенности каждого языка, но и общие черты, объединяющие людей по всему миру.

Сходства и различия в фразеологизмах становятся зеркалом, отражающим богатство и разнообразие человеческого опыта. Именно через изучение фразеологизмов мы можем проникнуть в глубины различных культур, увидеть их ценности, традиции и особенности.

Таким образом, фразеологизмы в разных языках являются не только языковыми конструкциями, но и ключом к пониманию разнообразия человеческого мышления и восприятия мира. Изучение фразеологизмов помогает нам строить мосты между культурами, обогащать свой культурный опыт и создавать новые формы взаимопонимания и сотрудничества в мировом сообществе.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Арнольд И.В. Фразеология современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1986.
2. Кубрякова Е.С. Фразеология: Семантика, структура, функционирование. – М.: Наука, 1979.
3. Маслова В.А. Типология фразеологических единиц. – М.: Языки славянской культуры, 2008.
4. Джонсон М., Метафоры, которые мы живем. – М.: Республика, 1997.
5. Степанов Ю.С. Категории языка и категории человеческого опыта. – М.: Языки славянской культуры, 2007.
6. Шибзухов, Т. А. Сравнительный анализ русских и английских фразеологизмов. Юный ученый. — 2019. — № 2 (22). — С. 15-18.
7. Англо-русский фразеологический словарь / Сост.А.В.Кунин. - М., 1956.
- 8.<https://pravoslavie.fm/interested/top-50>

DEVELOPMENT AND PRACTICE OF LANGUAGE LEARNING AND TEACHING METHODS IN UZBEKISTAN

Turakulova Khilola Sayfiddinovna,

Lecturer in the Department of Foreign Languages

“Silk Road” International University of Tourism and Cultural Heritage Samarkand, Uzbekistan

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.021>

Abstract: *This article is about the development of learning a foreign language, modern methods and methods of teaching a foreign language, the reasons for the increase in demand for foreign languages in Uzbekistan, and the development and practice of the methodology of language learning and teaching in Uzbekistan.*

Key words: *Curriculum, innovative technology, educational development, methodology, mental education, language problems, vocabulary, pronunciation.*

O‘ZBEKISTONDA TIL O‘RGANISH VA O‘QITISH METODLARINING RIVOJLANISHI VA AMALIYOTI

Turaqulova Xilola Sayfiddinovna,

Xorijiy tillar kafedrasi o‘qituvchisi “Ipak yo‘li” Xalqaro turizm va madaniy meros universiteti

Samarkand, O‘zbekiston

Annotatsiya: *Ushbu maqolada chet tilini o‘rganishning rivojlanishi, chet tilini o‘rgatishning zamonaviy uslub va uslublari, O‘zbekistonda chet tillarga bo‘lgan talabning ortib borishi sabablari hamda til o‘rganish metodikasining rivojlanishi va amaliyoti haqida so‘z boradi.*

Kalit so‘zlar: *O‘quv dasturi, innovatsion texnologiya, ta‘lim taraqqiyoti, metodika, aqliy tarbiya, til muammolari, lug‘at, talaffuz.*

РАЗРАБОТКА И ПРАКТИКА МЕТОДОВ ИЗУЧЕНИЯ И ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА В УЗБЕКИСТАНЕ

Туракулова Хилола Сайфиддиновна,

Преподаватель кафедры иностранных языков

Международный университет туризма и культурного наследия «Шелковый путь»

Самарканд, Узбекистан

Аннотация: *В данной статье речь идет о развитии изучения иностранного языка, современных методах и методах преподавания иностранного языка, причинах увеличения спроса на иностранные языки в Узбекистане, а также о разработке и практике методики изучения языка и преподавание в Узбекистане.*

Ключевые слова: *учебная программа, инновационные технологии, образовательное развитие, методика, умственное воспитание, языковые проблемы, словарный запас, произношение.*

INTRODUCTION. As everything in the world has its own history, with no exception Teaching Foreign Languages also has its long history. It is an interesting question that who and when begin to learn the foreign language first in the world. As an answer to this question, the following historical fact can be given. In the Roman Empire Latin was their native language from the earliest time. After the expansion of it, Latin was dominant in the West whilst Greek in the East part of the Roman Empire. During the 5th century, there was bilingualism, two languages were used in the different parts of the Empire. From the 6th century in the west part of the Roman Empire, the Greek language was learned as a foreign language with the translation of Latin. It indicates that Romans were the first to begin learning a foreign language in the world. The language of a country that is economically and politically strong is studied as a foreign language by other states. So, as Roman Empire was leading in the world, Latin was the dominant language in education, religion, and political system till the 16th century. Since the end of the 16th century French, Italian, and English were becoming popular in society, as a result, Latin was diminished and later be a dead language.

Along with all developed and developing countries, in our country Uzbekistan, learning and studying a foreign language has become the demand of the times. In the current process of globalization, learning a foreign language and learning their culture serves as a bridge that unites nations and leads to cooperation. Due to the increased demand for language learning and teaching in our country, foreign language professors, teachers and scientists have developed and are developing a lot of new innovative pedagogical skills and technologies and new methodical manuals, and also foreign they are taking samples from the national education system and applying them in the field of education, and this ensures easy and fast learning of the language.

Nowadays, the importance of learning English in Uzbekistan is much higher than before. On December 10, 2012, PQ-1875, i.e. «On measures to further improve the system of learning foreign languages», was adopted by the first President I. A. Karimov on the further improvement of foreign language teaching. At the first stages of learning foreign languages, the characteristics of the native languages of the learners also influence. In language learning, many aspects of language develop slowly. One of the serious problems in language teaching is related to the methods and methods used to teach the language. Another problem is that foreign languages are taught in schools for less hours. Curriculum and subjects that provide for the effective conduct of classes for 6-7 years to improve speaking, reading, writing, listening comprehension and vocabulary and to use them correctly should be. If we think about it, one week of foreign languages is not enough. In addition, innovative technology plays an important role in learning foreign languages.

LITERATURE REVIEW AND METHODOLOGY. Each innovative technology has its own advantages. All such methods take into account the relationship between the student and the teacher, the actions of the students during the learning process. Learning foreign languages is not only language learning or, if not, only a means of intellectual education, but a process of getting acquainted with the educational resources and values of a foreign culture. Modern educational development has given rise to innovative pedagogy. Innovative-English means «introduction of innovation». The socio-psychological aspect of innovation was developed by the American researcher E. Rodgers.

Language teaching is aimed at forming a more cultured pedagogue, staff and personality. In today's developing countries, including Uzbekistan, the ability to know foreign languages is becoming one of the integral parts of education. Nowadays, the importance of learning a foreign language in our country is growing more than before. A number of our young people and English language experts are promoting new ways and methods of learning English. This will definitely increase the effectiveness of teaching foreign languages. Language learning also depends on young age. Children learn much faster and easier than adults. One question bothers many young people in Uzbekistan. «How to learn a foreign language quickly?» The main reason for the problem is the wrong approach. It is necessary to choose the easiest way to learn a foreign language. Some of our schools still use the same old method, that is, just write and look.

Times are changing, progress is changing, developments are beginning. So we also have to use modern methods. For example, organizing various interesting games for children to learn a foreign language. Nowadays, there are many games for learning foreign languages. For example, «Merry Riddles» teaching riddles to students is important in teaching English, they learn words that are unfamiliar to them. The most important thing is to have a strong desire and desire to learn languages. After you have gained confidence in learning a language, you will start learning the language. English, considered one of the foreign languages, is an internationally recognized language of communication, and more than 400 million people speak English in 53 countries. In addition, English is also considered a business language, because many businesses abroad are conducted in English. Another popular aspect of the English language is that the best movies, books and music in foreign countries are in English. If you learn English, you will have many opportunities.

Uzbekistan is also trying to be a leader in the world in terms of learning English. In particular, our country ranks 95th out of 100 countries in the English language proficiency rating. Singapore is the only country in the top 10 of this ranking, taking the fifth place. Nowadays, knowing at least one foreign language is very necessary and important, and there are different ways of learning it. One of them is watching movies and cartoons. Today, many experienced and qualified English language teachers in our country are using innovative methods based on the experience and methods of pedagogues from the United States of America and England. Among these qualified teachers, there are those who have studied

abroad. The role of modern technologies in language learning and teaching is incomparable. Innovative technological tools are useful in every aspect of learning a foreign language (reading, writing, listening and speaking).

In particular, there are several advantages of using such technologies in learning a foreign language. For example, a student who is being taught a foreign language on the basis of multimedia has the opportunity to develop four skills and learn both by seeing and listening through interesting materials. The student can guess the meaning of some words by watching live actions and tries to understand it. Technology is slowly replacing traditional teaching. The main reason for the origin of the name of the correct method is that during teaching in the correct method, there is a direct association between the foreign language word and the subject, that is, a mental connection, bypassing the mother tongue. connection attempted. The same methodical approach is followed in teaching the grammar of a foreign language; they wanted to create a direct connection between grammatical meaning and form. It is permissible to look for the reason for the emergence of the correct method in the purpose of practical study of foreign languages.

RESULTS. Today, there is a so-called independent Uzbekistan in the world, which has its own high potential and unique prestige, and a high-spirited nation with a rich culture lives in this country. Emphasizing that the role, prestige and position of this nation in the world community are changing radically, President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev said: we will mobilize all the forces and capabilities of our state and society". Therefore, in the above-mentioned video conference, the real situation in some parts of the country does not correspond to the planned grand plans, in particular, the vacancy of more than 2,000 foreign language teachers in the education system, the absolute unsatisfactory quality of foreign language teaching in 1,400 schools. it was noted that only 4% of teachers had a national and international language certificate, and 49% did not pass the test .

Uzbekistan's policy of openness, active entry into the world market, expanding international cooperation in all areas increase the need for knowledge of foreign languages. Today, 25 higher education institutions in the country teach in foreign languages. In 2016, there were only 7 of them. The number of graduates who have received an international language certificate has increased 10 times in the last 3 years . In 2021 alone, 350 students were awarded scholarships to study at prestigious foreign universities through the El-Yurt Umidi Foundation. This is 5 times more than in previous years. However, the situation on the ground is not in line with the intended grand plans. In particular, more than 2,000 foreign language teachers remain in the education system. The quality of foreign language teaching in 1,400 schools is absolutely unsatisfactory. Only 4% of teachers in this system have national and international language certifications.

At the current stage of societal development, it is important for academia to educate the personality of a student aiming at the maximum of his/her educational potential opened to the perception of new experience, capable of informed and responsible choices in different life situations. In order to raise such an individual, first of all, it is necessary to teach students to solve certain communication problems in different areas and situations with different linguistic means, i.e. form their communicative competence. Educated in such conditions one should ultimately reach the level defined as the level of the «linguistic personality". As a result of the transformation taking place in the Republic of Uzbekistan, the process of language teaching today can evolve to meet the needs of people and gain more tangible practical and communicative orientation. Preparation of a person to communicate in target foreign languages is equivalent today to preparation for intercultural dialogue.

DISCUSSION. By the end of the last century, this method was discovered as a result of the reform of foreign language teaching in Western European countries and the United States of America. Later, this method spread to Asia, Africa, and other countries. Efforts to teach a foreign language without the participation of the mother tongue began to be called the correct method, the inductive method, and the natural method. The main goal of these methods is to teach a foreign language in a practical way. The conditions of learning the mother tongue have been adopted without changes in this method. Two of the modern forms of the correct method - audiolingual and audiovisual methods are widely spread. According to the founders of the audiolingual method (the famous American Methodists Chariz Carpenter Freeze and Robert Lado), a foreign language is studied for practical and educational purposes.

An important place is given to the selection and teaching of foreign language sentences (speech samples) from language materials. The order of learning speech activities is as follows: listening, speaking,

- reading - writing. Oral speech is taught as a means of communication in a foreign language, and written speech is taught on the basis of oral speech material. Teachers know a number of positive features of the audiolingual method from their school experience. For example, the application of speech samples to the level of the language teaching unit, the promotion of oral speech, the teaching of reading and writing in the material of oral speech was adopted with appropriate changes in grades V-VII. Some laws of the audiolingual method are ours the fact that it is not suitable for the conditions is taken into account in school textbooks. For example: teaching speech patterns without the participation of consciousness and without giving any rules is non-scientific instruction. Distinguishing between active and passive language material, they are indifferent to their acquisition. This is also a wrong methodical guide.

According to the methodical guidelines of the audiovisual method experts (P. Guberina, P. Rivan), which differs from the audiolingual method in several aspects, the lexical material is given special attention to the traditions. 39; attention is given. 1500 words are chosen for free thinking on life topics, various technical tools are given a great place in the educational process. Both methods have differences in addition to their commonality. For example, speaking, writing, and finally reading are taught in the audiovisual method. Reading is taught after writing, and these methods are used positively in our schools. In the first years of high school, in the teaching of a foreign language, writing is taught before reading, and later, reading is taught before writing, and in higher grades, reading is taught before all types of speech activities. language teaching methods also left a significant mark in the history of methodology.

Mixed method - absorbing the scientific and practical aspects of two major methodological directions, Mixed methods emerged as a mixture of translation and correct methods at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. Information about the mixed method can be obtained from the scientific work of its representatives, such as the Danish psychologist K. Flagstad, the German linguist E. Otto, the German methodist F. Aronstein, the German linguist G. Paul. Another variant of the mixed method emerged as a combination of the principles of the direct method and the comparative method. The representatives of this modern mixed method are known and famous from the researches of methodists American II Henbold, Belgian F. Clossa, German A. Bolen and Russian foreign language teaching psychologist R.B. Belyev. Today, the interest in using interactive methods, innovative technologies, and pedagogical technologies in the educational process is increasing day by day, one of the reasons for this is that until now students in education have been taught to acquire only ready-made knowledge. teaches to find, analyze and draw conclusions.

In this process, the teacher acts as a manager and guide, education is directed to the benefit of the student and students. Experiences in the field of education show that new pedagogical technologies, using them in their place is recognized as a necessary method for bringing the current educational process to the quality stage. In the era of developing technology, we can say that the role of innovative technology in attracting foreign language learners and enriching their knowledge is incomparable. In conclusion, as a result of the use of innovative and modern technologies and methods in foreign language classes, students' logical thinking and reasoning abilities develop, speech becomes fluent, and the ability to quickly and correctly answer is formed. In our developing country, the national education system was tasked with educating thinking, well-rounded and mature individuals. Every foreign language lesson is a cultural intersection, a communication practice.

CONCLUSION. Teachers are moving away from the traditional grammar and translation exercises. They use a variety of techniques and combine them with each other to achieve the desired result. Students use grammar knowledge to form conversational skills. Exercises involve listening, reading, writing, and so on. Teachers of a foreign language have for a long time gained considerable independence in the choice of teaching aids and methods, in creative understanding of the content and ways of implementing program requirements. Recognizing the existence of various methods in the modern process of teaching a foreign language, it should nevertheless be noted that the leading position is occupied by methods and technologies based on a personality-oriented approach to teaching, which should:

create an atmosphere in which the student feels comfortable and free;

stimulate the interests of the learner, develop his desire to practically use a foreign language, as well as the need to learn, making it a real achievement of success in mastering the subject;

affect the personality of the student as a whole, involve his feelings, emotions and feelings in the educational process;

activate the student by making him the main character in the educational process;
create situations in which the teacher is not a central figure; the student should be aware that the study of a foreign language is more connected with his personality and interests than with the methods and means of instruction set by the teacher;

provide for various forms of work: individual, group, collective, fully stimulating the activity of students, their independence and creativity.

The Head of the state proposed to establish a President's Award to determine the best schools teaching foreign languages. The competition will be held at the district, city, regional and republican levels. The schools that won first place at the district and city levels will receive 100 million UZS as a prize, the winners of the regional stage – 250 million UZS, and the best school in the country – 500 million UZS. Accordingly, the owners of the second and third places at the national level will also be awarded. The principals and teachers of these schools will be nominated for state awards. The quality of teaching also depends on textbooks and teaching aids, which must comply with international standards. Therefore, the task was set to approve English textbooks from the Cambridge University publishing house in 200 schools. Similar activity will be carried out for textbooks in Russian, German, Korean, Chinese and French.

At the same time, starting next year, a requirement for an international certificate will be introduced for applicants for master's and doctoral studies. The teaching of specialized subjects in a foreign language will be gradually introduced in higher education institutions. Free use of foreign textbooks and manuals on natural and technical subjects will be introduced. 20 specialists will be sent abroad annually for doctoral studies through the El-Yurt Umidi Foundation to increase the scientific and pedagogical potential in this sphere. The importance of further strengthening cooperation with such foreign organizations as the British Council, GoetheInstitut, Alliance Française, KOICA, JICA, Confucius Institute, and expanding the network of non-governmental training centers was emphasized. The need was noted for stimulating the study of languages in every ministry, agency, state company and large private enterprises, to introduce a special day for the study of foreign languages there and create the necessary conditions for this. Instructions were also given to create video lessons, educational films and broadcasts, as well as the development of eprograms.

ACKNOWLEDGMENT. The author expresses his gratitude to the authors cited in the references and acknowledges that he completed this work using their insightful articles. The results of the study are the same as the opinion of the authors, and are proven by various experiences and recommendations.

REFERENCE

1. Axmedova Odinaxon Inomovna.- Ingliz tilini o'qitish va o'rganishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish.- Oriental renaissance innovative, educational, natural and social sciences-2022
2. Azizkhodjaeva N. Technologies and Skills, Tashkent, 2003.
3. `XXI asrda ilm-fan taraqqiyotining rivojlanish istiqbollari va ularda innovatsiyalarning tutgan o'rni` mavzusidagi respublika ilmiy 4-onlayn konferensiyasi materiallari, Toshkent, Tadqiqot, 2019
4. Kolkova MK. Tradition and innovation in the methods of teaching foreign languages. St Petersburg: KARO; 2007.
5. Zayniddin Sanaqulov, Baxromjon Joraboyev. Chet til o'qitish metodikasida zamonaviy metodlar, 2021
6. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated 10.12.2012 «On measures to further improve the system of learning foreign languages» (No. PR1875). <https://www.lex.uz/docs/-2126032>
7. Farberman B. L. Modern Pedagogical Techniques. Tashkent, 2000.
8. O'. Hoshmov, I. Yoqubov.-" Ingliz tili o'qitish metodikasi" (o'quv qo'llanma) Toshkent: " Sharq" nashriyoti
9. New pedagogical and information technologies in the education system / Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / E.S. Polat. – M.: Publishing Center «Academy». 2000.
10. Rogova G.V. "Methods of teaching English ". Leningrad, "Просвещение", 1975 г, page-195-198.\
11. Larsen-Freeman D. «Techniques and Principles in language teaching». 2nd edition -Oxford : PUP, 2003.
12. Makhmova G.T., Alimov Sh.S., Ziyayev A.I. "Innovative pedagogical technologies in the English language teaching". Tashkent 2017, "Fan va texnologiya" publishing house, page -230-232.
13. Соосаар Н., Замковская Н. «Интерактивные методы преподавания. Настольная книга преподавателя». СПб., 2004.

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI

ZAMONAVIY PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK ADABIYOTLARDA KREATIV FIKRLASH TUSHUNCHASINING TAHLILI

*Abdrimov Inoyatbek Axmedovich,
O'zbekiston respublikasi Ichki ishlar vazirligining Xorazm akademik litseyi
O'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.022>*

Annotatsiya: Ma'lumki, bugungi kunda jamiyatning ijtimoiy munosabatlarida, ish faoliyatida kreativlik ko'nikmasiga zaruriyat ortib bormoqda. Ushbu muammoni avvalo boshlang'ich ta'limdan boshlab shakllantira boshlash samarali yechimga ega bo'lishning mahsulidir. Ushbu maqolada o'quvchilarda kreativlik qobiliyati va kreativ fikrlashini rivojlantirishga doir ushbu tushunchalarning pedagogik va psixologik adabiyotlarda bayon qilingan ilmiy tahlili yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: Kreativ fikrlash, abstrak fikrlash, sintez, taqqoslash, rivojlanish genезisi, diskursiv fikrlash, reproduktiv fikrlash, vizual-majoziy fikrlash, ratsionallik, antinomiya.

АНАЛИЗ КОНЦЕПЦИИ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

*Абдримов Иноятбек Ахмедович,
Хорезмский академический лицей МВД Республики Узбекистан
Заместитель директора по воспитательной работе*

Аннотация: Известно, что сегодня возрастает потребность в творческих способностях в социальных отношениях и трудовой деятельности общества. Если начать формулировать эту проблему с самого начала начального образования, это приведет к нахождению эффективного решения. В данной статье освещен научный анализ этих концепций развития творческих способностей и творческого мышления учащихся, описанных в педагогической и психологической литературе.

Ключевые слова: Творческое мышление, абстрактное мышление, синтез, сравнение, генезис развития, дискурсивное мышление, репродуктивное мышление, наглядно-образное мышление, рациональность, антиномия.

ANALYSIS OF THE CONCEPT OF CREATIVE THINKING IN MODERN PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL LITERATURE

*Abdrimov Inoyatbek Akhmedovich,
Khorezm Academic Lyceum of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan
Deputy director for educational affairs*

Abstract: It is known that today the need for creativity skills in social relations and work activities of society is increasing. Starting to formulate this problem from the beginning of primary education is the product of having an effective solution. In this article, the scientific analysis of these concepts on the development of students' creativity and creative thinking, described in the pedagogical and psychological literature, is highlighted.

Key words: Creative thinking, abstract thinking, synthesis, comparison, genesis of development, discursive thinking, reproductive thinking, visual-figurative thinking, rationality, antinomy.

Kirish: Har qanday inson atrofida dunyoni idrok etishni va tushunishni xohlaydi. Tushunish - bu ob'ekt va hodisaning mohiyatini anglash, shuningdek ulardagi eng zarur narsalarni ko'rish

demakdir. Aytishimiz mumkinki, tushunish fikrlash deb ataladigan eng murakkab kognitiv psixologik jarayondir.

Boshlang'ich sinf yoshidagi bolalarning kreativ fikrlashini ko'rib chiqishdan oldin, fikrlash umuman psixologik jarayon sifatida nima ekanligini aniqlaymiz. Avvalo, fikrlash eng yuqori bilim jarayoni ekanligini ta'kidlaymiz. Fikrlash deganda mutlaqo yangi bilimlarni olish va mavjud bo'lgan g'oyalar va bilimlarni kreativ o'zgartirish tushuniladi. Bundan tashqari, fikrlashni inson tomonidan olingan mutlaqo yangi bilimlarni egallash deb tushunish kerak.

Maxsus aqliy jarayon sifatida fikrlash bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega. Birinchi voqelikning umumlashtirilgan aksidir. Ikkinchi, bir xil darajada muhim-ob'ektiv voqelikni bilvosita bilish.

Fikrlashning navbatdagi eng muhim xarakterli xususiyati shundaki, fikrlash deyarli har doim bilish jarayonida yoki amaliy faoliyatda yuzaga keladigan ma'lum bir muammoni hal qilish bilan bog'liq. Fikrlash har doim javob fikrlashning maqsadi bo'lgan savoldan boshlanadi. Bundan tashqari, bu savolga javob darhol emas, balki ma'lum aqliy jarayonlar yordamida amalga oshadi. Fikrlashning juda muhim xususiyati nutq bilan uzviy bog'liqlikdir. Biz har doim so'zlar bilan o'ylaymiz, ya'ni so'zlarni aytmasdan o'ylay olmaymiz. A. G. Maklakovning fikricha, "fikrlash - bu voqelikni umumlashtirilgan aks ettirilgan va bilvosita bilish jarayonidir" [12, 583 bet].

Boshqa mualliflar fikrlash orqali narsalarning mohiyatini tushunadigan g'oyalar harakatini tushunadilar. Fikrlashning natijasi tasvir emas, balki ba'zi bir g'oya va fikrdir.

Boshqa psixologik jarayonlardan farqli o'laroq, fikrlash ma'lum bir mantiq bilan bog'liq holda amalga oshiriladi. Shunga ko'ra, fikrlash tuzilishida psixologlar bir qator mantiqiy jarayonlarni ajratib ko'rsatishadi: asosiy (sintez), taqqoslash, mavhumlashtirish, umumlashtirish va aniqlashtirishni tahlil qilish. Tahlil jarayonini N. F. Talizina «biror narsani qismlarga ajratish yoki ob'ektning individual xususiyatlarini aqliy ajratish» deya tariflaydi. Ushbu jarayonning ma'nosi shundaki, ushbu jarayon yordamida biz biron bir ob'ekt yoki hodisani sezganimizda qismlarni aqliy ravishda ajratib olishimiz mumkin. Shuning uchun biz u yoki bu ob'ekt qaysi qismlardan iboratligini bilib olamiz. Aytishimiz mumkinki, tahlil kabi mantiqiy jarayon yordamida biz sezgan narsamizning tuzilishini bilib olamiz [10, 40 bet].

O'z navbatida, tadqiqotchi olimlar tahlil va sintez bir – birini to'ldirishini ta'kidlaydilar (tahlil sintez orqali, sintez esa tahlil orqali amalga oshiriladi). O'z ma'nosiga qarama-qarshi bo'lib, tahlil va sintez bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Shunga ko'ra, ushbu mantiqiy jarayonlar ikkalasi ham har bir murakkab fikrlash jarayonida ishtirok etadi [5, 104 bet].

Analitik-sintetik faoliyat qobiliyati nafaqat u yoki bu ob'ektning elementlarini, uning turli xususiyatlarini ajratib ko'rsatish yoki elementlarni bir butunga birlashtirish qobiliyatida, balki ularni yangi aloqalarga kiritish, yangi funktsiyalarini ko'rish qobiliyatida ham namoyon bo'ladi.

Taqqoslash deganda ob'ekt, hodisa belgilari o'rtasidagi o'xshashlik yoki farqni aniqlashni talab qiladigan aqliy harakatlarning mantiqiy usuli tushuniladi. Taqqoslash qobiliyatini shakllantirish bosqichma-bosqich amalga oshirilishi kerak. Taqqoslashni qabul qilish uchun quyidagi amallarni bajarish tavsiya etiladi:

- ob'ektdagi belgilarni ajratib ko'rsatish;
- ob'ektlarning umumiy xususiyatlarini belgilash;
- taqqoslash uchun asoslarni ajratib ko'rsatish;
- ob'ektlarni ushbu asosda taqqoslash [10, 96].

Mantiqiy taqqoslash jarayoni ikki yo'l bilan amalga oshirilishi mumkin: bilvosita va to'g'ridan-to'g'ri. Agar biz ikkita ob'ekt yoki hodisani bir vaqtning o'zida idrok etish orqali solishtirish imkoniga ega bo'lsak, biz to'g'ridan-to'g'ri deb ataladigan taqqoslashdan foydalanamiz. Keyin taqqoslash orqali taqqoslashni amalga oshirganimizda, biz bilvosita taqqoslashdan foydalanamiz [6, 208 bet].

Yana bir muhim mantiqiy jarayon - bu umumlashtirish, bu taqqoslash jarayoni natijalarini

og'zaki shaklda taqdim etishni anglatadi. Abstraktsiya va umumlashtirish jarayonlari bir-biriga bog'liq deb ishoniladi. Aniqlashtirish abstraktsiyaga qarama-qarshi bo'lgan jarayonni anglatadi. Aynan shu mantiqiy jarayon umumiy narsaning namunasi yoki tasviri vazifasini bajaradi.

Fikrlashning uchta asosiy shakli mavjud:

tushuncha (asosan ob'ektlar va voqelik hodisalarining umumiy, muhim va xarakterli xususiyatlarini ifoda etadigan fikr);

hukm (nafaqat bayonotni, balki ob'ektlar, hodisalar va xususiyatlarga oid har qanday pozitsiyani inkor etishni ham o'z ichiga olgan fikrlash jarayonining shakli);

xulosa (ikki yoki undan ortiq hukmdan butunlay yangi hukmni, ya'ni natija yoki natijani keltirib chiqaradigan fikrlash jarayoni) [3, 34 bet].

Xulosani hisobga olgan holda, odam asosan deduktiv va induktiv kabi xulosalardan foydalanadi deb aytishimiz mumkin. Induktiv asoslanadi fikrlash xususiyydan umumiy hukmga, deduktiv esa umumiydan xususiyyga.

Psixologiyada fikrlash turlarining quyidagi tasnifi quyidagi asoslarga ko'ra ajratiladi:

rivojlanish genezisi (vizual-samarali, vizual-majoziy, og'zaki-mantiqiy, mavhum-mantiqiy);

hal qilinadigan vazifalar tabiati (nazariy, amaliy);

batafsillik darajasi (munozarali, intuitiv);

yangilik va o'ziga xoslik darajasi (reproduktiv va samarali fikrlash) [13, 688 bet].

Vizual-samarali fikrlashning o'ziga xos xususiyati shundaki, fikrlash jarayoni haqiqiy narsalarga ega bo'lgan odam tomonidan amalga oshiriladigan amaliy transformatsion faoliyatdir. Ushbu turdagi fikrlash ishlab chiqarishda haqiqiy mehnat bilan shug'ullanadigan odamlarda rivojlangan.

Vizual-majoziy fikrlash deganda tasvirlar va tasvirlarga tayanish bilan tavsiflanadigan fikrlash turi tushuniladi. Aynan shu fikrlash turi amaliy faoliyatda yuzaga keladigan va yanada murakkab fikrlash turlarini shakllantirish uchun asos bo'lgan eng elementar hisoblanadi. Tushunchalar bilan mantiqiy jarayonlar yordamida amalga oshiriladigan fikrlash turi og'zaki mantiqiy deb ataladi.

Mavhum (abstract) - mantiqiy fikrlash - bu ob'ektning muhim aloqalari va xususiyatlarini ajratishga va ahamiyatsiz narsalardan chalg'itishga asoslangan fikrlash turi [4, 98 bet].

Nazariy fikrlash deganda nazariy xulosalarga asoslangan fikrlash turi tushuniladi. Nazariy fikrlash jarayonida qonunlar va qoidalar o'rganiladi.

Amaliy fikrlash-bu ko'p hollarda nazariy fikrlash bilan taqqoslanadigan fikrlash turi. Biroq, amaliy fikrlash maqsadlarni belgilash bilan bog'liq.

Diskursiv fikrlash - fikrlash mantig'i bilan bevosita bog'liq bo'lmagan fikrlash bilan tavsiflanadi. Shuningdek, fikrlashning bu turi vaqt o'tishi bilan rivojlanib boradi va mavzu tomonidan juda yaxshi tushunilgan bosqichlarga ega. Ushbu turdagi fikrlash intuitiv fikrlashning teskarisidir, chunki u vaqt o'tishi bilan minimallashtiriladi va bosqichlarga bo'linmaydi.

Reproduktiv fikrlash katta rol o'ynaydi, shuningdek past mahsuldorlik bilan belgilanadi. Ushbu turdagi fikrlash yordamida maktab o'quvchilari tuzilishi bilan ma'lum bo'lgan muammolarni hal qilishadi. Shuningdek, reproduktiv fikrlash nafaqat mutlaqo yangi materialni o'zlashtirishni, balki konvertatsiya talab qilinmasa, olingan bilimlarni amalda qo'llashni ham ta'minlaydi.

Samarali fikrlash kreativ deb ham ataladi. Samarali (kreativ) fikrlash deganda kreativ tasavvurga asoslangan fikrlash tushuniladi. Bu yuqori yangilik, uni olish jarayonining o'ziga xos xususiyati va intellektual shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi bilan tavsiflanadi.

Munozara:

Kreativ fikrlash har doim ham fikrlash turlaridan biri bilan bog'liq emas. Psixologlar odam qanday qilib yangi, mutlaqo g'ayrioddiy vazifalarni hal qilishini aniqlash uchun ko'p vaqt va kuch sarfladilar. Hozirgi kunga qadar ijodning psixologik tabiati haqidagi savolga aniq javob yo'q. Psixologiya muammolarni hal qilish jarayonini tavsiflashga, aniq yechimni topishga yordam beradigan shartlarni tavsiflashga imkon beradigan ba'zi ma'lumotlarga ega. Kreativ fikrlashning asosiy xususiyati nafaqat paydo bo'lgan muammolarni tahlil qilish, balki tizimli munosabatlarni

o'rnatish qobiliyatidir [1, 150 bet].

Mahalliy va xorijiy psixologlarning ta'kidlashicha, kreativlik ilmiy bilimlar predmeti sifatida o'ziga xos xususiyatlarga ega: nafaqat uni o'rganish jarayonida qiyinchilik, balki uni tavsiflashda ham qiyinchiliklar mavjud. Shunday qilib, xorijiy psixologiyada kreativ fikrlash «kreativlik» atamasi bilan bog'liq. XX asrda aql-idrok va muammo yuzaga kelgan vaziyatlarni hal qilishning muvaffaqiyati o'rtasidagi munosabatlarning etishmasligi to'g'risida ma'lumot ushbu fikrlash turini ajratib turadigan turtki bo'ldi. Shuning uchun muammoli vaziyatlarni hal qilishning muvaffaqiyati ushbu ma'lumotni vazifalarda juda tez sur'atlarda turli yo'llar bilan o'zlashtirish qobiliyatiga bog'liq. Bundan kelib chiqadiki, shunga o'xshash fikrlash turi, ijodkorlik sifatida, insonning aql-idrokidan alohida o'rganila boshlandi, bu butunlay yangi narsalarni yaratish yoki kashf qilishni anglatadi.

Ko'pgina psixologlarning fikriga ko'ra, kreativlik kreativ fikrlash sifatida qoraladi. Shuning uchun kreativ fikrlashni tavsiflovchi to'rtta parametr mavjud:

yengillik;

moslashuvchanlik;

o'ziga xoslik;

yangi o'zgacha g'oyalarni ishlab chiqish [8, 105 bet].

Kreativ fikrlash deganda bilimlarni yaratish, kashf etish va o'zgartirish bilan bog'liq bo'lgan fikrlash tushuniladi. Bularga tasavvur va boshqalar kiradi. Kreativ fikrlashni o'rganib, N. V. Drujinin shunday xulosaga keldi: «kreativ odamlar ko'pincha fikrlashning yetukligi, chuqur bilim-mulohazalari, turli xil qobiliyatlari va atrofdagi voqelikka, xulq-atvorga va xatti-harakatlarga nisbatan o'ziga xos xususiyatlarini ajoyib tarzda birlashtiradilar» degan fikrini bildiradi [9, 656 bet].

Shunday qilib, kreativ fikrlashning quyidagi xarakterli qobiliyat xususiyatlarini mavjud:

Evristik - naqshlar, xususiyatlar va munosabatlarni kashf qilishni talab qiladigan muammolarni hal qilish qobiliyati;

Ijodkorlik - butunlay yangi usullarni shakllantirish qobiliyati;

Harakatchanlik - bitta maqsad bilan birlashtirilgan muammolarni hal qilishga asoslangan mahorat;

Mustaqillik - yangi bilimlarni olishga xalaqit beradigan an'analar va qarashlarga qarshi turish qobiliyati;

Ekspozitsiya - o'rganilayotgan ob'ektning istiqbolini ko'rish, kelajakdagi holatni bashorat qilish, farazlarni taklif qilish qobiliyati;

Tizimlilik - ob'ektni butun sifatida qamrab olish qobiliyati;

Ratsionallik - eski bilim tizimini inkor etishga asoslangan mahorat;

Ochiqlik - turli g'oyalarni qabul qilish va rad etish qobiliyati;

Antinomiya - ob'ektning qarama-qarshi tomonlari yoki bir-birini istisno qiladigan ta'riflarining birligini ko'rish qobiliyati;

Umumlashtirish qobiliyati.

Psixologlar, agar inson quyidagi mantiqiy jarayonlar guruhlarini bajarishga qodir bo'lsa, kreativ fikrlashga ega ekanligini isbotladilar: tizimlar va ularning elementlarini birlashtirish, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash, tadqiqot jarayonlarini bajarish.

Matematikada kreativ fikrlashning tuzilishi quyidagicha ifodalanadi:

matematik materialni rasmiylashtirish, muammoning rasmiy tuzilishini tushunish qobiliyati;

miqdoriy va sifat munosabatlari sohasida mantiqiy fikrlash qobiliyati;

matematik mulohazalar jarayonini va tegishli harakatlar tizimini takomillashtirish qobiliyati;

matematik faoliyatda fikrlash jarayonlarining moslashuvchanligi;

fikrlash jarayonining yo'nalishini tez va erkin qayta qurish qobiliyati;

aniq, sodda, iqtisodiy va oqilona yechim topish qobiliyati;

matematik xotira;

aqliy qobiliyatlarning matematik yo'nalishi.

Kreativ fikrlash quyidagi ahamiyatsiz tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi: fikrlash jarayonlarining tezligi vaqtinchalik xususiyat sifatida, tez va aniq hisoblash qobiliyati, raqamlar va formulalarni yodlash, mavhum matematik munosabatlar va bog'liqliklarni vizual ko'rish qobiliyati.

Kreativ fikrlash har doim ham fikrlashning faqat bitta turi bilan bog'liq emas. Kreativ fikrlash jarayonida kognitiv faoliyatning o'zida motivatsiya, maqsadlar, baholash, ma'nolarga oid neoplazmalar paydo bo'ladi. Yana bir narsani aytishimiz mumkinki, kreativ fikrlash til bilan bog'liq.

Xulosa:

Shuni ta'kidlash kerakki, kreativ fikrlashni tavsiflovchi ko'rsatkichlar quyidagilar: ravonlik (tezlik), fikrning moslashuvchanligi va o'ziga xosligi. Ravonlik kabi ko'rsatkich kreativ fikrlashning fikrlash qulayligi va vazifaning aniqligi kabi tarkibiy qismlarini o'z ichiga oladi. Fikrlashning moslashuvchanligi deganda bir xil muammoni hal qilishning turli usullarini topish qobiliyati tushuniladi. Fikrlashning o'ziga xosligi-bu bir hil guruhga berilgan javobning minimal chastotasi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

I.S.Khotamov, M.K.Olimov, G.R.Madrahimova, I.S.Foziljonov "Kreativ fikrlash". Kredit-modul bo'yicha (O'quv qo'l-lanma). / T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2021. 192 bet.

Худойназаров, Э. М. (2022). Синфдан ташқари ишлар ўқувчилар мантикий фикрлашини ривожлантириш омили сифатида: <https://doi.org/10.53885/edinres.2022.8.08.032>

Khudoynazarov, E. (2023). Theoretical Foundations Of Growing Logical Thinking Of Elementary School Students. International Bulletin of Engineering and Technology, 3(5), 33-37.

Madrahimovich, K. E. (2023). Didactic Principles of Developing Logical Thinking in Students. New Scientific Trends and Challenges, 97-100.

Белошистая А.В., Левитес В.В. Развитие логического мышления младших школьников на основе использования специальной систем занятий: Монография / А.В. Белошистая, В.В. Левитес. – Мурманск: МГПУ, 2009. – 104 с.

Волков Б.С. Психология младшего школьника: уч. пособие / Б.С. Волков. – М.: Академический проект, 2005. – 208 с.

Виноградова И.П. Развитие мышления младших школьников в процессе решения нестандартных задач [Офиц. сайт]. URL: http://orenipk.ru/bank/Text/t31_11.htm (дата обращения: 13.02.2016).

Виноградова Т.И. Беглость, гибкость и оригинальность как основные компоненты в структуре креативности / Т.И. Виноградова // Научно-исследовательские публикации. – 2014. – № 4. – С. 104-108.

Дружинин В.Н. Психология общих способностей / В.Н Дружинин. – 2-е изд. – СПб.: Изд-во «Питер», 2009. – 656 с.

Талызина Н.Ф. Формирование познавательной деятельности учащихся / Н.Ф. Талызина. – М.: Знание, 2006. – 96 с.

Худойназаров, Э. М. (2020). Устные упражнения как основа формирования и развития деятельности математического мышления у учащихся начальных классов. International scientific review, (LXXI), 93-94.

Маклаков А.Г. Общая Психология: учебник для вузов / А.Г. Маклаков. – СПб.: Питер, 2008. – 583 с.

Немов Р.С. Психология / Р.С. Немов. – М.: Владос, 2003. – 688 с.

COURSERA OMMAVIY ONLAYN OCHIQ KURSLAR ORQALI TALABALARNING MUSTAQIL TA'LIM OLISH JARAYONINI TASHKILLASHTIRISH

*Abdullaeva Fayoz Naimjonovna,
Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi o'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.023>*

Ushbu maqolada MOOC (Massive open online courses) asosiy platformalarining xarakteristikallari, imkoniyatlari va Coursera ommaviy onlayn ochiq kurslar orqali talabalarning mustaqil ta'lim olish jarayonini tashkillashtirish bo'yicha tavsiya va takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Ta'lim platformalari, elektron ta'lim, MOOC, mustaqil ta'lim.

ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ ЧЕРЕЗ МАССОВЫЙ ОТКРЫТЫЙ ОНЛАЙН КУРСЫ COURSERA

*Абдуллаева Фаёза Наимжоновна,
Преподаватель Академия труда и социальных отношений*

В статье разработаны характеристики и возможности основных платформ MOOC (Массовый открытый онлайн курс), а также рекомендации и предложения по организации самостоятельного процесса обучения студентов посредством массовых открытых онлайн курсов Coursera.

Ключевые слова. Образовательные платформы, электронное обучение, MOOC, самостоятельное обучение.

ORGANIZATION OF INDEPENDENT TRAINING PROCESS FOR STUDENTS THROUGH MASSIVE OPEN ONLINE COURSES COURSERA

*Abdullayeva Fayoz Naimjonovna,
Teacher Academy of labour and social relations*

The article develops the characteristics and capabilities of the main MOOC platforms, as well as recommendations and proposals for organizing an independent learning process for students through Coursera massive open online courses.

Keywords. Educational platforms, e-learning, MOOCs, self-paced learning.

Kirish. Zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalari kun sayin rivojlanib, axborotlashtirish jarayoni tez sur'atlar bilan o'sib borayotgan hozirgi davrda ta'lim sohasida axborot resurslarini tashkil etish va ta'limda foydalanishga mamlakatimiz rahbariyati tomonidan alohida e'tibor qaratilib, bunda ta'lim sohasida axborotlashtirishning milliy tizimini shakllantirish, zamonaviy axborot texnologiyalarini ta'lim tizimiga joriy etish va jahon axborot resurslaridan foydalanishni kengaytirishga qaratilgan qator vazifalar belgilangan.

Coursera kabi ommaviy onlayn ochiq kurslardan aniq fanlarni o'qitishda foydalanishning asosiy maqsadi – dunyodagi eng rivojlangan xorijiy oliy ta'lim muassasalaridagi aniq fanlarni o'qitishdagi ilg'or pedagogik va metodik ishlanmalarini o'rganib chiqib va o'quv jarayoniga qo'llash hisobiga mamlakatimizning oliy ta'limi tizimida aniq fanlarni o'qitish jarayoni sifatini oshirishdan iboratdir. Ommaviy onlayn ochiq kurslar asosida talabaning o'quv faoliyatini tashkil etishning maqsadi zamonaviy axborot va telekommunikatsiya texnologiyalarini samarali qo'llash hisobiga va xorij tajribasidan unumli foydalangan holda, ta'lim sifatini oshirish, shuningdek, ta'lim oluvchilarda ko'proq mustaqil ta'lim olish ko'nikmasini shakllantirgan holda ta'lim dasturlarini o'zlashtirish imkoniyatini yaratishdan iboratdir.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001 yil 16 avgustdagi «Oliy ta'limning davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida»gi 343-sonli qaroriga hamda O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2009 yil 14 avgustdagi «Talabalar mustaqil ishini tashkil etish to'g'risida»gi 286-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan «Talabalar mustaqil ishini tashkil etish va nazorat qilish bo'yicha Yo'riqnoma» asosida me'yorlashtirilgan. Talaba mustaqil ishi (TMI) - muayyan fandan o'quv dasturida belgilangan bilim, ko'nikma va malakaning ma'lum bir qismini talaba tomonidan fan

o'qituvchisi maslahati va tavsiyalari asosida auditoriya va auditoriyadan tashqarida o'zlashtirilishiga yo'naltirilgan tizimli faoliyatdir.

Asosiy qism

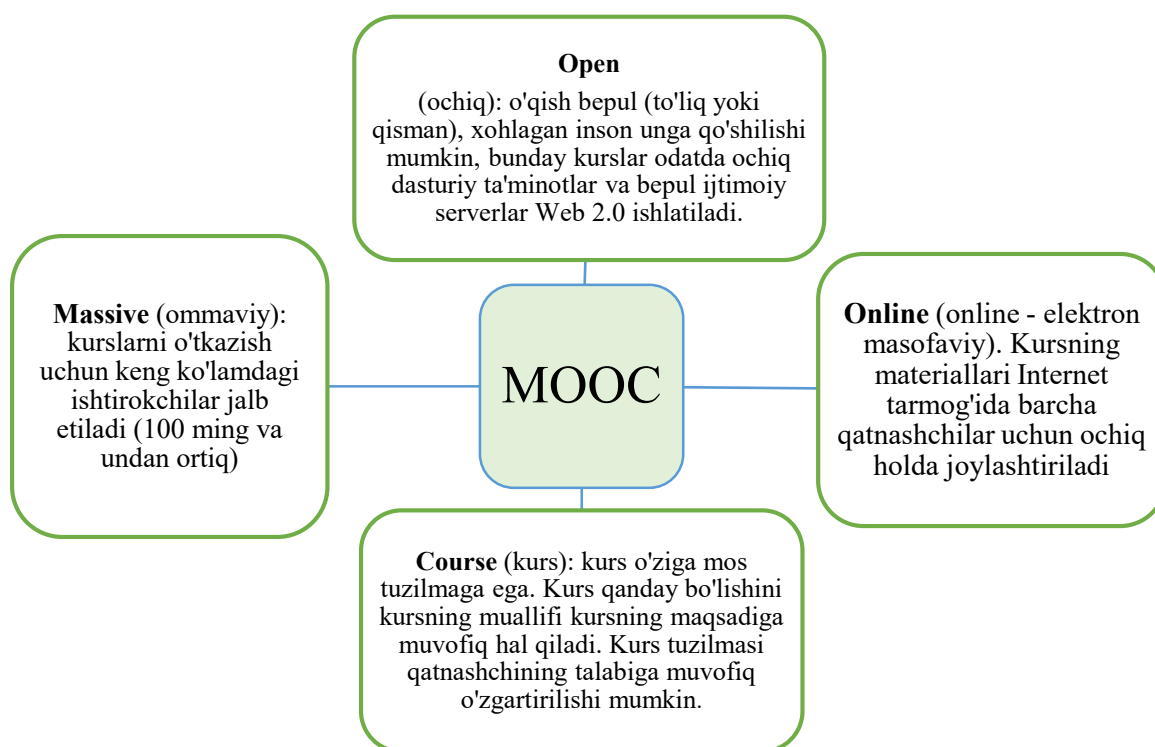
Respublikamizda boshqa ilg'or mamlakatlar qatori zamonaviy axborot texnologiyalaridan ta'limda faol foydalanishga kirishildi. Lekin elektron ta'limni joriy etishda qator qiyinchiliklar mavjud bo'lib, u quyidagilarda namoyon bo'ladi[1]:

pedagogik jamoalarning elektron ta'limni joriy etilishiga yetarli darajada tayyor emasligi;

elektron ta'lim imkoniyatlari haqida tasavvurlarning ozligi, ularni qo'llash bo'yicha metodik ishlanmalarining kamligi;

elektron ta'limda foydalaniladigan kompyuter texnologiyalari vositalarining qimmatligi va elektron ta'lim bo'yicha mutaxassislarining yetishmasligi.

Ommaviy ochiq onlayn kurslar (MOOC, Massive open online courses) XXI asr boshlari ya'ni 2000 yillarda Internet tarmog'ida alohida qo'yilgan ochiq ta'lim kurslarining davomchisi sifatida paydo bo'ldi[2]. Bu terminni 2010 yilda Shaxzoda Eduard oroli universiteti (Kanada) professori Devid Kormer tomonidan kiritildi. U MOOCni "ochiq, jamoaviy, tarqalgan, uzluksiz tarmoqdagi o'qitish" sifatida ta'riflagan. MOOC abbreviaturasi 4 ta alohida terminlardan tashkil topgan.

1-rasm. MOOC abbreviaturasi to'rtga alohida terminlari.

MOOC asosiy platformalarining xarakteristikallari. Ommaviy ochiq onlayn-kurslarini topish va undagi kurslarda o'qish uchun foydalanuvchilarga so'nggi uch yil mobaynida juda ko'p yangi MOOC-platformalar - veb-saytlar paydo bo'ldi. Bunday platformalarni adabiyotda startap (startup) atamasi bilan ham yuritiladi. Bu platformalar o'z vazifalari, hamkor universitetlari, interfeys tili va boshqa ko'rsatkichlari bilan bir-biridan farq qiladi. Onlayn-kurslari platformalarining to'liq ro'yxati ko'p bo'lganligi sababli, quyida ularning eng yirik va ko'p tarqalgan platformalari to'g'risida ma'lumotlar keltiriladi. Hozirgi kunda universitet darajasidagi onlayn-kurslar uchun uchta yirik platformalar mavjud: Coursera, Udacity va edX. Ularning barchasi AQShda joylashgan va 2012 yildan boshlab o'z faoliyatini boshlagan.

edX va Coursera platformalari 2016 yildan boshlab biznes - modelga o'tmoqda. Ya'ni talabalar ixtisoslik bo'yicha bir necha kurslarga qo'shimcha xizmatlar olishlari bo'yicha alohida mablag' to'lash imkoniyatini yaratmoqda. Bu xizmat turida talabalarga instruktorlar bilan bog'lanish, talabalar o'rtasida hamkorlikni yanada intensivlashtirish kabi xizmatlar kiradi. Bunda xizmatlar oddiy holda ko'rsatilmaydi. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, onlayn-kurslarni sekin-asta mablag' bilan ta'minlash tendensiyasiga qarab ketmoqda.

2023 yilda onlayn ta'limning eng mashhur 5 ta yo'nalishi:

- dasturlash;
- grafika dizayni;
- internet-marketing;
- boshqaruv;
- xorijiy tillar.

Coursera onlayn-kurslarining ta'lim modeli. Coursera onlayn-kurslarining ta'lim modeli, quyidagi elementlardan iborat: o'quv video ma'ruzalar, topshiriqlar, interfaol forumlar va nazorat[3,4].

Coursera onlayn-kurslarining ta'lim modeli quyidagi sxema asosida tuzilgan:

O'quv video ma'ruzalar. O'quvchi Coursera platformasida kursning ma'ruzasini tinglaydi. Ma'ruza qo'shimcha ravishda infografika va turli uslubiy materiallar bilan to'ldirilgan slaydlarni ko'rsatish bilan olib boriladi.

Topshiriqlar. Har haftada yangi video ma'ruza bilan birgalikda unga mos ravishda topshiriqlar (quizzes) beriladi. O'quvchi bu topshiriqlarni belgilangan muddatda (mustaqil ravishda, o'ziga qulay bo'lgan vaqtda) bajarishi kerak bo'ladi. Topshiriqlar tarkibiga qo'shimcha darsliklarni o'qish, internet-resurslari bilan ishlash, esse yozish, katta hajmda bo'lmagan tadqiqot yoki testdan o'tish kiradi.

Interfaol forumlar. O'quvchiga maslahat berish va o'tilgan o'quv materiallarini muhokama qilish uchun interfaol forumlar ishlatiladi.

Nazorat. Har haftada test savollariga javob berish kerak bo'ladi. Test savollari random-tasodifiy ko'rinishda beriladi. Testlarni bir necha marta topshirish mumkin, ulardan olingan maksimal ball hisobga olinadi. Coursera onlayn-kurslarining muhim pedagogik g'oyasi bajarilgan topshiriqlarni o'zaro tekshirish hisoblanadi.

Coursera onlayn - kursi tugagandan so'ng, ushbu kurs saytda arxiv ko'rinishida saqlanadi, uning materiallaridan foydalanish mumkin. Lekin vazifalar baholanmaydi va sertifikat berilmaydi.

Coursera ommaviy onlayn ochiq kurslarda aniq fanlarni mustaqil o'rganishda talabalarga quyidagi imkoniyatlarni yaratmoqda:

fanlar bo'yicha taklif etilayotgan dasturlar va kurslarning turli xilligi. Bugungi kunda masofaviy ta'lim tizimlari tanlab olish uchun juda keng spektrdagi onlayn-kurslarini taklif etmoqda. Bugun talaba o'ziga qiziqarli bo'lgan barcha mavzularni topishi mumkin, masalan, qishloq xo'jaligidan boshlab, to nanotexnologiyalargacha.

o'qish uchun to'lovlarning yo'qligi. Onlayn-dasturlarda o'qish qiymat jihatdan ozroq bo'lganligi uchun ularda o'qish imkoniyati yaratilgan. O'quv ta'lim muassasalariga qatnashish xarajati yo'qoladi, o'quv materiallari onlayn rejimi bo'lganligi sababli sarf-xarajatlar bo'lmaydi.

o'qish uchun shart-sharoitlarning yaxshiligi. O'quv ma'ruzasi va boshqa materiallar talabaga elektron variantda yetkazib beriladi. Talaba esa vazifalarni bajaradi va javoblarni elektron variantda ortga yuboradi, bu esa o'quv muassasasiga borishni istisno etadi. Bundan tashqari, vazifalarni talaba xohlagan vaqtda bajarish imkoniyatiga ega.

o'qituvchilar bilan ko'proq birgalikda ishlash. Talaba o'qituvchi bilan birga sayt orqali ochiq muloqotga kirishishi mumkin: onlayn rejimida o'quv jarayonidagi so'rovnomalar, taklifnomalarda, muhokamalarda ishtirok etishi, qiyin materiallar bo'yicha bahslashishi mumkin. Bunday muloqotlar, ayniqsa, kamtar va kamsuxan talabalar uchun qo'l kelishi mumkin. Onlayn-kurslarini o'qishda diqqatni to'plash osonroq. Chunki boshqa talabalar bo'lmaganligi sababli diqqatni to'plash uchun sharoit bo'ladi. Yana bitta ijobiy tomonlardan biri - bu ta'lim jarayonidagi hamkorlik ruhiyatidir. Talabalar o'z g'oyalari va takliflari bilan muhokamalarda ishtirok yetishadi hamda o'zaro fikr almashishadi. Bu esa bilim va malaka olishda katta ahamiyatga ega.

Qo'shimcha ta'lim olish. Coursera ommaviy onlayn ochiq kurslarda talabalar bir vaqtning o'zida ham ishlash, ham o'qish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu esa uning karyerasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Malaka oshirish. Coursera ommaviy onlayn ochiq kurslari malaka oshirish uchun katta imkoniyatlar yaratadi. Ishdan bo'shamagan holda mavjud kasblar bo'yicha yoki qo'shimcha, chuqurlashtirilgan bilim olish bo'yicha malaka oshirish mumkin.

Turli talablarning yo'qligi. Ro'yxatdan o'tish uchun faqat Internet xizmati kerak bo'ladi xolos. Bundan tashqari, yoshi, ma'lumoti va boshqa ko'rsatkichlar bo'yicha cheklash yo'q.

Coursera ommaviy onlayn ochiq kurslari ham kamchiliklardan holi emas. Ularning asosiylarini

ko'rib chiqamiz:

Rasmiy kurs sifatida tan olinmasligi. Dasturlar attestatsiya va akkreditatsiyadan o'tmaganligi sababli Coursera ommaviy onlayn ochiq kurslari va dasturlari universitet fanlari sifatida hisobga olinmaydi.

Individual yondashuvning yo'qligi va kurslarning ommaviyligi. Ta'lim muassasasidagi talabalar va o'qituvchilar nisbati har bir ta'lim oluvchiga sifatli ta'lim berish uchun proporsional bo'lishi kerak. Universitetda o'qituvchi o'zlashtirishi past bo'lgan talabalarni topish va ular bilan ishlash imkoniyatiga ega. Coursera ommaviy onlayn ochiq kurslarida bunday imkoniyat yaratilmagan, chunki kursga yozilgan talabalar soni yuqori darajada ko'p.

Kurslarni tugatmaslik. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, kursga yozilganlardan 90 foizi kursni tugatmasdan tashlab ketishmoqda. Buning sabablaridan biriga – ko'pchilikni qiziqib yozilganligini keltirish mumkin. Kurs oxirida esa o'qishga qiziqish yo'qolganligi sababli kursdan ketishmoqda.

Baholash tizimi sifati va berilayotgan materiallar sifati. Elektron o'quv jarayonida nazariy bilimlarni mustahkamlash yo'lida xizmat qiladigan amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarini o'tkazish imkoniyati mavjud emas. Kompyuter yordamida baholash tizimida ham kamchiliklar borligi kuzatilmoqda. Buning natijasida juda katta ilmiy va ijodiy mehnatni baholash muammosi paydo bo'lmoqda.

Ta'lim tizimining tayyor emasligi. Oliy ta'lim tizimida Coursera ommaviy onlayn ochiq kurslarini olib boruvchi professor-o'qituvchilar va mutaxassislarning kamligi hamda ko'pchilik professor- o'qituvchilar ommaviy o'qitish tizimiga o'tish bo'yicha kasbiy va ma'naviy tayyor emasligi kuzatilmoqda. Bundan tashqari, elektron o'qitish bo'yicha me'yoriy-huquqiy hujjatlarni zamonaviy talab darajasiga keltirish zarur.

Talabalar mustaqil ishini shartli ravishda ikkiga ajratish mumkin:

Auditoriyada amalga oshiriladigan talabalarning mustaqil ishlari. O'tilgan mavzuni qayta ishlash, kengaytirish va mustahkamlashga oid topshiriqlar bajariladi;

Auditoriya dan tashqari amalga oshiriladigan talabalarning mustaqil ishlari. O'quv dasturdagi ayrim mavzulari mustaqil holda o'zlashtirish, uyga berilgan vazifalarni bajarish, amaliy va laboratoriya ishlariga tayyorgarlik ko'rib kelish, ijodiy va ilmiy-tadqiqot xarakteridagi ishlar va hokazo.

O'quv jarayonida Coursera ommaviy onlayn ochiq kurslardan foydalangan holda mustaqil ta'lim orqali talabalar o'rganagan bilim va ko'nikmalarni shakllantirish va nazorat qilishni amalga oshirish modeli taklif etilmoqda.

Ushbu modelga muvofiq, fan bo'yicha mustaqil ishlar ro'yxati kafedra professor-o'qituvchisi tomonidan shakllantiriladi. Ro'yxatni shakllantirishda, fanning xususiyatidan kelib chiqqan holda, Coursera ommaviy onlayn ochiq kurslarda (asinxron va sinxron) talaba tomonidan mustaqil o'rganish mumkin bo'lgan kurslar va ularda bajarilishi mumkin bo'lgan mustaqil ishlar ro'yxati tuziladi. Mustaqil ishlar ro'yxati quyidagi yo'nalishlarda bo'lishi mumkin:

Mavzularni mustaqil o'zlashtirish. Mustaqil o'zlashtirilgan mavzu bo'yicha tayyorlangan matn kafedrada himoya qilinadi. Talaba mustaqil o'zlashtirgan kurslarning materiallarini konspektlashtiriladi va bu o'qituvchi tomonidan tekshiriladi va baholanadi.

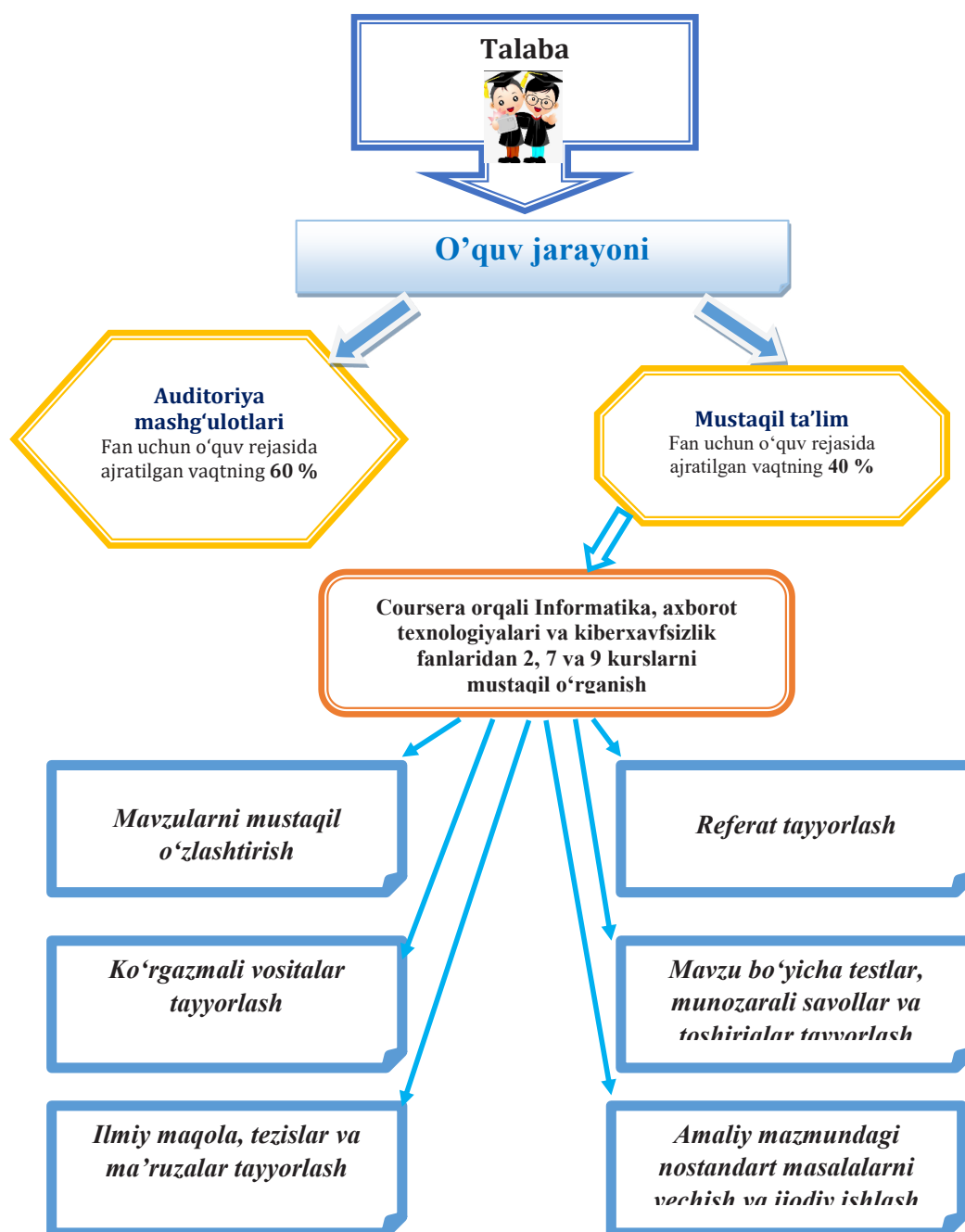
Referat tayyorlash. Talaba mustaqil o'zlashtirgan kurslarni yakunlaganidan so'ng mazkur kurs mavzusi bo'yicha referat tayyorlaydi va kafedrada ekspertlar ishtirokida himoya qilinadi.

Ko'rgazmali vositalar tayyorlash. Talaba ko'rgazmali materiallardan foydalanish bo'yicha yozma ravishda tavsiyalar tayyorlaydi va kafedrada himoya qiladi.

Mavzu bo'yicha testlar, munozarali savollar va topshiriqlar tayyorlash. Test, savol va topshiriqlar majmuasi kafedrada ekspertlar ishtirokida himoya qilinadi.

Ilmiy maqola, tezislar va ma'ruzalar tayyorlash. Tayyorlangan maqola, tezis yoki ma'ruza kafedrada himoya qilinadi.

Amaliy mazmundagi nostandart masalalarni yechish va ijodiy ishlash. Talabaning qiziqish va qobiliyatiga qarab, unga ilmiy xarakterdagi topshiriqlar berish, o'qituvchi bilan hamkorlikda ilmiy maqolalar tayyorlash va chop ettirish mumkin.

2-rasm. Coursera orqali Informatika, axborot texnologiyalari va kiberxavfsizlik fanlaridan mustaqil ta'limni tashkil etish bo'yicha tavsiya etilayotgan model.

Mamlakatimizda oliy ta'lim tizimi samaradorligini oshirish maqsadida Soursera ommaviy onlayn ochiq kurslari va ularning imkoniyatlaridan aniq fanlarni o'qitishda foydalanishda quyidagilar tavsiya va taklif etiladi.

Oliy ta'lim muassasasi (OTM)ning yo'nalishidan kelib chiqqan holda MOOC tomonidan taqdim etilayotgan kurslar Davlat ta'lim standarti, xorij tajribasidan kelib chiqqan holda yangi namunaviy o'quv rejasida asosida maxsus ishchi guruh tomonidan tanlab olinishi va rektor (o'quv ishlari bo'yicha prorektor) tomonidan tasdiqlangan ishchi o'quv rejasida va fan dasturlariga muvofiq tashkil etilishi lozim.

OTM da tuzilgan ishchi guruh talabalarining o'quv yilining o'quv fanlaridan kelib chiqqan holda MOOC tomonidan taklif etilayotgan kurslarni o'rganib chiqadi. O'rganib chiqish vaqtida qo'yidagi kriteriyalar asosida tavsiya etiladigan kurslar shakllantiriladi:

tegishli fanlar bo'yicha o'quv dasturlari mazmunini takomillashtirishni, ta'limni ishlab chiqarish bilan

integratsiyalashni ta'minlash maqsadida iqtisodiyotning turli tarmoqlari bo'yicha mamlakatimizning ilg'or zamonaviy uskunalar va texnologiyalari bilan ishlash malakasini beruvchi o'quv kurslar bo'lishi; ommaviy onlayn ochiq kurslardagi o'quv fanlari oliy ta'lim muassasasi ekspertizadan o'tgach, o'quv-uslubiy kengash tomonidan tasdiqlanadi va o'quv jarayoniga tatbiq etiladi.

Xulosa

ommaviy onlayn ochiq kurslaridan talabalarining mustaqil ta'limini tashkillashtirishda foydalanishni tashkil etish maqsadga muvofiq.

OTM MOOC taqdim qilayotgan kurslardan foydalangan holda o'quv rejasining tanlov fanlar blogini o'qitishni tashkil qilishi mumkin.

OTM MOOC taqdim qilayotgan kurslardan talabalarga fakultativ mashg'ulotlar sifatida foydalanish mumkin.

MOOC orqali ta'lim olish imkoniyatini kengaytirish maqsadida MOOCda ta'lim olgan talabalarining bilimini akkreditatsiyadan o'tkazish mexanizmini yaratish va joriy etish mumkin. Buning uchun talabalarni MOOC dan foydalanib o'qishlari bo'yicha yo'riqnoma va uslubiy ko'rsatmalar ishlab chiqish va maslahatlarni tashkil etish, targ'ibot ishlarini amalga oshirish lozim.

MOOC orqali ta'lim asosan ingliz tilidagi ekanligini inobatga olib mutaxassislik fanlarini chet tillarida o'qitishni normativ hujjatlar orqali talabga aylantirish tavsiya qilinadi.

Yuqoridagi taklif va tavsiyalarni amalga oshirilishi mamlakatimiz ta'lim tizimini ilg'or va eng reytingi baland oliy ta'lim tizimiga ega bo'lgan davlatlar qatoriga olib chiqishga xizmat qiladi deb hisoblaymiz.

Adabiyotlar

[1] Xamidov V.S., Otaqo'ziyeva Z.M, Gulyamov S., Ravshanov M., Sattarov O., Absattarov N. Oliy ta'lim sifatini ta'minlashda internet xizmatlaridan foydalanishning muammo va yechimlari. Toshkent, «Aloqachi». 2016 y.

[2] Xamidov V.S. Erkin va ochiq kodli LMS tizimlar tahlili, «Infocom.uz» jurnali, 2013 yil, №7, 8. 14-bet.

[3] Nishonov A.X. va boshqalar. Ta'limda erkin va ochiq kodli dasturiy ta'minotlar, Axborot texnologiyalari va telekommunikatsiya muammolari, respublika ilmiy-texnik konferensiyasi. Toshkent, 2012y. 121-123-6.

[4] Михеева О.П. Массовые открытые онлайн-курсы: классификация по типу организации учебного процесса, Вестник ТулГУ, выпуск 14, 2015.

MAKTABGA TAYYORLOV GURUHI TARBIYALANUVCHILARINI INGLIZ TILIDA PRODUKTIV FAOLLASHTIRISH

Asiljonova Shohsanam Doniyor qizi,

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktor va mutaxassisilarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish instituti, 13-00-08 maktabgacha ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi ixtisosligi 2-bosqich tayanch doktoranti

<https://orcid.org/0009-0006-5080-4228>

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.024>

Annottasiya: Mazkur maqolada maktabga tayyorlov guruh tarbiyalanuvchilariga xorijiy tilni o'rgatishning dolzarbligi, tarbiyalanuvchilarga xorijiy til o'rgatish uchun ajratilgan imkoniyatlar, tarbiyalanuvchilarga qo'yilgan talablar, maktabgacha ta'lim hamda maktab ta'limi o'rtasidagi uzviylik, darsliklar tahlili, produktiv nutq va uning amalga oshirilishi haqidagi ma'lumotlar hamda yoritilgan.

Kalit so'zlar: Maktabga tayyorlov guruhi, faollashtirish, o'quv dasturi, darslik, produktiv nutq, retseptiv nutq, dialog, mualliflik ta'rifi, syujetli-ro'lli o'yinlar.

ПРОДУКТИВНАЯ АКТИВАЦИЯ УЧАЩИХСЯ ПОДГОТОВИТЕЛЬНОЙ ГРУППЫ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Асилжанова Шохсанам Дониёровна,

Институт переподготовки и повышения квалификации директоров и специалистов дошкольных образовательных учреждений, 13.00.08 - Докторант II степени специальности «Теории и методики дошкольного образования»

Аннотация: В данной статье рассмотрены актуальность обучения иностранному языку учащихся подготовительной группы к школе, возможности, предоставляемые для обучения иностранному языку учащихся, требования, предъявляемые к учащимся, взаимосвязь дошкольного образования и школьного образования, анализ учебников, продуктивная речь и информация о ее реализации.

Ключевые слова: Подготовительная группа к школе, активация, учебная программа, учебник, продуктивная речь, рецептивная речь, диалог, авторское описание, ролевые игры.

PRODUCTIVE ACTIVATION OF THE SCHOOL PREPARATION GROUP'S STUDENTS IN ENGLISH

Asiljonova Shohsanam,

Institute of Retraining and Advanced Training of Managers and Specialists of Preschool Education Institutions, 2nd year basic doctoral student, majoring in Theory and Methods of Preschool Education and Training.

Annotation: In this article, the urgency of teaching a foreign language to students of the preparatory group for school, the opportunities allocated for teaching a foreign language to students, the demands placed on students, the coherence between preschool education and school education, the analysis of textbooks, productive speech and the information about productive speech's implementation is highlighted.

Key words: Preparatory group for school, activation, curriculum, textbook, productive speech, receptive speech, dialogue, author's description, role-playing games.

Kirish. So'nggi yillarda maktabgacha ta'lim tashkilotlarida xorijiy tillarni o'rgatish juda ommalashgan. Ushbu o'rinda aytib o'tishimiz joizki xorijiy tillarni maktabgacha ta'lim tashkilotlarining o'quv rejasiga kiritish O'zbekistonda ham keng joriy etilgan va bugungi kunda mamlakatimizdagi barcha maktabgacha ta'lim muassasalarida xorijiy til o'rgatilmoqda. Juda ko'p bolalar bog'chalari xorijiy til sifatida ingliz tili mashg'ulotlarini o'z dasturlariga qo'shishgan va bu til uzluksiz ravishda o'qitishning barcha bosqichlarida amalga oshirilmoqda. 2012- yil 10- dekabrda qabul qilingan PQ-1875 "Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risi"dagi qarorga asosan

chet tillarini maktabning boshlang'ich sinflarida haftasiga 2 soatdan o'yin tarzida o'qitish joriy etilgan, yuqori sinflarda esa haftasiga 3 soatdan o'qitish belgilab berildi. Ushbu qaror qabul qilingandan so'ng ingliz tilini maktabgacha ta'lim muassasalarida ham xorijiy tillarni o'qitish maktabgacha ta'lim davlat dasturlariga kiritila boshlandi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 2020-yil 22-dekabrda qabul qilingan 802- sonli "Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standartini tasdiqlash to'g'risida"gi qarorda berilgan Maktabgacha ta'limning namunaviy o'quv rejasida ikkinchi til o'quv dasturiga kiritilgan. [3,4]

Asosiy qism. "Ilk qadam" davlat dasturiga asosan katta (5-6 yosh) guruhdagi bolalar faoliyati turlarining taxminiy miqdoriga ko'ra xorijiy tilni o'qitish haftasiga 2 martadan o'quv yili mobaynida 72 mashg'ulot, Maktabga tayyorlov (6-7 yosh) guruhlari esa haftasiga 2 marotaba o'quv yili mobaynida 72 mashg'ulot, sog'lomlashtirish davri mobaynida esa haftasiga 1 marotaba 12 mashg'ulot etib belgilangan. [5]

"Ilk qadam" davlat dasturining II ilovasiga ko'ra guruhlarda ikkinchi tilga o'rgatish mashg'ulotlari katta guruhlarda 15-20 daqiqa davomida olib borilishi belgilangan. Ushbu vaqt maktabgacha ta'lim tarbiyalanuvchilarining fiziologik va psixologik holatidan kelib chiqqan holda, bolalarning diqqati, irodasi, xotira kuchi hisobga olinib belgilangan.

Xorijiy tilni o'rganish mashg'ulotlari maktabgacha ta'limdan joriy etilishining asosiy sabablaridan biri, bu xorijiy tillarni bilish bugunning asosiy talabi ekanligi bo'lsa boshqa sababi maktab ta'limida xorijiy tillarni o'rganish boshlang'ich sinflardan tashkil qilinganligidir. 7 yoshli bola maktabga keldi u yozuv, o'qish, tabiat, rasm, texnologiya kabi fanlar bilan bir qatorda xorijiy til darslarini ham o'rganishi kerak. Shu vaziyatda agar bola maktabgacha ta'lim tashkilotiga qatnagan va u yerda xorijiy til mashg'ulotlarida qatnashgan bo'lsa, demak maktab dasturida mavjud bo'lgan chet tili darsini o'zlashtirib keta oladi. Shu yerda o'rinli mulohaza paydo bo'ladiki, bog'chada olingan bilimlar va maktab dasturiga kiritilgan darsliklarimiz bir birini to'ldira oladimi, ikki ta'lim muassasasida amalda olib borilayotgan xorijiy tilni o'rgatish uchun qabul qilingan davlat dasturlari bir biriga bog'likmi?

2016-yilda M.Irisqulov, S.Xan va boshqalar hammuallifligida nashr etilgan maktabning 1-sinf o'quvchilari uchun mo'ljallangan "Kid's English" Ingliz tili darsligi hamda 2021-yilda "Cambridge University press"ning O'zbekiston uchun nashr qilingan Susanna Reed va Kay Bentley muallifligidagi Ingliz tili "Guess What 1" darsliklari tahlil qilinganda ular o'rtasidagi tafovutlar yaqqol ko'zga tashlanadi.

"Kid's English" darsligida xorijiy til - ingliz tili eng quyi darajadan boshlab o'rgatilgan, bu darslik orqali bola yil yakunida 100-150 so'z boyligiga ega bo'ladi, elementar savollarga javob beradi tevarak atrofida mavjud bo'lgan narsa buyumlarning nomlarini o'rganadi va xorijiy tilda aytib bera oladi. O'rganishning keying boshqichlarini 2- sinf "Kid's English" darsligidan davom ettiradi. Xorijiy tilda o'qish hamda yozish ko'nikmalari ham ikkinchi sinfdan shakllantiriladi. Ushbu darslik orqali o'qitilganda bola maktabga kelgan davrda xorijiy tildan past darajadagi bilimga ega ekanligi yoki bilimlari yo'qligi ahamiyatga kasb etmagan, chet tili o'rgatishning eng birinchi bosqichi sifatida shu darslik amal qilgan. Ammo, 2021-yildan maktab ta'limiga joriy etilgan "Guess What 1" darsligida bola maktab ostonasiga qadam qo'yganda, shu davrga qadar xorijiy tildan yetralicha bilimga ega bo'lishi talab qilinadi. Chunki mazkur darslik talabi boshlang'ich bilim berish emas, balki olingan boshlang'ich bilimlarni nutqda produktiv qo'llash etib belgilangan. Aynan mana shu talabdan kelib chiqqan holda xulosa qilinsa, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida olib borilayotgan ikkinchi tilga o'rgatish mashg'ulotlari tarbiyalanuvchilarning kelgusi o'qish faoliyatida eng muhim jarayon hisoblanadi.

Demak, tarbiyalanuvchilarga xorijiy tildagi dastlabgi bilimlar beruvchi: bolalar tevarak atrofida buyumlar nomlari, ilk hissiy tushunchalar, ko'p qo'llaniladigan sifatlar, sanoq sonlar, ish harakat nomlari, so'roq so'zlar va so'roq gaplar va ularning sodda javoblarini ifodalovchi so'zlar kabi leksik birliklar maktabgacha ta'lim tashkilotlarida olib boriladigan ikkinchi til mashg'ulotlarida o'qitilishi lozim. Ushbu bilimlar tarbiyalanuvchilar tomonidan nafaqat egallanishi, balki produktiv nutqda ifodalanishi kerak.

Xorijiy tillarni o'qitish davomida turli til ko'nikmalariga tayanib darslar olib boriladi. Bu ko'nikmalar sifatida tinglab tushunish, o'qish, gapirish va yozish ko'nikmalari qabul qilingan. Ushbu ko'nikmalar ikki guruhga bo'linib, produktiv va retseptiv nutq ko'nikmalari nomi bilan atalgan. Produktiv va retseptiv

nutq haqida juda ko'p olimlar tomonidan bir qancha manbaalarda ta'rif berilgan quyida ular haqida bildirilgan ba'zi fikrlar taqdim etiladi.

Taniqli ingliz metodisti, ingliz tilini xorijiy til sifatida o'qitilishida o'zining beqiyos hissasini qo'shgan trener Jeremi Harmer fikricha, xorijiy tilda produktiv nutq - so'zlovchining biror tilda mustaqil faoliyat yuritish qobiliyatidir. J. Harmer produktiv nutq tarkibiy qismlariga xorijiy tilda gapirish va yozish qobiliyatlarini kiritgan. [6]

Ingliz tili o'qitish metodikasida juda katta ilmiy ishlar muallifi hisoblangan taniqli o'zbek olimi, professor J.J. Jalolov "Chet tili o'qitish metodikasi" asarida nutq ning sodir bo'lish jarayoni haqida to'xtalib o'tar ekan produktiv nutq haqida quyidagi fikrlarni ifodalagan: "Chet tilni o'rgatish ushbu tilda nutqning sodir bo'lishi yoki idrok etilishi jarayonini tashkil qilishdir. Fikrni ifodalash psixolingvistikada (re)produktiv nutq faoliyati deyiladi, bunga gapirish va yozuv kiradi. Ifodalangan fikri (gapirish va yozuv mahsulini) idrok etish retseptiv nutq hisoblanadi." Ushbu asarda produktiv nutq hamda reproduktiv nutq parallel tushunchalar tarzida ifodalanib bir xil mazmun anglatgan. [7]

Ushbu olimlar va metodistlarning fikrlarini inobatga olgan holda biz produktiv nutqga o'z mualliflik ta'rifimizni kiritdik. Produktiv nutq - o'rganilayotgan xorijiy tilda o'quvchining o'z fikrlarini faol bayon eta olishi hisoblanib, ushbu faollik gapirish hamda yozish orqali muloqot olib borishda ifodalanadi. Retseptiv nutq esa o'quvchi tomonidan o'zgalar fikrini tushuna olishi hisoblanib, ushbu jarayon o'qish hamda tinglab tushinishda namoyon bo'ladi.

Demak produktiv nutq - xorijiy tilda fikrni faol tarzda bayon etish hisoblanib, o'z tarkibiga gapirish hamda yozish ko'nikmalarini rivojlantirish orqali muloqot jarayoniga kirib borishni olar ekan. Bizga ma'lumki, maktabgacha ta'lim jarayonida tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilari uchun "Maktabgacha yoshdagi (6-7 yosh) bolaning tayanch kompetensiyalari" ishlab chiqilgan bo'lib, bo'limning "Nutq muloqot o'qish va yozish malakalari" qismida belgilangan davrda bola uchun qo'yiladigan talablar bayon etilgan, ushbu talablarga ko'ra tarbiyalanuvchilar 6-7 yoshda ona tilda yozishning dastlabgi malakalari va vositalaridan foydalanishni bilish kompetensiyasi shakllanishi talab etiladi. Yozishning eng dastlabgi malakalari va vositalaridan foydalanishni bilish asosiy ta'lim olayotgan ona tilida shakllantirilib, ushbu talab darajasiga qo'yilgan kompetensiya o'rganilayotgan xorijiy tilga taaluqli hisoblanmaydi. Xorijiy tilda esa ushbu yoshdagi bolalarga chet tilini o'rganishga qiziqish bildirish hamda chet tili bo'yicha dastlabki bilimlarini namoyish etish kompetensiyalarini namoyish etish talablari qo'yilgan. Aynan ushbu talab normalaridan kelib chiqqan holda aytishimiz mumkinki, 6-7 yoshdagi bolalardan o'rganilayotgan xorijiy tilda yozish malakasini o'zlashtirilishi talab qilinmaydi. [5]

Produktiv nutqni rivojlantirish uchun qaysi usullardan foydalanish kerak? Maktabga tayyorlov guruhlarida olib borilayotgan xorijiy til mashg'ulotlarida tilni produktiv o'rganish uchun yetarli shart sharoitlar bilan ta'minlanganmi? Qaysi metodlardan foydalanish xorijiy tilni o'rganishda samarali natijalar beradi? Ushbu savollar bugungi kunda maktabgacha ta'limda xorijiy til o'qituvchisi sifatida faoliyat olib borayotgan pedagoglar

Yuqoridagi mulohazalardan xulosa qilishimiz mumkinki, biz maktabga tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilari bilan xorijiy til mashg'ulotlarini olib borishda bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalariga tayangan holda darslar tashkil qilishimiz lozim. Aynan shu kompetensiyalarga suyangan holda, biz bolalarga xorijiy tilni o'zlashtirishda produktiv nutq faoliyati tarkibiy qismlaridan faqatgina gapirish ko'nikmasini rivojlantirishga e'tiborimizni qaratishimiz lozim bo'ladi.

Maktabgacha davrda inson umri davomida egallanadigan bilimlarni eng muhimlari va butun umr davomida foydalaniladigan bilimlar olinilishi hisobga olinsa, bu davrda o'rganilishi lozim bo'lgan xorijiy til ham shu davrda mustaxkam egallanishi joizdir. Bolalar psixologiyasiga asoslanadigan bo'lsak, bolalar bilimlarni mukammal egallashi uchun ularga qiziqarli bo'lgan usullarda darslar olib borilishi lozim. Masalan o'yinlar orqali o'rganilgan bilimlar bolalarda kelajakda foydalanish uchun eng qulaylari hisoblanadi.

Ushbu davrda ingliz tilida produktivlikni ta'minlaydigan o'yinlar sirasiga didaktik o'yinlarni, syujetli ro'lli o'yinlarni, interaktiv o'yinlarni misol qilib olishimiz mumkin. Quyida maktabgacha ta'limda ingliz tilida produktivlikni oshirish uchun qo'llanilishi mumkin bo'lgan didaktik o'yinlardan namunalar

beriladi.

Ko'rinarli so'zlar- Sight words

Kimlar uchun: katta va maktabga tayyorlov guruhi, 1-sinf

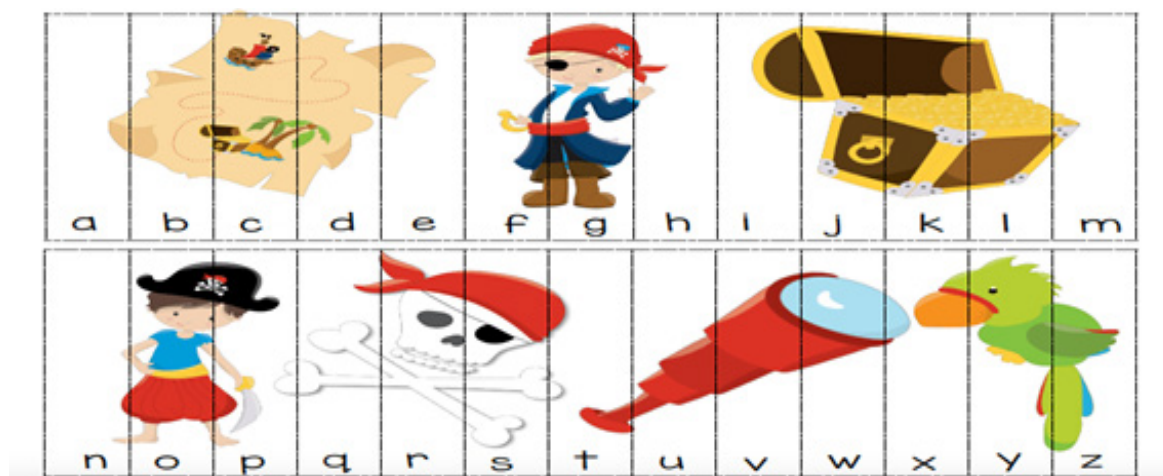
Til ko'nikmasi: "Dolch" ko'rinarli so'zlarini o'rganish, ularni nutqda produktiv qo'llash

Ko'rinarli so'zlar - bu ingliz tilida tez-tez qo'llaniladigan, ammo osonlik bilan talaffuz qilinmaydigan so'zlar. Shu sababli, bolalar ularni ko'rish orqali o'rganishlari kerak. Dolch tadqiqotchi bo'lib, ingliz tilidagi barcha matnning 50 foizini tashkil etadigan 220 ta eng keng tarqalgan so'zlarni aniqlagan. «I» ko'rinarli so'zi bolalar bog'cha yoshidayoq osongina o'rganadigan so'zlardan biridir.

"Sight words" o'qishning muhim qismlari hisoblanadi, lekin ularni eslab qolish qiyin bo'lishi mumkin. Ushbu "Sight words" o'yinlari bolaga so'zlarni qiziqarli va interaktiv tarzda o'rganishga yordam beradi. Ular so'zni boshqa so'zlar qatorida aniqlashlari va uni tanlashlari kerak bo'ladi. O'yinda natijadorlik oshi borishi o'laroq so'zlar ko'plab beriladi va tarbiyalanuvchilar juda ko'p so'zlar belgilangan "sight word"ni topishlari kerak bo'ladi.

Ushbu o'yin bolada avvalo diqqatni, xotirani, tezlikni oshirishga yordam berib, kelasi bosqichlarda o'qish ko'nikmasi hosil bo'lishida katta yordam beradi.[8]

Qaroqchilar alifbosi - Pirate Alphabet

Kimlar uchun: Maktabga tayyorlov guruhi

Til ko'nikmasi: Ingliz alfabitini produktiv eslab qolish.

Tarbiyalanuvchilar uzoq vaqt davomida qiziqarli ingliz tili o'rgatuvchi o'yinlar bilan shug'ullanishi mumkin. Shuning uchun bunday o'yinlar ajoyib, qisqa va foydali bo'lishi, shuningdek barcha kerakli ko'nikmalarni qamrab oladigan bo'lishi lozim. Ushbu o'yinda bolalar o'qituvchi tomonidan berilgan ovozli ko'rsatmalarni tinglashadi va ular eshitgan harflarni tanlab bosishadi. Shuningdek, bu o'yinni boshqa tarzda o'ynash ham mumkin, yuqoridagi rasm chop ettiriladi hama qismlarga ajratilib kesiladi. Bolalar predmetlar qismlarini tog'ri joylashtirish asnosida alfabitni ham o'rganishlari mumkin.

Chiroyli, rang-barang tasvirlar va jozibali musiqa bilan bu o'yin tarbiyalanuvchilarni alfabitni o'rganayotganda qiziqishlarini yanada oshirishga xizmat qilishi aniq.[8]

Xulosa. Maktabgacha va maktab davrida ingliz tilini o'qitishdagi bog'liqlik, maktab darsliklari va bugungi kunda darsliklardagi murakkablik haqida ma'lumotlarga tayanib aytishimiz mumkinki,

darslik bilan mavjud muammolardan biri maktablarda ushbu kunda qo'llanilayotgan "GuessWhat" darsliklarda asosiy talab bolalarning xorijiy tilda muloqot olib borishiga yo'naltirilgan. Ushbu darslikni mukammal o'rganib chiqish natijasida shunday qarorga kelish mumkin: maktabga tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilari maktab ostonasiga kelar ekan xorijiy tilda muloqot qilishga tayyor holda kelishlari kerak. Ushbu muloqot eng oson monologlar, dialoglar, polilog yoki savol- javoblardan ibrat bo'lishi mumkin. Tarbiyalanuvchilarni maktab ta'limiga tayyorlashda ularga yetarli darajada xorijiy til bilimlarini berish bilan birga ushbu bilimlarni amaliy qo'llashga ham e'tibor qaratishimiz lozim bo'ladi. Bolalarda xorijiy tilda produktivlikni ta'minlash ustozlarning asosiy vazifalarimizdan biri bo'lishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 16 dekabrda "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida" gi O'RQ 595-sonli Qonuni.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil

8-maydagi "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini

2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-4312-son Qarori.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 29 dekabrda "2017-2021yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2707-son Qarori.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 10-dekabrda "Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risi"da gi PQ-1875-sonli Qarori.

"Ilk qadam" Davlat o'quv dasturining takomillashtirilgan ikkinchi nashri.

Jeremy Harmer. The Practice of English language Teaching. London: 4th edition, Pearson Longman. 2004. PDF

J.J.Jalolov "Chet tili o'qitish metodikasi" darslik. Toshkent, O'qituvchi. 2012.

M.Yusupova, D.Umarova, Sh.Asiljonova "Methodology of teaching Foreign languages with educational games" darslik. Toshkent. Zebo prints. 2023

MAKTABLARDA "TARBIYA" FANI O'QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR NAZARIYASI VA AMALIYOTI

Atakov Ibrat,

Toshkent amaliy fanlar universiteti Pedagogika kafedrası o'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.025>

Annotatsiya. Maqolada maktablarda 5-6-sinflarda tarbiya fanini o'qitishda o'qituvchilarning darslarda pedagogik texnologiya, interfaol metodlar va ta'limiy o'yinlardan, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, ijodiy izlanish va mantiqiy fikrlash doiralarini kengaytirish bilan birga ularni darslarda o'rganganlarini hayot bilan bog'lashga, qiziqishlarini oshirishga yordam beradigan fikrlar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: interfaol usullar, texnikaviy, axborotli, audiovizuallifaoifuqarolikpozitsiyasi, mas'uliyat, majburiyat, huquqiy ong va madaniyat, teran dunyoqarash, sog'lom e'tiqodlilik, ma'rifatparvarlik, bag'rikenglik, ma'naviy, g'oyaviy, nafosat tarbiyasi.

THEORY AND PRACTICE OF INNOVATIVE APPROACHES TO TEACHING»EDUCATION» INSCHOOLS

Atakov Ibrat,

Toshkent amaliy fanlar universiteti Pedagogika kafedrası o'qituvchisi

Abstract. In this article, the use of pedagogical technology in the classroom, interactive methods and educational games school, the use of modern information and communication technologies in teaching elementary education in primary school helps students to think independently, creative research and logical thinking. along with the expansion, ideas are articulated that help them relate what they learn in the lessons to life, increasing their interest.

Keywords: technical, informational, audiovisual active civic position, responsibility, obligation, legal consciousness and culture, deep outlook, healthy beliefs, enlightenment, tolerance, spiritual, ideological, delicate upbringing.

ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА ИННОВАЦИОННЫХ ПОДХОДОВ К ПРЕПОДАВАНИЮ «ОБРАЗОВАНИЯ» В ШКОЛАХ

Atakov Ibrat,

Toshkent amaliy fanlar universiteti Pedagogika kafedrası o'qituvchisi

Аннотация. В статье использование педагогами педагогических технологий, интерактивных методов и образовательных игр, современных информационно-коммуникационных технологий при преподавании педагогической науки в школах 5 и 6 классов позволяет учащимся мыслить самостоятельно, расширяя при этом сферу творческих исследований. и логическое мышление, представлены идеи, которые помогут им связать изученное на занятиях с жизнью и повысить интерес.

Ключевые слова: интерактивные методы, техническая, информационная, аудиовизуальная активная гражданская позиция, ответственность, обязанность, правосознание и культура, глубокое мировоззрение, здоровая вера, просвещение, толерантность, духовное, идеологическое, углубленное образование.

"Tarbiya" fani O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tashabbusi bilan umumiy o'rta ta'lim muassasalarida 2020-2021-o'quv yilidan boshlab joriy qilindi. Ushbu fan Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasining bir qismi sifatida o'quvchilarda «Milliy tiklanishdan - milliy yuksalish sari» g'oyasini singdirish, ularni ijtimoiy muvaffaqiyatli hayotga tayyorlash, faol fuqarolik pozitsiyasi, mas'uliyat, majburiyat, huquqiy ong va madaniyat, teran dunyoqarash, sog'lom e'tiqodlilik, ma'rifatparvarlik,

bag'rikenglik kabi fazilatlarni shakllantirishni maqsad qilib qo'ygan. Inson jamiyatda farovon yashashi uchun u yaxshi ta'lim-tarbiya korgan bo'lishi kerak. Zero, yurtboshimiz ham "Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz"[1], deya ta'kidlaydilar.

Tarbiya fanini o'qitishda didaktik o'yinlardan, interfaol usullardan foydalanish ta'lim jarayonida o'quvchilarni o'qitish, tarbiyalash va kamol toptirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Didaktika – ta'lim nazariyasi hisoblanadi. Didaktik o'yinlar esa o'quvchilarning ijodiy ish faoliyatini kuchaytiradi, ixtiyoriy diqqatini jamlashga yordam beradi, shuningdek xotirani takomillashtiradi. Didaktik o'yin jarayonida o'quvchilar o'zlari sezmagan holda juda ko'p harakatlarni, mashqlarni bajaradilar, turli masalalarni yechadilar[4].

Tarbiya fanini o'qitish metodikasini takomillashtirish quyidagilarni tashkil qiladi: Birinchidan, o'qituvchilar o'quvchilar bilan muhokama qilish va ulardan o'quv usullarining samarali ishlayotganini o'rganish orqali foydalanishlari tavsiya etiladi. O'quvchilarning qanday o'rganishganlarini bilish va ulardan ma'naviyatli foydalanishga intilish yordam beradi. Ikkinchidan, kompyuter texnologiyalari, internet va multimedia resurslaridan qoniqarli foydalanish, o'quvchilarni interaktiv ta'lim jarayonida qatnashish va ularni yangi ma'lumotlarga o'zlashtirishga imkoniyat yaratadi. Uchinchidan, o'quvchilarning o'z o'zlarini o'rganish va o'qish usullarini boshqarishga imkon beruvchi mudhish-fan metodikasi ishlatish tavsiya etiladi. Bu, o'quvchilarni o'zlashtirish va o'rganishga qo'shimcha ta'sir qiladi. To'rtinchidan, o'quvchilarni amaliyotlar yaratishga va o'quv materialini amaliyotlar orqali o'rganishga rag'batlantirish yordamida ta'limning ko'proq interaktiv va amaliy usulga o'tkazilishi taqdim etiladi. Beshinchidan, o'quvchilar orasida jamoaviy va guruh ishlashni ta'lim jarayonida qo'llash yordamida ularni bir-birlari bilan o'z fikrlarini o'zlashtirish va o'rganishni oshirishga yordam beradi.

Zamonaviy o'quv dasturlari va qo'llanmalardan foydalanish, o'quv materialini tartibga solish va o'quvchilarning mustaqil o'rganishiga qo'shimcha yordam beradi. Takomillashtirilgan tarbiya fanini o'qitish metodikasi o'quvchilarni o'z fikrlarini ifodalash, tahlil qilish, kreativ fikrlash va jamoaviy ishlashga rag'batlantiradi. Bu esa ularni mustaqil, fikriy va jamiyatga foydali fuqarolar sifatida tayyorlashda muhim ahamiyatga ega[5].

Tarbiya – shaxsda muayyan jismoniy, aqliy, ruhiy, axloqiy va ma'naviy sifatlarni shakllantirishga qaratilgan pedagogik jarayondir. Insonning jamiyatda yashashi uchun zarur bo'lgan xususiyatlarga ega bo'lishini ta'minlash yo'lida qo'llaniladigan chora-tadbirlar majmuasi tarbiyani tashkil qiladi. Tarbiya insonning insonligini ta'minlaydigan eng qadimiy va abadiy qadriyatdir. Tarbiyasiz alohida odam ham, kishilik jamiyati ham mavjud bo'la olmaydi. Chunki odam va jamiyatning mavjudligini ta'minlaydigan qadriyatlar tarbiya tufayligina bir avloddan boshqa avlodga o'tadi.

Pedagogik adabiyotlarda "tarbiya" atamasi keng va tor ma'nolarda qo'llaniladi. Keng ma'noda tarbiya inson shaxsini shakllantirishga, uning jamiyat ishlab chiqarishi va ijtimoiy, madaniy, ma'rifiy hayotida faol ishtirok etishini ta'minlashga qaratilgan barcha ta'sirlar, tadbirlar, harakatlar va intilishlar yig'indisini anglatadi. Bunday tushunishda tarbiya faqat oila, maktab, bolalar va yoshlar tashkilotlarida olib boriladigan tarbiyaviy ishlarni emas, balki butun ijtimoiy tuzum, uning yetakchi g'oyalari va san'atning barcha turlarini o'z ichiga oladi. Shuningdek, keng ma'nodagi tarbiya tushunchasi ichiga ta'lim va ma'lumot ham kiradi. Tor ma'noda tarbiya shaxsning jismoniy rivoji, dunyoqarashi, ma'naviy-axloqiy qiyofasi va estetik didi o'stirilishiga yo'naltirilgan pedagogik faoliyatni anglatadi. Bunda oila va tarbiyaviy muassasalar hamda jamoat tashkilotlari tarbiya ishini amalga oshiradi.

Ta'lim va ma'lumot olish tor ma'nodagi tarbiya tushunchasi ichiga kirmaydi. Lekin har qanday tarbiya ta'lim bilan chambarchas bog'liq holdagina mavjud bo'ladi. Chunki, ta'lim va ma'lumot olish jarayonida shaxsning faqat bilimi ko'payibgina qolmay, balki, axloqiy-ma'naviy sifatlari qaror topishi ham tezlashadi.

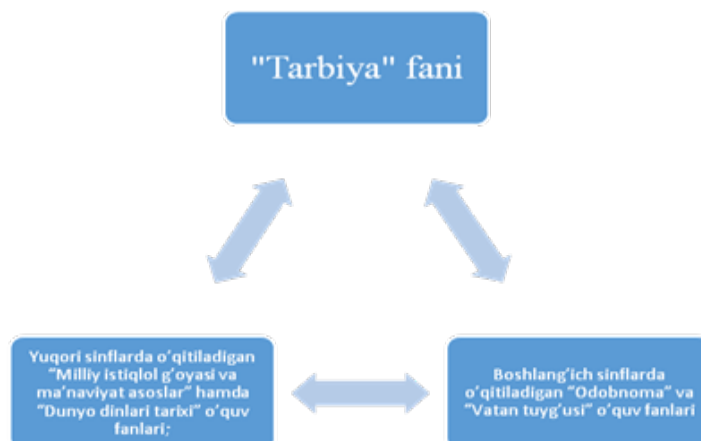
Tarbiya har qanday jamiyat va har qanday mamlakat hayotida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Yosh avlodning, umuman, jamiyat a'zolarining tarbiyasi bilan yetarlicha shug'ullanmagan mamlakat turg'unlik

va inqirozga uchraydi. Negaki, o'sishi va rivojlanishi uchvun har qanday jamiyatda ham moddiy va ma'naviy boyliklar qatorida tarbiya ham rivojlanib boradi. Tarbiya nazariyasining umumiy xususiyatlari quyidagilar bilan belgilanadi:

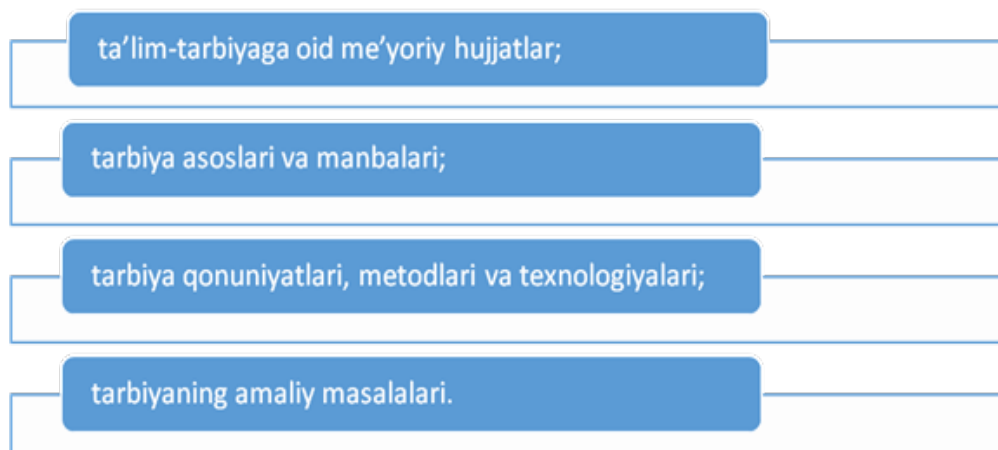

Mazkur masalalar tarbiya nazariyasining negizi sifatida O'zbekistonda ta'sis etilgan yangi "Tarbiya" fani asoslarini tashkil etadi. Shu sababli jamiyatda tarbiyaning o'rni, ahamiyati va amaliyoti odamlar tomonidan yetarli darajada idrok etilmoqda. Mazkur masala bo'yicha bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari nazariy bilim, kasbiy ko'nikma va amaliy kompetensiyalar bilan qurollanishi kerak.

“Tarbiya” fani amaldagi quyidagi fanlarni qo‘shish hisobiga tashkil etildi:

Buning natijasida yangi fan shakllantirildi. Ushbu “Tarbiya” fanining metodologik asoslarini quyidagilar tashkil etadi:

Mazkur fanni o'zlashtirish va uni o'qitishning metodikasini takomillashtirish zaruriyati quyidagilar bilan belgilanadi: fanning asoslarini chuqur bilish; fanni o'qitishning ilg'or va zamonaviy pedagogik, innovatsion hamda axborot texnologiyalarini egallash; tarbiya masalasiga doir ilmiy-tadqiqotlarni o'rganib borish; inson va jamiyat hayotida tarbiyaning tutgan o'rnini to'liq idrok etish; fan vositasida o'quvchilarini tarbiyalash metodlari va texnologiyalarini bilish; fanni o'qitish bo'yicha individual pedagogik tajribaga ega bo'lish.

Shu jihatdan "Tarbiya" fanini o'qitishda quyidagilarga e'tibor berish va ularni o'zlashtirish zaruriyat hisoblanadi:

davlat ta'lim standartlari talablari asosida o'quvchilar tomonidan odob-axloq, bilim, ko'nikma, malaka va kompetentsiyalarning to'liq o'zlashtirilishiga erishish; o'quvchilarda mustaqil va erkin fikrlashni hamda ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish; o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash va global tafakkur yuritish kompetentligini shakllantirish; umumta'lim fanlarini o'qitishning printsiplari yangi metodologiyasi asosida tarbiyaning uzviyligi va uzluksizligini ta'minlash.

"Tarbiya" fanini o'qitishda 5-6-sinflarning dars jarayonidagi faolligini oshirishda ularni jamoaviy ishlashga, fikr almashishga undaydigan interfaol usullardan samarali foydalanish mazkur fanning sifat va samaradorligini oshiradi.

Tarbiya darsini vijdon, insof, rostgo'ylik kabi muhim tushunchalarni anglatishdan boshlash kerak. 6-sinf o'quvchilari uchun rostgo'ylik haqida bilib olish muhim hayotiy ko'nikma bo'ladi. Vijdonan yashash, halol va rostgo'y bo'lishi inson uchun nihoyatda muhim.

1-dars. Vijdonan yashash (2 soatga mo'ljallangan)

Mashg'ulotdan ko'zlangan maqsad:

rostgo'y bo'lish nimani anglatishini tushuntirish;

boshqalarga nisbatan halol va rostgo'y bo'lishni o'rgatish;

rostgo'ylik nima uchun kerakligini anglatish.

1-topshiriq. Matnni sinchkovlik bilan o'qing.

Matn

Siz qiyshiq oynalar mamlakatiga tushib kolganingizni tasavvur qiling. Bu mamlakatda yashovchilar na o'ziga, na o'zgalarga rost so'zlamaydilar. Qiyshiq oynalarda o'z aksini topgan mamlakat hayoti murakkab, tushunarsiz, muammolarga to'la. Agar Siz bu o'lkaga tushib qolsangiz, na o'zingizni tushunasiz, na boshqalarni, duch kelgan voqealarini ham anglab yeta olmaysiz Xattoki qiyshiq oynalarda o'zingizni ko'ra olmaysiz, o'zligingizni anglay olmaysiz.

Biroq Sizni nafaqat bu mamlakatdagi hayotingizni, balki xaqiqiy hayotingizni o'zgartira oladigan bir insoniy xislat bor. Bu rostgo'ylik. Agarda inson har doim rost gapirsa, uning hayoti oson va yengil, sodda bo'ladi. O'z-o'zini aldashga, soxta bo'lishga xarakat qilib, kuchlarni ketkazish kerak bo'lmaydi. Aslida nima bo'layotganini faqatgina rostgo'ylik ochib beradi, voqelikdagi hayotni ko'rsatib beradi.

Rostgo'ylik – asosiy insoniy xislatlardan biri bo'lib, boshqa insonlar bilan muloqotda bo'lganda rostgo'y, samimiy, halol bo'lishni, boshqalarni aladamaslikni, o'zligini yuqotmaslikni, o'g'irlikni inkor etish, soxta bo'lmaslik, va'dalarni berib bajarishda ishonchli bo'lish demakdir.

Rostgo'y odam o'z xato va aybini tan oladi, nohaq bo'lsa o'zini oqlamaydi, boshqalarni qanday mezonlar bilan baholasa, o'zini ham shunday baholaydi. Bunday odam har qanday holatda ham xaqiqatdan voz kechmaydi, o'z nuqtai nazari va munosabatini to'g'ridan-to'g'ri aytadi, o'g'irlik qa firibgarlik qilmaydi, ahloq meyyorlariga rioya qiladi, qonunlarni buzmaydi.

O'zgalar va o'z oldida rostgo'y bo'lishdagi sifatlarni jadvalga yozing.

O'z oldida rostgo'y bo'lish	O'zgalar oldida rostgo'y bo'lish

O'z oldida rostgo'y bo'lib, boshqalar bilan yolg'onchi bo'lish mumkinmi? Yoki, aksincha, o'zgalar bilan rostgo'y bo'lib o'z oldida yolg'onchi bo'lish mumkinmi? Fikringizni ayting.

Siz uchun qay biri muhimroq: o'zi oldidami yoki o'zgalar oldida?

Vaziyat 1: Said hovlida do'stlari bilan o'ynardi. O'yin qiziqarli va hayajonli edi. Vaqt tez o'tib ketdi, kech kirdi. Said onasining ovozi eshitdi, onasi uni uyga chaqirayotgan edi. Said darhol ko'ptokni qo'ydi-da, kurtka va sumkasini olib uyga chopib ketmoqchi ediyam-ki, uni Akmal to'xtadi:

– Qaerga? Ketma, biz hali o'yinni tugatmadik-ku! Bizning jamoamiz yutay deyapti-ku!

– Men ketishim kerak. Onamlarga chaqirishingiz bilanoq kelaman deb va'da berganman.

– Ketma, qol, o'yinni tugataylik. Keyin oyingga chaqirganingizni eshitmadim dersan?! – deb taklif qildi Sardor.

– Ammo men eshitdim, siz ham eshitdingiz, – deb javob berdi Said.

– Lekin oying eshitganingni bilmaydilar-ku!

– Ha, sen xaqsan, ular bilmaydilar, ammo men bilaman-ku, dedi qat'iyatlik bilan Said va uyga yugurib ketdi.

Rostgo'ylik nima?

Said kimga nisbatan rostgo'ylik qildi: o'zi yoki o'zgalarga nisbatanmi? Javobingizni asoslab bering.

Rostgo'ylik so'ziga ma'nodoshi va zid ma'nolilarni yozing.

Ma'nodoshlar Zid ma'nolilar

Rostgo'ylik tushunchasi bilan yonma-yon vijdon tushunchasi turadi. Vijdon har birimizda bor. Vijdonni ichki to'siq bilan solishtirish mumkin, biz noto'g'ri va adolatsiz xarakat qilmoqchi bo'lganimizdabizga vijdon tusqinlik qiladi. U go'yoki bizni yomon xarakatlardan ogohlantiruvchi va ahloqiy xamda ma'naviy qadr-qimmatlarga rioya qilib yashashga undovchi ichki ovozdir. Vijdon – bu bizning qudratli yo'l boshchimiz, u bizga qaysi tarafga yurishimiz lozimligini va to'g'ri yoki noto'g'ri yurayotganimizni ko'rsatadigan sifatimizdir.

Vijdonan yashagan odam o'ziga foydasi tegmasa ham rostgo'ylik bilan harakat qiladi. “Vijdonim qiynalyapti”, “vijdon azobi” degan iboralar hammamizga tanish. Bu – yolg'on gapirganimiz, soxta bo'lganimiz, noto'g'ri, nojo'ya xarakatlarimiz natijasida paydo bo'lgan ichki bezovtalik, aybdordik hissi. Ba'zida bunday holat shu qadar kuchli bo'ladi-ki, inson tinch yashay olmaydi, o'qiy olmaydi, ishlay olmaydi. Vijdonimiz o'tgan ishlarga emas, kelajakda qiladigan ishlarimizni baholab berishi lozim, ya'ni bizni achinishimizga emas, balki noto'g'ri harakatni bajarishimizning oldini olishi, ogohlantirishi, ezgulikka yo'naltirishi kerak.

“Fanorchi ota”

Tor, qiyshiq ko'chaning o'ksik oqshomini Tursunqul akaning churuk daivozasi tepasiga o'tqizilgan bir fanorning titrak nurlarigina yoritar edi. Uni har kun kechqurun past bo'yli, burushiq yuzli bir chol kelib, yoqib ketar edi. Biz uni «Fanorchi ota», der edik. U juda yuvvosh, indamas kishiydi, kichkina narvonchasini chaqqon qo'yib, allaqanday ustalik bilan chiqar, qo'ltig'idan kir ro'molchasini olib, avaylab fanor oynalarini artardi. Fanorni yoqqach, yerga tushib, obkashdek bukilgan yelkasiga narvonchasini qo'yib birpasda ko'zdan yo'qolar edi.

Fanor qurilgan vaqtlarda butun mahalla quvonib, unga allaqanday mehr ila qaragan bo'lsalar-da, vaqt bu mehr uzoqqa cho'zilmagandi. Keyincha har kim unga parvosiz bo'la boshladi. Ayniqsa, mahalla bolalari ila fanor orasida anglashilmas dushmanlik uyg'ondi. To'planishib, avvalo bir-birimizning do'ppimizni otishar, fanorga do'ppi kiygizgan o'rtoq merganligi ila kerilar edi. Keyincha bu ham bizni zeriktira boshladi. chunki piston qadalgan yoki har turli ipaklar bilan bezalgan do'ppini kiyib olib, fanor chiroyli bir tus olar, bizni xafa qilgandek bo'lar edi. Shuning uchun qo'limizga tosh, kesak olib, fanorga hujum qilishni o'rgandik. Bunda u juda kuchsiz edi: kichkina bir kesak yoki tosh parchasi bechora fanorning oyna ko'zlarini o'pirib tushirardi. Keyin-keyin Fanorchi ota haftada uch-to'rt marta unga «yangi ko'zoynak» taqib ketishga majbur bo'lardi. U ketdi, darrov biz yangi «ko'z»ini o'yib olardik. Shunday bo'lsa-da, Fanorchi ota «Lom» deb og'iz ochmasdi. Uning bu qiligi bizga sira yoqmas, tutib olish uchun poylasa, hatto birontamizni tutib ursa ekan, der edik. Ammo shu tilaklardan bittasi ham yuzaga chiqmasdi. Bir kun, namozshom vaqti, ko'chada bolalar ko'p edi. Ichimizda eng ko'p qo'rqmaydigan, eng battol Qosim cho'loq:

«Bolalar!» — dedi. Changga botgan yuzlarimiz yangi bir narsa kutib, uning ko'zlariga tikildik. — Fanorchi ota keladigan vaqt yaqin. Sindiramiz. Nima qilar ekan? — dedi-da, qo'lga ilinadigan bir narsa qidira bosh ladi.

Qo'llarimizdan g'izillab uchgan tosh-kesaklar fanorning hamma ko'zlarini teshib o'tgan edi. Uzoqdan Fanorchi otaning bukilgan kichkina qomati yaqinlasha boshladi. Narvoncha yelkadan tushib, ta'zim ila

devorga suyandi. Fanorchi ota uning ustiga chiqdi-da, «chirt» etib, gugurti yoqdi: fanor to'rt tarafdin qulagan uy kabi ajava tusda, yana bir tomonga qiyshayib turar edi. Biz hammamiz kerilib turar edik. Ba'zilar «piq-piq» kulishdi. Chol kasal odamga o'xshab, sekin-sekin pastga tushdi. o'siq qoshlari tagida qisilib yotgan ko'zlari ila hammamizga yalingansimon qaradi-da, mayin bir tovush bilan:

— Tentak bolalarim, bu qanday gap? Fanorga tegmasanglar, bir narsa bo'ladimi? U yuqorida, sizlar pastda o'ynay beringlar-da. Bolalar jim bo'lgan edi.

— Sizlar hali yosh, ko'zlaringiz o'tkir. Qorong'i ham, yorug' ham baravar. Xufton bo'lmasdan onalaringizning quchog'ida pish-pish uxlab qolasiz hammangiz. Bizga o'xshash qari-qartanglar uchun chirog' judayam kerak, — dedi.

Bolalarning ko'zi cholda edi.

— Tunov kuni kechasi qattiq yomg'ir yog'ib turgan edi. Bu yoqqa kelsam, ko'cha qop-qorong'u. Fanorning teshik oynasi dan shamol kirib o'chirib qo'ygan. Ana u ariqning bo'yiga bor ganimda bir nima suvni shapillatardi. Yopiray, nima ekan, deb fanorchamni ariqqa tutsam, mendan ham qari bir kishi ariq dan chiqolmay yotgan ekan. Darrov qo'ldan tortdim, bir amallab chetga chiqardim, hamma yog'i loy, jiq-jiq suv. Bolalardan biri:

— Voy, boyaqish, soqoliam, yuziyam loymi?

— Hamma yog'i loy bo'lgan... Keyin yetaklab uyiga eltib qo'ydim, — dedi chol. Mening ko'zimga Fanorchi otaning degani shunday ko'rinib kelgandi, Qosim cho'loq: — Yolg'on-yolg'on! — deb baqirdi. Bolalar birdan:

— Rost! — deb javob qaytarishdi.

— Kim endi sindirsa, shuni tutib beramiz otamga, — dedi Ahmad.

Fanorchi ota:

— Ha, barakalla, endi sindirmaysizlarmi? — dedi.

— Yo'q-yo'q, — javob berdik biz shu zamon. Kichkina narvonini yana yelkasiga ilib, chol qorong'ilikka kirib yo'qoldi. Shundan beri, haqiqatan, fanorga hech shikast tegmadi. Hozir shu fanorning o'rnida sim to'r bilan o'ralgan tuxumdan kattaroq elektr lampochkasi yonib turadi. Uning uchun na yoquvchi, na gugurt, na moy kerak. Hech bir bola tegajaklik qilib tosh ham otmaydi. Uning yorug'ida yurganda yoshligimning bir parchasini va Fanorchi otanigina xotirlayman. (Oybek)

Zero, mazkur fan imkoniyatlari o'quvchida uning uchun umri davomida har daqiqa zarur bo'ladigan axloqiy sifatlarni rivojlantirishga sharoit yaratib berishi lozim. Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, "Tarbiya" fani orqali o'quvchini ma'naviy jihatdan yetuk shaxsga aylantirish mumkin. Umuman, o'qituvchi tarbiya darsida o'quvchini komil inson sifatida farovon yashashi uchun zarur bo'ladigan eng muhim sifatlarni bosqichma-bosqich o'rgatib borishi tavsiya etilad Mazkur maqolada vijdon, rostgo'ylik va insof kabi tushunchalargagina tavsiflandi. Keyingi tadqiqotlarda havas, hasad, muvaffaqiyat, mag'lubiyatdan chiqish kabi muhim tushunchalar haqida ilmiy izlanishlar olib boriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Mirziyoev Sh. Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. –T.: O'zbekiston, 2016. –14-b.

M.Quronov, Y.Risyukova, O.Tigay, O.Usmanova, S.Xafizov 5-sinf Tarbiya darsligi. T.G.Gulom nomidagi nashriyot matbaa uyi. T. 2020 yil. 105 bet.

M.Quronov, Y.Risyukova, O.Tigay, O.Usmanova, S.Xafizov 6-sinf Tarbiya darsligi. T.G.Gulom nomidagi nashriyot matbaa uyi. T. 2020 yil. 108 bet.

4. Pirnazarova A. Tarbiya fanini o'qitishda yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llash va unda ta'lim va tarbiyaning uzviyligi: tarbiya fanini o'qitishda didaktik o'yinlar//Yangi O'zbekiston talabalari axborotnomasi 2022. 77-78b.

5. Sapayev V. Tarbiya fanini o'qitishning ayrim dolzarb masalalari// Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences (E)ISSN:2181-1784 www.oriens.uz SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7 3(8), August, 2023

6.M.E.Axmedova Pedagogika Darslik.T. Tibbiyot matbaa nashriyot uyi 2022 y. 207 b.

7.Qodirov B. Komil inson tarbiyasining pedagogik asoslari.

–T.: Mehnat, 2001. -195 b.

8.Quronov M. Maktab ma'naviyati va milliy tarbiya. –T.: Fan, 1995. -118 b.

TALABALARNING O'QISH KO'NIKMASINI RIVOJLANTIRISHDA QO'LLANILADIGAN METODLAR

Azimova Guljamol Begimqul qizi,
Toshkent davlat pedagogika universiteti tayanch doktoranti
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.026>

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalarning o'qish ko'nikmasini rivojlantirishda qo'llaniladigan metodlar haqida muallifning fikr va mulohazalari bayon qilingan. Xususan, o'qishning turlariga hamda olim va metodistlarning ular haqidagi qarashlariga alohida to'xtalib o'tilgan. O'qish ko'nikmasini rivojlantirishda qo'llanilishi muhim ahamiyat kasb etadigan autentik materiallar haqida ma'lumot berilib, turkumlarga bo'lib chiqilgan. Ushbu materillar asosida darsda qo'llash uchun qo'shimcha materiallar; dars ishlanmalari taklif etilgan.

Kalit so'zlar: o'qish, ko'nikma, autentik, tur, metod, qo'shimcha material

METHODS USED IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' READING SKILLS

Azimova Guljamol Begimqul qizi,
Doctoral student of Tashkent State Pedagogical University

Abstract. This article presents the author's thoughts and opinions on the methods used in developing students' reading skills. In particular, the types of reading and the opinions of scientists and methodologists about them were specifically discussed. Information about authentic materials important for reading development is given and categorized. Based on these materials, additional materials and lesson developments are offered for use in the lesson.

Keywords: reading, skill, authentic, type, method, additional material

МЕТОДЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В РАЗВИТИИ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ УЧАЩИХСЯ

Азимова Гулжамол Бегимқул қизи,
Докторант Ташкентского государственного педагогического университета

Аннотация. В данной статье изложены мысли и мнения автора о методах, используемых в развитии навыков чтения у учащихся. В частности, специально обсуждались виды чтения и мнения о них учёных и методистов. Информация об аутентичных материалах, важных для развития навыков чтения, дана и разделена по категориям. На основе этих материалов предлагаются к использованию на уроке дополнительные материалы и разработки урока.

Ключевые слова: чтение, умение, аутентичный, тип, метод, дополнительный материал

Kirish. Ma'lumki yurtimizda chet tillarini yanada samarali o'qitishga bo'lgan e'tibor tobora kuchayib bormoqda. O'z navbatida yoshlar orasida ham qo'shimcha tillarni o'rganishga bo'lgan ehtiyoj yildan-yilga ko'payib borayotganligini e'tirof etishimiz joiz. Xususan, chet tilini o'rgangan yoshlar til egalari bilan erkin muloqot qila olishi bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Chet tilini o'rganish uchun yozish, o'qish, gapirish va tinglab tushunish malakalarini rivojlantirish talab etiladi. Ushbu ko'nikmalarni rivojlantirish bo'yicha ko'plab olimlar tadqiqot ishlarini amalga oshirishgan. Xususan, o'qish deya atalgan nutq faoliyati o'tgan asrlar mobaynida faqatgina so'z boyligini oshirishga qaratilgan hamda matnlar o'rganilayotgan chet tili madaniyatini chetlab o'tgan holda, o'quvchining o'z qadriyatlari, madaniyati, urf-odatlarinigina qamrab olgan. Bu esa o'z navbatida o'qish ko'nikmasi orqali erishiladigan samaradorlikni kamayishiga olib keldi. O'qish uchun olingan matn axborotni olib, uzatish maqsadida qo'llaniladi. Bunda matnlar turlicha bo'lishi mumkin. Birinchi tur verbal deb nomlanadi va so'z yordamida fikrlarni bayon qilishga qaratiladi. Ikkinchi tur matnlar simbolik bo'lib, matematik formula yoki ramzlar yordamida ifodalanishi mumkin. Vizual matnlar tasviriy asarlar, xaritalarni o'z ichiga oladi.

Metodlar. Chet tilini o'qitish bo'yicha faoliyat olib borgan metodistlardan biri M. Uest ga to'xtalib o'tishni lozim ko'rdik. U o'z amaliyoti haqida shunday fikrlarni aytib o'tgan edi "Men turli xil o'qish tezligini o'lchab ko'rdim, ya'ni baland ovozda, past ovozda, tezkor o'qish, so'zma-so'z o'qish, ma'lum bir axborot yoki fikrni qidirib o'qish kabilar. Men shuni aniqladimki, o'qishdan avval savollardan

foydalanish, ko‘plab o‘qishdan avvalgi mashqlar bajarish o‘qish tezligini oshirishga xizmat qiladi. Ingliz tilidan ona tiliga tarjima qilish ham o‘qish tezligini oshirishi mumkinligini aniqladim.”[1, 94]

O‘qish turlari borasida metodistlarning fikrlari turlichadir. Xususan, ularni quyidagi turlarga bo‘lish maqsadga muvofiqdir:

Analitik/sintetik o‘qish-asosiy e’tibor matndagi yangi so‘z yoki iboralarni tahlil qilib tushunishga qaratiladi. Mustaqil fahmlash imkoniyati bor lisoniy birliklar potensial leksikani tashkil qiladi. Sintetik o‘qish esa matn tarkibida faqat o‘zlashtirilgan til birliklari beriladi hamda lisoniy qiyinchiliklarga duch kelinmaydi. [2, 220-227]

Tayyorlangan/tayyorlanmagan(prepared/unprepared) o‘qish turida matn o‘qishdan oldingi tayyorgarligi nazarda tutiladi. Bunda o‘quvchi ushbu matnni o‘qish texnikasidan xabardorligi yoki bilmasligi muhim ahamiyat kasb etadi. Tayyorlangan turda mutoala davomida mazmunga oid bo‘lgan qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin va bu tabiiy hol hisoblanadi. Texnikaviy muammolar oldindan bartaraf etilgan bo‘ladi. Tayyorlanmagan turda esa, ham mazmunga, ham o‘qish texnikasiga oid muammolar bo‘lishi kuzatiladi. Matnning hajman katta yoki kichikligi uning murakkab yoki oson o‘qilishida jiddiy murakkablik kasb etmaydi, o‘qishga beriladigan matnning murakkablik darajasi uning tarkibidagi lisoniy, texnikaviy va nutqiy qiyinchiliklari bilan bog‘liq.

Lug‘atsiz/lug‘at yordamida o‘qish deganda o‘qishning bu turi quyidagicha talqin etiladi. Chet til o‘qitish metodikasida lug‘atsiz o‘qishni o‘rgatish metodik qoida sifatida qabul qilingan. Shu bilan birga ba’zi kichik hajmdagi matnlar lug‘at yordamida o‘qiladi va yozma tarjima qilinadi. Bunday o‘qish turi quyidagi dalillarga asoslanadi: mutolaa qilinayotgan matnda notanish so‘zlar mavjud bo‘lsa va ularni lug‘atsiz ma’nosini ochish imkoniyati bo‘lmasa ikki tillik (chet til va ona tili) lug‘atdan foydalaniladi. Boshqa hollarda berilgan matn tanish lisoniy birliklar asosida tuzilgan bo‘lsa ham yoki ayrim notanish so‘zlar uchraganda ham lug‘atsiz o‘qib axborot olish metodikada to‘g‘ri ish usuli sifatida tan olingan. Ushbu matnlarda notanish leksika talabaning potensial lug‘at boyligi tarkibiga kiritiladigan taqdirda shunday metodik yo‘l tutiladi. Xullas, lug‘at yordamida o‘qiladigan har qanday matn yozma tarjima qilinishi shart.

Yolg‘iz/xor bilan o‘qish asosan o‘qish texnikasi mashqi sifatida bajariladi va bu holatda yangi va foydali axborot olish asosiy maqsad maqomida bo‘lmaydi. Biroq yolg‘iz ovoz chiqarib o‘qishning ikki toifasi amalda qo‘llaniladi, birinchisi, aytganimizdek, o‘qish texnikasini rivojlantirish uchun va ikkinchisi, matnni ovoz chiqarib o‘zgalarga axborot yetkazish uchun o‘qish. Ikkinchi turdagi o‘qish, psixologlar ta’biri bilan aytganda nutq faoliyatining qo‘shimcha turlari qatorida bo‘ladi.

Ichda/Ovoz chiqarib o‘qish (silent reading/reading loudly) masalasiga kelganda shuni ta’kidlash lozimki, axborot o‘zlashtirish maqsadida eng ko‘p qo‘llaniladigan usul bu ichda (ovoz chiqarmay o‘qish). Ovoz chiqarib o‘qish esa oldingi satrlarda bayon etilganidek, o‘qish texnikasini rivojlantirish yoki o‘zga shaxslarga yozma matndan axborot yetkazish uchun o‘qish turidir. Xalqaro miqyosda chet til mutaxassislariga ma’qul va manzur bo‘lgan innovatsion o‘qish turlari - kuzatuv/tanishuv/o‘rganuv ta’lim jarayoniga keng ko‘lamda tatbiq etilgan. Bu o‘qish turlarini nafaqat rusiyazabon manbalarda balki g‘arb tillarida yozilgan metodikalarning barchasida uchratish mumkin. Ushbu turlarning ma’qul ekanligi shunda ko‘rinadiki, ularning har birida alohida matn o‘qilishi va uchallasida ham bir matnning o‘qilishi mumkinligidadir. Har ikki holatda mutolaa qiluvchining matndan olinadigan axborotlari darajalari haqida gap boradi. Kuzatuv o‘qishda matnning asosiy g‘oyasi haqida o‘quvchi fikr yuritadi. Tanishuv o‘qishda matnning umumiy mazmuniga e’tibor qaratiladi, ya’ni nima haqida gap borayotganligi o‘qish davomida aniqlanadi. O‘rganuv o‘qishda esa matnda ifoda etilgan axborotning turli qirralarini tushunib yetish tavsiya etiladi. O‘qish turlari mavzusida fikr yuritish ular bilan bevosita bog‘liq qo‘shimcha mulohazalarni bayon etishni taqozo qiladi. Jumladan, bir matn necha marta o‘qilganda tushunilishi kerak, xalqaro miqyosda tan olingan ilmiy javob quyidagicha o‘qiladigan matn bir marta mutolaa qilish yo‘li bilan tushunilishi qoida tarzida qabul qilingan. Har qanday qoidada istisno bo‘lganidek matnning u yoki bu turda o‘qilishi bir martalik, lekin bir matn uchala o‘qish turida ham bir martadan uch marta o‘qilishiga yo‘l qo‘yiladi. Yoki matn oldi topshiriqlariga ko‘ra u yoki bu turdagi o‘qish bir necha marta takrorlanishi ham mumkin. Aniqroq aytganda bir topshiriq bilan bir marta, qator topshiriq bilan hohlagan marta o‘qishga yo‘l qo‘yiladi. Faqat o‘rganuvda bir necha marta bir matnni o‘qish mumkin. Tartibi jihatidan oxirgi o‘rinda ta’rif-tavsif qilinishidan qat’iy nazar ahamiyat e’tibori bilan eng muhim o‘qish turlari hisoblanadi. [3, 432]

Natijalar va Munozara. O'qish ko'nikmasini rivojlantirishda qo'shimcha materiallardan keng foydalanish muhim ahamiyatga ega. Xususan, autentik materiallardan foydalanish o'z samarasini ko'rsatib kelmoqda. Autentik material nafaqat ushbu malakani shakllantirishga yordam beradi, balki tili o'rganilayotgan mamlakat madaniyati, urf-odatlaridan ham xabardor qiladi. Faqat darsliklar yordamida o'rganilgan chet tili bilan aynan o'sha til egalari bilan bo'ladigan muloqot vaqtida paydo bo'lishi mumkin bo'lgan tafovutlarni bartaraf etishga yordam beradi. Haqiqiy materiallar har qanday ta'lim kontekstida ajoyib manbadir. Haqiqiy material talabalarga sinfda atrof-muhitning o'zi sun'iy bo'lsa-da haqiqiy hayot tili bilan tanishishda yordam beradi.[4, 64]

Olim Gebxard asl materiallarni uch turkumga ajratib, har biriga alohida to'xtalib o'tadi.

Autentik tinglash-ko'rish materiallari.

U televideniya reklamalari, viktorina shoulari, multfilmlar, yangiliklar, komediya shoulari, filmlar, seriallar, roman va hikoyalarning professional audioyozuvlari, radio reklamalari, qo'shiqlar, hujjatli filmlardan iborat. Ushbu turkum o'zining til o'rganish va o'rgatish bo'yicha samaradorligi bilan mashhur hisoblanadi. Birinchidan, ular tinglash va talaffuz qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ikkinchidan, ingliz tili o'rganuvchilari ingliz madaniyati, urf-odatlarini, munosabatlari, belgilari, san'ati, psixologik va ijtimoiy farqlarini o'rgana olishadi.

Autentik vizual materiallar.

Slaydlar, fotosuratlar, rasmlar, bolalar rasmlari, tayoqchalar rasmlari, so'zsiz ko'cha belgilari, siluetlar, jurnal rasmlari, otkritka rasmlari, so'zsiz rasmlar kitoblar, markalar va rentgen tasvirlari ushbu toifaga kiritilgan bo'lib, bu har bir o'quvchining qiziqishi va tasavvurini rivojlantirish uchun juda foydali.

Autentik matn materiallari.

Oxirgi toifa o'qish qobiliyatini va so'z boyligini oshirish uchun zarur vositalar bilan to'la. Ular gazeta maqolalari, kino reklamalari, qo'shiq matnlari, restoran menyusi, ko'cha belgilari, ma'lumot broshyuralari, xaritalar, teleko'rsatuvlar, komikslar, tabriknomalar va avtobus jadvallari. [5, 3]

Quyida maqoladan autentik material sifatida foydalanib, ishlab chiqilgan mashqlar va savollarni ko'rib chiqamiz:

TO BRING BACK LOST MEMORIES

Our unconscious mind contains many millions of past experiences that, so far as our conscious mind knows, are lost forever. By means of several devices, we now know how to bring back lost memories. One method is "free association", used by psychiatrists. If a patient lets his conscious mind wander at will, it can give him clues to forgotten things which, if skillfully pursued by the doctor, will bring up whole networks of lost ideas and forgotten terrors. There are certain drugs which also help in this process; hypnotism, too, can be of tremendous value in exploring a patient's unconscious.

EXERCISE 1: Find words or phrases in the passage which mean the same as:

- a) for all time
- b) method for doing something, or for getting an intended result
- c) allow your thoughts to go from subject to subject; stop concentrating
- d) whenever, however, and as much as you want to
- e) something which suggests the answer to, or gives information about a problem
- f) try to find out more through questioning
- g) large number of things that are connected to each other
- h) something which causes very great fear
- i) very great; very important

EXERCISE 2: Choose the correct answer according to the passage.

1. According to the passage, it is possible

- A) to use drugs to cure patients of their past terrors
- B) to bring our lost memories to the surface through several methods
- C) that psychological problems develop through the inability to forget certain things
- D) that hypnotism can cause a patient to forget past terrors
- E) for most people to choose to forget about their past experiences

2. In the method of "free association"

- A) unpleasant memories are pushed into the unconscious mind
- B) the use of hypnotism is essential
- C) certain drugs are more effective than hypnotism

- D) all one's millions of past experiences are easily recalled
 E) the patient's co-operation is needed
 3. We can conclude from the passage that
 A) most psychological disorders are caused by the inability to forget certain things
 B) only a skillful doctor can open up one's unconscious mind
 C) our unconscious mind only contains the things we don't want to remember
 D) many of one's past experiences are stored in one's unconscious mind
 E) a patient can't be made aware of his forgotten experiences without drugs or hypnotism

EXERCISE 3: Complete the sentences by selecting words from Column B in EXERCISE 1.

1. I've decided not to..... the matter just now, but don't think I've forgotten about it.
 2. All of you have put..... effort into the campaign, so it's thanks to you that everything is going so well.
 3. The chairman has given us no..... as to what he's going to say at the meeting, so we'll just have to wait and see.
 4. The language teacher has a number of..... which she can employ in order to get her students to speak.
 5. The lecture was so boring that on several occasions I realized that my attention had started to.....

Xulosa. Chet tilini o'rganish ko'nikmalarini shakllantirish jarayonida o'quvchi ma'lumotlarni qabul qiluvchi va qayta ishlab, yetkazib beruvchi vazifasini bajaradi. Masalan, o'qish va tinglab tushunish ko'nikmalari o'quvchidan retsipient bo'lishini talab qilsa, yozish va gapirish ko'nikmalarini egallash jarayonida esa u prodyusentga aylanadi. Shuning uchun ingliz tili o'qituvchilari o'quv resurslari tanlovida pedagogik maqsadga ko'proq e'tibor berishlari kerak. Agar tanlov jarayonida qoniqarli javob berilsa, quyidagi savollar yordam berishi mumkin:

- a. Material darsning haqiqiy maqsadi uchun yaratilganmi?
 b. Material leksik manba va grammatika nuqtai nazaridan to'g'rimi?
 c. Material o'quv maqsadiga mos keladimi?
 d. Har qanday o'zgartirish talab qilinishi kerakmi?

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz joizki, chet tilida o'qish ko'nikmasini rivojlantirish uchun qo'llaniladigan autentik materiallarni tanlashda o'qituvchi o'quvchilarining yoshini, til bilish darajasini hamda matn mazmunini hisobga olishi kerak.

Adabiyotlar ro'yxati

West, M. (1960). Teaching English in Difficult Circumstances: Teaching English as a Foreign Language with Notes on the Techniques of Textbook Construction. (2nd Impression with Corrections). London, Longmans, Green.

Рахманов И.В. Методика обучения немецкому языку в VIII – X классах. Изд-во АПН РСФСР, 1956.

Jalolov J.J. Chet til o'qitish metodikasi: chet tillar oliy o'quv yurtlari(fakultetlari) talabalari uchun darslik. -Toshkent: O'qituvchi 2012.

Berardo, S. A. (2006). The use of authentic materials in the teaching of reading. The Reading Matrix, 6(2),

Siti Rahma, Muhammad Basri, Baso Jabu, (2022), The Implementation of Authentic Materials in Teaching Speaking in an Islamic Boarding School, Pinisi journal of art, humanity, social studies. Vol. 2 No.3, 2022

TALABALARDA AQLIY KOMPETENTLIKNI TAKOMILLASHTIRISH YO'NALISHLARI

Amonova Nargiza Muxtarovna,
Mustaqil izlanuvchi, Biokimyo kafedrasi assistenti,
Buxoro davlat tibbiyot instituti
<https://orcid.org/0009-0006-3870-7484>
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.027>

НАПРАВЛЕНИЯ ПОВЫШЕНИЯ УМСТВЕННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ

Амонова Наргиза Мухтаровна,
Ассистент кафедры биохимии, соискатель
Бухарский государственный медицинский институт

DIRECTIONS FOR IMPROVING MENTAL COMPETENCE IN STUDENTS

Amonova Nargiza Mukhtarovna,
Independent researcher, assistant of the Department of Biochemistry,
Bukhara State Medical Institute

Annotatsiya: Maqolada talabalarda aqliy kompetentlikni takomillashtirishning bir qator jihatlarini ko'rib o'tilgan. Xususan aqliy kompetentlik turlari va ularning rivojlanish bosqichlari, takomillashtirish yo'nalishlari haqida fikr yuritilgan. Oliy ta'lim muassasalarida talabalar kompetentligini aniqlash nihoyatda muhim masala sanaladi. Chunki talabalarning ta'lim-tarbiya jarayonida faoliyat yuritishi uning kompetentligi bilan chambarchas bog'liqdir. Shaxsning o'z-o'zini anglashi va uning qadriyatlarga munosabatlari, bu qadriyatlarni tanlay bilishi, ularni asoslash va umume'tirof etilgan ijtimoiy me'yorlar nuqtai nazaridan, shuningdek ularning ijtimoiy mavqei nuqtai nazaridan baholash qobiliyatini namoyon qilishi, shaxsning xulq-atvori, ijtimoiy xulq-atvorining aniq maqsadlari va ijtimoiy yo'nalishini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: kompetentlik, baholash, ma'lumot, kreativlik, intellektual salohiyat, yoshlar, bilim va ko'nikma.

Аннотация: В статье рассматривается ряд аспектов повышения умственной компетентности студентов. В частности, обсуждались виды умственной компетентности и этапы их развития, направления совершенствования. Определение компетентности студентов является чрезвычайно важным вопросом в высших учебных заведениях. Потому что активность студентов в образовательном процессе тесно связана с их компетентностью. Самосознание человека и его отношение к ценностям, способность выбирать эти ценности, обосновывать их и демонстрировать способность оценивать их с точки зрения общепринятых социальных норм, а также с точки зрения своего социального статуса, поведения человека. Социальное поведение имеет важное значение в определении конкретных целей и социальной направленности персонажа.

Ключевые слова: компетентность, оценка, информация, креативность, интеллектуальный потенциал, молодежь, знания и навыки.

Abstract: The article discusses a number of aspects of improving students' mental competence. In particular, the types of mental competence and their stages of development, directions for improvement were discussed. Determining the competence of students is an extremely important issue in higher education institutions. Because the activity of students in the educational process is closely related to their competence. A person's self-awareness and his attitude to values, the ability to choose these values, justify them and demonstrate the ability to evaluate them in terms of generally accepted social norms, as well as in terms of their social status, the behavior of a person, social behavior is important in determining the specific goals and social orientation of the character.

Keywords: competence, assessment, information, creativity, intellectual potential, youth, knowledge and skills.

KIRISH. Jahonda yuqori malakali, raqobatdosh, mustaqil fikrlaydigan mutaxassislarni tayyorlashga bo'lgan ehtiyoj kundan kunga ortib bormoqda. Butun dunyoda o'ziga xos tarzda amalga oshirilayotgan islohotlar jarayonida oliy ta'lim muassasalari talabalari faoliyatiga qo'yiladigan talablar ularning kasbiy, shaxsiy va intellektual salohiyatini takomillashtirish bo'yicha tadqiqotlar olib borishga zarurat borligidan dalolat beradi.

Bugungi kundagi islohotlarning asosiy maqsadi ham yurtimizda yashayotgan barcha fuqarolar uchun munosib hayot sharoitlarini tashkil qilishdan iboratdir. Shu jihatdan ham ma'naviy jihatdan mukammal rivojlangan insonni tarbiyalash, ta'lim va maorifni yuksaltirish, milliy istiklol g'oyasini o'zida mujassam etgan yangi avlodni voyaga yetkazish davlatimiz siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Ijtimoiy taraqqiyotni ro'yobga chiqarish uchun mamlakatda yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash va ularni jahon standartlari darajasiga ko'tarmoq lozim. Fan va texnikaning bugungi kun taraqqiyotiga javob berish uchun keng saviyali, bilimdon, o'z kasbining fidoiy kishisini kamol toptirish orqali davlatimizda bozor iqtisodiyotiga bardosh beradigan raqobatbardosh kasb egalarini shakllantirish lozim. Toki ular davr talablariga og'ishmay javob beradigan, qiziqishi keng, malakasi mustahkam, xotirasi barqaror, fikr yuritishi puxta, izlanuvchan, mehnatsevar, vatatparvar, iymon-e'tiqodli insonlar bo'lib voyaga yetishsin.

Yangi O'zbekiston rivojlanish yo'lida, davlat tomonidan qo'yilgan yangi maqsadlar va vazifalarga ega bo'lgan bugungi oliy ta'lim muassasalar bu yo'nalishda, ya'ni oliy o'quv yurtlarining ijtimoiy-pedagogik vazifalarini o'zgartirishda va oliy ta'lim tizimini jadal rivojlantirishga ko'maklashuvchi qator muhim ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qilishga qaratilgan eng yaxshi, ilg'or innovatsion pedagogik texnologiyalarni tarqatishda ham etakchi bo'lishga chorlangan [1].

METODLAR

Talabalarining aqliy kompetensiyasini rivojlantirish, ularda bilimga bo'lgan ehtiyojni yanada kuchaytirish, mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini shakllantirish orqali salohiyatli, qo'yilgan muammoni hal qila olish layoqatiga ega yetuk mutaxassislarni tayyorlash oliy ta'lim tizimi oldida turgan muhim vazifalardan hisoblanadi. Ayniqsa, iqtisodiyotimizning muhim tarmoqlarini jadal modernizatsiyalash va texnologik jihozlashga jamiyatimizning ustuvor yo'nalishi sifatida qaralishi masalaga jiddiy e'tibor berishni talab qiladi. Amaldagi ta'lim yo'nalishi Davlat ta'lim standartlarida bakalavrning tayyorgarlik darajasiga qo'yilgan umumiy malaka talablarida tayyorlanayotgan kadrlar o'z sohasiga oid qarorlarni mustaqil qabul qila olishi, raqobatbardosh kasbiy tayyorgarlikka ega bo'lishi, o'z ishini ilmiy asosda tashkil etishi hamda mustaqil holda o'z bilim va malakasini oshirib borish kabi xususiyatlarga ega bo'lishi qayd etilgan [2-3]. Oliy ta'lim tizimida bu xususiyatlarga ega bo'lgan kadrlarni tayyorlashda innovatsion ta'lim alohida o'rin egallaydi.

Oliy ta'lim muassasalarida talabalar kompetentligini aniqlash nihoyatda muhim masala sanaladi. Chunki talabalarining ta'lim-tarbiya jarayonida faoliyat yuritishi uning kompetentligi bilan chambarchas bog'liqdir. Hozirgi kunda Rossiya va ayrim qo'shni davlatlarning OTMlarida talabani mutaxassis sifatida shakllanganlik darajasini uning o'qish davridagi faoliyatini kompleks baholash orqali amalga oshirish taklif qilinmoqda. Bu holda talabaning quyidagi ishlardagi ishtiroki hisobga olinadi:

- kurs ishlari himoyasi natijasi;
- bitiruv malakaviy ish himoyasi natijasi;
- talabaning ilmiy-tadqiqot ishlardagi ishtiroki;
- talabaning turli tanlov, ko'rgazma va boshqa yig'inlardagi qatnashuvi;
- pedagogik va ishlab chiqarish amaliyot yakunlari;
- talabaning fan olimpiadalari, respublika va xalqaro konferensiyalar, ilmiy seminarlardagi ishtiroki va erishgan natijalari;
- talabaning sport va boshqa sohalarda erishgan yutuqlari. Yuqoridagi ko'rsatkichlarni kompleks baholash natijasida talabaning kompetentligini aniqlash mumkin deb hisoblanadi.

Kompetentlik – bu bilimlar, ko'nikmalar, ma'lumotlilik, o'z-o'zini shaxs sifatida namoyon qilish, ro'yobga chiqarish, o'zining dunyodagi o'rni, shular natijasida o'z kasbinining yashashdan maqsadini oliy maqsadi deb bilish, shaxsga yo'naltirilganligi bois, uning imkoniyatlarini to'laligicha safarbar qilish, atrofdagilar tan olishi manbai hisoblanadi.

Zamonaviy vaziyatda aqliy kompetentlik yoshlarni oliy ma'lumot olishida rivojlanadi, chunki

talabalar jamoasi yosh o'spirin hayotidagi muhim davrdir. Oliy ta'lim samaradorligini oshirish, kasbiy va ijtimoiy kompetentligi zamonaviy milliy jamiyatini rivojlantirish uchun strategik resurslarni o'z ichiga olgan yosh mutaxassislarni tayyorlash va sifatini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi, chunki ular ijtimoiy sohada samarali hamkorlikni, turli sohada innovatsion texnologiyalardan foydalanishni ta'minlaydi.

Aqliy kompetentlik - bu insonning individual fazilatlarining murakkab dinamik integral tizimi bo'lib, uning umumiy qabul qilingan ijtimoiy me'yorlar va qoidalar, qadriyatlar, shuningdek jamiyat pozitsiyalarini hisobga olgan holda ijtimoiy muhitda harakat qilish qobiliyatini ta'minlaydi. Talaba ijtimoiy bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishi, turli vaziyatlarda qaror qabul qilish tajribasiga ega bo'lishi, shuningdek, jamoa, uni o'rab turgan atrof-muhit bilan samarali muloqot qilishga tayyor bo'lishi kerak.

Oliy ta'lim tizimida aqliy kompetentlik ta'lim tizimining akademik va kasbiy profillari va darajalarini tavsiflash uchun yagona (izchil) til sifatida tushuniladi [1]. Ushbu matnda "kompetentlik" tushunchasi xabardorlik (bilim, savodxonlik, xabardorlik), tayyorgarlik (tayyor bo'lish), tayyorlik, ma'suliyat, malakali, professional kabi tushunchalar bilan sinonimdir.

Xususan, B.V.Avvo, I.G.Agapov, V.A.Adolf, I.G.Arkipov, N.A.Axtamzyan, V.V.Kraevskiy, L.A.Petrovskiy, N.Y.Tairova, A.V.Xutorskiylarning tadqiqotlarida ta'lim va tarbiya sohasida kompetentlikni shakllantirish, yosh mutaxassislarni qayta tayyorlash jarayoni ko'rib chiqiladi.

Talabalarining aqliy kompetentligining mohiyati va tuzilishini tushunishga umumiy nazariy yondashuvlar V.M.Basova, E.F.Zeer, I.A.Zimnyaya, N.V.Kuzmina, R.X.Tugusheva, I.L.Fedotenko asarlarida bayon etilgan.

Talabalarining aqliy kompetentligini shakllantirish va rivojlantirish, uning mohiyati, mazmuni va tuzilishi masalari bo'yicha esa S.S.Baxteeva, S.Z.Goncharova, A.A.Demchuk, N.V.Lyaxovalar ishlarida ko'rsa bo'ladi. Kompetentlikga asoslangan yondashuv va amaliyotga yo'naltirilgan o'qitish muammolari M.A.Bondareva, O.Y.Jidkix, M.S.Jirova, A.V.Mamatova, Y.M.Melnik, A.N.Nemtseva, P.R.Noskov asarlarida o'z aksini topgan [4].

Kompetentlik tushunchasi, qoida tariqasida, shaxsga qaratilgan tushuncha sifatida ishlatiladi:

- yosh mutaxassisning faoliyatga tayyorligi, ijtimoiy texnologiyalar va kasbiy faoliyat vositalariga aniq egalik qilish, tashkilot tomonidan qo'yilgan vazifalarni hal qilish qobiliyatida ifodalangan ta'lim natijasi;

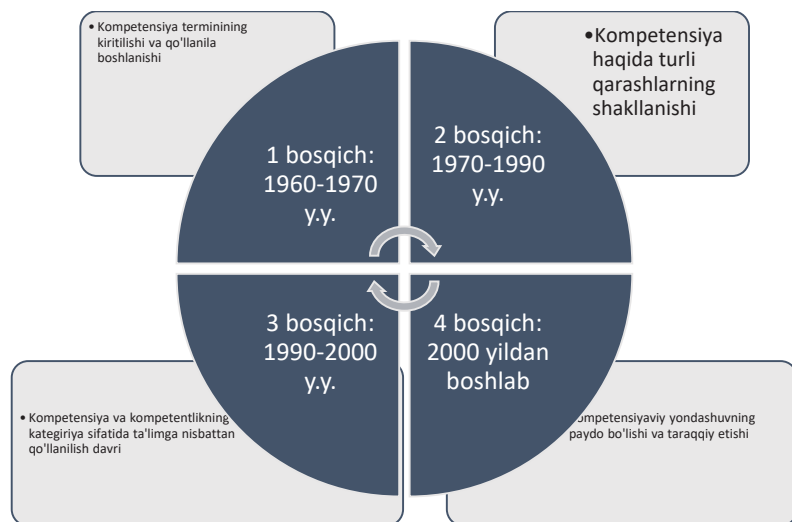
- atrofda odamlarni o'zgartirish, maqsadlarini belgilash va ularga erishishga imkon beradigan bilim, ko'nikma va tajribalarni birlashtirish shakllarining o'ziga xosligi;

- kasbiy faoliyatni amalga oshirishni va ma'lum natijalarga erishishni ta'minlaydigan xususiyatlar (motivlar, e'tiqodlar, munosabat) to'plami;

- talabalarining faoliyati natijalarining rahbariyat yoki butun jamiyat tomonidan qo'yiladigan talablarga muvofiqligi.

NATIJALAR VA MUNOZARA

Kompetensiya muammosining ta'lim sohasiga kirib kelishi va uning rivojlanish tarixini shartli ravishda to'rtta bosqichga bo'lish mumkin (1-rasm).

1-rasm. Kompetensiyaning rivojlanish bosqichlari.

Интеллектуал фаолиятнинг yana bir ko'rsatkichi talabalarining jarayonda o'zlari ishtirok etish istagi paydo bo'lishidir. Bu narsa dars davomida ko'tarilgan masalalarni muhokama qilishda o'rtoqlarining javoblariga qo'shimchalar kiritishda o'z aksini topadi [5].

Aqliy kompetentlik muhim omillardan hisoblanadi ya'ni o'rganish shu bilan birga hayotiy ko'nikmalarda shaxsning shakllanishini ta'minlaydi. Aqliy kompetentlikni rivojlantirishning muhim manbai o'qitishda o'rganilayotgan materialning mazmuni hayotiy misollar orqali yoritib berish hisoblanadi [4]. Bunda dars jarayonida talabalarining hayotiy ko'nikma va tajribalari orqali fanning mohiyatini ochib berishga intilishadi. Shu orqali talabalarda aqliy kompetentlik quyidagicha shakllanadi:

1. Bilim, ko'nikma, ko'nikmalar bilan qurollantirilladi.
2. Talabalarining dunyoqarashi, axloqiy, g'oyaviy, siyosiy, estetik fazilatlarini tarbiyalashga hissa qo'shadi.
3. Ularning bilish qiziqishini rivojlantiradi.
4. Talabalarining potentsial imkoniyatlarini aniqlaydi va amalga oshiradi.
5. Izlash va ijodiy faoliyat bilan tanishtiradi.
6. Kuzatishlar va ularning asosida o'tkazish qobiliyati xulosalarni shakllantirish.
7. Mustaqil ravishda modellashtirish va qurish qobiliyati gipotezalar;
8. Eksperimentni mustaqil ravishda o'rnatish qobiliyati va unga yangi bilimlarni olish uchun asos.
9. Hodisalar va kuzatilgan faktlarni tushuntirish qobiliyati mavjud nazariy bilimlarga asoslanib, bashorat qiling nazariyalardan kelib chiqadigan natijalar.

Aqliy kompetentlikning muhim yo'nalishlari quyidagi mezonlarning kombinatsiyasi bilan belgilanadigan darajani o'z ichiga oladi:

- bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish darajasi (bilim va ko'nikmalar sifati);
- bilim va ko'nikmalarining diapazoni va kengligi;
- maxsus vazifalarni bajarish qobiliyati;
- o'z ishini oqilona tashkil etish va rejalashtirish qobiliyati;
- nostandart vaziyatlarda bilimlardan foydalanish qobiliyati texnika, texnologiya, tashkilot va mehnat sharoitlari o'zgarganda tezda moslashishdir [5].

XULOSA

Talabalarining aqliy kompetentligi mezonlari orasida quyidagilarni ta'kidlash kerak:

1. Shaxsning o'z-o'zini anglashi va uning qadriyatlarga munosabatlari, bu qadriyatlarni tanlay bilishi, ularni asoslash va umume'tirof etilgan ijtimoiy me'yorlar nuqtai nazaridan, shuningdek ularning ijtimoiy mavqei nuqtai nazaridan baholash qobiliyatini namoyon qilishi; shaxsning xulq-atvori, ijtimoiy xulqatvorining aniq maqsadlari va ijtimoiy yo'nalishini belgilashda.
2. Shaxs o'ziga xos sharoitlarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, xilma-xillikda birlikni ko'rishi, ijtimoiy muammolarni muvaffaqiyatli hal qilishi kerak.
3. Shaxsning turli sohalarida mustaqil tanlov qilish, ushbu tanlov uchun javobgar bo'lish, harakat va muloqotning innovatsion ijtimoiy ahamiyatga ega variantlarini modellashtirish qobiliyatida namoyon bo'ladi; o'zini o'zi boshqarish, havaskorlik faoliyati, o'z-o'zini tarbiyalashda subyektivlik natijasi shaxsning mustaqilligi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Blinov V.I. (2004). Практическая подготовка будущих учителей: прогнатика, перспективы. Москва. ИОО. МОНРФ. 1-9 стр.
2. Bermus A.G. (2005). Проблемы и перспективы реализации компетентного подхода в образовании. [www.eidos.ru. http://www.eidos.ru/journal/2005/0910-12.htm](http://www.eidos.ru/journal/2005/0910-12.htm).
3. Olsson, Thomas; Martensson Katarina and Roxa, Torgny. (2010). Pedagogical competence. Swedish, Division for Development of Teaching and Learning, Uppsala University, https://mp.uu.se/documents/432512/1163536/NSHU+Eng_inlaga%5B1%5D.pdf/353a7746-fd1a-678a-f0f9-8cffe89036ad.
4. Сластенин В., Исаев И., и др. (2006). Педагогика. Учебная пособия. 576 стр.
5. Елегина В.С., Похлебаев С.М. (2012). Компетентный подход к организации обучения студентов в педагогическом вузе. Фундаментальное исследование.. № 3.

DIDAKTIK TAMOYILLAR ASOSIDA FIZIKANI O'QITISH

Boymirov Sherzod Tuxtayevich,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti v/b., dotsenti
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.028>

Zamonova Shahlo Safar qizi,
<https://orcid.org/0000-0003-2235-3803>
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya. Muallif ushbu maqolada didaktik tamoillar asosida fizika fani mavzularini o'qitishda yuqori natijalar berishi ochib bergan. O'quvchilarda mustaqil fikrlashni, kreativlikni shakillantirishda foydali metodlar o'rni keng ekanligi keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: muammoli o'qitish, kreativlik, mustaqil fikr, innovatsiya, ilmiylik, ong, tamoyillar, ko'rgazmalik.

ОБУЧЕНИЕ ФИЗИКЕ НА ОСНОВЕ ДИДАКТИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ

Боймиров Шерзод Тухтаевич,
Доцент. Институт предпринимательства и педагогики Денова

Замонова Шахло Сафаровна,
Магистрант. Институт предпринимательства и педагогики Денова

Аннотация. В данной статье автор выявил, что она дает высокие результаты при преподавании предметов физики на основе дидактических принципов. Было отмечено, что полезные методы играют большую роль в формировании самостоятельного мышления и творческих способностей учащихся.

Ключевые слова: проблемное обучение, творчество, самостоятельное мышление, инновации, наука, сознание, принципы, демонстрация.

TEACHING PHYSICS BASED ON DIDACTIC PRINCIPLES

Boymirov Sherzod Tukhtaevich,
Assistant professor. Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

Zamonova Shahlo Safar girl,
Teacher. Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

Abstract. In this article, the author revealed that it gives high results in the teaching of physics subjects based on didactic principles. It was mentioned that useful methods have a wide role in forming independent thinking and creativity in students.

Key words: problem-based learning, creativity, independent thought, innovation, science, consciousness, principles, demonstration.

Bugungi kunda har qanday fan o'qituvchisi mukammal bilimga ega bo'lishi bilan birgalikda u zamonaviy o'qitish qonuniyatlarini chuqur o'zlashtirgan bo'lishi zarur. Shunday ekan o'quv jarayonini tashkil etishda didaktik qoidalarga amal qilingandagina samarali bo'lishi mumkin. Fizika fanini o'qitishda didaktikaning tamoyillari asosida yoritilishi kerak:

ta'limning ilmiyligi va elementarligi;
ta'limning sistematikligi;
nazariy bilim bilan amaliyotning birligi;
ta'limning onglilik va ijodkorligi;
ko'rgazmalilik;
ta'limning mustahkamlilik tamoyili.

Umumta'lim maktablarida fizikaning ilmiyligi zamon talabidan kelib chiqib, o'quv dasturlari va

darsliklarida o‘z aksini topadi. Jamiyatning rivojlanishi, fizika fanining bo‘limlari kengayib borishi bilan birga umumta’lim maktablarida fizika fanining mazmuni ham yangilanib bormoqda. Fizika fanining barcha bo‘limlarida yangi – yangi kashfiyotlar qilinmoqda, ammo ularning barchasini maktab dasturiga kiritishning imkoni yo‘q. Shuning uchun fizika sohasida qilinayotgan yangiliklarning eng muhimlari tanlab olib o‘quvchilarning yoshini e’tiborga olgan holda bayon etilishi lozim. Elementarlik deganda, o‘quv mavzusini yuzakilashtirish deb tushunmaslik kerak, o‘quv mavzusining ilmiyligini saqlab qolish bilan birgalikda, uni zamonaviy o‘quv vositalari va usullar yordamida o‘quvchi tushunadigan tarzda bayon etish lozim. Elementarlik tamoyilini amalga oshirish uchun o‘qituvchidan oddiydan murakkabga, konkret narsadan abstract narsaga o‘tish, o‘quvchilarning individual xususiyatlarini, ularning tayyrgarlik darajasini hisobga olishni taqozo etadi. Buning uchun sistemalashgan ta’lim jarayonini tashkil etish kerak.

Ta’limning sistematikligi va izchilligi ta’lim maqsadlarini muvaffaqiyatli amalga oshirishning muhim vositasi bo‘lib hisoblanadi. Fizik ta’limning sistematikligini quyidagicha izohlash mumkin. Agar o‘qitish jarayonini sistema deb qarash va unda sistemali tahlil usulini qo‘llash kerak bo‘ladi. Fizikani sistemali tarzda o‘qitish o‘qituvchidan quyidagilarni nazarda tutishni taqozo etadi. O‘quv mavzularini yillar davomida mantiqan, izchil joylashtirilishi va fanlararo interaktivlikni hisobga olish. O‘quv predmeti bo‘yicha mavzularni izchil joylashtirilishi. O‘quv mavzusini o‘qituvchi tomonidan sistemali va izchil bayon etilishi. Amaliy, laboratoriya, yozma ishlar va mashqlarni yechish darslarni tashkil etishda o‘quvchilar bilimini ko‘nikma va malakalarini hisobga olish, ularning bilimini nazorat qilib boorish, muntazam sistema holiga keltirish lozim. Ta’lim jarayonidagi mavjud nuqsonlarning barchasi uning sistemaliligidan uzoqligidir.

Fizikani o‘qitishda nazariy bilim bilan amaliyotning birligi tamoyili o‘quv maqsadini amalga oshirishning muhim omili bo‘lib hisoblanadi. Shunday ekan, fizika fanining taraqqiyoti va kelajakdagi rivoji nazariy bilim bilan amaliyotning birligiga asoslanadi. Fizika tarixiga nazar solsak ba’zi fizik jarayonlarning nazariyasi yaratilib keyinchalik tajribada isbotlangan bo‘lsa, ba’zi jarayonlar avval tajribada ochilib, keyin uning nazariyasi yaratilganligining guvohi bo‘lamiz. Demak nazariy bilim bilan amaliyot o‘rtasida dialektik munosabat mavjud. Xuddi shuningdek, fizikani o‘qitish jarayonida nazariy bilim va amaliyotning birligi to‘g‘ri tashkil etish o‘qitish samaradorligini ta’minlashning vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Fizikani o‘qitishda nazariya va amaliyotning aloqasini ta’minlash va amalga oshirish oddiy ish emas. Bu masalani hal etishda ikkita xatolikka yo‘l qo‘yilishi mumkin: nazariy bilimga katta ahamiyat berib amaliyotni kamsitish yoki amaliyotga haddan ortiq ahamiyat berilib, nazariy bilimga yetarli e’tibor bermaslikdan ehtiyot bo‘lish kerak. O‘quvchilar uchun nazariy bilim bilan amaliyotni bir – biriga bog‘lash juda qiyin kechadi. Bu muammo to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilgan ta’lim usullari oqali asta – sekin hal etilib boriladi.

Ta’limning onglilik va ijodkorlik tamoyilida ham e’tibor qaratishimiz kerak. Ta’limning onglilik tamoyili o‘qitish sifati bilan bog‘liq. O‘quvchilar olgan bilim yuzaki, mexanik, yodlab olish tarzida kechsa u hech qanday samara bermaydi. Ta’lim sohasida milliy islohatlar amalga oshirilayotgan hozirgi paytda, har tomonlama kamol topgan yoshlarni tarbiyalash har qachongidan ham muhim vazifa hisoblanadi. O‘quvchilarni darsga ongli ishtirok etishlari bir necha omillarga bog‘liq:

- o‘quv maqsadi;
- o‘qitish uslubi;
- o‘quvchilar psixologiyasi.

Ta’limning onglilik tamoyili amalga oshirilgan taqdirda o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, kreativlik xislatlarini shakllantirishga erishish mumkin. Mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv kabi tushunchalar tez o‘zgaruvchan bozor iqtisodi sharoitida yoshlardan talab etilayotgan asosiy vazifa hisoblanadi.

Didaktika tarixiga nazar solsak ta’limning ko‘rgazmalilik tamoyiliga katta e’tibor berilganligining guvohi bo‘lamiz. Ko‘rgazmalilik tamoyili Ya.A.Komenskiy tomonidan kashf etilgan deb aytiladi. Ta’limning ko‘rgazmaliligiga quyidagicha ta’rif berish mumkin. “Ta’lim mavhum tasavvurlar va so‘zlar asosida emas, balkim o‘quvchi bevosita idrok etadigan konkret obrazlar orqali amalga oshiriladi”. Fizika fanini ko‘rgazmali usulda o‘qitish turli TV dasturlarda, zamonaviy kompyuter vositasida amalga oshiriladi. Hozirgi paytda ko‘zga ko‘rinmas va tez kechadigan fizik jarayonlarni kompyuter orqali modellashtrish ta’lim jarayoniga kirib kelmoqda. Ko‘rgazmalilik usuli ta’limning samaradorligini oshirishga, o‘quvchilarni darsga qiziqish bilan ishtirok etishlarini ta’minlab o‘quvchilarni fizika fanidan chuqur va mustahkam bilim olishlariga imkoniyat yartadi. Shuni ham yoddan chiqarmaslik lozimki,

ko'rgazmalilik usuli og'zaki bayon usuli bilan hamohang olib borilishi lozim. Didaktikada so'z bilan ko'rgazmalilikni qo'shib olib borishning ikki yo'li mavjud. Birinchi yo'l o'qituvchi mavzui bayon etishdan avval ko'rsatma qurollar yordamida hodisani nomoyon etadi. Ikkinchi yo'l ko'rgazma qurol namoyish etishdan avval uning bayoni beriladi. Bu ikkala usuldan qaysi biri samaraliroq? Bu usuldan qaysi birini tanlash dars mavzusiga bog'liq, birinchi usulda muommoli vaziyatvujudga keladi va u o'quvchilar diqqatini oshiradi, dars mavzusini ongli o'zlashtirishga erishiladi, ikkinchi usulda esa vaqt kamroq sarflanadi.

O'quvchilarning fizikadan o'zlashtirgan bilimlarini mustahkamligi ta'limning eng asosiy talabi hisoblanadi. Uni qanday amalga oshirish mumkin? Muayyan sistemada, mantiqan, izchillikda berilgan o'quv materialini o'quvchilar ongida uzoq saqlanadi. Shuning uchun fizikani o'qitish jarayoni yangi pedagogik texnologiyalar asosida olib borilishi lozim. Yangi pedagogik texnologiyalar asosida sistemali tahlil usuli yotadi. Mustahkam va chuqur bilimga ega o'quvchilarga mustaqil fikrlash, mavzuga ijodiy yondashuv kabi qobiliyatni egallaydilar. O'quvchilarga zamonaviy bilim berish uchun ularni fizika fanining keying paytda erishgan yutuqlaridan xabardor qilish zarurdir. Fizika fanining keyingi yutuqlaridan eng asosiylarini o'quvchilar tushuna oladigan tarzda berish fizikani o'qitish metodikasi fani zimmasiga tushadi. Bu muommo o'quv darslarida, darsliklarda yoritilib boradi.

Ta'lim jarayoni sistema deb qaralsa, sistemaning tarkibi va strukturasini aniqlash yangi pedagogik texnologiyaning asosiy vazifasi hisoblanadi. U zamonaviy o'quv – uslubiy majmuasini yaratish, o'quv – tarbiya jarayonini didaktik jihatdan ta'minlash, o'qitishning yangi samarali vositalardan foydalanishga asoslangan o'quv jarayonini yaratishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Ta'lim jarayonlarini ham sanoat texnologiyasi darajasiga ko'tarish, ya'ni bajaruvchining shaxsiga bog'liq bo'lmagan holda texnik hujjatlar talablariga to'la rioya qilinganda sifati kafolatlangan mahsulot chiqarishga erishish zamon talabi hisoblanadi. Chunki o'quv ranglarining rangba-rangligi, ta'lim mazmunining elementlari va o'quv materialining xilma-xilligi, ta'lim oluvchilarning individual xususiyatlari va boshqa ko'pgina omillar ta'lim jarayonini samaradorligiga xalaqit beradi. Ta'lim jarayoni murakkab, ochiq boshqariladigan, nohiziqli dinamik sistema deb hisoblanadi. Sistemali tahlil asosida yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etishdan ko'zda tutilgan maqsad: birinchidan, o'quvchilarning darsda faolligini oshirish, mustaqil fikrlash, ijodkorlik kabi xislatlarini shakllantirish uchun o'quvchilarni noan'anaviy o'qitish usullari bilan qurollantirish, ikkinchidan, o'quvchilarni sezgi, idrok, tasavvur, hissiyot, xarakter kabi ichki ruhiy faoliyatini kuchaytirish orqali o'qish va o'rganishning noan'anaviy usullari bilan tanishtirish.

Ko'zlangan maqsadga erishish uchun u didaktik, ruhiy, ijtimoiy pedagogik, falsafiy tamoyillarga asoslanadi. Pedagogik texnologiya sistemasida ketma – ketlik, o'zaro bog'liq sanaladi. Yangi pedagogik texnologiya ta'lim sistemasidagi o'ziga xos innovatsion yondashuv hisoblanadi. Hozirgi kunda jahon pedagogika fani ilmiy texnika taraqqiyoti ta'sirini boshidan kechirmoqda. U psixologiya, kibernetika, sistemalar nazariyasi, boshqarish nazariyasi va boshqa fanlar bilan integrallashib bormoqda. Natijada ta'lim va tarbiyaning insonning ichki qobiliyatlariga asoslangan samarali usullarini amaliyotga keng qo'llash imkoniyatlari yaratilmoqda. Xulosa qilib aytganda yangi pedagogik texnologiyalar rivojlangan xorijiy davlatlarda sinovdan o'tib o'zining hayotiy ekanligini namoyon etmoqda. Buning yaqqol isboti ushbu mamlakatlarning iqtisodiy salohiyatini yuksak darajada rivojlanib borayotganligi hisoblanadi. Ta'lim jarayonida yangi pedagogik texnologiya joriy etish orqali quyidagi muommalarni yechishga imkoniyat yaratiladi:

Bo'lajak fizik o'qituvchilarni yangi pedagogik texnologiyaning asosiy tamoyillari bilan tanishtirish.

O'quvchilar xorijiy, MDH va O'zbekistonda yangi pedagogik texnologiyalar sistemasini shakllantirishda to'plagan tajribalar bilan tanishtirish.

Bo'lajak o'qituvchilarga fizika fanini o'qitish jarayonini loyihalashtirishni o'rgatish.

O'quvchilar bilimni nazorat qilishning obektiv usulini joriy etish.

O'quvchilar bilim, ko'nikma va malakasini nazorat qilish uchun test topshiriqlarini tuzish uslubiyati bilan qurollantirish.

Yangi pedagogik texnologiya joriy etish ta'limning samaradorligini oshirish, shaxsning ta'lim markazida bo'lishini va yoshlarning mustaqil bilim olishlarini ta'minlash uchun ta'lim muassasalariga

yaxshi tayyorgarlik ko'rgan va o'z sohasidagi bilimlarini mustahkam egallashdan tashqari zamonaviy pedagogik texnologiyalarni va interfaol metodlardan (klister, muommoli o'qitish va h.k) foydalana oladigan, ulardan o'quv va tarbiyaviy mashg'ulotlarni tashkil etishda foydalanish qoidalarini biladigan o'qituvchilar kerak. "Klaster" metodi pedagogik, didaktik strategiyaning muayyan shakli bo'lib u o'quvchilarga ixtiyoriy muommolar xususida erkin, ochiq o'ylash va shaxsiy fikrlarni bemaolol bayon etish uchun sharoit yaratishga yordam beradi. Mazkur usul turli xil g'oyalar o'rtasidagi aloqalar to'g'risida fikrlash imkoniyatini beruvchi tuzilmani aniqlashni talab etadi. "Klaster" metodii aniq obektiv yo'naltirilmagan fikrlash shakli sanaladi. Undan foydalanish inson miya faoliyaning ishlash tamoyili bilan bog'liq ravishda amalga oshiriladi. Ushbu metod muayyan mavzuning o'quvchilar tomonidan chuqur hamda puxta o'zlashtirilguniga qadar fikrlash faoliyatining bir maromda bo'lishini ta'minlashga xizmat qiladi. Stil g'oyasiga muvofiq ishlab chiqarilgan "Klaster" metodi puxta o'ylangan strategiya bo'lib, undan o'quvchilar bilan yakka tartibda yoki guruh asosida tashkil etiladigan mashg'ulotlar jarayonida foydalanish mumkin. Guruh asosida tashkil etilayotgan mashg'ulotlarda qo'llanilgan ushbu metod guruh a'zolari tomonidan bildirilayotgan g'oyalarning majmui tarzida namoyon bo'ladi. Bu esa guruhning har bir a'zosi tomonidan ilgari surilayotgan g'oyalarni uyg'unlashtirish hamda ular o'rtasidagi aloqalarni topa olish imkoniyatini yaratadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Perelman Ya.I. "Qiziqarli fizika" Toshkent, 2009 - y. 6 - bet.
2. Tursunmetov K. "Ma'lumotnoma" Toshkent, 2007 – y. 13-15- betlar.
3. Yo'ldashev M. "8-sinf fizika darslik" Toshkent, 2010 – y. 105-122- betlar.
4. Mavlonova R., To'rayeva O., Holiqberdiyev K. Pedagogika. – Toshkent: O'qituvchi, 2001.
5. Toxtaxodjayeva M.X va boshqalar. Pedagogika nazariyasi va tarixi. 1-qism. – Toshkent: "Iqtisod-moliya", 1996.
6. Djorayev M. Fizika o'qitish metodikasi. - Toshkent: Abu Matbuot-Konsalt, 2015. - 280 b.

КВАЛИМЕТРИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СИСТЕМ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

Байбаева Мухайё Худайбергеновна,

*Доктор педагогических наук, профессор кафедры “Педагогика” Ташкентского
государственного педагогического университета имени Низами*

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.029>

Юлдашева Хуришда Кодировна,

преподаватель IT Park School частная школа в Яшнабадском районе

Аннотация: В статье отмечены противоречие, в развитии образовательной системы, закономерным следствием в управлении развитием образовательной системы новой компоненты - квалиметрического обеспечения, которое в свою очередь станет активно влиять на дальнейшее развитие образовательной системы. Использование квалиметрического обеспечения позволит осуществить критериально-ориентированный подход к оценке уровня образования.

Ключевые слова: квалиметрия, подход, противоречие, критерий, управление, способность, эффективность, оценка, механизм, деятельность.

QUALIMETRIC PROVISION AS A DEVELOPMENT FACTOR EDUCATIONAL SYSTEMS IN HIGH SCHOOL

Baybaeva Mukhayo Khudaibergenovna,

*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Pedagogy, Tashkent State
Pedagogical University named after Nizami*

Yuldasheva Khurshida Kodirovna,

teacher IT Park School private school in Yashnabad district

Abstract: Abstract: The article notes a contradiction in the development of the educational system, a natural consequence in the management of the development of the educational system of a new component - qualimetric support, which in turn will actively influence the further development of the educational system. The use of qualimetric support will make it possible to implement a criterion-oriented approach to assessing the level of education.

Key words: qualimetry, approach, contradiction, criterion, control, ability, efficiency, evaluation, mechanism, activity.

Введение: Оценка качества образования реализуется посредством непрерывных мониторингов, рассматриваемых как форма «слеящего» контроля с системой регулирования. При заявленном квалиметрическом подходе к образованию возникает проблема осуществления оценки качества образования, управления этим качеством на основе научно обоснованного квалиметрического инструментария. Незавершенность квалиметрического инструментария на определенной методологической основе вступает в противоречие с необходимостью управления качеством в образовании. Анализ функционирования образовательной системы в условиях стандартизации образования позволил сделать вывод, что, имея достаточно свобод в выборе вариативности и диверсификации образования образовательные системы в высшей школе должны обеспечивать уровень качества образования не ниже установленного требованиями образовательных стандартов. В настоящее время стандартизация затронула в большей степени образовательный процесс, нежели результаты образования. Если понимать стандарт как социальную норму качества образования, стабильность функционирования и развития образовательной системы должна пониматься прежде всего как стабильность и развитие качества образования. Поэтому обеспечение и развитие качества образования возможно лишь при управлении образовательной системой по процессу и по результатам[1].

Разрешение отмеченных противоречий представляется возможным при наличии квалиметрического обеспечения как компоненты управления развитием образовательной системы. При этом квалиметрическое обеспечение позволяет осуществить критериально ориентированный

подход в оценке уровня образования что в свою очередь позволяет выйти за пределы ныне широко используемой порядковой шкалы оценивания и перейти к современным школам представляющим больше возможностей в интерпретации результатов измерений [3].

Обзор литературы: В исследовании под образовательной системой на основе определения Н.Ф. Кузьминой, понимается множество взаимосвязанных структурных и функциональных компонентов, подчиненных целям образования по направлению или специальности. На основе изучения источников по проблеме исследования проведен анализ образовательных систем с позиций системного подхода (Н.В. Кузьмина, В.П. Беспалько, В.С. Леднев, В.А. Якунин, Ю.А. Конаржевский, Л.А. Растрин, Н.Н. Моисеев, Д.Ж. Моррисей и др), позволивший определить образовательную систему как открытую, динамичную, требующую, поэтому системного подхода к управлению качеством образования Рассмотрение схемы и этапов управления образовательным процессом, системы педагогического контроля теоретические основы которого изложены в работах В.С. Аванесова, С.И. Архангельского, В. П. Беспалько, Ю.К. Бабанского, Н.Ф. Талызиной и других авторов позволило установить значимость квалитетического обеспечения в управлении качеством образования и определить функции и отличительные особенности его как компоненты управления развитием образовательной системы. [2].

Поэтому закономерно появление целого ряда диссертационных работ по вопросам квалитетического подхода к образованию, измеряемое стандартов, оценки качества образования и образовательных систем (В.Г.Казанович, Т.А. Родыгина, О.Ф. Шихова, Б.П. Оразбеков, Е.Н. Лебедева, А. А. Макаров, В.П. Панасюк, И.Г. Салова и др.). Однако в научных исследованиях недостаточно рассмотрена квалитетическая компонента как фактор развития образовательных систем в высшей школе. В практике высшей школьных квалитетический подход также не выступает средством развития содержания образования образовательных средств и методов средств и методов осуществления мониторинга качества образования.

Среди возможных подходов к рассмотрению категории «качество» нами, выбран подход сформулированный в работах А.И. Субетто, поскольку он позволяет раскрыть связи данной категории с категориями свойства, системы, оценки, управления, развития. Определение понятия качества высшего образования, сформулированное на основе работ В.П. Панасюка и Л.Г. Саповой, понимается нами как совокупность свойств определяющих приспособленность образования к реализации социальной нормы требований к личности со стороны общества и государства и реализации образовательной потребности самой личности с учетом психофизиологических, духовно-нравственных и других особенностей. Главной результирующей характеристикой качества функционирования образовательной системы принят уровень образованности выпускников (В.П. Панасюк, А. Г. Салова). В качестве основной технологии выбрано педагогическое тестирование поскольку оно позволяет вследствие особенности педагогических тестов, в большей степени выполнение отмеченных функций квалитетического обеспечения (В.С. Аванесов, М.Б. Чельшкова, Л.В. Макарова, Д.В. Люсин, А.К. Майоров и др). [3].

Содержание: Под развитием образовательной системы понимается процесс закономерного, управляемого изменения самой системы приводящий качественно повышенных результатов образования Рост уровня целостности системы есть показатель ее развития. Движущей силой развития служит целый ряд противоречий основным среди которых в данном случае является противоречие между требованием повышения качества образования и возможностью адекватной его оценки. [5].

Отмеченное противоречие, на наш взгляд может служить толчком в развитии образовательной системы, закономерным следствием которого станет появление в управлении развитием образовательной системы новой компоненты - квалитетического обеспечения, которое в свою очередь станет активно влиять на дальнейшее развитие образовательной системы. Использование квалитетического обеспечения позволит осуществить критериально-ориентированный подход к оценке уровня образования. Использование традиционных средств диагностики/ не ориентированных на норму предполагает интуитивное оценивание преподавателем в рамках порядковой (пятибалльной) шкалы, которая как известно обладает такими недостатками как субъективность и слабая дифференцирующая способность кроме того арифметические операции с оценками порядковой шкалы по большому счету некорректны, имеют лишь размытые качественные

экспертные значения. Необходимость в квалитетическом обеспечении возникает вследствие появления социальной нормы качества образования. Поэтому основными методами его могут быть приняты педагогическое и психологическое тестирование социологические экспертные методы и поскольку эти методы основаны на процедуре стандартизации дают возможность выйти за пределы порядковой и в область интервальной шкалы и даже шкалы отношений, на что обращено внимание в материалах диссертации. А использование этих шкал создает возможность получения дополнительной информации при интерпретации результатов оценки.

По своей направленности квалитетическое обеспечение может использоваться для диагностики качества процесса (образовательного процесса, процесса развития личности и т.д.) и качества результата (результативность образования профессиональный уровень преподавателя результат внедрения инновации и т.д.). Направленность диагностики особенности каждого из объектов предъявляют свои специфические требования к средствам диагностики что определяет разнообразие методик и процедур оценивания (Рис 1).

Рис №1

Квалитетическое обеспечение	
Объекты диагностики	Используемые методы
личность студента	психологическое тестирование
уровень образованности	педагогическое тестирование
кадровый потенциал	экспертные методы
образовательные технологии	социологические методы
рабочие программы и планы учебники и	...
учебные пособия	

1-рис. Концептуальная модель квалитетического обеспечения

Поскольку квалитетическое обеспечение является инструментом обеспечивающим достижение показателей качества образования крайне важно качество самого инструмента и технология проектирования его должна соответствовать полному циклу проектной деятельности на основе теории общего педагогического проектирования:

- диагностическое целеполагание;
- планирование качества образования в рамках модели Г.С. Ковалевой «планируемый уровень качества образования реализуемый уровень качества образования;
- разработка средств диагностики сертификация;
- анализ коррекция квалитетического обеспечения;

В рамках разработанной концепции квалитетического обеспечения предложены содержание и система методов диагностики уровня образованности и технология его проектирования для образовательной системы подготовки специалистов инженерно-технического профиля. Как правило, вопросы оценки образованности (обученности) рассматривались лишь в рамках отдельных дисциплин, но такой подход нам представляется несколько упрощенным поскольку образовательный процесс в высшей школе является многоплановым, многопредметным. Мы полагаем, что процесс проектирования квалитетического обеспечения образовательной системы может осуществить переход от традиционной к модели образования когда в результате интеграции (под интеграцией понимается объединение композиция взаимообогащение знаний) содержания образования, а следовательно и содержания диагностики появится новое качество образования - системность и целостность. Интеграция знаний в образовательном процессе при этом рассматривается как путь решения проблемы фундаментализации образования. [4].

Результаты: При этом понятие образовательной системы нами сведено к совокупности трех взаимосвязанных компонентов «принимающих участие» в деятельности субъектов образовательной системы и имеющих соответствующие взаимосвязи которые можно интерпретировать как структурные определяющие характер при управлении качеством образования, содержание образования образовательные технологии и контроль. В рамках предлагаемой концепции квалиметрического обеспечения для диагностики уровня образованности базирующейся на концепции инвариантных функции интеллектуальной деятельности (Б.К. Коломиец), проявление качества образования рассматривается как последовательный четырехуровневый процесс:

- знания-умения-навыки как базис интеллектуальной деятельности определенный объем которых необходим для процесса перехода количества знания в новое качество;
- структурность знания как проявления комплексности знания;
- интегрированность знаний как показатель потенциальной готовности к интеллектуальной деятельности;
- развитость инвариантных функций интеллектуальной деятельности как предпосылка для интеллектуальной деятельности в нестандартной ситуации (как показатель результативности образования).

Выводы: Важной задачей при планировании реализуемого уровня качества образование является отбор содержания диагностики на основе интеграции знаний для достижения цели образования. Разработка средств диагностики представляет собой этап разработки тестов в соответствии с разработанной моделью диагностики, сертификацию их, после чего необходим анализ и коррекция разработанных средств измерения. Исследование позволило сделать вывод о влиянии квалиметрического обеспечения на развитие образовательных систем и утверждать, что наличие его способствует укреплению целостности образовательной системы, связей между ее компонентами возможности гибкого управления качеством ее функционирования и развития. Квалиметрическое обеспечение призвано обеспечить достижение требований образовательных стандартов на основе объективной и оперативной диагностики состояния системы, способствовать синтезу действенных управляющих решений.

Литература:

Азгальдов Г.Г. разработка теоретических основ квалиметрии: автореф. дис. . д-ра эконом, наук.— м., 1981.

Азгальдов г.г. разработка теоретических основ квалиметрии: автореф. дис. . д-ра эконом, наук.— м., 1981.

Ершова О.В., Чупрова Л.В., Муллина Э.Р., Мишурина О.А. квалиметрия как теоретическое основание рейтинговой системы оценки качества подготовки студентов // международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – № 9-1. – с. 141-14

Аванесов Б.С. основы научной организации педагогического контроля в высшей школе. пособие для слушателей.— М.: исследовательский центр по проблемам управления качеством подготовки специалистов, 1989.— 167 с.

Инамов, Д. Д. введение квалиметрического подхода в национальную систему образования / Д. Инамов. — текст : непосредственный // актуальные вопросы современной педагогики 2013. — с. 160-162.

Ингенкамп К. педагогическая диагностика: пер. с нем.— м.: педагогика, 1991.— 240 с.

EHTIMOLLAR NAZARIYASI VA MATEMATIK STATISTIKA ELEMENTLARINI O'QITISHNING ZAMONAVIY DIDAKTIK MODELLARI VA USULLARI

Egamov Mirshohid Xolmurodovich,

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), oliy matematika kafedrasida dotsenti. Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti.

<https://orcid.org/0000-0002-6192-5387>

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.030>

Annotatsiya: Maqolada ehtimollar nazariyasi va matematik statistikani o'qitish jarayonida qo'llaniladigan teskari sinf(dars) va muammoli ta'lim (PBL) metodologiyalarining chuqur tahlili berilgan. Bu metodologiyalarning an'anaviy o'qitish usullariga nisbatan avzalliklarini ochib berish uchun o'tkazilgan tadqiqot natijalari va bu natijalarning tahlili o'tkazilgan, ma'lum baholash me'zonlar orqali natijalar baholangan. Ushbu kompleks yondashuv tanlangan zamonaviy didaktik modellarni o'quv dasturiga integratsiyalashning muammolari va afzalliklarini ko'rib chiqadi, ularning an'anaviy o'qitish usullariga nisbatan yutuqli jihatlari va ehtimollar nazariyasi va matematik statistika elementlarini o'qitishdagi natijalarni yaxshilash imkoniyatlarini tadqiqot natijalari orqali ochib beradi.

Kalit so'zlar: Teskari dars, flipped classroom, muammoli ta'lim, statistika ta'limi, ehtimollar nazariyasi, o'quvchilarning faolligi, ta'lim strategiyalari, tanqidiy fikrlash, o'quv natijalari.

MODERN DIDACTIC MODELS AND METHODS FOR TEACHING PROBABILITY THEORY AND ELEMENTS OF MATHEMATICAL STATISTICS

Egamov Mirshohid Xolmurodovich,

Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Higher Mathematics

Karshi engineering economics institute.

Abstract: The article presents an in-depth analysis of flipped classroom and problem-based learning (PBL) methodologies applied in teaching probability theory and mathematical statistics. It discusses research findings comparing these modern teaching approaches with traditional methods, evaluates the results using specific criteria, and explores the challenges and benefits of integrating these didactic models into the curriculum. The research highlights the advantages and potential improvements in teaching the elements of probability theory and mathematical statistics through these innovative strategies.

Key words: Flipped classroom, problem-based learning, statistics education, probability theory, student engagement, educational strategies, critical thinking, learning outcomes.

СОВРЕМЕННЫЕ ДИДАКТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ И МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ТЕОРИИ ВЕРОЯТНОСТЕЙ И ЭЛЕМЕНТОВ МАТЕМАТИЧЕСКОЙ СТАТИСТИКИ

Эгамов Миршоҳид Холмуродович,

Доктор философии (PhD) по педагогическим наукам, доцент кафедры высшей математики Каршинский инженерно-экономический институт.

Аннотация: В статье представлен глубокий анализ методологий обратного класса и проблемно-ориентированного обучения (PBL), используемых в процессе преподавания теории вероятностей и математической статистики. Результаты исследований, проведенных для выявления преимуществ этих методологий по сравнению с традиционными методами обучения, а также анализ этих результатов и оценка по определенным критериям оценки. Этот комплексный подход рассматривает проблемы и преимущества интеграции выбранных современных дидактических моделей в учебную программу, открывая через результаты исследований преимущества перед традиционными методами обучения и возможности улучшения результатов обучения по элементам теории вероятностей и математической статистики.

Ключевые слова: Обратный класс, flipped classroom, проблемно-ориентированное обучение, обучение статистике, теория вероятностей, активность учащихся, стратегии обучения, критическое мышление, учебные результаты.

Kirish. Zamonaviy ta'lim muhitida, ayniqsa ehtimollar nazariyasi va matematik statistika sohasida, o'qitish metodlari va didaktik yondashuvlarning samaradorligi tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu sohada o'qitishning an'anaviy usullari tez-tez talabalar o'rtasida qiyinchilik va qiziqishning pasayishiga olib keladi. Shu sababli, ta'lim jarayonini yanada samarali va interaktiv qilish maqsadida zamonaviy didaktik modellarni va o'qitish usullarini joriy etish talab etiladi. Bu, talabalar tushunishini oshirish va ularda mustaqil fikrlash hamda muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun zarurdir.

Maqolaning asosiy maqsadi ehtimollar nazariyasi va matematik statistika ta'limida zamonaviy didaktik modellarni va o'qitish usullarini tahlil qilishdan iborat va quyidagi tadqiqot savollariga javob berish ko'zda tutilgan:

1. Ehtimollar nazariyasi va matematik statistika ta'limida qanday zamonaviy didaktik modellar va o'qitish usullari mavjud?
2. Tanlangan didaktik model va o'qitish usuli ta'lim sifatiga qanday ta'sir ko'rsatadi?
3. Ushbu yondashuvlar talabalar tushunishi, qiziqishi va o'rganish natijalariga qanday ijobiy o'zgarishlar keltirishi mumkin?

Maqola kirish qismi, adabiyotlar tahlili, tadqiqot metodologiyasi, tanlangan didaktik model va o'qitish usulining ta'limdagi roli, ushbu usullarning samaradorligi, tadqiqot natijalari va muhokamasi hamda xulosa qismlaridan iborat.

Adabiyotlar tahlili

Ta'lim sohasida, ayniqsa ehtimollar nazariyasi va matematik statistika elementlarini o'qitishda an'anaviy yondashuvlar samaradorlik jihatidan cheklanganligi kuzatiladi. Talabalar bu kabi fanlarni o'rganishda qiyinchiliklarga duch kelishadi, bu esa ularda ushbu fanlarga bo'lgan qiziqishning pasayishiga olib kelishi mumkin.

Zamonaviy didaktik modellarni va o'qitish usullarini joriy etish, masalan, teskari dars(sinf) (flipped classroom), muammo asosida o'rganish (problem-based learning) va raqamli texnologiya vositalardan foydalanish kabi yondashuvlar, ta'lim jarayonini yanada samarali va talabalar uchun qiziqarli qilishga yordam beradi. Bu usullar talabalarning yangi mavzuni yaxshiroq tushunishiga va ularni dars jarayoniga faol jalb qilishga imkon beradi.

Yaqinda o'tkazilgan ta'lim sohasidagi tadqiqotlarda teskari dars modeli o'quvchilarning faolligi va samaradorligini oshirishga ta'siri o'rganildi. White va boshqalar.[2] (2017) talabalarning teskari dars sharoitlarida, xususan, farmakologiyada ishtirok etishi imtihon natijalariga sezilarli ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi, ayniqsa tahliliy ko'nikmalarni talab qiladigan stsenariylarda talabalarning darsga tayyorgarligi va davomatining muhimligini ta'kidlaydi. Aksincha, Klarkning (2019)[7] o'rta matematika ta'limi bo'yicha tadqiqoti shuni ko'rsatadiki, teskari dars modeli o'quvchilarning faolligi va muloqotini kuchaytirsa-da, an'anaviy dars uslublariga nisbatan akademik ko'rsatkichlarni sezilarli darajada o'zgartirmaydi.

Lo va Xyu (2021) 2011 yildan 2020 yilgacha teskari dars modelining o'quvchilarning matematikaga jalb etilishiga ta'sirini muntazam ravishda ko'rib chiqadi. Ular an'anaviy o'qitish usullariga nisbatan xatti-harakatlar, hissiy va kognitiv faollik o'zgarishlarini baholash uchun turli tadqiqotlarni o'rganadi. Topilmalar turli xil jalb qilish turlari bo'yicha aralash natijalarni ko'rsatadi, kelajakdagi tadqiqotlar uchun yo'nalishlarni ta'kidlaydi, xususan, teskari sinflarda haqiqiy muammolarni hal qilishda va talabalarning faolligini ob'ektiv o'lchashda yangi tadqiqotlarni olib borishni qo'llab quvvatlaydi[9].

Yanto, Triyani va Pravitasari (2020) o'zlarining keng qamrovli tadqiqotlarida o'rta maktab grammatika dasturlari doirasidagi teskari sinf modelining dinamikasini o'rganadilar. Ularning tadqiqotlari videomateriallar o'quv jarayonlariga integratsiyalashganda o'quvchilar idrokidagi sezilarli ijobiy o'zgarishlarni ta'kidlaydi. Mualliflarning ta'kidlashicha, ushbu zamonaviy ta'lim yondashuvi nafaqat yanada qiziqarli va samarali o'rganish tajribasini osonlashtiradi, balki o'quvchilar o'rtasida avtonomiyaga yordam beradi. An'anaviy, o'qituvchiga yo'naltirilgan tizimlardan ko'proq o'quvchilarga yo'naltirilgan modelga o'tish orqali tadqiqot grammatik ta'limni o'zgartirish, uni yanada interfaol, zavqli va samarali harakat qilish uchun aylantirilgan sinfning imkoniyatlarini ta'kidlaydi[8].

Bundan tashqari, American Journal of Pharmaceutical Education tomonidan o'tkazilgan tadqiqot[4], imtihon savollarining tabiatiga asoslangan yondashuvning turli xil samaradorligini ko'rsatib, talabalarning teskari dars usulidagi darslarga ishtiroki va imtihon natijalari o'rtasidagi nozik bog'liqliklarni ochib beradi. Shu bilan birga, Kevin R. Klarkning ishi[7] matematika yo'nalishi talabalarning faolligiga

teskari dars modelining ta'sirini ko'rsatuvchi empirik dalillarini taqdim etadi, ammo u o'quv natijalarida sezilarli o'zgarishlar yo'qligini ta'kidlaydi.

Garchi zamonaviy didaktik modellari va o'qitish usullari ta'limda keng qo'llanilayotgan bo'lsa-da, ularning ehtimollar nazariyasi va matematik statistikani o'qitishdagi samaradorligi bo'yicha yetarlicha empirik tadqiqotlar mavjud emas. Shuningdek, an'anaviy va zamonaviy yondashuvlar o'rtasidagi taqqoslovchi tadqiqotlar ham cheklangan. Bu esa ushbu yo'nalishda qo'shimcha tadqiqotlar olib borish zaruratini ko'rsatadi.

Tadqiqot Metodologiyasi

Ushbu tadqiqot ehtimollar nazariyasi va matematik statistikani o'qitishdagi zamonaviy didaktik modellarni va o'qitish usullarini baholash maqsadida aralash metodologiyadan foydalaniladi. Tadqiqotning asosiy qismi sifatli va miqdoriy tadqiqot usullarini birlashtiradi, bu esa tadqiqotning keng qamrovli va chuqur tahlilini ta'minlaydi. Foydalanilgan asosiy tadqiqot usullari va ularni qo'llashdan maqsad 1- jadvalda aks ettiriladi.

Asosiy tadqiqot usullari va ularni qo'llashdan maqsad

Jadval 1.

Tadqiqot usullari	Maqsadi
Adabiyot tahlili	Sohada mavjud bo'lgan ilmiy maqolalar, kitoblar va boshqa manbalarni tahlil qilish.
So'rovnomalar	Talabalar va o'qituvchilarning fikrlari va tajribalarini aniqlash.
Kuzatuvlar	Darslarda zamonaviy didaktik modellarning qo'llanilishi va ta'lim jarayonidagi o'zgarishlarni kuzatish.
Eksperimentlar	An'anaviy va zamonaviy didaktik modellarni o'z ichiga olgan ta'lim muhitlarida o'tkaziladigan tajriba sinovlari orqali o'qitish usullarining ta'lim natijalariga ta'sirini solishtirish.

Tadqiqotni olib borish jarayonidagi zarur ma'lumotlar va asosiy ko'rsatkichlarni yig'ib borishda 2-jadvalda keltirilgan ma'lumot to'plash usullari qo'llanildi.

Ma'lumot to'plash usullari va ta'rifi

Jadval 2.

Ma'lumot to'plash usullari	Ta'rif
So'rovnomalar	Elektron va qog'oz shaklidagi so'rovnomalar yordamida o'qituvchilar va talabalar o'rtasida o'tkaziladi. So'rovnomalar ta'lim metodlarining qabul qilinishi, qiziqish darajasi, motivatsiya va o'qish natijalariga ta'siri haqida ma'lumot to'plash uchun mo'ljallangan.
Kuzatuvlar	Darslarda bevosita kuzatuvlar o'tkazish orqali, tanlangan didaktik modelning amalda qo'llanilishi va uning ta'lim jarayoniga ta'sirini baholash.
Eksperimentlar	Nazorat va tajriba guruhlar orqali, zamonaviy didaktik model va o'qitish usullarining samaradorligini baholash. Bu usul talabalar o'rtasidagi bilim olish darajasidagi farqlarni aniqlash uchun ishlatiladi.

Tadqiqotimiz natijalari va samaradorligini baholash kriteriyalari 3-jadvalda keltirilgan.

Natijalar va samaradorlikni baholash kriteriyalari

Jadval3.

Baholash Kriteriyalari	Ta'rif
Talabalarning tushunganlik darajasi	Talabalar tushunish darajasini baholash uchun testlar va suhbatlar orqali to'planadigan ma'lumotlar.
Motivatsiya va qiziqish	So'rovnomalar yordamida talabalar motivatsiyasi va fanlarga qiziqish darajasini o'lchash.
O'rganish natijalari	Imtihon natijalari va kurs ishlarining sifati kabi o'qish natijalariga ta'siri.
O'qituvchining fikri	O'qituvchilarning yangi didaktik modellarga va o'qitish usullariga moslashuvchanligi va qabul qilish darajasi.

Tadqiqotimiz natijalari zamonaviy didaktik modellarning va o'qitish usullarining ehtimollar nazariyasi va matematik statistikani o'qitish jarayoniga ta'sirini aniq va ob'ektiv tarzda baholash imkonini beradi.

Zamonaviy didaktik modelning ta'limdagi roli

Zamonaviy didaktik model sifatida, teskari dars (Flipped Classroom) modelini tanlaymiz. Teskari dars modeli - bu an'anaviy dars o'tish usuliga teskari bo'lgan, o'quvchilarga dars materiallarini uyda, mustaqil ravishda o'rganish va sinfda esa muhokama, amaliy mashg'ulotlar va muammolarni hal qilishga ko'proq vaqt ajratish imkonini beruvchi ta'lim modelidir[6]. Bu model o'qituvchini faqat ma'lumot yetkazib beruvchidan ko'ra, ko'proq yo'naltiruvchi va mentor sifatida ko'rishni ilgari suradi.

Teskari dars modeli ehtimollar nazariyasi va matematik statistika kabi murakkab fanlarni o'qitishda ayniqsa foydali bo'lishi mumkin. Bu sohada talabalar ko'pincha nazariy tushunchalarni amaliyotda qanday qo'llash mumkinligini tushunishda qiynalishadi.

Teskari dars modeli quyidagi omillar tufayli muhim ahamiyat kasb etadi:

Mustaqil o'rganish

- Talabalar uyda video darslar, maqolalar va boshqa o'quv materiallarini mustaqil o'rganishlari orqali o'z bilimlarini yanada mustahkamlashga erishadilar.

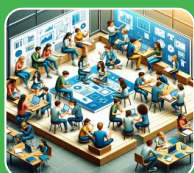
Amaliy mashg'ulotlar

- Sinfda o'tkaziladigan vaqt asosan muhokama, amaliy mashg'ulotlar va muammolarni hal qilishga bag'ishlanadi, bu esa talabalar bilimlarini amalda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

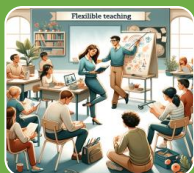
Fikrlash imkoniyati

- Model talabalar o'rtasida mustaqil fikrlashni va muammolarni ijodiy yechishni rag'batlantiradi, bu esa ehtimollar nazariyasi va matematik statistika sohasidagi murakkab masalalarni hal qilishda juda muhimdir.

Talabalararo hamkorlik

- Talabalar bir-birlari bilan va o'qituvchilar bilan bilim va tajribalarini baham ko'rish orqali o'rganish jarayonini boyitadilar.

Moslashuvchan ta'lim

- Teskari dars modeli turli o'quvchilarning o'rganish uslublariga moslashuvchanlikni ta'minlaydi, chunki har bir talaba o'ziga qulay tezlikda materialni o'zlashtirishi mumkin.

Teskari dars modelining ehtimollar nazariyasi va matematik statistika ta'limidagi qo'llanilishi talabalarining tushunish darajasini oshirish, o'qitish jarayonini samaraliroq qilish va nihoyat, talabalar natijalarini yaxshilashga qaratilgan. Bu model talabalar uchun chuqurroq va ma'noli o'rganish tajribasini yaratish orqali ularning ushbu murakkab fanlarni tushunishlarini va ulardan zavqlanishlarini oshiradi.

Tanlangan o'qitish usuli va uning samaradorligi

PBL talabalarni real muammolarni hal qilishga undaydi, ularning mustaqil ta'lim olishi, tanqidiy fikrlash va hamkorlik ko'nikmalarini oshiradi. Bu usul talabalarga mavhum matematik tushunchalarni amalda qo'llash imkonini beradi, ularning qiziqishi va tushunchasini oshiradi. PBL samaradorligini baholash turli baholashlar orqali talabalarining tushunishini, motivatsiyasini va o'quv natijalarini

o'lchashni o'z ichiga oladi. Ushbu yondashuv muammolarni hal qilish va jamoada ishlash ko'nikmalarini oshirish orqali talabalarni kasbiy qiyinchiliklarga tayyorlaydi.

Natijalar va Muhokama

Tadqiqot teskari sinf(dars) va muammoli ta'limning (PBL) ehtimollik nazariyasi va matematik statistikaning o'qitishga ta'sirini baholaydi. Tadqiqot bir semestr davomida 20 nafar talabadan iborat eksperimental va nazorat guruhlarini o'z ichiga oladi. Ma'lumotlarni yig'ish o'quvchilarning tushunishini, motivatsiyasini, hamkorlikni va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini baholash uchun oldingi testlar, keyingi testlar, kuzatishlar va so'rovlarni o'z ichiga oladi. Eksperimental guruh uchun mashg'ulotlar uyda o'rganish va sinfda PBL mashg'ulotlarini o'z ichiga oladi, nazorat guruhi esa an'anaviy dars o'tish usullariga amal qilgan holda o'qitiladi. Natijalar va tahlillar ta'lim natijalarini yaxshilash, talabalarning faolligi va bilimlarni amaliy qo'llash ko'nikmalariga qaratilgan bo'lib, tanlangan metodologiyalarning ushbu ko'rsatkichlarga ta'sirini ochib beradi.

Hisoblash jarayonlari:

O'rtacha ballar (Mean)

$$\text{Mean} = \frac{\sum \text{ballar}}{\text{talabalar soni}}$$

Standart og'ish (SD)

$$\text{SD} = \sqrt{\frac{\sum (x_i - \text{Mean})^2}{n - 1}}$$

T-testi

$$t = \frac{\bar{x}_1 - \bar{x}_2}{\sqrt{\frac{s_1^2}{n_1} + \frac{s_2^2}{n_2}}}$$

Har bir qadamda tadqiqot maqsadi va tuzilishiga, ma'lumot yig'ish usullariga, tajriba jarayoniga, ma'lumotlarni tahlil qilish metodologiyasiga va natijalarni muhokama qilishga alohida e'tibor beriladi. Hisob-kitoblarni amalga oshirishda, ma'lumotlar to'plami va tajriba shartlari asosida aniq va ishonchli natijalarga erishish maqsad qilingan.

Tadqiqot natijalarining tahlili

O'tkazilgan tajriba natijalari quyidagicha:

Pre-test bo'yicha o'rtacha ballar va Standart og'ishlar:

- Tajriba guruhining Pre-test o'rtacha ballari: 53.29 (SD = 9.60)

- Nazorat guruhining Pre-test o'rtacha ballari: 53.71 (SD = 9.03)

Post-test o'rtacha ballar va Standart og'ishlar:

- Tajriba guruhining Post-test o'rtacha ballari: 82.87 (SD = 7.74)

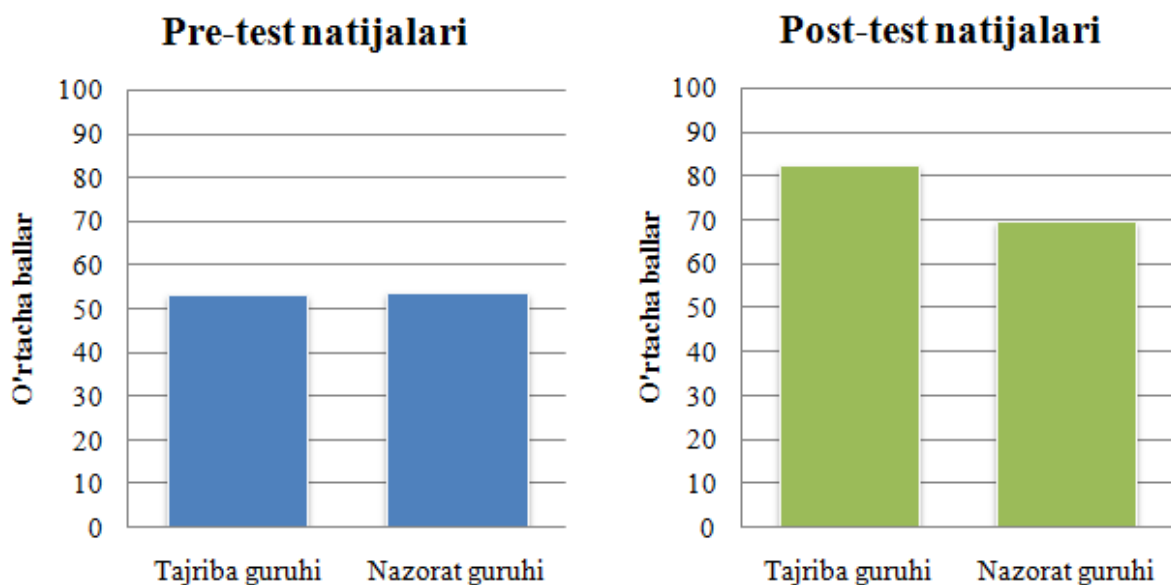
- Nazorat guruhining Post-test o'rtacha ballari: 69.69 (SD = 11.12)

Statistik tahlil:

- Pre-test T-Statistika: -0.14, P-Qiymati: 0.888 (bu yerda $p > 0.05$, demak pre-test natijalari o'rtasida statistik jihatdan sezilarli farq yo'q)

- Post-test T-Statistika: 4.35, P-Qiymati: 0.000098 (bu yerda $p < 0.001$, demak post-test natijalari o'rtasida statistik jihatdan sezilarli farq bor)

Bu natijalar ko'rsatadiki, tajriba va nazorat guruhlarining boshlang'ich bilim darajalari (pre-test) deyarli bir xil edi, bu ikkala guruh ham tajribaga bir xil darajada tayyorlanganini ko'rsatadi. Biroq, tajriba jarayonidan so'ng (post-test), tajriba guruhining natijalari nazorat guruhinikiga qaraganda ancha yaxshi bo'lgan, bu teskari dars va PBL metodologiyalarining ta'limdagi ijobiy ta'sirini ko'rsatadi.

Pre-test natijalarining deyarli bir xil bo'lishi, tajriba boshlanishidan oldin ikkala guruh ham o'xshash darajada bilimga ega ekanligini tasdiqlaydi. Biroq, tajriba guruhidagi o'quvchilar kurs yakunida sezilarli darajada yaxshi natijalarga erishgan va bu metodologiyalarining samaradorligini ko'rsatadi.

Bu natijalar, teskari dars va PBL metodologiyalari orqali ta'limni yaxshilashning samaradorligini ko'rsatadi. Tajriba guruhidagi talabalar nafaqat yuqori bilim darajasiga erishdilar, balki ularning motivatsiyasi, hamkorlik qilish va muammo yechish ko'nikmalari ham yaxshilangan.

Bizning tajribada qamrab olingannik hajmi va o'rganilayotgan kursning chegaralanganligi kabi cheklovlar mavjud. Kelajakdagi tadqiqotlar ushbu metodologiyalarni turli sharoitlar va kengroq namuna bilan baholashi kerak, shuningdek, o'qituvchilarning rol va ta'siri ham chuqurroq o'rganilishi lozim.

Xulosa. Bizning tadqiqotimiz ehtimollik nazariyasi va statistikasini o'rgatishda teskari sinf va muammoli ta'limning (PBL) samaradorligini baholadi, yaxshilangan natijalarni ko'rsatib berdi, talabalar o'rtasida motivatsiya va hamkorlikni va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini oshirdi. Ushbu yutuqlar ta'lim sifati va talabalar faolligini oshirishda zamonaviy o'qitish metodikasining ahamiyatini ochib beradi. Tadqiqot kelajakdagi tadqiqotlar uchun potentsial yo'nalishlarni taklif qiladi va talabalarni kasbiy muvaffaqiyatga tayyorlash uchun moslashuvchan o'qitish yondashuvlari zarurligini ta'kidlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Krosmico, Philomena, «Flipping the Classroom for Introduction to Probability and Statistics for Engineers» (2021). Graduate Theses, Dissertations, and Problem Reports. 8277. <https://researchrepository.wvu.edu/etd/8277>

White, P. J., Naidu, S., Yurieva, E., Short, J. L., McLaughlin, J. E., & Larson, I. C. (2017). Student engagement with a flipped classroom teaching design affects pharmacology examination performance in a manner dependent on question type.

American Journal of Pharmaceutical Education, 81(9), Article 5931.

Clark, K. R. (2019). The effects of the flipped model of instruction on student engagement and performance in the secondary mathematics classroom. Midwestern State University.

Hamdan N, McKnight P, McKnight K, Arfstrom KM. The flipped learning model: a white paper based on the literature review titled A Review of Flipped Learning; 2013.

Lage MJ, Platt GJ, Treglia M. Inverting the classroom: a gateway to creating an inclusive learning environment. J Econ Educ. Win 2000;31(1):30-43.

Freeman S, O'Connor E, Parks JW, et al. Prescribed active learning increases performance in introductory biology. Cbe-Life Sci Educ. 2007;6(2):132-139.

Kevin R. Clark. The Effects of the Flipped Model of Instruction on Student Engagement and Performance in the Secondary Mathematics Classroom. Midwestern State University, Wichita Falls, Texas, USA. 91-115

Yanto, E. S., Triyani, G., & Pravitasari, H. (2020). Engaging students in a flipped classroom instruction: Junior high school grammar program. Research and Innovation in Language Learning, 3(2), 123-144.

Chung Kwan Lo and Khe Foon Hew. Student Engagement in Mathematics Flipped Classrooms: Implications of Journal Publications From 2011 to 2020. Front. Psychol., 31 May 2021 Sec. Educational Psychology .Volume 12 - 2021 | <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.672610>

Juraev, F. D., Mallaev, A. R., Aralov, G. M., Ibragimov, B. S., & Ibragimov, I. (2023). Algorithms for improving the process of modeling complex systems based on big data: On the example of regional agricultural production. In E3S Web of Conferences (Vol. 392, p. 01050). EDP Sciences. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202339201050>

*Hasanova Nishona Normurotovna,
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti (PhD)
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.031>*

Tayanch atamalar: sabzavotchilik, issiqxona, mahalliy seleksiya, kartoshkachilik, dehqonchilik, kredit, eksport, import.

*Хасанова Нишона Нормуратовна,
Докторант, Бухарский государственный университет*

Ключевые слова: садоводство, кредит, экспорт, импорт, овощеводство, теплица, местная селекция, картофелеводство.

*Hasanova Nishona Normurotovna,
Doctoral student of Bukhara State University*

Key words: gardening, credit, export, import, vegetable growing, greenhouse, local selection, potato growing.

TAHLIL VA METODLAR. Ma'lumki mamlakatdagi mavjud tabiiy iqlim sharoiti qishloq xo'jalik mahsulotlarini xususan, meva-sabzavotchilikni barqaror rivojlantirish imkonini beradi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va hukumati tomonidan sohani bozor munosabatlariga o'tish jarayonida meva-sabzavotchilikni rivojlantirishda ustivor yo'nalishlar sifatida katta e'tibor qaratilmoqda. Zero, meva-sabzavotchilik mahsulotlarini tashqi bozorlarga sotish hisobiga mamlakat valyuta tushumining sezilarli qismi shakllanayotganligi ham sohani tubdan isloh qilish va jadal rivojlantirishning ustivorligidan dalolat beradi. Xususan, so'nggi yillarda bir qator qaror va farmonlar qabul qilindi. Bularga O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-martdagi "O'zbekiston Respublikasida meva-sabzavotchilikni jadal rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5388 va 2019-yil 23-oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5853 sonli farmonlari hamda 2018-yil 17-oktabrdagi meva

sabzavot mahsulotlarini tashqi bozorlarga chiqarish samaradorligini oshirishga doir qo'shimcha chora tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3978, 2019-yil 14-martdagi "Meva-sabzavotchilik sohasida qishloq xo'jalik koperatsiyasini rivojlantirish chora tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4239 qarorlarini kelirish mumkin. Bugungi kunda respublikamizda yetishtirilayotgan 80 turdan ziyod qishloq xo'jalik mahsulotlari dunyoning 71 ta davlatiga eksport qilinmoqda. O'zbekiston dunyoda sabzi yetishtirish bo'yicha 3-o'rin, bodring yetishtirish bo'yicha 7-o'rin, olcha va anjir yetishtirish bo'yicha 8-o'rinda turadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR. Bog'dorchilik, uzumchilik va vinochilik ilmiy tadqiqot institutida olib borilayotgan ilmiy izlanishlar natijasida qulupnayning 3 ta yangi navi yaratildi. O'zbekistonlik olimlar yozning issiq kunlariga bardoshli bo'lgan qulupnayning 3 ta yangi navini yaratishdi. Mazkur navlar issiqxona hamda ochiq maydonda yetishtirish uchun mo'ljallangan. Ular yilning 5-6 oyi davomida hosil beradi. Yozning issiq kunlariga bardoshli "Dildor" navi, yil davomida ochiq maydonda bir marta hosil beradigan "Kamola" va "Dilnoz" navlari mahalliy seleksiya yo'li bilan yaratilgan. Shu bilan ushbu navlarning ko'chatlarini yetishtirish yo'lga qo'yilmoqda. Hozirgi kunda qulupnayning "Uzbekistanskaya", "Kulver" "Tashkentskaya" "Zenga-zengana" navlari mavjud. 2014-yil "O'zbekiston go'zali", 2018-yilda introduksiya qilingan qulupnayning "Beautiful", "Redgountel", "Kobra", 2020-yilda "Medvey" navlari davlat reyestriga kiritilgan. Toshkent, Namangan, Andijon va Samarqand viloyatlarida qulupnayzorlar keng tashkil qilinib, maydonlari kengaymoqda. Shuningdek institut xodimlari aholi iste'moli va fermerlarga tavsiya qilish uchun shaftoli, olxo'ri, limon, oltinsimon qorag'at mevalaridan sukat (shakarlangan meva) tayyorlamoqda. Ma'lumotlarga qaraganda bu mevaning vatani Fransiya hisoblanadi. Madaniylashgan qulupnay O'zbekistonda XIX asr oxiri XX asr boshlarida o'stirila boshlandi [5].

Qishloq xo'jalik vazirligi huzuridagi sabzavot poliz ekinlari va kartoshkachilik ilmiy tadqiqot institutining seleksioner olimlari mamlakat tuproq iqlim sharoitiga mos kartoshkaning ertapishar "Toshkent ertagi" navini ixtiro qildi. Ushbu nav mualliflari Rustam Nizomov, Jasur Rahmatullayev, Muhammadjon Rasulov va Dilshod Tursunovlar hisoblanadi. Yangi nav 2023-yilda Intelektual Mulk agentligi tomonidan patentlashtirildi. O'zbekistonda 2022-yil hosili uchun fermer va qishloq xo'jalik korxonalari tomonidan kartoshkaning yangi serhosil "Surya", "Spunta", "Ranomi", "Passion", "Luiziana", "Orea" va "Konstanse" kabi xorijiy kartoshka navlari ekib yetishtirilgan. O'zbekiston hududida ekish uchun tavsiya etilgan va qishloq xo'jalik ekinlari Davlat reyestriga kartoshkaning 152ga yaqin navlari kiritilgan bo'lib, shundan 19 navi mahalliy-ilmiy tadqiqot institutlari olimlari tomonidan yaratilgan. Tuproq iqlim sharoitlarini inobatga olib, o'zbekistonning 40 ta kartoshka yetishtirishga ixtisoslashtirilgan tumanlarida 71 ming gektar maydonda kartoshka yetishtiriladi. Shundan 23 tasida urug'lik kartoshka yetishtirishga, hamda 9 ta tumanning 39 ta hududlarida "Super-elita" va "Elita" urug'liklari yetishtiriladi.

Sabzi-sabzavot ekinlari orasida yetishtirishga qulayligi va o'ta foydaliligi bilan ajralib turadi. Shu bois ham respublikamizning ko'pgina yer maydonlarida uni ekib yaxshi hosil olinadi. U eng qadimdan ma'lum ildizmeva sabzavotlardan biridir. Bu sabzavot turini ilk marotaba Afg'onistonda iste'mol qilishgan bo'lib, u yerda u 4000 yil oldin yovvoyi ko'rinishda o'sgan. Sabzi avval binafsha rangda bo'lib 400 yil oldin u sun'iy ravishda biz o'rgangan apelsin rangga keltirilgan. Qizil sabzi ilk marotaba Gollandiyada paydo bo'lgan va undan faqatgina qirollar oilasi iste'mol qilishgan. O'rta asrlarda sabzining bir necha navi yaratilgan. Xususan XVII asrda sabzining eng yaxshi navlaridan biri "Karotel" olingan edi.

Bugungi kunda mamlakatimiz hududidagi barcha viloyatlarda sabzining 29 ta navi ekiladi. Bularga "Amsterdam", "Lenochka", "Beloved", "Shante 2461", "Oltin kuz" "Imperator", "Kanada" hamda qishda saqlash uchun "Vitamin B-6", "Geranda", "Payshanba", "Moskva", "Forto", "Aristo" va boshqa ko'plab turlari yetishtirilmoqda [1].

Karam eng ommabop sabzavotlardan biri. U ko'plab xalqlarning oshxonasida yetakchi o'rinni egallaydi. Karam so'zi qadimgi yunoncha "kaputum"(bosh) so'zidan kelib chiqqan bo'lib bu so'z sabzavotning o'ziga xos shakliga ishora beradi. O'rta yer dengizi havzasi atrofida yashaydigan xalqlar taomnomasida karam juda qadimdan buyon mavjud. Shunga e'tiboran, karamning vatani ushbu dengiz sohillari sanaladi. Ibn Sinoning "Tib qonunlari" asarida ham karamning shifobaxsh xususiyatlari keng yoritilgan bo'lib u orqali o'rta asrlarda yevropaliklar karamni dorivor ozuqa sifatida juda ko'p targ'ib qilgan. Bugungi kunda respublikamiz hududida karamning oq karam, gul karam, qizil karam, brakolli, kolrabi, Pekin karami, Xitoy bargli karami kabi turlari yetishtirilmoqda. Karamning 132 ta navi respublikada ekish uchun tavsiya etilgan va Qishloq xo'jalik davlat reyestriga kiritilgan. Xususan, oq karamning "Akbo'sh", "Adema F1", "Burbon F1", "Lyunskeya", "Navro'z", gul karamning "Kashmer

F1”, “Barselona F1”, “Talassa F1”, brokollining “Agassi F1”, “Ironman F1”, “Marafon F1” va boshqa navlari yetishtiriladi.

Yuqorida ta’kidlaganimizdek bodring yetishtirish bo’yicha O’zbekiston dunyoda 7-o’rinda turadi. Bodring-bir yillik o’t, o’simlik. Bodring madaniy holda 3 ming yil ilgari yetishtirila boshlangani haqida ma’lumotlar bor. Vatani Hindiston hisoblanib hozirgi kunda dunyoning ko’pgina mamlakatlarida yetishtiriladi. Hindistonning tupropik va subtropik rayonlarida, Himolay tog’ yonbag’rlarida haligacha tabiiy holda o’sadi. Hindistondan Gretsiya va Italiyaga tarqalgan va keyinroq Xitoyga ham kirib borgan. Yevropaning boshqa qismlariga rimliklar tomonidan olib kiritilgan. Bodring Fransiya hududiga 9-asrda, Angliya 14-asrda, Shimoliy Amerika qit’asiga 16-asr o’rtalarida kirib borgan. Rossiyaga bodring Sharqiy Osiyo davlatlaridan 16-asrlarda kirib borgan degan taxmin bor. Lekin ayrim tarixchilarning fikriga qaraganda bodring rus o’lkalariga 9-asrlarda ham ma’lum bo’lgan. Ekvadorda eng yirik hajmdagi bodringlar yetishtiriladi. Ilk bor yil bo’yi bodring yetishtirish imkonini beruvchi issiqxona qadimiy Rimda imperator Fibriya uchun maxsus yaratilgan. Chunki imperator har kuni bodring yeyishni yaxshi ko’rgan. Rossiyaning Nejin shaharida bodring uchun yodgorlik o’rnatilgan. Har yili 27-iyul kuni dunyo miqyosida xalqaro bodring kuni sifatida bayram qilinadi. Bugungi kunda mamlakatimizda bodringning asosan F1 hosildor duragay nav, “Gulnoz”, “Parad”, “Konkurent”, “Navro’z”, “F1 Alibi” va “F1 Ayaks”, “Orzu” navlari yetishtirilmoqda. “F1 Alibi va “F1 Ayaks” Gollandiya duragaylari bo’lib, 2001-yil davlat reyestriga kiritilgan. Konserva va salatlar uchun mo’ljallangan. Bundan tashqari “Benefit F1”, “Aleksyevich F1” “Barmoq bilan bola” “Emelya F1” “Droplet” “Elegant” “Aelita” “Agat” “Movir 1” kabi o’nlab turlari mavjud [2].

Respublikamizda pomidor yetakchi sabzavot ekinlaridan hisoblanadi. 2014-yil ma’lumotlariga ko’ra ushbu ekinning jami ekiladigan yer maydoni 75,4 ming gektarga yaqin bo’lib, olingan hosil 1,6-1,7 mln tonnani tashkil etadi yoki har yili gektar yerdan olingan hosil 21,2-22,5 tonnaga to’g’ri keldi. 2012-2014-yillarda pomidorning istiqbolli, transportbop yangi navlari tanlov sinovidan o’tkazildi. Tadqiqotlar obyekti sifatida “Osiyo”, “Sovg’a”, “MJ-7” navlaridan foydalanildi. Qiyosiy nav “Surxon 142”, eng yuqori umumiy hosildorlik “Sovg’a” va “Osiyo” navlarida kuzatildi.

Bu sabzavotning tarixiga to’xtaladigan bo’lsak pomidorning vatani Janubiy Amerika qit’asining Peru, Ekvador va Chili mamlakatlari hududlari hisoblanadi. 1-bo’lib Meksikada madaniy holda yetishtirila boshlangan. U yevropaga yevropalik savdogarlar tomonidan dastlab Ispaniya, Portugaliya keyinchalik Italiya, Fransiya va boshqa mamlakatlarga ham olib kelingan. Pomidor zaharli o’simlik hisoblanib, bog’bonlar tomonidan faqat dekorativ o’simlik sifatida yetishtirilgan. 18-asr o’rtalarida esa Rossiyada ham keng yetishtirila boshlangan. O’rta Osiyoga shu jumladan O’zbekistonga ham pomidor Rossiya orqali kirib kelgan.

Qishloq xo’jalik vazirligi huzuridagi Sabzavot poliz ekinlari va kartoshkachilik ilmiy tadqiqot instituti olimlari Buxoro viloyatida ushbu hududning tuproq iqlim sharoitiga mos pomidor navlarini yetishtirish bo’yicha tadqiqot olib borildi [4]. Vazirlik tajriba sinov jarayonlarida erishilgan natijalar haqida ma’lumot berdi. Qayt etilishicha “Bobkant F1”, “Tomsk F1”, “Lojain F1”, “Red stone”, “Seraj F1”, “Mustaqillik 28”, “Rio Grande” kabi navlar iyul oyining issiq ob-havo sharoitidan muvaffaqiyatli o’tib, tajriba sinov jarayonida yaxshi ko’rsatgichlarni namoish etmoqda. Institut olimlarining ta’kidlashicha asosiy sabzavot ekinini bo’lgan pomidor salqinsevar o’simlik bo’lgani uchun havo harorati +40 darajadan oshsa o’sish va rivojlanishdan to’xtaydi.

XULOSA. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, kuchli issiq oqibatida pomidor mevasining ayrim qismlari quyosh urishiga, gullarning to’kilib ketishiga sabab bo’ladi. Bu esa pomidor sifatining pasayishiga olib keladi. Joriy yil Buxoro viloyatining ayrim qismlari xususan Jondor tumanida havo haroratining +47 daraja bo’lgani pomidorga alohida e’tiborni talab qildi. Soyalatish maqsadida pomidor ustidan makkajo’xorining qurigan poyasi, somon kabi yengil poyali o’simliklar bilan 5 sm qalinlikda to’shab chiqildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

Balashev N.I., Zemon G.O. Sabzavotchilik, -Toshkent: -1977 yil.

Ayupov R. “Bodring yetishtirish va qayta ishlash” nashriyot: Iqtisod moliya, 2007 yil

Hasanova N.N. Qishloq xo’jaligida donli ekinlar //Innovations in Technology and Science Education. – 2023. – T. 2. – №. 8. – C. 321-325.

east-fruit.com

О'QUV JARAYONIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH UCHUN MASOFAVIY TA'LIM ELEMENTLARINI QO'LLASH USULLARI

Ibragimov A'lamjon Amrilloevich,

Samarqand viloyati pedagoglari yangi metodikalarga o'rgatish milliy markaz direktori
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.032>

Kurbanova Shaxnoza Mavlyanovna,
Samarqand davlat universiteti assistenti

Аннотатсия. Hozirgi vaqtda raqamli texnologiyalarni keskin rivojlanishi, o'quv jarayonida ham raqamli ta'lim texnologiyalarini qo'llanilishi keskin ortib bormoqda. Natijada raqamli texnologiyalarning mexanizmlarini o'quv jarayoniga tadbiq qilish bugungi kunning eng asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Mazkur bajarilgan tadqiqot ishida o'quv jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanish uchun masofaviy ta'lim elementlarini qo'llash usullari keltirib o'tilgan. Oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilari hisoblangan bo'lajak o'qituvchilarni raqamli texnologiyalardan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadida o'quv jarayoniga masofaviy ta'lim elementlarini qo'llash vositalari tadqiq qilingan. Bunda o'quv jarayonida masofaviy ta'limdan foydalanishning o'rganilganlik darajasi, masofaviy ta'lim elementlaridan foydalanish ketma-ketligi va qo'llaniladigan dasturiy vositalardan foydalanish usullari batafsil keltirib o'tilgan. O'quv jarayonida masofaviy ta'lim vositalarini qo'llash asosida bo'lajak o'qituvchilarda raqamli texnologiyalardan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish vazifasini hal etish amalga oshirilgan.

Kalitli so'zlar. O'quv jarayoni, raqamli texnologiyalar, masofaviy ta'lim elementlari, oliy ta'lim, ta'limni boshqarish tizimlari, LearnDash, Ispring, Moodle, videokonferensiya.

МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭЛЕМЕНТОВ ДИСТАНЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ ДЛЯ ПРИМЕНЕНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Ибрагимов Аламжон Амриллович,

Самаркандская область директор национального центра подготовки педагогов новым
методам

Курбанова Шахноза Мавляновна,
Ассистент Самаркандского государственного университета

Аннотация. В настоящее время в связи с бурным развитием цифровых технологий увеличивается и использование цифровых образовательных технологий в образовательном процессе. В результате применение механизмов цифровых технологий в образовательном процессе является сегодня одной из важнейших задач. В данной исследовательской работе упоминаются методы использования элементов дистанционного образования для использования цифровых технологий в образовательном процессе. В целях развития навыков будущих учителей – выпускников высших учебных заведений по использованию цифровых технологий были исследованы способы применения элементов дистанционного образования в образовательном процессе. Подробно упоминается уровень знакомства с использованием дистанционного образования в образовательном процессе, последовательность использования элементов дистанционного образования и методы использования используемых программных средств. На основе использования инструментов дистанционного образования в образовательном процессе была решена задача формирования у будущих учителей навыков использования цифровых технологий.

Ключевые слова. Процесс обучения, цифровые технологии, элементы дистанционного обучения, высшее образование, системы управления обучением, LearnDash, Ispring, Moodle, видеоконференции.

METHODS OF USING DISTANCE EDUCATION ELEMENTS TO USE DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

*Ibragimov A'lamjon Amrilloevich,
director of Samarkand region the national center for training pedagogues in new methods*

*Kurbanova Shakhnoza Mavlyanovna,
assistant of Samarkand State University*

Abstract. Currently, with the rapid development of digital technologies, the use of digital educational technologies in the educational process is also increasing. As a result, applying the mechanisms of digital technologies to the educational process is one of the most important tasks today. The methods of using distance education elements for the use of digital technologies in the educational process are mentioned in this research work. To develop the skills of future teachers who are graduates of higher education institutions in the use of digital technologies, the means of applying elements of distance education to the educational process were researched. The level of familiarity with the use of distance education in the educational process, the sequence of using the elements of distance education and the methods of using the used software tools are mentioned in detail. Based on the use of distance education tools in the educational process, the task of developing the skills of using digital technologies in future teachers was solved.

Keywords. Learning process, digital technologies, elements of distance learning, higher education, learning management systems, LearnDash, Ispring, Moodle, video conferencing.

Kirish. Bugungi kunda o'quv jarayonida raqamli texnologiyalar asosida ta'lim sifatini rivojlantirish bugungi kunning eng asosiy masalalaridan biri hisoblanadi. Jamiyatimizning barcha sohalari keskin rivojlanayotgan bir vaqtda raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt ham barcha sohalarga jadallik bilan kirib bormoqda. O'quv jarayonida raqamli texnologiyalarni qo'llash asosida ta'lim sifatini va ta'lim tizimini boshqarish jarayonlarini samaradorligini keskin oshirish imkoniyati mavjud. Bo'lajak o'qituvchilarni raqamli texnologiyalardan foydalanish kompetensiyalarini oshirishda masofaviy ta'lim texnologiyalari, bulutli texnologiyalar, sun'iy intellekt mexanizmlari bugunning eng zamonaviy usullaridan biri hisoblanadi. O'quv jarayoniga masofaviy ta'lim elementlarini qo'llash asosida ta'limni raqamlashtirish darajasi yuqori hisoblanadi. Masofaviy ta'lim elementlarini qo'llash asosida ta'lim berish vaqtlarini moslashuvchanligi va ta'lim berish sifatini keskin oshirish imkonini beradi [1,2]. Raqamli texnologiyalar hisoblangan masofaviy o'qish jarayoni bu yangi axborot texnologiyalari, telekommunikatsiya vositalari va texnik qurilmalarga asoslangan ta'lim tizimi hisoblanadi. Bunda ta'lim jarayonida talabaga ma'lum bir standartlar va ta'lim olishning qonun-qoidalari asosida ta'limning shart sharoitlari va talaba bilan o'zora aloqani ta'minlab berib, talabadan ko'proq mustaqil ravishda shug'ullanishni talab etuvchi tizim hisoblanadi. Bunda ta'lim jarayoni talabani qay vaqtda va qayerda bo'lishiga bog'liq bo'lmaydi [2,3]. Masofaviy ta'lim – ma'lum bir masofadan turib o'qitish ma'lumotlarini almashinuvchi vositalarga asoslangan, o'qituvchi maxsus axborot ta'lim muhiti yordamida, o'quvchilarning barcha qatlamlari va chet ellik ta'lim oluvchilarga ta'lim xizmatlarini ko'rsatuvchi ta'lim majmuasi hisoblanadi [4]. Masofaviy o'qitish va masofaviy ta'limning o'ziga xos jihatlari, pedagogikada o'qitishni elektron holda amalga oshirishni bajaradi. Bundan kelib chiqib o'quv jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanish uchun masofaviy ta'lim elementlarini qo'llash usullarini tadqiq qilish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Masofaviy ta'lim tizimining kelib chiqish tarixi 1700 yillardan boshlangandir. 1728-yilda Xolib Flibs Boston gazetasiga maktublar almashish orqali mamlakatning istalgan joyida stenografiyani o'rganish uchun talabalarni jalb qilish haqida e'lon qilgan. Bu jarayon masofadan turib ta'limning boshlanishi edi. Isaak Pitman masofaviy ta'limni rivojlanishi uchun o'zining katta hissasini qo'shgan. U 1840 yilda o'z darslarini istagan har bir kishiga xatlarini pochta orqali yuborgan. Keyinchalik Ch.Tusen va G. Lanchensteidtlar 1856-yilda Berlinda sirtqi ta'lim institutini tashkil etgan edi. Shuningdek, o'quv jarayoni trening, o'quv materiallari, nazorat ishlari va boshqalar xatlarni yuborish orqali amalga oshirilgan. AQShda 1873-yilda birinchi sirtqi maktablar tashkil etildi. Anna Eliot Tiknor ayollar uchun birinchi marta Tiknor jamiyatini tashkil etgan va asoslagan deb hisoblashadi, o'quvchi va

talabalar pochta jo'natmalari yordamida masofadan turib darslarni o'rganishgan. Chikago universiteti 1892 yilda birinchi bo'lib masofaviy ta'lim dasturni yaratadi va shunday qilib AQShda birinchi masofaviy ta'lim muassasasi tashkil etiladi [1,5]. 1899 yildan Kanadada Qirollik universiteti talabalarni masofaviy ta'lim berishga kirishadi. 1906 yilda Baltimordagi Kalvert boshlang'ich maktablari masofaviy ta'lim tizimidan foydalanib o'qitishni boshlaganlar. XX asrning boshlarida yangi texnologiyalar paydo bo'lishi bilan masofaviy ta'limni rivojlantirish jarayoni birmuncha tezlashib ketdi, u turli ko'rinishlarda va ko'plab talabala-o'quvchilar uchun taklif qilindi. Masofaviy ta'limni rivojlantirish jarayoni radio ixtirosi bilan tezlashib ketdi, o'quvchilar bilan ishlashning yangi ko'rinishlari mavjud bo'la boshladi. 1922 yilda radio o'qitishni amalga oshirgan birinchi universitet Pensilvaniya Davlat universiteti bo'ldi. 1925 yilda esa Ayova shtati universiteti beshta radioeshittirish kursida o'qish uchun kredit berishni boshlaydi. Xuddi shu universitet 1934 yilda dunyodagi birinchi ta'lim kanalini ishga tushiradi va u hali ham ishlab kelmoqda. 1950 yillarda televizor paydo bo'lishi bilan televizion kurslar ishlab chiqila boshlagan. Shunday qilib, 1953 yillarda AQSh va Evropa universitetlari orasida televizion eshittirishlar juda keng tarqalgan [2,10,11].

Viskonsis universiteti 1965 yilda shifokorlar uchun keng miqyosda ta'lim dasturini ishlab chiqdi va uni amalga oshirib telefon orqali o'qitish formatini qo'lla y boshladi. 1968 yilda Nebraska Linkoln universitetida masofaviy ta'lim asosida akkreditatsiyalangan diplom olish mumkin bo'ldi. Masofaviy ta'lim 1960 yillarda xalqaro e'tirofga sazovor bo'ldi va YUNESKO ko'magida faol rivojlana boshladi. 1963 yillarda Angliya bosh vaziri G.Vilson masofaviy ta'limdan foydalangan holda barcha ta'lim muassasalarini birlashtirishni rejalashtirgan «Eter universiteti»ni yaratishni e'lon qildi. 1969 yilda Angliyada ochiq universitet (Open University) tashkil etildi. Bugungi kunda ushbu universitet juda mashhur bo'lib, unda turli mamlakatlardan turli sohalarda 200000 dan ortiq talabalar tahsil olmoqda. 1970 yilda Kaliforniya ishchi guruhi tashkil etildi, uning maqsadi o'quv televizion kurslarini ishlab chiqish edi. Keyinchalik, butun Coastline Community kolleji tashkil etildi, universitetlar, kutubxonalar va jamoat televidenie kanallari uchun o'quv filmlar taklif etildi. 1976 yilda birinchi "virtual kollej" ochildi, u "Coastline" dasturi bo'yicha o'qitila boshladi. Shunga qaramay, bitta texnologiya tezda boshqasini almashtirdi va tez orada sun'iy yo'ldosh stantsiyalari orqali onlayn kurslarni o'rgatish talab qilindi, keyin internetning asosi yaratildi. Vaqt o'tishi bilan kompyuterlar masofaviy ta'lim olish uchun ishlatila boshlandi [3,12]. IBM kompaniyasi Coursewriter masofaviy ta'lim dasturini ishlab chiqdi. U turli xil sinflarga moslashtirilishi mumkin edi va u 1968 yildan 1980 yilgacha Alberta universitetida ishlatilgan. Internet ixtirosi bilan insoniyat ta'lim texnologiyalari sohasida bir qadam oldinga qadam qo'ydi. 1980 yillar mobaynida ta'lim texnologiyalari real vaqt rejimida takomillashtirildi, kompaniyalar va ta'lim muassasalari orasida mashhurlikni kasb etdi. 1981 yilda qo'shma Shtatlardagi strategiya va boshqaruv instituti onlayn kurslar dasturini ishlab chiqa boshladi. 1985 yilda Janubiy-Sharqiy universitet onlayn kurslar tizimi orqali olingan akkreditatsiyalangan diplomlarni taklif qildi. 1989 yilda Feniks universiteti ishga tushirildi, va unda trening real vaqtda amalga oshirilgan. 1990 yillar davomida ta'lim muassasalari sinxron va asenxron ta'lim rejimida turli masofaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalangan [2,13]. Yuqoridagi tadqiqot ishlarining tahlillari shuni ko'rsatadiki o'quv jarayonida masofaviy ta'lim vositalarini qo'llashning usul, algoritm va dasturlarini ishlab chiqish va joriy qilish asosida ta'lim sifatini oshirish metodikasini takomillashtirish hali ham dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

O'quv jarayonida masofaviy ta'lim elementlaridan foydalanish

O'quv jarayonida masofaviy ta'lim elementlaridan foydalanish uchun avvalo ta'limni boshqarishni avtomatlashtirilgan tizimi bo'lish talab etiladi.

Ta'limni boshqaruv tizimlari (LMS – Learning management systems) – bu o'quvchi-talabalar uchun ta'lim olish faoliyatini tashkil etish va boshqaruvchi ma'ruza, videodars, taqdimot, kitob, nazorat va shu kabi o'quv materiallari jamlanmasidan iborat bo'lgan muloqot rejimida ishlashga qodir bo'lgan inson-mashina majmuasi yoki masofaviy ta'lim shakli hisoblanadi.

Learning – o'qitish, LMS tizimi yordamida elektron kurs yoki o'quv materiallarining yagona bazasini yaratish mumkin. Bunday baza mavzu bo'yicha shakllantirilgan bilimlar omboridan iborat bo'ladi.

Management – boshqaruv, ta'limni tizimini administrator (yoki kursni tashkil etuvchi o'qituvchi) boshqarib boradi. U talaba va o'quvchilar uchun kurs, topshiriq va testlarni belgilab beradi hamda uyga berilgan vazifalarni bajarilishini nazorat qilib boradi.

System – elektron tizim, LMS o'qituvchining o'rniga har bir o'quvchi berilgan topshiriq yoki testni qancha vaqtda va qanday topshirganini tekshirib, qayd etib boradi. Hisobotlar orqali o'quvchilarning

o'zlashtirish darajasini kuzatib borishi ham mumkin [6,11].

LMS platformalar 3 turga bo'linadi:

LMS bulutli platformalar:

Serverga asoslangan LMSlar;

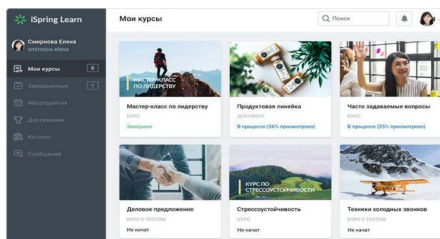
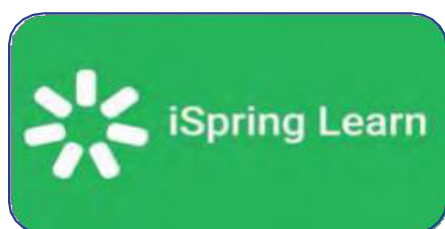
CMS bilan integratsiyalashgan LMSlar.

LMS bulutli platformalar elektron ta'lim dasturiy vositalarini tashkil qiluvchi, amalga oshiruvchi hamda talaba-o'quvchilarning olgan bilimlarini o'zlashtirish natijalari ustidan nazorat qilishi va ularni saqlab qo'yish imkoniyatini beruvchi onlayn platforma hisoblanadi.

LMSning bulutli platformalari. O'quv kursining materiallari LMSning bulutli platformalarida web-xizmatni taklif etuvchining server kompyuteriga joylashtiriladi. LMSning bu turini ta'lim muassasasi yoki tashkilotning server kompyuteriga o'rnatib bo'lmaydi. LMSning bulutli platformalari web-xizmat (masalan, pochta xizmati kabi) prinsipi asosida ishlaydi, ya'ni web-xizmat taklif etilgan manzil orqali ro'yxatdan o'tgandan keyin o'quv kurslarini yaratish mumkin.

LMSning bulutli platformalariga iSpring learn, Google classroom, Schoology, Loop, Learn Amp va boshqalarni misol keltirish mumkin.

Learn Amp va boshqalarni misol keltirish mumkin.

1-rasm. Ispring learn platformasi va uning interfeysi.

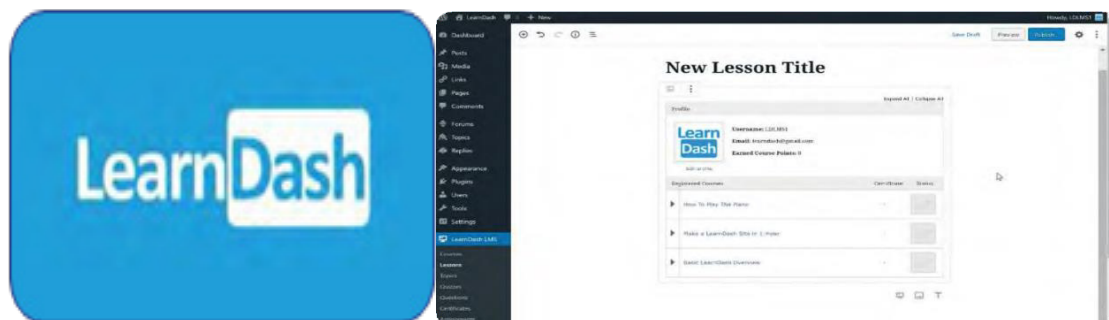
Serverga asoslangan LMSlar tashkilot yoki ta'lim muassasasining serveriga o'rnatiladi. Bu esa foydalanuvchilarga tizimga korporativ login va parol yordamida kirish imkonini beradi. Barcha ma'lumotlar tashkilot yoki ta'lim muassasasi server kompyuterida saqlanadi. Buning uchun esa LMSni o'rnatish, sozlash, uning tashkilot yoki ta'lim muassasasi dasturiy ta'minotlari bilan integratsiyasini ta'minlash lozim. Asosan, ta'lim muassasalari va o'quv markazlarida foydalaniladi.

Serverga asoslangan LMSlarga Moodle, BlackBoard, Canvas, Absorb LMS va boshqalarni misol keltirish mumkin.

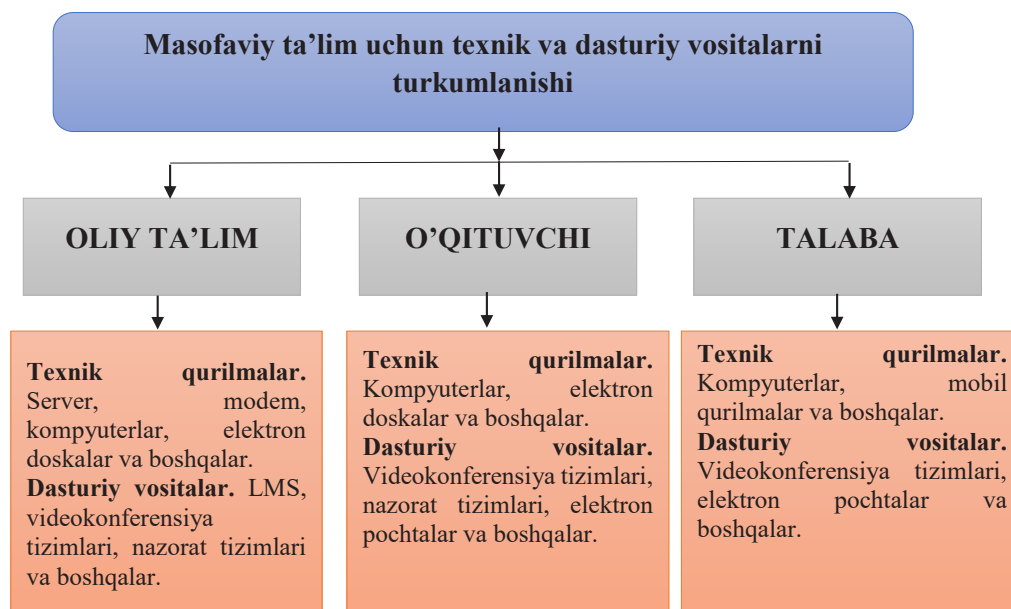
2-rasm. Moodle platformasi va uning interfeysi.

CMS bilan integratsiyalashgan LMSlarda LMS funksiyalarini bajaruvchi maxsus dasturlar CMSga qo'shiladi va CMSning imkoniyatlarini kengaytirib beradi. CMSning tarkibida alohida o'quv kurslar bilan ishlovchi qism xizmat qiladi. Bunday tizimlar onlayn maktab va kurs ochishni xohlovchilar uchun qulay hisoblanadi. CMS bilan integratsiyalashgan LMSlarga LearnDash (wordpress), joomla, drupal, wix va boshqalarni misol keltirish mumkin.

3-rasm. LearnDash platformasi va uning interfeysi.

O'quv jarayonida masofaviy ta'limni tashkil etish uchun oliy ta'lim muassasasi, o'qituvchi va talabalar uchun alohida dasturiy va texnik vositalar talab etiladi. Dasturiy va texnik vositalar quyidagi 4-rasm orqali turkumlar asosida shakllantiriladi.

O'quv jarayonida masofaviy ta'lim elementlarini qo'llash uchun eng asosiy vositalardan biri bu videokonferensiya tizimi hisoblanadi. Video konferensiya tizimlari orqali dars va o'quv jarayoniga tegishli boshqa jarayonlar real vaqtda onlayn amalga oshiriladi [7,8]. Videokonferensiya – bu shunday kompyuter texnologiyasiki, u orqali foydalanuvchi shaxslar bir-birlarini real vaqtda ko'radi, eshitadi va ma'lumotlar bilan almashadi. Videokonferensiya tarixi 1964 yil AT&T kompaniyasi tomonidan ishlab chiqilgan Videophone (real vaqtda ovoz va tasvirni almashish) qurilmasidan boshlangan.

Videokonferensiyaning tashkil etish uchun kerak bo'lgan qurilmalar:

1. Ko'ptugunli videoservertlar (MCU, Multipoint Control Unit);
2. Maxsus videokameralar;
3. Kolonkalar va mikrofonlar;
4. Modemlar;
5. Multimediali proyektorlar va monitorlar.

5-rasm. Videokonferensiya tashkil etish uchun kerak bo'lgan qurilmalar.

Videokonferensiya o'tkazish uchun asosan ikkita shartni bajarish lozim: videokonferensiya amalga oshirish uchun zarur bo'lgan kompyuter (texnik) qurilmalari; videokonferensiya o'tkazish talabiga javob beruvchi aloqa kanallaridan foydalangan holda, muloqotga chiquvchilar bilan bog'lanish.

Videokonferensiya nima uchun kerak degan savolga quyidagi sabablarni ko'rsatish mumkin. Insonlar kundalik hayotida olayotgan ma'lumotlarni 80-85% ni ko'rish orqali oladi [9]. Shuningdek, boshqaruv ishlari, tibbiyot, masofaviy ta'lim va boshqa jabhalarda videokonferensiya ahamiyati juda muhim hisoblanadi. Minglab kilometr masofadagi shaxslarni real vaqtda muloqotini oshirish ham vaqt, ham iqtisodiy tejamlilikka olib keladi.

4.Xulosa

Bajarilgan tadqiqot ishida o'quv jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanish uchun masofaviy ta'lim elementlarini qo'llash usullari tadqiq qilingan. O'quv jarayonida masofaviy ta'limdan foydalanish masalasining o'rganilganlik darajasi, masofaviy ta'limni rivojlanish bosqichlari keltirib o'tilgan. O'quv jarayonida masofaviy ta'lim elementlaridan foydalanish, ta'limni boshqarish tizimlarining imkoniyatlari, masofaviy ta'lim uchun texnik va dasturiy vositalarni turkumlanishi hamda videokonferensiya tizimlaridan foydalanish imkoniyatlari yaratilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- 1.Abdugodirov A.A., Pardayev A.X. Masofali o'qitish nazariyasi va amaliyoti. – T.:Fan, 2009.145 b.
- 2.Akhmedov, B. A., & Khasanova, S. K. (2020). Public education system methods of distance in education in development of employees. Journal of Innovations in Engineering Research and Technology, 1(1), 252-256.
- 3.Akhmedov, B. A., Majidov, J. M., Narimbetova, Z. A., Kuralov, Yu. A. (2020). Active, interactive and distance forms of the cluster method of learning in development of higher education. Экономика и социум, 12(79).
- 4.Nazarov F.M, Usmonov E, Do'sanov R. Muhammad Al-Xorazmiy nomidagi Toshkent Axborot Texnologiyalari Universitetida "Iqtisodiyot tarmoqlarining innovatsion rivojlanishida axborotkommunikatsiya texnologiyalarining ahamiyati". "O'quv jarayonida masofaviy ta'lim vositalarini qo'llashning dasturiy vositalar". 2022. 495-497 b.
- 5.Аминов И., Назаров Ф.М. Использование современных электронных средств в обучении информатики УЧЕНЫЙ XXI ВЕКА Международный научный журнал.-2017.№ (2). Москва. [69-73] б.
- 6.Аминов И., Назаров Ф.М. Использование интерактивных методов обучения в преподавании информатики УЧЕНЫЙ XXI ВЕКА Международный научный журнал.-2018.№ (12). Москва. [31-34] б.
- 7.Аминов И., Назаров Ф., Номозов Ф. Эффективности и перспективы использования электронных дидактических средств в образовании. МУРАББИЙ МАҲОРАТИ ИЛМИЙ-МЕТОДИК, ОММАВИЙ МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ. Т.Н.Қори Ниёзий номидаги Ўзбекистон Педагогика фанлари илмий-тадқиқот институти. №2. 2020.[45-47] с.

8.Axatov A.R., Mardonov D.R., Nazarov F.M. Raqamli texnologiyalar asosida reytingni aniqlash jarayonlari va bandlik munosabatlarini modellashtirish “Muxammad al-xorazmiy avlodlari” Muxammad al-xorazmiy nomidagi TATUning ilmiy-texnika va axborot tahliliy jurnali (OAK). № (4)14.2020.[7-10] b.

9.Nazarov F. M. “Oliy ta’lim muassasalarida professor-o‘qituvchilarning qayta tayyorlov malaka oshirishni tashkil etishni avtomatlashtirilgan tizimi modeli” //“Uzluksiz ta’lim sifat va samaradorligini oshirishning nazariy-uslubiy muammolari” Respublika ilmiy konfrensiya materyallari.-Samarqand-2013. (19-20 noyabr).

10.Belozubov A.V. Sistema distansionnogo obucheniya Moodle: Uchebno metodicheskoe posobie SPb.: SPbGU ITMO, 2007. — 108 s.

11.Distance Education for Teacher Training: Modes, Models, and Methods Mary Burns Education Development Center, Inc. Washington, DC 2011.

12.Энгел В. Moodle для новичков. Обзор возможностей Moodle в вопросах и ответах/ В. Энгел. – Moodle Центр, 2012 — 18 с.

13.Умарова У.У. Использование педагогических технологий в дистанционном обучении moodle. Проблемы педагогики 51:6 (2020),С.31-34.

KEKSA YOSHDAGI KISHILARNING SALOMATLIGI VA PSIXOFIZIOLOGIK XUSUSIYATLARI

*Inoyatov Abdullo Shodiyevich,
Buxoro davlat universiteti dotsenti, Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.033>*

ЗДОРОВЬЕ И ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЖИЛЫХ ЛЮДЕЙ

*Иноятлов Абдулла Шодиевич,
Доцент Бухарского государственного университета,
Доктор философии педагогических наук (PhD)*

HEALTH AND PSYCHOPHYSIOLOGICAL CHARACTERISTICS OF ELDERLY PEOPLE

*Inoyatov Abdullah Shodiyevich,
Bukhara State University Associate associate professor ,
Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD)*

Annotatsiya. Maqolada keksayoshdagi kishilarning salomatligi va psixofiziologik xususiyatlari haqida fikr yuritiladi. Insonning salomatligi unda biror kasallik yoki muayyan jismoniy yetishmovchilikning bor-yo'qligi bilan izohlanmaydi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti salomatlikni insonning jismoniy, ma'naviy, ijtimoiy to'kis holati sifatida e'tirof etadi, bunday holatda kishi organlari, butun tanasi atrofdagi ishlab chiqarish va ijtimoiy muhit bilan uyg'unlikda yashaydi.

Kalit so'zlar: salomatlik, inson, qadriyat, faollik, jismoniy salomatlik, psixologik salomatlik, sog'lomlashtirish.

В статье рассматривается состояние здоровья и психофизиологические особенности пожилых людей. Здоровье человека не объясняется наличием у него какого-либо заболевания или определенной физической недостаточности. Всемирная организация здравоохранения признает здоровье как физическое, духовное, социальное целостное состояние человека, при котором органы человека, все тело живут в гармонии с окружающей производственной и социальной средой.

Ключевые слова: здоровье, человек, ценность, активность, физическое здоровье, психологическое здоровье, благополучие.

The article examines the state of health and psychophysiological characteristics of the elderly. Human health is not explained by the presence of any disease or a certain physical disability. The World Health Organization recognizes health as a physical, spiritual, and social holistic human condition in which human organs and the whole body live in harmony with the surrounding industrial and social environment.

Keywords: health, person, value, activity, physical health, psychological health, well-being.

Insonning biologik zot sifatida tirikligi va bu hayotda yashash imkoniyatlari uning salomatligiga bevosita bog'liq. Salomatlik inson salohiyatini rivojlantirish bosh omili ekanligining sababi shunda. Zero, salomatlik bo'lmasa, insoniyatning qirilib ketish xavfi katta. Odamlar salomatligi esa ko'plab omillar bilan bog'liqki, ularning ichida eng muhimlari quyidagilar:

- insonning biologik, psixologik va irsiy o'ziga xosligi;*
- tabiiy ta'sir (iqlim, ob-havo, nabotat, hayvonat va boshqalar);*
- atrof-muhitning ahvoli (kimyoviy va biologik unsurlar bilan ifloslanish va boshqalar);*
- odatda ish sharoiti orqali o'z ta'sirini o'tkazadigan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va boshqa omillar;*
- sog'liqni saqlash tizimining ahvoli.*

Bu ta'rifda salomatlikni tashkil etuvchi uch xil – jismoniy, psixologik va ijtimoiy jihat mavjud.

Jismoniy salomatlik – barcha organlar va butun organizmning to'kis ishlab turgan tabiiy holati.

Psixologik salomatlik inson tafakkuri darajasi va sifati, diqqat-e'tibori va xotirasining rivoji, ruhiy

barqarorligi va irodasining nechog'lik mustahkamligi bilan belgilanadi.

Ijtimoiy salomatlik inson salomatligining eng oliy darajasi hisoblanadi va uning muayyan jamiyatdagi hayoti va faoliyatini, ijtimoiy turmushining asosini tashkil etuvchi axloqiy prinsiplarni o'z ichiga oladi.

Bashariyat tarixidan ma'lumki, aholi sonining keskin kamayib ketishi, jumladan, yuqumli kasalliklar tarqalishi, umr ko'rish va tug'ilish darajasining pastligi, o'limning ko'pligi sababli butun-butun davlatlar yo'qlikka yuz tutgan. Ijtimoiy salomatlik jamiyatning odamlar turli kasalliklar, jismoniy, psixologik va turmush tashvishlari bilan bog'liq ko'ngilsizliklarga duch kelmaydigan yashash sharoiti, boshqacha aytganda, sog'lom turmush tarzini shakllantirish imkoniyati yaratilgan holatidir. U mamlakatning sog'lom mehnatga oid salohiyatini ta'minlashning muhim sharti, samarali davlat boshqaruvi mezonidir.

Salomatlik – jamiyatning iqtisodiy resursi va salohiyatini qayta tiklashning asosiy shartidir. Faqat sog'lom va bilim darajasi yuqori aholigina mamlakatning iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy taraqqiyotini ta'minlashga qodir. Bu har bir davlat uchun hozir, ayniqsa, jahon globallashib borayotgan sharoitda behad muhimdir. Aholi sog'ligini saqlash davlatdan va aholidan katta miqdordagi iqtisodiy resurs, pul mablag'lari talab qiladi. Bu esa ijtimoiy salomatlik darajasi jamiyatning iqtisodiy rivojlanishi bilan bevosita bog'liqligidan dalolatdir. Nisbatan boy mamlakatlar aholisining sog'ligini saqlash va ijtimoiy salomatlikni mustahkamlash uchun ko'proq mablag' ajratish imkoniyatiga ega.

Salomatlik – odamlar turmush darajasi, tarzi va sifatining ko'rsatkichidir. Shu bois u inson salohiyatining rivoji bilan chambarchas bog'liq.

O'zbekiston o'ziga xos ijtimoiy-demografik xususiyatlariga ega davlat sanaladi. Ijtimoiy-demografik o'ziga xosliklar tug'ilish hamda tabiiy o'sish darajasining yuqoriligi, aholining yosh tarkibining progressivligi bilan tavsiflanadi. Respublika aholining Respublikaning 67 foizini 30 yoshgacha, 48,2 foizini esa 18 yoshgacha bo'lganlar tashkil etadi. Shu bois mustaqillik yillarida jamiyatda yoshlar haq-huquqlarini himoyalash, ularning erkinliklarini kafolatlashga alohida e'tibor qaratib kelinmoqda. O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosatining asoslari to'g'risida"gi Qonuni (1991 yil 20 noyabr)ning qabul qilinganligi ham yosh avlodning erkin kamol topishi, ijtimoiy munosabatlar jarayonida faol ishtirok etishlariga keng imkoniyatlar yaratilganligining yorqin isbotidir. Fuqarolarni ijtimoiy jihatdan qo'llab-quvvatlash, muayyan sabablar (aksariyat hollarda kasallik, ota-onalaridan ajralib qolish, boquvchisini yo'qotish va boshqalar)ga ko'ra nochor hayot kechirayotgan shaxslarga moddiy yordam berish juda qadimdanoq milliy qadriyat sifatida baholanib kelinadi. Jumladan, zardushtiylilik dinining muqaddas manbai bo'lgan "Avesto"da oilalarni qo'llab-quvvatlash, muhofazalashga alohida e'tibor berilib, homilador ayollarga g'amxo'rlik qilish asosiy insoniy burch hisoblangan, shuningdek, bolalar uchun nafaqalar to'langan [1, 19].

Islom ta'limotida ham kam ta'minlangan, nochor kimsalarga mehr-muruvvat, yordam ko'rsatish yuksak insoniy fazilat sifatida ulug'lanadi. Xususan, "Men yetimning kafilligini olgan odam bilan jannatda birga bo'lurman" [1, 56], "Beva xotinlarga va miskin-bechoralarga yordam beruvchi kishi go'yo Tangri yo'lida jihad qiluvchi yoki kechalari ibodat qiluvchi, kunduzlari ro'za tutuvchilar bilan barobardir" [7, 98], "Qarovsiz qolgan mo'minlar oilalariga kechayu-kunduz moddiy yordam ko'rsatib yuruvchi odamning gunohlarini Tangri kechirib yuboradi" [7, 152] kabi hadislarda beva-bechora, ota-onasiz bolalar, boquvchisidan ajralgan kimsalarga yordam ko'rsatish ma'naviy-axloqiy fazilat sifatida ulug'langan.

Mazkur Qonunda respublikada olib borilayotgan yoshlarga oid davlat siyosatining quyidagi qoidalarga asoslanishiga alohida urg'u berilgan:

- millati, irqi, tili, dini, ijtimoiy mavqei, jinsi, ma'lumoti va siyosiy e'tiqodidan qat'iynazaryoshlarto'g'risida g'amxo'rlik qilish;
- yoshlarni huquqiy va ijtimoiy jihatdan himoya qilish;
- milliy, madaniy an'analarning avloddan avlodga o'tishi, avlodlarning ma'naviy aloqasi;
- yoshlarning tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash, yoshlar O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlari doirasida o'z manfaatlarini amalga oshirish yo'llarini erkin tanlab olishlariga kafolat berish;
- jamiyatni rivojlantirishga, ayniqsa respublika yoshlari hayotiga oid siyosat va dasturlarni ishlab chiqish hamda amalga oshirishda yoshlarning bevosita ishtirok etishi;
- huquq va burchlarning erkinlik va fuqarolik mas'uliyatining birligiga erishish.

Ta'lim, sog'liqni saqlash va aholini ijtimoiy himoyalash bo'yicha olib borilayotgan faoliyatning huquqiy asosi va tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarining yaratilganligi bu borada yanada yuqori natijalarga erishishni kafolatlaydi.

YuNESKO, YuNISEF, JST, BMT Taraqqiyot dasturi va boshqa institutlar bilan yaqin hamkorlikning oʻrnatilganligi esa respublikada bolalar manfaatlarini himoya qilishga yoʻnaltirilgan ijtimoiy harakatning xalqaro hujjatlar talablariga muvofiq yoʻlga qoʻyilishini taʼminlamogʻda. Biroq, globallashtirish mavjud bolalar manfaatlarini himoyalash tizimini tubdan modernizatsiya qilish va takomillashtirish ehtiyoji yuzaga kelmoqda. Ushbu ehtiyojning yuzaga kelishi quyidagi ikki sabab bilan izohlanadi:

1) Oʻzbekiston Respublikasida mustaqillik yillarida oila, onalar va bolalar manfaatlarini taʼminlash borasida toʻplangan tajribaga tayangan holda bu yoʻnalishda aniqlangan kamchiliklarni izchil bartaraf etish maqsadida mavjud imkoniyatlardan toʻla foydalanish hamda oʻsish surʼatini jadallashtirish zaruriyatining mavjudligi;

2) BMT Bosh Assambleyasining bir qator sessiyalari (2000 hamda 2002 yillar)da “Ming yillik rivojlanish” hamda “Bolalar hayot kechirishi uchun maqbul dunyoni yaratish toʻgʻrisida”gi Deklaratsiyalari, shuningdek, BMT “Bola huquqlari” qoʻmitasining 42-sessiyasida Oʻzbekiston tomonidan qilingan 2-Milliy maʼruzada global ahamiyat kasb etuvchi bolalar farovonligini oshirish va baxt-saodatini taʼminlash boʻyicha umumiy harakatlar va yoʻnalishlarning yangi strategiya (moʻljal) larining belgilab berilganligi.

BMTga aʼzo davlatlarning yuqorida qayd etilgan muhim hujjatlar talablariga muvofiq bolalar manfaatlarini himoyalashga doir milliy rivojlanish maqsadlarni ifodalovchi harakat dasturlari (rejalari)ni ishlab chiqishlari maʼsadga muvofiqdir. Shu jihatdan olganda Oʻzbekiston Respublikasi ijtimoiy siyosati, onalik va bolalikni muhofaza qilishning strategik yoʻnalishlari, ijtimoiy dasturlar va BMTning tegishli tavsiyalari milliy rivojlanish maqsadlarini ifodalovchi harakat dasturining metodik asosi hisoblanadi.

Inson salomatligi va uning uzoq umr koʻrishi organizmning ruhiy hamda fiziologik holati bilan chambarchas bogʻliqdir.

Uzoq yillar davomida olimlar va tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan izlanishlar natijalari shuni koʻrsatdiki, keksa yoshdagi kishilar bilan ularning salomatligini muhofaza qilishga qaratilgan tadbirlar, jismoniy mashgʻulotlar va mashqlarni oʻtkazishda anatomic hamda fiziologik holatlari va xususiyatlarini hisobga olish zarur.

Koʻpgina tadqiqotchilarning fikricha qarish davrida organizmning morfologik, funksional va biokimyoviy holati va xususiyati uning asosiy funksiyasi ichki va tashqi taʼsirchanligiga bogʻliq boʻladi [2].

Yosh oʻtishi bilan muhitning odatiy faktorlariga moslanuvchanlikning pasayishi turli qoʻzgʻatuvchilar taʼsirida kamayib boradi. Bunda roʻy beradigan barcha holatlar gomeostazning oʻzgarishi va doimiy stress reaksiyasining rivojlanishiga olib keladi.

Markaziy asab tizimi funksional holatining kuchsizlanishi yuzaga kelib, retseptorlar funksiyalari buzila boshlaydi, bu oʻz navbatida koʻrish, eshitish, sezish organlariga salbiy taʼsir koʻrsatadi. Harakat reaksiyasi sekinlashib, mushak tonusi susayadi. Ichki sekresiya bezlari orqali amalga oshiriladigan gormonal muvazanat salbiy tomonga oʻzgaradi. Yogʻlar almashinuvining buzilishi oqibatida xolesterin miqdori koʻpayadi va skleroz rivojlanadi.

Shunday qilib, endokrin bezlar funksiyasining pasayishi keksalar uchun odatiy boʻlgan 3 ta kasallik: giperadaptoz (stress holatlariga yuqori taʼsirchanlik), klimaks va semirishga olib keladi.

Yurak-qon tomir tizimidagi oʻzgarishlar oʻz navbatida skleroz va aterosklerozga olib keladi.

Yurak-qon tomir tizimidagi kasalliklarning rivojlanishi uglevod hamda lipidlar almashinuvining buzilishi, harakat faolligining yetishmovchiligiga bogʻliq boʻladi. Morfologik oʻzgarishlar kardiogemodinamikaga sezilarli taʼsir koʻrsatadi. Sistolik (SB) va diastolik (DB) bosim koʻpaygan sari, puls tezligi susayadi. Keks yoshdagi kishilarning daqiqalik qon hajmi oʻrta yoshdagi kishilarnikiga qaraganda 15-20% ga kamayadi. Koʻpchilik holatda, yurak mushaklari qisqarishi funksiyasining yomonlashuvi miokard holatining yuzaga kelishiga sabab boʻladi.

Keksayish davrida mushak faoliyatining yuqori harakatiga boʻlgan ehtiyojni taʼminlash maqsadida nafas olish organlari moslashuvchanlik holatida boʻladi. Ammo, vaqt oʻtishi bilan oʻpkaning tiriklik sigʻimi kamayib, nafas olish organlarida siqilish, boʻgʻilish, kislород yetishmasligi holatlari kuzatiladi.

Organizmning qarishi biologik holat bilan bir qatorda ruhiy holatga ham taʼsir koʻrsatadi. Ruhiyat tizimidagi involyusion jarayonlarning xarakteri murakkab boʻlib, insonning oʻziga xos xususiyatlari, u yoki bu kasallikka chalinish ehtimoli, hayot tarzi, hamda shaxsiy faoliyatiga bogʻliq boʻladi. Psixik jarayonlardagi oʻzgarishlar turli yosh davrlarda oʻziga xos tarzda roʻy berishi mumkin. Ancha erta davrdan

boshlab borliqni anglash va tasavvurda pasayish kuzatilib, keyinchalik e'tiborni jamlash, voqe'likka munosabat bildirish holatlarida salbiy vaziyatlar yuzaga keladi.

Emotsional holatda beqarorlik, doimiy xavotir, ishonchsizlik holatlari ko'payib, ruhiy tushkunlik paydo bo'ladi va stress kuzatiladi. Butun faol hayoti davomida inson turli rejalar tuzib, oilasi, farzandlari va farovon turmush tarzini amalga oshirish yo'lida xizmat qilishi bilan keksaygan davrda hayot tarzida bir xillik, kishilar bilan kam muloqot va o'z-o'zi bilan bo'lib qolish holatlari yuz beradi. Keksalikdagi ruhiy holat o'smirlik holatiga o'xshab ketadi. Chunki o'smirlar yangi hayotga qadam qo'yish, rejalar tuzish va jamiyat hayotida o'z o'rnini topish haqida fikr yuritsa, keksalar orqada qolgan umri, faoliyatini tanqidiy nuqtai nazardan tahlil qilib, erisha olmagan maqsadlar va natijalar uchun qayg'urishadi.

Fiziologik hamda ruhiy holatlardagi salbiy o'zgarishlar Alsgaymer, Parkinson va hattoki tana va ongning to'liq nomutanosoblik holati ya'ni ruhiy xastalikka olib keladi.

Umuman olganda qarilik va keksayish jarayonining faqat salbiy tomonlari bor deb hisoblanmasligi kerak. Bu yosh davrining ijobiy tomonlari ham bor. Hamma narsa insonning o'ziga va faol hayot tarziga bog'liq bo'lib, butun hayoti davomida to'plangan boy amaliy tajriba va egallangan ko'nikma, malakalarni kelajak avlodga yetkazishda namoyon bo'lib, keksalarning jamiyat faoliyatida keraklilik hissini hosil qilishga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan inson sog'ligini yaxshilash, salomatligini tiklash, hayotini uzaytirish hamda ishchanlik samaradorligini oshirishda harakat faolligi muhim ahamiyat kasb etadi. Kam harakatli turmush tarzida yoshga bog'liq o'zgarishlar 30-40 yoshdayoq namoyon bo'la boshlaydi. Ilmiy adabiyotlar hamda "Butun dunyo sog'liqni saqlash" tashkiloti (1963 yili) tomonidan

- 45 yoshdan 59 yoshgacha bo'lgan insonlar o'rta yoshlilar;
- 60 yoshdan 74 yoshgacha keksa yoshlilar;
- 75 yoshdan 89 yoshgacha qariyalar;
- 90 yoshdan katta yoshdagilar uzoq umr ko'ruvchilar deb qabul qilingan.

Keksalik va qarish - tabiiy ravishda yuzaga keladigan fiziologik jarayon hisoblanadi. Inson organizmining qarish jarayonlarida organ va to'qimalardagi o'zgarishlarga tashqi muhit ta'sir qiladi. Keksalikdagi o'zgarishlar fiziologik jarayon bo'lib, ko'pchilik olimlar fikriga ko'ra kasallik hisoblanmaydi, lekin organizmning funksional qobiliyatining cheklanishiga va tashqi zararli omillarga chidamliligining pasayishiga olib keladi. Bundan tashqari qarish biologik parchalanuvchi jarayon bo'lib, bunda organizmning moslashish qobiliyati cheklana borib, turli patologik o'zgarishlar rivojlanadi va insonning vafot etishi jarayoni yuzaga keladi. Ko'p hujayrali murakkab organizmlar hayoti davomida biologik va funksional jihatdan ma'lum bir o'zgarishlarni boshidan kechiradi. Bu o'zgarishlar yosh o'tgan sari ularning tashqi ko'rinishida namoyon bo'ladi. Keksalikda yuz terisi quruq, burishgan, serajin, rangi past, yupqalashganligi natijasida teri ostidagi tomirlar bo'rtib ko'rinib turadi. Bosh qismidagi soch tolalari oqargan, siyraklashgan, ko'zlari nursiz, og'iz bo'shlig'ida tishlar yetishmaydi, umurtqa pog'onasi bukchaygan, harakatlari sustlashgan bo'ladi. Bu belgilar qarilikka xos bo'lgan belgilardir. Ko'rish va eshitish organlarining funksiyasi qarilikda pasayadi. Keksada odam tez-tez junjikadi. Buyi va vazni ham kamayadi. Erkaklar bo'yi 50-85 yoshlar o'rtasida kamida 3 santimetrga, ayollar buyi esa 4 santimetrga pasayadi. Normada erkaklarda tana vazni 40 yoshda, ayollarda 50 yoshda maksimal holatda bo'ladi.

Yoshning davriyligi – inson hayotini biologik, qisman ijtimoiy va iqtisodiy tavsiflarga asosan alohida bosqichlarga bo'lish demakdir. Sodda va keng qamrovli (universal) tasnif o'z ichiga 3 ta davrni oladi: bolalik, o'smirlik, qarilik.

Ma'lumki, yoshlik davridan yetuklik davriga o'tishda inson hayotini pasayib borish davri 30-35 yoshdan boshlanadi, lekin sezilarli o'zgarishlar 45 yoshdan so'ng boshlanadi. Nafaqa yoshiga to'g'ri keluvchi 45-59 yoshni fiziologik va ijtimoiy xususiyatlarga ko'ra «o'rta» yosh deb qarash tavsiya kilinadi. Bu davrda odatda turli endokrin o'zgarishlar kuzatilib, klimaks rivojlanishi va qarilik jarayonlariga ta'sir qilishi erkaklarga nisbatan ayollarda kuchliroq namoyon bo'ladi.

Keksalik davri ish qobiliyatini va faollik darajasini saqlanishi bilan ham xarakterlanishi mumkin. Hayot siklining oxirgi bosqichi – fiziologik qarilik esa 75 yoshdan boshlanishi aniqlangan. Uzoq yashovchilar (90 yoshdan yuqori) kechki fiziologik qarilik modeli sifatida qaraladi.

Adabiyotlarda fiziologik va vaqtidan oldingi qarish atamaları keng ishlatiladi. Fiziologik qarish deganda qarilikdagi o'zgarishlarni asta-sekin rivojlanishi va tabiiy boshlanishi tushunilib, organizmning tashqi muhitga moslashish qobiliyatini cheklanishi tushuniladi.

Erta qarish deganda sog'lom odamlar yoshiga nisbatan turli o'zgarishlarni erta paydo bo'lishi tushuniladi. Boshqacha qilib aytganda, insonning biologik yoshi muayyan holatdagi yoshidan o'zib

ketadi. Insonning tez qarishga olib keluvchi turli patologik jarayonlar, qarilikka xos bo'lgan tashqi belgilarni yoshlikda erta paydo bo'lishi sabablari mutaxassislarga yaxshi ma'lum. Ba'zi kasalliklar insonni o'zining yoshidan katta ko'rsatishga sabab bo'ladi. Bularga ateroskleroz, yurak ishemik kasalligi, gipertoniya kasalligi, qandli diabet, gipotireoz, semizlik kiradi.

Qarish jarayonida kanserogenez kuchayadi, autoimmun buzilishlar yuzaga keladi. Bu patologik holatlarni rivojlanishi yosh oshgan sari kuchayadi. Qarilikka xos bo'lgan o'zgarishlarning organizmda erta boshlanishi kasallik kelib chiqishining yanada rivojlanishga olib keladi. Bundan xulosa shuki, kasallik qarishni tezlashtiradi.

Qarilik esa kasallikni avj oldiradi. Demak, fiziologik qarish determinirlangan biologik jarayon hisoblanadi, erta qarish esa – tabiiy jarayon kechishini turli omillar bilan bog'liq bo'lgan o'zgarishidir.

Erta qarishga olib keluvchi moyil omillar quyidagilar: gipodinamiya, uzoq va tez-tez qaytariluvchi asabiy-emotsional zo'rqi, tartibsiz ovqatlanish, surunkali kasalliklar, zararli odatlar va nasliy moyillik.

Keksayishga bag'ishlangan fanlarning asosiy masalalaridan biri qarish jarayoni – normal, fiziologik xolat yoki kasallik ekanini o'rganishdir. Galen qarilik – kasallik emas, balki organizmning alohida bir holati, lekin yoshlikka xarakterli bo'lgan sog'liq emas degan. U qarilikni sog'liq va kasallik orasida deb bilgan. Seneka esa «qarilik – bedavodir» deb ta'kidlagan.

Rus olimi P.P.Lazerev 1928-yilda umr o'tishi bilan ko'rish organlarining buzilishi va markaziy etnologiyasining xiralashuvini aytgan edi. 1967-yilda amerikalik olim Gregori bu fikrni tajribadan o'tkazdi va inson keksayishi bilan retseptor apparatining optik funksiyasi zaiflashadi, ko'ruv sezgisi va idrokini xiralashtiradi, dedi. Ko'zning rang sezishi yoshi ulgayishi bilan o'zgarib boradi, hatgo, rangni ajratish qobiliyati sezilarli darajada pasayadi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, rang ajratish, spektr nurlarining yoyilishi Ibn Sino tomonidan tushuntirib berilgan, fan olamida esa bu kashfiyot Gelmgolsga qiyos beriladi. Ko'rishning pasayishi geteroxron xususiyat kasb etib, spektrning qisqa va to'kis qismida (ko'k va qizil rangda) aniqroq aks etadi.

Insonning biologik qarishi ruhiy jarayonlar, holatlar, xususiyatlar va hatti-harakatlarda keskin o'zgarishlarni vujudga keltiradi. Ko'pchilik sezgi organlari zaiflashadi, asab tizimi kuchsizlanadi, ma'lumotlarni qabul qilish (xotira) va ularni qayta ishlash, mohiyatini anglash (tafakkur), u yoki bu holatlarga nigohini to'plash va unda muayyan muddat tutib turish (diqqat) qiyinlashadi.

Irodaning kuchsizlanishi og'riq sezgilariga nisbatan bardoshlilik tuyg'usini kuchsizlanira boshlaydi. Natijada tashqi ta'sirni qabul qilishda diqqatni saralash xususiyati o'z ahamiyatini yuqotib borishi sababli keksa kishi bola tabiatli arazchan, ko'ngli bo'sh, hissiyotga beriluvchan xarakterli bo'lib qoladi. Shuning uchun ular bilan muloqotga kirishishda mazkur shaxsning sifatlarini hisobga olish maqsadga muvofiqdir. Xotiraning zaiflashuvi qariyalarda xayolparastlik illatini keltirib chiqaradi, ko'pincha esda olib qolish, esda saqlash va esga tushirish o'rtasida ko'pgina sabablarga ko'ra nomutanosiblik tug'iladi, natijada unutish jarayoni kuchayadi. Diqqatni muayyan obektga to'play olmaslik oqibatida biron faoliyat turi ustida uzoq mashg'ul bo'la olmaslik vujudga keladi. Narsa va jismlarni noto'g'ri idrok qilish, ya'ni illyuziyalar ko'proq o'rin egallaydi. Monokulyar va binokulyar ko'rishda xilma-xillik yuzaga keladi. Xarakter xislatlarida chekinish, hadiksirash, ishonchsizlik hislari yetakchi rol o'ynay boshlaydi.[11]

Keksalar salomatligini mustahkamlash omili sifatida turmush tarzi alohida ahamiyatga ega bo'lib, buning samarasi sifatida salomatlik ijtimoiy-psixologik kategoriya sifatida talqin etiladi.

Turmush tarzi – inson hayot faoliyatining moddiy va ma'naviy tarixiy shakli hisoblanib o'zida quyidagi 4 ta kategoriyalarni qamrab oladi:

- iqtisodiy (hayoti darajasi);
- ijtimoiy (hayot sifati);
- ijtimoiy-iqtisodiy (hayot tarzi);
- ijtimoiy-ruhiy (hayot uslubi);

Shu nuqtai nazardan inson, ayniqsa keksa yoshdagi kishilar ruhiy holati uning salomatligi darajasini belgilashda asossiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Keng ma'noda keksa yoshdagi kishilar ruhiy holatini boshqarish ikki shaklda amalga oshiriladi: ruhiyatdagi salbiy tomonga o'zgarishlarning oldini olish hamda allaqachon shakllangan holatlarni bartaraf etish. Bunday paytda tashqi hamda ichki o'z-o'zini boshqarish metodlari va vositalaridan foydalanish samara berishi shubhasiz.

Haddan tashqari asabiy-ruhiy toliqish, charchash hissi, hamda frustratsiya ya'ni umidsizlik holatlari ham salomatlikni yomonlashuviga olib keladi.

Yuqoridagi ruhiy holat muammolar o'ziga xos darajalarda namoyon bo'ladi. Masalan: charchashning rivojlanish holati apatiya darajasida sodir bo'lib, funksional tizimlarning buzilishiga olib keladi.

Apatiya-hissiy nafaollik, befarqlik, yuzaki his-tuyg'ular, yashash va hayot tarziga zaif motivatsiya bilan tavsiflanadigan holat hisoblanadi.

Bu holatning oldini olish maqsadida turmush tarzidagi faollikni o'zgartirish, uyqu va dam olish rejimiga qat'iy rioya qilish, ma'lum faoliyatni amalga oshirish nuqtai nazaridan o'z-o'zini ishonitirish hamda organizmga ortiqcha yuklama bermaydigan maxsus hamda insonning ruhiy va fiziologik holatidan kelib chiqib individual jismoniy mashqlarni bajarish talab etiladi.

Inson salomatligini ruhiy holat darajasida mustahkamlash maqsadida 4 xil mashqlar: autogen, psixoregulyatsiya, ruhiy-mushak hamda ideomotor mashqlardan foydalaniladi.

O'zini ishonitirish maqsadida autogen mashqlardan foydalanish ham yuqori samara beradi.

Autogen mashq [yun. *autogenes* – o'zi bajaradigan], autotrening – ichki a'zolar faoliyati, harakat faoliyati buzilganda o'z-o'zini ishonitirish va o'z-o'zini boshqarish orqali shu holatdan forig' bo'lishga olib keladigan psixoterapiya (ruhiy davolash) usuli. Autogen mashq biror texnik moslama (xotira, diqqat trenajyori va boshqalar yoki kishining o'z xohish-irodasi bilan amalga oshirilishi mumkin. Bunda bemorni oyoq-qo'larini bo'sh qo'yishga, hech narsani o'ylamaslika, faqat sog'ayib ketishga ishonitirishga harakat qilinadi. Bu usul boshqa ruhiy davolash usullari bilan birga qo'shib olib borilganda yaxshi naf beradi. Asosan, nevroz, ayniqsa, uyqu buzilganda qo'llaniladi. Qisqa muddatli dam olish va boshqa hollarda sog'lom kishilar ham undan foydalanadilar.

Psixoregulyatsiya sport mashg'ulotlariga moslashtirilgan autogen mashg'ulotlarning bir varianti va ko'rinishidir. Bu mashqlar yuqori mushak relaksiyasiga ega bo'lgan shaxslarga mo'ljallangan bo'lib, asosan ruhiy zo'riqlashlarning oldini olishga qaratilganligi bilan xarakterlanadi.

Ruhiy-mushak mashqlari harakatlarni ongli tarzda amalga oshirishda diqqatni yo'naltirish orqali harakat faoliyatini takomillashtirishga mo'ljallangan bo'lib, organizmning mo'tadil holatini ta'minlashga xizmat qildi.

Ideomotor mashg'ulotlar inson u yoki bu harakatni tassavur qilishi bilanoq ushbu harakatlar avtomatik tarzda amalga oshirilishiga mo'ljallangan bo'lib, keksalarni ongli tarzda jismoniy mashqlarni bajarishga motivlashtirishi bilan tavsiflanadi.

Shunday qilib, psixoregulyatsiya ya'ni salomatligini muhafaza qilish va mustahkamlash o'z ruhiy holatini boshqarish, jismoniy mashqlarga jalb qilingan keksalarning jismoniy va texnik imkoniyatlarni to'liq hamda samalari amalga oshirishlarida yuksak samara beradi.

Involyusion jarayonlarni o'rgangan olimlar yoshga bog'liq o'zgarishlar inson tanasining turli xil a'zolari va to'qimalarida sodir bo'lishini aniqladilar. Ammo qarish nafaqat funksional holatlarning buzilishi va susayishi jarayoni hisoblanibgina qolmasdan, organizmda ularning tiklanishini ta'minlaydigan kompensator mexanizmlar ishlab chiqilishini ham unutmash lozim.

Organizmda yuzaga keladigan yoshga oid o'zgarishlar ko'pincha alohida organlar va tizimlar funksiyalarining patologik og'ishlari bilan birgalikda kechadi. Shu sababli, bunday toifadagi kishilar bilan olib boriladigan jismoniy mashg'ulotlar nafaqat sog'lomlashtiruvchi, balki davolovchi ahamiyatga ham ega bo'lishi lozim.

Harakat faolligining o'sishi organizmdagi involyusiya jarayonining sekinlashuviga ta'sir ko'rsatadi.

Keksa yoshdagi kishilar bilan o'tkaziladigan jismoniy mashqlar asosidagi mashg'ulotlar quyidagi asosiy vazifalarni yechishga qaratilgan bo'lishi lozim:

asab tizimiga maromli ta'sir ko'rsatishi;

yurak-qon tomir hamda nafas olish tizimlari funksiyalarini doimiy ravishda rag'batlantirishi;

moddalar almashinuvi jarayonini yaxshilashi;

mushak tizimini mustahkamlab, bo'g'imlardagi harakatchanlikni oshirishi;

hayotiy zarur harakat xususiyatlari, ko'nikmalari va malakalarining to'liq amalga oshirishini qo'llab-quvvatlashi.

Jismoniy harakatlar turli organ va tizimlarning hayotiy faoligini mo'tadillashtirib stimullaydi: miokardni qisqaruvchanligini oshiradi, koronar qon aylanishini yaxshilanishi kapillyar qon tomirlarning kengayishi bilan boradi, o'pka ventilyatsiyasi oshadi, kichik qon aylanishi tizimi ishini yaxshilaydi, ko'krak qafasi xarakatlarini normallashtiradi. Me'da ichak yo'llarini silliq mushak motorikasini

yaxshilaydi. Mushak tizimini, uning bog'lovchi apparatini, bo'g'imlardagi harakatlarini normallashtirib ish harakatini uzoq muddatgacha saqlab turadi.

Quyidagi jadvalda yosh o'zgarishi bilan insonlarning individual xususiyatlari o'zgarishini ko'rishimiz mumkin. Qarish jarayoni uchun ijtimoiy sharoitlar katta ahamiyatga ega. Ijtimoiy muhit qarish jarayonini yo'naltirishini, insonni keksayguncha ijobiy moslashishini saqlab qolishi mumkin. Buning uchun qari kishilarning turmush va mehnat sharoitlarini yaxshilash chora tadbirlarini ishlab chiqish, ularni jamoat ishlariga jalb qilish, ularni qarishga o'z vaqtida tayyorlash, qarish jarayonini faoliyatga yo'naltirish, qariyalarga tibbiy, ijtimoiy, madaniy xizmat ko'rsatishni yo'lga qo'yish lozim.

1-jadval

Erkak va ayollarning bo'yi (Kettle bo'yicha), sm

Yosh davri	Erkaklarning bo'yi	Ayollar bo'yi	Ikkala jinslar bo'yi uzunligi orasidagi farq	Yil davomida bo'yni o'sish darajasi	
				erkaklar	ayollar
25	168,2	157,8	10,4	1,2	0,4
30	168,6	158,0	10,6	0,4	0,2
40	168,6	158,0	10,6	0	0
50	168,6	158,0	10,6	0	0
60	167,6	157,1	10,5	-1,0	-0,9
70	166,0	155,6	10,4	-1,6	-1,5

Qarish jarayoni uzoq vaqt davomida mavjud bo'lgan quyidagi qarama-qarshiliklarni tezlashtiradi:

- insonga qo'yiladigan talablar va uni bajarish imkoniyatlari orasidagi;
- qarish va shaxsiy ish qobiliyatini yuqori baholash orasidagi;
- ko'pchilik ijtimoiy munosabatlar qarama-qarshiligi.

G.K.Lixtenbergning ta'kidlashicha, "Doimiy qarish haqidagi fikrdan boshqa hech narsa insonni tez qaritmaydi". Demokratik fuqarolik jamiyatida erta qarishning oldini oluvchi sog'lom turmush tarzi uchun barcha sharoitlar yaratilgan.

Har bir inson har bir yosh davrida uning kuchi, tajribasi jamiyatga kerakligiga ishonchi komil bo'lishi lozim. Ayniqsa, qari kishilar xalq xo'jaligida katta ahamiyatga ega bo'lgan tajribaga egalardir.

Statistikadan ma'lum bo'lishicha, horijiy mamlakatlarda 80 % qari kishilar jamoat hayotidan chetlashtirilgan. Ular orasida ayniqsa, oldingi ishchi, xizmatchi va ayollar ko'p. Vrachlar va sotsiologlar ishlarida bu holatlar qari kishilardan hech narsa chiqmaydi, deb tushuntiriladi.

Qarishning psixogigienik jihatlarini qarab chiqishda quyidagilarga e'tibor berish lozim.

a) yosh inson tomonidan kechirilgan umr bilangina belgilanmay, hayot tarzi bilan ham belgilanadi, shuning uchun turli kishilarda har xil vaqtda kechadi. Qarish tug'ilish bilan boshlanadi, faqatgina jismoniy ish qobiliyati kamaya boshlagandagina anglana boshlaydi. Qarishning boshlang'ich fazasida inson atrof-muhitga talablarini kamaytirishi kerak. Inson pasayayotgan ish qobiliyatini hisobga olgan holda o'z faoliyatini tashkil etish va boshlangan jarayonni kuch bilan, zo'riqish bilan ushlab turishga intilmasligi lozim. Zo'riqish bilan ushlab turishga intilish esa qarish jarayonini tezlashtiradi, jismoniy va psixik buzilishga olib kelishi mumkin.

b) o'spirinlikdan boshlab, doimiy jismoniy va ruhiy mashq qilish sog'lom qarilik gashtini surish garovidir. Sport va har xil aqliy mehnat qari kishilarning kundalik hayotida ma'lum rol o'ynashi lozim.

v) qarilikka tayyorlanish va ichki ustanovka bu hodisani xursandchilik bilan kutib olish imkonini beradi.

g) yolg'iz yashaydigan insonga nisbatan jamoada yashaydigan inson tez qarimaydi. Shuning uchun qariyalarni jamoa ishlariga jalb qilish katta ahamiyatga ega.

Jahon Sog'liqni saqlash tashkilotining hisobotlarida qayd qilinishicha yer yuzi aholisi orasida qariyalar

soni tobora oshib bormoqda. Buning asosiy sabablaridan biri qilib ko'pgina davlatlar va elatlarda yashash sharoitlarining oldingi davrlardagiga nisbatan yaxshilanib borayotganligi deb ko'rsatilmogda. Jumladan, O'zbekistonda ham qariyalar soni ko'payib, ular uchun turmush darajasi tobora yaxshilanmogda, ya'ni nafaqa miqdori yildan yilga oshirilmogda, maxsus davolanish markazlari, sanatoriya va dam olish uylari tashkil qilinmogda va hakazo. Biolog olimlarning hisob-kitob-lariga qaraganda odam o'z umri davomida potensial aqliy qobiliyatining ko'pi bilan 30% ni sarflar ekan xolos. Tibbiyot ilmining asoschisi, buyuk alloma Abu Ali ibn Sino "Kishi keksargan sari beli, qo'l va oyoqlaridan kuchi ketsa-da, aqlu idroki tobora to'lishib boradi» deb e'tirof etgan. Shunday ekan ularni asrab avaylash, ulardagi aqliy imkoniyatlardan iloji boricha to'liqroq foydalanish chora-tadbirlarini ko'rish kunning muhim vazifalaridan biridir.

Bu borada ularning to'g'ri (ratsional) ovqatlanishi muhim omil hisoblanadi. Qariyalarning me'yoriy ovqatlanishi bo'yicha tegishli tavsiyanomalar mavjud bo'lsada, ulardan Respublikamiz sharoitida to'liq ravishda unumli foydalanish ancha qiyin. Chunki har bir xudud o'zida mavjud oziq-ovqat mahsulotlari, ularning zaxirasi, tarkibi, sifati bilan aynan o'ziga xos xususiyatlariga ega.

Qayd qilish mumkinki, 60-74 yoshli erkaklarda oqsilga bo'lgan talab 87 % ga, yog'larga 107 % ga, uglevodlarga esa 128 % ga qondirilgan. Xuddi shu ko'rsatgichlar ushbu yoshdagi ayollarda quyidagicha ko'rinish olgan: oqsillar 81 %, yog'lar 96 %, uglevodlar 120 %. 75-90 yoshli ayollarda ham asosiy oziq moddalarga bo'lgan talab me'yorida qondirilmagan: oqsillar 70 %, yog'lar 74,5 % va uglevodlar 118 %. Xuddi shu yoshdagi erkaklarda bu raqamlar tegishli ravishda 75; 80,6 va 105 % ga teng ekani kuzatuvlar davomida aniqlandi. Demak, asosiy oziq moddalar ichida oqsillar va yog'larga bo'lgan talab keksalarda yetarlicha qondirilmagan. Shunga o'xshash holatlarni vitaminlar va mineral moddalar misolida ham kuzatish mumkin. 60-74 yoshli erkaklarning kunlik ratsionida eng kam miqdordagi vitaminlar sirasiga D (71,2 %), V1 (71,4 %) va V12 (75,3 %) larni kiritish mumkin. Mineral moddalardan esa ko'proq Sa (82,3 %) va Fe (81,6%) yetishmasligi kuzatiladi. Xuddi shu yoshdagi ayollarning kunlik ratsionida vitaminlar va mineral moddalar miqdori ham me'yoridan kamroq. Masalan, D (72,8 %), V1 (72,3 %) kabi vitaminlar hamda kalsiy (71 %), fosfor (76%) va temir (76,2 %) kabi mikroelementlardir. 75-90 yoshli tekshiriluvchilarda esa ba'zi bir asosiy va qo'shimcha oziq moddalarga bo'lgan talab yanada pastroq qondirilgan. Masalan, shu yoshdagi erkaklarda oqsillarga bo'lgan talab 75 % ga, yog'larga bo'lgan talab 80,6 % ga qondirilgan. Uglevodlarga bo'lgan talabning qondirilishi esa 105 % ni tashkil etadi. Ayollarda esa ushbu oziq moddalarga bo'lgan talab quyidagicha: oqsillar 70 %, yog'lar 74,5 % va uglevodlar 118 %.

Ushbu guruhdagi kishilarning ba'zi vitaminlar va mineral moddalarga bo'lgan talabi ham yetarlicha bo'lmagan. Xususan erkaklarda D (67 %), A (78 %) va Ye (77,3 %) vitaminlar, kalsiy (66 %), temir (71 %) kabi mikroelementlar, ayollarda esa D (56 %), V1 (65,4) va V12 (63,6 %) vitaminlar, kalsiy (58 %), temir (65 %) kabi mikroelementlar me'yoridan ancha kam qabul qilingan.[117]

Ushbu holatlarning izohi haqida shuni ta'kidlab o'tish mumkinki, keksa kishilar organizmida yuzaga keladigan bir qator o'zgarishlar ularning ovqatlanish xususiyatlariga ta'sir etmay qolmaydi. Masalan, ularda oshqozon-ichak yo'lidagi funksional faoliyatlarining sezilarli darajada susayishi iste'mol qilingan oziq moddalarning hazmlani-shini qiyinlashtiradi. Sekretor faoliyatning buzilishi oziq moddalarning parchalanishini susaytirsada, motor faoliyat ularning ichaklar bo'ylab harakatini qiyinlashtiradi, so'rilish jarayonining buzilishi esa parchalangan oziq moddalarning ichaklardan qonga o'tishini yomonlashtiradi. Keksa kishilarning ovqatlanish holatiga ularda umumiy moddalar va energiya almashinuvinining susayganligi ham ta'sir etmasdan qolmaydi. Umuman olganda keksa organizmlarda ontogenetik taraqqiyot davomida yuzaga keladigan turli morfologik va funksional o'zgarishlar ularning ovqatlanish holatiga jiddiy darajada ta'sir ko'rsatadi.

Yuqoridagilardan tashqari keksalar ovqatlanishdagi nomutanosibliklarga boshqa omillar ham ta'sir etmay qolmaydi. Bu birinchi navbatda ko'pchilik keksalarning noto'g'ri va noratsional ovqatlanishidir. Keksalar uchun tavsiya etiladigan me'yorlarga to'liq amal qilmaslik, ratsional ovqatlanishning tartib, sifat va miqdor prinsiplariga to'la rioya etmaslik va boshqalar ovqatlanish jarayonlarining jiddiy buzilishlariga olib keladi.

Olingan natijalar va mavjud adabiyotlarda keltirilgan ma'lumotlarga tayanib, keksa kishilar ovqatlanishining maqsadga muvofiq bo'lishida quyidagi tamoyillarga amal qilishni tavsiya etish mumkin.

1. Har bir hududda yashovchi keksalarning amaldagi ovqatlanishini to'g'ri tashkil qilish maqsadida shu yoshdagi aholi guruhlarining ratsional ovqatlanishi bo'yicha targ'ibot ishlari olib borish.

2. Kundalik iste'mol taomlaridagi umumiy energiyaning shu vaqt davomida sarflanadigan energiyaga

teng bo'lishi.

3. Iste'mol taomlarining antisklerotik (skleroz paydo bo'lishiga qarshi) xususiyatga ega bo'lishi.

4. Taomlarning xilma-xilligi va ular tarkibidagi zaruriy moddalar hamda birikmalarning me'yoriy nisbatda bo'lishi.

5. Kunlik yeyiladigan ovqatlarning tanadagi fermentlar tizimini faollashtiradigan moddalar (vitaminlar, makro- va mikroelementlar, biologik faol moddalar va boshqalar) bilan yetarli darajada boyitish.

6. Iste'mol taomlarini iloji boricha fermentlar ta'sirida oson parchalanadigan oziq moddalardan iborat bo'lishi.

Keksa kishilarning ushbu ovqatlanish tamoyillariga rioya qilishlari ularning uzoq umr ko'rishlarida, aqliy va jismoniy ish qobiliyatlarini oshirishda katta ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

Савенко М.А. Применение средств физической культуры для улучшения состояния здоровья и работоспособности людей среднего и пожилого возраста // Валеология. - 2009. - № 1. - С. 41-44.

Содиқова Ш.М. Қарияларни кадрлаш мезонлари ва тамойиллари. Монография.- Тошкент: Akadtmiya, 2011. 12 б.т.

Солодков А.С., Сологуб Е.Б. Физиология человека. Общая. Спортивная. Возрастная: учебник. - М.: Терра-Спорт; Олимпия Пресс, 2001.

Солодков А.С., Сологуб Е.Б. Физиологические особенности организма людей пожилого возраста и их адаптация к физическим нагрузкам // Физиология человека. Общая. Спортивная. Возрастная : учеб. М. : Терра-Спорт ; Олимпия Пресс, 2001. С. 126–146.

Соловьев Г.М. Основы здорового образа жизни и методика оздоровительной физкультуры. – Ставрополь, СГУ, 1998. – 111с.

Такаши, Н. Восточная дыхательная терапия: пер. с англ / Н.Такаши. – Киев, 1996.- 287 с.

Теория и методика физического воспитания: Учебник / Под ред. Т.Ю. Круцевич. – в 2-х томах. – Киев. Олимпийская литература, 2003. - 424 с.

Теория и методика физической культуры: Учебник / Под ред. проф. Ю.Ф. Курамшина. – 2-е изд., испр. – М.: Советский спорт, 2004. – 464 с.

Тимошенко Ю.А. Возрастные изменения и физическая культура в пожилом возрасте: Методическое пособие. – Красноярск: Платина, 2006-46 с.

Тимошенко Ю.А. Формирование активного отношения к занятиям физической культурой женщин старшего возраста: Научно-методическое пособие. – Красноярск: Платина, 2006. – 66 с.

Усмонхўжаев Т.С., —Жисмоний тарбиядан янги тахрирдаги ДТС, ўқув дастури ва мавзуни режалаштириш ЁНур Векрас NSHK 2007.

Усманходжаев Т.У., Мелиев Х. Миллий ҳаракатли ўйинлар. Т. Ўқитувчи, 2000. 191 б

Усманходжаев Т.С., Маткаримов Р.М., Болтаев З.Б. Здоровый образ жизни – залог психического и физического здоровья учащейся молодежи. // Научно-педагогические и медико-биологические проблемы обеспечения спорта высших достижений /Республиканская научно-практическая конференция. – Т., 2011. – С. 34 – 35.

BOJXONA SOHASIGA OID TERMINLARNI O'QITISHDA AXBOROTLI VA AMALIY LOYIHALARDAN FOYDALANISH

Isakulova Nilufar,

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti professori, pedagogika fanlari doktori
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.034>

Annotatsiya. Mazkur maqolada bojxona sohasiga oid terminlarni o'qitishda axborotli va amaliy loyihalardan foydalanishi tahlil etilgan. Bojxona sohasiga oid terminlarni o'qitishda axborotli va amaliy loyihalar ishlanmasi namuna sifatida ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: bojxona, termin, bojxona ishi, bojxona nazorati, bojxona menejmenti, tovarshunoslik, xalqaro bojxona huquqi, bojxona yurisprudensiya, bojxona statistikasi, o'quv loyiha, amaliy loyiha, axborotli loyiha.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ И ПРАКТИЧЕСКИХ ПРОЕКТОВ ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ ТАМОЖЕННЫМ УСЛОВИЯМ

Нилуфар Исакулова,

Узбекский государственный университет мировых языков, профессор, доктор педагогических наук

Аннотация. В данной статье анализируется использование информационных и практических проектов при преподавании терминов, связанных со сферой таможенного дела. Разработка информационных и практических проектов была разработана как модель преподавания терминов, связанных с таможенной сферой.

Ключевые слова: таможня, термин, таможенная работа, таможенный контроль, таможенное управление, товароведение, международное таможенное право, таможенное правоведение, таможенная статистика, учебный проект, практический проект, информационный проект.

USING INFORMATIVE AND PRACTICAL PROJECTS IN TEACHING CUSTOMS TERMS

Nilufar Isakulova,

Uzbekistan State University of World Languages, professor, doctor of pedagogy

Abstract. This article analyzes the use of informative and practical projects in the teaching of terms related to the customs field. The development of informative and practical projects was developed as a model for teaching terms related to the customs field.

Key words: customs, term, customs work, customs control, customs management, merchandising, international customs law, customs jurisprudence, customs statistics, educational project, practical project, informative project.

Kirish. Loyiha metodi talabalarning mustaqil faoliyatiga qaratilgan. Ta'limni loyihalash juda ko'p umume'tirof etilgan afzalliklarga ega bo'lib, ulardan biri ta'lim oluvchilarning bilish faoliyatining aniq natijasidir. Shu bilan birga, jiddiy tashkil etilgan o'quv jarayonisiz chinakam ijodiy natijaga erishish mumkin emasligini unutmashimiz kerak. O'quv loyihasi ustida ishlashda ta'lim oluvchilar yangi bilimlarni yaratadilar, lekin bunga faqat oldindan olingan bilimlarga, shuningdek, umumiy ta'lim va mavzu malakalariga tayanib erishish mumkin [8].

Tadqiqot metodologiyasi. Axborot loyihasi axborotni keyinchalik tahlil qilish, ehtimol umumlashtirish va majburiy taqdim etish bilan ob'ekt yoki hodisa haqida ma'lumot to'plashga qaratilgan. Bunday loyihalar puxta o'ylangan strukturani, loyiha ustida ishlash jarayonida tizimli tuzatish imkoniyatini talab qiladi. Shuning uchun axborot loyihasini rejalashtirishda quyidagilarni aniqlash lozim:

- a) ma'lumotlarni to'plash ob'ekti;
- b) talabalarga foyda keltiradigan manbalar (bu manbalarning talaba yoki ular izlanishlari bilan shug'ullanishlarini ham hal qilishi kerak);
- v) natijani taqdim etish. Bundan tashqari, mumkin bo'lgan variantlar ham bor - faqat o'qituvchi o'qishi mumkin bo'lgan yozma xabardan, sinfdagi ommaviy xabargacha yoki tinglovchilarga nutq

(maktab konferensiyasida, yosh talabalar uchun ma'ruza bilan va hokazo.) [8].

Tahlil va nataijalar. Axborot loyihasining asosiy umumiy ta'lim vazifasi axborotni topish, qayta ishlash va taqdim etish qobiliyatini rivojlantirishdan iborat, shuning uchun barcha o'quvchilar axborot loyihalarining turli davomiyligi va murakkabligida ishtirok etishlari maqsadga muvofiqdir. Muayyan sharoitlarda axborot loyihasi tadqiqot loyihasiga aylanishi mumkin [8].

Amaliy loyiha ham ishning haqiqiy natijasini beradi, lekin birinchi ikkitadan farqli o'laroq qo'llaniladi (masalan, geografiya idorasi uchun qoyalar ko'rgazmasini tashkil qilish). Bu loyihalar loyiha ishtirokchilari faoliyatining avvaldan aniq belgilangan natijasi bilan ajralib turadi. Bundan tashqari, bu natija ishtirokchilarning o'zlari (gazeta, hujjat, video, ovoz yozish, ijro, harakat dasturi, qonun loyihasi, ma'lumotnoma materiallari va boshqalar)ning ijtimoiy manfaatlariga qaratilishi shart.) Bunday loyiha har birining vazifalari, aniq chiqishi va har birining yakuniy mahsulotni loyihalashda ishtirok etishi bilan yaxshi o'ylangan tuzilmani, hatto ishtirokchilarning barcha faoliyatining ssenariysini talab qiladi. Bu yerda bosqichma-bosqich muhokamalar, qo'shma va yakka tartibdagi sa'y-harakatlarni sozlash, olingan natijalar taqdimotini tashkil etish va ularni amalga oshirishning mumkin bo'lgan yo'llari bo'yicha yaxshi muvofiqlashtirish ishlarini tashkil etish va loyihaning tizimli tashqi bahosini tashkil etish ayniqsa muhimdir [8].

1-bosqich talabalar uchun "The definition, principle reasons and history of smuggling" mavzusida axborot loyihasi tavsiya etiladi:

The definition, principle reasons and history of smuggling. Commercial fraud is defined as any offence against statutory provisions which Customs are responsible for enforcing. It is committed in order to evade payment of duties and taxes on movements of commercial goods or evade any prohibition or restrictions applicable to commercial goods.

Smuggling means illegal transportation of objects or people across an international border. There are various motivations to smuggle. These include the participation in illegal trade, such as in the drug trade, in illegal immigration or emigration, tax evasion, getting contraband in or out of the country so that it can be sold for high profits. Examples of non-financial motivations include bringing banned items past a security checkpoint (such as airline security).

Smuggling has a long history. In England smuggling first became a recognized problem in the 13th century, following the creation of a national customs collection system by Edward I in 1275. Medieval smuggling focused on the export of highly taxed export goods — notably wool and hides. Merchants, however, sometimes smuggled other goods to circumvent prohibitions or embargoes on particular trades. Grain, for instance, was usually prohibited from export, unless prices were low, because of fears that grain exports would raise the food prices in England and thus cause food shortages.

In England wool was smuggled to the continent in the 17th century, under the pressure of high excise taxes. The high rates of duty on tea, wine and spirits, coming in from mainland Europe at this time made the import of such goods and the evasion of the duty a highly profitable business for impoverished fishermen and seafarers. In certain parts of the country the smuggling industry was for many communities more economically significant than legal activities such as farming and fishing.

Axborot loyihasi bo'yicha quyidagi vazifalar bajariladi:

matndagi terminlarni yig'ish;

terminlar bo'yicha klasterni loyihalash;

taqdimot qilish.

Amaliy loyiha ishtirokchilarning o'zlari ijtimoiy manfaatlariga qaratilgan bo'lib, mahsulot oldindan belgilangan va amaliyotda foydalanishi lozim bo'ladi. Bojxona sohasiga oid terminlarni o'rganishda amaliy loyiha ko'proq gapirish malakalari bilan bog'liq bo'ladi. O'rganilgan terminni og'zaki gapirib berish, talaffuziga e'tibor berish, mazkur termin atrofida kichik dialog tuzish, rolli o'yin ishlari amalga oshiriladi. Amaliy loyihani amalga oshirishda quyidagi ma'lumotlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir:

ma'lumot resurslari: ted.com, antiplagiat.ru, scirus.com, scienceresearch.com.

tegishli dasturiy ta'minot: dropbox.com, translate.google.ru, resumup.com, linkedin.com.

guruh ishi: dropbox.com, mind42.com.

vizualizatsiya bo'yicha: youtube.com, skype.com

kompetensiyani baholash bo'yicha: devyoursself.ru, effektivno.rf.

1-bosqich uchun dialog tavsiya etiladi:

Customs officer:

— May I look at your passport and customs declaration form, sir?

Daniel Adams: — Certainly. Here you are.

Customs officer: — Do you have anything to declare?

Daniel Adams: — No, nothing. Just the normal allowance.

Customs officer: — What do you have in this suitcase?

Daniel Adams: — Books, clothes, personal belongings and a bottle of wine.

Customs officer: — Okay, do you have anything else besides these?

Daniel Adams: — No, I don't.

Customs officer: — How much money do you have on you?

Daniel Adams: — I have four thousand US dollars and eight hundred Euro.

Customs officer: — That's fine, thank you. You can proceed. Have a nice stay in the United States.

Daniel Adams: — Thank you. I'm sure I will.

2-bosqich uchun Role-play tavsiya etiladi:

Customs officer: — May I look at your passport and customs declaration form, sir?

You: — ...

Customs officer: — Do you have anything to declare?

You: — ...

Customs officer: — What do you have in this suitcase?

You: — ...

Customs officer: — Okay, do you have anything else besides these?

You: — ...

Customs officer: — How much money do you have on you?

You: — ...

Customs officer: — That's fine, thank you. You can proceed. Have a nice stay in the United States.

You: — ...

3-bosqich uchun "Travel English: At the airport; during the flight; at customs" mavzusidagi Role-play tavsiya etiladi:

Travel Agency Clerk: — Horizon Travel, good afternoon. May I help you?

You: — ...

Travel Agency Clerk: — Would that be a one-way or return ticket?

You: — ...

Travel Agency Clerk: — When would you like to leave?

You: — ...

Travel Agency Clerk: — One moment, please ... OK. There are three flights on the 22nd. Do you want a morning flight, or an afternoon flight?

You: — ...

Travel Agency Clerk: — Well, there's a Northwind Airways flight at nine forty five, a Swiss Air at fifteen ten and a KLM at fifteen twenty five.

You: — ...

Travel Agency Clerk: — OK. Just a moment, please... All right. Quite a few seats left.

You: — ...

Travel Agency Clerk: — Economy or first class?

You: — ...

Travel Agency Clerk: — Four hundred sixty-five dollars.

You: — ...

Travel Agency Clerk: — Yes, of course. Could I have your full name and the spelling, please?

You: — ...

Travel Agency Clerk: — Just a moment, please, Mr. Adams. (...) All right. I've reserved one seat in your name on NWA flight 408 bound for Paris on April the 22nd.

You: — ...

Travel Agency Clerk: — You'll need to confirm this reservation at least 2 hours before departure time.

You: — ...

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

Акрамова Ш.А. Бўлажак божхона хизмати ходимларида мафкуравий иммунитетни ривожлантириш: Дис. ... пед. фан. док. — Тошкент, 2017. — 248 б.

Алимбаев С.А. Ўзбекистон Республикаси божхона ҳудудида товар айирбошлашнинг ташкилий-ҳуқуқий муаммолари: Дис. ... юридик. фан. ном. — Тошкент, 2003. — 181 б.

Арипов С.А. Ташқи савдони божхона тўловлари орқали тартибга солишни такомиллаштириш: Дис. ... иқтисод. фан. ном. — Тошкент, 2009. — 135 б.

Асланов И.Н. Божхона тизими фаолияти самарадорлигини оширишда кадрларнинг шахсий психологик тайёргарлиги омили (муомала жараёни мисолида): Дис. ... психол. фан. ном. — Тошкент, 2009. — 164 б.

Ахмедов О. Инглиз ва ўзбек тилларида солиқ-божхона терминларининг лингвистик таҳлили ва таржима муаммолари: Дис. ... филол. фан. док. — Тошкент, 2016.

Боймуратов Ш.Н. Божхона соҳасида давлат бошқарувининг ташкилий-ҳуқуқий шакллари: Дис. ... юридик. фан. ном. — Тошкент, 2006. — 161 б.

Зайниддинов О.З. Ўзбекистонда божхона тизими ва унинг ўзбек давлатчилигида тутган ўрни (1991-2001 йиллар): Дис. ... тарих. фан. ном. — Тошкент, 2002. — 175 б.

Лекция: «Типы учебных проектов». Электронный ресурс: https://studopedia.ru/10_196385_lektsiya-tipi-uchebnih-proektov.html Дата обращения: 11.06.2020.

Терминология науки — система ее научных понятий. Электронный ресурс: <http://econtool.com/terminologiya-nauki-sistema-ee-nauchnyih-ponyatiy.html>. Дата обращения: 10.06.20.

Терминология. Электронный ресурс: <https://bigenc.ru/linguistics/text/4188926>. Дата обращения: 10.06.20.

Туропов Р.А. Ўзбекистон Республикаси божхона фаолияти самарадорлигини оширишнинг асосий йўналишлари: Дис. ... иқтисод. фан. док. — Тошкент, 2006. — 283 б.

Хакимова Ф.А. Хроматография усуллари қўллаган ҳолда On-line режимида божхона экспертизасини автоматлаштиришнинг ташкилий механизми: Дис. ... тех. фан. бўйича фал. док. — Тошкент, 2018. — 120 б. — Б. 9.

BOSHLANG'ICH TA'LIM METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISHNING INNOVATSION MEXANIZMLARI

Jabborova Onaxon Mannapovna,

pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedrasi dotsenti, Chirchiq davlat pedagogika universiteti

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.036>

Annotatsiya: maqolada boshlang'ich ta'lim metodikasini takomillashtirishning innovatsion mexanizmlari masalasi to'g'risida fikr yuritilgan va muallifning individual yondashuvlari taqdim qilingan. Bunda boshlang'ich ta'limning an'anaviy metodikalari tajribalaridan foydalangan holda ularni takomillashtirish, yangi g'oyalar va yondashuvlar bilan boyitish asosida innovatsion mexanizmlarni ishlab chiqish asoslab ko'rsatilgan. Chunki bugungi kunda globallashuv sharoitida boshlang'ich ta'limning metodikasini takomillashtirish aynan innovatsion rivojlanish jarayoni bilan zaruriyatga aylanib bormoqda. Shu jihatdan O'zbekistonda barpo etilayotgan innovatsion va yangi jamiyat sharoitida boshlang'ich ta'limning sifat ko'rsatkichlarini yuksaltirish hamda bu jarayonda boshlang'ich ta'lim metodikasini takomillashtirish masalalariga alohida e'tibor berilmoqda.

Tayanch tushunchalar: boshlang'ich ta'lim, metodika va yondashuv, takomillashtirish va rivojlantirish, innovatsiya va mexanizm, tajriba va malaka, innovatsion jamiyat va ehtiyoj, takomillashtirish asoslari, metodik yangilik, individual munosabat, kommunikativ va kretisizm, bilimdonlik va tajriba, boshlang'ich sinf o'qituvchilari va o'quvchilari, nazariya va amaliyot uyg'unligi.

Аннотация: в статье рассматривается вопрос инновационных механизмов совершенствования методики начального образования и представлены отдельные подходы автора. При этом демонстрируется развитие инновационных механизмов на основе их совершенствования, обогащения новыми идеями и подходами с использованием опыта традиционных методов начала. Потому что сегодня, в условиях глобализации, совершенствование методики начального образования становится необходимостью в процессе инновационной революции. В связи с этим особое внимание уделяется вопросам улучшения показателей качества начального образования и совершенствования методики начального образования в условиях складывающегося в Узбекистане инновационного и нового общества.

Основные понятия: начальное образование, методология и подход, совершенствование и развитие, инновации и механизм, опыт и компетентность, инновационное общество и спрос, основы совершенствования, методические инновации, индивидуальное отношение, коммуникативность и критичность, знания и опыт, учителя начальных классов и учащиеся внутреннего класса, сочетание теории и практики

Annotation: the article discusses the issue of innovative mechanisms for improving the primary education methodology and presents the individual approaches of the author. In this, the development of innovative mechanisms based on their improvement, enrichment with new ideas and approaches, using the experience of traditional methods of the beginning, is demonstrated. Because today, in the conditions of globalization, the improvement of the methodology of primary education is becoming a necessity with the process of innovative revolution. In this regard, special attention is being paid to the issues of improving the quality indicators of primary education and improving the methodology of primary education in the conditions of the innovative and new society being established in Uzbekistan.

Basic concepts: primary education, methodology and approach, improvement and development, innovation and mechanism, experience and competence, innovative society and demand, basis of improvement, methodical innovation, individual attitude, communicative and criticalism, knowledge and experience, primary teachers and students of the inner classroom, the combination of theory and practice.

KIRISH. "O'zbekiston-2030" strategiyasining eng muhim masalalaridan biri boshlang'ich ta'limni rivojlantirish va ta'limning mazkur bosqichida sifat ko'rsatkichlariga erishish vazifasidir [1]. Bu vazifalar ko'lamida quyidagi ikki holatga e'tibor berish kerak:

- a) boshlang'ich ta'limni rivojlantirish;
- b) boshlang'ich ta'limda sifat ko'rsatkichlariga erishish.

Shu sababli mazkur vazifaning ijrosida eng avvalo boshlang'ich ta'lim metodikasi, nazariyasi va texnologiyasi bo'lgan keyingi 5-7 yil davomidagi innovatsiyalarni hisobga olish, ularni tahlil qilish, yutuqlar va kamchiliklarni namoyon etish muhim hisoblanadi. Biz bu o'rinda mazkur masalalarning eng muhim yo'nalishlaridan biri keyingi yillarda boshlang'ich ta'lim metodikasini takomillashtirishning innovatsion mexanizmlari tahliliga umumiy tarzda e'tiboringizni tortamiz.

Muammoning o'rganilishi. Dunyo miqyosida boshlang'ich ta'lim metodikasini davr talablari asosida takomillashtirib borish muammolari pedagog olimlar tomonidan tadqiq etib kelinmoqda. Bunda Yan Amos Komenskiyning metodikasi takomillashtirishga doir didaktik yondashuvlari, Konstantin Dmitriyevich Ushinskiyning ta'lim metodikalarida xalq ruhining aks ettirishi to'g'risidagi metodikasi, Albert Kamyuning ta'lim oluvchilarning erkinlik yondashuvlari haqidagi qarashlari samaradorligi bilan diqqatni tortadi. O'zbekiston pedagog mutafakkirlari va olimlari tomonidan ham boshlang'ich ta'lim metodikasini takomillashtirishga doir o'ziga xos yondashuvlari bayon etib kelinmoqda. Bunda ayniqsa, Abu Ali Ibn Sinoning boshlang'ich sinf o'quvchilari ruhiyati xususiyatlarini hisobga olish, Mahmudxo'ja Behbudiyning boshlang'ich ta'limda yangi g'oyalarni birlamchi bilish metodikasi hamda zamonaviy pedagog olimlardan Shukurullo Mardonovning zamonaviy jamiyatda boshlang'ich ta'lim metodikasi didaktik ta'minotini ishlab chiqish, Xolboy Ibragimovning boshlang'ich ta'lim metodikasida ijtimoiy ruhning ustuvorligi, Roxatoy Safarovaning boshlang'ich ta'limda o'quv fanlari integratsiyasi to'g'risidagi metodikalari samaradorligi bilan diqqatni tortadi. Dunyo miqyosidagi va milliy pedagogik tajribadagi bunday yondashuvlardan kelib chiqqan holda, hozirgi zamon boshlang'ich ta'lim metodikasini takomillashtirishning innovatsion mexanizmlarini ishlab chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi.

METODLAR. Muammoni tahlil qilishda manbalarni o'rganish, xulosa chiqarish, sintez va analiz, individual yondashuv, induktiv munosabat, qiyosiy-tipologik taxlil metodlaridan foydalanildi. Bunda asosiy e'tibor mualliflarning individual yondashuviga qaratildi. Buning natijasida metodik yondashuvning erkinlik tamoyillariga asoslanish imkoniyatiga ega bo'lindi. Qo'yilgan muammo taxlilida mualliflarning ilmiy va pedagogik tajribalarini umumlashtirishga xarakat qilindi.

NATIJALAR. Boshlang'ich ta'lim metodikasini takomillashtirishning innovatsion mexanizmlarini ishlab chiqish mamlakatimizda pedagogik va ijtimoiy ehtiyojlar majmuiga kiradi. Shu ma'noda bu o'rinda ana shu masalaning tahliliga e'tiboringizni tortamiz.

Boshlang'ich ta'lim metodikasini takomillashtirishning innovatsion integratsiyasi mexanizmi. Boshlang'ich ta'lim metodikasi bugungi kunda mazkur ta'lim bosqichining mazmuni, o'qitish metodikasi, ta'lim texnologiyalari va o'zlashtirish jarayonining yangilanish asoslarini o'zida mujassam etmoqda[2]. Shu jihatdan bugungi kunda "metodika" tushunchasini keng ma'noda qo'llash va tushunish taqozo etilmoqda. Masalaga bunday yondashuv boshlang'ich ta'lim metodikasini takomillashtirishning innovatsion integratsiyasi masalasini to'g'ri idrok etish imkonini beradi.

Innovatsiya – yangicha yondashuv, yangicha mazmun, yangicha yo'nalish, yangicha metodikaga asoslanish va zamonaviy texnologiyalarni ta'lim jarayoniga tatbiq etish ekanligi ma'lum[3]. Shu ma'noda bugungi kunda boshlang'ich ta'lim metodikasini takomillashtirishning innovatsiyaga asoslangan integratsiyasi tarkib topdi. Bu innovatsion integratsiya omillari quyidagilardan iborat:

boshlang'ich ta'lim o'quv reja, dastur va mazmunining o'zaro bog'liqlikdagi yangi avlod nusxalari ishlab chiqilib, amaliyotga joriy etilmoqda;

boshlang'ich ta'limda o'quv fanlarini xalqaro miqyosda e'tirof etilgan aniq, tabiiy va gumanitar fanlar tarkibiga bo'lib o'qitish amaliyoti yo'lga qo'yildi;

turkumlashgan o'quv fanlarining mavzulari o'rtasidagi integratsiya va hamkorlik mexanizmlari butunlay yangi asoslarda tarkib toptirildi;

yangi avlod darsliklari, o'quv qo'llanmalari va o'qituvchi kitobi, ularning multimediali ilovalari hamda mashg'ulot jihozlari xalqaro ta'lim dasturi qoidalari asosida tayyorlanib, milliy tamoyillarga asosan amaliyotga kiritildi;

mamlakatimiz boshlang'ich ta'lim jarayoniga PISA, PIRLS, TIMSS va STEAM kabi xalqaro ta'lim dasturlarining talablari ilk bor joriy etildi;

o'zbek milliy boshlang'ich ta'lim tajribasining dunyo mamlakatlari boshlang'ich ta'lim tajribalariga moslashuvi va o'zaro tajriba almashinuvi yo'lga qo'yildi.

Bularning barchasi boshlang'ich ta'lim metodikasini takomillashtirishning innovatsion integratsiyasi asoslarini tashkil qiladi. Bu mexanizmlar vositasida boshlang'ich ta'limning metodikasida sifat ko'rsatkichlarining namoyon bo'lishi yuzaga kela boshladi. Bunday qisqa muddatli tajriba dunyo mamlakatlari boshlang'ich ta'lim jarayonida kam kuzatiladi. Shu sababli 2026-yil yakuniga qadar boshlang'ich ta'limning sifat ko'rsatkichlari o'z natijasini berishi idrok etilmoqda. Buning natijasida mamlakatimiz boshlang'ich ta'limi dunyo mamlakatlari boshlang'ich ta'lim tajribasida o'zining munosib o'rniga ega bo'lishi kutilayotganligini eslatib o'tish joiz. Mazkur masalalarni tahlil qilish, yutuqlar va kamchiliklarning qiyosiy tadqiqotini amalga oshirish dolzarb bo'lib turibdi. Buning natijasida bizningcha, boshlang'ich ta'lim metodikasini takomillashtirishning innovatsion integratsiya mexanizmidan foydalanish yo'nalishlarini ishlab chiqishga erishiladi.

Boshlang'ich ta'lim mazmunining takomillashuvi va yangi o'quv adabiyotlarining tarkib topishi mexanizmi. Hozirgi zamon Yangi O'zbekiston boshlang'ich ta'limining sifat ko'rsatkichlariga erishishning muhim omillaridan biri mazkur ta'lim bosqichining metodikasini takomillashtirishga yo'naltirilgan mexanizmlarni aniq belgilab olish bilan bog'liqdir. Ana shunday muhim mexanizmlardan biri boshlang'ich ta'lim mazmunining takomillashganligidir. O'zbekiston Respublikasi yangi tahrirdagi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni (2020-yil 23-sentyabr) 9-moddasida mamlakatimizda boshlang'ich ta'limning mazmuni va vazifalari quyidagicha belgilangan: "ta'lim oluvchilarda umumiy o'rta ta'limni davom ettirish uchun zarur bo'lgan savodxonlik, bilim, malaka va ko'nikmalar asoslarini shakllantirish". Ushbu muhim vazifalar qatorida bugungi kunda boshlang'ich ta'limning mazmuni va vazifasini quyidagilar bilan boyitish ehtiyoji paydo bo'lganligini ta'kidlab o'tish lozim:

a) boshlang'ich sinf o'quvchilarini umumiy o'rta ta'lim bosqichi va Prezident maktablari, ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari hamda ijodiy maktablari ta'lim turlariga ta'lim, tarbiya va faoliyat jihatidan tayyorlash;

b) boshlang'ich ta'limning maktabgacha va keyingi ta'lim turlari bilan bog'lovchi vazifasini belgilab qo'yish.

Bu vazifa va mazmun boshlang'ich ta'lim metodikasining takomillashuvidagi muhim mexanizmlardan hisoblanishi namoyon bo'ladi. Mazkur masalalarning ilmiy, nazariy va metodik asoslarini ishlab chiqish dolzarb bo'lib turibdi.

Boshlang'ich ta'lim metodikasini takomillashtirishning navbatdagi muhim mexanizmlaridan biri yangi o'quv fanlarining tarkib topganligidir. Oliy pedagogik ta'lim muassasalarida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun o'qitilayotgan bu yangi o'quv adabiyotlarining asosiylari quyidagilardan iborat:

a) "Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi" yangi o'quv fani[4];

b) "Boshlang'ich ta'limda innovatsiya va integratsiya"[5];

d) "Boshlang'ich ta'limda Tarbiya fani"[6];

Mazkur yangi o'quv fanlari majburiy (mutaxassislik) fanlari hisoblanadi. Bundan tashqari, oliy pedagogik ta'lim muassasalariga boshlang'ich ta'lim yo'nalishi bo'yicha "Boshlang'ich ta'limda innovatsion texnologiyalar", "Boshlang'ich ta'limda konfliktologiya" kabi yangi tanlov fanlari o'qitila boshlaganligini eslatib o'tish joiz. Shu ma'noda boshlang'ich ta'lim metodikasini takomillashtirishda mazkur yangi o'quv fanlari va adabiyotlarining muhim mexanizmlardan biri ekanligi idrok etiladi.

Boshlang'ich ta'lim metodikasini takomillashtirishning ta'lim mazmuni va o'quv fanlariga oid ushbu innovatsion yangilanishlar maxsus tadqiq etilishi, ularning bu ta'lim bosqichi rivojidagi o'rni belgilanishi va innovatsion jamiyat sharoitida bunday yangilanishlardan foydalanishning maqbul metodikalarini ishlab chiqish dolzarb bo'lib turibdi.

Boshlang'ich ta'lim metodikasini takomillashtirishning innovatsion diagnostika mexanizmi. Boshlang'ich ta'lim jarayonida yuzaga kelgan yangilanishlar, uning metodikasidagi o'zgarishlar, yangi avlod boshlang'ich sinf o'qituvchilarining tayyorlanayotganligi va amaliy faoliyatdagi boshlang'ich sinf o'qituvchilarining faoliyat ko'lamini masalalarini pedagogik diagnostika qilish tarkib topa boshladi. Bunga qadar boshlang'ich ta'lim jarayoni umumiy pedagogik diagnostika tarkibi sifatida o'rganilib baholangan. Bugun esa mazkur ta'lim bosqichi asosan boshlang'ich ta'lim pedagogik diagnostikasi nuqtai nazaridan baholanishi dolzarb masalaga aylandi[7]. Shu ma'noda mazkur diagnostika jarayonini amalga oshirishda quyidagi omillarga tayanish tarkib topa boshladi:

a) boshlang'ich ta'lim jarayonini milliy pedagogik tajriba asosida baholash;

b) boshlang'ich ta'lim jarayonini diagnostika qilishda xalqaro ta'lim dasturlari qoidalarini hisobga

olish;

d) boshlang'ich ta'lim jarayonini diagnostik o'rganishda xorijiy mamlakatlarning mazkur masala bo'yicha tajribalaridan foydalanish;

e) boshlang'ich ta'lim jarayonini maktablararo, hududlar va mamlakat miqyosida bosqichli diagnostika qilib borish.

Bu omillar asosida boshlang'ich ta'lim jarayonini diagnostika qilish muhim ahamiyat kasb eta boshlaydi. Diagnostika jarayonida yutuqlar tahlili, kamchiliklar sabablari va boshlang'ich ta'limni rivojlantirishning istiqbolli yo'nalishlarini ishlab chiqish birlamchi vazifa sifatida qaralayotganligini eslatib o'tish joiz.

Boshlang'ich ta'lim metodikasini takomillashtirishning innovatsion diagnostika mexanizmda quyidagilarning faoliyati baholanishi tarkib topa boshladi:

a) boshlang'ich ta'limning sharoiti, muhiti va uni amalga oshirishning zamonaviy imkoniyatlari;

b) boshlang'ich ta'lim o'quv fanlarining o'zaro integratsiyalashuvi va individuallashuvi;

d) boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'zlashtirganlik darajasi;

e) boshlang'ich sinf o'qituvchilarining mahorat darajasi;

f) boshlang'ich ta'lim manfaatdorlarining (ota-onalar, ta'limning keyingi turlari vakillari kabilarning) mazkur ta'lim bosqichidan qoniqish darajasi;

g) boshlang'ich ta'limning xalqaro hamkorlik darajasi.

Bularning barchasi boshlang'ich ta'lim metodikasining innovatsion diagnostikasida yangicha yondashuv hisoblanadi. Shu sababli diagnostika omili biz tomonimizdan boshlang'ich ta'lim metodikasini takomillashtirishning innovatsion mexanizmlaridan biri sifatida qabul qilinmoqda.

E'tibor berilsa, boshlang'ich ta'lim metodikasini takomillashtirishning tarkib topgan innovatsion mexanizmlarini tadqiq etish va ulardan foydalanish metodikasini ishlab chiqish muhim masala bo'lib turibdi. Mazkur masala bo'yicha ilmiy, nazariy va metodik jihatdan yaxlit tadqiqot yaratish ehtiyoji mavjud.

XULOSA VA TAVSIYALAR. Boshlang'ich ta'lim metodikasini takomillashtirishning innovatsion mexanizmlari ta'lim jarayonini kuchaytirish va unda sifatli o'zlashtirishga erishish imkonini beradi. Shu jihatdan bu borada quyidagi xulosalarga kelish mumkin: boshlang'ich ta'lim metodikasini takomillashtirishning mazkur aniq innovatsion mexanizmlari muhim xususiyatlarga egaligi bilan diqqatni tortadi. Bularning barchasi tadqiq etilishi muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari boshlang'ich sinf o'quvchilarining ko'nikmalarini baholash, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kompetensiyalarini takomillashtirish va amaliy faoliyatdagi boshlang'ich sinf o'qituvchilarining mahoratini yuksaltirish, boshlang'ich ta'limni rivojlantirishning innovatsion metodologiyasi va istiqbolli yo'nalishlari bo'yicha tahlillarni amalga oshirish ham dolzarb ekanligini eslatib o'tish joiz. Mazkur masalalar oliy pedagogik ta'lim jarayonida amalga oshirilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu o'rinda tavsiyalar sifatida quyidagilarni taqdim etish maqsadga muvofiq bo'ladi: oliy pedagogik ta'lim jarayonida boshlang'ich ta'lim metodikasini takomillashtirishning innovatsion mexanizmlari muammosini muntazam tadqiq etib borish, tadqiqot natijalarini pedagogik tajriba-sinovdan o'tkazish va ularning bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari hamda amaliy faoliyatdagi boshlang'ich sinf o'qituvchilari tomonidan o'zlashtirilib borilishiga erishish maqsadga muvofiq bo'ladi. Buning natijasida boshlang'ich ta'lim metodikasini takomillashtirib borishning keng imkoniyatlariga ega bo'linadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

“O'zbekiston-2030” strategiyasi. // www.ziynet.uz

Jabborova O.M. Boshlang'ich ta'lim metodikasining yangi nazariy masalalari. – Toshkent, 2023

Mardonov Sh.Q. Pedagogika fanidan o'qitishning elektron-modulli didaktik ta'minotini ishlab chiqish texnologiyasi. – Toshkent, 2021

Jabborova O., Umarova Z., Boboxo'jayeva L. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi, innovatsiya va integratsiya. – Toshkent, 2021

Jabborova O., Umarova Z. Boshlang'ich ta'limda Tarbiya fanini o'qitish metodikasi. – Toshkent, 2022

Jabborova O., Umarova Z. Boshlang'ich ta'lim diagnostikasi. – Toshkent, 2023.

O'zbek pedagogik ensiklopediyasi. 1-2 tom. – Toshkent, 2007

MAMLAKATIMIZ OLIMLARI TOMONIDAN TALABALAR AKADEMIK O'ZLASHTIRISHI DETERMINANTLARINI TADQIQ ETILISHI

Jabborova Malohat Azimovna,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.037>

Annotatsiya: Ushbu maqolada talabalar akademik o'zlashtirishi determinantlarining mamlakatimiz psixologiyasida o'rganilganlik holati, oliy o'quv yurtlaridagi ta'lim samaradorligini keskin oshirish, o'qitishning yangi ilg'or, faol usullarini qo'llash, oqilona vositalardan foydalanish ahamiyati to'g'risidagi o'zbek olimlarining ilmiy qarashlari tahlil qilingan.

Tayanch so'zlar: ta'lim, akademik o'zlashtirish, o'quv samaradorligi, talaba, texnologiya, individual psixologik xususiyatlar, o'quv motivlari.

ИССЛЕДОВАНИЕ УЧЕНЫХ НАШЕЙ СТРАНЫ ДЕТЕРМИНАНТ АКАДЕМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СТУДЕНТОВ

Джабборова Малохат Азимовна,
учитель Шахрисабзского государственного педагогического института

Аннотация: В данной статье анализируется состояние изученности детерминант академической успеваемости студентов в психологии нашей страны, научные взгляды узбекских учёных на важность резкого повышения эффективности образования в высших учебных заведениях, применения новых передовых, активных методы обучения и использование рациональных инструментов.

Ключевые слова: образование, академическое мастерство, эффективность обучения, обучающийся, технология, индивидуально-психологические особенности, образовательная мотивация.

RESEARCH OF THE DETERMINANTS OF STUDENTS' ACADEMIC DEVELOPMENT BY SCIENTISTS OF OUR COUNTRY

Jabborova Malohat Azimovna,
teacher of Shahrisabz State Pedagogical Institute

Abstract: This article analyzes the state of study of the determinants of students' academic achievement in the psychology of our country, the scientific views of Uzbek scientists on the importance of dramatically increasing the effectiveness of education in higher educational institutions, applying new advanced, active methods of teaching, and using rational tools.

Key words: education, academic mastery, educational efficiency, student, technology, individual psychological characteristics, educational motivations.

Kirish. Jahon ta'lim muassasalari va ilmiy tadqiqot markazlarida o'quv faoliyatini takomillashtirishga bag'ishlangan ko'plab zamonaviy ilmiy tadqiqotlar o'tkazilib, yechimlari ishlab chiqilgan bo'lsada, o'quv faoliyatining ishlash mexanizmlari va turli guruhlardagi talabalarni o'qitishning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish psixologiya olamida dolzarbligicha qolmoqda. Buning uchun ta'lim oluvchining fikr va xulq strategiyasini inobatga olib, shaxsning, o'ziga xos xususiyatlari, qobiliyatini yo'naltirish, pedagogik-psixologik shart-sharoitlarni to'raligicha talabaning individual imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, shaxs sifatida barkamolligini ta'minlash, tafakkur va dunyoqarashini boyitish, akademik o'zlashtirish ko'rsatkichlarini oshirish masalalari bo'yicha tizimli ishlar amalga oshirilmoqda. Ta'lim jarayonga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni aniqlash, amaliy usullarini takomillashtiruvchi, talabalik davrida individual imkoniyatlar samarali ro'yobga chiqarilishini belgilab beruvchi omillarni o'rganish asosida pedagogik-psixologik taklif va tavsiyalar ishlab chiqish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbek psixologiyasining yetakchi olimlari M.G.Davletshin, E.G'.G'oziyev, B.R.Qodirov, G'.B.Shoumarov, V.M.Karimova, A.M.Jabborov, Sh.R.Barotov, N.S.Safayev, Z.T.Nishanova, D.G.Muxamedova, A.I.Rasulov, B.M.Umarovlar tomonidan ta'lim jarayoni, o'qituvchi-o'quvchi munosabatlari va uning psixologik xususiyatlari o'rganilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolani tahlil qilish jarayonida umumilmiy usullardan tizimlilik, umumlashtirish, qiyosiy tahlil, taqqoslashdan foydalanildi. Talabalar akademik o'zlashtirishiga ta'sir etuvchi omillar yurtimiz olimlari tomonidan ilmiy-tadqiqot predmeti sifatida tizimli yondashuv asosida tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. Hozirgi eng dolzarb muammolardan biri oliy o'quv yurtlaridagi ta'lim-tarbiya ishlari samaradorligini keskin oshirishdan iboratdir. Chunki respublikamizning rivoji, ravnaqi va istiqboli ko'proq oliy ta'lim muassasalarida tayyorlanayotgan mutaxassislarning tayyorgarlik mahoratiga bog'liqdir. Shuning uchun o'qitishning yangi ilg'or, faol usullarini qo'llash, oqilona vositalardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Oliy o'quv yurtlaridagi ta'lim-tarbiya jarayonlarini samarali amalga oshirish uchun talabalar bilan o'qituvchilar o'rtasida uzluksiz ta'sir o'tkazish jarayoni hukm surishi lozim.

O'qituvchi bilan talabaning hamkorlikdagi faoliyati negizida o'quv-tarbiya ishlarini to'g'ri yo'lga qo'yish muammosi yotadi. Bu muammo oliy ta'lim psixologiyasida juda kam tadqiq qilingani sababli xuddi ana shu muammo yuzasidan kengroq mulohaza yuritish maqsadga muvofiqdir.

Ta'lim sifati ta'lim faoliyatining shakllanishiga bog'liq. O'quv faoliyatini shakllantirishga bag'ishlangan bir qator ilmiy tadqiqotlar o'tkazilib, yechimlari ishlab chiqilgan bo'lsada, o'quv faoliyatining ishlash mexanizmlari va turli guruhlardagi talabalarni o'qitishning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish jahon va o'zbek psixologiyasida dolzarbligicha qolmoqda. O'zbek psixologiyasining yetakchi olimlari M.G.Davletshin, E.G'.G'oziyev, B.R.Qodirov, G'.B.Shoumarov, V.M.Karimova, A.M.Jabborov, N.S.Safayev, Z.T.Nishanova, D.G.Muxamedova, A.I.Rasulov, B.M.Umarovlar tomonidan ta'lim jarayoni va uning psixologik xususiyatlari o'rganilgan, ammo talabalar akademik o'zlashtirishining psixologik determinantlari muammosi yuzasidan alohida izlanishlar amalga oshirilmagan.

O'zbek psixologiyasining yetakchi olimi E.G'.G'oziyev [8] oliy ta'lim psixologiyasida keng ko'lamli tadqiqotlar olib borgan bo'lib, asosan, talabalarining psixologik xususiyatlari, talabalar o'quv faoliyatining o'ziga xos jihatlari, ta'limdagi qiyinchiliklarni bartaraf qilish, o'qituvchi va talabaning hamkorligi – ta'lim samaradorligining muhim omili ekanligi hamda talabalar hayoti va faoliyatini o'zgartiruvchi asosiy omillar haqida asosli mulohazalar yuritgan..

Psixolog olimning oliy ta'lim muassasalarida talabalar kasbiy tayyorgarligining dolzarb muammolari bo'yicha olib borgan tadqiqotlari tahlillariga ko'ra, kasbiy tayyorgarlikning sifati asosan uchta muhim omilga bog'liqdir:

1. Talabalar tomonidan o'zlashtirilgan bilimlar va ko'nikmalarning puxtaligi, barqarorligi va mustahkamligiga;
2. O'quv va tarbiyaviy ishlarni oqilona tashkil etish va nazorat qilish sifatiga;
3. Talabalarni mustaqil (faol va ijodiy) ravishda oqilona bilim olishga o'rgatish va bu sohada muayyan maslahatlar, tavsiyalar berib borishga.

Olimning ta'kidlashicha, oliy ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya jarayonini takomillashtirishga xizmat qiladigan, uning sifat darajasini orttiradigan zarur shart-sharoitlarni besh jabhaga ajratish mumkin.

1. Oliy maktab tuzilishining etnik, etnopsixologik va xududiy xususiyatlariga asoslanib uni qayta qurish maqsadga muvofiqligi.

2. Oliy o'quv yurtlarida talabalarni o'qitish, shaxs sifatida shakllantirish jarayoni hozirgi zamon talablariga to'liq javob bera olishi.

3. Oliy maktab o'quv rejasi, dasturi va ularga asoslangan darsliklar, qo'llanmalar, ishlanmalar, ma'ruza matnlari hozirgi kun hayot tarzini, fan yutuqlari va zarur axborotlarni, ilg'or tajribalarni, mamlakatimiz xududlari xususiyatlarini to'liq va asosli aks ettirishi.

4. Talabalarda mustaqil fikrlashni shakllantirish, ijodiy izlanishga o'rgatish, tanqidiy tafakkurni tarkib toptirish.

5. Talabalarni milliy g'oya va milliy istiqlof mafkurasi ruhida tarbiyalash orqali ularda vatanparvarlik, insonparvarlik, fidoyilik, mehnatsevarlik kabi yuksak his-tuyg'ularni shakllantirish.

Shuningdek, olim o'z izlanishlariga asoslanib, talabalarining auditoriyadan tashqari faoliyatlarida bilimlarni o'zlashtirishni takomillashtirish yo'l-yo'riqlari; talabalarining umumkasbiy fanlar asoslarini o'rganishga yo'naltirilgan qiziqishlari, ehtiyojlari, motivatsiyasi, qobiliyati va dunyoqarashiga xos xususiyatlarni e'tiborga olgan holda, ularga zarur maslahat va tavsiyalar berib borish tartiblari haqida; talabalarining psixologik xususiyatlari, tafakkur xususiyatlari va ularda mustaqil fikrlashni shakllantirish

vositalari to'g'risida ham qator tavsiya va ilmiy yechimlarni olg'a suradi. Olimning fikricha, komil inson bo'lib kamol topishni ezgu niyat qilgan bo'lg'usi o'qituvchi ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan ma'naviyat va qadriyatlar tizimini egallashi hamda kelajak rivojini ta'minlashi uchun avvalo o'zlarida mustaqil fikrlashni, ijodiy izlanishni va aqliy faoliyat usullarini shakllantirishi maqsadga muvofiqdir.

E.G'.G'oziyev ko'p yillik ilmiy izlanishlariga tayanib, talabalarning kelgusi faoliyatida yetakchi va ustuvor qiymatga ega milliy xususiyatlarini aniqlaydi va ularni maqsadga muvofiq ravishda tartibga keltirib, tavsif beradi:

- 1) andishalilik,
- 2) bag'rikenglik,
- 3) dilkashlik,
- 4) samimiylik,
- 5) ibrat-namunaviylik,
- 6) sabr-toqatlilik,
- 7) saxovatlik,
- 8) pedagogik odoblilik,
- 9) ma'naviy yuksaklik,
- 10) kasbga sadoqatlilik,
- 11) yuksak tuyg'ularni egallaganlik,
- 12) ijtimoiy faollik,
- 13) nutqiy qobiliyatlilik,
- 14) tashabbuskorlik,
- 15) tashkilotchilik.

Mazkur xususiyatlar kelajakda talabalarning kasbiy faoliyati samarasini ta'minlashning muhim omillari sifatida xizmat qiladi.

V.M.Karimova oliy ta'lim tizimida tahsil olayotgan talabalarning psixologik xususiyatlarini o'rganish sohasida olib borgan tadqiqotlarida talabalarni kasbiy tayyorlash, ularda zaruriy sifat va fazilatlarining shakllanishida ijtimoiy-madaniy, milliy-hududiy xususiyatlar muhim o'rin egallashini e'tirof etadi [2].

V.M.Karimova ham o'z tadqiqotlarida talabalar o'zlashtirish samaradorligini oshirish, talabalarda mustaqil fikr yuritish malaka va ko'nikmalarini hosil qilish uchun, avvalo talaba-o'qituvchi o'zaro munosabatlarini tubdan o'zgartirish, talabani ta'lim jarayonining faol subyektiga aylantirish lozimligini ko'rsatadi. Buni samarali tashkil etishning bir qator psixologik shartlari va omillari mavjudligini ta'kidlaydi.

Birinchidan, ta'lim beruvchi (ya'ni, o'qituvchi) yoshlarni qanday bo'lsa shundayligicha – iqtidori, layoqati va boshqa imkoniyatlari bilan idrok qilishga, tabiiy tarzda qabul qilishga o'rganmoqlari lozim.

Ikkinchidan, har bir ta'lim muassasasi amalda yoshlarga differensial yondashuvni tashkil qilishi va ulardagi psixologik imkoniyatlarni e'tiborga olishi zarur.

Uchinchidan, ta'lim muassasasida o'qitishning yangicha texnologiyasi va yoshlar aqliy faoliyatidan foydalanishning demokratik turlarini joriy etish. Bunda asosiy jihat talaba shaxsini hurmat qilish, uning har bir fikri va yuksalishiga e'tibor bilan qarashdir.

To'rtinchidan, ta'lim jarayonida guruhda psixologiyaning faol, xususan-munozara, dialog, breynshtorming, o'yin va boshqa interfaol metodlaridan keng va o'rinli foydalanish talabaga ko'proq o'z fikrlarini izhor qilish uchun imkoniyat yaratadi.

Beshinchidan, erkin va mustaqil fikrlash uchun psixologik "fazo" va "makon" tushunchalarining ahamiyatini hisobga olib, guruhda ishlash qonunlari va ijtimoiy psixologik mezonlarni to'la inobatga olish zarurligini alohida qayd etadi.

G'.B.Shoumarov ta'lim tizimida psixologik xizmat va uni takomillashtirish muammolariga oid hamda talabalar o'zlashtirish sifatlarining rivojlanganlik darajasini jahon andozasiga ko'tarish va uyg'unlashtirish sohasidagi tadqiqotlarida bir qator qimmatli g'oyalarni va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan tavsiyalarni ilgari suradi. Olimning fikricha, talabalar o'rganayotgan kasbga oid tayyorgarlikning belgilangan darajasiga erishishi uchun o'zida mavjud bo'lgan individual-psixologik imkoniyatlar va oliy ta'lim muassasasida mazkur kasbni egallash uchun yaratilgan barcha zaruriy shart-sharoitlardan unumli foydalanishi lozim.

G'.B.Shoumarov [3] pedagogika oliy ta'lim muassasalarida talabalar kasbga yo'naltirilganlik bosqichlarida ta'limiy va tarbiyaviy ishlarni samarali tashkil etishda psixologik xizmatni belgilangan

talab va me'yorlar darajasida yo'lga qo'yish zarurligini ham alohida ko'rsatib o'tadi.

B.R.Qodirov [3] ko'p yillik ilmiy izlanishlarida oliy ta'lim muassasalarida o'quv-tarbiya jarayonlari muvaffaqiyatini ta'minlashda (xususan, o'zlashtirish samaradorligini oshirishda), o'qituvchi kasbiy tayyorgarligini oqilona yo'lga qo'yishda tashxis markazi xodimlari va shu sohaga yo'naltirilgan psixologik xizmatning ahamiyati yuqori ekanligini ta'kidlagan. Buning uchun mazkur sohaning mas'ul xodimi:

talabning individual-psixologik imkoniyatlarini har tomonlama chuqur o'rganib, shunga mos o'quv-tarbiya jarayonlarini tashkil etishini;

kasbiy tayyorgarlikning har bir qadamida o'qituvchining talaba bilan ishlashi va muloqotga kirishishining mos va qulay usullarini tanlashi va o'zgartirib turishini;

o'quv-tarbiya jarayonlarini talabalarning psixik rivojlanganlik darajasi, yosh va individual psixologik xususiyatlariga binoan moslash hamda bo'lg'usi o'qituvchilarda shaxsiy va kasbiy psixologik imkoniyatlarning namoyon bo'lishi va rivojlanishi uchun zaruriy shart-sharoitlarni yaratishda ta'lim subyektlariga yaqindan yordam berib borishi zarurligini ko'rsatib o'tadi.

A.M.Jabborov tadqiqotlarida samarali o'zlashtirishning muhim omillari, ta'lim samaradorligini ta'minlovchi zarur milliy-madaniy omillar, o'qituvchining kasbiy muhim sifatlarining shakillanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik va milliy-madaniy omillar izchil o'rganilgan. Muallif – ta'limning bosh vazifasi o'rganuvchilarning fan asoslarini faol va ongli o'zlashtirishini ta'minlashdir, o'zlashtirish hamisha faol aqliy jarayon natijasi bo'lib, odamning bilishiga oid olamdagi xilma-xil noma'lum narsa va hodisalar mohiyatini anglash bilan belgilanadi, deb baholaydi.

A.M.Jabborovning izohlashicha: "No'malum narsa va hodisalar mohiyatini anglash, bilish yoki uni ijodiy o'zlashtirish jarayoni, asosan, uchta yo'nalishga bog'liq bo'ladi. Birinchidan o'zlashtirilayotgan materialning mazmun mohiyati o'zlashtiruvchi uchun qay darajada mos va tushunarligiga, ahamiyatliligiga va u qanday usulda yetkazilayotganligiga bog'liqdir. Ikkinchidan, ta'lim jarayonini boshqarayotgan ma'sul kishining shu sohadagi bilimi va tajribasiga, malaka va mahoratiga, shaxsiy va kasbiy fazilatlariga bog'liqdir. Uchinchidan, talabning aqliy taraqqiyoti darajasiga, emotsional – irodaviy holatiga, o'qishga nisbatan qaror topgan individual psixologik xususiyatlariga, qiziqishi va havaslari bilan belgilanadi" [1]. Ana shu uchta yo'nalish to'la ta'minlangan ta'lim jarayonidagina samarali o'zlashtirish hosil bo'lishi allaqachonlar rivojlangan mamlakatlar fani tajribasida isbotlangan.

Olim o'qituvchi esa ta'lim oluvchilardagi individual psixologik xususiyatlarning har xilligini e'tiborga olib, beradigan izlanish va fikrlash yo'llanmasi bilan har bir ta'lim oluvchida o'zligini mumkin qadar yorqinroq namoyon etish imkoniyatini yaratishi haqida fikr bildiradi. Natijada tahsil olayotganlarda ijodiy musobaqa ruhi har bir mashg'ulotda yetakchilik qiladi, o'zlashtirish samaradorligiga ijobiy ta'sir etadi.

A.M.Jabborov "O'qituvchi etnopsixologiyasi" nomli monografiyasida ta'lim oluvchilarning samarali o'zlashtirishiga oid bir qator muhim mulohazalarni ilgari surgan:

1. Har bir mashg'ulotda (ma'ruza, seminar, amaliy, auditoriyadan tashqari) o'rganuvchi o'qituvchi (darslik) talabi asosida unga berilgan, yetkazilgan bilimlarni takrorlashi emas, balki uning yo'llanmasi bilan yangi bilim hosil qilishi, kashf etishi lozim.

2. Darsda o'rganuvchi sust tinglovchi emas, balki izlovchi, qiyoslovchi, kashfiyotchi bo'lishi kerak. Shuning uchun o'rganuvchi og'zidan chiqqan har bir so'z, fikr, hukm, bayon uning o'ziniki bo'lmog'i shart. Albatta, o'rganuvchidan tug'ilgan bu fikr olamshumil kashfiyot yoki biror chigal muammoning yechimi emas, lekin o'qituvchi (darslik) bergan axborotning soddagina takrori ham emas.

3. O'qituvchining ta'lim oluvchiga beradigan izlanish va fikrlash yo'llanmasi shunday bo'lmog'i lozimki, auditoriyadagi ta'lim oluvchilarning izlanish va ijod mahsuli aynan bir xil bo'lmasligi – mohiyatan bir yo'nalishda bo'lib, lekin shaklan har xil bo'lmog'i kerak.

4. Dars jarayonida (topshiriqni bajarish va uni auditoriyada tahlil etishda) ta'lim oluvchi o'qituvchi yo'llanmasi asosida izlanar, fikr qilar, biror narsani topar, biror hukmga kelar ekan u o'z fikrini asoslash va isbotlashga, himoya qilishga intilmog'i zarur. Mashg'ulotning tashkil etishi va o'quv materiali bunga keng yo'l ochib bermog'i zarur. Ta'limning ongliklik omili mana shularda namoyon bo'ladi.

R.I.Sunnatova o'z tadqiqotlarida oliy ta'lim muassasasi talabalari kasbiy sifatlarining shakillanish davrida o'zini o'zi anglashiga xos ijtimoiy-psixologik xususiyatlari to'g'risida, mazkur xususiyatlarning o'quv-tarbiya jarayonlari samaradorligini ta'minlashga va pedagogik faoliyatni takomillashtirishga

ta'siri haqida yangicha yondashuvlarni ilgari suradi. Uning ta'kidlashicha, talabalar kasbiy sifatlarining shakllanish davrida (asosan 3-4 kursda) o'zini o'zi anglashi, o'quv-tarbiya jarayoni va kasbni egallashga ongli munosabatda bo'lishi, o'quvchilarni o'qitish va tarbiyalashga xos zaruriy pedagogik-psixologik bilimlar bilan qurollanishi uning pedagogik faoliyati samaradorligini ta'minlovchi muhim omillar hisoblanadi.

Z.T.Nishonova ilmiy izlanishlarining natijasi sifatida talabalarning o'quv-tarbiya jarayonlarini yangicha pedagogik texnologiyalar asosida samarali tashkil etishga tayyor va shu asosda talabalarda mustaqil fikrlash, o'rganayotgan har bir muammoga ijodiy yondashish malakalarini shakllantirishning mexanizmlari haqida fikr yuritadi. Olimaning fikricha, bu murakkab jarayonning muvaffaqiyatli rivojlanishi oliy ta'lim muassasalarida talabalar kasbiy tayyorgarligining turli shakllarini tashkil qilishga, ularning nazariy va amaliy, umumiy va individual bilish faoliyatlarining qulay tarzda uyg'unlashuviga bevosita bog'liqdir. Z.T.Nishonova ishlab chiqqan treninglarda o'quv faoliyatining guruhviy shakllari amalga oshirilgan. Bu esa o'z navbatida ta'limda har bir o'zlashtiruvchi uchun yuksak faollik va mustaqillikni ta'minlaydi. Jumladan, bo'sh o'zlashtiruvchi talabalar uchun ham qulay vaziyat yaratadi, har bir subyektda o'zini o'zi namoyon qilish ehtiyojini qondirish imkoniyatini vujudga keltiradi.

Olima ta'lim jarayonining samaradorligi ko'p jihatdan o'qituvchi tomonidan beriladigan ko'rsatmalarga ham bog'liq ekanligini ta'kidlaydi. O'qituvchining roli shundan iboratki, u talabalarga tegishli ustanovkani hosil qilishi, nimani vaqtincha, nimani umrbod esda olib qolishi kerakligini, nimani butunlay esda olib qolmasdan, faqat tushunib olish kifoya qilishini, nimani so'zma-so'z esda olib qolishni, nimaning ma'nosini o'z so'zlari bilan aytib berish uchun esda olib qolish zarurligini ko'rsatib o'tadi. Kuzatishlardan ma'lum bo'ladiki, bunday ko'rsatmalar berilmaganda, o'rganuvchilarda ko'pincha noto'g'ri tasavvurlar vujudga keladi.

Z.T.Nishonova tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda o'qitishning emotsionalligi samarali o'zlashtirishni, ta'limning muvaffaqiyatlilikini ta'minlovchi omillardan biri deb tavsiflanadi. Olimaning fikricha [4], ta'lim berish jarayoni emotsional jarayon. Agar talabalarga berilayotgan axborot ularda hech qanday his-tuyg'u uyg'otmasa, uni talabalar yaxshilab esda olib qolmaydilar. Gap ularning psixik holatlari, ya'ni muayyan bir paytdagi kechinmalari haqida boradi, albatta. Ulardagi quvonchli, optimistik kayfiyat o'quv faoliyatini juda samarali qiladi. Talabalar emotsional ruhdagi materialni yaxshiroq o'zlashtirib oladilar.

Z.T.Nishonova e'tiroficha, ta'lim jarayonida o'zlashtirishning muvaffaqiyati quyidagilarga bog'liq: ta'lim mazmuniga, o'quv rejalari, dasturlari, darsliklar va o'quv qo'llanmalarining mavjudligiga, ta'lim metodikalarini takomillashganligiga, o'qituvchi mahoratiga, tahsil oluvchining individual psixologik xususiyatlariga.

N.S.Safoyev [7] tadqiqotlari talaba yoshlarda milliy o'zlikni anglashning psixologik mexanizmlari va o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Muallifning ta'kidlashicha, milliy o'zlikni anglash murakkab ijtimoiy fenomen sifatida, to'rt asosiy komponentdan tarkib topgan: 1. Kognitiv, 2. Affektiv, 3. Diniy, 4. Xulq-atvorlik. Psixologik faol subyektning ijtimoiy xulq-atvorida ushbu komponentlar o'zaro bog'liq holda rivojlanadi va "Vijdon" falsafiy kategoriyasiga jamlanadi. Psixologik nuqtai-nazardan "vijdon" kategoriyasi tahlil qilinganda, subyektning ma'naviy olamini qamrab oladi va insonning ichki ijtimoiy xulq-atvori sifatida namoyon bo'ladi. Bu holat talabalar uchun kasbiy tayyorgarlikning muhim tarkibiy qismi bo'lib, ularning o'zlashtirishdagi barqarorligi va pedagogik jarayonlardagi faoliyatining samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

A.I.Rasulovning [6] ta'lim jarayonida o'qituvchi bilan ta'lim oluvchi hamkorligining psixologik muammolari sohasida olib borgan tadqiqotlari diqqatga sazovordir. Uning ta'kidlashicha, o'qituvchi bilan ta'lim oluvchilarning o'zaro munosabatlari va hamkorligi "o'qituvchi-ta'lim oluvchi" ijtimoiy-psixologik rollaridan kelib chiqqan holda tarkib topgan bo'lib, ular o'rtasidagi "subyekt-obyekt" qabilidagi munosabat uning mohiyatini oldindan belgilab berishning imkoniyatiga egadir, chunki ta'limda subyektlar o'rtasidagi o'zaro munosabatda cheklanishning mavjudligini ko'rsatadi. Ta'lim oluvchi buni "birinchi" bo'lib his qiladi va shunga muvofiq ravishda o'qituvchilar shaxsini baholaydi. Bu esa o'qituvchining muomalada teng huquqli sherik hamda maslakdosh sifatida baholanishga muayyan darajada quyi baho olishga olib keladi.

A.I.Rasulovning tadqiqotida o'qituvchilarning ta'lim oluvchilar bilan o'zaro munosabatlarida quyidagi shaxslilik va individlilik xususiyatlari: nevrotizmning o'rtacha darajasi, kuchsiz depressivlik, vijdonlilikning yuqori darajasi, turg'unlashuv, xulqdagi ehtiyotkorlik, konformlik, muloqotmandlikning

yuqori bahoga egaligi, bevosita hissiy hamda intuitiv mulohaza yuritishga moyillik, nazokatlikning o'rtacha ko'rsatkichi namoyon bo'ladi.

M.M.Mavlanov [3] tadqiqotlarida oliy o'quv yurtlari ta'limi jarayonida talabalarda (bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchilarida) tashxisiy malakalarni shakllantirishning psixologik xususiyatlari o'rganilgan. Olimning e'tirof etishicha, kasbiy tayyorgarlik bosqichida tashxisiy bilim-malakalarni egallamagan talabalarga yoshlar taqdirini ishonib topshirish mumkin emas. Shu bois, pedagoglarni tashxisiy bilim va malakalar bilan qurollantirish bugungi kun uchun muhim ahamiyat kasb etadi. M.M.Mavlanov tadqiqotlari natijalariga tayanib, ularning samarali faoliyatini ta'minlash uchun diagnostik malakalarning me'yoriy modelini aniqlaydi. Me'yoriy model mezonlariga binoan kasbiy tayyorgarlikni egallagan talabalarda diagnostik malakalar: yuqori, yaxshi, o'rta va past darajada shakllangan bo'lishi mumkin. Kasbiy tayyorgarlik bosqichida talabalar diagnostik malakalarning yuqori va yaxshi darajalarini egallashga erishishi uchun didaktik tizimning asosiy komponentlarini tashkil etgan: psixologiya, pedagogika, maxsus bosqichlar hamda pedagogik amaliyot bilan bog'liq diagnostik tuzilishga ega bo'lgan zaruriy materiallarni o'zlashtirishlari lozimdir.

Umuman olganda, oliy ta'lim muassasalari talabalarining psixologik jabhalari: pedagogika oliy o'quv yurtlari talabalar shaxsi professionallashuvining psixologik xususiyatlari vatanimiz psixologlari (Jalilova S.X., 1994), talabalar o'quv faoliyatida o'z-o'zini boshqarishning psixologik asoslari (Ruxiyeva X.A., 1993), talabalar axloqiy o'z-o'zini anglashning o'quv jarayonidagi dinamik taraqqiyoti (Gappirov B.T., 1993), talabalar kasb tanlashga tayyorgarligining psixologik jihatlari va kasbiy tashxis (Qodirov K.B., 2001) va boshqalar tomonidan keng o'rganilgan.

Vatanimiz psixolog olimlari tomonidan olib borilgan yuqoridagi ilmiy-tadqiqotlarda ilm-fan rivoji, yoshlarning ta'lim-tarbiyasi va bilimli, malakali yetuk kadrlar yetishtirish, o'quv-tarbiyaviy jarayonlarni samarador jarayonga aylantirish, o'quv faoliyatini optimalligini oshirishga bag'ishlangan bir qator ilmiy tadqiqotlar o'tkazilib, yechimlari ishlab chiqilgan bo'lsada, o'quv faoliyatining ishlash mexanizmlari va turli guruhlardagi talabalarni o'qitishning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish, talabalar kasbiy tayyorgarligi va o'zlashtirishini yuqori sifat bosqichiga olib chiqish jahon va o'zbek psixologiyasida dolzarbligicha qolmoqda.

Xulosa. Vatanimiz psixolog olimlari tomonidan olib borilgan yuqoridagi ilmiy-tadqiqotlarda ilm-fan rivoji, yoshlarning ta'lim-tarbiyasi va bilimli, malakali yetuk kadrlar yetishtirish, o'quv-tarbiyaviy jarayonlarni samarador jarayonga aylantirish, o'quv faoliyatini optimalligini oshirishga bag'ishlangan bir qator ilmiy tadqiqotlar o'tkazilib, yechimlari ishlab chiqilgan bo'lsada, o'quv faoliyatining ishlash mexanizmlari va turli guruhlardagi talabalarni o'qitishning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish, talabalar kasbiy tayyorgarligi va o'zlashtirishini yuqori sifat bosqichiga olib chiqish jahon va o'zbek psixologiyasida dolzarbligicha qolmoqda.

ADABIYOTLAR:

- Jabborov A.M. O'qituvchi etnopsixologiyasi. "Nasaf" nashriyoti. Q.: 2009 y., - 180 b.
 Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. Darslik. Fan va texnologiya, T.: 2012, - 172 b.
 Maqsadova M.S., Jabborov A.M. O'qituvchi kasbiy tayyorgarligining psixologik asoslari. "Nasaf", Q.: 2009 y., - 76 b.
 Nishonova Z.T. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. Oliy pedagogik o'quv yurtlari uchun darslik. T.: 2013 y., - 364 b.
 Qodirov B.R. Ta'lim tizimidagi islohotlar maqsad va yo'nalishlari. "O'zbekiston", T.: 1999 y., - 32 b.
 Rasulov A.I. O'qituvchi shaxsining tarbiyachi sifatida o'quvchilar bilan o'zaro munosabat darajalari. P.f.n. diss. T.: 2001 y., - 177 b.
 Сафоев Н.С. Психологические особенности национального самосознания студенческой молодежи. Автор. дисс. док. псих. наук. T.: 2005 й., - 48 б.
 G'oziyev E.G'. Oliy ta'lim psixologiyasi. "O'qituvchi", T.: 1997 y., - 106 b.

O'QUVCHILARNI MATEMATIKA FANIDAN QIYIN MISOL VA MASALALARNI YECHISHGA TAYYORLASH

Mardankulov Jasur Amirddinovich,

Jizzax viloyat pedagoglarni yangi metodiikalarga o'rgatish milliy markazi, p.f.f.d., (PhD).

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.038>

Annotatsiya. Yurtimizda ta'lim sohasidagi islohotlar tez sur'atda rivojlanayotgan fan-texnika talablari ta'lim usullari, ta'lim texnologiyalarining mohiyati, nazariy asoslari, samarali shakl, metod va vositalari, kasbiy faoliyatda pedagogik texnologiyalarni samarali, maqsadli qo'llash malakalari, ta'lim jarayonini oqilona loyihalashtirishga doir tajribalari bilan jamiyatning raqobatbardosh yuqori malakali kadrlarni tayyorlashga, barkamol avlodni shakllantirishga asos bo'ladi. Shuningdek, o'qitish jarayonida o'quvchilarning faolliklarini ta'minlash, ta'lim sifatini yaxshilash, samaradorlikni oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: fan-texnika, loyihalash, eksponensial, logarifmik, ratsionallashtirish usuli, monoton, modul.

ПОДГОТОВКА СТУДЕНТОВ К РЕШЕНИЮ СЛОЖНЫХ ПРИМЕРОВ И ЗАДАЧ

Марданкулов Жасур Амирддинович,

Джизакский областной национальный центр подготовки педагогов по новым методикам, п.ф.ф.д., (Phd).

Аннотация. В нашей стране бурно развиваются реформы в сфере образования, научно-технические требования к методам обучения, сущность образовательных технологий, теоретические основы, эффективные формы, методы и инструменты, навыки эффективного и целенаправленного применения педагогических технологий в профессиональной деятельности. Деятельность, образовательный процесс является основой подготовки конкурентоспособных высококвалифицированных кадров общества и формирования всесторонне развитого поколения. Также важно обеспечить активность студентов в учебном процессе, повысить качество образования, повысить эффективность.

Ключевые слова: наука и техника, проектирование, экспоненциальный, логарифмический, метод рационализации, монотонный, модуль.

PREPARING STUDENTS TO SOLVE DIFFICULT EXAMPLES AND PROBLEMS

Mardankulov Jasur Amirddinovich,

Jizzakh region national center for training pedagogues in new methods, p.f.f.d., (PhD)

Annotation. Reforms in the field of education are rapidly developing in our country, the scientific and technical requirements of educational methods, the essence of educational technologies, theoretical foundations, effective forms, methods and tools, the skills of effective and purposeful application of pedagogical technologies in professional activities, the educational process. It is the basis for the training of competitive highly qualified personnel of society and the formation of a well-rounded generation. It is also important to ensure students' activities in the teaching process, improve the quality of education, and increase efficiency.

Key words: science and technology, design, exponential, logarithmic, rationalization method, monotone, module.

O'qituvchining mahorati ko'p jihatdan uning dars o'tish san'atini naqadar chuqur egallaganligi bilan o'lchanadi. Birinchi darsdayoq o'quvchilarni har tomonlama o'ziga rom qila olishi keyingi faoliyatida ham muhim o'rin tutadi. Bu mahorat o'qituvchilarda kunlar, oylar, yillar davomida shakllanib boradi. Shuning uchun ham pedagog kadrlarning kasbiy tayyorgarligi tizimida kuzatilgan o'qituvchilarning darsini to'g'ri tahlil qila olish xususiyatlari yuqori o'rinni egallaydi. Darsning sifati va samaradorligi o'qituvchi o'zining fikrini qay darajada ifodalay bilishi va metodik mahoratini o'quv jarayonida qo'llay olishiga bog'liq. Matematika fanidan o'quvchilarni qiyin misol va masalalarni dars jarayonida va darsdan tashqari vaqtlarda yechishga o'rgatish uchun o'qituvchi faqat darslikda berilgan formula va qoidalar bilan chegaralanmasligi kerak.

O'quvchilar nostandart tenglama va tengsizliklarni yechish bilan bog'liq misollarni ishlash yo'llari o'quvchilarning matematik qobiliyatlariga bog'liq. Ularni hal qilish uchun o'quvchilar turli yo'llardan foydalanishadi. Shulardan biri an'anaviy, ikkinchisi esa o'suvchi va kamayuvchi funksiyalarning ta'riflaridan kelib chiqadigan funksiyalarning xossalariidan foydalaniladi. Misollarni yechishda ratsionallashtirish usuli yaxshi natija beradi. Ratsionallashtirish usuli logarifmning asosi o'zgaruvchi bo'lgan holatda hamda funksiyalarning monotonligi bilan bog'liq hollarda qo'llaniladi. Funksiyaning monotonligidan foydalanish eksponensial, logarifmik yoki boshqa tengsizliklar tezda ratsional tengsizlikka aylanishidadir[1].

Ma'lumki, logarifmik tenglama va tengsizliklarni isbotlash o'quvchilarda katta mashaqqat talab etadi. O'quvchilarga logarifmik tenglama va tengsizliklar mavzusini o'tib bo'lingandan so'ng bu mavzu bo'yicha

o'quvchilar bilan mustaxkamlash-takrorlash ishlarini olib boorish jarayonlarida o'quvchilarga berilgan ushbu

$$2\log_3 4 \cdot \log_3 6 \cdot \log_3 8 \cdots \log_3 80 > \log_3 5 \cdot \log_3 7 \cdots \log_3 81$$

tengsizlikni isbotlash talab qilinsa, o'quvchilarda boshlang'ich holatda bir oz ikkilanish paydo bo'lishi mumkin. Buning sababi berilgan misol o'zining abstraksiyasi bo'yicha ular ko'rgan, ko'nikma hosil qilgan misollardan murakkabroq ko'ringanidir. Lekin o'quvchilar bu misolni hal etish uchun izlanadilar,

$$\log_a b^n = n \log_a b$$

formulani avval

$$\log_a (bc) = \log_a b + \log_a c$$

dan keltirib chiqaradilar, so'ngra undan

$$\log_3 81 = \log_3 3^4 = 4$$

ni hosil qiladilar. Lekin 5 ni 3 ning darajasi orqali ifodalash mumkin bo'lmaganligi sababli izlanishni chuqurlashtirib

$$A = \frac{\log_3 4 \cdot \log_3 6 \cdots \log_3 80}{\log_3 5 \cdot \log_3 7 \cdots \log_3 81} > \frac{1}{2}$$

ni topadilar va bundan

$$\frac{\log_3 4 \cdot \log_3 6}{\log_3 5 \cdot \log_3 7}$$

ko'paytmani analiz va sintez qilish almashtirilsa yaxshiroq natija olish mumkin ekanligiga ishonch hosil qiladi. Bu o'tish bosqichi matematikada o'ziga hos, o'quvchining yoshiga, bilimlar sistemasiga nisbatan salmoqli ijod hisoblanadi. Natijada hosil qilingan ishonch o'quvchida shunday umumiy

$$B = \frac{\log_3 3 \cdot \log_3 5 \cdots \log_3 79}{\log_3 4 \cdot \log_3 6 \cdots \log_3 80}$$

ko'paytmani topish imkoniyatini keltirib chiqaradi. Endi eng muhim bosqich, ya'ni topilgan ijodni chiroyli qilib jihozlash ham zarurdir. Shu bois o'quvchi $A > \frac{1}{2}$ tengsizlikdan

$$A > B \text{ ga o'tish muammosini hal etishda } y = \frac{\log_3 x}{\log_3 (x+1)} \text{ funksiya } x > 1 \text{ da}$$

o'suvchi ekanligidan foydalanadi va $A^2 > A \cdot B = \frac{1}{4}$ undan $A > \frac{1}{2}$ degan hulosaga keladi[2].

$$\text{Huddi shunga o'xshash } \sqrt{[-7x^2 + 3x + 4]} = [2 - \sin x]$$

tenglamani akademik liseyning birinchi kursida hal etish jarayonida trigonometrik tenglamalarning tasnifini tahlil qilish va sonning butun qismi sharti hamda

$$[-7x^2 + 3x + 4] \geq 0 \Leftrightarrow -7x^2 + 3x + 4 \geq 0 \Leftrightarrow -\frac{4}{7} \leq x \leq 1 \text{ dan}$$

$$\begin{cases} [-7x^2 + 3x + 4] = 1 \\ [2 - \sin x] = 1 \end{cases} \text{ va } \begin{cases} [-7x^2 + 3x + 4] = 4 \\ [2 - \sin x] = 2 \end{cases}$$

sistemalarni hosil qilishda yuqorida keltirilgan algoritmdan foydalanish va bu mantiqiy fikrlashning yakuni sifatida

$$\begin{cases} 1 \leq -7x^2 + 3x + 4 < 2 \\ 1 \leq 2 - \sin x < 2 \\ \sin x > 0 \end{cases} \text{ dan } \begin{cases} -7x^2 + 3x + 4 < 0 \\ -7x^2 + 3x + 4 \geq 0 \\ \sin x \leq 1 \end{cases}$$

ni va ikkinchi sistemadan $x \geq 0$ ni topib $3 + \frac{\sqrt{65}}{4} < x \leq 3 + \frac{\sqrt{93}}{14}$ natijaga kelinadi.

O'quvchilarning bunday natijaga kelishi ulardan matematikaning bir qancha bo'limlari bo'yicha chuqur mulohaza yuritishni taqozo etadi va bu mulohaza o'quvchilarning fikrlashini bir bosqichdan ikkinchi bosqichga olib chiqishda muhim ahamiyatga ega.

Umumta'lim maktab matematika fani dasturlarida ifodalarni, jumladan modulli tenglama va tengsizliklarni o'rganishga alohida o'rin berilgan. O'qituvchilar tomonidan modulli tenglama va tengsizliklar mavzusiga yetarli e'tibor bermaganligi sababli o'quvchilarning aksariyat qismi modul qatnashgan tenglama va tengsizliklarni yechishda qator qiyinchiliklarga duch keladi. Mazkur mavzuni yoritish va misollar yechish usullarini o'quvchilarga quyidagi tartibda berish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

1. Matematika faniining maktab matematikasini takrorlash va umumlashtirish darslarida modulning quyidagi xossalarini o'quvchilarga eslatish va imkon boricha isbotlash orqali mustahkamlash kerak:

1⁰. $|a| \geq 0$, hususiy holda $|a| = 0 \Leftrightarrow a = 0$.

$$2^0. \frac{|a|}{a} = \begin{cases} a < 0 & \partial a, -1; \\ a > 0 & \partial a, 1; \\ a = 0 & \partial a \text{ mavjud emas.} \end{cases} \quad 7^0. |a^2| = |a|^2 = a^2.$$

$$3^0. |ab| = |a| \cdot |b|. \quad 8^0. |a + b| \geq |a| - |b|.$$

$$4^0. \left| \frac{a}{b} \right| = \frac{|a|}{|b|}; \quad b \neq 0. \quad 9^0. |a + b| \leq |a| + |b|.$$

$$5^0. \begin{cases} |x| \leq a \\ a > 0 \end{cases} \Leftrightarrow -a \leq x \leq a. \quad 10^0. |a - b| \geq |a| - |b|.$$

$$6^0. \begin{cases} |x| \geq a \\ a > 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > a \\ x < -a \end{cases} \quad 11^0. |a - b| \leq |a| + |b|.$$

2. Modul qatnashgan tenglamalarni quyidagi ketma-ketlikda berish:

1. $|f(x)| = b.$
2. $|f(x)| = g(x).$
3. $f(|x|) = g(x).$
4. $|f(x)| = |g(x)|.$
5. $|f_1(x)| + |f_2(x)| + \dots + |f_n(x)| = b.$
6. $|f_1(x)| + |f_2(x)| + \dots + |f_n(x)| = g(x).$
7. $f(x, |g(x)|) = h(x).$
8. Modul ichida modul qatnashgan tenglamalar.

Bu yerda $f(x), g(x), h(x), f_1(x), \dots, f_n(x)$ - x o'zgaruvchining funksiyalaridir[3].

O'quvchilarda notanish vaziyatlarda misol va masalalarda berilgan topshiriq yuzasidan mulohaza yurita olishga, qonuniyatlar, atamalar, muhim tushunchalarni xotirada saqlab qolish ko'nikmalarini shakillantira olishimiz lozim. Miisol va masala yechish jarayonida esa bularga takror va takror murojaat qilinadi. Natijada bu tushunchalar o'z o'zidan o'quvchi xotirasida muhrlanib qoladi. Eng muhimi bu jarayon qiziqarli o'tadi. Ta'lim qiziqarli bo'lgandagina, uning samarasi yuqori bo'ladi.

Umuman, umumta'lim maktablarida matematikani chuqurlashtirib o'rgatish o'quvchilarda fundamental bilimlar sistemasini tarkib toptiradi. Ularda matematik ko'nikma va malakani yuzaga kelishini ta'minlaydi va rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Sa'dullaev A. va boshqalar. Matematik analiz kursi misol va masalalar to'plami. T. "O'zbekiston" 1-q. 1993., 2-q. 1995
2. Далингер В.А. Методика обучения учащихся доказательству математических предложений. 2006 г.
3. Ильин В.А., Позняк Е.Г. Основы математического анализа. 1, 2 т. М. "Наука" 1980 г.

OLIIY O'QUV YURTLARIDA TA'LIM ME'YORIY HUJJATLARI BILAN ISHLASHGA INNOVATSION YONDASHUVLAR

Mirzayev Shohruh,

Namangan Davlat Universiteti mustaqil tadqiqotchisi

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.039>

Annotatsiya: Maqolada oliy ta'lim muassasalari sharoitida ta'limning me'yoriy hujjatlari bilan ishlashga innovatsion yondashuvlar haqida umumiy ma'lumot berilgan. Muallif ta'lim jarayonlarini boshqarish sohasidagi zamonaviy tendensiya va muammolarni o'rganib, ta'lim sifatini oshirishda me'yoriy hujjatlardan samarali foydalanish zarurligini ta'kidlaydilar. Maqolada hujjat aylanishi jarayonlarini avtomatlashtirish, axborotga kirishni yaxshilash uchun raqamli texnologiyalardan foydalanish, shuningdek, o'quv jarayonining o'zgaruvchan ehtiyojlariga moslashishga yordam beradigan moslashuvchan boshqaruv usullarini joriy etish kabi ilg'or tajribalar misollari tahlil qilinadi. Ta'limning me'yoriy hujjatlari bilan ishlash jarayonlarini optimallashtirishda axborot texnologiyalari va zamonaviy tahlil usullarining o'zini masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Taqdim etilgan sharh ta'lim jarayonlarini boshqarish sohasidagi asosiy tendentsiyalarni aniqlash va oliy ta'lim muassasalari uchun ularning raqobatbardoshligi va samaradorligini oshirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: oliy ta'limdagi innovatsiyalar, ta'limning me'yoriy hujjatlari, ta'lim jarayonlarini boshqarish samaradorligi, ta'limdagi texnologik yechimlar, o'quv jarayonlarini raqamlashtirish, hujjatlashtirish bilan ishlashni avtomatlashtirish, me'yoriy hujjatlar bilan ishlashning moslashuvchan usullari, boshqaruv tizimiga axborot tizimlarini integratsiyalash. ta'lim jarayonlari, ta'lim ma'lumotlarining mavjudligini yaxshilash.

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К РАБОТЕ С ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ НОРМАТИВНЫМИ ДОКУМЕНТАМИ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Мирзаев Шахрух,

независимый исследователь Наманганского государственного университета.

Аннотация: Статья представляет обзор инновационных подходов к работе с образовательными нормативными документами в контексте высших учебных заведений. Автор рассматривает современные тренды и вызовы в области управления образовательными процессами, подчеркивая необходимость эффективного использования нормативных документов для повышения качества образования. В статье анализируются примеры передовых практик, включая автоматизацию процессов работы с документами, применение цифровых технологий для улучшения доступности информации, а также внедрение гибких методов управления, способствующих адаптации к изменяющимся потребностям образовательного процесса. Особое внимание уделяется роли информационных технологий и современных методов аналитики в оптимизации процессов работы с образовательными нормативными документами. Представленный обзор позволяет выявить ключевые тенденции в области управления образовательными процессами и выработать рекомендации для учреждений высшего образования с целью повышения их конкурентоспособности и эффективности.

Ключевые слова: инновации в высшем образовании, образовательные нормативные документы, эффективность управления образовательными процессами, технологические решения в образовании, цифровизация учебных процессов, автоматизация работы с документацией, адаптивные методы работы с нормативными документами, интеграция информационных систем в управлении образовательными процессами, улучшение доступности образовательной информации.

INNOVATIVE APPROACHES TO WORKING WITH EDUCATIONAL REGULATIONS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Mirzayev Shahruxh,
independent researcher at Namangan State University

Abstract: The article provides an overview of innovative approaches to working with educational regulatory documents in the context of higher education institutions. The authors examine modern trends and challenges in the field of management of educational processes, emphasizing the need for the effective use of regulatory documents to improve the quality of education. The article analyzes examples of best practices, including automation of document management processes, the use of digital technologies to improve the accessibility of information, as well as the introduction of flexible management methods that facilitate adaptation to the changing needs of the educational process. Particular attention is paid to the role of information technology and modern analytical methods in optimizing the processes of working with educational regulatory documents. The presented review allows us to identify key trends in the field of management of educational processes and develop recommendations for higher education institutions in order to increase their competitiveness and efficiency.

Key words: innovations in higher education, educational regulatory documents, efficiency of management of educational processes, technological solutions in education, digitalization of educational processes, automation of work with documentation, adaptive methods of working with regulatory documents, integration of information systems in the management of educational processes, improving the accessibility of educational information.

Kirish. Zamonaviy ta'lim o'quv jarayonini tashkil etishning asosiy tamoyillarini, ta'lim sifati mezonlarini va uning natijalariga qo'yiladigan talablarni belgilaydigan ta'lim me'yoriy hujjatlariga rioya qilish zarurati bilan uzviy bog'liqdir. Oliy o'quv yurtlarida ushbu muammo, ayniqsa, ta'lim texnologiyalarining jadal rivojlanishi va mutaxassislarni tayyorlash talablarining doimiy o'zgarishini hisobga olgan holda dolzarbdir. Ta'lim me'yoriy hujjatlari bilan samarali ishlash uchun o'quv jarayonining moslashuvchanligi va moslashuvchanligini ta'minlaydigan innovatsion yondashuvlar talab qilinadi.

1. Hujjatlarni boshqarish jarayonini avtomatlashtirish: Asosiy innovatsion yondashuvlardan biri bu o'quv normativ hujjatlarini yaratish, tahrirlash, tasdiqlash va nazorat qilish jarayonlarini avtomatlashtirishga imkon beradigan hujjatlarni boshqarish tizimlarini joriy etishdir. Bunday tizimlar ma'muriy protseduralarni bajarish uchun vaqt xarajatlarini kamaytirishga, xatolar xavfini minimallashtirishga va tegishli ma'lumotlarga tezkor kirishni ta'minlashga imkon beradi.

Hujjatlarni boshqarish jarayonini avtomatlashtirish oliy o'quv yurtlarida ta'lim me'yoriy hujjatlari bilan ishlashda asosiy innovatsion yondashuvlardan biridir[1]. Ushbu yondashuv hujjatlarni yaratish va tahrirlashdan tortib, ularning bajarilishini tasdiqlash va nazorat qilishgacha bo'lgan hujjatlar bilan ishlashning butun tsiklini soddalashtirish va optimallashtirish uchun ixtisoslashtirilgan dasturiy echimlardan foydalanishni o'z ichiga oladi.

Oliy o'quv yurtlarida hujjatlarni boshqarish jarayonini avtomatlashtirishning asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat: avtomatlashtirish hujjatlarni imzolash, tasdiqlash va tarqatish kabi ma'muriy protseduralarni bajarish uchun sarflanadigan vaqtni qisqartirishga imkon beradi. Dasturiy echimlar ushbu jarayonlar uchun vaqt sarfini kamaytiradi va muhim vazifalar uchun vaqt ajratadi. Hujjatlarni qo'lda qayta ishlashda xato qilish xavfi mavjud, masalan, hujjatni noto'g'ri tasdiqlash yoki uni yo'qotish. Avtomatlashtirilgan hujjatlarni boshqarish tizimlari avtomatik ravishda hujjatlarning to'g'ri to'ldirilishi va me'yoriy talablarga muvofiqligini kuzatishi, xatolar ehtimolini minimallashtirishi mumkin. Avtomatlashtirilgan tizimlar hujjatlarning holatini ularni qayta ishlashning barcha bosqichlarida kuzatish imkoniyatini beradi: yaratish va tasdiqlashdan tortib ijro etish va arxivlashgacha. Bu hujjatlarning bajarilishini yanada samarali nazorat qilish va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan kechikishlar yoki muammolarga o'z vaqtida javob berish imkonini beradi.

Hujjatlarni boshqarish tizimlari tarmoqning istalgan joyidan hujjatlarga kirishni ta'minlaydi, bu esa xodimlar va talabalarga kerakli ma'lumotlarni tezda topishga imkon beradi. Bundan tashqari, bunday tizimlar hujjatlar ustida hamkorlik qilish imkoniyatini qo'llab-quvvatlaydi, bu esa jamoaviy ish samaradorligini oshirishga yordam beradi[2]. Ko'pgina hujjatlarni boshqarish tizimlari ma'lumotlarni

shifrlash, foydalanuvchi autentifikatsiyasi va hujjatlarga kirishni boshqarish kabi yuqori darajadagi ma'lumotlarni himoya qilishni ta'minlaydi. Bu shaxsiy ma'lumotlar va maxfiy ma'lumotlarni himoya qilish talablariga muvofiqligini ta'minlashga imkon beradi. Umuman olganda, oliy o'quv yurtlarida hujjatlarni boshqarish jarayonini avtomatlashtirish ma'muriy ishlarning samaradorligini oshirishga, vaqt xarajatlarini kamaytirishga va xatolar xavfini kamaytirishga yordam beradi, bu esa ta'lim muassasalariga o'z vazifalarini yanada samarali bajarishga va o'quv jarayonining sifatini ta'minlashga imkon beradi.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 24 майдаги “Маъмурий ислохотлар доирасида рақамли технологиялар соҳасида давлат бошқарувини самарали ташкил этиш чоратадбирлари тўғрисида”ги ПФ-76-сон Фармони билан оғозсиз иш юритишга ўтиш жараёнини жадаллаштириш мақсадида «Ijro.gov.uz» ижро интизоми идоралараро ягона электрон тизими негизида ишлаб чиқилган «edo.ijro.uz» модули орқали электрон ҳужжат айланиш тизимига ўтилди.

Бу эса ўз навбатида юқори ташкилот ҳужжат ва топшириқларини тўғридан-тўғри тизим муассасаларига юборилиши натижасида ижро интизомининг мустаҳкамланишига ҳамда “технологик занжир”нинг такомиллаштирилишига замин яратди.

Ижро интизомини мустаҳкамлашда юқори ташкилотлар томонидан “Технологик занжир”нинг муҳим асосларидан бири бу – ҳужжат ва топшириқларда белгиланган вазифаларнинг сифатли бажарилишини таъминлашда алоҳида йўриқнома, тартиб ишлаб чиқиш ҳамда амалиётга жорий этиш лозим.

Тартибни ишлаб чиқишда қўйидагиларга алоҳида эътибор қаратиш лозим:

- масъул ижрочилар (tizim tashkilotlari)нинг ҳужжатлар билан ишлашда алоҳида схемани белгилаш ҳамда унда раҳбар ва масъулларнинг вазифаларини аниқ белгилаш;
- ҳужжатлар ва топшириқларнинг ижроси бўйича бажарилган ишлар бўйича маълумот ва асословчи ҳужжатларни киритиш тартибини кўрсатиш;
- юқори ташкилот томонидан ижрога йўналтирилган ҳужжатлар ва топшириқлар ижроси бўйича масъул ижрочилар томонидан киритилган маълумотларни назоратдан олиш, муддатини узайтириш ёки рад этишнинг аниқ тартибларини белгилаш.

2. Sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish: Ta'lim me'yoriy hujjatlari bilan ishlashda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish qonun hujjatlarini tahlil qilish va talqin qilish jarayonlarini avtomatlashtirishga, normativ hujjatlardagi o'zgarishlarni aniqlashga va ularning o'quv jarayoniga ta'sirini aniqlashga imkon beradi[3]. Mashinani o'rganish tizimlari ta'lim qonunchiligidagi mumkin bo'lgan o'zgarishlarni bashorat qilishga va ularni hisobga olish uchun tegishli choralarni taklif qilishga qodir.

Sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarini joriy etish inson hayotining turli sohalariga, jumladan, biznes, tibbiyot, ta'lim, ishlab chiqarish, transport va boshqalarga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Sun'iy intellektni qabul qilish ayniqsa katta ahamiyatga ega bo'lgan ba'zi sohalar: sun'iy intellektni qabul qilish jarayonlarini avtomatlashtirish, ishlab chiqarishni optimallashtirish, korxonalar samaradorligini oshirish, ma'lumotlarni tahlil qilish va talabni bashorat qilish orqali marketing va sotishni yaxshilash imkonini beradi. SI kasalliklarni tashxislash, davolash usullarini ishlab chiqish, shaxsiylashtirilgan tibbiyot va sog'liqni saqlash muassasalarida ish oqimlarini optimallashtirish uchun qo'llaniladi[4]. Avtonom transport vositalari, marshrutlarni optimallashtirish va transport oqimlarini boshqarish sun'iy intellekt texnologiyalariga asoslangan. SI bozor tendentsiyalarini bashorat qilish, investitsiya imkoniyatlarini tahlil qilish, firibgarlikni aniqlash va bank va moliya sektoridagi jarayonlarni optimallashtirish uchun ishlatiladi.

SI o'quv dasturlarini talabalarning o'ziga xos ehtiyojlariga moslashtirish, shuningdek, onlayn platformalar orqali ta'lim materiallari va manbalariga kirishni ta'minlash orqali o'rganishni shaxsiylashtirishi mumkin. Mashinani tarjima qilish tizimlari, ovozli yordamchilar va matnni tahlil qilish turli tillardagi odamlar o'rtasidagi aloqani yaxshilaydi va ma'lumotlarga kirishni osonlashtiradi. SI atrof-muhitni kuzatish, resurslarni boshqarish, iqlim o'zgarishini bashorat qilish va barqarorlik echimlarini topish uchun qo'llaniladi. Shu bilan birga, sun'iy intellektni joriy etish ma'lumotlar maxfiyligi, axloq qoidalari va ushbu texnologiyalar bilan ishlash uchun kadrlar tayyorlashning etarli emasligi kabi bir qator savollar va muammolarni keltirib chiqaradi. Shuning uchun sun'iy intellekt olib kelishi mumkin bo'lgan imtiyozlar va tegishli tartibga solish va xavfsizlik choralari o'rtasidagi muvozanatni saqlash muhimdir.

3. Raqamli ta'lim ekotizimlarini yaratish: raqamli texnologiyalarni rivojlantirish ta'lim muassasalari, talabalar, o'qituvchilar va ma'muriyatni birlashtirgan raqamli ta'lim ekotizimlarini yaratish uchun

yangi imkoniyatlar ochadi. Bunday ekotizimlarda ta'lim me'yoriy hujjatlari umumiy axborot muhitiga birlashtirilishi mumkin, bu esa o'quv jarayoni ishtirokchilariga tegishli huquqiy hujjatlar va tavsiyalarga tezkor kirish imkoniyatini beradi.

Raqamli ta'lim ekotizimlarini yaratish texnologiya, ta'lim va kontentning turli jihatlarini birlashtirgan keng qamrovli jarayondir. Bunday ekotizimlarni yaratishda yordam beradigan bir necha asosiy qadamlar:

Maqsadlar va auditoriyani aniqlash: birinchi qadam raqamli ta'lim ekotizimini kim uchun yaratayotganingizni va qanday aniq maqsadlarga erishmoqchi ekanligingizni tushunishdir[5]. Masalan, bu o'rganish ko'nikmalarini rivojlantirish, o'quv jarayonini qo'llab-quvvatlash, ta'lim olish imkoniyatini oshirish va boshqalar bo'lishi mumkin. **platforma va vositalarni tanlash:** ta'lim ekotizimingizni amalga oshirish uchun qaysi platformalar va vositalardan foydalanilishini aniqlang. Bu veb-platforma, mobil ilova, onlayn kurslar, video darsliklar va boshqalar bo'lishi mumkin. **Tarkibni ishlab chiqish:** maqsadlaringiz va auditoriya ehtiyojlariga mos keladigan ta'lim mazmunini yarating. Bunga o'quv materiallari, interaktiv mashqlar, video darslar, testlar va boshqalar kiradi. **texnologiya integratsiyasi:** yanada samarali va shaxsiylashtirilgan ta'lim tajribalarini yaratish uchun sun'iy intellekt, adaptiv o'rganish, ma'lumotlar tahlili va boshqalar kabi zamonaviy texnologiyalardan foydalaning.

Fikr-mulohazalar va tahlillar: o'rnatilgan fikr-mulohazalar va tahlillar sizning ta'lim ekotizimingiz samaradorligini baholashga yordam beradi va yaxshilash uchun kerakli o'zgarishlarni amalga oshiradi. **Hamkorlik va hamkorlik:** boshqa ta'lim muassasalari, kompaniyalar va tashkilotlar bilan o'zaro aloqalar ta'lim ekotizimining kengayishiga va kengroq o'quv resurslari va imkoniyatlarini taqdim etishga yordam beradi[6]. **Rivojlanish va masshtablash:** ta'lim ekotizimingizni doimiy ravishda rivojlantirish va takomillashtirish, shuningdek, ko'proq o'quvchilarga erishish va barcha manfaatdor tomonlar uchun ta'lim olish imkoniyatini ta'minlash uchun uni kengaytirish. har bir ta'lim ekotizimi o'ziga xosdir va muayyan ehtiyojlar va kontekstga moslashtirilishi kerak.

4.Ochiq ma'lumotlarga asoslangan ta'lim dasturlarini ishlab chiqish: ochiq ma'lumotlar va ijtimoiy mavjud ma'lumotlardan foydalanish mehnat bozorining zamonaviy talablari va talabalar ehtiyojlariga mos keladigan yanada moslashuvchan va dolzarb ta'lim dasturlarini yaratishga imkon beradi. Shu bilan birga, ta'lim me'yoriy hujjatlari ma'lumotlar manbasi sifatida ko'rib chiqilishi mumkin, ular asosida ta'lim standartlari va o'quv rejalari shakllantiriladi. Ochiq ma'lumotlarga asoslangan ta'lim dasturlarini ishlab chiqish ta'limning mavjudligi, sifati va dolzarbligini yaxshilaydigan muhim va istiqbolli yondashuvdir. Bunday dasturlarni yaratishda yordam beradigan bir necha qadamlar:

Ta'lim statistikasi, akademik tadqiqotlar, ochiq o'quv materiallari va boshqalar kabi ta'lim sohasi bilan bog'liq turli xil ochiq ma'lumotlar manbalarini o'rganing, bu maktabdagi yutuqlar, turli xil o'qitish usullarining ta'siri bo'yicha tadqiqotlar va o'quvchilarning afzalliklari va ehtiyojlari to'g'risidagi ma'lumotlar bo'lishi mumkin. Dasturingiz bilan ta'limning qaysi jihatlarini yaxshilashni yoki qo'llab-quvvatlashni xohlayotganingizni aniqlang[7]. Masalan, bu savodxonlik darajasini oshirish, ma'lumotlarni tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish, kam ta'minlangan qatlamlar uchun ta'lim olish imkoniyatini oshirish va boshqalar bo'lishi mumkin. Ta'lim sohasidagi asosiy tendentsiyalar, naqshlar va muammolarni aniqlash uchun to'plangan ma'lumotlarni tahlil qiling. Bu dasturni ishlab chiqish uchun ustuvor yo'nalishlarni va maqsadli auditoriyani aniqlashga yordam beradi.

Oldingi bosqichlarda to'plangan ma'lumotlarga asoslanib, o'quv materiallari va kurslarini ishlab chiqing. Turli xil tayyorgarlik darajalari, o'qitish uslublari va o'quvchilarning ehtiyojlarini hisobga oling. Ma'lumotlarni qayta ishlash va interaktiv ta'lim resurslarini yaratish uchun zamonaviy texnologiyalardan foydalaning. Bular adaptiv o'rganish uchun mashinani o'rganish algoritmlari, ma'lumotni vizual tarzda taqdim etish uchun ma'lumotlarni vizualizatsiya qilish va ta'lim materiallariga kirish uchun onlayn platformalar bo'lishi mumkin. Ta'lim dasturingizni maqsadli auditoriyada sinab ko'ring va ishtirokchilarning fikr-mulohazalari orqali uning samaradorligini baholang. Dasturni yanada takomillashtirish uchun olingan ma'lumotlardan foydalaning. Iloji boricha ko'proq talabalarga erishish uchun ta'lim dasturingizni tarqatish strategiyasini ishlab chiqing. Bunga ta'lim tashkilotlari bilan hamkorlik qilish, kurslarga kirish uchun onlayn platformalardan foydalanish va ijtimoiy media orqali reklama qilish kiradi.

Ochiq ma'lumotlarga asoslangan ta'lim dasturlarini ishlab chiqish jarayoni puxta tahlil va rejalashtirishni talab qiladi, ammo jamiyatni rivojlantirish uchun qimmatli va innovatsion ta'lim resurslarini yaratishga olib kelishi mumkin.

5. Moslashuvchanlik tamoyillarini joriy etish: o'zgaruvchan bozor talablari va talabalar ehtiyojlariga moslasha oladigan moslashuvchan ta'lim tizimlarini yaratish oliy ta'limni rivojlantirishning muhim yo'nalishlaridan biridir. Buning uchun ta'lim qonunchiligidagi o'zgarishlarga tezkor javob berish mexanizmlarini ishlab chiqish, shuningdek, talabalar ehtiyojlariga muvofiq o'quv jarayonini individuallashtirish imkoniyatini ta'minlash kerak. Biznesda moslashuvchanlik va moslashuvchanlik tamoyillarini joriy etish o'zgaruvchan atrof-muhit sharoitlariga samarali javob bera oladigan madaniyat va tashkiliy tuzilmalarni yaratishni anglatadi. Ushbu tamoyillar bugungi tez o'zgaruvchan dunyoda tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda, bu erda kompaniyalar yangi tendentsiyalar, texnologiyalar, bozor sharoitlari va mijozlar ehtiyojlariga tezda moslashishlari kerak.

Bu erda biznesga kiritilishi mumkin bo'lgan moslashuvchanlik va moslashuvchanlikning ba'zi asosiy tamoyillari: kompaniyalar tashqi muhit va bozor sharoitidagi o'zgarishlarni tezda aniqlash mexanizmlarini ishlab chiqishlari, so'ngra o'z strategiyalari va operatsion rejalarini ushbu o'zgarishlarga moslashtirishlari kerak. Tashkilotlar o'z xodimlari orasida moslashuvchanlik, ijodkorlik va tashabbusni rag'batlantirishlari kerak. Moslashuvchan tuzilma kamroq byurokrtiyani, tekisroq va ochiqroq ierarxiyani o'z ichiga oladi, bu esa tezroq qaror qabul qilish va yangi sharoitlarga moslashish imkonini beradi[8]. Ma'lumotlar tahlili, sun'iy intellekt, jarayonlarni avtomatlashtirish va raqamli platformalar kabi zamonaviy texnologiyalarni joriy etish kompaniyalarga o'zgarishlarga tezda javob berish, jarayonlarni optimallashtirish va moslashuvchanligini yaxshilashga yordam beradi. Kompaniyalar o'z xodimlarini o'zgartirishga tayyor bo'lishlari va yangi talablar va texnologiyalarga moslashishlari uchun o'qitish va rivojlantirishga sarmoya kiritishlari kerak. Kompaniyalar yangi imkoniyatlar va tahdidlarga tezda javob berish uchun bozordagi o'zgarishlar va raqobatchilarning harakatlarini diqqat bilan kuzatib borishlari kerak.

Tajriba va innovatsiyalar madaniyatini rag'batlantirish kompaniyalarga o'zgaruvchan sharoitlarga tezroq moslashish va muammolarni hal qilishning yangi usullarini topish imkonini beradi. Kompaniyalar uzoq muddatli statik rejalariga bog'lanishdan ko'ra, kerak bo'lganda osongina moslashtirilishi mumkin bo'lgan moslashuvchan strategiya va rejalarini ishlab chiqishlari kerak. Boshqa kompaniyalar va tashkilotlar bilan hamkorlik va hamkorlikni rivojlantirish biznesning moslashuvchanligini oshirishi va resurslar va bilimlar almashinuvini rag'batlantirishi mumkin.

Ushbu tamoyillarni amalga oshirish strategik yondashuv va doimiy monitoringni talab qiladi, ammo kompaniyaning uzoq muddatli raqobatbardoshligini sezilarli darajada oshirishi mumkin.

Xulosa: Oliy o'quv yurtlarida ta'lim me'yoriy hujjatlari bilan ishlashga innovatsion yondashuvlar ta'lim sifatini va uning zamonaviy talablarga muvofiqligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Hujjatlarni boshqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish, raqamli ta'lim ekotizimlarini yaratish va ta'lim dasturlarining moslashuvchanligi va moslashuvchanligi o'zgaruvchan sharoitlarga samarali javob berish va zamonaviy jamiyat uchun mutaxassislarning muvaffaqiyatli tayyorgarligini ta'minlash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- Республикасининг, Ўзбекистон. «Таълим тўғрисида.» Қонуни.–Тошкент (2020).
- Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 24 майдаги “Маъмурий ислохотлар доирасида рақамли технологиялар соҳасида давлат бошқарувини самарали ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-76-сон Фармони
- Топилдиев, В. Р. «Олий таълим тизимини ислоҳ қилишнинг меъёрий-ҳуқуқий таъминоти хусусида айрим мулоҳазалар.» Современное образование (Узбекистан) 6 (2017): 8-14.
- Isoqulov, Mamadoli. «Таълим–тарбия жараёнларида ёшлар тафаккурини шакллантириш.» Журнал Педагогика и психологии в современном образовании 3 (2021).
- Жамшид, Рустамов Эргашевич. «Олий таълим муассасалардаги хизматлар соҳасида ахборот технологиялари фанини лойиҳалаб ўқитишнинг афзаллиги.» Journal of marketing, business and management 1.2 (2022): 56-62.
- Отахонов, А. «Хитой халқ Республикасида олий таълим тизимини ривожлантириш истикболлари.» Современное образование (Узбекистан) 7 (2014): 7-11.
- Islomovich, I. T. (2021). The Content And Practical Significance Of The Principles Of Academic Independence In The Management Process Of Higher Education. Nveo-natural volatiles & essential oils Journal| NVEO, 4264-4270.
- Эргашева, Махбуба Хотамбековна. «Таълим жараёнига тизимли ёндашув.» Conferencea (2022): 48-50.
- Джуманиязов, Умрбек. «Олий таълимда сифатни таъминлаш тизимини трансформациялашнинг меъёрий-

KURSANTLAR LINGVISTIKASINI SHAKLLANTIRISHDA STRATEGIK KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH MUAMMOSI

Normatova Muqaddas Baxodirovna,

Chirchiq Oliy tank qo'mondonlik muhandislik bilim yurti, tillar kafedrası, ingliz tili o'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.040>

Annotatsiya. Oliy harbiy ta'lim muassasalarining o'ziga xos xususiyatlari hayotni va xususan, o'quv jarayonini qat'iy tartibga solish bilan bog'liq. O'qituvchining vazifasi talabalarni qiziqtirish, dars davomida bilim faoliyatini amalga oshirish va har bir kursantning ijodiy qobiliyatlarini namoyon qilish uchun sharoit yaratishdir.

Maqolada kursantlar lingvistikasini shakllantirishda strategik kompetensiyasini shakllantirish muammolari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar. Muloqot, matn, kompetensiya, qobiliyat, nutq, til, ta'lim, qobiliyat, adabiyot.

ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ СТРАТЕГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ ЯЗЫКОВОСТИ КАДЕТОВ

Норматова Муқаддас Баходировна,

Чирчикское высшее танковое командно-инженерное училище, кафедра языков, преподаватель английского языка

Абстракт. Специфика высших военных учебных заведений связана с жесткой регламентацией жизни и, в частности, учебного процесса. Задача преподавателя – заинтересовать учащихся, осуществлять познавательную деятельность на уроке и создать условия для проявления творческих способностей каждого ученика. В статье освещаются проблемы формирования стратегической компетентности курсантов при формировании языкознания.

Ключевые слова. Коммуникация, текст, компетентность, способности, речь, язык, образование, способности, литература.

THE PROBLEM OF THE FORMATION OF STRATEGIC COMPETENCE IN THE FORMATION OF CADET LINGUISTICS

Normatova Muqaddas Baxodirovna,

Chirchiq Higher tank Command engineering knowledge institution, Department of languages, English teacher

Annotation. The peculiarities of higher military educational institutions are associated with a strict regulation of life and, in particular, the educational process. The task of the teacher is to interest students, carry out cognitive activities during the lesson and create conditions for the manifestation of the creative abilities of each cadet. The article highlights the problems of the formation of strategic competence in the formation of the linguistics of cadets.

Keywords. Communication, text, competence, ability, speech, language, education, ability, literature.

Bugungi kunda oliy harbiy ta'lim muassasalarida bo'lajak mutaxassislariga chet tilini o'qitishning o'ziga xos xususiyati uning lingvistik va ijtimoiy-madaniy bilimlarni o'zlashtirishga, shuningdek, harbiy-professional va kommunikativ vazifalarni xorijiy til yordamida samarali hal qilishni ta'minlaydigan intellektual va fikrlash qobiliyatlarini yaxshilashga qaratilganligidir.

T.V.Larinaning so'zlariga ko'ra, hozirgi vaqtda oliy harbiy ta'lim tizimini isloh qilish ofitserlar korpusining innovatsion faoliyatga tayyorligini ta'minlashga qaratilgan bo'lsa, kadrlar tayyorlashda kasbiy yo'nalishni rivojlantirish vositasi sifatida chet tilidan foydalanishga bo'lgan ehtiyoj va eng ko'p aloqa kanallari orqali harbiy kasbiy bilim olish istagi ortib bormoqda [4].

Kursantlar lingvistikasini shakllantirishda strategik kompetensiyasini shakllantirish "Chet tili" fanini o'rganish vazifalarini lingvistik, o'z-o'zini o'qitish, kommunikativ va ijtimoiy-madaniy kompetensiyalarni shakllantirish, shuningdek, Qurolli Kuchlar ofitserining kasbiy ahamiyatli fazilatlarini motivatsiya va tarbiyalash sifatida belgilashga imkon beradi.

Kursantlar lingvistikasini shakllantirishda strategik kompetensiyasini shakllantirish muammosi muammosi bo'yicha o'tkazilgan adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, strategik kompetensiya masalasini ingliz tilshunoslari M.Kanal va M.Sueyn muloqotda muayyan qiyinchiliklar yuzaga kelgan yoki uni buzish xavfi ostida bo'lgan hollarda qo'llaniladigan og'zaki va og'zaki bo'lmagan muloqot strategiyalari majmui sifatida belgilagan [8]. Bu fikrga A.N.Shamov ham qo'shiladi. Uning ta'kidlashicha, strategik kompetensiya - bu muloqot sodir bo'lmaganda (qayta so'rash, yangi so'z so'rash, iborani qayta o'qish, noaniq joy) odam murojaat qiladigan og'zaki va noverbal vositalardan (matnda imo-ishoralar, mimikalar va boshqalar yordamida strategiyalardan) foydalanish qobiliyatidir [9]. Xuddi shunday talqinni N.D.Galskova ham aytadi, u strategik kompetensiyani chet tilli muhitda til bilimi, nutqi va ijtimoiy muloqot tajribasining yetishmasligini qoplash qobiliyati deb tushunadi [3].

M.V.Daverning fikricha, umumiy nazariy jihatdan strategik kompetentlik - bu aktyor nuqtai nazaridan, faoliyatni amalga oshirish uchun eng samarali dastur va rejalarni ishlab chiqish qobiliyatidir [2]. Shu ma'noda, strategik kompetensiya har qanday mavzu va kasbiy kompetensiyaning bir qismi sifatida mavjud bo'lib, kommunikativ yoki ta'lim faoliyati jarayonida real yoki idrok etilgan muammolarga yechim topish zarurati tug'ilganda paydo bo'lishi kerak.

T.I.Timofeevaning fikricha, talabalar suhbatdosh, shu jumladan chet ellik ma'ruzachi bilan muloqot qilishda o'zlarini ishonchli his qilishlari uchun strategik kompetensiyaga ega bo'lishlari kerak, chunki ushbu kompetensiya og'zaki va og'zaki bo'lmagan vositalardan foydalangan holda turli xil muammolarni hal qilish qobiliyatini ta'minlaydi. Shunday qilib, u strategik komponentni kommunikativ kompetensiyaning asosiy tarkibiy qismlaridan biri sifatida ham tan oladi va aynan "kommunikativlikni belgilaydi" deb hisoblaydi [7].

Shunday qilib, talabalar suhbatdosh, shu jumladan chet el tilida so'zlashuvchi bilan muloqot qilishda, chet tilidagi matnni o'qishda o'zlarini ishonchli his qilishlari uchun strategik kompetensiyaga ega bo'lishlari aniq. Ushbu kompetensiya og'zaki va og'zaki bo'lmagan vositalardan foydalangan holda turli xil muammolarni hal qilish qobiliyatini ta'minlaydi.

Shuning uchun strategik kompetensiyani kommunikativ kompetensiyaning alohida tarkibiy qismi sifatida ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiqdir.

Chet tilini o'rganish chet tilining kommunikativ kompetensiyasini uning tarkibiy qismlari - nutq, til, ijtimoiy-madaniy, kompensatsion, ta'lim va kognitiv jamida rivojlantirish kabi asosiy maqsadga erishishga qaratiladi. Shu bilan birga, kompensatsion kompetensiya (yoki strategik) deganda ma'lumotni qabul qilish va uzatishda lingvistik vositalarning etishmasligi sharoitida vaziyatni yengish qobiliyati tushuniladi. Shunday qilib, strategik kompetensiya turli xil kommunikativ muammolarni hal qilish uchun eng samarali strategiyalarni tanlash va ulardan foydalanish qobiliyati sifatida talqin etiladi.

Psixologik, pedagogik, falsafiy, lingvistik va uslubiy adabiyotlar tahliliga ko'ra oliy harbiy ta'lim muassasalarida til o'qitish jarayoniga nisbatan "til" yoki "lingvistik tayyorgarlik" atamalarini qo'llash asosli hisoblanadi [5; 6; 10]. "Til o'rgatish" tushunchasi shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, o'quv jarayonini faollashtirish, chet tilidagi nutq faoliyati, nutq faoliyatini yaxshilash, tillarni o'rganish uchun motivatsiya, shuningdek, kommunikativ kompetensiyani shakllantirish kabi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi.

I.F.Berejnaya oliy harbiy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini faollashtirish orqali "o'qituvchi va kursantlar o'rtasidagi o'quv jarayoni sub'ektlarining kognitiv va ijodiy faoliyatini rivojlantirishga, innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanishga asoslangan mustaqil, faol pozitsiyani rivojlantirishga qaratilgan o'zaro munosabatlar jarayonini tushunadi" [1].

Oliy harbiy ta'lim muassasalarining o'ziga xos xususiyatlari hayotni va xususan, o'quv jarayonini qat'iy tartibga solish bilan bog'liq. O'qituvchining vazifasi talabalarni qiziqitirish, dars davomida bilim faoliyatini amalga oshirish va har bir kursantning ijodiy qobiliyatlarini namoyon qilish uchun sharoit yaratishdir.

Bu talabalarning bilim va ijodiy faolligini faollashtirish va rivojlantirishni, o'quv jarayonining samaradorligini oshirishni, kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishni talab qiladi.

Kursantlarning til o'rganishining asosiy tarkibiy qismlaridan biri kursantlarning chet tilidagi nutqiy faoliyatini rivojlantirish hisoblanadi.

Talabalarning chet tilidagi nutq faolligini rivojlantirish - bu nutq faoliyatini shakllantirish va o'zgartirishning maqsadli jarayoni bo'lib, uning davomida nutq harakatlarini rivojlantirish nutq ko'nikmalarini shakllantirishga olib keladi, bu esa o'z navbatida kursantlarning ta'lim sifatini oshiradi.

O'qituvchining asosiy vazifalaridan biri har bir kursantning o'z-o'zini rivojlantirishi uchun sharoit

yaratishdir. Bu shartlardan biri talabalarning chet tilini o'rganishda to'g'ri tashkil etilgan mustaqil ishlaridir, chunki chuqur, mustahkam bilim va barqaror ko'nikmalarni faqat mustaqil ishlash natijasida egallash mumkin. Kursantlarda bajariladigan ishning asosiy maqsadlarini shakllantirish qobiliyatini rivojlantirish; vaziyatni tahlil qilish va xulosalar chiqarish, mazmunini mavhumlashtirish va asosiyni ajratib ko'rsatish; ma'lumotni referat yoki hisobot shaklida formatlash; mustaqil ishlarni rejalashtirish, zamonaviy ma'lumot manbalaridan foydalanish; ishning o'z-o'zini nazoratini amalga oshirish, natijani ob'ektiv baholash va boshqalar muhimdir.

Talabalarning mustaqil ishlarini samarali tashkil etish, albatta, uslubiy ta'minot masalan, mustaqil ish uchun kompyuter dasturlari, mustaqil o'qish uchun matnlarni o'z ichiga olgan darsliklar, mutaxassislik bo'yicha ilmiy izoh va adabiyotlarni umumlashtirish bo'limlari, to'plamlar, o'z-o'zini nazorat qilish uchun grammatika bo'yicha mashqlar va testlar va boshqalar asosida amalga oshirilishi kerak. Talabalarning to'g'ri tashkil etilgan mustaqil ishi o'quv jarayonida yaxshi natijalarga erishishga qiziqishni oshiradi. Kursantlar o'zlarini maqsadli ravishda ijodiy shaxs sifatida shakllantirish, o'z faoliyati va xatti-harakatlarini boshqarish qobiliyatiga ega bo'ladi.

Chet tilini o'qitish jarayonining faollashuviga lingvistik muhit, shubhasiz, yordam beradi [5].

Talaba tili bugungi kunda ilmiy, texnik va maxsus harbiy atamalar bilan to'yingan bo'lib, u o'zining maxsus fanlari bo'yicha o'qish jarayonida tanishadi va ularning ma'nosini juda aniq tushunadi. Chet tillarini o'rgatish jarayonida bunday bilimlardan foydalanish kerak, ayniqsa, bu maxsus so'zlarning ko'pchiligi xalqaro so'zlardir. Bu so'zlar, bir tomondan, texnolingvistik muhitga shog'inish jarayonida tayanch bo'lib xizmat qilishi mumkin, ikkinchi tomondan, maxsus fanlarning integratsiyalashuvi va bo'lajak mutaxassislarga chet tilini o'rgatish jarayonlarini targ'ib qiladi.

Chet tilini o'qitishda fanlararo aloqadorlik muhim o'rin tutadi va kursantlarning o'qish davridagi va ularda mutaxassislikni o'zlashtirish jarayonida shakllanadigan hayotiy tajribalari bilan chambarchas bog'liqdir. Bunday holda, umumiy muammolarni aniqlash va mavjud bilimlarga asoslanib, muammoning ko'rinishini va uni chet tilida hal qilishning mumkin bo'lgan variantlarini birlashtirish masalasi ilgari suriladi. Muvaffaqiyatli ta'lim natijalariga, shu jumladan chet tiliga erishish hal qiluvchi darajada kursantlarning e'tiboriga, mustaqillik darajasiga, ijodiy qobiliyatlari va ichki faolligining namoyon bo'lishiga, ularning faoliyatining tabiatiga bog'liq bo'lganligi sababli, o'qituvchining o'z oldiga qo'yilgan vazifalarni o'rganish jarayoniga erishish usulini tanlash mezonlari kabi omillar muhim rol o'ynashi kerak. Oliy ta'lim muassalari o'qituvchilari tomonidan o'qitishning talabalarning hayotiy tajribasi, texnolingvistik muhitga singdirilishi, fanlararo aloqadorlikdan foydalanish kabi jihatlarni hisobga olish va qo'llash bo'lajak harbiy mutaxassislarning til tayyorgarligini oshirishga qaratiladi.

Kursantlar lingvistikasini shakllantirishda strategik kompetensiyasini shakllantirish nutq faoliyatining kognitiv, kommunikativ va analitik jihatlarni qamrab oladi. Kursantning lingvistik tayyorgarligi nafaqat asosiy komponentlarni (nutq, kundalik muloqotda qo'llaniladigan faol lug'at va grammatika), lingvistik va madaniy materiallarni, maxsus lug'atni, balki harbiy-ilmiy materiallar bilan ishlashni ham o'z ichiga olishi kerak.

Chet tili darslarida harbiy-ilmiy xarakterdagi lingvistik ish davriy nashrlar materiallarini umumlashtirish va izohlash hamda yetakchi xorijiy telekanal va radiostansiyalar xabarlarini ko'rib chiqishdan iborat. O'qish yoki tinglash jarayonida ushbu turdagi ma'lumotlarni qayta ishlash chet tilidagi nutqni idrok etish va tushunish qobiliyatlari bilan cheklanib qolmaydi, balki kontentni uzatishni, shunga eshitilgan yoki ko'rilgan narsalarni tahlil qilishni o'z ichiga oladi, bu esa xorijiy manbalardan olingan ma'lumotlarni ommaviy axborot vositalari tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlar bilan taqqoslash kerak bo'ladi. Qiyosiy tahlilning bu turi ayniqsa kuchaygan geosiyosiy raqobat sharoitida dolzarbdir, chunki siyosatdagi zamonaviy tendensiya ayniqsa axborot urushlari shaklida yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Harbiy-siyosiy xarakterdagi haqiqiy ma'lumotlarni idrok etish, tushunish va o'zlashtirish uchun yetarli darajada chet tilini bilishning ahamiyati tarjima qilinmagan manbalarga kirishdadir. Binobarin, oliy harbiy ta'lim muassasasida kursantlarning lingvistik tayyorgarligidan maqsad talabalarda xorijiy OAV axborot materiallarini qayta ishlash va baholash imkonini beradigan chet tilini bilish darajasini shakllantirish va qo'llab-quvvatlashdan iborat.

Harbiy-siyosiy mavzudagi matnlar bilan ishlash talabalarning siyosiy madaniyatini yuksaltirish bilan birga xalqaro ahamiyatga molik voqealarga nisbatan dunyoqarashini kengaytirishga yordam beradi.

Harbiy mutaxassisning harbiy-siyosiy tafakkurini shakllantirishning zarur sharti bo'lgan muayyan

vaziyatga shaxsiy nuqtai nazarni bildirish, sodir bo'layotgan voqealarni baholash, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan oqibatlarni bashorat qilish muhim omil hisoblanadi.

Aksariyat oliy harbiy ta'lim muassasalarida kursantlarning lingvistik tayyorgarligi "Chet tillari" kafedrasida amalga oshiriladi. Biroq, chet tilini o'rganishga sarflangan soatlar hajmi, kursantlarning tayyorgarligining turli darajalari va boshqa omillar ko'pincha kafedralarga til o'rganishni yuqori saviyada olib borishga imkon bermaydi.

Bu holat o'qitishning innovatsion texnologiyalarini joriy etish orqali chet tiliga o'qitishni faollashtirishning mumkin bo'lgan yo'llarini izlash, ularning mustaqil ish sifatini oshirish, to'garaklarda ilmiy tadqiqot ishlariga jalb etishga alohida e'tibor berish zarurligini taqozo etdi.

Harbiy-ilmiy to'garakdagi ishlar ma'ruzalar va individual mashg'ulotlar, tanlovlar va konferensiyalarda ishtirok etishni o'z ichiga oladi. Ma'ruza mashg'ulotlari kursantlarni tilshunoslikning umumiy masalalari bilan tanishtirish, amaliy mashg'ulotlar, harbiy materiallarni tarjima qilishning asosiy turlari bo'yicha ko'nikma va malakalarni shakllantirish, konspektlashtirish va izohlash, harbiy bilim olish uchun asos yaratishga qaratilgan.

Individual mashg'ulotlar ilmiy rahbarlarning kursantlar bilan aniq ilmiy tadqiqotlar olib borish, ilmiy maqolalar chop etishga tayyorlash, shu bilan konferensiyalarida ma'ruza qilish bo'yicha olib boradigan ishlarini ifodalaydi.

O'qishning dastlabki oylarida oliy harbiy ta'lim muassasalari kursantlari professional nutqning asosiy formulalarini to'liq o'zlashtiriladilar. Harbiy muloqotning muhim sifati - bu favqulodda vaziyatlarda o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan noaniqlik qiymati hisoblanadi. Shuningdek, muloqotning muhim elementi kasbiy faoliyat xususiyatidan kelib chiqqan holda qisqalik, aniqlik va ravshanlikdan iborat.

Og'zaki muloqotning muvaffaqiyati nutqning kommunikativ fazilatlar mavjudligi bilan belgilanadi. Nutqning to'g'riligi, uning aniqligi, izchillik, tozalik va muvofiqlik uning majburiy xususiyatidir.

Me'yoriy hujjatlar harbiy mutaxassisning nutq madaniyatiga qo'yiladigan talablarni belgilaydi.

Mashg'ulotlarning maqsadi zamonaviy adabiy tilning lingvistik me'yori bilan tanishtirish orqali nutq qobiliyatlarini rivojlantirish va samarali muloqotga yordam berish va professional muhitda tez-tez uchrab turadigan, ammo mavjud bo'lgan nutq xatolarini bartaraf etishdan iborat. Shuningdek, adabiy norma doirasidan tashqarida (vzvod, uchqun, ariza va boshqalarga) diqqatni jalb etish, nutq madaniyatining yuksak namunalari bilan tanishish orqali ma'lum nutq ideallari, taniqli shaxslar tomonidan namoyish etilgan harbiylarning individual aforistik uslubini namoyish qilishni o'z ichiga oladi.

Kursantlar lingvistikasini shakllantirishda strategik kompetensiyasini shakllantirishda ularga polemik taktika va strategiyalarni tahlil qilish uchun topshiriqlar beriladi. Ularga siyosatchilar va harbiy xizmatchilarning nutqlari matnlarini o'qig, ishbilarmonlik va badiiy adabiyot asarlarini o'rganib chiqish, ritorik vositalarni aniqlash vazifalari beriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Бережная И. Ф. Активизация процесса обучения курсантов в военно-научных заведениях на основе применения модульно-рейтинговой технологии / И. Ф. Бережная, А. В. Столяров // Перспективы науки. - 2011. - № 1 (17). - С. 16-19.

Давер М. В. Формирование стратегической компетенции и развитие языковой личности билингва. // Электронный журнал Психологическая наука и образование. 2009. №3. С. 1-13

Гальскова Н. Д. Современная методика обучения иностранным языкам. М.: АРКТИ, 2003. 192 с

Ларина Т. В. Системный подход к проблеме диагностирования и прогнозирования качества высшего военно-профессионального образования курсантов / Т. В. Ларина, Ю. С. Леонтьева // Вестн. Воронеж, гос. технич. ун-та. - 2013. - Т. 9, № 3.2. - С. 78-80.

Образцов П. И. Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку на неязыковых факультетах вузов / П. И. Образцов, О. Ю. Иванова. - Орел: ОГУ, 2005. - 114 с.

Солова Е. М. Вопросы теории и практики английского языка / Е. М. Солова. - М., 2002. - 162 с.

Тимофеева Т. И. Формирование стратегической компетенции студентов в коммуникативной деятельности в процессе обучения иностранному языку: дисс. ... канд. педагог. наук. Ульяновск: УлГТУ, 2011. 136 с.

Canale M. Theoretical basis of communicative approaches to second language teaching and testing / M. Canale, M. Swain // Applied Linguistics. 1980. № 1. P. 27-31

Чикнаверова К. Г. Развитие самостоятельности студентов бакалавриата как компонента стратегической коммуникативной компетенции. URL: <http://murzim.ru/nauka/pedagogika/28898> (Дата обращения.....)

Щукин А. Н. Методика обучения речевому общению на иностранном языке / А. Н. Щукин. - М., 2011. - 452 с.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA MULOQOT KO'NIKMASINI RIVOJLANTIRISHDA IJODIY TOPSHIRIQLARIDAN FOYDALANISH

Ozodova Madina Hamza qizi,
Buxoro davlat universiteti 2-bosqich doktoranti
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.041>

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinflarda o'quvchilarining muloqot ko'nikmasini rivojlantirishda ijodiy topshiriqlardan foydalanish va uning hozirgi zamon bilan chambarchas bog'liqligi haqida fikr yuritilgan. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqini va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda turli xil ijodiy topshiriqlardan, rasmlı matnlardan, savol-javob, o'yinli topshiriqlar va shu kabilar haqida fikr yuritilgan. Hozirgi shiddat bilan rivojlanayotgan dunyoda o'quvchilarni so'z boyligini oshirib, muloqotga kirishganda uyalmay o'z fikrini mustaqil va erkin bayon eta olishi uchun boshlang'ich sinfdan harakat qilish lozim. Buning uchun o'quvchilar bilan ko'proq muloqot qilish va turli xil qiziqarli topshiriqlar o'tkazish orqali ularning nutqini rivojlantirishga, so'z boyligini oshirishga erishiladi. Bu esa kelajakda o'quvchining qaysi kasb yoki hunar egallashidan qat'iy nazar nutqi ravon, muloqotga kirishimli bo'lishini ta'minlaydi.

Kalit so'zlar. Muloqot ko'nikmasi, nutq o'stirish, so'z boyligi, ijodiy topshiriq, boshlang'ich ta'lim, maktab, metod, suhbat.

USING CREATIVE TASKS IN DEVELOPING COMMUNICATION SKILLS IN PRIMARY GRADES

Ozodova Madina Khamza qizi,
Bukhara State University 2nd stage doctoral student

Abstract: This article discusses the use of creative tasks in the development of communication skills of primary school students and its close connection with the present time. In the development of speech and communication skills of primary school students, various creative tasks, pictorial texts, question-and-answer, game tasks and so on were discussed. In today's rapidly developing world, it is necessary to make efforts from the elementary school so that students can increase their vocabulary and express their opinion independently and freely without being shy when communicating. To do this, it is possible to develop their speech and increase their vocabulary by communicating more with students and conducting various interesting tasks. This ensures that the student's speech will be fluent and communicative in the future, regardless of what profession or profession he will acquire.

Key words. Communication skills, speech development, vocabulary, creative task, primary education, school, method, conversation.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТВОРЧЕСКИХ ЗАДАЧ В РАЗВИТИИ КОММУНИКАЦИОННЫХ НАВЫКОВ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Озодова Мадина Хамза кизи,
Докторант Бухарского государственного университета, 2 степень

Аннотация: В данной статье рассматривается использование творческих заданий в развитии коммуникативных навыков младших школьников и его тесная связь с современностью. В развитии речевых и коммуникативных навыков младших школьников обсуждались различные творческие задания, изобразительные тексты, вопросы-ответы, игровые задания и так далее. В современном быстро развивающемся мире необходимо уже с начальной школы прилагать усилия для того, чтобы учащиеся могли увеличивать свой словарный запас и выражать свое мнение самостоятельно и свободно, не стесняясь при общении. Для этого можно развивать их речь и увеличивать словарный запас, больше общаясь с учениками и выполняя различные интересные задания. Это гарантирует, что речь студента в дальнейшем будет беглой и коммуникативной, независимо от того, какую профессию или профессию он приобретет.

Ключевые слова. Коммуникативные навыки, развитие речи, словарный запас, творческая задача, начальное образование, школа, метод, беседа.

Kirish. Hozirgi paytda mamlakatimizda va xorijda muloqot muammosiga qiziqish ortib bormoqda. Bozor iqtisodiyoti sharoitida kishilarning bir-birlari bilan qiladigan muloqoti katta ahamiyatga ega. Muloqotning muvaffaqiyatli bo'lishida shaxsning shakllangan sifatleri, fazilatlarining ahamiyati juda katta. Psixolog olim V.N. Myasishev muloqot masalasiga chuqur yondashgan, uni o'rgangan. Boshqa olimlar muloqotni nutq kommunikatsiyasi bilan bog'lab o'rgangan bo'lsalar, V.N. Myasishev muloqotni jarayon sifatida o'rgangan. Ya'ni shaxslarning bir-biriga muloqot orqali ta'sir ko'rsatishlarini, bir-birlarini idrok qilish obyekti sifatida tahlil qiladi. Uning fikricha: «Shaxs turlicha munosabatlarda qarama-qarshi sifatleri namoyon qilishi mumkin.»

Jumladan, shaxsda ijobiy fazilatlar yaxshi shakllangan bo'lsa (xushmuomalalik, kamtarlik, insonparvarlik, to'g'ri so'zlilik, vijdonlilik kabilar) muloqot jarayoni yaxshi o'tadi. Chunki shaxslar bir-birini to'g'ri tushunishlari uchun, muloqot muvaffaqiyatli bo'lishi uchun ular samimiy bo'lishlari lozim. Samimiylik insonning eng ajoyib fazilatlaridan biri bo'lib, voqea-hodisalarga oqilona munosabatda bo'lish, turli ta'sirlarga berilmaslikdir.

Bolalar yoshlikdan avvalo oilada, so'ngra ta'lim maskanlarida muloqotga o'rgatib boriladi. Muloqotga o'rgatishning usullaridan biri muloqot ko'nikmasini mashg'ulotlar tarzida shakllantirishdir. Bolani bog'cha sharoitida tarbiyachi turli mashg'ulotlar o'tkazib muloqotga o'rgatadi. Avval elementar o'zini tutish, kattalarga qanday gapirish, salom berish, minnatdorchilik bildirish kabi usullar tarkib topadi. Maktab yoshi davrida va keyinchalik shaxs ijtimoiy-psixologik treninglar orqali muloqotga o'rgatiladi.

Nutq bilan ishlash orqali ham muloqotga o'rgatish mumkin. Masalan, ovozni baland chiqarib she'r o'qish, hikoyani so'zlab berish kabi topshiriqlar ham muloqotning shakllanishiga yordam beradi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni o'yin faoliyati davomida muloqotga o'rgatish oson kechadi.

Metod. Shaxs muloqotining shakllanishida uning tarbiyalanganlik darajasi muhim o'rin egallaydi. Masalan, shaxsga kuchli ta'sir etadigan so'zlarni qo'llasangiz ham u qabul qilmasligi, sizning bergan ko'rsatmalaringizga amal qilmasligi mumkin. Chunki u yoshligidan muomala madaniyatini egallashi kerak. Muloqotning shakllanishida maqsad to'g'ri qo'yilishi lozim. Muloqot ta'lim-tarbiya jarayonida, turli vaziyatlarda rivojlanadi. Masalan, oilada, mahallada, jamoada, guruhda. Agar oilada kattalar bir-birlariga qo'pol munosabatda bo'lsalar, bola ham ularga taqlid qilib atrofdagilar bilan nizolarga borishi mumkin. Har tomonlama rivojlangan, yetuk, komil inson (shaxs)ni tarbiyalash uchun yoshlarni erkin fikrlaydigan qilib voyaga yetkazish zarur. Demak, muloqot fikrlash bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi.

Buning uchun biz quyidagi metodlarni va topshiriqlarni tavsiya qilamiz.

“Muxbir”metodi. Bu metodning asosiy mohiyati shundaki har bir o'quvchi o'z fikrini qisman bo'lsa ham bildira olishlari lozim bo'ladi.har bir qatordan birtadan o'quvchi muxbir rolini o'ynaydi. Bu esa barchaga yangilik va motivatsiya beradi. Muxbir metodi darsdan lirik chekinish tarzda o'quvchilar darsdan biroz zerikib qolgan paytda uyushtiriladi.

Ushbu metod orqali

1.Sinfdan o'zaro muhokama va fikrlar qarama-qarshiligini ta'minlanadi.Bu juda yaxshi . Har bir o'quvchining o'z fikri bo'ladi;

2. O'quvchi fikrlash va o'z mulohazalarini erkin bayon qilishni o'rganadi;

3. Jamoat oldida nutq so'zlash ko'nikmasi shakllanadi.

4. O'quvchida o'zini va boshqalarni fikrini tinglash va hurmat qilish xislatlari shakllanadi.

Metodni qo'llash uchun kerak bo'ladigan vositalar: mikrafon shaklidagi biron buyuyoki qog'oz va baxs uchun fan yuzasidan qiziqarli savol yoki mavzu. Dars davomida guruh sardorlari qo'llariga mikrafon ushlab, jamoadoshlari javoblarini va ishtiroklarini intervyu shaklida oladilar xoh yozma, xoh og'zaki holarda va boshqa muxarrirga ya'ni ustozga topshiradi.Dars shu tartibda davom etadi. Har bir o'quvchi o'z fikrini bayon etishga intiladi.

Muloqotga o'rgatishda o'yin va noo'yin shakllarini qo'shib olib borishning ahamiyati katta:

Darsga norasmiy muloqot elementlarini kiritish. Ayni paytda didaktik o'yinlardan foydalanish. Ularda muloqot tashkilotchisi rolini muallim emas, o'quvchilardan biri bajarishi.

E'tiborni javobning ijobiy jihatlariga qaratish. O'quvchilar o'rtoqlarining javoblarini xolisona baholashga maxsus o'rgatiladi, ayni paytda eng kichik tafsilot, detallargacha e'tiborni qaratib, o'rtoqlarining javoblaridagi eng muvaffaqiyatli jihatlarini ajratib ko'rsatishni o'rganish. Kamchiliklarni qanday qilib yo'qotish haqida bahslashish, kamchilikni bitta o'quvchining o'ziga aytish orqali ta'sir qilish.

Bolalar nutqining o'sishida ularning maktabda o'qishi katta rol o'ynaydi. Bola maktabgacha yoshda o'ylamasdan gapiradi, maktabda esa u gaplashayotgan til o'qitiladigan va o'rganiladigan ilm bo'lib qoladi. Grammatikani o'qib o'rganish jarayonida bola nutqining fonetik jihatiga to'g'ri bo'lib boradi, nutqning sintaksis tuzilishi takomillashadi. Maktabda o'qitilayotgan hamma fanlarni o'rganish jarayonida o'quvchi nutqining lug'ati boyiydi, so'zlarning mazmuni uning uchun chuqurlashadi va kengayadi. Bolalarning yozma nutqni egallashlari ular nutqining o'sishida muhim bosqich bo'ladi. Bola o'z fikrlarini yozma nutqda bayon qilishga harakat qiladi. O'quvchi o'qituvchining topshirig'iga binoan yozma ishlar bajarayotganda o'zining shu ishiga o'z fikrining qanday til bilan bayon qilinganiga qarab baho berilishini oldindan bilib turadi. O'quvchi maktabda berilgan topshiriqni tayyorlash vaqtida shu topshiriqni o'ziga-o'zi gapirib berishni mashq qilib turishi nutqining o'sishiga katta ta'sir qiladi. Bolalar nutqining o'sishida o'qituvchining nutqi katta rol o'ynaydi, chunki uning nutqi o'quvchilar uchun namuna hisoblanadi. Shuning uchun o'qituvchi o'z nutqini takomillashtirish ustida ishlashi kerak. Maktabda bolalar uchun eng avvalo faol ishlatiladigan so'zlarning miqdori oshadi. Yozma nutqni, o'qish va yozishni o'zlashtirish o'quvchi hayotida hosil qilingan malaka hisoblanadi.

Kichik maktab yoshidagi bolalar tovushlarni bir-biriga qo'shish orqali so'z tuzish malakasini egallab olgach, ba'zida main mazmunini noto'g'ri tushunadilar. Unga o'quvchilarning so'z boyligining kamligi yoki asosiy fikrni ajrata bilmasligi sabab bo'ladi. Shu munosabat bilan o'qituvchi oldida bolalarda lug'at boyligini oshirish va ularni o'qigan narsalari yuzasidan mustaqil reja tuzishga barvaqtroq o'rgatish vazifasi turadi. Yozuv darslarida bola harf va so'zlarni yozishda katta qiyinchilikka duch keladi. Dastlab bola butun e'tiborini yozish texnikasiga va o'tirish qoidasiga rioya qilishga qaratadi. Avval bolaning yozma nutqi uning og'zaki nutqi orqali belgilanadi, ya'ni u so'zni qanday talaffuz etsa shunday yozadi. Bu davrda bola bilan ovoz chiqarib aytish bo'yicha muntazam mashqlar o'tkazish uning imlo qoidalarini muvaffaqiyatli o'zlashtirishida katta ahamiyatga ega. Yozma nutqda imo-ishora, ohangdan foydalanilmaydi. Shu bois bolalarning yozma nutqlari ularning og'zaki nutqiga qaraganda ancha bo'sh bo'ladi. Bolalar nutqi kattalar nutqi ta'sirida o'sadi. Shuning uchun pedagoglar bolalarga kichik maktab yoshidan boshlab og'zaki va yozma nutqni o'stirish bilan birga nutq madaniyatini ham o'rgatib borishlari zarur. Albatta bu jarayonlar qiziqarli usullarda olib borilsa o'quvchi hecham zerikmaydi.

Muloaza va natijalar. Yoshlarni muloqot jarayonida mustaqil fikrini erkin ifodalash malakalarini va ularning tanqidiy fikrlashini shakllantirish psixolog-pedagoglar oldida turgan dolzarb masalalardan biridir. Zero, XXI asrda yashaydigan har bir insonning tanqidiy va ijodiy fikrlashi uchun avvalo muloqotga o'rgatish zarur. O'smirlarni muloqotga o'rgatish uchun ularga psixologik, pedagogik adabiyotlarni o'qishni tavsiya qilish, muloqot jarayonida yoshlar faoliyatini kuzatish, fikrlash doirasini aniqlash va shu jarayonda psixologik o'yinlar, mashqlar, treninglardan foydalanish muhimdir. Bolalar nutqi bevosita kattalar nutqi ta'sirida o'sadi. Shuning uchun o'qituvchi nutqi o'quvchilar nutqini o'stirishda namuna bo'lib xizmat qilishi kerak. Muloqot madaniyatini shakllantirish ta'lim jarayonida, sinfdan tashqari ishlarda ro'yobga chiqadi. Bunda boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari badiiy asarni pedagogik tahlil qila olishda ilmiy-metodik yondashishi bosh masaladir. Badiiy asarni insoniy, axloqiy, estetik oziq manbai sifatida tahlil qilish nutq madaniyati bilan hamohangdir. Boshlang'ich ta'limda badiiy adabiyotdan o'quv-tarbiyaviy ishlarda to'g'ri foydalanishning samaradorligi o'qituvchining bilim saviyasiga, uning ixtisoslik bilim darajasiga va har bir asarni pedagogik tahlil qila olish mahoratiga bog'liq. O'qituvchining badiiy asarni pedagogik tahlil qila olish mahorati adabiyotning ta'lim-tarbiyaviy imkoniyatidan to'g'ri foydalanishning shartidir. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning nutq faoliyatini rivojlantirish o'qituvchidan ijodiy yondashishni talab qiladi. Chunki o'qituvchi o'z o'quvchilarining nutq faoliyatida ularni kuzatadi, savol-javoblar o'tkazadi.

Xulosa va tavsiyalar. O'quvchilarda muloqot madaniyatini shakllantirish faqatgina boshlang'ich ta'lim-tarbiya jarayonini takomillashtiribgina qolmay, balki jamiyat taraqqiyotida ma'naviy omil rolining oshib borishini taqozo etadi. Bugungi kunda badiiy adabiyot vositasida muloqot madaniyatini shakllantirish shaxs kamolotining ustivorligini ta'minlaydi. Shunday ekan, o'qituvchini ushbu ishga ilmiy-metodik jihatdan tayyorlash, unga ijodiy yondashish, o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish, ularga mos mazmun va metodlar belgilashni taqozo etadi. Demak, o'quvchilarda muloqot madaniyatini shakllantirish o'qituvchilarning pedagogik ijodkorligiga, ilmiy bilim va metodik malakalarni egallashiga, tajribasiga bog'liq.

Xulosa qilib aytganda, badiiy adabiyot yosh avlodning nutqini rivojlantirishga va muloqot madaniyatini

o'qitirishga katta imkon beradi. Undagi ijobiy va salbiy obrazlar o'quvchilar qalbida o'chmas iz qoldirishi natijasida ular mavzularning asl ma'nosini yaxshi tushunib, esda saqlab qoladilar. Chunki adabiyot kishiga ma'lumot berish bilan birga, o'quvchining nutq madaniyatini shakllantirishda, xulq va axloqini mustahkamlashda yordam beradi. O'quvchilarning og'zaki va yozma nutq malakalarini rivojlantirishda badiiy adabiyotning muhim o'rni, nutq va muloqot madaniyatini shakllantirishdigi omillari ko'rsatilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Doniyarov M. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining nutq madaniyati haqida mulohazalar. Архив Научных Публикаций JSPI. 2020 у.
2. Doniyarov M., Mamarahimova N. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy madaniyatini shakllantirishda innovatsion yondoshuvning ahamiyati. Архив Научных Публикаций JSPI. 2020 у.
3. Hamzayeva, O.M. (2023). CREATIVE APPROACH IN DEVELOPING THE COMMUNICATION SKILLS OF PRIMARY CLASS GUARDS. Horizon: Journal of Humanity and Artificial Intelligence, 2(5), 55-59.
4. Mahkamov U., Tilabova N., Tilabova Sh. Pedagogik mahorat. O'quv qo'llanma.-T.: ToshDTU, 2003-16b
5. Ozodova, M. H. (2024). SPEECH DEVELOPMENT OF STUDENTS IN MOTHER LANGUAGE CLASSES OF PRIMARY CLASS. YOUTH, SCIENCE, EDUCATION: TOPICAL ISSUES, ACHIEVEMENTS AND INNOVATIONS, 3(1), 76-82.
6. Shodiyev Q. Nutq o'qitirish uslubiyoti. Kasb hunar kollejlari uchun.-T.: O'qituvchi, 2002-78b

TA'LIM TIZIMIDA FAOL TALABA SHAXSINING INTELLEKTUAL XUSUSIYATLARINI RIVOJLANTIRISHNING AHAMIYATI

Po'latov Laziz Azamat o'g'li,

Oriental universiteti "Jismoniy tarbiya" kafedrası dotsent v.b. (PhD) O'zbekiston, Toshkent shahri
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.042>

Annotatsiya: Ushbu maqolada bugungi ijtimoiy faol shaxsning intellektual qobiliyati, ma'naviy-axloqiy tarbiyasi, imkoniyatlari va uning jamiyat taraqqiyotidagi xizmatlarini aniq maqsadga yo'naltirish xususiyatlari ishlab chiqilgan. Unda, ta'limni demokratlashtirish va insonparvarlashtirish shaxsning ilm olish, ijodiy qobiliyatini namoyon etish, intellektual rivojlanish, kasbiy, mehnat huquqlarini ruyobga chiqarish asosida ularning fanlarga bo'lgan qiziqishlari, fiziologik holatlari, xarakterlarini rivojlantirish jihatlari ilmiy pedagogik jihatdan yoritilgan.

Tayanch so'zlar: mustaqillik, uzluksiz ta'lim, ijtimoiy, faol, shaxs, tarbiya, demokratlashtirish, insonparvarlashtirish, texnologiyalashtirish, aqliy faoliyat, fikrlash, boshlang'ich sinf, o'qituvchilar, bilim, bilish faoliyati, aloqa, xabar.

ЗНАЧЕНИЕ РАЗВИТИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ СВОЙСТВ ЛИЧНОСТИ АКТИВНОГО СТУДЕНТА В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Пулатов Лазиз Азамат углы,

(PhD) и.о.доцента кафедры "физическая культура" Университет Ориентал
 Узбекистан, г. Ташкент

Аннотация: В данной статье разработаны интеллектуальные способности, духовно-нравственное воспитание, возможности сегодняшней социально-активной личности и особенности направления определённой сели его заслуг в развитии общества. Кроме этого на основе демократизации и гуманизации образования, получения знаний личностью, проявления её творческих пособностей, интеллектуального развития, признания профессиональных, трудовых прав с научно-педагогической точки зрения раскрыты сферы развития физиологических свойств, характера.

Ключевые слово: независимость, непрерывное образование, социальный, активный, личност, воспитание, демократизация, гуманизация, технологизация, уместенная деятельность, мышление, начальные классы, познавательная деятельность, связь, сообщение.

THE IMPORTANCE OF DEVELOPING THE INTELLECTUAL PROPERTIES OF AN ACTIVE STUDENT'S PERSONALITY IN THE EDUCATION SYSTEM

Pulatov Laziz Azamat ugli,

(PhD) Acting Associate Professor of the Department of Physical Culture Oriental University
 Uzbekistan, Tashkent

Annotation: In this article is worked out about person's social active intellectual capabilities, spiritual-behavioral training, chances and focusing his services to the main objective in the society developments. There is scientifically also pedagogic described about person's taking education by democratic and personal principles, demonstration his abilities, intellectual developments and improving characteristic peculiarities in a physic conditions on the basis of professional and work rights of students.

Key words: development, continuous education, social active person, training, democracy, personalizing, technology, mental activities, primary grades, teachers, knowledge awareness, communication, information.

Dolzarbli. Mustaqil O'zbekistonda ta'lim tizimini rivojlantirish, uni jahon standartlari darajasiga ko'tarish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Unda keng ko'lamli islohotlarni amalga oshirish ijtimoiy maqsad etib belgilangan. Ta'lim tizimida islohotlarni amalga oshirishdan ko'zlangan faol, mustaqil, mas'uliyatli, aniq hayotiy maqsad hamda mustaqil fikrga ega, shuningdek, mavjud murakkab sharoitda hayot muammolarini hal etishga qodir ijtimoiy faol shaxsini shakllantirishdan

iboratdir. Jamiyat taraqqiyotida ijtimoiy faol shaxsni rivojlantirish bevosita ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar bilan bog'liqdir. Albatta bunda mazkur sharoitda yashash va faoliyat ko'rsatish, qiyin vaziyatlardan chiqib ketishga psixologik va ijtimoiy jihatdan tayyor bo'lgan ijtimoiy faol shaxsni shakllantirish muhim hisoblanadi.

Jamiyatning hozirgi taraqqiyotida insonning ijtimoiy faolligi ma'naviy va moddiy sohalarida katta o'zgarishlar qilishni taqozo etmoqda. Bunda ijtimoiy faol shaxs faoliyatining ahamiyati ortib borayotganligi bilan belgilanadi. Bugungi ijtimoiy faol shaxs o'zining intellektual qobiliyati, ma'naviy-axloqiy tarbiyasi, imkoniyatlari yangi qirralari bilan jamiyat taraqqiyotiga hissa qo'shib kelmoqda.

Ayni vaqtda shaxsning ijtimoiy faolligini rivojlantirish va uni yagona ijtimoiy maqsadga yo'naltirish dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Chunki bugungi shaxs o'z fikrlarini erkin bayon eta olish bilan birga yangi muammolarni aniqlashda va hal etishda faol ishtirok etmoqda. Shunday ekan ijtimoiy faol bo'lgan shaxs turli guruhlarda muloqotga kirishib turli soha va turli vaziyatlarda ziddiyatlarni mohirlik bilan hal qiladi. O'zining axloqi, intellekti, madaniy darajasini rivojlantirish yo'lida mustaqil izlanishlar olib boradi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki ijtimoiy faol shaxsni shakllantirishda ta'lim jarayonini takomillashtirish, insonparvarlashtirish, ijtimoiylashtirish, differentsiatsiyalash, fuqarolik va sog'lom turmush tarzi asoslarini shakllantirishdan iboratdir. O'z Vatanga fidokor, istiqbol va demokratiya g'oyalariga sadoqatli bo'lgan shaxsni shakllantirish ijtimoiy-siyosiy hayotda ongli ravishda qatnashadigan, ijtimoiy jarayonlarga faol ta'sir ko'rsatadigan, o'z mamlakati taqdiri uchun mas'uliyatlikni rivojlantiradi.

Ijtimoiy faol shaxs jamiyatning a'zosi sifatida u ijtimoiy ahamiyatga ega muayyan vazifalarni bajaradi. Yosh jihatidan ulg'aygani sari u tomonidan bajarilayotgan ishlar shakli va mazmuni o'zgarib boradi. U qiziqishlari va qobiliyati darajasida atrofdagilar bilan munosabatga kirishadi. Ushbu jarayonlar o'z mohiyatiga ko'ra bevosita shaxsning ijtimoiylashuviga ta'sir ko'rsatadi. Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasi uzluksiz ta'lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri ijtimoiy faol shaxsni tarbiyalashga yunaltilgan. Bular: ta'limning milliy, madaniy, tarixiy qadriyatlarga asoslanishi; ta'limni demokratlashtirish va insonparvarlashtirish; ta'limning ijtimoiylashuvi; ta'limni differentsiallashtirish; ta'limni texnologiyalashtirish kabi shaxsga yo'naltirilgan ta'lim mazmuni bo'lib, ularning markazida o'qituvchi o'rin egallagan. Demak, shaxsning ijtimoiylashuvida esa ta'lim tizimi ustuvor hisoblanadi. Albatta bunda pedagogik jarayonning sezilarli ta'siri va rolini inobatga olgan holda ta'limning shaxsga yunaltilish talab etiladi. Demak, ijtimoiy faol shaxsni shakllantirishda uzluksiz ta'lim tizimi, intellektual va ma'naviy-axloqiy tarbiya muhim o'rin tutadi. Demak, ularning intellektual salohiyati, yuksak aql-zakovatini rivojlantirishda, ta'lim jarayonida eng yangi texnologiyalarni amalga oshirish uning milliy zaminini mustahkamlashni tashkil etadi. Chunki, bunda birinchidan har bir yoshning ilm olish, ijodiy qobiliyatini namoyon etish, intellektual rivojlanish, kasbiy, mehnat huquqlari ruyobga chiqadi.

Respublika uzluksiz ta'lim tizimida har bir shaxsning har tomonlama shakllanishi uchun zarur pedagogik shart-sharoitlarni yaratish taqozo etiladi. Bu o'rinda milliy-madaniy, tarixiy an'analar, urf-odatlar, qadriyatlarga asoslangan ta'lim tizimining tashkiliy-pedagogik tamoyillarining ishlab chiqilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ikkinchidan ta'limni demokratlashtirish va insonparvarlashtirish ijtimoiy faol shaxsni shakllantirish uchun zarur shart-sharoitni yaratadi. Buning uchun shaxs qobiliyati va iste'dodini rivojlantirish, uni milliy va umuminsoniy ma'naviy boylıklardan bahramand etish, ta'lim-tarbiya berishda tarixiy an'analarga asoslanish, shaxs va jamiyat o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarda o'zaro uyg'unlikni ta'minlash, shuningdek, ta'lim jarayonida uning haq-huquqlarini inobatga olish, qadr-qimmatini, sha'nini hurmat qilish kabilar ta'limda insonparvarlik g'oyalarining ustuvorligiga erishish muhim hisoblanadi. Mazkur jarayonda shaxsning ongli ravishda o'z qobiliyati va imkoniyatlarini hisobga ola bilish, intellektual va axloqiy imkoniyatlarini to'laqonli ro'yobga chiqarishga intilishi muhimdir. Bunda ta'lim jarayonida shaxsning qiziqish va hayotiy ehtiyojlarini, ta'lim tizimida shaxs istaklarini inobatga olish, unga moslashish, yangilanayotgan jamiyatda fuqarolik haq-huquqini anglaydigan, mustaqil fikrlaydigan, ijtimoiy faol shaxsni shakllantirishda ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni tashkil etish muhim hisoblanadi. Uchinchidan ijtimoiy faol shaxsni shakllantirish uzoq va murakkab jarayon hisoblanadi. Bunda har bir shaxs jamiyatning ma'lum ijtimoiy va axloqiy qadriyatlar tizimiga, me'yori va qoidalariga rioya qilishga, shu jamiyatda yashash uchun uning teng huquqli a'zosi bo'lishga intiladi.

Jamiyat faoliyatida ijtimoiy qoidalar va axloq-odob me'yorlarini o'zlashtiradi. Bilim olish jarayonida talaba nafaqat shaxs sifatida rivojlanadi, balki jamiyat hayotiga moslashadi. Shu jihatdan ham hayotga bo'lgan intilishlari rivojlanadi. Ijtimoiy faol shaxsni shakllantirishda talabalarning

bilimlari, malakalari, muayyan fanga qiziqishlari, qobiliyatlari, yoshlari, jinslari, fiziologik holatlari, xarakterlari, ular yashayotgan muhit mohiyati kabilar muhim o'rin tutadi. Bunda talaba-yoshlarning imkoniyat va layoqatlarini hisobga olish, o'qitishni tashkil etishda ta'limniig turli shakl va metodlarini qo'llash, individual yoki guruh shaklida mashg'ulotlarni to'g'ri va maqsadga muvofiq tashkil etish, ularda bilim, ko'nikma va malakalarining dinamik rivojlanishiga yordam berish kabilar ijtimoiy faol shaxsini bosqichma-bosqich shakllanib borishini ta'minlaydi. To'rtinchidan ta'lim jarayonida pedagogik texnologiyalardan foydalanish ijtimoiy faol shaxsni shakllantirishning asosiy talablaridan biri sanaladi. Chunki, pedagogik texnologiya uzluksiz ta'lim tizimida ijtimoiy faol shaxsni shakllantirishga yo'naltirilgan nazariy g'oyalarni amaliyotda qo'llashning eng qulay vositasi hisoblanadi. Pedagogik texnologiyalarni amaliyotga tadbqiq etish ta'lim samaradorligini ta'minlabgina qolmay, ijtimoiy faol shaxsga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Pedagogik texnologiyalar shaxsni rivojlantirish qonuniyatlariga asoslangan holda ta'lim jarayoniga tatbiq etishda eng maqbul yo'llarini izlab topish imkonini yaratadi.

Ta'lim jarayonida ijtimoiy faol shaxsning intellektual salohiyatlarini yuzaga chiqarish uchun shart-sharoitlar yaratish muhimdir. Chunki ularning intellektual salohiyati jamiyat farovonligini ta'minlashning asosi hisoblanadi. Bunda ilm-fan va innovatsion texnologiyalar ijtimoiy faol shaxsni shakllantirishning poydevori bo'lib, jamiyatning barqaror rivojlanishini ta'minlaydi. Shu bois talabani ijtimoiy hayotga tayyorlash, yangicha fikrlay oladigan, intellektual qobiliyati rivojlanadi. Shaxsning ijtimoiy faolligini shakllantirish fan asoslarini o'rganish va o'zlashtirish bilan birga aqliy faoliyatning maqsadga muvofiq usullariga ega bo'lishni ham nazarda tutadi. Aqliy faoliyat nafaqat bilim asoslarini egallash, balki o'zlashtirilgan bilimlarni qiyoslash, tahlil qilish, sintezlash, abstraktlash, umumlashtirish va ularni turli vaziyatlarda amalda qo'llay olish tajribasiga ega bo'lishni ham anglatadi. Shu tarzda faoliyatning samarali usuli umumlashtiriladi hamda turli ko'rinishdagi faoliyatni xilma-xil usullar yordamida bajara olishning umumiy metodi shakllantiriladi.

Ijtimoiy faol shaxsni shakllantirishda uning mustaqil fikrlay olish qobiliyatiga ega bo'lishi muhim ahamiyatga ega. Shu bois ham ta'lim tizimida talabalarni fikrlashga, o'zlashtirilgan bilimlarni mushohada qilishga o'rgatish zarurdir. Fikrlash qobiliyatiga ega ijtimoiy faol shaxs birinchidan, mediya texnologiyalardan foydalangan holda ma'lumotlarni, axborotlarni o'zlashtirish, ularni o'zaro qiyoslash va umumlashtirishni, ikkinchidan, o'zlashtirilgan bilimlarni turli vaziyatlarda faoliyatni tashkil etishda qo'llay olish tajribasini amalga oshiradi. Bunda talabalarni turli masalalarni mustaqil dastlab oddiy, keyin esa murakkab mashqlarni echishga o'rgatish muhim hisoblanadi. Bunda topshiriqlarni bajarishni rejalashtirish (tahlil qilish, usullarni tanlash va bajarish tartibini belgilash), jarayoniga alohida e'tibor qaratish, tanqidiy fikrlashga o'rgatish maqsadga muvofiq. Tanqidiy fikrlash g'oya va axborotlar bilan faoliyatni o'zaro uyg'unlashtirishning tabiiy usuli bo'lib, bu jarayonda ish natijalarini baholash, ya'ni o'z-o'zini nazorat qilish muhimdir. Tanqidiy fikrlash turli g'oya va fikrlarni muhokama qilish, talabalarning shaxsiy fikrlariga hurmat bildirish, ularga fikrlash uchun sharoit yaratish va ularning intellektual qobiliyatlarini shakllantirishga yordam beruvchi ta'lim sharoitlarini aniqlash imkoniyatini beradi. Savollar va javoblarni tashkil etish ham fikrlash jarayonlarini takomillashtirish va rivojlantirishning muhim vositalaridan biri sanaladi. Samarali fikrlashdan maqsad talabani mustaqil ravishda yangi bilimlarni kashf etishga, ya'ni – ijod qilish, o'ylash, tayyorlash, yangilik yaratish, ixtiro qilish va hokazolardan iborat kabi vazifalarni amalga oshirishni talab etadi. Bugungi kunda talaba shaxsini turli muammolarni noan'anaviy tarzda echishga tayyorlash, uning ongida o'zlashtirilgan yoki shakllantirilgan nazariy tushunchalar tizimiga ega bo'lish oliy pedagogik ta'lim o'quv faoliyatining asosiga aylandi. Chunki, talabaning o'quv faoliyatini takomillashtirish, uning intellektual, fikrlash qobiliyatini shakllantirish ijtimoiy faollik rivojlanishining asosiy jarayonlarini tashkil etadi.

Ta'lim oluvchilar, shu jumladan, talabalarning ijtimoiy faolligini bilimlarining chuqur va mustahkamligi yoki ular yig'indisi bilan emas, balki ularning tizimliliigi bilan belgilanadi. Talabalarning ijtimoiy faolligini rivojlantirish uchun aqliy faoliyat xususiyatlarini inobatga olish va usullarini tanlash muhimdir. Aqliy faoliyat ijtimoiy faollikning asosini tashkil etdi. Uni bilish, xotira, yangi g'oya va ularni ifodalash hamda baholash kabi jarayonlar muhim o'rin tutadi. Talabalarda ijtimoiy faollikni shakllantirishning muhim omillaridan biri bilish jarayoni hisoblanadi. Oliy pedagogik ta'lim muassasalari amaliyotida talaba shaxsini intellektual rivojlantirish, tarbiyalash asosida uning faolligini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Chunki ijtimoiy faollik ommaviy, guruhli va yakka (individual) tartibda amalga oshirilishi mumkin. Bularning barchasi shaxsning kamolga etishida katta ahamiyat kasb etadi. Lekin,

shaxsda ijtimoiy faollikni shakllantirish hozirgi davrda yangicha munosabat, yangicha yondashuvni talab etmoqda.

Ijtimoiy faollikni shakllantirish – XXI asrning jamiyat taraqqiyotida barcha davlatlar siyosatining ma'naviy omili bo'lib qolmoqda. Demak, oliy pedagogik ta'lim talabalarining ijtimoiy faolligini rivojlantirish etarli darajada yo'lga qo'yilgan emas. Ijtimoiy faollikni rivojlantirishning muhim sharti – talabalarning bilishga yo'naltirilgan faoliyatlarining ijodiy xususiyat kasb etishiga erishish, mazkur jarayonni faollashtirish muhim sanaladi. Bunda talabaga tayyor bilimlarni etkazish emas, balki: – o'qituvchilarni talabalar bilan o'zaro hamkorlikka yo'naltirish; – ta'lim jarayonida talabalarni o'qituvchilarning buyruqlarini bajartirishdan cheklab, ularning faoliyatlarini faollashtirishga tayyorlashdir. Demak, bilim olishdagi ijtimoiy faollik talabalarda ijodiy qobiliyatni rivojlantirishning muhim sharti hisoblanadi. Chunki, bilim olishdagi faollik – shaxsning bilim olishiga bo'lgan intilishi, aqliy bilishga diqqatini kuchaytirishi va iroda kuchini namoyon etishga doir shaxs faoliyatini rivojlantirishning asosini tashkil etadi.

Talabalarining ijtimoiy faolligini rivojlantirishda bilim olish, idrok, diqqat, xotira, tafakkurini intensivlashtirish, ma'naviy-axloqiy me'yorlarni bilish va ularga amal qilish (yaxshilik va yomonlik, hamdardlik va ko'rolmaslik, jasurlik va qo'rqqulik)ning farqiga etish, o'zining shaxsiy xususiyatlari hamda hayotiy muammolarning mohiyatini tushunish, shaxsiy imkoniyat va layoqatlarini namoyon eta olish, o'z ustida ishlash, shaxsiy kamchiliklarini tushunib, ularning oldini olish qobiliyatiga ega bo'lish, o'z qadr-qimmatini aniqlash va o'zini hurmat qilish, bilish faolligini oshirish, tasavvurlarini boyitish, bilimlarini, tajriba va qiziqishlarini kengaytirish muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Talabalarining ijtimoiy faolligini rivojlantirishda har bir mashg'ulotda ularning faolligini uyg'otish, o'z faoliyatidan qanoat hosil qilish, o'z salohiyati va qobiliyati darajasini bilish, individual ishlash dasturlarini tuzish, muloqotga kirisha olish, o'z axloqi, ilmiy salohiyati, madaniy darajasi, mustaqil shug'ullana olish, atrof-olamni o'rab turgan narsalar va voqea-hodisalarning o'zaro aloqadorlik qonuniyatlariga ijodiy munosabatda bo'lish, bilim olishga rag'bat, axloqiy talablarga rioya etish, mustaqil izlanish, ijodiy topshiriqlarni echish, olingan natijalarni umumlashtirish kabilar ular shaxsini shakllantirishda muhim o'rin tutadi.

Talaba ijtimoiy faolligini rivojlantirishning asosiy vazifalaridan biri tilni bilish hisoblanadi. Chunki, aloqa, xabar, bilish, faoliyatni rejalashtirish va muloqotni tashkil etish, hissiy-estetik va ma'naviy-axloqiy ta'sir etish, tarbiyalash asosan til orqali amalga oshiriladi va inson ehtiyojlarini qondiradi. Inson shaxsi mantiqqa fikr va hissiyot birligiga asosan o'z faolligini rivojlantiradi. Boshqacha qilib aytganda, ijtimoiy faollik insonni insonga aylantiradi. Ya'ni talaba shaxsining ijtimoiy faolligini rivojlantirish davr talabi bo'lib, uni kamolga yetkazishning muhim asosi sanaladi. Yuqori darajada ijtimoiy faollikka ega bo'lgan shaxs har qanday vaziyatlarda o'zini boshqara oladi, hayotiy muammolarni hal etishda o'zining bilim, ko'nikma va malakalarini faol qo'llay oladi, voqea-hodisalarga tanqidiy munosabatda bo'lib, mavjud muammolarni tahlil etish, vaziyatdan chiqish yo'llarini izlab topa oladi. Yangi g'oyalarni, ijodiy fikrlarni boshqalarga tushuntira oladi, axborotlarni savodxonlik bilan o'zlashtira oladi.

Bugungi kunda ijtimoiy faol shaxsning dunyoqarashi, uning jamiyatda tutgan o'рни, shaxs va shaxslararo munosabatlarning qaror topishi, shaxs va davlat, shaxs va jamiyat munosabatlari, uning burch va mas'uliyati, ijodiy qobiliyati va intellektual salohiyatini tarkib toptirish muhim sanaladi. Buning uchun davlat ta'lim standartlari asosida o'quv fanlari bo'yicha egallangan bilim, ko'nikma, malakalarni nazorat qilish mexanizmini yaratish, ta'lim jarayonini tashkil etishda ilg'or texnologiyalarni qo'llash, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga tayanish, uning mazmunini demokratlashtirish va insonparvarlashtirish, ta'lim jarayonini ijtimoiylashtirish va differensiyalash kabi ijtimoiy faollikka oid jarayonlarni chuqur o'zlashtirishlari muhim hisoblanadi. Ijtimoiy faollik shaxsning o'ziga xosligini belgilab beradi. Shu jihatdan ham ijtimoiy faollikka har bir kishining ruhiy jihatdan taraqqiy etgan, o'z xususiyatlari bilan boshqalardan farq qiluvchi muayyan jamiyat a'zosi bo'lgan shaxsga nisbatan qo'llaniladi. Chunki uning sifat va qobiliyatlar, hayot, faoliyat usuli bilan farqlanadigan odam, inson sifatida ijtimoiy faolligi bilan ajralib turadi.

Shaxs rivojlanishining ijtimoiy faolligini asosiy omillaridan biri tarbiya jarayoni hisoblanadi. Bunda tarbiya aniq maqsadga yo'naltirilgan bo'lib, birinchi navbatda, zaruriy bilimlar majmui, ko'nikma va malakalar bilan qurollantirish, uni hayotga va mehnatga, xulq-atvor me'yorlari va qadriyatlariga rioya qilishga, kishilar bilan muomala qilishga, ijtimoiy munosabatlarga tayyorlashni nazarda tutadi. Mazkur holatlarning barchasi, tabiiy ravishda shaxsning ijtimoiy faolligini shakllantirishning asosi hisoblanadi.

Ijtimoiy faollik insonga bo'lgan ta'siri bilan baholanadi. Bunda tarbiya bilan bir qatorda muhit, irsiyat inson shaxsining rivojlanishi va shakllanishiga kuchli ta'sir etadi. Ijtimoiy faollikka ega bo'lgan inson doimo turli guruhlar bilan o'zaro harakatda bo'lib, jamiyat hayotida ishtirok etadi. Ular bilan turlicha munosabatda bo'ladi. Bunday jarayonlar shaxsning ijtimoiy faolligi, aqliy darajasi, qobiliyati, qiziqishlarini rivojlantiradi. Shaxsni ijtimoiylashtirish bilan bir qatorda uning o'ziga xosligini shakllantiradi.

Tarbiya asosida shaxsning his-tuyg'ulari, ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari, ishbilarmonligi, vijdoni, insofi, oliy himmatligi kabi axloqiy fazilatlar shakllanadi. Tarbiya natijasida ongli ravishda bilim olishga intiladi. Unda o'ziga xos ko'nikma, malaka va mahoratlar kamol topadi. Mehnatga, kasb-hunar egallashga ijodkor mutaxassis sifatida yondashadi. Fuqarolik mas'uliyati tarkib topib, unda zararli odatlarning ta'sir etishiga yo'l qo'ymaslik kabi muammolarni bartaraf etadi. Ijtimoiy faollik shaxsda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga tayanish, shaxsni har tomonlama rivojlantirish mehnat tarbiyasi, fuqarolik, vatanparvarlik, axloq masalalari o'z-o'zini rivojlantiruvchi vosita sifatida amalga oshadi. Ularni dunyoqarashlari, o'z nuqtai nazarlarini ifodalash huquqlarini hurmat qilish, o'z shaxsini yuqori baholay olish, shaxsiy qobiliyat, bilim va ko'nikmalarini to'la namoyon etish kabilar qaror topadi. Natijada o'z-o'zini anglash, o'z shaxsini hurmat qilish insonni jamiyatga hurmat munosabatini rivojlantiradi.

Xulosa qilib aytganda ijtimoiy faol shaxsni shakllantirishda talaba bilimlarni o'zlashtirishga bo'lgan qiziqishlari va qobiliyatlarini rivojlantirish, ta'lim jarayonida ular faoliyatini pedagogik jihatdan to'g'ri tashkil etish va har biriga individual yondashish, pedagogik nazokatni shakllantirish o'qituvchilik faoliyatida muhim hisoblanadi. Albatta ushbu xususiyatlar talabalarni aqliy, ma'naviy-axloqiy, hissiy-estetik, jismoniy jihatdan rivojlantirish bilan birga ularning ijodiy imkoniyatlarini, insonparvarlik munosabatlarini shakllantiradi. Ijtimoiy faol shaxs hayot, mehnat, ijtimoiy ijodkorlik, o'z-o'zini boshqarish, demokratik tamoyillarni anglash bilan birga vatan va xalq oldida o'z mas'uliyatini va burchini his etish asosida xizmat qiladi. Ijtimoiy faol shaxsni shakllantirishda samarali tashkiliy-pedagogik shakl, metod va vositalarini qo'llashda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslanish, tarbiya jarayonida innovatsion metodlarni qo'llash samarali natijalar beradi. Innovatsion metodlar ijtimoiy faol shaxsda voqelarni oldindan ko'ra bilish, o'zini real voqeylikda anglash, kelgusi hayot yo'lini to'g'ri belgilash, axloq, e'tiqod, ishonch va axloqiy qadriyatlar mohiyatini to'g'ri anglash, turli ijtimoiy vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida» 2022 yil 28 yanvardagi PF–60–son Farmoni.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» 2017 yil 30 sentyabrdagi PF–5198–sonli Farmoni

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida» 2019 yil 8 maydagi PQ–4312–son qarori

Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, kat'iy tartib–intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – Toshkent: «O'zbekiston», 2017. – 104 b

Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: O'zbekiston, 2017. – 488 b.

Matkarimov J.Sh., Sharofaddinov Sh.A. Ta'lim jarayonida boshqaruv faoliyati samaradorligini baholashga oid nazariy qarashlar (<https://cyberleninka.ru/article/n/talim-zharayonida-bosh-aruv-faoliyati-samaradorligini-ba-olashga-oid-nazariy-arashlar>. Manbaaga murojaat sanasi: 13.06.2019 y.)

Maxmudova D.Y. Maxsus ta'lim muassasalari tarbiyalanuvchilariga malakali psixologik xizmat ko'rsatishning pedagogik shart-sharoitlari: Ped. fan. nom. ...diss. – Toshkent: 2007. – 147 b.

Sog'inov N.A. Sog'lom bola shakllanishining ayrim ijtimoiy-psixologik jihatlari: uslubiy qo'll. / N.A.Sog'inov, U.D.Qodirov. – Toshkent, 2014. – 56 b.

Usmanova E.Z. O'quvchilarning mustaqil tafakkurni qanday shakllantirish mumkin? – «Pedagogika va yosh psixologiya» ilmiy–ommabop seriya, 2000, № 1. –B. 27–32.

Qodirov K.B. «Kasb tanlashga tayyorgarlikning psixologik jihatlari va kasbiy tashxis». –T.: 2001. – 62.

Karimova G.Q. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim jarayonida pedagogik monitoringni amalga oshirish imkoniyatlari. (Internet manbaa: <https://cyberleninka.ru/article/n/shahsga-y-naltirilgan-talim-zharayonida-pedagogik-monitoringni-amalga-oshirish-imkoniyatlari>. Manbaaga murojaat: 14.06.2020 y)

MAKTAB O'QITUVCHILARIDA O'QUVCHILARNI O'QUV STRATEGIYALARIGA (LEARNING STRATEGIES) O'RGATISH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH

Pulatova Muattar Kurakboyevna,
Samarqand Davlat Universiteti tayanch doktoranti
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.043>

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy ta'lim jarayonlari qamroviga kirgan o'quv strategiyalari, pedagoglarning kasbiy rivojlanish tendensiyasi, o'quvchilarning sifatli bilim olishi, o'z ustida mustaqil ishlay olish ko'nikmalarini rivojlantirish jarayonida pedagoglarning roli, o'qituvchi o'zida yangi yondashuvlarni shakllantira olishi va mavjud ko'nikmalarini rivojlantirish masalalari yuzasidan fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: strategiya, o'quv strategiyasi, pedagog, ta'lim oluvchi, kasbiy rivojlanish, o'quv strategiyalari bo'yicha maslahatchi, oson o'quv uslublarini o'rganish.

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ШКОЛЬНЫХ УЧИТЕЛЕЙ ПО ОБУЧЕНИЮ УЧАЩИХСЯ СТРАТЕГИЯМ ОБУЧЕНИЯ (СТРАТЕГИЯМ ОБУЧЕНИЯ)

Пулатова Муаттар Куракбоевна,
докторант Самаркандского государственного университета

Аннотация: В данной статье рассмотрены образовательные стратегии, входящие в сферу современных образовательных процессов, тенденции профессионального развития педагогов, роль педагогов в процессе формирования у учащихся качественных знаний, умения работать самостоятельно, самого учителя. представлены новые мнения по вопросам развития подходов и развития имеющихся навыков.

Ключевые слова: стратегия, стратегия обучения, педагог, учащийся, профессиональное развитие, консультант по стратегии обучения, легкие стили обучения.

DEVELOPMENT OF SCHOOL TEACHERS' SKILLS TO TEACH STUDENTS TO LEARNING STRATEGIES (LEARNING STRATEGIES)

Pulatova Muattar Kurakboyevna,
Doctoral student of Samarkand State University

Abstract: In this article, educational strategies included in the scope of modern educational processes, the trend of professional development of pedagogues, the role of pedagogues in the process of developing students' quality knowledge, the ability to work independently, the teacher himself has a new opinions on the issues of developing approaches and developing existing skills are presented.

Keywords: strategy, instructional strategy, pedagogue, learner, professional development, instructional strategy consultant, learning easy learning styles.

Bugungi kunda o'quv jarayonini yanada mazmunli tashkil etish maqsadida soha vakillari tomonidan ta'lim berishning innovatsion yondashuvlaridan foydalanish masalasi yuzasidan ko'plab izlanishlar olib borilmoqda. Zamonaviy o'qitish vositalaridan foydalanish bilan bir qatorda, sifatli bilim olish zaruriy ehtiyoj va istiqbolli kelajak kaliti ekanligini o'quvchilari ongiga singdira olish ko'nikmasi har bir pedagogning professiogrammasi tarkibiga kirishi lozimligidan kelib chiqib, pedagoglarda mazkur ko'nikmani rivojlantirish yosh avlodning muvaffaqiyatli hayoti poydevori bo'la oladi deyish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 26-maydagi "Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi hamda uning tizimidagi tashkilotlar faoliyatini samarali tashkil etish chora tadbirlari to'g'risida"gi PF-79-son Farmoni bugungi kun o'qituvchisining kasbiy kompetentligi, o'z ustida muntazam ishlashi, faoliyatini innovatsion tamoyillar bilan uzviy bog'laganligi, kasbiy trayektoriyasini zamonaviy strategik yondashuvlar asosida tashkil etishini nazarda tutadi.

Pedagogning kasbiy rivojlanishi nuqtai nazaridan o'quvchilarni o'quv strategiyalariga o'rgatish masalasi o'zining yangi yechimlarini kutayotgan yo'nalish sifatida innovatsion takliflarni talab etmoqda.

Hozirgi kunda foydalanilayotgan o'quv strategiyalari ta'lim oluvchining umumiy o'rganish

qobiliyatlarini yaxshilash uchun ishlab chiqilgan usullar va tamoyillar bo‘lib, g‘oyalar, xotiralar, mantiqiy fikrlash, his-tuyg‘ular kabi resurslardan foydalangan holda o‘rganish mazmunini o‘zlashtirish va eslab qolishga yordam berish, o‘z-o‘zini nazorat va tahlil qilish singari amaliyot uchun mo‘ljallangan. Samarali o‘quv strategiyalaridan foydalanish turli xarakter xususiyatlariga ega bo‘lgan o‘quvchilarga xotira va diqqatni jamlash qobiliyatini yaxshilash, o‘qish va yozish ko‘nikmalarini sifatini oshirish, muammolarni hal qilish qobiliyatini yaxshilashga yordam beradi. O‘quv strategiyalarining yangi ko‘rinishlari o‘quvchilarda o‘z-o‘zini rivojlantirish, mustaqil ta‘lim olishni rag‘batlantirish, oson o‘quv uslublarini o‘rganish, kam vaqt mobaynida hajm va sifat jihatdan ko‘lami katta ma‘lumotlarni osonlik bilan o‘zlashtirish usullarini o‘zida kashfetish kabi komponentlarni o‘zida jamlagan ko‘rinishlari mazkur strategiyalarining modern turlari sifatida baholanadi.

Ta‘lim oluvchi jamiyatda muvafaqqiyatga erishgan shaxs sifatida kamolga yetishi uchun o‘z ehtiyojlari savfiga o‘qish, bilim olish, ko‘nikmalarni mustahkamlash kabi harakatlarni turmush tarzining ajralmas qismiga aylantirishi zarurligini, o‘quvchi ongida muntazam ravishda o‘z ustida ishlash ko‘nikmasini kundalik hayotiy ehtiyoj sifatida qabul qilinishida dastlabki turkuni pedagog o‘z vaqtida bera olishi muhim ahamiyatga ega.

D. Kidd (Kanada), M. Noulz (AQSh), P. Djarvis (Angliya) kabi olimlarning pedagogik qarashlarida ilgarilab ketishga mo‘ljall olish g‘oyasi muhim nazariy asos sifatida e‘tirof etiladi. Bu kontekstda nafaqat oliy ta‘limga tayyorgarligi, balki faoliyatining undan keyingi bosqichlarida ham o‘qituvchi pozitsiyasini davr talablariga hamohang tarzda kasbiy darajasini uzluksiz oshirib borish orqali faoliyatini yuritishga qodir bo‘lgan umrbod o‘rganuvchi o‘rnida belgilash qimmatli yondashuv sifatida tasavvur qilinadi. O‘qituvchi faoliyatiga qo‘yiladigan yangi talablar hamda chaqiriqlarga tez va samarali munosabat bildirgan holda uning mustaqil ravishda o‘zgartirishlar kirita olish kompetentligi ham zaruriy sifat tariqasida baholanadi. [5]

O‘qitishning dolzarb muammolariga bag‘ishlangan kurslar tashkil qilish, ilg‘or o‘qituvchilarning ish tajribasini o‘rganish va ommalashtirish o‘qituvchilarning o‘z faoliyatlarini tashxislashlarini ta‘minlash, pedagoglarning kreativ salohiyatlarini bosqichma-bosqich rivojlantirish zarurligidan kelib chiqib, individual rivojlanish faoliyatini qo‘llab-quvvatlash ta‘lim oluvchida o‘quv strategiyasi tushunchasini shakllanganlik darajasi muhim sanaladi. Schumaker va Deshlerlar [3] yondashuviga ko‘ra o‘quv strategiyasi maktabda, shuningdek, akademik bo‘lmagan sharoitlarda ta‘lim mazmunini o‘rganish yoki boshqa vazifalarni yanada samarali bajarish uchun shaxsning muayyan ko‘nikmalar to‘plamini tashkil qilish va ishlatish usuli.

O‘quv strategiyasi bo‘yicha ko‘rsatmalar o‘quvchilarga qanday o‘rganish lozimligi, muammolarni qanday hal etish usullari va muvafaqqiyatga erishish uchun o‘rgangan ma‘lumotlaridan qanday foydalanishni o‘rgatish orqali o‘qish jarayonini osonlashtiradigan tamoyillar hisoblanadi. O‘quv strategiyalari imtihondan o‘tish uchun o‘qish rejasini ishlab chiqishni o‘rganish, ma‘lumotlar mazmunini tushunishni nazorat qilib borish, o‘quv materiallarini aniqlashtirish va natijalarni baholashni ham o‘z ichiga oladi. O‘quv strategiyalari umr davomida o‘qib o‘rganishning (lifelong learning) tamoyili bo‘lib, quyidagicha bosqichli startegiyalarni ishlab chiqishni nazarda tutadi:

- maqsadlarni belgilash;
- o‘z-o‘ziga o‘rgatish;
- o‘z-o‘zini nazorat qilish;

Mazkur jarayonda ta‘lim beruvchi o‘quv ko‘nikmalari bo‘yicha maslahatchi maqomiga ega bo‘ladi. O‘quv strategiyalari bo‘yicha maslahatchiga aylangan pedagog o‘quvchilarga o‘quv dasturi materialining mazmunini yoki muayyan ko‘nikmalarni o‘rgatish bilan birga, qanday qilib o‘rganishni o‘rgatadi. Jarayonda pedagog imkoniyatlar bo‘yicha ko‘rsatkichlarga asoslanib, har bir o‘quvchiga o‘ziga kerak bo‘lgan individual o‘quv strategiyalarini ishlab chiqish yoki takomillashtirishga yordam berish uchun mo‘ljallangan maxsus amallar ketma-ketligini rejasini tuzadi va tanishtiradi, o‘quv yili mabaynida muntazam ravishda kuzatadi. O‘qituvchi o‘quvchilariga quyidagi turlarga mansub o‘quv strategiyalarini ishlab chiqishda yordam berishi mumkin: vaqtni boshqarish va tashkil etish, matnni o‘qish va tushunish, ma‘lumotni o‘rganish va eslab qolish, yozib borish va qayd etib qo‘yish, samarali muloqot qilish, motivatsiya, muammoni hal qilish, topshiriq natijasini sifat jihatidan oshirish.

Dunyo hamjamiyati bugungi kunda o‘quv strategiyalarini ma‘lumotlarni o‘rganish va vazifalarni yanada samaraliroq bajarish kabi maqsadlarda foydalanishni asoslaydi. Mazkur strategiyalar quyidagi

maqsadlarda yordam berishini nazarda tutadi: matnni o'qish va tushunish, loyihalar va yozma ishlarni bajarish, eslatmalar yozib olish, vaqtni boshqarish, tashkil eta olish, ma'lumotlarni o'rganish va eslab qolish, test topshirish, muammoni hal qilish, o'z-o'zini himoya qilish. O'quv strategiyalari bo'yicha maslahatchi ta'lim oluvchining jismoniy imkoniyatlari, nogironlik bilan bog'liq ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda ta'lim oluvchi bilan birgalikda kerakli o'quv strategiyalarni ishlab chiqish yoki takomillashtirishga mo'ljallangan mahsus mashg'ulotlar ketma-ketligi rejasini yaratadi.

Yurtimizda ushbu amaliyotni o'quv jarayoniga tadbqiq etish yuzasidan bugun yechimini kutayotgan masalalar bisyor. Ayni vaqtda, o'qituvchilarning aksriyati o'quvchilarga faqat ta'lim mazmunini sifatli yetkazib berish bilan cheklanib qolayotgani sir emas. Mavzu miqyosida belgilab olingan ma'lumotlar sifati birinchi o'ringa ko'tarilgan ayni vaqtda, mazkur ma'lumotni o'quvchi qay darajada o'zlashtira olishi ehtimolini prognozlash biroz e'tibordan chetda qolmoqda. Innovatsion g'oyalar bilan boyitilgan mazmunni qanday usullar, strategiyalar yordamida "hazm" qilish usullarini o'quvchiga o'rgatish, shakllantirish va takomillashtirish borasida yangi izlanishlar olib borilishi maqsadga muvofiq.

Pedagoglar uzluksiz ta'lim jarayonining eng muhim bo'lagi sifatida o'z faoliyatini doimiy ravishda rivojlanib, o'zgarib boradigan ijtimoiy-iqtisodiy hamda kasbiy sharoitlarga moslashtirib borishi, mahoratini, kasbiy va shaxsiy kompetentligini rivojlantirishi uchun yangiliklarni ijod qilishi lozim. O'qituvchi doim kasbiy bilimini boyitish, ko'nikmalarni uyg'unlashtirish, amalga oshirish kabi yangi bilim va tajribalarga ochiq bo'lishi muhim. Samarali ta'lim atributlarini tushunishda o'quvchilarga yordam beradigan strategiyalarni o'rganish, o'rgatish, ijod qilish, diognozlash ko'nikmasini har bir o'qituvchining kasbiy komponentliklariga kiritish muvafaqqiyatli ta'lim jarayonini kafolatlashi prognoz qilinmoqda.

1-rasm. O'quv strategiyalariga va an'anaviy yondashuvga asoslangan o'qitishda o'qituvchi o'rtasidagi farqlar

L.S.Viygotskiyning ta'lim va rivojlanish o'rtasidagi bog'liqlik haqidagi kontseptsiyasiga[5.94] muvofiq o'quv jarayoni olingan nazariy bilimlar orqali amalga oshiriladi. Biroq, ta'lim faoliyatining o'zi pirovardida birgina bilim olishga emas, balki muayyan faoliyat turlarini shakllantirishga qaratilgan jarayon ekanligiga ham urg'u beradi. Bugungi kunda rivojlangan davlatlarda o'quv faoliyatini shakllantirish va rivojlantirish jarayoni ta'lim faoliyati mualliflari tomonidan ta'lim vazifalarini bajarish jarayonida o'quvchilarda shakllangan motivlardan kelib chiqadigan turli xil harakat va usullardan ko'nikmani o'zlashtirishga qaratilgan faoliyat sifatida talqin qilinmoqda.

Yangi o'qish usullarini, harakatlarini o'zlashtirish o'quvchilarda o'z-o'ziga o'rgatish ko'nikmalarini rivojlantirish jarayonida o'qituvchining faoliyati va o'rgatish qobiliyatlari orqali amalga oshiriladi.

Strategik yondashuvni qo'llashda o'quvchilarning o'zlashtirish darajasi bir xil bo'lmashligi nuqtai nazaridan har bir o'quvchining o'z ehtiyojlariga alohida e'tibor qaratishni lozim. Hamkorlik tamoyillari asosida tashkil qilingan o'quv faoliyati nafaqat tushuntirish, balki, ko'rsatish, savol bera olish, hayot bilan bog'lash, eng yuqori natijalar tahlili, fiziologik imkoniyatlar sarhisobi va boshqalarga asoslanadi. Ushbu yondashuvda ta'lim olishning har qanday turida, masalan, an'anaviy, innovatsion, masofaviy-onlayn yoki mustaqil ta'lim turlarida o'quvchilarda akademik maqsadni qo'ya olish va mazkur maqsadga yetaklovchi individual harakat trayektoriyasini yarata olish ko'nikmasini shakllantirish masalasi maqsad qilinadi. Kutilgan natijaga erishish yo'lida o'zini yo'naltira olish va o'z-o'zini rag'batlantirish ko'nikmasini shakllantirishlari ham nazarda tutiladi.

Xulosa. Jamiyatimizda barkamol insonni tarbiyalash jarayonida o'qituvchilarning ijtimoiy-pedagogik qarashlari va bilimlarini kengaytirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayonning mazmuni, shakllari, vositalari, usullari, metodlarini boyitishda o'quv strategiyalaridan foydalanish amaliyotini qo'llab-quvvatlash va tashkil etish maqsadga erishilgan ta'limning asoslaridan biri bo'la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

Ibragimov A.A. Xalq ta'limi xodimlari malakasini oshirish tizimini modernizatsiyalash parametrlari. – T.: “NAVRO‘Z” 2019.

Ibragimov A. Pedagog xodimlar kasbiy kompetentliligini takomillashtirishga ilmiy-metodik hamrohlikning pedagogik-psixologik xususiyatlari // O'zMU xabarlar. – Toshkent, 2017. – №1/5. (13.00.00; №15).

Muslimov N.A. va boshqalar. Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentliligini shakllantirish texnologiyasi. – T.: “Fan va texnologiya”, 2013.

Musurmanov R. Pedagogik tajriba-sinov ishlarini joriy etish mexanizmlari. – T.: “O'zPFITI”, 2013.

Выготский, Л. С. Психология развития ребенка: сб. избр. тр. / - Москва: ЭКСМО, 2003. – 94б

Давыдов В.В. Теория развивающего обучения: монография. – М.: Интор, 1996.

Дворникова Т. А. Психологические факторы развития учебных стратегий студентов // Автореф. дисс.... канд. психол. наук. Санкт-Петербург. – 2017.

Савинова Л.Ф. Современные модели повышения квалификации: опыт, проблемы, перспективы // Научные обеспечение системы повышения квалификации кадров. – Челябинск, 2013.

<https://cambriancollege.ca>

www.ziynet.uz

KASBIY-PEDAGOGIK FAOLIYATGA TALABALARNI MOSLASHTIRISH JARAYONIGA KREATIV YONDASHUV TAMOIYILLARI

Karimova Nilufar Xudayberdievna,

O'zbekiston davlat jaxon tillari universiteti «Pedagogika va psixologiya» kafedrası o'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.044>

Mazkur maqolada Oliy ta'lim tizimida zamonaviy talablarga javob beradigan, pedagogik kasbiy faoliyatda ichki va tashqi, axborot xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha islohotlarni olib borishda intellektual jihatdan etuk, tahliliy fikrlashga qodir talabalarni moslashtirishga yo'naltirilgan kontseptsiya innovatsion tamoyillar ustuvor o'rin egallashi ilmiy-nazariy jihatdan yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: kasbiy pedagogik faoliyat, talaba, ta'lim, tarbiya, ijodiy qobiliyat, pedagogik kreativlik, ijodiy-amaliy (konstruktiv), tadqiqotshilik, kommunikativ, tashkilotshilik, izchillikni ta'minlovshi (protssessual) malakalar, texnik-texnologiya malakalar.

ПРИНЦИПЫ ТВОРЧЕСКОГО ПОДХОДА К ПРОЦЕССУ АДАПТАЦИИ СТУДЕНТОВ К ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Каримова Нилуфар Худойбердиевна,

*Преподаватель кафедры «Педагогика и психологии» Узбекского государственного
университета мировых*

В данной статье инновационные принципы занимают приоритетное место в концепции адаптации интеллектуально зрелых студентов, способных к аналитическому мышлению, в системе высшего образования, отвечающей современным требованиям, при проведении внутренних и внешних реформ в педагогической профессиональной деятельности, в целях информационного обеспечения безопасности, объясненная научно и теоретически

Ключевые слова: профессиональная педагогическая деятельность, студент, образование, обучение, творческие способности, педагогическое творчество, творчески-практические (конструктивные), исследовательские, коммуникативные, организационные, обеспечивающие (процессуальные) умения, технико-технологические умения

PRINCIPLES OF A CREATIVE APPROACH TO THE PROCESS OF STUDENTS' ADAPTATION TO PROFESSIONAL AND PEDAGOGICAL ACTIVITIES

Karimova Nilufar Khudoiberdievna,

Lecturer at the Department of Pedagogy and Psychology, Uzbek State University of World Studies

In this article, innovative principles occupy a priority place in the concept of adaptation of intellectually mature students capable of analytical thinking in a higher education system that meets modern requirements, when carrying out internal and external reforms in pedagogical professional activities, for the purpose of information security, explained scientifically and theoretically

Key words: professional pedagogical activity, student, education, training, creative abilities, pedagogical creativity, creative-practical (constructive), research, communicative, organizational, supporting (procedural) skills, technical and technological skills

Kirish. Bugungi taraqqiyot davri barsha jabhalarda, shular orasida ta'lim-tarbiya jarayonlariga ham talabalarni kasbiy faoliyatga moslashtirish jarayoniga ijodiy yondashuvini talab etmoqda. Bu birinshidan, XXI asrdagi ilm, madaniyat, texnika va texnologiyalarining rivojlanish tezligi talabalarda o'zlarining kasbiy faoliyatiga yangisha munosabatda bo'lishni, innovatsion texnologiyalarni chuqur o'zlashtirishi hamda ularni o'z faoliyatiga olib kirish muhimligini bilishi lozimligini ko'rsatmoqda. Shuningdek milliy mentalitetimizga mos tarzda ta'lim va tarbiyaning samaradorligini ta'minlashga pedagog xodimlarimizning mualliflik texnologiyalar va mualliflik metodlarni yaratishi va ta'lim-tarbiya jarayonlarida talaba yoshlarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish masalalarining etarli darajada yo'lga qo'yilmayotganligi bilan belgilanadi.

Mavzu bo'yicha ilmiy izlanishlarning qisqasha tahlili. N.Muslimov, M.Usmonboeva, M.Mirsolievalar «Pedagogik kreativlik – pedagogning an'anaviy pedagogik fikrlashdan farqli ravishda ta'lim va tarbiya

jarayonini samaradorligi ta'minlashga xizmat qiluvshi yangi g'oyalarni yaratish, shuningdek mavjud pedagogik muammolarni ijobiy hal qilishga bo'lgan tayyorgarligini tavsiflovshi qobiliyat» - ekanligini e'tirof etgan holda shaxsga xos kreativlik sifatlar, pedagogik kreativlikning shakllarini qo'yidagicha ajratadilar.[6]

Kasbiy-pedagogik faoliyatga talabalarni moslashtirish jarayoniga pedagogik kreativlikning quyidagi sifatlarini, ya'ni:

- ijodiy yo'nalganlik, - mantiqiy fikrlash qobiliyati, - eruditsiya, - boy tasavvurga ega bo'lish, - o'z ijodkorligini to'la-to'kis namoyon etish, - refleksiya qobiliyati, - hissiyotga boy bo'lish, - tavakkal qila olish qobiliyati, - tafakkur tezligiga egalik, - ichki sezgining rivojlanganligi, - o'ziga xos (original) g'oyalarni ilgari sura olish, - innovatsion qobiliyatga egalik, - yuksak badiiy qadriyatlarga egalik, - mavjud bilim va tajriba asosida yangi qarorlarni qabul qilish malakasini takomillashtirish muhim ahamiyatga ega. [7]

Mulohaza Amaliyotda va pedagogika ilmidagi yuqoridagi muammolardan kelib chiqqan holda bugungi kunda kasbiy-pedagogik faoliyatga talabalarni moslashtirish jarayoniga kreativ yondashuv ehtiyoji oshib bormoqda. Vaholanki bo'lg'usi pedagog xodimlar, turli yoshdagi bolalar va yoshlarning psixologik xususiyatlarini bilgan holda yondashishi, sohadagi yangiliklarni o'rganishi, o'z ustida tinmay ishlashi, izlanuvshilik bilan ish yuritishi kreativlik tuchunshasi bilan bevosita bog'liqdir.

Xo'sh kreativlik o'zi nima? Bir qator pedagogik adabiyotlarda kreativlik - (lot. «sreare»; ingl. sreativity- «yaratish», «bunyod qilish») – bu ijodiy qobiliyatlilik darajasi, shaxsning barqaror sifati hisoblanadigan ijod qilishga bo'lgan qobiliyati sifatida ta'rif berilib, u kreativ tafakkur bilan bog'liq ekanligi aytib o'tilgan. Kreativ tafakkur – bu shaxsning o'z oldida turgan vazifalarini nostandart hal etish hamda o'z maqsadlariga erishishning yangi, yanada samaraliroq yo'llarini topish qobiliyatidir. [5]

Shundan kelib chiqib kasbiy-pedagogik faoliyatga talabalarni moslashtirish jarayoniga boshqalarga o'xshamagan g'oyalarni o'ylab topish, an'ana tusiga kirib qolgan fikrlashdan qoshish hamda muammoli vaziyatlarni tez hamda samarali hal etish yo'llarini izlab topish muhim pedagogik ahamiyatga ega. Kreativlik talabalaridagi ijodkorlik qobiliyatini shakllantirish va rivojlantirishga asos yaratadigan individual sifatlarining hamda fikrlash qobiliyatlarining birligidan iborat.

KASB – insonning doimiy takrorlanib turadigan ishlab chiqarish faoliyati bo'lib, u umumiy va maxsus ta'lim asosida egallab olinadigan bilim va malakalarni talab etadi [3]

Talabalarda kreativ faoliyatni tashkil etishga imkon beradigan gnostik loyihalash, ijodiy-amaliy (konstruktiv), tadqiqotshilik, kommunikativ, tashkilotshilik, izshillikni ta'minlovshi (protsessual) malakalar, texnik-texnologiya malakalar innovatsion faoliyatining asosiy belgilaridan bo'lib, u talaba shaxsining kasbga yo'naltirilgan faoliyat mazmunini yangicha tashkil etish, amaliy kompetentligini shakllantirish, kasbiy ko'nikmalarini rivojlantirishda umumiy va shaxslararo kompetentsiyalar tarkibini yangilash, tegishli funktsiyalarni bajarish qobiliyati va tayyorligini belgilovshi individual va kasbiy tavsifni aniqlashtirish va uzluksiz monitoringini amalga oshirishga erishishga doir ushbu jarayonlarga yangi tuchunshalarni olib kirishga alohida e'tibor qaratish lozim.

Alohida e'tirof etish lozimki, kasbiy-pedagogik faoliyatga talabalarni moslashtirish jarayonidagi kreativlik pedagoglarning innovatsion faoliyatining asosi hamda ularning kasbiy va shaxsiy fazilatlarining integratsiyasi sifatida tuchuniladi.

Bir qator pedagog olimlar ilmiy izlanishlarida “kreativlik” tuchunshasiga turlisha yondashganlar.

M.N.Gnat'ko esa kreativlikning mexanizmlari bo'yisha izlanishlar olib borgan va ularni qo'yidagi ikkita turga ajratgan:

- potentsial kreativlik - bu kreativlikning zaruriy sharti bo'lib, qanday sharoit bo'lmasin insonning kreativlikga tayyor turishi, shuning natijasida o'z g'oyalarini amalga oshirishidir.

-faoliyatdagi kreativlik – bu muayyan bir sohadagi kreativlik hisoblanadi.

J.Gilford kreativlikni belgilarini aniqlagan bo'lsa, M.N.Gnat'ko esa kreativlikning komponentlarini umumlashtirgan.

KREATIVLIKNING BELGILARI (J.Gilford)	KREATIVLIKNING KOMPONENTLARI (M.N.Gnat'ko)
- fikrning aniqligi (muayyan vaqt oralig'idagi g'oyalarning xajmi), - fikrning o'ziga xosligi (bir g'oyaning ikkinshisiga ko'chishi) originalligi, ya'ni umumiy qabul qilingan qarashlardan ajralib turuvshi g'oyani yaratish qobiliyati, - qiziquvshanlik, egiluvshanlik - farazni ilgari sura olishlik, muammoni qo'ya bilishlik qobiliyati, - hayol sura olish, fantaziya qilish, nostandart muammolarni hal eta olish va h.k.	- shaxsning o'ziga xos xususiyati (intellektual, individual) - ijodkorlik imkoniyatlari, - ijodkorlik bilan fikrlash, - ijodkorlik bilan qarash, - bilimlilik, - echim topa bilish, - tashkil etuvshanlik, - muammolarni mustaqil echish

J.Gilford va M.N.Gnat'koning ilmiy qarashlarini o'rganib kreativlikning yuqoridagi o'ziga xos xususiyatlariga ahamiyat qaratish kasbiy-pedagogik faoliyatga talabalarni moslashtirish jarayonida muhim o'ringa ega degan xulosaga keldik. [7] Mazkur jarayonda:

Pedagogik kreativlik o'qituvchilarning innovatsion faoliyatining asosi sifatida.

Pedagogik kreativlik talabalarning kasbiy kompetentligini shakllantirish omili sifatida.

Pedagogik kreativlik pedagogik zehning tarkibiy qismi sifatida

Pedagogik kreativlik pedagogik tizim ichidagi muhim kategoriya sifatida qaraladi.

Bulardan ko'rinib turganidek kasbiy-pedagogik faoliyatga talabalarni moslashtirish jarayonida pedagogik kreativlikning quyidagi jihatlari e'tibor qaratish lozim:

- pedagogning o'z-o'zini boshqarishi va nazorat qilishi, ishchanlik darajasi, talabalarni sevishi va ularga mehribonlik qilishi, irodaviy sifatleri bilan pedagogning o'zini ijodkor shaxs sifatida his etish;

- pedagogning topqirlik, kombinatsiyalash qobiliyatiga ega bo'lish, divergent tafakkurga ega bo'lishi, vizual ijodkorlik, assostsiatsiyalash qobiliyatiga ega bo'lish bilan belgilanadigan ijodiy qobiliyatlar.

Ilmiy izlanishlarimizda kasbiy-pedagogik faoliyatga talabalarni moslashtirish jarayoniga kreativ yondashuvning tarkibiy asoslarini quyidagisha takomillashtirishni lozim topdik.

Maqsadli motivli yondashuv (qiziqish va motivlari, faoliyatni tashkil etishga intilish qadriyat, u pedagogning ijodiy faoliyatida ko'zga tashlanadi)

Mazmunli yondashuv (o'zida pedagogik, psixologik, maxsus va innovatsion xarakterdagi bilim, ko'nikma va malakalarni aks ettiradi)

Tezkor – faoliyatli yondashuv (o'zida ma'lum fikriy-mantiqiy fikrlashga doir harakatlar, shuningdek amaliy (maxsus texnik, texnologik) faoliyat usullarini ifodalaydi)

Refleksiv – baholash (bunda shaxsiy ijodiy faoliyat mohiyatini anglash, o'z-o'zini tahlil qilish va o'z-o'zini baholash ko'zga tashlanadi) [3]

Alohida e'tirof etib o'tish lozimki, kasbiy-pedagogik faoliyatga talabalarni moslashtirish o'qituvchining yangiliklarga bo'lgan intilishi, ularni o'zlashtirish va o'zining pedagogik faoliyatida foydalana olish jarayonida ushraydigan qiyinchiliklarni engib o'tish, innovatsion yangiliklarni o'zining faoliyatida faol, ijodkorlik bilan qo'llay olish, o'zining mualliflik g'oyalariga ega bo'lish hamda turli pedagogik vaziyatlarda ijobiy echimlarni evristik yo'l topa olish qobiliyatlari bilan bog'liq bo'lgan kreativ kompetentlikga ega bo'lishni talab etadi. Ya'ni barsha pedagoglar ham o'zining pedagogik faoliyatida ma'lum kreativlik kompetentlik ko'rsatkishlariga egadir. Bu ularning real kreativlik kompetentligi hisoblanadi. Lekin uni ideal darajasiga ko'tarish ishlari ma'lum sa'i harakatlarni, shart-sharoitlarni talab

etadi.

Kreativ potentsialni ko'tarish ideal kreativ kompetentlikga erishishning ilk qadami hisoblanadi. Olimlarning fikrisha, kreativlik potentsial o'zgarib turadigan jarayon hisoblanadi. Pedagoglarning ham kreativlik potentsialini rivojlantirib borish davrning ijtimoiy talabi bo'lib boraveradi. Chunki pedagogik faoliyatni samarali tashkil etish jamiyat taraqqiyoti bilan hamnafas tarzda pedagoglardan o'z ustida ishlashini, o'zini kreativ boyitib borishini, ilm-fanning yutuqlaridan boxabar bo'lib, ularni o'z faoliyatiga singdirib borishini talab etadi.

Kasbiy - pedagogik faoliyatga talabalarni moslashtirish jarayoniga kreativ yondashuv tamoyillarini quyidagisha talqin etdik:

- muammoli xarakterga egalik;
- ijodiy yo'naltirilganlik;
- imkoniyatlarni oshirib borish;
- individuallikka erishish;
- kreativlikning yorqin namoyon bo'lishi;
- bir butunlik, izshillik, tizimlilik;
- shaxsning individual xususiyatlari va hayotiy faoliyatida orttirgan sifatlarining o'zaro uyg'unligi.

Kasbiy-pedagogik faoliyatga talabalarni moslashtirishda o'quv-biluv faoliyatiga kreativ nuqtai nazardan yondashish muhim. O'quv jarayonida talaba yoshlarning kreativ sifatlarini shakllantirish asosiy omillaridan biri shaxs manfaati va ta'lim ustuvorligidir. Bu omillar asosida:

- talaba-yoshlarni o'z-o'zini tahlil qilishi;
- insonning hayotda o'z o'rnini topishida amaliy yordam bera olishi;
- o'z-o'zini kasbiy rivojlantirishini rejalashtira olishi;
- maqsad va vazifalarni aniq belgilashi;
- ish faoliyati jarayonida o'zini ko'rsata olishi hamda yo'l qo'yilgan kamshiliklarni o'z vaqtida tuzatib borishini amaliy kompetentlikka erishishning asosiy yo'li sifatida ko'rsatish mumkin.

Oliy ta'lim muassasalarida kasbiy-pedagogik faoliyatga talabalarni moslashtirish darajasini o'rganish asosida uni yuzaga keltiruvshi asosiy omillarni aniqlash va ular tarkibiga kiruvchi ijtimoiy tuzilmalarning faoliyat yo'nalishlarini belgilash, mazkur yo'nalishdagi seminar va treninglarni, tadbirlarni amalga oshirish muhim o'rin tutadi.

Oliy ta'lim tizimida zamonaviy talablarga javob beradigan, pedagogik kasbiy faoliyatda ichki va tashqi, axborot xavfsizlikni ta'minlash bo'yisha islohotlarni olib borishda intellektual jihatdan etuk, tahliliy fikrlashga qodir kasbiy-pedagogik faoliyatga talabalarni moslashtirishga yo'naltirilgan kontseptsiyada quyidagi innovatsion tamoyillar ustuvor o'rin egallaydi:

- o'qitib tadqiq etish, tadqiq etib o'qitish tamoyili;
- ta'limning uzluksizligi tamoyili;
- faoliyatli yondashuv tamoyili;
- zamonaviylik tamoyili;
- ilmiylik tamoyili;
- tahsil oluvchi va o'qituvchining dasturli faoliyatni tashkil etish o'quv jarayonining borishini taxmin etish tamoyili;
- ta'limni faollashtiruvchi axborot texnologiyasi va texnik vositalari, shuningdek, foydalanish samarasini belgilaydigan didaktik materiallardan keng foydalanish tamoyili; [5]
- o'quv jarayoni uchun zarur bo'lgan moddiy-texnik bazani yaratish tamoyili;
- o'quv-tarbiya jarayoni natijalarini xolisona baholash tamoyili;
- ta'lim-tarbiya mazmunining jamiyat ehtiyojlariga mos kelishi tamoyili.

Kuzatuvlarimiz jarayonida shu narsaga amin bo'ldikki, tamoyillarga amal qilgan holda pedagogik faoliyatni tashkil etish o'qituvchining metodik va amaliy kompetentligini oshirib borishga zamin yaratadi hamda ko'zlangan maqsadga erishishini tezlashtiradi. Natijada ta'lim-tarbiya tizimi metodologiyasini ishlab chiqish, hamda "tizimli yondashuv" tadqiqot usulini qo'llash imkoniyatini beradi.

Xulosa qilib aytganda, Oliy ta'lim muassasalarida kasbiy-pedagogik faoliyatga talabalarni moslashtirish zamidira:

□ aniq mezonlar asosida tartiblangan didaktik jarayon orqali talabalar o'quv faoliyatidagi ilmiy-nazariy bilimlarni o'zlashtirish imkoniyatlari qondiriladi;

- ☐ didaktotsentrik texnologiyalar, o'quv dasturida rejalashtirilgan materiallarni ta'lim oluvchilarga etkazishning metodik ta'minoti yaratiladi;
- ☐ o'qitish jarayonida o'qituvchi tomonidan qo'llaniladigan didaktik vositalar va didaktik materillar ta'lim tamoyillari asosida yaratiladi;
- ☐ talabalarning didaktik qobiliyatlari shakllantiriladi;
- ☐ o'quv jarayonining predmetli qo'llab-quvvatlanishi uchun shart ☐ sharoit yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabr "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish Kontseptsiasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-sonli Farmoni. O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 2019 y.

2.Alimov A.A Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalar asosida innovatsion faoliyatga tayyorlash. Pedagogika fanlari bo'yisha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss.- T., 2018 .- 74 b.

3.Isakulova N.J. Kasb ta'limi metodikasi: o'quv qo'llanma.-T.:Fan; 2014. – 200 b

4.Musurmanova O. va boshqalar. Pedagogik atamalar lug'ati. / o'zbek, rus, ingliz tillarida / T.: "TURON - IQBOL", 2019. – 844 b

5.Musurmonova O. Pedagogik texnologiyalar – ta'lim samaradorligi omili; monografiya / T.: "Yoshlar nashriyot uyi", 2020. -184 b

6.Muslimov N.A., Usmonboeva M., Mirsolieva M. Innovatsion ta'lim texnologiyalari va pedagogik kompetentlik» moduli bo'yicha UMK. Toshkent 2017 -155 b

7.Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari / Muslimov N.A., Usmonboeva M.H., Sayfurov D.M., To'raev A.B. – Toshkent, 2015. –120 bet.

8.<https://dpp.medped.tma.uz/wp-sontentf>

TALABALARDA ILMIY DUNYOQRASHNI SHAKLLANTIRISH MUAMMOSINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK ADABIYOTLARDA YORITILISHI

Saydullaev Djamoliddin Yaxshiboevich,
Samarqand davlat chet tillar instituti o'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.045>

Annotatsiya: Maqolada Talabalarida ilmiy dunyoqrashni shakllantirish muammosining ijtimoiy-psixologik adabiyotlarda yoritilishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari tahlil etiladi. Shuningdek, maqolada talabalarlarda ilmiy dunyoqrashni shakllantirish shaxsning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish, muammoni yechish qobiliyatlari va umumiy kognitiv rivojlanishdagi ahamiyati, ilmiy tafakkurning rivojlanishiga ta'sir etuvchi turli omillarni o'rganish va bu dunyoqrashni shakllantirishning asosiy strategiyalari masalalari to'g'risida qarashlar qamrab olinadi.

Kalit so'zlar: ilmiy savodxonlik, ilmiy dunyoqrash, Ijtimoiy ong va ijtimoiy g'oyalar, ijtimoiy tasavvurlar, adabiyotlar tahlili, ilmiy tafakkur, hissiy va mantiqiy tafakkur, shaxs o'z-o'zini anglashi.

ОБОСНОВАНИЕ В СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ЛИТЕРАТУРАХ ПРОБЛЕМ ФОРМИРОВАНИЯ МИРОВОЗЗРЕНИЕ У СТУДЕНТОВ

Сайдуллаев Джамолiddин Яхшибоевич,
Самаркандский государственный институт иностранных языков
Учитель

Аннотация: В статье рассматриваются социально-психологические особенности проблем формирования научного мировоззрения у студентов в социально-психологической литературе. Также взгляды на важность формирования навыков критического мышления, навыков решения проблем и общего познавательного развития, учащихся в формировании научного мировоззрения, изучение различных факторов, влияющих на развитие научного мышления и основные стратегии формирования этого мировоззрения.

Ключевые слова: научная грамотность, научное мировоззрение, общественное сознание и социальные идеи, социальное воображение, анализ литературы, научное мышление, эмоционально-логическое мышление, индивидуальное самосознание.

JUSTIFICATION IN SOCIO-PSYCHOLOGICAL LITERATURES OF PROBLEMS OF FORMATION OF STUDENTS' WORLDVIEW

Saidullaev Jamoliddin Yakhshiboevich,
Samarkand State Institute of Foreign Languages
teacher

Abstract: The article examines the social psychological features of the problems of forming a scientific worldview among students in the social psychological literature. Also views on the importance of developing critical thinking skills, problem solving skills and general cognitive development of students in the formation of a scientific worldview, the study of various factors influencing the development of scientific thinking and the main strategies for developing this worldview.

Key words: scientific literacy, scientific worldview, social consciousness and social ideas, social imagination, literature analysis, scientific thinking, emotional-logical thinking, individual self-awareness.

Jahon mamlakatlari ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot strategiyasida oliy ta'lim qamrovini kengaytirishga intilish markaziy o'rin tutmoqda. Shuning hisobiga hozirda dunyo miqyosida oliy ta'lim tizimida talabalarning o'quv faoliyatini samaradorligini ta'minlashga xizmat qiluvchi va ilmiy dunyoqrash xususiyatlarini tadqiq qilish hamda mustahkamlash masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shunga muvofiq, ta'lim darajasi indeksini baholovchi Birlashgan Millatlar Tashkilotining Taraqqiyot Dasturi (BMTTD) ma'lumotlariga ko'ra, «o'sib borayotgan axborot oqimini qayta ishlash, umumlashtirish va tahlil qilish holatiga ko'ra aholini oliy ma'lumot bilan qamrab olish darajasi» bugungi kundagi dolzarb muammolardan biriga aylanmoqda. Buning uchun ta'lim oluvchining fikr va xulq strategiyasini

inobatga olib, uning shaxsi, o'ziga xos xususiyatlari, qobiliyatini shakllantirishga yo'naltirish, ijtimoiy-psixologik shart-sharoitlarni to'raligicha talabning individual imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, shaxs sifatida barkamolligini ta'minlash, amaliy tafakkur va ilmiy dunyoqarashini boyitish, uning akademik o'zlashtirish ko'rsatkichlarini oshirish masalalari dolzarb muammolardan biri bo'lib qolmoqda.

Adabiyotda ta'kidlangan yana bir muhim jihat – ilmiy savodxonlikni oshirishdir. Ilmiy savodxonlik deganda shaxsning asosiy ilmiy tushunchalar, tamoyillar va usullari tushuniladi. Talabalarlarga ilmiy uslub, eksperimental dizayn va dalillarga asoslangan fikr yuritishning ahamiyati haqida o'rgatish orqali o'qituvchilar axborotni tanqidiy baholash va asosli qarorlar qabul qilish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni shakllantirishga yordam beradi.

Bundan tashqari, ijtimoiy-psixologik adabiyotlarda talabalarlarni tavakkal qilishga, xato qilishga va muvaffaqiyatsizlikdan saboq olishga undaydigan qo'llab-quvvatlovchi o'quv muhitini yaratish muhimligi ta'kidlanadi. Tajriba va izlanish madaniyatini tarbiyalash orqali o'qituvchilar talabalarlarda qiyinchiliklarni yengib o'tishda muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan chidamlilik va qat'iyatni shakllantirishga yordam berishi mumkin.

Ijtimoiy ong va ijtimoiy g'oyalar, qarashlar va kayfiyatlar esa "jamiyat taraqqiyoti jarayonida shakllangan ma'lum tarixiy sharoitlarda yashab, harakat qiladigan aniq kishilarning g'oya va qarashlari"dan boshqa narsa emas. Teskari ta'sir ehtimoli, xususan, ijtimoiy ong birlamchi bo'lib, bir jamiyatni boshqasidan ajratib turadigan ma'lum me'yorlar, qoidalar, urf-odatlar va an'analarni individual ongga yetkazishi bilan bog'liq.

Hayotning alohida sub'ektlari - ong tashuvchilari haqida mulohaza yuritishni K.Levinning fikri bilan to'ldirish mumkin, u shaxsiy ongga yangi fazilatlarini kiritish juda ko'p mehnat talab qiladigan va qiyin jarayon ekanligini ta'kidladi [1].

Shaxs dunyoqarashining rivojlanishi doimo jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bilan chambarchas bog'liqdir. Zamonaviy ta'lim holatining o'ziga xos xususiyati - bilim paradigmasining shaxsga yo'naltirilganligiga o'tishi, bu barcha asosiy pedagogik ko'rsatmalarni, shu jumladan talabalarining dunyoqarashini shakllantirishda qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. Har bir davr ijtimoiy tuzilishga, fan va ta'limning rivojlanish darajasiga mos ravishda dunyoqarashni shakllantirish masalalarini hal qiladi.

Falsafiy, psixologik, pedagogik va uslubiy adabiyotlarda dunyoqarash muammolari turli yo'nalishlarda ko'rib chiqiladi:

turli tarixiy bosqichlarda - antik falsafada (Fales, Pifagor, Platon, Aristotel va boshqalar), 18-19-asrlar Yevropa falsafasida bu tushunchaning paydo bo'lishi, rivojlanishi va shakllanishining tarixiy va falsafiy shart-sharoitlari. (Gegel, Kant va boshqalar), 19-asr oxiri — 20-yillar boshlaridagi rus falsafiy tafakkurida (V.G.Belinskiy, N.A.Dobrolyubov, V.S.Solovyov, A.S.Xomyakov va boshqalar);

dunyoqarashning fanlararo tushuncha sifatidagi, uning tuzilishi, asosiy tarkibiy qismlari haqidagi zamonaviy falsafiy g'oyalar;

paradigmatik yondashuv nuqtai nazaridan mahalliy pedagogika va ta'limda g'oyaviy yo'nalishlar dinamikasi;

dunyoqarashni shakllantirish yo'llari, vositalari va shartlari;

mahalliy pedagogikaning turli bosqichlarida fanlararo (integratsiya) g'oyasi, fanlararo integratsiya orqali dunyoqarashni shakllantirishga qaratilgan bir qator yondashuvlar mavjud.

Biroq, ushbu masala bo'yicha so'nggi yillardagi zamonaviy psixologik-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim sharoitida dunyoqarashni shakllantirish bilan bog'liq deyarli hech qanday tadqiqotlar olib borilmagan;

Antik davrdagi dastlabki haqiqiy bilimlarning paydo bo'lishi dunyoning birinchi suratlarining paydo bo'lishini belgilab beradi. Ilmiy bilimlar konkret hissiy dunyoning xilma-xilligini, narsalarning strukturaviy jihatini bevosita yaxlitligini hisobga olishdan boshlanadi («Sokratgacha»). Mileziya maktabi vakillari (Fales, Anaksimandr, Anaksimen) dunyo bir butun sifatida mavjud bo'lib, uning mohiyati inson tafakkurining kuchi bilan tushuniladi, deb hisoblashgan.

"Dunyoqarash" tushunchasi ilmiy atama sifatida 18-asr oxiri – 19-asr boshlarida tilga olinadi. U falsafa, ta'lim, siyosat, badiiy va diniy shakllarning asosiy jihatlarini o'z ichiga olgan va o'zida jamlaydigan, shu bilan birga sinflar va sinflarning umumiy munosabatini ifodalaydigan kontseptsiyaga bo'lgan ehtiyoj bilan bog'liq holda paydo bo'ladi. "Dunyoqarash" tushunchasi butun dunyoni tushunish sifatida falsafa uchun umumiy bo'lgan va tabiat, jamiyat va inson haqidagi yagona qarashlar tizimida shakllangan ana shu daqiqalarni ifodalaydi [1].

Talabalarlarining ilmiy dunyoqarashini shakllantirish muammosi bo'yicha ilmiy-psixologik tadqiqotlarni tahlil qiladigan bo'lsak, tafakkur talabalarlarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirishning ahamiyatini yuksak baholab, bir qancha qiziqarli va amaliy jihatdan qimmatli takliflar, g'oyalar, tushunchalarni analiz sintez qilish vazifasini bajaradi.

G.V.Grachevning fikricha, ilmiy dunyoqarash asosini tashkil etuvchi umumlashtirilgan nazariy bilimlarni shakllantirishning muhim sharti o'qitishda bilishning dialektik usulining asosiy tamoyillarini amalga oshirish bo'lib, unga ko'ra talabalarlar individual, alohida faktlarni o'rganishdan yashirin qonuniyatlarni aniqlashga harakat qilishadi. G.V.Grachevning falsafiy, umumilmiy bilim va nazariyadan o'quv faoliyatida tizimli foydalanish ular haqidagi g'oyalarning tobora chuqurroq va mazmunli tushunchalarga aylanishiga xizmat qilishini ko'rsatadi. Muayyan bosqichda talabalar bilimidagi miqdoriy o'zgarishlar sifatga aylanadi [2].

Tadqiqotchilarning aniqlashicha, dunyoqarash bilimlarini o'zlashtirish jarayonida inkorni inkor etishning dialektik qonuni ham o'zini namoyon qiladi. Dunyoqarash dunyoga, ijtimoiy ongning barcha shakllariga munosabat bilan belgilanadi, degan fikrga kelib, uning bolalarda shakllanishi asta-sekin, konsentrik va ziddiyatli tarzda amalga oshiriladi, degan fikrga keldilar.

Psixologlar (L.I.Bojovich, I.S.Kon, A.N.Leontiev, V.S.Muxina, D.B.Bogoyavlenskaya, Y.A.Samarin va boshqalar) oddiy bilimlarni o'rgatish, aniqlashtirish yoki almashtirish orqali olingan ilmiy bilimlarga asoslangan ehtiyoj va qiziqishlar qaysi yoshda idrok etilishi masalasini ko'taradilar [3].

Tadqiqotchilar dunyoqarashni shakllantirishning yosh dinamikasini aniqladilar. Ular shuni ko'rsatadiki, rivojlanishning o'smirlik davrida bolalar alohida o'quv fanlarini o'rganishga ishtiyoq bilan kirishadilar va ongli ravishda hayot haqidagi oddiy tushunchani ilmiy bilan almashtiradilar. Tadqiqotchilarning aniqlashicha, o'smir ongida qadriyatlarni qayta baholash, ilmiy g'oyalar uqlari kengayishi va tushunchalar chuqurlashishi kuzatiladi. Bunga bilimlarni e'tiqodga aylantirishning eng muhim harakatlantiruvchi kuchi bo'lgan o'z-o'zini tarbiyalash va o'z-o'zini tarbiyalashga bo'lgan intilishning asta-sekin kuchayishi yordam beradi.

Talabalarlar o'rtasida individual fanlarni tushunishga bo'lgan selektiv qiziqish chuqurlashishda davom etmoqda. Talabalar o'z tafakkurida turli fanlarga oid bilimlarni mujassamlashtirib, nazariy umumlashtira oladigan, hodisa va hodisalar o'rtasidagi bog'liqlik va bog'liqlikni o'rnatadigan, to'plangan bilimlarga ma'lum bir to'liqlik berib, bir tizimga keltira oladigan bo'ladi. Aniqlanishicha, voqelik haqidagi g'oyalarning birligi va yaxlitligi talabalarning dunyoga bo'lgan munosabati va uning xulq-atvoriga ta'sir eta oladigan dunyoqarash mavjudligining eng muhim belgisidir.

Psixologiyik adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, haqiqatning ongda tasdiqlanishi, uning ishonchga aylanishi hayotda mavjud bo'lgan va ijtimoiy faoliyatning ma'naviy asosi bo'lgan qarama-qarshiliklarni bartaraf etish natijasida erishiladi. Shu bilan birga, psixologlarning ta'kidlashicha, bilimlarning barqaror qarashlarga o'tishi talabalarning bilim va qarashlarini e'tiqodga aylantirishga yordam beradigan mustaqil izlanishga jalb qilinganda intensivroq sodir bo'ladi.

Ularning ishlarida ilmiy dunyoqarashni shakllantirish jarayoni va natijasiga ta'sir etuvchi uchta psixologik asos, komponentlar ajratib ko'rsatilgan:

- talabalarlarning hissiy va mantiqiy tafakkuri;
- intuitivlik bilan bog'liq bo'lgan, ixtirochilik faoliyatini faollashtirishga hissa qo'shadigan, fanlararo faoliyatni keng qo'llash asosida tafakkurni shakllantirishga yordam beradigan mashqlar asosida rivojlanadigan intellektual fazilatlar;
- irodaviy sifatlar;
- ilmiy dunyoqarashning amaliy mezonlari bo'lgan qat'iyat, diqqat, mustaqillik;
- kollektivizm, o'zaro yordam, do'stlik.

Ushbu komponentlarning birligi talabalarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirishning psixologik yaxlitligini ta'minlaydi. Shundan kelib chiqib, dunyoqarashni shakllantirishga ta'sir etuvchi quyidagi psixologik-pedagogik shart-sharoitlar aniqlanadi:

- ilmiy jarayonda fanlararo aloqadorlik samaradorligini oshiradigan bilim faoliyati;
- o'quv jarayonida talabalarning intellektual faoliyatining psixologik asosi bo'lgan bilimga bo'lgan qiziqish;
- ilmiy dunyoqarashning asosini tashkil etuvchi bilim, u olamni materialistik tushunish bilan birlikda tabiat-matematika bosqichini o'qitishda fanlararo aloqadorlikni amalga oshirishga yordam beradi.

E.Y.Matyushkina ta'lim muassasalarida «dunyoqarash» tushunchasini aniqlab berib, masalan, «talabalarlarining dunyoqarashi hissiyotlar va iroda bilan chambarchas bog'liq bo'lgan ilmiy qarashlar va e'tiqodlarning dastlabki asosini ifodalaydi. U talabalarga ilmiy metodologiya va fikrlash usullarini egallashga yordam beradi, dunyoni ilmiy nuqtai nazardan tushuntirish, uni dialektika qonunlari asosida bilish, uni o'zgartirishda ishtirok etish imkoniyatini beradi» [4];

- «Ilmiy dunyoqarash - bir vaqtning o'zida bilim, xatti-harakatlar va tajribalar, dunyoga va o'ziga bo'lgan munosabatning birligi bilan tavsiflanadi» (M.V.Klarin) [5].

«Ilmiy dunyoqarash - bu insonning tabiatga, jamiyatga qarashlar tizimi sanaladi. Bu tabiat hodisalari va ijtimoiy hayotni chuqur anglashni, bu hodisalarni ongli ravishda tushuntirish va ularga munosabatini aniqlash qobiliyatini shakllantirishni: o'z hayotini, mehnatini ongli ravishda qurish, g'oyalarni amallar bilan uzviy bog'lash qobiliyatini taqozo etadi» (M.V.Klarin) [5].

Bugungi kunda ta'lim tizimida ro'y berayotgan o'zgarishlar natijasida ilmiy dunyoqarashni shakllantirish shaxsni yanada samarali, psixologik barqarorligi uchun nafaqat bilim darajasi, balki, ma'lum bir faoliyat sohasidagi ko'nikma va malakalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Hozirgi kunga kelib mamlakatimizda yoshlarni ilmiy dunyoqarashini shakllantirish uchun zarur shart-sharoitlar yaratilib, ijodiy fikrlaydigan yoshlarni tanlash va ularni o'z sohasining yetuk mutaxassisi qilib tayyorlash bo'yicha yagona ta'lim tizimi yaratilgan.

Bugungi kunda psixologiyada shaxsning ilmiy dunyoqarashini shakllantirish, psixologik jihatdan barqarorligini ta'minlash dolzarb muammolardan sanaladi. Ushbu muammolarga yechim topish maqsadida shaxsning o'zini o'zi boshqarishni o'rganishi natijasida amalga oshiriladi. Shaxsdagi orientatsiya, psixologik himoya, xarakter, qobiliyatlarni shakllantirish va ichki "Men"ning nomuvofiqligini oldini olish uchun o'z-o'zini shakllantirish, o'zini o'zi anglash kabi muammolar tadqiq qilinmoqda.

Demak, har bir shaxs o'zini, o'zligini qanchalik aniq va to'g'ri baholasa, tasavvur qila olsa, jamiyatdagi normalarga zid harakat qilish darajasi ham shunchalik kam bo'ladi, ya'ni u o'zining psixologik barqarorligiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Tadqiqot davomida talabalarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirishning psixologik tayyorlik mezonlariga ko'ra, shaxs xususiyatlari «o'z-o'zini anglash», «mustaqillik», emotsional holatlarni nazorat qila olishning «motivatsion», «refleksiv» komponentini rivojlanish dinamikasi asosida «tashabbuskorlik», «o'zgarishlarga tayyorgarlik»ni darajaviy differensial xususiyatlarini aniqlash zarurati isbotlangan bo'lib, har bir shaxsning milliy ongi va o'zini anglashi barqaror o'sib borishi, ma'naviy jihatdan rivojlanishi darajasi, o'zining imkoniyatlari bilan belgilanadi. Boshqacha qilib aytganda, shaxsning milliy ongi barqaror milliy ma'naviyati natijasida shakllanadi. Har qanday shaxs o'z qadr-qimmatini bilishi va anglashi, uning kelajakda psixologik jihatdan barqaror rivojlanishini ta'minlaydi.

ADABIYOTLAR:

1. Левин К. Теория поля в социальных науках // Динамическая психология: Избранные труды. - М.: Смысл, 2001. - 572 с.
2. Грачев Г.В. Информационно-психологическая безопасность личности: состояние и возможности психологической защиты. - М.: изд-во РАГС, 1998. - 125 с.
3. Божович Л.И. Проблемы формирования личности: Избранные труды. - М.: Наука, 1995. - 349с.
4. Матюшкина Е.Я. Учебный стресс у студентов при разных формах обучения //
5. Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе. - М.: Знание, 1989.

“O‘ZBEKISTON TARIXI” FANINI METODIK TAKOMILLASHTIRISH ASOSIDA TALABALARNING IJTIMOY FAOL FUQAROLIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH

Teshayev Azizbek To‘ynor o‘g‘li

Buxoro davlat universiteti, Boshlang‘ich ta‘lim metodikasi kafedrasida doktoranti

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.046>

Annotatsiya: Mazkur maqolada kompetensiya tushunchasi, ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasining mazmun-mohiyati, zamonaviy yondashuvlar asosida O‘zbekiston tarixi fanini o‘qitish metodikasini takomillashtirishning dolzarbligi, talabalarning ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasini O‘zbekiston tarixi fanini o‘qitish jarayonida tarkib toptirish usullari, “O‘zbekiston tarixi” asosida talabalarda ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirishda ularning tanqidiy fikrlash, fuqarolik faolligi va axloqiy ongni tarbiyalovchi samarali metodikalardan foydalanishning muhim ahamiyatga egaligi haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: “O‘zbekiston tarixi” fani, iftixor, g‘urur tuyg‘usi, tarixdan saboq olish, tarix ilmi, tarixiy tafakkur, ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasi, tarixiy-madaniy meros, milliy o‘zlikni anglash, yuksak ma‘naviyat, tarixiy an‘ana, interfaol ta‘lim, jamoatchilik, fanlararo yondashuv, raqamli vositalar, manbalar, axloqiy mulohaza, loyihaviy ta‘lim.

РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНО АКТИВНОЙ ГРАЖДАНСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ МЕТОДИЧЕСКОГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ДИСЦИПЛИНЫ «ИСТОРИЯ УЗБЕКИСТАНА»

Тешаев Азизбек Туйнор угли

Бухарский государственный университет, Докторант кафедры методики начального образования

Аннотация: В данной статье рассматривается понятие компетенции, сущность общественно активной гражданской компетенции, актуальность совершенствования методики преподавания исторической науки Узбекистана на основе современных подходов, методы формирования общественно активной гражданской компетенции студентов в процессе преподавания исторического предмета Узбекистана, критическое мышление студентов в развитии социально активной гражданской компетенции на основе «Истории Узбекистана», использование эффективных методик воспитания гражданской активности и нравственного сознания.

Ключевые слова: предмет «История Узбекистана», чувство гордости, гордости, извлекать уроки из истории, исторической науки, исторического мышления, общественно активной гражданской компетенции, историко-культурного наследия, национального самосознания, высокой духовности, исторической истории, интерактивного образования, общественности, междисциплинарного подход, цифровые средства, источники, моральное мышление, проектное образование.

DEVELOPMENT OF SOCIALLY ACTIVE CIVIL COMPETENCE OF STUDENTS ON THE BASIS OF METHODOLOGICAL IMPROVEMENT OF THE SUBJECT” HISTORY OF UZBEKISTAN»

Teshayev Azizbek Toynor Oglu

Bukhara State University Doctoral student of the Department of primary education methodology

Abstract: This article discusses the concept of competence, the essence of socially active civic competence, the relevance of improving the methodology for teaching historical science of Uzbekistan on the basis of modern approaches, methods of forming socially active civic competence of students in the process of teaching a historical subject of Uzbekistan, the critical thinking of students in the development of socially active civic competence based on the «History of Uzbekistan,» the use of effective methods of

education of civic activity and moral consciousness.

Key words: subject «History of Uzbekistan,» a sense of pride, pride, to learn lessons from history, historical science, historical thinking, socially active civic competence, historical and cultural heritage, national identity, high spirituality, historical history, interactive education, public, interdisciplinary approach, digital means, sources, moral thinking, project education.

Kirish. Dunyo hamjamiyatida fan va innovatsion faoliyatning yutuqlaridan samarali, ijtimoiy jamiyat hayotining barcha sohalarini izchil va barqaror rivojlantirish mamlakatning munosib kelajagini barpo etishning muhim omili bo'lib bormoqda. Fransiya, Rossiya, Angliya, Janubiy Koreya, Yaponiya kabi davlatlarda yuqori darajadagi kasbiy va shaxsiy kompetentlikka ega raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, yosh avlodga sifatli ta'lim-tarbiya berish orqali ularni jamiyatda o'z o'rnini topish, o'z-o'zini faol fuqaro sifatida rivojlantirish masalasiga asosiy yo'nalishi sifatida qaralib, ta'limda innovatsiyalarni, shu jumladan, o'qitishning zamonaviy, interaktiv va ijodiy uslublarini keng joriy etilishi ta'minlanmoqda. Bu esa, o'z navbatida Oliy ta'lim jarayonlarida talabalarda nazariy bilimlardan kasbiy sohalarida muvaffaqiyatli foydalanish kompetensiyalarini shakllantirish, o'z tashabbuslarini ro'yobga chiqarishga sharoit yaratuvchi ta'lim muhitini joriy qilishda muhim ahamiyatga ega.

Mavzuning dolzarbligi.

Jahonda bo'lajak mutaxassislarni innovatsion faoliyatga tayyorlash, zamonaviy ta'limni amalga oshirish bo'yicha dunyoning yetakchi oliy ta'lim muassasalari, ilmiy pedagogik markazlari tomonidan olib borilayotgan tadqiqotlarda globollashuv sharoitida tarix fanini o'qitishga qo'yilgan davlat talablarida belgilangan talabalarda ijtimoiy jamiyatda shaxs sifatida o'z o'zni, mavqeiga egalik, qadriyatli yondashuvga yo'naltirilgan ta'lim jarayonida tarix fanini o'qitish metodikasini takomillashtirish orqali ularda ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirish, innovatsion ta'lim muhitida Milliy va xalqaro ta'lim dasturlaridan integrativ tarzda foydalanib, mazkur kompetentlik ko'nikmasining rivojlanganlik darajasini baholash mezonlarini pedagogik jihatdan ilmiy tadbiq etishga alohida ahamiyat qaratilmoqda.

Respublikamizda ilg'or xorijiy tajribalar asosida kreativ fikrlaydigan, milliy g'oyalarga sodiq, ma'nan va jismonan sog'lom, shaxsiy sifatlariga ega, fuqarolik burch va huquqlarini biladigan, unga rioya qilish, kasbiy mavqeining o'sishiga intilish bilan jamiyatga xizmat qilish kabi hayotiy ko'nikmalarga ega mutaxassislar tayyorlashni nazarda tutuvchi oliy ta'lim tizimida zamonaviy yondashuvlarni qo'llashga qaratilgan islohotlar natijasida talabalarda ijtimoiy faol fuqarolik kompetentlikni rivojlantirishda ta'lim mazmunini modernizatsiyalash, ularning mustaqil shaxs sifatida o'z harakatlari uchun javobgarlik, erkin va ijodiy fikrga egalik, vatanparvarlik, insonparvarlik, xalqparvarlik hamda irodaviylik sifatlarini tarkib toptirishni ta'minlovchi zarur shart-sharoitlar yaratishga yo'naltirilgan raqobatbardosh ta'lim muhitini tashkil etishga oid tadqiqotlar olib borilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti BMT Bosh Assambleyasining 2017-yil 23-sentabrdagi 75 sessiyasida so'zlagan nutqida yoshlar masalasiga to'htalar ekan: «mamlakatimiz aholisining yarmidan ko'pini yoshlar tashkil etadi. Respublikamizda har bir yigit - qizning jamiyatda munosib o'rin egallashi va o'z salohiyatini namoyon etishi bo'yicha ulkan ishlar amalga oshirilmoqda». O'zbekistonda Yoshlar parlamentlari, Yoshlar ishlari agentligi faoliyat ko'rsatmoqda. Avgust oyida Birlashgan Millatlar Tashkiloti shafeligida yoshlar huquqlariga bag'ishlangan Samarqand xalqaro forumi muvaffaqiyatli o'tkazildi. Fursatdan foydalanib, yana bir bor Yoshlar huquqlari to'g'risidagi Birlashgan Millatlar Tashkiloti Konvensiyasini qabul qilish bo'yicha O'zbekiston tashabbusini qo'llab-quvvatlashga chaqiraman» - degan fikrlari dunyo hamjamiyati tomonidan ham keng e'tirof etilmoqda[1]. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar zaminida yoshlarimiz faolligi, tashabbuskorligi va ularning ilmi-ijodiy g'oyalarini qo'llab quvvatlash ishlarini olib borilishi jamiyat ertangi kuni farovonligidan dalolat beradi. Shuning uchun, oliy ta'lim jarayonida O'zbekiston tarixi fanini o'qitish asosida talabalarining ijtimoiy fol fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirish yoshlarda adolat, huquqiy tenglik, demokratik davlat, fuqarolik jamiyati qurish yo'lida eng muhim tashabbuskor omil hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili.

Yoshlar tarbiyasida vatanparvarlik, xalqparvarlik, komil inson g'oyalari, jamiyat taraqqiyotida adolat haqidagi qarashlariga oid mafkuraviy kompetentlikni rivojlantirishning metodologik asosi sifatida Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Homid G'azzoliy, Xoja Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro, Bahouddin Naqshband, Amir Temur, Alisher Navoiy kabi mutafakkirlarning pedagogik

ta'limotlarida o'z aksini topgan.

Talabalarda ijtimoiy faollikni rivojlantirishning ijtimoiy - falsafiy masalalari A.Begmatov, A.Mavrulov, G.Tulenova, J.Tulenov, M.Kahharova, E.Yusupov va boshqalarning izlanishlarida tadqiq qilingan. Talaba-yoshlarda ijtimoiy faollikni rivojlantirishning pedagogik masalalari yuzasidan pedagog va psixolog olimlardan B.Adizov, B.Raximov, G.J.Tulenovalar, D.Ro'ziyeva, D.Sharipova, Z.Ismailova, Q.Q.Quranboyev, M.Quronov, M.Maxmudova, N.A.Muslimov, N.Ortiqov, N.Egamberdiyeva, O.Jamoldinova, O.Musurmonova, R.Djurayev, O'.Q.Tolipov, U.Mahkamov, X.I.Ibragimov, B.Xodjayev, Sh.Mardonov, Sh.Sharipov, Sh.Akramova, D.Mamatqulov, Sh.Shodmonovalarlarning ilmiy izlanishlarida talabalarda g'oyaviy - mafkuraviy kompetentlikni shakllantirishning nazariy masalalari ilmiy tahlil etilgan.

Mazkur muammo yuzasidan xorijlik olimlardan A.Amutio, A.Smit, A.Yolanda, K.Franco, L.Breeman, R.Sears, R.O.Rene tomonidan tadqiqot ishlari olib borilgan. Turli soha olimlari tomonidan oliy ta'lim muassasalari talabalarida ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirish muammosi yuzasidan tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa-da, aynan O'zbekiston tarixi fanini o'qitish metodikasini takomillashtirish asosida ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirish masalasi alohida tadqiq etilmagan.

Mavzu muhokamasi.

O'zbekiston tarixi fanini o'qitish metodikasi fan dasturi mazmunini zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalarni ta'lim jarayonida muvaffaqiyatli qo'llash, talabalarining bilim, ko'nikma va malakasini motivatsion, kognitiv, operatsion, refleksiv va o'z-o'zini baholash kabi indikatorlar asosida takomillashtirish orqali talabalarda ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy izlanishlar muhim o'rin tutadi.

O'zbekiston tarixi fanini o'rganish talabalarni ajdodlarimizning ming yillik madaniy-ma'naviy merosi, jahon ilmiy tafakkuri va madaniyati rivojiga qo'shgan ulkan hissi bilan tanishtiribgina qolmasdan, buyuk ajdodlarimiz nomlarini hurmat bilan tilga olish va ular bilan faxrlanish, milliy iftixor va g'urur tuyg'usini singdirishda ham muhim o'rin tutib kelmoqda. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek, biz yoshlarimizni tarixdan saboq olish, xulosa chiqarishga o'rgatishimiz, ularni tarix ilmi, tarixiy tafakkur bilan qurollantirishimiz zarur. Buning uchun, avvalo, O'zbekistonda tarix fanini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini samarali amalga oshirishimiz lozim.

"O'zbekiston tarixi" fanini o'rganish orqali talabalarda ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirish ularga nafaqat tarixiy bilimlar beradigan, balki tanqidiy fikrlash, fuqarolik faolligi va axloqiy ongni tarbiyalovchi samarali metodikalarni ham o'z ichiga oladi. Ushba jarayon tarkibiga O'zbekistonning eng yangi tarixini tadqiq etish va o'qitish samaradorligini oshirish mazkur sohada ilmiy, o'quv-metodik adabiyotlar, ma'naviy-ma'rifiy ishlar sifatini oshirishga ko'maklashish maqsadida 2017-yil 30-iyunda O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi huzurida O'zbekistonning eng yangi tarixi bo'yicha jamoatchilik kengashi faoliyatini tashkil etish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori qabul qilindi.

Mazkur Jamoatchilik kengashida bir qator asosiy vazifalar ijrosini ta'minlash belgilab berildi.

Birinchidan, O'zbekistonning eng yangi tarixini zamonaviy nazariy-metodologik, fanlararo yondashuvlarga, tarixiylik va xolislik tamoyillariga asoslangan holda tizimli o'rganishni tashkil etish, O'zbekistonning eng yangi tarixi bo'yicha dolzarb muammolarni ishlab chiqish, shuningdek, buyuk tarixiy-madaniy merosga ega bo'lgan va jahon sivilizatsiyasining rivojiga ulkan hissa qo'shgan o'zbek xalqining tarixiy o'tmishi va bugungi kuniga baho berishda bir yoqlama yondashuvlarga, aqidaparastlikka yo'l qo'ymaslik ishlarini muvofiqlashtirish;

Ikkinchidan, demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini shakllantirishning "o'zbek modeli" mohiyati va mazmunini, jamiyatda barqarorlikni, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni saqlash bo'yicha keng ko'lamli ishlarni, hozirgi dunyoda O'zbekistonning roli va o'rnini chuqur o'rganish va yaqqol ochib berish;

Uchinchidan, ilmiy, o'quv, o'quv-metodik adabiyotlarning yangi avlodini tayyorlash va chop etish ishlarini muvofiqlashtirish, ularda O'zbekistonning eng yangi tarixini umumjahon va mintaqaviy jarayonlar bilan, shuningdek, hozirgi O'zbekiston hududida shakllangan xalqlar va davlatlar sivilizatsiyasining tarixiy-madaniy merosi bilan uzviy bog'liq holda ko'rib chiqishni ta'minlash;

To'rtinchidan, O'zbekistonning eng yangi tarixi bo'yicha ilmiy, o'quv va o'quv-metodik adabiyotlar, o'quv dasturlari monitoringini olib borish, ushbu sohada ilmiy-tadqiqot, o'quv-metodik ishlarning sifatini

yaxshilash bo'yicha takliflarni ishlab chiqish va joriy etish;

Beshinchidan, fuqarolarda tarixiy xotira, milliy o'zlikni anglash, yuksak ma'naviyat, xalqning tarixiy an'analari, madaniy merosiga hurmat, mamlakatimiz mustaqillikka erishganligining buyuk tarixiy ahamiyatini anglash kabi fazilatlarni shakllantirishga yo'naltirilgan ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini, shu jumladan, ommaviy axborot vositalari orqali oshirib borishga ko'maklashish;

Oltinchidan, O'zbekiston tarixi bo'yicha zamonaviy chet el ilmiy va o'quv adabiyotlarini o'rganishga yo'naltirilgan tizimli chora-tadbirlarni amalga oshirish, hozirgi O'zbekistonning tarixiy o'tmishi, sotsial-iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy rivojlanishi, mamlakatda olib borilayotgan demokratik islohotlar to'g'risidagi xolis axborotni keng xalqaro jamoatchilikka yetkazish.

Talabalarning ijtimoiy faol fuqarolik malakasini oshirish uchun O'zbekiston tarixini o'qitish metodikasini takomillashtirishda quyidagilarga asoslanish samarali natija beradi:

Birinchidan, interfaol ta'lim: debatlar, rolli o'yinlar, simulatsiyalar va tarixiy jonlantirishlar kabi interfaol va tajribaviy ta'lim faoliyatini o'z ichiga olgan holda an'anaviy ma'ruzalar va darsliklardan tashqariga chiqish lozim. Bunday yondashuv o'quvchilarning tarixiy voqealar bilan faol shug'ullanishiga va o'zlarini tarixiy shaxslar o'rniga qo'yib, tarixiy ongni rivojlantirishga yordam beradi.

Darslar jarayonida interfaol usullardan foydalanish o'z mohiyatiga ko'ra subektiv xususiyatiga ega, ya'ni har bir tarix fani o'qituvchisi ta'lim va tarbiya jarayonini o'z ustida ishlash, kasbiy mahoratini muntazam oshirgan holda ijodiy tashkil etishi lozim.

O'zbekiston tarixi fanini o'qitishda interfaol metodlarga asoslangan darsning turli shakl va vositalaridan foydalanib tashkil etish quyidagi:

- pedagogik faoliyat (ta'lim-tarbiya jarayonining) samaradorligini oshirish;
- o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida o'zaro hamkorlikni qaror toptirish;
- o'quvchilar tomonidan bilimlarning puxta egallanishini ta'minlash;
- o'quvchilarda mustaqil, erkin va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish;
- o'quvchilarning ehtiyojlarga asoslangan ta'lim muhitini tashkil etish orqali o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishlari uchun zarur shart- sharoitlarni yaratish;
- ta'lim-tarbiya jarayonida demokratik va insonparvarlik g'oyalarining ustuvorligiga erishishni kafolatlash zarur.

Ikkinchidan, so'rovga asoslangan ta'lim: tarixiy voqealar va ularning zamonaviy muammolarga aloqadorligini chuqurroq anglash uchun talabalarni savollar berishga, tadqiqot o'tkazishga va asosiy manbalarni tahlil qilishga undash kerak. Bu tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi va o'quvchilarga o'tmish va kelajak o'rtasidagi aloqalarni o'rnatishga imkon beradi.

Uchinchidan, jamoatchilik ishtiroki: tarixiy joylar, muzeylar va madaniy tadbirlarga sayohatlar kabi jamoatchilik asosidagi ta'lim tajribalarini o'quv dasturiga integratsiyalash lozim. Ushbu tadbirlar talabalarga o'zlarining madaniy merosi bilan bevosita tanishish imkonini beradi va uni saqlash va targ'ib qilish uchun g'urur va mas'uliyat hissini uyg'otadi.

To'rtinchidan, fanlararo yondashuv: tarixiy voqealarning ijtimoiy, madaniy va siyosiy jihatlarini o'rganish uchun uni sotsiologiya, siyosatshunoslik va antropologiya kabi boshqa fanlar bilan bog'lash kerak. Ushbu fanlararo yondashuv talabalarga murakkab tarixiy jarayonlar va ularning jamiyatga ta'siri haqida yaxlit tushunchani shakllantirishga yordam beradi.

Beshinchidan, raqamli vositalar va manbalar: Tarixni o'qitish va o'rganishni yaxshilash uchun raqamli texnologiyalar va onlayn resurslardan foydalanish zarur. Tarix darslarini talabalar uchun yanada qiziqarli tarzda olib borish uchun multimedia taqdimotlari, interaktiv vaqt jadvallari va raqamli arxivlardan keng foydalanish muhim ahamiyatga ega. Bu jarayon ularga turli nuqtayi nazarlar va axborot manbalarini o'rganish imkonini beradi.

O'zbekiston tarixi fanini o'qitishda innovatsion – integratsion yondashuvlarga asoslangan usullarni qo'llash natijasida talabalar ongi va qalbiga milliy istiqlol mafkurasini singdirish, ularga o'tmish tariximiz, umumbashariy qadriyatlarimiz, avlod-ajdodlarimiz haqida puxta bilim berish, mustaqil Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalash va kamol toptirishni ko'zda tutadi.

Jamiyatimiz va uning ijtimoiy taraqqiyoti O'zbekiston tarixi fani asosini tashkil etib, shu fanning obyekti etib belgilanadi, uning predmeti esa o'tmishda ro'y bergan voqea-hodisalar bo'lib, ular o'zining betakrorligi bilan alohida xususiyatga ega. O'zbekiston tarixi fanini o'qitishda talabalar ko'z o'ngida o'tmishdagi ijtimoiy hayotning yaxlit manzaralarini shakllantirishda jonli va yorqin obrazlardan

foydalanishning ahamiyati ham o'ziga xos o'ringa ega.

O'qituvchi o'z mahorati va fanga oid bilimlarga puxta egalik ko'nikmasi asosida talabalarga fanni o'rgatish jaryonida shunday yutuqqa erishishi kerakki, u tomondan bayon qilingan har bir tarixiy fakt, geografik nom va shaxs hayoti, ijodi yoki faoliyati obrazli bo'lishini ta'minlashi shart.

O'zbekiston tarixi fanini o'qitishda obrazlilik usulidan foydalanish talabalarning yurtimiz tarixi haqida o'zlashtiradigan bilimlarini ilmiy va puxta bo'lishining zarur shartlaridan biridir. Tarixiy voqealarni modernizatsiya qilishning oldini olish omili, yoshlarni fanga va o'z navbatida yurt tarixiga qiziqishini uyg'otish, tarixiy faktlarni tahlil qilish va umumlashtirish uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni yaratishning muhim vositasi hisoblanadi.

Tasavvurlarni shakllantirishda tarixiy hodisalar obrazlarini talabalar aktiv suratda idrok etishiga qaratilgan usullardan foydalanadi. O'qituvchi hikoyasining mazmunan ko'rgazmali va obrazli bo'lishi, darslik matnidagi, tarixiy hujjatlardagi voqealar va tasviriy elementlar, badiiy adabiyot asarlari o'quvchilarda tarixiy tasavvurlarni shakllantirishning asosiy manbai bo'lib xizmat qiladi.

Oltinchidan, axloqiy mulohaza: tarixiy talqin, xotirlash bilan bog'liq axloqiy masalalar bo'yicha munozaralarni birlashtirish lozim. Talabalarni tarixiy ma'lumotlardagi ba'zi noto'g'ri qarashlar, stereotiplar va kamchiliklarni tanqidiy ko'rib chiqishga va o'z talqinlari va tasavvurlarining axloqiy oqibatlarini ko'rib chiqishga undash zarur.

Yettinchidan, loyihaga asoslangan ta'lim: Talabalardan tarixiy bilimlarini real dunyo kontekstida qo'llashni va zamonaviy ijtimoiy muammolarni hal qilishni talab qiladigan loyihalarni amalga oshirish lozim. Masalan, talabalar hozirgi siyosiy qarama-qarshiliklarning tarixiy ildizlarini o'rganishlari yoki tarixiy voqealarning madaniy o'ziga xoslik va ijtimoiy uyg'unlikka ta'sirini tahlil qilishlari mumkin.

Sakkizinchidan, global istiqbol: O'zbekiston tarixi fanini o'rganishni boshqa mintaqalar va madaniyatlar bilan o'zaro aloqalarni rivojlantirgan holda kengroq global kontekstda olib borish lozim. Bu talabalarga global nuqtayi nazarni rivojlantirishga, dunyo tarixining o'zaro bog'liqligini anglashga, madaniyatlararo tushunish va empatiyani rivojlantirishga yordam beradi.

Bugungi kunda yurtimiz yoshlarning har tamonlama yetuk shaxs sifatida voyaga yetishlarida ularning jamiyat taraqqiyotida ijtimoiy faol fuqaro sifatida faollashuvi muhim o'rin tutadi. Fuqaro, faol fuqarolik tushunchalari mazmun mohiyati to'g'risidagi tasavvur bilan bog'liq yondashuvlar, turli darvlarda turlicha talqin qilingan. Ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirish ta'limining maqsadi, doimo insonni jamiyatda faol faoliyatga, davlatning ijtimoiy – siyosiy hayotida ishtirok etishga, faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo'lishga intilish bo'lgan. Shunga qaramay, inson hayotida davlat va jamiyatning roli turlicha talqin etilgan.

O'zbekiston tarixi fanini o'qitish metodikasini talabalarning qiziqishi, qobiliyati va ehtiyojlariga asoslangan holda innovativ usullar yordamida takomillashtirish orqali: yoshlarni tarbiyalashda fuqarolik jamiyatining asosiy vazifasi – ijtimoiy faol fuqaroni kamol toptirish;

- talabalarga ijtimoiy demokratik jamiyat qurish g'oyasini singdirib borish orqali jamiyat hayotning barcha sohalarida ijtimoiy faol ishtirokini ta'minlash;

- ularda millatlararo totuvlik, dinlararo bag'rikenglik, xalq farovonligi, komil inson g'oyalarini singdirgan holda fuqarolik jamiyatini qurishda faol ishtirokini ta'minlash;

- ularni mustaqil hayotga tayyorlash va ularda ijtimoiy-siyosiy, huquqiy savodxonlikni rivojlantirish; ularda ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyalarini rivojlanishi «Sen tarixni bilasanmi», «Yangi O'zbekiston fuqarosi», «Komillik tizimi sizda mavjudmi?» kabi ta'lim loyihalarida faol ishtirokini ta'minlash orqali oshirib borish;

- talabalarni oliy ta'lim muassasalaridagi, «Yoshlar ittifoqi uyushmalari faoliyatida faol ishtirok etish, o'zini-o'zi boshqarish organlari faoliyatiga keng jalb etish» jarayonida ularda ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyalarini rivojlantirish mumkin.

Talabalar oliy ta'lim muassasasi ijtimoiy hayotida, tashabbuskor va volontyorlik guruhlar, o'zini-o'zi boshqarish organlari, jamoat tashkilotlari, «Iqtidorli yoshlar» fan klublari faoliyatida jumladan, talabalar, ota-onalar kengashlari faoliyatini rivojlantirish orqali «ta'lim muassasasi talabalari va ota-onalar» o'rtasida faol hamkorlik muhitini yaratish orqali ko'zlangan maqsadga yetish mumkin.

O'zbekiston tarixi fanini o'qitish jarayonida talabalarda ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyalarini rivojlantirishda ob'ektiv - ta'lim muassasasining demokratik hayot tarzi, uning tarbiyaviy tizimining ochiqligi, ta'lim va tarbiya texnologiyalari hamda sub'ektiv - ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasi

va pedagoglarning shaxsiy sifatlari kabi sharoitlar orqali rivojlanadi. Ammo, talabalarda ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirish darajasini aniqlash mezonlarini takomillashtirish, jumladan ularda ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishni baholovchi bir qator ko'rsatkichlar, ya'ni:

- inson o'z hayot faoliyati maqsadini aniq bilishi;
- fuqarolik jamiyatini qadrlashi va ahamiyatini anglashi;
- ijtimoiylashuv ko'nikmasiga ega bo'lishi;
- o'z jamiyatining faol a'zosi bo'lishi;
- uning shakllanishi va rivojlanishida faol ishtirok etishi;
- sevimli kasbi va qiziqishlari bo'lishi;
- funksional kompetensiyalarni egallashi;
- shaxslararo muloqotga kira olishi;
- o'zining shaxsiy faol fuqarolik pozitsiyasiga asoslangan qobiliyati va tayyorgarligi natijasida kelajakdagi muvaffaqiyatlarini ta'minlay olishi kabi zamonaviy talablarni kiritishni talab etadi.

Xulosa.

Yurtimizda barcha sohada inson qadriga bo'lgan e'tiborga asoslangan ijtimoiy jamiyatda yoshlarning mustaqil tarzda ijtimoiy, siyosiy qiziqishlari doirasida ularning ijtimoiy faolligi tub islohotlar negizida fuqarolik faoliyatida ishtirok etish va unda o'z o'rnini topa olishi bilan belgilanadi. Ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasiga egalik insonning jamiyat hayotida ishtirok etishi zarurligini, jamiyatda o'z o'rnini va o'z ovozi borligini to'g'ri tushunishi va anglab yetishidir. Zero, ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasiga ega bo'lgan har bir shaxs xususiy va umumiy tarzda atrof-muhitga nisbatan o'z munosabatini namoyon qila olish ko'nikmasi va imkoniyatiga ega bo'ladi.

O'zbekiston tarixi fanini zamonaviy ta'lim yondashuvlari asosida metodik takomillashtirish orqali fanni o'qitish natijasida, talabalarining ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirish, ularning madaniy merosga pozitiv munosabatda bo'lish, tarixiy xotirani saqlash, o'z yurti tarixi bilan faxrlanish, uni kelajak avlodlarga yetkazishda hissa qo'shishda faol ishtirok etishlarini ta'minlashga xizmat qiladi.

Oliy ta'lim jarayonida talabalarda faol ijtimoiy fuqarolik kompetentligini tarkib toptirish ularda ijtimoiy qadriyatlarni amalga tatbiq etishga yo'naltirilgan faoliyat tarzini egallab, o'z manfaatlarini jamiyat manfaatlari bilan uyg'unlashtira olishlari uchun xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Xalq so'zi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 23 sentyabrdagi BMT 75 sessiyasidagi nufuzi. 2017 y. 24 sentyabr soni
2. Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2018. – 252-b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: «O'zbekiston», 2021. -B. 288
4. O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi huzurida O'zbekistonning eng yangi tarixi bo'yicha jamoatchilik kengashi faoliyatini tashkil etish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. 30.06.2017 yildagi PQ-3105-son. <https://lex.uz/docs/-3251707>
5. G.Fuzailova. Tarix o'qitish metodikasi va ta'lim texnologiyalari. Darslik.T.-2020. -B.210.
6. A. Sagdiyev, G. Fuzailova, M. Hasanova. Tarix o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. -Toshkent-2008. -B.24.
7. Tojiboeva X.M. "O'quvchi-yoshlar ijtimoiy faolligini oshirishning pedagogik tizimi" diss. 2018 y.
8. Djamilova N.N. Pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalarida tashabbuskorlikni rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari.: Avtoref. dis.ped.DSc. – T., 2019 y. – 14-b.
9. Quronboev Q.Q "Talabalarining ma'naviy – ijtimoiy faolliklarini rivojlantirishning pedagogik asoslari (Yoshlar tashkilotlari misolida)": Ped.f.n...diss. – T.: O'zPFITI, 2000 y.
10. Teshayev A. Tarix fanini innovatsion pedagogik texnologiyalar orqali o'qitish. Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar. 2023/7. ISSN 2181-1709 (P) 4 bet
11. Teshayev A. Bo'lajak pedagoglarda tarix fanini o'qitish orqali milliy iftixor tuyg'usini shakllantirish texnologiyalari. Golden brain. ISSN: 2181-4120 volume 1 | issue 26 | 2023

ПРИНЦИПЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ ИНЖЕНЕРОВ

Умарова Гулчехра Абитовна,
доцент, канд. пед. наук, доцент

Узбекистан, Андижан, Андижанский машиностроительный институт
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.047>

Аннотация: Одним из концептуальных положений обновления содержания профессионального образования является компетентностный подход, а его внедрение на практике приведет к новому содержанию, методам и технологиям обучения. В этой статье мы остановимся на нескольких разработанных принципах совершенствования профессиональных компетентностей будущих инженеров.

Ключевые слова: интегративный подход, профессиональная деятельность, инновационный подход, междисциплинарная интеграция, модернизация, совершенствование профессиональных компетенций.

PRINCIPLES OF IMPROVING THE PROFESSIONAL COMPETENCIES OF FUTURE ENGINEERS

Umarova Gulchekhira Abitovna,

Associate Professor, PhD in Pedagogy, Associate Professor, Andijan Machine-building Institute, Andijan, Uzbekistan

Abstract. One of the conceptual provisions of updating the content of vocational education is a competence-based approach, and its implementation in practice will lead to new content, methods and technologies of training. In this article, we will focus on several developed principles for improving the professional competencies of future engineers.

Keywords: integrative approach, professional activity, innovative approach, interdisciplinary integration, modernization, improvement of professional competencies.

BO‘LG‘USI MUHANDISLARNING KASBIY KOMPETENSIYALARINI TAKOMILLASHTIRISH ASOSLARI

Umarova Gulchekhira Abitovna,

pedagogika fanlari nomzodi, dotsent, Andijon mashinasozlik instituti, Andijon, O‘zbekiston

Annotatsiya. Kasb-hunar ta’limi mazmunini yangilashning konseptual qoidalaridan biri kompetensiyaga asoslangan yondashuv bo‘lib, uni amaliyotga tatbiq etish kadrlar tayyorlashning yangi mazmuni, uslublari va texnologiyalariga olib keladi. Ushbu maqolada biz bo‘ljak muhandislarning kasbiy malakasini oshirishning bir nechta ishlab chiqilgan tamoyillariga e’tibor qaratamiz.

Kalit so‘zlar: integrativ yondashuv, kasbiy faoliyat, innovatsion yondashuv, fanlararo integratsiya, modernizatsiya, kasbiy kompetensiyalarni takomillashtirish.

Введение. В настоящее время идет стадия модернизации системы непрерывного образования, проводится значительная работа по повышению качества системы образования, внедрению передовых технологий в учебно-воспитательный процесс, а также интеграции содержания образования.

При подготовке специалистов по современной рыночной экономике их профессионализм, самостоятельность, ответственность, трудолюбие, в том числе, повышают востребованность высшего образования для будущих педагогов профессионального образования. Поэтому перед Высшей школой стоит важная задача подготовки высококвалифицированного, образованного, развитого и социально активного человека с высокой профессиональной подвижностью и эффективной профессиональной деятельностью. Одним из концептуальных положений обновления содержания профессионального образования в XXI веке является компетентностный подход. А его внедрение на практике приведет к новому подходу к содержанию, методам и

технологиям обучения.

Одной из основных единиц обновления содержания образования является понятие двойственности. Он выражает интегративный характер личности, иными словами, компетентность, которую можно в некотором смысле выразить личностными качествами будущего специалиста - знаниями, умениями, практическим опытом, способностями, ценностными ориентациями. Компетентность обеспечивает и укрепляет готовность человека к профессиональной деятельности. На наш взгляд, именно двойное обучение (интеграция теоретического и практического образования) приобретает первостепенное значение для процесса формирования профессиональной компетентности и дальнейшей профессиональной деятельности будущих специалистов.

Анализ литературы

Вопрос исследования проблемы междисциплинарной интеграции в работах С. Я. Батышева, М.У.Баратова, Ю.К.Бабанский, Ш.Мамараджабова, А.В.Усовой, А.Р.Ходжабаева. Они рассматривали междисциплинарную интеграцию как средство выражения целостности общего, политехнического и профессионального образования.

Также большое значение в развитии данной сферы образования имеют исследования, посвященные вопросам совершенствования образовательного процесса в высшем учебном заведении, готовящем выпускников инженерно-педагогического профессионального образования, его гуманизации, повышению качества подготовки выпускников, освоению ими современных эффективных педагогических технологий К.Я.Вазина, А.О. Велижанина [54], М.В.Горонович, В.И.Кондрух, О.М.Кузнецова, Е.В. Романов, М.Л.Шкуркин, Л.А.Шкутина, М.В.Шуркина и др.).

Методология исследования

В данной статье мы остановимся на нескольких разработанных принципах совершенствования профессиональных компетентностей будущих инженеров.

Результаты исследований

С этой точки зрения первостепенное значение имеют принципы профессиональной деятельности будущих инженеров, выделяемые исследователями как основы внутреннего-содержательного единства. Их можно объединить в две основные группы:

- общеметодологические принципы, отражающие особенности формирования любых образовательных систем, обеспечивающие их структурно-функциональное единство, взаимосвязь и взаимосвязь между составляющими ее элементами;
- частные методологические принципы, отражающие системную организацию, содержательные особенности данной конкретной сети специального образования.

В основе интегративного подхода лежат общепринятые основные принципы обучения с учетом особенностей развития профессиональных компетенций будущих инженеров и дидактические принципы обучения, определяемые нами исходя из характера дисциплин (рис.1). Ознакомимся с содержанием этих принципов и понятий.

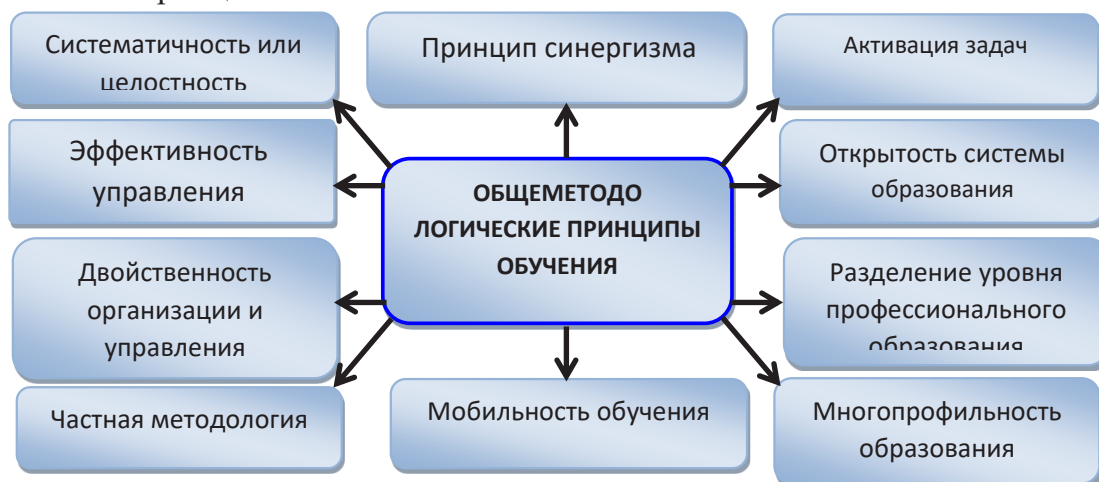

Рис. 1. Общеметодологические принципы обучения

С точки зрения нашего исследования, к общеметодологическим принципам относятся следующие принципы:

Принцип системности или целостности отражает общий характер всех сложных объектов по содержанию и содержанию. Он предполагает наличие определенных связей и отношений между элементами системы, обеспечивающих координацию профессиональной подготовительной деятельности на разных уровнях, взаимосвязь теоретической системы с практической профессиональной деятельностью, согласованность между образовательными программами. Целостность непрерывно включает в себя определенные качества: структурность, взаимосвязанность, взаимозависимость, взаимозависимость.

Принцип синергизма заключается в активном взаимодействии таких систем управления, как самоорганизация, саморазвитие, Открытые системы (высшее учебное заведение, факультет, кафедра, человек) с внешней средой, системами более высокого порядка, раскрывающими сущность взаимодействия, за счет которого происходит самоорганизация и развитие [1, 2]. Этот принцип требует учета влияния субъективных образовательных процессов на протекание объективных процессов. В частности, в практике профессионально-педагогического (инженерно-педагогического) образования По мнению В.А. Федорова, данный принцип предполагает учет факторов в виде личных целей, потребностей и интересов субъектов системы образования [3].

Принцип активизации задач отражает важнейший аспект любой организации. Он обозначает процесс приобретения качеств системы функциональной (целесообразной) значимости, причем последнее является основой ее развития и поддержания. Этот принцип выделил В.А.Федоров утверждает, что из этого принципа вытекает особо важный закон-правило создания организационной основы развития профессиональной деятельности в меняющихся социально-экономических условиях. Сущность данного закона и правила находит свое отражение в увеличении числа функциональных систем, имеющих одинаковую структуру управления или незаметно изменяющих процессы адаптации [3].

Принцип эффективности управления отражает достижение конечной цели оптимальным путем, который предполагает наименьшее количество труда, времени, финансовых ресурсов и умственных усилий в управлении системой образования [там же]. Реализация данного принципа требует целенаправленного и целесообразного выбора организационных методов и технологий управления на всех ступенях образования – от всей системы до конкретного образовательного учреждения, его структурных подразделений (факультет, кафедра и т.д.).

Принцип двойственности организации и управления требует выделения вторичного порождающего механизма в теоретическом развитии систем, при котором первый определяет устойчивость системы, накопление в ней прошлого, а второй-изменчивость, накопление будущего знания. Первый фактор представляет структурную информацию во временном интервале, второй фактор – информацию о границах и размерах вероятностных изменений. В практике профессионально-педагогического образования данный принцип направлен на управление, приведение в движение и развитие системы, логико-исторический анализ опыта и неразрывную связь инновационной деятельности с факторной основой.

Частные методологические принципы являются одной из модификаций общих методологических принципов, специфичных по содержанию, различного масштаба и разной степени. Они выделяются в соответствии с конкретными целями исследования и аспектами рассмотрения тех или иных явлений обучения, в конечном счете, количество принципов, выделяемых исследователями, вообще бесконечно. Поэтому нами были выделены наиболее общие принципы, отражающие специфику профессионально-педагогического образования:

Принцип мобильности (мобильности) образования предполагает поиск новых мобильных (подвижных) экономических структурных форм образования, отражающих потребности общества и возможности существующей системы образования [4, 16с]. Данный принцип отражает необходимость быстрого реагирования системы инженерно-педагогического профессионального образования на внешние изменения, как и на все

внутренние системные.

Принцип открытости (а не беспомощности) системы образования. Значимость данного принципа заключается в том, что в постоянно меняющемся обществе человек может оказаться в условиях резко изменившейся конъюнктуры по окончании учебного заведения. Узкая специализация перекладывает все риски на самого человека, ведь в условиях отсутствия плана распределения и гарантированных рабочих мест для выпускников общество не берет на себя ответственность за их судьбу. В то же время само общество также видит невосполнимые потери за счет ослабления человеческого капитала и роста социальной напряженности.

Поэтому среди частичных не длинных этапов обучения важно, чтобы оно не было беспомощным (когда необходимо сменить специальность, не нужно начинать все сначала). Отсутствие средств правовой защиты является необходимым условием длительного пребывания в образовательном учреждении, специализирующемся в определенной области образования [там же, стр.14].

-Принцип разделения уровня профессионального образования. Суть ее в том, что период обучения желательно разделить на два этапа. Необходимо, чтобы первая была направлена на приобретение фундаментальных знаний, которые не устареют с течением времени и составляют основу профессиональной подготовки в целом. Второй этап, называемый профессиональным обучением, представляет собой этап, который включает в себя "первый этап доведения выпускника до уровня специалиста и адаптации к будущей деятельности", который должен включать относительно короткий период времени, когда "общество и технологии не успевают измениться" [4]. Именно в этом случае можно свести к минимуму "вывоз" выпускником бесполезных знаний из-за морального износа при выходе из учебного заведения.

- Принцип многопрофильности образования предполагает возможность приобретения дополнительной специальности в процессе обучения. Это важно для того, чтобы профессионал был осторожен в условиях изменения условий и достижения многогранности направлений обучения. Принцип системности предполагает применение системного подхода при обсуждении инженерно-технического образования.

С точки зрения системного подхода рассматриваемое явление рассматривается как система, т. е. комплекс элементов, образующих единое целое во взаимодействии друг с другом [5]. Эти подходы сегодня являются традиционным явлением в исследованиях и теоретической демонстрации педагогических ситуаций.

Заключение

При формировании и развитии профессиональных компетенций будущих инженеров необходимо учитывать цели, содержание, среду профессионального обучения и возможность выбора вида его деятельности. При этом важнейшим признаком является осознание профессионально-личностного развития в образовательном процессе, раскрытие творческого потенциала, наличие предлагаемых вариантов реализации целей профессионально-педагогического развития (возможность переориентации при выборе направления профессионально-педагогической подготовки).

В настоящее время одним из актуальных вопросов является развитие профессиональной деятельности будущих инженеров. Эти умения могут стать основой овладения студентами технического направления своей будущей профессией, поэтому развитие интеллектуальных навыков студентов технического направления необходимо при подготовке к будущей профессиональной деятельности. Интеллектуальные навыки важны во всей творческой деятельности, включая профессиональную.

Способность студентов технических специальностей применять полученные знания на практике, на производстве и в быту имеет важное значение для повышения их интеллекта. Поэтому для дальнейшего развития интеллекта у будущих инженеров, необходимо не

только накапливать знания, но и формировать соответствующие навыки и умения.

Литература

1. Усова А.В. Проблемы теории и практики обучения в современной школе: Избранное. - Челябинск: Издательство ЧПТУ, 2000. - 221 с.
2. Umarova G. A. The use of the principles and methods of mathematical modeling in solving physical problems in technical universities. *Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences*, 2023/2/1, 112–119.
3. Kasimaxunova, A., Umarova, G. (2023). Issues of Effective Study of Semiconductor Device Properties in Engineering Educational Institutions. *Journal of Higher Education Theory and Practice*, 23(12).
<https://doi.org/10.33423/jhetp.v23i12.6236>.
4. Умарова Г.А. Внедрение интерактивных методов преподавания курса физики и анализ результатов педагогического эксперимента / Научный вестник НамГУ, г.Наманган. Выпуск № 8, 2023 г. – 772-780 стр.
5. Умарова Г.А. Принципы выполнения моделирования при решении физических задач / Научный вестник. ФерГУ, Фергана. Выпуск №4, 2023 г. – 12-19 стр.
6. Умарова Г. Аспекты, заложенные в содержание профессиональных знаний будущих инженеров на основе интегративного подхода //МУҒАЛЛИМ ҲАМ ЎЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИЎ. Илимий-методикалык журнал. 6/3-сан 2023. Б. 300-308.
7. Umarova G.A. Integrativ yondashuv asosida ta'lim jarayonini tashkil etishning pedagogik zarurati //KASB-HUNAR TA'LIMI. Ilmiy-uslubiy, amaliy, ma'rifiy jurnal 2023-yil, 7-son. Б.245-251.

O'QITUVCHILARINING PEDAGOGIK QOBILIYATINI TAKOMILASHTIRISHNING DIDAKTIK HUSUSIYATLARI

Xasanova Gulnoza Ilhom qizi,
Jizzax davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.048>

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'qituvchilarining pedagogik qobiliyatini takomilashtirishning didaktik hususiyatlari haqida so'z borgan. Maqola mavzusini yoritish maqsadida xorijlik va mahalliy adabiyotlardan foydalanildi. Maqoladan olingan xulosalarni o'qituvchilarining pedagogik qobiliyatini takomilashtirishning didaktik hususiyatlarini shakllantirishda foydalanish mumkin.

Kalit so'zlar: pedagogik xodisa, texnologik jihat, madaniy-tarixiy taraqqiyot, pedagogik nazariya, pedagogik mahorat, strategik yo'nalish, jamiyat, ta'lim tizimi, pedagogik qobiliyat, yaxlit shakl.

DIDACTIC CHARACTERISTICS OF IMPROVING TEACHERS' PEDAGOGICAL SKILLS

Xasanova Gulnoza Ilhom qizi,
Teacher of Jizzakh State Pedagogical University

Abstract: This article talks about the didactic features of improving the pedagogical skills of teachers. Foreign and local literature was used to cover the topic of the article. Conclusions from the article can be used in the formation of didactic features of improving the pedagogical skills of teachers.

Key words: pedagogical phenomenon, technological aspect, cultural-historical development, pedagogical theory, pedagogical skill, strategic direction, society, educational system, pedagogical ability, holistic form.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОВЫШЕНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО КВАЛИФИКАЦИИ УЧИТЕЛЕЙ

Хасанова Гулноза Илхом қизи,
Преподаватель Джизакского государственного педагогического университета

Аннотация: В данной статье говорится о дидактических особенностях совершенствования педагогического мастерства учителей. Для освещения темы статьи использована зарубежная и отечественная литература. Выводы статьи могут быть использованы при формировании дидактических особенностей совершенствования педагогического мастерства учителей.

Ключевые слова: педагогический феномен, технологический аспект, культурно-историческое развитие, педагогическая теория, педагогическое мастерство, стратегическое направление, общество, система образования, педагогические способности, целостная форма.

Kirish. Ta'lim va tarbiyaning barcha bosqichlarini texnologik jihatdan modernizatsiyalashtirish, hozirgi zamonaviy sharoitdan kelib chiqib ta'lim tizimida muhim strategik yo'nalishlarda olib borilayotgan islohot talablari o'zaro hamkorlikni rivojlantirish uchun muhim vazifalar amalga oshirilmoqda. O'qituvchining pedagogik qobiliyatini rivojlantirishga uning pedagogik mahoratini oshirishga sabab bo'ladigan asosiy omil sifatida qaraladi. Pedagogik mahorat esa jamiyatning madaniy-tarixiy taraqqiyotida pedagogik nazariya va amaliyot sintezini shuningdek, pedagogik faoliyatining sifat jihatdan muayyanligini jamlaydigan ijtimoiy pedagogik xodisa sanaladi. Oliy ta'lim muassasasi maktabgacha ta'lim yo'nalishi o'qituvchilarining mahoratini uning pedagogik qobiliyatini muayyan ta'lim tizimining talablari majmui sifatida rivojlantirish hamda ta'lim samaradorligiga erishish maqsadida o'qituvchining uzluksiz ravishda o'zining malaka oshirib borishida sharoitlar yaratish, shuningdek, mazkur vazifalarni amalga oshirishda rag'batlantiruvchi usullardan foydalanish zarurati maqsadga muvofiqdir.

Tadqiqot metodologiyasi.

Ta'lim tizimining hozirgi rivojlanish bosqichida o'qituvchilardan doimiy ravishda o'zining ta'limiy va kasbiy ehtiyojlarini mustaqil malaka oshirish orqali to'ldirib borishlarini talab qiladi. Uzluksiz ta'lim an'anaviy ta'lim tizimi resurslaridan foydalangan holda to'liq amalga oshirilmaydi, balki, uzluksiz

ta'lim va malaka oshirish faoliyatining ortib borayotgan ulushi o'qituvchining mustaqil malaka oshirish faoliyatini muhimligini belgilaydi.

I.Klimenkoning fikricha, mustaqil malaka oshirish intellektni takomillashtirib borish, pedagogik qobiliyatlar va pedagogik mahoratni rivojlantirish yo'li sanaladi.

I.Ganchenko mustaqil malaka oshirish-ong va dunyoqarashni tarbiyalaydigan, o'z-o'zini rivojlantirish orqali xohish, istak va extiyojlar o'z-o'zini takomillashtirishni taqozo etadigan, lekin ularni o'z oldiga maqsad qilib qo'ymaydigan aqliy va mafkuraviy o'z-o'zini tarbiyalash tizimidir, degan to'xtamga kelgan.

Sh.Q.Mardonov, K.Zaripov, A.B.Borisova va boshqa tadqiqotchilarning fikricha, malaka oshirish jarayonini ijodiy yondashuv asosida tashkil etishda interfaol ta'lim va interfaol ta'lim metodlarining o'rni va roli beqiyosdir. Zeroki, ular mohiyatiga ko'ra tinglovchilarni faollikka undash, malaka oshirish jarayonida qizg'in baxs munozaralarni yuzaga keltirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Results

Ma'lumki, avvallari o'qituvchi mustaqil uzluksiz malaka oshirish zarurati haqida qayg'urmas edi. Sababi, an'anaviy malaka oshirish tizimi besh yilda bir marta kasbiy faoliyatga zaruriy tayyorgarlik darajasiga yetish imkonini berdi. Shu sababli kasbiy qayta tayyorlash va malaka oshirish sohasida mustaqil faoliyat yuritish uchun yetarli malakalar shakllanmagan. Bu esa globallashtirish davrida ta'lim sohasi, hususan, o'quv jarayonining asosiy subekti hisoblangan o'qituvchi shaxsiga qo'yilgan talabalarning yangilanishi, o'zgarishi bilan birga zamonaviy o'qituvchiga nisbatan qarashlar tubdan o'zgartirishni talab etmoqda. Oliy ta'lim muassasalari maktabgacha ta'lim o'qituvchilarining malakasini uzluksiz oshirish jarayonini tashkil etishda yuqori samarali zamonaviy ta'lim va innovatsion texnologiyalar, ilg'or xorijiy tajribani keng foydalanish, butun jahon internet axborot tarmog'i, multimedia tizimlari va masofadan o'qitish usullaridan foydalangan holda ilg'or pedagogik, innovatsion texnologiyalar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarni egallash, ularni ta'lim jarayoniga tadbiq etish ko'nikmalarini rivojlantirish, ilmiy va ilmiy-pedagogik faoliyati natijadorligini xisobga olgan holda yondashish kerakligini belgilab beradi. Oliy ta'lim muassasalari maktabgacha ta'lim yo'nalishi o'qituvchilarining pedagogik qobiliyat va pedagogik mahoratlarini integrativ yo'nalishda rivojlantirib borishi, o'qitishning ilg'or usullari va ularga zamonaviy yondashuv asosida ijobiy munosabat bildirishi interfaol ta'lim jarayonlarida o'quvchilar bilan o'zaro hamkorlikka qurilgan natijadorlikning yaqqola namunasi sifatida e'tirof etiladi.

Oliy ta'lim muassasalari maktabgacha ta'lim yo'nalishi o'qituvchilarining malaka oshirishlarini tashkil etish jarayonida uning qanday shaklda amalga oshirilishi muhim ahamiyatga ega.

Discussion

Olimlarning fikricha, oliy ta'lim muassasasi o'qituvchilarining malakasini oshirish jarayonlari interfaol o'qitish metodlarining assisment, simulyatsiya yoki rolli o'yinlar, vitagen ta'lim texnologiyalari, kreativ texnologiyalar, loyixaviy ta'lim texnologiyasi, ayniqsa portfolio texnologiyasi innovatsion o'qitish metodlari hamda texnologiyalar bevosita kasbiy kompetentlikni rivojlantirishda samarali natija ko'rsatadi.

Har bir ta'lim metodi tinglovchilarning bilish faoliyatlarini faollashtirish bilan birga ta'limning samarali kechishiga xissa qo'shadi. O'qituvchi ta'lim metodini tanlaganda mashg'ulot jarayonida o'z yechimini topishi zarur bo'lgan bosh maqsad va aniq pedagogik vaifalarni aniqlab oladi va unga muvofiq jihatdan ko'zlangan asosiy maqsadlarga erishishni kafolatlovchi bir guruh metodlar ko'rib chiqiladi. Masalan, ekstrafoal (passiv) ta'lim modeli, faol (ichki), introfaol, interfaol ta'lim modellari. Ushbu ta'lim modellarining o'ziga xos xususiyatlari quyidagicha tavsiflanadi.

Ekstrafoal (ekstra-"tashqaridan" k. Kollesnikova faol) ta'lim modeli- ta'lim amaliyotida uzoq yillardan buyon qo'llaniladigan, an'anaviy xarakterdagi ta'lim modeli sanalib, mashg'ulotlar jarayonida o'qituvchining yetakchi bo'lishiga asoslangan ta'lim modeli bo'lib, unda tinglovchilar o'rganish talab etiladigan nazariy bilimlarni o'qituvchining berayotgan axboroti, uning tomonidan uzatilayotgan ma'lumot hamda adabiyotlar asosida o'zlashtirib boradilar.

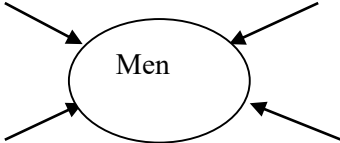
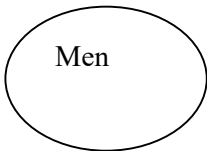
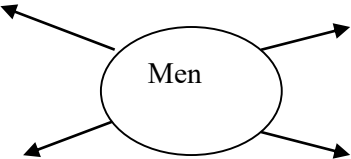
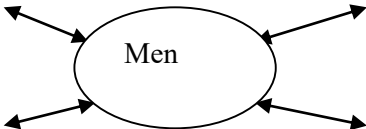
Faol (ichki) ta'lim modeli- tinglovchi berilgan vazifalarni mustaqil bajarib boradi, ijodiy izlanadi va mavjud yangi bilimlarni o'zlashtirib boradi.

Introfaol (intro-"tashqarida" faol) ta'lim jarayonida asosan tinglovchilarning faolligi kuzatilib, ta'lim jarayoni tinglovchilar tomonidan tashkil etiladi, ular bir-birlariga o'z fikr, xulosalarini o'rgatadilar. Bu jarayonda o'qituvchi ekspert va kuzatuvchi, tashkilotchi, boshqaruvchi, vazifasini bajaraib, ayrim

xollarda “tinglovchi”ga ham aylanadilar.

Interfaol (ing.“inter”-o‘zaro, “akt”-faol xarakat, faollik, ta’sirchanlik) o‘zaro xarakat, birgalikdagi faoliyat ma’nolarini bildiradi. Interfaol ta’limda o‘qituvchi va tinglovchilar o‘rtasida shuningdek, tinglovchilarning o‘rtasida o‘zaro hamkorlik, hamjixatlik, hamfikrlik yuzaga keladi. Ushbu modellar bo‘yicha tashkil etiladigan ta’limning mohiyatini umumiy holda 1-jadvaldagi sxemalar asosida tavsifladik.

1 –jadval. Ta’lim berish modellari va ularning asosiy mohiyati.

Ta’lim berish modellari	O‘quv jarayoning mohiyati	Sxema ko‘rinishida tavsifi
Ekstrafaol(tashqaridan) ta’lim	Meni kimdir (nima bilandir) o‘qitadi	
Faol(ichki) ta’lim	Tinglovchining faolligi, mustaqilligi ta’minlangan bo‘lsada, biroq o‘qituvchining ishtiroki kuzatilmaydi	
Introfaol(tashqariga) ta’lim	O‘quvchi-tinglovchiga ta’lim beradi(men kimgadir ta’lim bera olaman)	
Interfaol(tashqaridan va tashqarida o‘zaro o‘rin almashgan holda) ta’lim	O‘zaro hamkorlikda ta’lim olish	

Conclusion. O‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishi hamda uzluksiz malaka oshirishi andragogik talablar asosida o‘ziga xoslikni talab etadi. Bu jarayonda o‘qituvchilarning ehtiyojlari, ta’limiy maqsadlarni ko‘zda tutuvchi, tabaqalashtirilgan, individual, malaka oshirishga tayyorgarligi, imkoniyatlari, shart-sharoitlari, erishilgan yutuqlari, ilmiy-pedagogik natijalari, o‘z-o‘zini kasbiy rivojlantirib borishlari, shaxsiy rejasida ko‘zda tutilgan asosiy vazifalari, axborot kommunikatsion texnologiyalardan foydalanish darajalarini inobatga olishlari samarali natija beradi.

Fikrimizcha, bugungi kunda ekstrafaol, faol va introfaol ta’lim jarayonlariga interfaol ta’lim metodlarini tadbiq etilishi ularning samarali kechishini ta’minlash bilan bir qatorda zamonaviy ta’lim uchun o‘ta muhim sanalgan o‘zaro hamkorlik, shuningdek, malaka oshirish jarayonida maktabgacha ta’lim yo‘nalishi o‘qituvchilarining pedagogik qobiliyatini rivojlantirish uchun ma’lum bir sharoitlarni yuzaga keltiradi. Interfaol shaklda tashkil etiluvchi ta’lim jarayonining muvaffaqiyati juda yuqori bo‘lib, R.A.Islamshin bunday ta’lim berish shaklining asosini 4 ta tamoyil tashkil qilishini aytib o‘tadilar va quyidagicha ta’riflaydilar:

birinchisi-qulay sharoit(o‘qituvchi va tinglovchi uchun);

ikkinchisi- hamkorlik(o‘qituvchi bilan tinglovchi, tinglovchi va tinglovchi orasidagi o‘zaro hamkorlik);

uchinchisi- barcha detallarni o'ylab chiqish(tashkil etilishi rejalashtirilayotgan ta'lim jarayoni bo'yicha);

to'rtinchisi esa - aniq loyihaga(shu ta'lim jarayonining) asoslanishidan iborat.

Shuningdek, ta'lim jarayonida tinglovchilarni o'z imkoniyatlarini yuzaga chiqarishlariga imkon yaratish, motivatsiyalarni aniqlash va oshirish, rag'batlantirish va qayta aloqani yuzaga keltirish tamoyillarini hisobga olgan holda yondashishi bu jarayonning samaradorligini yanada oshirishga xizmat qiladi.

References

Mirziyoyev Sh. M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O'zbekiston NMIU, 2016.

Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1- jild. – Toshkent.: O'zbekiston, 2017. B-570.

Mirziyoyev Sh. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. 3-jild. –T.: O'zbekiston, 2019. 354 –B.

Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari / Muslimov N.A., Usmonboeva M.H., Sayfurov D.M., To'raev A.B. – Toshkent, 2015. – 120 bet

Pedagogika: entsiklopediya. 2-jild./ tuzuvchilar: jamoa. – Toshkent; "O'zbekiston milliy entsiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. 2015, 368 b.

Xasanova G.I. O'qituvchilarining pedagogik qobiliyatini shakllantirishning nazariy asoslari. Innovation in the modern education system. Washington, USA 25 th February 2023., 416-420 b79.

Xasanova, G. Oliy ta'lim muassasalari pedagoglarining kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishning mazmuni. academic research in educational sciences,(ARES) 2021-y.

MUTAXASSISLIK FANLARI BO'YICHA MUSTAQIL ISHLARNI TASHKIL ETISH METODIKASI

Xujaqulov Abdulaziz Hakim o'g'li,

*“Mehnat muhofazasi va texnika xavfsizligi” kafedrası katta o'qituvchisi, Qarshi muhandislik-
iqtisodiyot instituti*

<https://orcid.org/0009-0007-9329-1765>

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.049>

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida mutaxassislik fanlari bo'yicha mustaqil ishlarni tashkil etish metodikasining didaktik imkoniyatlari xususida ma'lumotlar aks ettirilgan. Hamda mutaxassislik fanlari bo'yicha mustaqil ishlarni tashkil etish uchun yuqori kurs talabalari va tanlangan ta'lim yo'nalishi bo'yicha ma'lum bir bilim sohasiga yo'naltirilgan ijodiy fikrlashni rivojlantirish uchun tavsiyalar berilgan.

Tayanch so'z va iboralar: mutaxassislik, mustaqil ish, mustaqil ta'lim, mustaqil bilim, darslik, olingan bilim, mutaxassislik fanlari.

МЕТОДОЛОГИЯ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СПЕЦИАЛИСТОВ

Худжакулов Абдулазиз Хаким угли,

*Старший преподаватель кафедры Охраны труда и технической безопасности
Каршинский инженерно-экономический институт*

Аннотация: В данной статье представлены сведения о дидактических возможностях метода организации самостоятельной работы по профильным предметам в высших учебных заведениях. Также даются рекомендации по развитию творческого мышления, ориентированного на конкретную область знаний, у студентов старших курсов и по организации самостоятельной работы по профильным предметам.

Ключевые слова и фразы: специальность, самостоятельная работа, самостоятельное образование, самостоятельные знания, учебник, полученные знания, предметы специальности.

METHODOLOGY OF ORGANIZING INDEPENDENT WORK ON SPECIALISTS

Khudjakulov Abdulaziz Hakim's son,

*Senior teacher of the «Labor protection and technical safety» department
Karshi Institute of Engineering and Economics*

Annotation: This article presents information about the didactic possibilities of the method of organizing independent work in specialized subjects in higher education institutions. Also, recommendations are given for the development of creative thinking focused on a specific field of knowledge for senior students and for the organization of independent work in specialized subjects.

Key words and phrases: specialty, independent work, independent education, independent knowledge, textbook, acquired knowledge, specialty subjects.

KIRISH: Mamlakatning intellektual salohiyatini oshirish, davlat ta'lim standarti talablariga javob bera oladigan, yetuk, raqobatbardosh kadrlar tayyorlashda muhim omil hisoblanadi. Qaysi sohada bo'lmasin bilimlarni mustaqil ravishda egallashga intilish—talaba faoliyatining ta'lim muassasasidagi eng ajralib turadigan xususiyati, mustaqil o'qib, bilim orttirish asosi hisoblanadi. Ta'lim tizimida mustaqil bilim olish, nazorat qilish mustaqil ta'lim olishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Talabalar mutaxassislik fanlari bo'yicha mustaqil ishlarining maqsadi-turli manbalardan yangi bilimlarni o'zlashtirish jarayonida ularning shaxsiy rivojlanishi.

Mustaqil ishlarga darsliklar, o'quv-uslubiy qo'llanmalar, psixologiya klassiklarining ilmiy ishlari, monografiyalar, ilmiy maqolalar to'plamlari va ilmiy ma'ruzalar, ixtisoslashtirilgan psixologik jurnallardagi ilmiy maqolalar, davriy nashrlardagi psixologiyaga oid materiallar, badiiy adabiyotlar bilan ishlash kiradi. So'nggi paytlarda mustaqil ishlarda elektron shakldagi manbalar (Internet tizimi, kompyuter dasturlari va elektron tashuvchilardagi ma'lumotlar) bilan ishlash katta o'rin egalladi.

Talabalarning mustaqil ishlariga insholar, izohlar, tezislar yozish kiradi.

O'qituvchi rahbarligida talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etish bilimlarni egallash va mustahkamlash qobiliyatini rivojlantiruvchi ta'lim jarayonining samarali yo'nalishlaridan biridir. Hemis va boshqa kompyuter dasturiy ta'minotlar maxsus fanlardan mustaqil ta'limni o'rganishda alohida ahamiyat kasb etadi, chunki u talabalarni kerakli adabiyotlar bilan ishlashga undaydi.

TADQIQOT METODLARI. Mustaqil ishlar didaktik maqsadi, vazifasi, murakkablik darajasi, kimga (individual yoki jamoa uchun) mo'ljallanganiga qarab bir-biridan farq qiladi.

Mustaqil ta'lim va uning ma'naviy-kasbiy mohiyati bo'yicha konseptual yondashuvlar D.Krotval (AQSh), A.Dobrolskiy, V.Okon (Polsha), P.Galpern, K.Talizina, V.Buryak, S.Bondorenko, V.Slastenin, Y.Shiyanov (Rossiya), S.Rajabov, X.Ibragimov, M.Ochilov, N.Saidahmedov, O'.Tolipov, X.To'raqulov, M.Quronov (O'zbekiston) va boshqalarning ishlarida bayon etilgan.

O.A.Qo'ysinovning fikriga ko'ra, "mustaqil ta'lim olish maqsadini belgilash va uning o'quvchilarda mustaqil bilim olish, mustaqil ishlash, ijodkorlik, egallagan bilimlarni amaliyotda qo'llash, o'z-o'zini nazorat qilish ko'nikma va imkoniyatlarini shakllantirish umumiy kasbiy rivojlanishni ta'minlashga asos bo'ladi".

N.A.Muslimovning fikricha, "mustaqil ta'lim – bilimlarni o'zlashtirish, tasavvurlarini rivojlantirish tushunchalari, ko'nikma va malakalarini hosil qilish bo'yicha o'quv jarayonining subyektiv maqsadga muvofiq, muntazam, mustaqil hamda avtonom faoliyatni tashkil etish demakdir".

Professorlar R.X.Djurayev va S.T.Turg'unovlarning qayd etishicha, "mustaqil ta'lim – bu insonning o'zi tanlagan vositalar hamda adabiyotlar yordamida ajdodlar tajribasini, fan va texnika yutuqlarini o'rganishga yo'naltirilgan shaxsiy harakatlar jarayoni. Bunda insonning ichki dunyosi, his-tuyg'ulari, mustaqil fikrlash qobiliyati asosiy ro'l o'ynaydi".

Har qanday o'quv fani bo'yicha darsliklarning asosiy didaktik ashyosi matnlar, savol-topshiriqlar, mashqlar yoki misol-masalalar hisoblanadi. Darslik yoki o'quv qo'llanmalardagi yoki ta'lim beruvchi tomonidan qo'yilgan savol-topshiriqlar ta'lim oluvchini matn mazmunini hikoya qilishga (ayrim hollarda yodlab olishga) majburlamasligi kerak. Demak, mustaqil ta'lim – bu olingan bilim ko'nikma va malakalarni mustahkamlash, qo'shimcha ma'lumot yoki materiallarni mustaqil o'rganish maqsadidagi o'quv shakli.

N.A.Muslimov o'z tadqiqotlarida mustaqil ta'limning auditoriyadagi (hamkorlikdagi mustaqil ta'lim) va auditoriyadan tashqari (individual mustaqil) tashkil etuvchilari haqida fikr yuritgan. Mustaqil bilim olishning muvaffaqiyatli rivojlanishi ko'p jihatdan o'z-o'zini boshqarish qobiliyatining rivojlanishi bilan bog'liq. Mustaqil bilim olishda didaktika tamoyillari hamda nazariya va pedagogik texnologiyalar asosiy rol ni o'ynaydi. Shularni inobatga olgan holda biz mustaqil ish va mustaqil ish jarayoniga o'z yondashuvlarimizni keltirib o'tdik.

TADQIQOT NATIJALARI VA MULOHAZALAR. Mutaxassislik fanlari bo'yicha mustaqil ishlarni tashkil etish uchun yuqori kurs talabalari va tanlangan ta'lim yo'nalishi bo'yicha ma'lum bir bilim sohasiga yo'naltirilgan ijodiy fikrlashni rivojlantirish uchun quyidagi tarkibiy qismlar bo'lishi kerak:

Tayyorgarlik: muammoni shakllantirish va uni hal qilish uchun dastlabki urinishlar.

Inkubatsiya: vazifadan chalg'itish va boshqa mavzuga o'tish.

Ma'rifat: muammoning mohiyatini intuitiv tushunish.

Tekshirish: yechimni sinab ko'rish yoki amalga oshirish.

Talabalar mustaqil ishini tashkil etishning asosiy shakllari o'quv fanining mazmuni, ta'lim darajasi va talabalarning tayyorgarlik darajasi, shuningdek, talabalarning mustaqil ish yukini tartibga solish zarurati bilan belgilanadi.

Shundan kelib chiqib, mutaxassislik fanlari bo'yicha mustaqil ta'limni tashkil etishning quyidagi shakllaridan foydalanish mumkin:

referatlar (gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy blok fanlari bo'yicha);

semestr topshiriqlari (umumiy texnik va maxsus fanlar bo'yicha);

kurs ishlari (umumiy texnik va maxsus fanlar bo'yicha);

kurs loyihalari (umumiy texnik va bitiruvchi kafedralar uchun);

bakalavr, mutaxassis, magistrning attestatsiya ishlari.

Talabalar mustaqil ishining yana bir shakli - integratsiyalashgan kurs deb ataladigan o'quv dasturida mavjud bo'lib, uning davomida talabalarning kichik guruhlar (3-5 kishi) haqiqiy ma'lumotlarga

asoslangan muammoni hal qilish bilan shug'ullanadilar (kompaniyalardan biri tomonidan taqdim etilgan). universitet bilan hamkorlik qilish) va ilgari o'rganilgan bir nechta fanlardan olingan bilimlarni qo'llashni talab qiladi. Ish ta'lim muassasasining turli bo'limlari vakillarining nazorati ostida amalga oshiriladi. Ushbu shakl talabalarga amaliy ko'nikmalarni yanada faolroq singdiradi.

Shunday qilib, talablarni bajarish uchun ta'lim standarti hajmi va tashkil etilishi bo'yicha quyidagilar zarur:

talabalarining mustaqil ishlashga yetarli darajada tayyorligini, talabalarining ma'lum darajada o'z-o'zini tarbiyalash darajasini shakllantirish;

o'qituvchi va talaba uchun sinfdan tashqari SIV hajmini aniqlash standartlarini ishlab chiqish, SIWning bajarilishini nazorat qilish va borishini rejalashtirishni amalga oshirish;

maxsus o'quv va uslubiy adabiyotlarning mavjudligi, ma'ruza kurslari, topshiriqlar to'plami va boshqa an'anaviy materiallar bilan bir qatorda ularning elektron versiyalari zarur;

yangi avlod simulyatorlari, avtomatlashtirilgan o'qitish va boshqarish tizimlari talab qilinadi, bu esa talabaga imkon beradi qulay vaqt va odatdagi sur'atda mustaqil ravishda bilim, ko'nikma va malakalarni egallash;

o'qituvchilar va talabalar uchun mavjud kompyuterlar va nusxa ko'chirish uskunalarning yuqori darajada mavjudligi;

o'qituvchining maslahat va uslubiy rolini kuchaytirish;

talabalar o'rtasida, talabalar va o'qituvchi o'rtasida erkin muloqot qilish imkoniyati.

Talabalarining mustaqil ishlarini samarali amalga oshirish ularning natijalarga erishishga qiziqishiga, ya'ni tashqi, ichki va protsessual bo'lishi mumkin bo'lgan barqaror motivatsiyaga bog'liq.

Mustaqil ish uchun maqsadlarni tanlash. Maqsadlarni tanlash uchun asoslar Davlat ta'lim standartida belgilangan maqsadlar va kelajakdagi kasbga kirishni, kasbiy nazariya va tizimlarni, kasbiy texnologiyalarni va boshqalarni aks ettiruvchi kurslar maqsadlarining aniqlanishidir. Mustaqil ishning maqsadlari talablarga muvofiq bo'lishi kerak. kasbiy o'z-o'zini tarbiyalashga tayyorgarlik tuzilishi, shu jumladan motivatsion va faoliyat komponentlari.

Mustaqil ish mazmunini tanlash uchun asoslar Davlat ta'lim standarti, o'z-o'zini tarbiyalash manbalari (adabiyot, tajriba, introspektsiya), o'quvchilarning individual psixologik xususiyatlari (o'rganish qobiliyati, o'rganish, aql-zakovat, motivatsiya, o'quv faoliyati).

Vazifa dizayni. Mustaqil ish uchun topshiriqlar turli darajadagi maqsadlarga mos kelishi, o'rganilayotgan har bir fanning mazmunini aks ettirishi, talabalarining bilish faoliyatining turli turlari va darajalarini o'z ichiga olishi kerak.

Nazorat tashkilotlari. U nazorat vositalarini sinchkovlik bilan tanlash, bosqichlarni belgilash, nazoratning individual shakllarini ishlab chiqishni o'z ichiga oladi.

An'anaviy nazorat shakllari bilan bir qatorda zamonaviy ta'lim texnologiyalariga asoslangan usullar qo'llaniladi. Ushbu shakllardan biri sifatida talabalarni ko'p balli baholashni o'z ichiga olgan ta'limning reyting tizimi taklif etiladi. Reytingli ta'limning to'g'ri tashkil etilgan texnologiyasi boshidanoq besh ballik baholash tizimidan voz kechish va unga faqat umumlashtirganda, ya'ni o'quvchilar to'plagan ballar odatdagi baholarga (a'lo, yaxshi, qoniqarli) aylantirilganda kelish imkonini beradi. , qoniqarsiz). Bundan tashqari, reyting tizimi faollik uchun qo'shimcha rag'batlantirish ballarini va mustaqil ish uchun topshiriqlarni bajarishga yondashuvlarning yangiligini ta'minlashi kerak. Talaba olimpiadalarda, konferentsiyalarda qatnashib, o'z bilim reytingini oshiradi. ilmiy doira va hokazo.

Talabalarining faol ishi, shuningdek, o'quv dasturini yoki uning alohida bo'limlarini tezroq o'tishni rag'batlantirish kerak.

Mutaxassislik fanlari bo'yicha mustaqil ishlarni maqsadli ishlab chiqish talabalar faoliyatining quyidagi darajalariga ega bo'lishi mumkin:

- 1- tayyorgarlik, faktlarni aniqlash. Talaba mustaqil ish usullari bilan tanishadi.
- 2-reproduktiv. Talaba ko'paytiradi, ya'ni o'zi bilgan yoki o'zi bilan uchrashgan narsalarni takrorlaydi.
- 3-ta'lim va qidiruv yoki qisman qidiruv. Talaba ma'lumotlar, ma'lumotlar va boshqalar uchun qisman mustaqil qidiruvni amalga oshiradi. muayyan vazifani hal qilish yoki bajarish.
- 4-eksperimental qidiruv. Talaba eksperimentni mustaqil ravishda amalga oshiradi.
- 5-nazariy-eksperimental. Talaba eksperimental ma'lumotlarni mustaqil ravishda yoki o'qituvchi yordamida umumlashtiradi, tajriba natijalari bo'yicha hisobot tuzadi.
- 6-nazariy va amaliy. Talaba olib borilgan tadqiqot asosida kurs yoki dissertatsiya ishini tayyorlaydi.

Xulosa. Ma'lumki, mustaqil ta'limni yo'lga qo'yishda nafaqat talablarni muayyan fan bo'yicha bilim ko'nikma va malakalarini oshirish, ularda mustaqil dunyoqarashni shakllantirish, shu bilan bir qatorda, bo'lajak mutaxassis sifatida talaba shaxsida ijodiy va ilmiy tafakkurni rivojlantirish vazifasi turar ekan, ma'lum ma'noda global professionallik masalasi ham o'z tasdig'ini topmog'i lozim. Bu jarayondagi ijodiy texnologik yondashuv talabadan tezkor fikrlashni va faol harakatni talab qiladi. Chunki talabadagi faollik ijodiy faoliyatga aylangan taqdirdagina mehnatni ilmiy tashkil qilish, vaqt byudjetidan unumli foydalanish amalga oshadi. Ana shunda talaba qiziqishlar asosida o'zining diqqatini muayyan obyektga qarata oladi. Ijodiy texnologik faoliyat shunchaki oson kechadigan jarayon emas. Shaxsning sezgisi, idroki uning xotirasi hamda mantiqiy tafakkur ko'lami bilan uyg'un bog'lanib ketadi. Ijodiy faoliyatda talabdagi bilim innovatsion ko'nikma va malakalar bilan yanada takomillashib boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

Zulxumor Shuxradovna Mirzayeva, Voxid Baxromovich Fayziev. O'quvchilarda mustaqil ta'limni tashkil etish yo'llari. ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES VOLUME 2 | ISSUE 5 | 2021 ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723

Oktabr Dustkabilovich Raximov, Abdulaziz Hakim Ugli Xujakulov, Baxrom Xusanovich Shomurotov, Dilrabo Oktabrova Raximova. Неиспользуемые возможности: дистанционного образования в Узбекистане. Научный журнал. 2021.- Страницы 72-75.

Abdulaziz Hakim o'g'li Xujaqulov. Muhandislik ta'lim yo'nalishi talabalarini kasbiy tanlovga ta'sir etuvchi omillar. Science and Education. 2023.- Страницы 493-496

A.X.Хужакулов.Значение инновационных технологий в организации самостоятельной работы студентов в системе высшего образования. Вестник науки. 2023.- Страницы 113-117

Xujaqulov Abdulaziz Hakim o'g'li. Muhandislik yo'nalishi talabalarining umumkasbiy tayyorgarligiga qo'yilgan talablar. Prospects and main trends in modern science 2023.- Страницы 60-63

Xujaqulov Abdulaziz Hakim o'g'li. Umumkasbiy fanlarni o'qitish orqali talabalar tomonidan shakllanadigan tadqiqotchilik qobiliyatlari. 2023.- Страницы 321-326

Ж.У.Шоназаров, А.Х.Хужакулов.Творческая и инновационная деятельность будущего преподавателя и способы достижения профессиональных навыков. 2020.- Страницы 55-60

Rakhimov Oktyabr Dustkabilovich, Manzarov Yusufjon Khurramovich, Keldiyarova Malika, Hudjakulov Abdulaziz Hakim Ugli. Modern lectures and methods of organizing problematic lectures. Проблемы науки 2020.- Страницы 46-49

Oktyabr Rakhimov, Dilrabo Rakhimova, Laylo Ashurova and Abdulaziz Khujakulov Methodology for using foresight technology in training future ecologists in Uzbekistan. E3S Web of Conf. Volume 462, 2023 International Scientific Conference "Fundamental and Applied Scientific Research in the Development of Agriculture in the Far East" (AFE-2023)

Khujakulov A. Kh. Importance of innovative technologies in organization of independent work of students in higher education system. ВЕСТНИК НАУКИ. 2023/4. Страницы 113-117

Eshmuhamedov L. M. 21-ASR PEDAGOGIKASI:O'QITISHNING INOVATSION

USULLARI //Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – T. 2. – №. 14. – С. 372-376.

TALABALARNING INDIVIDUAL TA'LIM TRAEKTORIYASINI AMALGA OSHIRISHDA KASBIY KOMPETENSIYANING O'RNI

*Xujayarova Nafisa Sultonmurodovna,
Qarshi Davlat universiteti o'qituvchisi(PhD)
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.050>*

Annotatsiya. Maqolada Pedagogik jarayonda bolaning talablari va mavjud ta'lim muhitining xususiyatlarini hisobga olgan holda maqsadlar, motivatsiya, shaxsiy ta'lim yo'nalishini shakllantirish, qo'llab-quvvatlashni ta'minlash, individual ta'lim yo'nalishi davomida o'quvchiga yordam berish, o'qituvchi va talabaning birgalikdagi faoliyatini tashkil etishi bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Shaxsiy ta'lim traektoriyasi, kompetensiya, kompetentlik, professionallik, o'qituvchining o'zini-o'zi tarbiyalash, ta'lim samaradorligi, kasbiy kompetensiya.

РОЛЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В РЕАЛИЗАЦИИ ИНДИВИДУАЛЬНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ТРАЕКТОРИИ СТУДЕНТОВ

*Худжаярова Нафиса Султанмуродовна,
преподаватель Каршинского государственного университета (PhD).*

Аннотация. В статье изложены цели, мотивация, формирование индивидуальной образовательной ориентации, обеспечение поддержки, оказание помощи учащемуся в ходе индивидуальной образовательной ориентации, организация совместной деятельности учителя и ученика с учетом требований ребенка и особенностей существующей образовательной среды в педагогическом процессе.

Ключевые слова: Личностная образовательная траектория, компетентность, компетентность, профессионализм, самообразование педагога, эффективность обучения, профессиональная компетентность

THE ROLE OF PROFESSIONAL COMPETENCE IN THE IMPLEMENTATION OF STUDENTS' INDIVIDUAL EDUCATIONAL TRAJECTORY

*Khujayarova Nafisa Sultanmurodovna,
teacher of Karshi State University (PhD).*

Annotation. The article describes the goals, motivation, formation of a personal educational direction, ensuring support, assistance to the student during the course of individual Education, Organization of joint activities of the teacher and student, taking into account the requirements of the child in the pedagogical process and the characteristics of the existing educational environment.

Key words: Personal education trajectory, competence, competence, professionalism, self-education of the teacher; educational efficiency, professional competence.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risidagi PQ-4623-sonli Qarorida pedagogik ta'lim sohasini yanada takomillashtirishga oid ta'lim, ilm-fan va ishlab chiqarish uyg'unligini ta'minlash orqali ta'lim sifatini yaxshilash, raqobatbardosh kadrlarda o'quv-bilish faoliyatini samarali rivojlantirish kabi ustuvor yo'nalishlar muhim vazifa sifatida belgilab berildi[1].

Bugungi kunda ta'lim samaradorligini oshirish maqsadida ta'lim muassasalarida yangicha innovatsion metodlar va yangicha yondashuvlar asosida ta'lim berish yo'lga qo'yilmoqda. Shunday samarali, zamonaviy va mazmunli yondashuvlardan biri shaxsga yo'naltirilgan ya'ni individual ta'lim traektoriyasi hisoblanadi [2].

Pedagogik jarayonda bolaning talablari va mavjud ta'lim muhitining xususiyatlarini hisobga olgan holda maqsadlar, motivatsiya, shaxsiy ta'lim yo'nalishini shakllantirish, qo'llab-quvvatlashni ta'minlash, individual ta'lim yo'nalishi davomida o'quvchiga yordam berish, tegishli faoliyat turlarini tanlash orqali o'quv jarayonini tartibga solishni amalga oshirish orqali amalga oshiriladi.

Shaxsiy ta'lim traektoriyasining shakllanishi qanday sodir bo'ladi? Bu majburiy ta'lim fanlariga qo'shimcha sifatida darsdan tashqari mashg'ulotlar, o'quvchilarning erkin faoliyati, har qanday

qo'shimcha (tanlov) kurslar va boshqalardan iborat, bularning barchasini talaba mustaqil ravishda ham, o'qituvchining bevosita ishtiroki va ko'magi bilan ham o'zlashtiradi.

Individual ta'lim traektoriyasi tushunchasi kengroq ma'noga ega va amalga oshirishda bir nechta yo'nalishlarni o'z ichiga olishini takidlaydi va quyidagi yo'nalishlarni ko'rsatib beradi. Bular: mazmunli (individual ta'lim yo'nalishini belgilaydigan o'zgaruvchan o'quv dasturlari); faoliyat (maxsus pedagogik texnologiyalar); protsessual (tashkiliy jihat). Binobarin, individual ta'lim traektoriyasi individual ta'lim yo'nalishini (tarkibni o'zlashtirish ketma ketligi va uning tarkibiy qismlari-tarkibiy component), shuningdek, uni amalga oshirishning ishlab chiqilgan usuli ya'ni o'quv jarayonini tashkil etish texnologiyasini mavjudligini ta'minlaydi [3].

Bugungi kunda malakali mutaxassisni oddiy bilimlar yig'indisidan "qo'shib olish" mumkin emasligi ayon bo'lmoqda. O'qituvchining yangi qiyofasi paydo bo'ldi: bu tadqiqotchi, o'qituvchi, maslahatchi, loyiha menejeri. Shuning uchun o'qituvchilar o'z kasbiy kompetentligini yildan-yilga darsdan-darsga oshirib borishlari zarur.

Kompetensiya – bu obyektlar va jarayonlarning ma'lum doirasiga nisbatan o'rnatilgan, ularga nisbatan sifatli va samarali harakat qilish uchun zarur bo'lgan shaxsning o'zaro bog'liq fazilatlar (bilim, qobiliyat, ko'nikma, faoliyat usullari).

Kompetentlik – bu shaxsning tegishli kompetensiyaga ega bo'lishi, unga egalik qilishi, shu jumladan, uning shaxsiy munosabati va faoliyat subyekti hisoblanadi. Barkamol bo'lish, olingan bilim va tajribani ma'lum bir vaziyatda safarbar qilish qobiliyati kompetensiyani anglatadi.

Professionalizm – bu pedagogik ishning bir necha jihatlarini (faoliyat, muloqot, o'qituvchining shaxsiyati) amalga oshirishning yuqori standartlariga erishishdir.

Professionallik esa, turli xil sharoitlarda murakkab faoliyatni tizimli, samarali va ishonchli bajarish uchun odamlarning maxsus mulki tushuniladi. Kasbiy mahoratga ega bo'lish uchun sizga tegishli qobiliyat, istak va xarakter, doimiy ravishda o'rganish va o'z mahoratingizni oshirishga tayyorlik kerak. Insonning professionalligining zarur tarkibiy qismi bu kasbiy kompetensiyadir.

O'qituvchining kasbiy kompetensiyasi – ko'p omilli hodisa bo'lib, u o'qituvchining nazariy bilimlari tizimini va ularni muayyan pedagogik vaziyatlarda qo'llash usullarini, o'qituvchining qadriyat yo'nalishlarini, shuningdek, uning madaniyatining integral ko'rsatkichlarini o'z ichiga oladi.

Kompetentli o'qituvchi yuqori darajadagi kasbiy, pedagogik, psixologik va ijtimoiy fazilatlarni birlashtiradi. Shunday qilib, o'qituvchining kasbiy kompetensiyasi – bu kasbiy (maxsus, uslubiy, psixologik va pedagogik tayyorgarlik), ijodkorlik (munosabatlar ijodkorligi, o'quv jarayonining o'zi, vositalar, texnikalar, o'qitish usullaridan maqbul foydalanish) va san'at (aktyorlik va notiqlik)ni o'zida mujassamlashtiradi[4].

O'qituvchining faoliyatini tahlil qilish yoki o'z darslarini kuzatish. Zamonaviy o'qituvchi o'z faoliyati haqida fikr yuritishi kerak. Bu orqada qolgan o'z faoliyatiga qaytishni anglatadi va quyidagi savollarga javob berish kerak: "Men nima qildim?", "Men nimaga erishdim, bu borada meni nima quvontiradi?", "Men qanday muvaffaqiyatsizlikka uchradim va qiyinchiliklarimning sabablari nimada?". Va nihoyat: "Va men xato qilmasligim uchun nima qilishim kerak edi?".

O'qituvchining o'zini-o'zi tarbiyalash natijalari qanday bo'lishi mumkin, bu:

- mavzuni o'qitish sifatini oshirish;
- ishlab chiqilgan yoki chop etilgan uslubiy qo'llanmalar, maqolalar, dasturlar, ssenariylar, tadqiqotlar;
- o'qitishning yangi shakl va metodlarini ishlab chiqish;
- ma'ruzalar, nutqlar, didaktik materiallar, testlar, ko'rgazmalarni ishlab chiqish;
- yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha uslubiy tavsiyalarni ishlab chiqish;
- ochiq darslarni o'z, innovatsion texnologiyalar asosida ishlab chiqish va joriy etish;
- pedagogik ishlanmalar to'plamlarini yaratish;
- o'rganilgan muammo (mavzu) bo'yicha treninglar, seminarlar, konferensiyalar, mahorat darslarini o'tkazish, tajribalarni umumlashtirish;
- ta'lim muassasasining nufuzini oshirish.

Bunda esa kreativ yondashuv asosidagi kasbiy kompetensiyaga erishish uchun rivojlanishning barcha vositalari va mexanizmlaridan foydalanib, biz shaxsni shakllantirish imkoniyatiga ega ekanligimizni ham yoddan chiqormasligimiz zarurligini bilishimiz shart va ular quyidagilar:

qiziquvchan, qiziqqan, dunyoni faol biladigan;

o'rgana oladigan, o'z faoliyatini tashkil qila oladigan;

oila va jamiyat qadriyatlarini, har bir millatning tarixi va madaniyatini hurmat qilish va qabul qilish; do'stona, sherikni tinglash va eshitish, o'z va boshqalarning fikrlarini hurmat qilish; mustaqil harakat qilishga va o'z harakatlari uchun javobgar bo'lishga tayyor.

Nemis pedagogi A. Disterveg aytganidek, "hech kim o'zida yo'q narsani boshqasiga bera olmagan kabi, hech kim o'zi rivojlangan, o'qimishli va o'qimishli bo'lmagan boshqalarni ham rivojlantirishi, tarbiyalashi va ta'lim berishi mumkin emas. U faqat o'z tarbiyasi va ta'limi ustida ishlayotgan ekan, aslida ta'lim va tarbiya berishga qodir bo'ladi"[5].

Talabalarning individualligini rivojlantirish nuqtai nazaridan har qanday pedagogik muammolarni hal qilish shaxsga yo'naltirilgan jarayondir, shuning uchun shaxsga yo'naltirilgan o'zaro ta'sir sharoitida o'qituvchining yetakchi xulq-atvor xususiyatlaridan biri bu moslashuvchanlik (egiluvchanlik, harakatchanlik) - nomuvofiq vaziyatlardan osongina voz kechish qobiliyati, xulq-atvor usullari, fikrlash usullari, faoliyat vositalari vazifasi va yangi original yondashuvlarni ishlab chiqish, qabul qilish, muammoli vaziyatlarni o'zgarmas qoidalar bilan hal qilish va pedagogik faoliyatning axloqiy asoslari majmui hisoblanadi[6]. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, talabalar o'z yutuqlari natijalarini kasbiy bilim, ko'nikma, malakalarini tahlil qilish bilan mehnat bozoridagi raqobatbardoshlik, ijtimoiy-huquqiy va maxsus kasbiy harakatchanlikka ega bo'lish bilan bog'laydilar.

Darhaqiqat, ta'lim berish nafaqat qobiliyatli, kreativ, kasbiy kompetentligi yuqori bo'lgan, balki o'zi ham tarbiyalangan har tomonlama go'zal xulqqa ega bo'lgan pedagoglarni bugungi kun ta'lim sohasida juda muhim ekanligini ma'qullaydi[7]. Zamonaviy pedagogika faol ikki tushunchalarni amalda ko'radi, birinchisi, "moslashtirilgan o'quv yo'l", shunchaki bir individual ta'lim traektoriyasi yo'li belgilangan bo'ladi, ikkinchisi, "individual ta'lim traektoriyasi" bu esa, o'z navbatida, yanada keng ta'lim tizimida ishlatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 27.02.2020 yildagi PQ-4623-son.
2. Xujayarova N.S. Individual learning trajectory in increase of educational efficiency. Galaxy international interdisciplinary research journal (GIIRJ) ISSN(E): 2347-6915 Vol. 12, Issue 2, February (2024) <https://internationaljournals.co.in/index.php/giirj/article/view/5271>.
Page 474
3. Xujayarova N.S. Development of Creative Thinking Skills in Students Based on an Individual Learning Trajectory. Vital Annex: International Journal of Novel Research in Advanced Sciences (IJNRAS) Volume: 02 Issue: 12 | 2023 ISSN: 2751-756X <http://innosci.org>. | Page 89
4. Shodmonova Z.B. Formation of Innovative Activities of Technology Teacher. European Journal of Higher Education and Academic Advancement. 2023. <http://e-science.net/index.php/EJHEAA/article/view/123>.
5. Xujayarova N.S. Technology for the development of professional competence based on a creative approach. International Conference on Advance Research in Humanities, Sciences and Education USA CONFERENCE February 28th 2023. , <https://conferencea.org/index.php/conferenceas/article/view/418/424>. Page 28-31
6. М.И. Лукьянова Развитие индивидуальности обучающихся в образовательном пространстве урока. Педагогика индивидуальности: достижения и перспективы развития материалы научно-практической конференции, Калининград 2017. 27с
7. Xujayarova N.S. Technology for the development of professional competence based on a creative approach. International Conference on Advance Research in Humanities, Sciences and Education USA CONFERENCE February 28th 2023. , <https://conferencea.org/index.php/conferenceas/article/view/418/424>. Page 28-31.
8. Хакимова М.Ф. Academic and The Bases of Applying Innovative Technologies in Higher Education System. Eastern European Scientific Journal Ausgabe. Germaniya. 1-2019 (Impact Factor ICV=0,35). Page 109-114
9. Begmatova S.N. "The role and significance of specific competence types in the training of future teachers in modern education". International scientific and practical conference Cutting edge-science 2022 Shawnee, USA Conference Proceedings Primedia E-launch Shawnee, USA November December 2022. ISBN 978-1-64945-234-4 DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.7527949> 35-38 b.
10. Xakimova M.F. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. O'quv qo'llanma. T.: Iqtisodiyot, 2019

BO'LAJAK PEDAGOGLARDA KOMUNIKATIV VA KOMUNIKABELLIK QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Yuldasheva Malohat Erkinovna

Qo'qon davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi, PhD

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.051>

Annotatsiya. Ushbu maqolada hozirgi kunda o'qituvchi murabbiylarning kommunikativ va kommunikabellik layoqati va qobiliyati borasidagi mushoxadalar bayon etilgan. Maqolada Kommunikativ va kommunikabellik malakalarini shakllantirishga oid mualliflik tavsiyalari, hamda psixolog olimlarning mavzu doirasidagi ilmiy nazariyalari aks etgan.

Kalit so'zlar: kommunikativ qobiliyat, kommunikabellik, kommunikabellik komponentlari, kommunikabellik mexanizmlari.

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ОСОБЕННОСТЬ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ И КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ У БУДУЩИХ ПЕДАГОГИ

Юлдашева Малохат Эркиновна,

Старший преподаватель Коканского государственного педагогического института, кандидат педагогических наук

Аннотация. В данной статье описаны наблюдения над коммуникативными и коммуникативными способностями и способностями учителей-тренеров. В статье отражены рекомендации автора по формированию коммуникативных и коммуникативных навыков, а также научные теории психологов в рамках рассматриваемой темы.

Ключевые слова: коммуникативные способности, коммуникабельность, компоненты коммуникабельности, механизмы коммуникабельности.

PEDAGOGICAL-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE AND COMMUNICATIVE SKILLS IN FUTURE EDUCATORS

Yuldasheva Malohat Erkinovna,

Senior teacher of Kokan State Pedagogical Institute, Ph.D

Abstract. In this article, observations on the communicative and communicative ability and ability of teacher trainers are described. The article reflects the author's recommendations on the formation of communicative and communicative skills, as well as the scientific theories of psychologists within the scope of the topic.

Key words: communicative ability, sociability, sociability components, sociability mechanisms.

Kirish. Har qanday rivojlangan jamiyat, millat, davlatning mustaxkam poydevorini barpo etish ortida shu yurtning zaxmatkash ustozlari, ya'ni yoshlarning ongu-qalbini, vijdonini, vatanparvarligini, kasbiy mahoratini bunyodga keltirgan millat qaxramonlari ustoz va murabbiy mehnati mavjuddir. Pedagog-xodimlarning jamiyatda tutgan o'rni har qachongidan ham, mustaxkamlanib borayotgan bir vaqtda, shiddat bilan o'zgarayotgan dunyo qiyofasi yoshlar tarbiyasiga kuchli ta'sir etar ekan, mamlakatimiz taqdiri va rivoji xar qachongidan ham muallimlarga muxtojdir.

Adabiyotlar tahlili va metod. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ustoz va murabbiylarning har tomonlama serqirra ijodkor va mahoratli kasb egasi bo'lishligi haqida mulohaza bildirib shunday degan edilar: "Bugungi kun o'qituvchisi universal mutaxassis, ham o'rgatuvchi, ham o'rganuvchi bo'lishi, ya'ni, o'z ustida tinimsiz ishlashi, doimo izlanib yashashi kerak. Eng muhimi, o'qituvchi chinakam vatanparvar inson bo'lishi zarur. Qalbida o'z kasbiga, Vataniga mehr va sadoqat kuchli bo'lgan o'qituvchigina haqiqiy vatanparvar shaxsni tarbiyalay oladi".

Yuqoridagi mulohazalardan ko'rinib turibdiki o'qituvchilarning jamiyat taraqqiyotidagi roli beqiyos ahamiyat kasb etadi. Aynan o'qituvchining kommunikativ qobiliyati va malakalari ta'lim va tarbiya

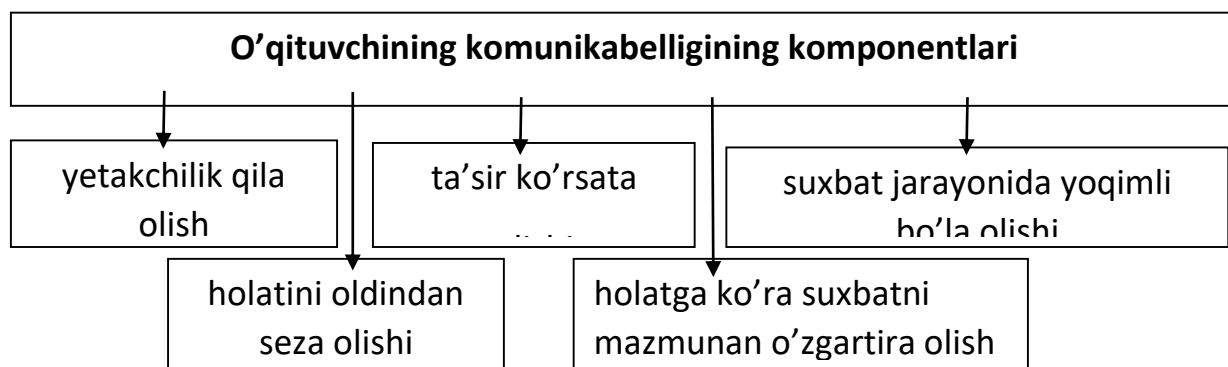
jarayonidagi samaradorlikni taminlashning asosiy omillaridan biri ekan, bu xususiyat bevosita ta'lim tizimidagi dolzarb muammolardan biriga aylanadi.

Hozirgi kun ta'lim oluvchisining psixikasi murakkab tuzilmaga ega bo'lib borayotgani pedagoglarning kasbiy mashaqqatini yanada og'irlashtirmoqda. Ta'lim oluvchi shaxsining ko'ngliga yo'l topa olish, ta'limga bo'lgan ehtiyojini shakllantirish, pedagogik ta'sir ko'rsatish muammosi kundan-kunga ko'zga tashlanmoqda. Bu muammoning yechimini qidirayotgan dunyo olimlari asosiy ta'sir ko'rsatish mexanizimi sifatida oqituvchining komunikabellik xususiyatini eti'rof etishmoqdalar.

N.P. Anikeyeva fikricha, boshqa odamlar bilan muloqotda har bir shaxs muayyan ijtimoiy rolni egallaydi. Rollar shaxsning tabiatini to'laroq ochib berishi yoki uni niqoblashi mumkin. Lekin pozitsiya — rollarni tanlash albatta insonning o'z mohiyatiga, uning kuchiga, zaifligiga, salohiyat darajasiga, o'z-o'zini tanqid qila olishiga, xulqatvorining puxtaligiga, o'zini chetdan ko'ra bilish qobiliyatiga bog'liq bo'ladi.

Psixologik nuqtayi nazardan komunakabellik tushunchasi aloqa va munosabatlar o'rnatish, muloqatga moyillik layoqati kabi qobiliyat sifatida izohlanadi. Komunakabellik xususiyatiga ega bo'lgan shaxs muloqotda yoqimli va atrofdagilar bilan oson munosabat o'rnatish psixolog olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

Muhokama va natijalar. Shu o'rinda o'qituvchining muloqot jarayonida yetakchilik qila olishi, suxbatdoshiga ta'sir ko'rsata olishi, suxbat jarayonida yoqimli bo'la olishi, suxbatdoshini holatini oldindan seza olishi, holatga ko'ra suxbatni mazmunan o'zgartira olish komunikabellikning komponentlari sanaladi.

Psixologik adabiyotlarda kommunikativ va komunikabellik qobiliyatlarining bir qancha turlari ajratib ko'rsatiladi: 1) insonning insonni tushuna olishi (insonni shaxs sifatida, uning alohida jihatlarini, motiv va ehtiyojlarini baholash, tashqi xulq-atvorini ichki olami bilan bog'liqlikda ko'rib chiqish, yuz, qo'l, gavda harakatlarini "o'qish" ko'nikmasi) 2) insonni o'z-o'zini anglay olishi (o'z bilimi, qobiliyati, o'z xarakteri va boshqa qirralarini baholash, inson boshqalar tomonidan qay tarzda qabul qilinishi va atrofdagilar ko'zi bilan baholash); 3) muloqot vaziyatini to'g'ri baholay olish ko'nikmasi (mavjud holatni kuzatish, uning namoyon bo'lish belgilari haqida ko'proq axborotlarni ajratib olish, ularga e'tiborni qaratish, yuzaga kelayotgan vaziyatning ijtimoiy va psixologik mohiyatini to'g'ri idrok etish va baholash).

So'z mahoratli o'qituvchining egallashi lozim bo'lgan bilim, malaka ko'nikmalari ustida ekan, o'qituvchining kommunikabellik ko'nikmalari haqida to'xtalishimiz va mohiyati haqida fikr yuritishimiz maqsadga muvofiq va muhim ahamiyatga egadir.

Mahoratli o'qituvchining kommunikativ va komunikabellik ko'nikmasi – bu o'qituvchilik kasbiga ilk tayyorgarlik ko'ra boshlagan davrdan boshlanishi lozim. O'qituvchining kasbiy yutuqlari aynan uning ushbu qobiliyatiga ko'p jihatdan bog'langandir. O'qituvchining komunikabellik malakalarini quyidagi mexanizmlarni o'zlashtirganligidan bilish mumkin:

1. Identifikatsiya-inson o'zini xayolan suxbatdoshi o'rniga qo'yish orqali uning fikrlari va tasavvurlarini tushunishga intilishi.
2. Empatiya-inson o'zini xayolan suxbatdoshi o'rniga qo'yish orqali uning kechinmalari va hissiyotlarini tushunishga intilishi.
3. Refleksiya-inson suxbatdoshi tomonidan qanday idrok etilayotgani va tushunilayotganini anglashga

intilishi.

4. Stereotipizatsiya-inson suhbatdoshini tushunishga intilishi yo'lida muayyan shablonlardan foydalanishi.

O'qituvchidagi kommunikativ ko'nikmalari og'zaki va yozma nutq, imo - ishora orqali fikr ifoda etishni bilish va kishilarni ifoda etayotgan fikrini to'g'ri anglay olishdir.

Taniqli psixolog S.L. Rubinshteyn shunday deb yozgan edi: «Kundalik hayotda odamlar bilan muloqotga kirishar ekanmiz, biz ularning xulq-atvoriga qarab mo'ljal olamiz. Negaki, biz ularning tashqi ma'lumotlari mohiyatini go'yo «o'qib», ya'ni «mag'zini chaqib» chiqamiz, shu yo'sinda matnning ichki psixologik jihati mavjud bo'lgan mazmunini aniqlaymiz. Bunday o'qish naridan beri tez yuz beradi, chunki atrofdagilar bilan muloqot jarayonida bizda muayyan darajada

ularning fe'l-atvoriga nisbatan avtomatik tarzda amal qiladigan psixologik ichki ma'no hosil bo'ladi.»

Yuzni o'qish san'ati – boshqa kasblar singari o'qituvchilikka ham xos bo'lgan sifatlardan biridir.

Yuzni o'qish, ya'ni biror shaxsning o'z fikrini namoyon (ya'ni og'zaki va yozma holatda) qilmaganda uning yuz tuzilishi, yuzidagi a'zolarining ba'zi bir harakatlaridan anglash, tushuna olishdir. Yuzni o'qish, avvalo psixologik jihatdan idrok, diqqat va kuzatuvchanlikka bog'liqdir. Insonlarning xursandligini uning yuzidagi ko'rinib turgan tetiklik, xushchaqchaqlikdan anglashimiz yoki xafalikni esa yuzlarning mayus tortganligi, ko'zlarning toliqib ko'rinishdan bilishimiz mumkin.

O'zgalar holatini tushuna olish o'qituvchi uchun muhimdir. Sababi u qanday holat, sharoitda o'sgan o'quvchilarga dars berayotganligini bilish lozimdir. O'qituvchilarning yurish-turishi, o'tirishi, harakatidan ularning qay holatda yurganliklarini bilish mumkin.

O'zini namoyon qila olish – bu bir qiyin narsa orqali emas, balki bilim, malaka, ko'nikma, odob - axloq muomala, nutq, munosabat orqali o'zini namoyon qila olishdir.

Komunikabellik xususiyatiga ega bo'lgan o'qituvchi muloqotda yoqimli va atrofdagilar bilan oson munosabat o'rnatadi. O'qituvchining kommunikativ madaniyati nafaqat o'quvchilarga va atrofdagilarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatibgina qolmasdan balki ularning kommunikativ malakalarini ham shakllantiradi.

Kommunikativ malaka egasi bo'lgan o'qituvchi o'quvchiga yetkazilishi lozim bo'lgan axborot va ma'lumotlarni saralay olishi, axborot hajmini belgilay olishi, axborotni to'la-to'kis o'quvchiga yetkaza olishi lozim.

Kommunikativ malakaga ega bo'lmagan o'qituvchilarning faoliyatida axborotni yetkazishda yo'l qo'yilgan kamchiliklar natijasida o'quvchilarda ham mavzuni to'liq tushunmaslik, ham topshiriq mohiyatini aniqlangandek holatlari ro'y beradi. Natijada ta'lim tarbiya jarayonining muvaffaqiyati ta'minlanmaydi.

Kommunikativ va komunikabellik malakalar o'qituvchining imo-ishoralari va yuz harakatlari so'z bilan ta'sir qilishni kuchaytiradi. Yuz harakatlari va imo-ishoralarda nutqda ovozning baland-pastligi bilan mos kelishi kerak. Ogohlantiruvchi so'zlar, notiqlik san'ati asosida ta'sir etish, vazifani ijro etishga undovchi buyruqlar, ta'qiqlangan iboralarni ishlatmaslik, hazil orqali fikrini anglatish, o'quvchining erkin mulohazalarini ma'qullash yoki nojo'ya harakatlari uchun ayblash so'zning og'zaki ta'sir etuvchi komponentlaridir. So'z bilan imo-ishoraning va yuz harakatlarining birligi ma'lum qilinayotgan axborot hajmdorligi va ta'sirchanligini kuchaytirishi lozim. Har qanday sharoitda ham o'qituvchi o'quvchilar bilan sinfda uchrashish oldidan maxsus hozirlik ko'rishi lozim.

Pedagoglik kasbining eng zaruriy vazifalaridan biri uning kommunikativligi ya'ni dilkashligi hisoblanadi, uni rivojlantirishga bo'lajak o'qituvchining o'z-o'zini tarbiyalash sohasidagi ishida alohida e'tibor berish kerak.

Pedagogik kategoriya bo'lgan muomala kommunikativlikning asosidir. Bo'lajak pedagoglarning muomalasini tarbiyalash va rivojlantirish mumkin:

jamiyatning ijtimoiy madaniyatida ishtirok etish;

shaxsning insonparvarlik yo'nalishini belgilash;

ijodiy individuallikni rivojlantirish;

Talabalarda (bo'lajak pedagoglarda) muomalaga tayyorlash ularda quyidagi fazilatlarni rivojlantirishni o'z ichiga oladi:

ijodiy tafakkurni-nostandartlikni, puxtalik va shu kabilarni;

nutqni erkin egallashni;

empatiyaga (kechinmaga, hamdardlikka), o'yinlarga, muomalada samarali qatnashishning zarur

sharti bo'lgan dilkashlik qobiliyatini;
o'zaro fikr almashish malakalarini;
ijtimoylashuv jarayonini.

Pedagogik tajribalar natijasi shuni ko'rsatadiki, kommunikativlik bu nafaqat dilkashlik balki axborotni to'liq uzatish jarayonidir ham, shu nuqtai nazardan bo'lajak pedagoglarga quyidagi mashqni tavsiya etish maqsadga muvofiq;

pedagogik mavzuga yoki mutaxassislikga doir axborotni (matnni) tanlab olish va uni yaxshilab o'qib o'rganish;

o'rganilgan materialni yaqin kishilarga yoki hamkasblarga so'zlab berish;
bayon qilingan ma'lumotni asl ma'lumotga qanchalik mosligini tekshirish;
tekshirish asosida aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish va o'zlashtirilmagan ma'lumotni qayta o'zlashtirish;

shuni unutmaslik kerakki, bayon qilinayotgan axborot mazmunini yo'qotmasligi va tushunarli bayon qilinishi kerak;

Kommunikativlik qobiliyati shaxsning ijtimoylashuvini ijobiylashtiribgina qolmay balki, kommunikativlikning o'zi ham ijtimoylashuv jarayonida shaxslararo munosabatlar jarayonida vujudga keladi. Shu sababli bo'lajak pedagog jamoada va jamoaviy tadbirlarda doimiy faol bo'lishi, o'quvchilarning, kasbdoshlarining, ota-onalarning, rahbariyatning psixik holatini o'rganish hamda ularning qalbiga singib keta olishi jozim.

Kommunikabellik va kommunikativ malakaga ega bo'lishni istagan yosh oqituvchilarga quyidagi tavsiyalarga e'tibor qaratishlari maqsadga muvofiqdir.

Pedagogik tajribalar natijasi shuni ko'rsatadiki, kommunikativlik bu nafaqat dilkashlik balki axborotni to'liq uzatish jarayonidir ham, shu nuqtai nazardan bo'lajak pedagoglarga quyidagi mashqni tavsiya etish maqsadga muvofiq;

pedagogik mavzuga oid yoki mutaxassislikga doir axborotni (matnni) tanlab olish va uni yaxshilab o'qib o'rganish;

o'rganilgan materialni do'stingizga yoki hamkasbingizga so'zlab berish;
bayon qilingan ma'lumotni asl ma'lumotga qanchalik mosligini tekshirish;
tekshirish asosida aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish va o'zlashtirilmagan ma'lumotni qayta o'zlashtirish;

shuni unutmaslik kerakki, bayon qilinayotgan axborot mazmunini yo'qotmasligi va tushunarli bayon qilinishi kerak;

axborotni bayon qilishda mimik, pantomimik xarakatlardan maqsadli foydalanish;

Psixologik qonuniyatlar asosida suxbatdoshni o'rganish va kommunikabellik malakasini oshirishga oid mualliflik tavsiyalari:

- 1) suxbatdoshingizni yaxshilab kuzating, uning aloxida xislat va xususiyatlariga e'tibor berish;
- 2) jamiyatdagi kasbi va xunarini nimadan iborat ekanini aniqlash;
- 3) aloxida qiziqishlari va ehtiyojlarini aniqlash;
- 4) tahminan qaysi yosh davri vakili ekanligiga e'tibor berish;
- 5) uning jinsiga oid odatarga urg'u berish;
- 6) yuqoridagi olingan ma'lumotlar asosida suxbat mavzusini tanlash.
- 7) suxbatga hamohang emotsiyalardan unumli va o'rinli foydalanish.

Yuqoridagi tavsiyalarga amal qilingan holda aloqa o'rnatish, shaxslararo munosabatlarda doimo muvaffaqiyat kaliti bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Kommunikativlik va kommunikabellik qobiliyatlari shaxsning ijtimoylashuvini ijobiylashtiribgina qolmay balki, kommunikativlikning o'zi ham ijtimoylashuv jarayonida shaxslararo munosabatlar jarayonida vujudga keladi. Shu sababli bo'lajak pedagog jamoada va jamoaviy tadbirlarda doimiy faol bo'lishi, o'quvchilarning, kasbdoshlarining, ota-onalarning, rahbariyatning psixik holatini o'rganishi hamda ularning qalbiga singib keta olishi jozim.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. O.M. Nurmatova. "Umumiy pedagogika" (Pedagogik mahorat). "Ilm va fan". Toshkent. 2023-yil.
2. M. Maqsudova. "Muloqot psixologiyasi". "Turon-iqbol". Toshkent. 2006-yil.

TA'LIM TIZIMI UCHUN PEDAGOGLARNI TAYYORLASH-DOLZARB MUAMMO SIFATIDA

*Yunusova Xusnora Shuxrat qizi,
Chirchiq Davlat Pedagogika Universiteti "Maxsus pedagogika" kafedrası (PhD)
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.052>*

Annotatsiya. Ushbu maqolada kadrlar tayyorlash masalasi hozirgi kundagi dolzarb muammolardan biri ekanligi haqida bayon etilgan. Ta'lim tizimiga berilayotgan e'tibor, xorijiy tajribalar asosida texnik yechimlar masalasi tahlil qilingan. Yangilanayotgan o'qituvchi mavqeyi masalasi, respublika ta'lim tizimining ahvoli, tizimini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari ko'rsatib o'tilgan.

Tayanch so'zlar: ta'lim, pedagog, kadr, innovatsiya, metod, uslub, yo'nalish, jarayon, ko'nikma, malaka

ПОДГОТОВКА ПЕДАГОГИ ДЛЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ КАК ОГРОМНАЯ ПРОБЛЕМА

*Юнусова Хусноры Шухрат кизи,
Чирчикский государственный педагогический университет, кафедра «Специальная педагогика» (PhD)*

Аннотация. В данной статье указано, что вопрос подготовки кадров является одной из актуальных проблем. Уделено внимание системе образования, проанализирован вопрос технических решений на основе зарубежного опыта. Показан вопрос обновленного статуса учителя, состояние системы образования республики, а также основные направления развития системы.

Ключевые слова: образование, педагог, кадры, инновация, метод, метод, направление, процесс, умение, квалификация.

TRAINING OF TEACHERS FOR THE EDUCATION SYSTEM AS A HUGE PROBLEM

*Yunusova Xusnora Shukhrat kizi,
Chirchik State Pedagogical University, Department of «Special Pedagogy» (PhD)*

Annotation. This article states that the issue of personnel training is one of the current problems. The attention paid to the education system, the issue of technical solutions based on foreign experiences was analyzed. The issue of the updated status of the teacher, the state of the republic's education system, and the main directions of system development are shown.

Key words: education, pedagogue, personnel, innovation, method, method, direction, process, skill, qualification.

Kirish. Bugungi kunda mamlakatimizda ta'lim tizimida qator islohotlar amalga oshirilmoqda. Ushbu islohotlar asosida jamiyatda o'qituvchilik kasbining mavqeini yanada mustahkamlash, sohaga ilg'or xorijiy tajribalar va innovatsiyalarni jalb qilish, ta'lim, fan, ishlab chiqarish izchilligini ta'minlash, ta'limning asosiy va yordamchi tuzilmalarini zamonga mos holda takomillashtirish, ta'lim jarayonida o'zini namoyon qila olgan o'quvchilar bilan ish tizimini rivojlantirish kabi yo'nalishlarni qamrab olgan.

Bugungi kunga kelib, jahonda yangiliklarga va asl texnologik yechimlarga bo'lgan talab tobora ortib bormoqda. Shuni inobatga olgan holda, integratsiyalashuv jarayonining yangi, zamonaviy usullaridan biri sifatida ommalashib borayotgan klaster yondashuvining ilmiy-pedagogik jihatlarini tahlil qilish, uning samarador usul ekanligini ilmiy-nazariy

asoslab berish, amaliyotga joriy etish yo'llari bo'yicha takliflar ishlab chiqish bugungi kun pedagogikamizning bosh masalalaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Bu borada xorijiy tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan tizimli ishlar ushbu tushuncha muayyan subyektlarning o'zaro hamkorlik aloqalarini tizimli shakllantirish va ma'lum maqsadlarga erishish yo'lida birgalikda faoliyat yuritadigan yagona tashkiliy tuzilmaga birlashishini anglash jarayonini takomillashtirishni ko'rsatmoqda.

Respublikamiz oliy ta'lim tizimida fanlarni o'qitish jarayoniga jahonning ilg'or tajribalarini joriy etish, uzluksiz ta'lim tizimida o'zaro manfaatdor hamkorlikni kuchaytirish bo'yicha, maqsadlarni integratsiyalashtirish, ta'lim jarayoniga innovatsion texnologiyalarni joriy etishning me'yoriy asoslari yaratildi. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi"da "Fan, ta'lim, ishlab chiqarish integratsiyasi asosida turli ta'lim xizmatlari sifatini takomillashtirish, ta'lim mazmunini individuallashtirish, variativlashtirish" ustuvor vazifalar sifatida belgilab olindi [3].

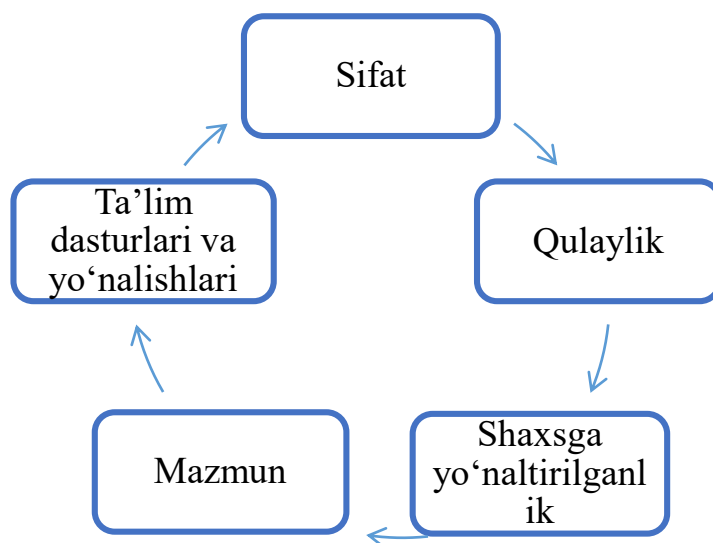
O'zbekiston Respublikasining ta'lim sohasidagi davlat siyosati umuminsoniy qadriyatlarining ustuvorligi tamoyillari, inson huquqlari, ta'limning gumanistik mohiyati, har kimning bilim olishga bo'lgan konstitutsiyaviy huquqlarining kafolatlanishi, ta'lim olishdan teng huquqlilikdan foydalanishga tayanadi [1].

Ta'limni rivojlantirish ustuvor yo'nalishlari etib quyidagilar belgilangan: ta'lim sohasida fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarining kafolanishi; ta'lim olishda tenglik, shu jumladan, rivojlanishida maxsus psixofizik xususiyatlari bo'lgan shaxslarga, ularning sog'lig'i va bilim qobiliyatlariga muvofiq, asosiy ta'limning barcha darajalarida va qo'shimcha ta'lim olishda shart-sharoitlar yaratish; rivojlanishida maxsus psixofizik xususiyatlari bo'lgan shaxslarga maxsus ta'lim olish uchun maxsus shart-sharoitlar yaratish va ularga korrektsionalovchi- pedagogik ko'mak berish; shaxsning ta'limga bo'lgan ehtiyojlarini, shuningdek shaxsni shakllantirishda, malakali kadrlarni tayyorlashda jamiyat va davlatning ehtiyojlarini qondirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish [1].

O'zbekiston Respublikasida ta'lim sohasining rivojlanishi davlat siyosati umuminsoniy qadriyatlarining ustuvorligi tamoyillari, inson huquqlari yuqori darajada ekanligi, ta'limning gumanistik mazmun mohiyati, har bir insonning bilim olishga bo'lgan konstitutsiyaviy huquqlarining ta'minlab berilganligi, ta'lim olishdagi teng huquqlilikning kafolatlanishiga tayanadi [2].

Ta'lim sohasini rivojlantirish ustuvor yo'nalishlari quyidagilar hisoblanadi: ta'lim sohasidagi fuqarolarning huquq, erkinliklari va qonuniy manfaatlarining kafolatlanganligi; ta'lim olishdagi tenglik, shu bilan birga, rivojlanishida nuqsoni bo'lgan shaxslarga, ularning sog'lig'i hamda bilim qobiliyatlariga asosan, asosiy ta'limning barcha jabhalarida va qo'shimcha ta'lim olishda shart-sharoitlar yaratilganligi; ruhiy va jismoniy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan shaxslarga maxsus ta'lim olish uchun shart-sharoitlar yaratish va ularga pedagogik-psixologik hamda korreksion ko'mak berish; shaxsning ta'lim olishga bo'lgan ehtiyojlarini, shuningdek shaxsni kamol topishida, yetuk kadrlarni tayyorlashda jamiyat bilan birga davlatning ehtiyojlarini qondirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish [2].

Ta'lim sohasidagi davlat siyosatiga o'z ta'sirini o'tkazuvchi ustuvor yo'nalishlari:

Davlatimiz siyosatining ustuvor yo'nalishi yosh avlodni aqlan teran, jismonan sog'lom, ma'nan yetuk, har tomonlama rivojlangan komil shaxs sifatida voyaga yetkazish hisoblanadi. Buyuk mutafakkir olimlarimizning asarlarni tahlil qilar ekanmiz, ular o'z ma'naviy meroslari orqali imkoniyati cheklangan bolalar ta'lim tarbiyasi mazmun mohiyatining boy metodologik asoslari yaratilganligi fikrimiz dalilidir. Abu Nasr Forobiy, Abu Ali Ibn Sino, Mir Alisher Navoiy [129,130] kabi buyuk mutafakkirlarimizning barchasi jamiyat yaxlit bir butunlik deb qarab, barcha insonlarni teng deb hisoblaganlar. Binobarin, alohida yordamga muhtoj bolalarga ham jamiyatning teng huquqli a'zosi deb ta'lim tarbiya berish hozirgi zamonga o'xshab, XI-XII asrlardayoq buyuk Sharq mutafakkirlarining diqqat markazidan chetda qolmagan. Juda ko'plab mamlakatlarda alohida yordamga muhtoj bolalarga tarbiya berishda kompensator imkoniyatlarga tayanish va ijtimoiy moslashtirishni to'laligicha yo'lga qo'yish maqsadida umumta'lim maktablarida o'qitish davlat siyosati rejasiga kiritildi. Buning natijasida esa 1990-yilda Tailand shahrida Umumjahon Konferensiya bo'lib o'tdi. Bu konferensiyada "Ta'lim hamma uchun" Umumjahon Dekloratsiyasi qabul qilindi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Hozirgi kunda pedagoglarning kasbiy tayyorgarligida kompetentlilik, kontekstlik (mazmun) va shaxsiy-faoliyatli yondashuvlar ustuvor hisoblanadi (A.A.Verbitskiy, O.L.Juk, E.F.Zeyer, I.A.Zimnyaya, D.A.Ivanov, V.A.Kozirev va b.) [125]. Ushbu yondashuvlar doirasida pedagogning inklyuziv ta'limiga tayyorligini shakllantirish mazmuni va vositalari orasida pedagogning o'z faoliyati ma'nosini anglab yetishi bilan bog'liq bo'lgan refleksiv yondashuv muhim rol o'ynaydi. Mazkur yondashuvlar pedagoglarning inklyuziv amaliyotga tayyorligini ta'minlaydigan ilmiy-metodik, tashkiliy-pedagogik va psixologik-pedagogik talablarga eng to'liq javob beradi. Bunda kompetentlilik yondashuvi markaziy yondashuv hisoblanadi. Kompetentlilik yondashuvi bo'lajak va ishlayotgan pedagoglar ta'limi mazmunining bosh elementi bo'lgan har turli masalalarni hal etish va ijtimoiy rollarni va vazifalarni bajarish tajribasini ifodalaydi. Bunday tajriba pedagogda namunalar bo'yicha beriladigan va mashqlar orqali yaxshi o'rganib olinadigan "tayyor" bilimlar va ko'nikmalar asosidagi an'anaviy ko'nikmalar sifatida emas, balki ta'lim oluvchilarni ta'lim jarayonida yaratilgan hayotiy va kasbiy muammolarni o'xshatib takrorlovchi vaziyatlarga jalb qilish orqali ta'limning faol shakllari va metodlari hisobiga shakllanadi".

O'quv-tarbiyaviy jarayon samaradorligi-rentabelligini oshirish, global axborot

jamiyatida ildamlangan o'qitishni va ma'lumot olish uchun teng imkoniyatlarni ta'minlashning eng optimal yo'llaridan hisoblanib, o'quv muhitini axborotlashtirish, qulaylashtirish va jozibadorlashtirishdir. Shunday ekan, nima qilsa, ta'lim sifati oshadi, uning imkoniyatlari ta'lim oluvchilar ehtiyojlariga yo'naltiriladi? yoki ta'limning qaysi komponentida bo'shliq borki, uni zararsiz manfaatlar kesishuvida bartaraf etish mumkin? kabi savollar yechimiga bag'ishlangan tadqiqotlar zamonaviy pedagogikada ahamiyatli sanalmoqda. Aynan shu maqsadni ko'zlagan holda Chirchiq davlat universitetida "Pedagogik ta'lim innovatsion klasteri" bosh ilmiy mavzu doirasida "O'quv muhiti rentabelligini oshirish va baholashning innovatsion-pedagogik instrumentlari" mavzusida tadqiqot olib borilmoqda.

Rentabellik (nemis tilidan olinga bo'lib, "rentabel"-daromadli, foydali) korxona yoki tadbirkorlikning daromaddorligi, samaradorligi, mikroiqtisodiyotda iqtisodiy faoliyatning samaradorligini baholashda qo'llaniladigan tushuncha sifatida iste'molda foydalaniladi. Ya'ni rentabellik korxona yoki tadbirkorlik faoliyatining moliyaviy natijalarini baholashda qo'llaniladigan asosiy ko'rsatkichdir. Rentabellik biror harakatdan foyda olib ishlashning qiyosiy, ya'ni sarf-harajatlarga nisbatan aniqlanadigan ko'rsatkichi bo'lib, raqamli natijalar bilan ifodalanadi. Odatda bajarilgan ish harakatlari, ketgan energiya quvvati natijalar qo'lga kiritilgan paytgacha ketgan vaqt sarfi qiyoslangan holda samaradorlik baholanadi. Ta'lim jarayonida bu tushunchani qo'llashga ehtiyoj, asosan, ta'lim muassasasi jozibadorligini oshirish uchun qanday parametrlar bo'yicha ish tashkil etish kerak?-degan savolning yechimini topish jarayonida yuzaga keldi. Bizning tadqiqotimiz oliy ta'lim muassasasi reytingini oshirish hamda unda o'qishistagini bildirgan xohlovchilarni ko'paytirish va albatta, bitiruvchilarning samarali faoliyatlari orqali buyurtmachilarni jalb qilish mexanizmlarini joriy etishga qaratildi.

Xulosa. Tadqiqot davomida rentabellikning ta'lim jarayoniga qanchalik mosligi manbalar tahlili orqali o'rganildi. Bu tushunchaning iqtisodiyot sohasidagi ahamiyati aniqlangandan so'ng, ta'lim xizmatlarini klasterizatsiyasida ham to'laqonli va haqli o'rinni egallashi lozim bo'lgan kategoriya darajasida joriylanishi mumkin degan xulosaga kelindi. Shu sababli sifat, imij yoki jozibadorlik kabi tavsiflarga qo'shimcha ravishda, ta'lim-tarbiya amaliyotiga mutlaqo boshqacha ta'rif qo'llanilishi mumkin. Rentabellik eng avvalo, sifatli kadr orqali amalga oshadi. Chunki hozirgi vaqtda ta'lim xizmatlari diversifikatsiyasi kuchaygan davrda pedagoglardan nafaqat ixtisoslik darajalari, balki mutaxassisning raqobatbardoshligini oshiradigan muayyan kasbiy muhim sifatlar-yangi texnologik vositalarni o'zlashtirish va qo'shimcha ixtisoslikni egallash ko'nikmasi hamda kasbiy mobillik malakalari talab etilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr. O'RQ-637-son <https://lex.uz/docs/5013007>

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" PF-60-son farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son farmoni <https://lex.uz/docs/3107036>

Qodirova F.U., Yunusova X.Sh., Abdullayeva G.S., Dehqonova M.G'. Capabilities of the cluster environment in the training of teachers for inclusive education // An Interdisciplinary Journal of Neuroscience and Quantum Physics, NeuroQuantology

ИССЛЕДОВАНИЕ УРОВНЯ СФОРМИРОВАННОСТИ КРЕАТИВНОЙ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ДИРЕКТОРОВ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Закирова Мадина Ринатовна,

Доцент кафедры «Информационно-образовательные технологии», PhD

Ташкентский университет информационных технологий имени Мухаммада аль-Хоразмий

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.053>

Аннотация. В работе исследуется креативная информационно-коммуникационная компетентность директоров общеобразовательных школ в условиях современного информационного общества. С использованием специально разработанной анкеты проводится анализ уровня сформированности данной компетентности среди 102 директоров общеобразовательных школ в Республике Узбекистан. Результаты исследования указывают на преобладание низкого и среднего уровня креативной информационно-коммуникационной компетентности среди директоров. Заключение исследования предлагает рекомендации по улучшению программ повышения квалификации для руководящих кадров образования с целью развития креативности и эффективного использования информационных технологий в управлении образовательными учреждениями. Эти меры направлены на повышение качества образования и адаптацию его к современным требованиям информационного общества.

Ключевые слова: ИКТ, креативность, информационно-коммуникационная компетентность, профессионально-управленческая компетентность, управление, школа, директор школы.

RESEARCH OF THE LEVEL OF FORMATION OF CREATIVE INFORMATION- COMMUNICATION COMPETENCE OF DIRECTORS OF SECONDARY SCHOOLS IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Zakirova Madina Rinatovna,

PhD, Associate Professor of the Department of Information and Educational Technologies,

Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-Khwarizmi

Abstract. The article examines the creative information-communication competence of directors of secondary schools in the conditions of the modern information society. Using a specially developed questionnaire, an analysis of the level of development of this competence is carried out among 102 directors of secondary schools in the Republic of Uzbekistan. The results of the research indicate the predominance of low and medium levels of creative information-communication competence among directors. The conclusion of the research offers recommendations for improving professional development programs for educational managers in order to develop creativity and the effective use of information technology in the management of educational institutions. These measures are aimed at improving the quality of education and adapting it to modern requirements of the information society.

Keywords. ICT, creativity, information-communication competence, professional and managerial competence, management, school, school director.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI UMUMIY TA'LIM MAKTABI DIREKTORLARINING KREATIV AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH DARAJASINI O'RGANISH

Zakirova Madina Rinatovna,

Muhammad al - Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti, "Axborot ta'lim texnologiyalari", kafedrasida dotsenti (PhD)

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy axborot jamiyati sharoitida umumta'lim maktablari direktorlarining kreativ axborot-kommunikatsiya kompetensiyasi o'rganiladi. Maxsus ishlab chiqilgan anketadan foydalanib, O'zbekiston Respublikasidagi 102 ta umumta'lim maktablari direktorlari o'rtasida ushbu kompetensiyaning rivojlanganlik darajasi tahlili o'tkazilmoqda. Tadqiqot natijalari direktorlar orasida past va o'rta darajadagi kreativ axborot-kommunikativ kompetensiyaning ustunligini

ko'rsatadi. Tadqiqot xulosasida kreativlikni rivojlantirish va ta'lim muassasalarini boshqarishda axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish maqsadida ta'lim yetakchiligining malaka oshirish dasturlarini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar berilgan. Mazkur chora-tadbirlar ta'lim sifatini oshirish va axborot jamiyatining zamonaviy talablariga moslashtirishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: AKT, kreativlik, axborot-kommunikatsiya kompetensiyasi, kasbiy va boshqaruv kompetensiyasi, boshqaruv, maktab, maktab direktori.

Введение. В настоящее время в Республике Узбекистан активно проводится процесс модернизации народного образования, направленный на улучшение управления образовательным процессом с использованием инновационных и информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). Этот процесс ставит перед директорами общеобразовательных школ задачу повышения качества образования. Одним из ключевых факторов в решении этой проблемы является высокий уровень профессионально-управленческой компетентности директоров, включая в себя знания в области ИКТ и способность к креативному принятию решений.

Креативная информационно-коммуникационная компетентность, которая представляет собой интеграцию современных ИКТ в профессиональную деятельность директора школы, становится ключевым аспектом успешного управления образовательным процессом. Этот вид компетентности может формироваться как в процессе профессиональной практики, так и в ходе обучения в институтах переподготовки и повышения квалификации.

Цель данной статьи состоит в исследовании уровня сформированности креативной информационно-коммуникационной компетентности у директоров общеобразовательных школ Республики Узбекистан.

Данное исследование направлено на достижение следующих задач:

- определить содержание креативной информационно-коммуникационной компетентности директоров общеобразовательных школ, а также критерии оценки уровня её сформированности;
- выявить уровень сформированности креативной информационно-коммуникационной компетентности директоров общеобразовательных школ Республики Узбекистан на основе специально разработанной анкеты.

Обзор литературы

Информационно-коммуникационная компетентность руководящих кадров в педагогической литературе

Информационно-коммуникационная компетентность как составляющая профессиональной компетентности любого специалиста, в частности, руководителя образовательного учреждения, является основой информационно-управленческой деятельности – одного из основных видов деятельности в информационном обществе.

В современных педагогических исследованиях выделяются два подхода к проблеме формирования информационно-коммуникационной компетентности специалиста: первый рассматривает информационно-коммуникационную компетентность как часть общей культуры [1,2], второй связывает её с профессиональной компетентностью специалиста [3].

Мы в своем исследовании придерживаемся второго подхода, так как он более глубоко и полно учитывает профессионально-управленческую деятельность директора общеобразовательной школы и рассматривает:

предмет управления как управленческие отношения, реализуемые в информационных связях; разработку, принятие и осуществление управленческого решения как основного инструмента управляющего воздействия, применяемого директором школы;

процесс управления, состоящий в сборе, переработке информации и ее передача в центры принятия решений.

Исследование Sun, Y. and F. Gao. [4] показало, что школьное руководство имеет решающее значение в реформе по внедрению ИКТ в школы. Исследование Vlachopoulos, D. and D. Pitsiavas [5] также показало, что отношение директоров школ к использованию ИКТ значительно влияет на их включение в повседневную практику школы.

Nagar, M. A. K., L. A. Rahoo, H. A. Rehman, and S. Arshad [6] изучили взгляд директоров на информационные системы управления для повышения эффективности своей управленческой работы. Но при этом ими указывается, что информационно-коммуникационная компетентность

директоров при этом должна быть на высоком уровне.

Таким образом, обзор литературы подчеркивает значимость информационно-коммуникационной компетентности директоров школ в контексте современных требований к управлению образовательными учреждениями.

Креативность в педагогической литературе

В педагогической литературе современные исследования активно обращают внимание на креативность как ключевой аспект интеллектуального развития. Ученые, такие как М.М.Акешова [7], М.А.Холодная [8] определяют креативность как творческая интеллектуальная способность, в том числе способность привносить нечто новое в опыт, способность порождать оригинальные идеи в условиях разрешения и постановки новых проблем, способность осознавать пробелы и противоречия, а также формулировать гипотезы относительно недостающих элементов ситуации, способность отказываться от стереотипных способов мышления.

При этом, анализ педагогической литературы показывает, что креативность может быть развита в различных образовательных контекстах, включая общеобразовательные учреждения, высшие учебные заведения и систему повышения квалификации. Вопросы развития креативности в рамках системы повышения квалификации были рассмотрены Ф.М.Закировой и Ш. Позыловой [9] (повышение квалификации учителей информатики). Е.П.Ильин указывает, что для развития креативности необходимо «сочетание как условий окружающей среды, так и когнитивных, личностных и мотивационных ресурсов человека» [14].

Мы в своем исследовании предполагаем, что развивать креативность директоров школ можно и нужно в рамках курсов переподготовки и повышения квалификации работников системы народного образования. Однако, учитывая современные требования к образованию, особое внимание следует уделить аспектам информатизации образования при развитии креативности директоров школ [10,11].

2.3. Креативная информационно-коммуникационная компетентность директора общеобразовательной школы

Креативная информационно-коммуникационная компетентность директора общеобразовательной школы становится ключевым элементом в условиях информатизации образования. Эта компетентность не только предполагает знание и понимание современных информационно-коммуникационных технологий, таких как Интернет, электронная почта и автоматизированные системы управления, но и активное использование их в управленческой деятельности.

Директор школы играет ключевую роль в формировании информационно-образовательной среды учебного заведения. Для этого необходимо не только обладать знаниями и умениями, но и способностью мотивировать себя и других на использование современных ИКТ. Эта способность называется креативной информационно-коммуникационной компетентностью [12,13].

В исследовании креативная информационно-коммуникационная компетентность рассматривается как базовая составляющая профессионально-управленческой компетентности директора школы и стержнем инновационной управленческой культуры. Она представляет собой интегративное качество личности, представляющее собой совокупность не только знаний и умений, но и опыта, мотивации и творческого отношения к информационно-аналитической деятельности, необходимое для эффективной работы с информацией на основе использования современных информационно-коммуникационных технологий для решения профессионально-управленческих задач в ходе выполнения таких функций управления, как планирование, организация, мотивация и контроль.

Таким образом, развитие креативной информационно-коммуникационной компетентности является важным аспектом подготовки директоров школ к современным вызовам в образовании

Методология.

Эксперимент по определению содержания креативной информационно-коммуникационной компетентности руководящих кадров системы образования и по выявлению уровня её сформированности у директоров общеобразовательных школ Республики Узбекистан проходил в Институте переподготовки и повышения квалификации Института переподготовки и повышения квалификации руководителей и специалистов системы народного образования имени А. Авлони.

В исследовании респондентами явились директора общеобразовательных школ Республики Узбекистан женского и мужского пола со стажем профессионально-управленческой деятельности от 1 года до 30 лет. Выборка составила 102 директора школ.

В ходе проведения исследования использовалась специально разработанная на основе Международных исследований по информационной грамотности и информационно-коммуникационной компетентности (ЮНЕСКО) «Анкета для директора школы», включающая в себя вопросы по выявлению знаний (когнитивный компонент), умений (деятельностный компонент) и мотивации (мотивационный компонент) по креативному использованию современных ИКТ в профессионально-управленческой деятельности.

Дискуссия и результаты.

В результате изучения литературы по проблеме исследования было определено содержание креативной информационно-коммуникационной компетентности директора общеобразовательной школы, в которое включены когнитивный, деятельностный и мотивационный компоненты. В ходе анализа знаний и умений директоров школ было выявлено, что они владеют основами работы на компьютере и в сети Интернет. Исходя из этого, в определении содержания компетентности был сделан упор на знание и умение использования современных сетевых сервисов для формирования и развития информационно-образовательной среды школы, а именно:

когнитивный компонент - знание сетевых сервисов, структуры и принципов формирования информационно-образовательной среды школы;

деятельностный компонент - умение управлять информационными потоками с помощью современных сетевых сервисов, организовать индивидуальную и коллективную деятельность на основе современных сетевых технологий, формировать и развивать информационно-образовательную среду школы, автоматизировать различные процессы в школе;

мотивационный компонент - интерес к овладению современными ИКТ; отношение к инновациям в сфере ИКТ и к креативным методам; потребность и готовность в получении и расширении знаний с помощью ИКТ.

Уточненное содержание креативной информационно-коммуникационной компетентности директора общеобразовательной школы позволило разработать специальную анкету для директора школы, состоящая из трех частей. Первая часть анкеты собирает информацию о знаниях в области современных ИКТ и принципах формирования информационно-образовательной среды школы (вопрос № 1,2,3). Вторая часть анкеты содержит информацию об опыте профессионально-управленческой деятельности директора в едином информационно-образовательном пространстве (вопросы № 4-7). Третья часть анкеты направлена на выяснения мотивов и креативного отношения директора к использованию инноваций в области ИКТ (вопросы № 8,9,10).

В результате изучения креативной информационно-коммуникационной компетентности директора общеобразовательной школы нами выделены три уровня её сформированности: низкий, средний и высокий уровень.

На основе разработанной анкеты было организовано исследование уровня сформированности креативной информационно-коммуникационной компетентности директоров 102 общеобразовательных школ Республики Узбекистан (табл.1).

Таблица 1.

№	Вопрос
1.	Выделите сетевые сервисы? • Телефон • Электронная почта • Телеграмма • LMS системы • FTP-серверы • IP-телефония • IRC (чат) • ICQ
2.	Выделите структурные элементы информационно-образовательной среды школы: • Компьютерные средства • Средства коммуникации • Электронные информационно-образовательные ресурсы • Учителя • Учащиеся • Родители
3.	Знаете ли Вы принципы формирования информационно-образовательной среды? • Нет • Да. Перечислите их.
4.	Имеется ли сайт Вашей школы? • Если да, то напишите её URL-адрес. • Если нет, то почему?
5.	Какими образовательными порталами как с источниками ресурсов и нормативных документов Вы пользуетесь? • Региональный уровень (lex.uz, norma.uz) • Глобальный уровень (ru, com, net)
6.	В контексте профессионально-управленческой деятельности Вы используете: • Офисные программы • Системы управления базами данных • Браузер • Электронная почта • Видеоконференции • Телеконференции • Облачные хранилища
7.	Назовите использующиеся в Вашей школе автоматизированные системы управления для: • планирования работы, • организации учебного процесса; • кадрового учета; • делопроизводства; • финансовой деятельности; • мотивации.
8.	Какова Ваша роль в процессе информатизации школы? • Никакая • Я только директор • Контролирующая • Главная
9.	Если Вы услышали про информацию, полезную для Вашей школы, что Вы предпримите? • Запишу и забуду • Найду и прочитаю • Найду, расскажу другим • Найду, изучу и использую
10.	Дайте предложения для развития единого информационно-образовательной среды?

Анализ данных анкетирования позволил сделать следующие выводы.

Директора школ с высоким уровнем креативной информационно-коммуникационной компетентности характеризуются:

- системными знаниями о сетевых сервисах, структуре и принципах формирования информационно-образовательной среды школы (6 %);
- умениями, приобретающими характер осознанного, результативного действия, проявляющимися в типовых и нетиповых ситуациях в коммуникации с другими субъектами образовательного процесса; для них характерны умения организовать коллективную информационную деятельность; активного участие в формировании информационно-образовательной среды школы и автоматизации процессов управления в школе (9 %);
- высокой мотивацией к использованию современных ИКТ, профессиональным интересом к инновационным процессам, инициативность и оригинальность идей (23%).

Руководители со средним уровнем креативной информационно-коммуникационной компетентности характеризуются:

- неполными знаниями о сетевых сервисах, структуре и принципах формирования информационно-образовательной среды школы (54 %);
- умениями, проявляющиеся в типовых управленческих ситуациях по аналогии и применением стандартных ИКТ в коммуникации с другими субъектами образовательного процесса; для них характерны умения организовать индивидуальную информационную деятельность; пассивное участие (по указанию сверху) в формировании информационно-образовательной среды школы и автоматизации процессов управления в школе (69 %);
- проявляют интерес к инновационным процессам в сфере ИКТ, но не инициативны, оригинальных идей не дают (40%).

Руководители с низким уровнем креативной информационно-коммуникационной компетентности характеризуются:

- неполными знаниями о некоторых сетевых сервисах, структуре и некоторых принципах формирования информационно-образовательной среды школы (40 %);
- умениями, проявляющиеся в типовых управленческих ситуациях по аналогии и применением стандартных ИКТ совместно с помощником; не умеет эффективно организовать индивидуальную и коллективную информационную деятельность; пассивное участие (по указанию сверху) в формировании отдельных элементов информационно-образовательной среды школы и автоматизации процессов управления в школе (22 %);
- низкий интерес к инновационным процессам в области ИКТ, не инициативны, не оригинальны (37%).

Таким образом, из анализа данных анкетирования видно, что идет явное преобладание низкого и среднего уровня сформированности креативной информационно-коммуникационной компетентности у директоров общеобразовательных школ.

Заключение. Результаты исследования подчеркивают важность формирования креативной информационно-коммуникационной компетентности у директоров общеобразовательных школ в контексте современных вызовов образования. С учетом растущей роли информационных технологий, удовлетворение образовательных потребностей в высокотехнологичной экономике требует от руководителей школ уверенного владения современными ИКТ.

Определенные в ходе исследования компоненты креативной информационно-коммуникационной компетентности – знаниевый, деятельностный и мотивационный – выступают важным фундаментом для развития данной компетенции у директоров школ.

Разработанная анкета и проведенное анкетирование позволили оценить текущий уровень сформированности креативной информационно-коммуникационной компетентности директоров общеобразовательных школ и выявить преобладание низкого и среднего уровня креативной информационно-коммуникационной компетентности директоров общеобразовательных школ Республики Узбекистан.

Для повышения уровня сформированности креативной информационно-коммуникационной компетентности директоров общеобразовательных школ рекомендуется обновление программ курсов переподготовки и повышения квалификации руководителей образовательных учреждений. В этих программах следует уделить больше внимания темам, связанным с развитием креативности и эффективным использованием современных информационных технологий в

образовательном процессе. Такой подход поможет увеличить уровень креативной информационно-коммуникационной компетентности у директоров школ и повысить качество образования в целом.

Литература:

Зимняя И. А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании / И. А. Зимняя; Исслед. центр пробл. качества подгот. специалистов. Москва, 2004. 38 с.

Хуторской А. В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты. URL: <http://www.eidos.ru/news/compet.htm>.

Тришина С. В. Информационная компетентность специалиста в системе дополнительного профессионального образования / С. В. Тришина, А. В. Хуторской // Эйдос: интернет-журнал. 2004. 22 июня. URL: <http://www.eidos.ru/journal/2004/0622-09.htm>.

Sun, Y. and F. Gao. 2019. «Exploring the Roles of School Leaders and Teachers in a School-Wide Adoption of Flipped Classroom: School Dynamics and Institutional Cultures.» *British Journal of Educational Technology* 50 (3): 1241-1259. doi:10.1111/bjet.12769.

Vlachopoulos, D. and D. Pitsiavas. 2016. «The Digital Profile of Primary School Principals: Achieving Effective Educational Administration through ICT.» *International Journal of Educational Organization and Leadership* 23 (3): 17-28.

Nagar, M. A. K., L. A. Rahoo, H. A. Rehman, and S. Arshad. 2019. Education Management Information Systems in the Primary Schools of Sindh a Case Study of Hyderabad Division. doi:10.1109/ICETAS.2018.8629249.

Акешова М.М., Акешова Н.М., Сеитбеккызы А.С. Психолого-педагогические основы развития креативности // Наука и мир. – 2016. - №2. – Т.3. – С.37-38. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=25688672>

Холодная М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования. Монография. - СПб.: Питер, 2002. - 272 с. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=18805712>

Zakirova, F.M., Pozilova, S.K. Creative learning within professional development courses for IT-teachers of higher educational institutions. *Novosibirsk State Pedagogical University Bulletin* 8(3), pp. 23-36. DOI: <https://doi.org/DOI 10.15293/2226-3365.1803.02>

M. Zakirova, «To The Problem Of Forming Creative Information-Communication Competence Of The Principal Of General Education School,» 2019 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT), Tashkent, Uzbekistan, 2019, pp. 1-4, doi: 10.1109/ICISCT47635.2019.9012061.

Zakirova M. ON THE ISSUE OF FORMING OF INNOVATIVE INFORMATION AND MANAGEMENT ENVIRONMENT OF THE SECONDARY GENERAL EDUCATIONAL SCHOOL // *Sciences of Europe*. 2023. №109. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/on-the-issue-of-forming-of-innovative-information-and-management-environment-of-the-secondary-general-educational-school> (дата обращения: 29.02.2024).

Закирова М. Р. Профессионально-управленческая компетентность директора средней общеобразовательной школы и её специфика // XXVIII Международная научно-практическая телеконференция «Advances in Science and Technology»//Москва. – 2020. – С. 18-20.

Закирова, М. Р. Формирование инновационной информационно-управленческой среды средней общеобразовательной школы как элемент электронной образовательной среды / М. Р. Закирова // Интернет-технологии в образовании : сборник материалов XIX Всероссийской научно-практической конференции, Чебоксары, 17–20 мая 2022 года. – Чебоксары: Чувашский государственный педагогический университет им. И.Я. Яковлева, 2022. – С. 93-100. – EDN AJXKDL.

Ильин Е. Психология творчества, креативности, одаренности. - СПб: Питер, 2012. - 448 с. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=25320341>

ПОДГОТОВКА ПЕДАГОГОВ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ К ОЗДОРОВИТЕЛЬНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ РАБОТЕ С ДЕТЬМИ

Захидова Дильфуза Абдухалиловна,
Кандидат педагогических наук. Университет Пучон.
Факультет «Дошкольное образование»
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.054>

Аннотация. Только здоровый ребенок с удовольствием включается во все виды деятельности, он жизнерадостен, оптимистичен, открыт в общении со сверстниками и педагогами. Это залог успешного развития всех сфер личности, ее свойств и качеств.

Ключевые слова. Здоровье, дошкольное образование, ребенок, педагог, валеология, развития, воспитания, благополучия.

MAKTABGACHA TA'LIM PEDAGOGLARINI BOLALAR BILAN OLIB BORILADIGAN TA'LIMIY-SOG'LOMLASHTIRISH ISHLARIGA TAYYORLASH

Zohidova Dिल्фуза Abduxalilovna,
Pedagogika fanlari nomzodi. Bucheon universiteti. Maktabgacha ta'lim fakulteti.

Annotatsiya. Faqat sog'lom bolagina barcha turdagi faoliyatda bajonidil qatnashadi, u quvnoq, optimist, tengdoshlari va tarbiyachilari bilan mulohazada ochiq. Bu shaxsning barcha sohalarini, uning xususiyatlari va fazilatlarini muvaffaqiyatli rivojlantirishning kalitidir.

Kalit so'zlar. Salomatlik, maktabgacha ta'lim, bola, o'qituvchi, valeologiya, rivojlanish, ta'lim, muvaffaqiyat.

PREPARATION OF PRESCHOOL EDUCATION TEACHERS FOR HEALTH AND EDUCATIONAL WORK WITH KIDS

Zakhidova Dिल्фуза Abdukhalilovna,
Candidate of Pedagogical Sciences. Bucheon University. Faculty of Preschool Education.

Annotation. Only a healthy child is happy to participate in all types of activities; he is cheerful, optimistic, and open in communication with peers and teachers. This is the key to the successful development of all spheres of personality, its properties and qualities.

Keywords. Health, preschool education, child, teacher, valeology, development, education, well-being.

Введение. Здоровье, по определению всемирной организации здравоохранения, - это "состояние полного физического, душевного и социального благополучия, а не только отсутствие болезней и физических недостатков". Здоровье как основа жизнедеятельности человека представляет собой сложный, многоуровневый феномен, включающий в себя физиологический, психический, социальный и педагогический компоненты. Последний из них, понимаемый как формирование у человека индивидуального способа здорового образа с самого раннего детства, по мнению академика И.И. Брехмана, имеет определяющее значение. Этим объясняется выделение в области научного валеологического знания – направления обозначаемого как педагогическая валеология.

Анализ литератур. По мнению, В.Т. Кудрявцев педагогическая валеология рассматривает здоровье не как сиюминутное «состояние благополучия», что характерно для медицины, а «как вектор полноценного и неосложненного развития ребенка» Введению научных сведений о здоровье ребенка в систему общепризнанных педагогических воззрений способствуют идеи целостности природы здоровья человека, ценностного отношения к здоровью, зависимости здоровья, прежде всего, от образа жизни, а также идея самосовершенствования, принципиальная возможность не только укрепления, но и формирования здоровья.

По исследованиям ряд авторов (Абдулахамидова Б. Н., Апанасенко Г. Л., Билич Г. Л., Назарова Л. В., Дубровский В. И.), валеологическое воспитание, формирующее валеологическую грамотность человека, включает в себя:

1. Воспитание гражданской ответственности перед семьей, обществом, коллективом, страной;
2. Воспитание профессиональной потребности правильно, грамотно применять соответствующие знания, умения и навыки, стремления к предвидению последствий нарушения кодекса здоровья для нормального функционирования организма;
3. Воспитание валеологической культуры, сохранение, укрепление и ведение здорового образа жизни;
4. Выработку валеологического мышления и сознания как способности критически осмыслить динамическую ситуацию взаимоотношений между людьми, обществом, природой в целях принятия правильных решений.

Процесс формирования валеологической грамотности базируется на педагогических основах валеологического образования. Под педагогическими основами мы понимаем те структурные компоненты, которые обеспечивают эффективность процесса валеологического образования на практике.

Грамотности через призму валеологического образования, можно утверждать о наличии в педагогике процесса формирования валеологической грамотности, который является одним из предметов изучения педагогической валеологии. Для ранней выработки у людей валеологического мышления и сознания, позволяющее правильно решать все проблемы сохранения и укрепления здоровья без вреда для себя, должны вестись систематические работы по валеологическому образованию и воспитанию. Валеологическое образование, осуществляемое на разных уровнях и с людьми разного возраста, составляет систему определенных знаний, умений и навыков. Знания, умения и навыки человека развиваются и совершенствуются всю жизнь. Валеологическое образование имеет своей целью выработать определенное поведение человека, содействовать развитию его валеологической грамотности. Валеологическое образование, направленное на формирование валеологической грамотности у детей, не может достичь своей цели, если не опирается на достижения таких наук, как педагогика, психология, социология и т.д. По данным, Е. Ф. Лунина обучением здоровью должна была заняться педагогическая валеология—наука о формировании здоровья» дающая возможность педагогу приобщать детей к здоровому образу жизни через воспитание и обучение ребенка.

Анализ теории воспитания и образования позволяет говорить о том, что в структуру педагогической валеологии можно включить следующие компоненты:

- валеологическое образование;
- валеологическое обучение;
- валеологическое воспитание.

Все эти компоненты взаимообусловлены, взаимосвязаны и отражают задачи, цели и содержание педагогической валеологии.

Вооружить детей знаниями и умениями, способствующие сохранению и укреплению индивидуального здоровья. Валеологическое воспитание, воздействуя на мотивационную сферу человека, формирует у него потребность вникнуть в содержание этих педагогических понятий, позволяя определить основу формирования валеологической грамотности детей. К ним относятся: валеологическое образование, которое реализуется через процессы валеологического обучения и валеологического воспитания. Они, в свою очередь, формируют валеогенное мышление, способствующее повышению уровня валеоготовности человека. Наличие этих компонентов характеризует валеограмотность, которая способствует становлению валеологической культуры в целом через процесс валеологического образования.

Используется понятие «оздоровительно-образовательная работа» суть которой достаточно полно отражает вопросы образования и оздоровления человека по направлениям: диагностическое, лечебно-профилактическое, просветительно-обучающее и физкультурно-оздоровительное. Именно поэтому под оздоровительно-образовательной работой понимаем комплекс оздоровительных мероприятий гигиенической, лечебно-профилактической, физкультурной, психолого-педагогической, природно-оздоровительной, художественно-эстетической направленности в сочетании с обучением детей сохранению и укреплению своего здоровья и на этой основе позволяющим им осознать значимость и сущность таких оздоровительных мероприятий, особенности их организации и проведения с целью личного оздоровления и

формирования личностно-осознанного отношения к своему здоровью.

Учеными доказано, что здоровье человека только на 7–8% зависит от здравоохранения и более чем наполовину – от образа жизни. Сегодня установлено, что 40% заболеваний взрослых берут свое начало с дошкольного возраста. В этих условиях особенно важной становится задача сохранения и укрепления здоровья детей в процессе дошкольного образования и воспитания. Эта задача должна решаться не только с помощью медицины, но и с использованием педагогических методов, путем внедрения способов и средств неспецифической профилактики заболеваний.

По мнению, Т.А.Тарасова и Л.С.Власова дошкольнику необходимо познать особенности своего организма, возможные патологии здоровья и пути их исправления; основы управления собственным здоровьем и выживания в современных условиях жизни, т.е. уже с раннего возраста ребенок должен стать для себя врачом, психологом, физиологом, учителем, психотерапевтом, тренером. Он должен получить базовые знания, которые помогут ему в дальнейшей жизни. Учиться управлять своим здоровьем следует с самого рождения, и успех такого обучения на начальном этапе зависит от знаний и умений воспитателей и педагогов, которым, к сожалению, еще не хватает соответствующей информации о методах сохранения и защиты здоровья у детей.

Рекомендации. Теоретический анализ и обобщение литературных источников позволяют говорить о причинах, снижающих эффективность профессиональной подготовки специалистов для дошкольных образовательных учреждений по овладению ими педагогическими технологиями здоровье-ориентированного образования. Для совершенствования работы в этом направлении и подготовке высококвалифицированных специалистов необходимо провести ряд работ.

1. Обосновать теоретико-студентов к оздоровительно-образовательной работе с детьми.
2. Раскрыть структуру и содержание процесса подготовки студентов к оздоровительно-образовательной работе с детьми, включающие в себя здоровье ориентированные учебные дисциплины.
3. Разработать технологии управления процессом подготовки студентов к оздоровительно-образовательной работе с детьми в дошкольных образовательных учреждениях.
4. Наполнит новыми современным содержанием педагогические технологии и принципы организации деятельности по подготовке студентов к оздоровительно-образовательной работе с детьми, позволяющие сформировать у них профессиональные знания, умения и личностные качества, необходимые для будущих специалистов дошкольного образования.
5. Увеличивать научных исследований и методических разработок по вопросам здоровье сбережения и здраво творчества, развивать объем и качество знаний о методике организации и проведения такой работы у выпускников будущих специалистов дошкольного образования.
6. Подготовить кадров на внедрение научно-методических подходов к организации работы по сохранению здоровья детей, к созданию здоровье сберегающего образовательного пространства в дошкольном учреждении и семье.

Выводы. Таким образом, выявленные причины, снижающие эффективность образовательного процесса профессиональной подготовки в системе высшего профессионального образования, с одной стороны, обуславливают появление научной проблемы исследования, которая заключается в выявлении теоретических основ, основных тенденций, принципов и психолого-педагогических условий, определяющих эффективность управления процессом подготовки студентов к оздоровительно-образовательной работе с детьми в дошкольных образовательных учреждениях, а с другой – при условии устранения выявленных противоречий станут фактором для полноценной, целенаправленной, системной подготовки специалистов дошкольных образовательных учреждений к оздоровительно-образовательной работе с детьми, а значит, и решением научной проблемы исследования.

Актуально значимым и востребованным сегодня становится поиск средств и методов повышения эффективности оздоровительной работы в дошкольных образовательных учреждениях, создание оптимальных условий для индивидуального развития каждого ребенка. Нельзя забывать, что укрепление здоровья ребенка – это не периодические мероприятия, а идеология воспитания, поведенческая база, которая остается с человеком на всю жизнь.

Решение возникшей научной проблемы исследования возможно и за счет формирования у специалистов дошкольного образования ряда специфических знаний, умений и навыков в

исследуемой нами научной сфере при условии включения в учебные планы специальных здоровьесориентированных дисциплин или включения специальных тем в дисциплины, предусмотренные в государственных образовательных стандартах Узбекистана.

Литература

Абдулахамидова Б. Н. Сущность валеологического сопровождения образовательного процесса в начальной школе // Вопросы гуманитарных наук. М. : Спутник, 2008. С. 184–187.

Апанасенко Г. Л. Валеология: имеет ли она право на самостоятельное существование? // Валеология. 1996. № 2. С. 9–15.

Билич Г. Л., Назарова Л. В. Основы валеологии : учебник. СПб. : Водолей, 1998. 558 с.

Брехман И.И. Валеология – наука о здоровье. Л.:Наука, 2009.

Дубровский В. И. Валеология. Здоровый образ жизни: учебник для студентов пед. вузов и институтов физ. культуры. М. : Флинта; Ritorika-A, 1999.

Лунина Е. Ф. Особенности организации образовательного процесса в учреждении «детский садшкола» с валеологической направленностью автореф. дис. ... канд. пед. наук.– Тюмень, 1997, 18 с.

Тарасова Т.А., Власова Л.С. Я и мое здоровье. Программа, методические рекомендации и практические разработки по воспитанию здорового образа жизни детей дошкольного возраста. — М.: Школьная Пресса, 2009. — 71 с.

13.00.04 – JISMONIY TARBIYA VA SPORT MASHG'ULOTLARI NAZARIYASI VA METODIKASI

KURASHCHILARNING MOSLASHUVIDA ETNOPEDAGOGIK, ETNOPSIXOLOGIK PSIXOFIZIOLOGIK XUSUSIYATLARINI NAZORAT QILISH

Amirov Anvar Saidmurod o'g'li,
O'zbekiston Finlandiya pedagogika instituti
Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi kafedrasasi O'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.055>

Annotatsiya: Kurashchilarning moslashuvida etnopedagogik, etnopsixologik psixofiziologik xususiyatlarini nazorat qilishda etnik pedagogika qobiliyatlarni o'rganishlarni, konfliktli qarama-qarshiliklarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda raqobat faoliyati sharoitida kurashchilar organizmi holatining ichki ko'rinishlarini musobaqa faoliyati sharoitida kurashchilar organizmi holatining etnopsixologik imkoniyatlari va ichki ko'rinishlarini tahlil qiladi. «Sharq-G'arb» va ta'limning ijtimoiy-madaniy «ob'ekti» ning individual farqlari konseptsiyasiga asoslanib, ikkita o'zaro bog'liq, bir-biriga bog'liq bo'lgan protsessual hodisa sifatida qarama-qarshilik jang san'ati jarayonida «men» shaxsining namoyon bo'lishi bilan tadqiqot gipotezasi aniqlanadi: Kurashchining «haqiqiy» va «namunali» holatlarini hisobga olmasdan va muayyan kurashchining individual sport mahoratini oshirish darajasini to'g'rilash uchun mashg'ulot mashqlariga ta'sir ko'rsatadigan muddatli mashg'ulotlarni muayyan kurashchiga xos bo'lgan etnogenetik va etnopsixologik shartlarga asoslangan individual vosita mahoratini shakllantirishning sifat jihatlari e'tibordan chetda qolmoqda. yetakchi kurashchilarning eng samarali hujum usullarini nusxalash uchun xarakterli tendentsiya mavjud, shakllangan individual uslub mahoratining «buzilishi» mavjud garchi kurashchining eng yuqori sport natijalariga erishishda «zaxira salohiyatini» tashkil qiladi.

Kalit so'zlar: Kurashchilar, etnopedagogik, etnopsixologik, psixofiziologik, «Sharq-G'arb» ta'limning ijtimoiy-madaniy «ob'ekti» va «Men» individualligining doimiyligi va o'zgaruvchanligi.

КОНТРОЛЬ ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКИХ, ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ В АДАПТАЦИИ БОРЦОВ

Амиров Анвар Саидмуродович,
Узбекистан Финляндия Педагогический институт
Теория и методика физической культуры отделение инструктор

Аннотация: Изучение этнопедагогических умений в контроле этнопедагогических, этнопсихологических, психофизиологических особенностей в адаптации борцов, внутренних представлений о состоянии организма борцов в условиях соревновательной деятельности с учетом анализируются взгляды на специфику конфликтных противостояний. Опираясь на концепцию индивидуальных различий «Востока-Запада» и социокультурного «объекта» воспитания, оппозиция чан сан как два взаимосвязанных, взаимообусловленных процессуальных явления с проявлением личности «Я» в процессе определена гипотеза исследования: без учета «реальных» и «образцовых» ситуаций борца и влияния тренировочных упражнений на коррекцию уровня совершенствования индивидуального спортивного мастерства конкретного борца. качественные аспекты формирования индивидуальных двигательных навыков, основанные на этногенетических и этнопсихологических условиях, специфичных для конкретного борца, не учитываются. наблюдается характерная тенденция копирования наиболее эффективных приемов нападения ведущих борцов, происходит «нарушение» сформированных навыков индивидуального стиля, хотя это и составляет «резервный потенциал» борца для достижения высших спортивных результатов.

Ключевые слова: Борцы, этнопедагогический, этнопсихологический, психофизиологический, социокультурный «объект» воспитания «Восток-Запад» и постоянство и изменчивость индивидуального «Я».

CONTROL OF ETHNO-PEDAGOGICAL, ETHNO-PSYCHOLOGICAL PSYCHO-PHYSIOLOGICAL FEATURES IN THE ADAPTATION OF WRESTLERS

Amirov Anvar Saidmurodovich,
Uzbekistan-Finland Pedagogical Institute
Department of theory and methodology of physical culture
Instructor

Abstract: The study of ethno-pedagogical skills in the control of ethno-pedagogical, ethno-psychological psycho-physiological features in the adaptation of wrestlers, the internal views of the state of the wrestlers' organism in the conditions of competitive activity, taking into account the specific characteristics of conflict confrontations analyzes the views. Based on the concept of individual differences of the "East-West" and the socio-cultural «object» of education, the opposition jang san as two interrelated, interdependent procedural phenomena With the manifestation of the personality «I» in the process, the research hypothesis is determined: without taking into account the «real» and «exemplary» situations of the wrestler and influencing the training exercises to correct the level of improvement of the individual sports skills of a particular wrestler. qualitative aspects of formation of individual motor skills based on ethnogenetic and ethnopsychological conditions specific to a particular wrestler are neglected. there is a characteristic tendency to copy the most effective attack methods of the leading wrestlers, there is a «disruption» of the formed individual style skills, although it constitutes the «reserve potential» of the wrestler to achieve the highest sports results.

Keywords: Wrestlers, ethno-pedagogical, ethno-psychological, psycho-physiological, socio-cultural «object» of «East-West» education and the permanence and changeability of individuality «I».

Kirish. Moslashuvchan etnik pedagogika qobiliyatlarni o'rganishni o'z ichiga oladi va konfliktli qarama-qarshiliklarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda raqobat faoliyati sharoitida kurashchilar organizmi holatining ichki ko'rinishlarini musobaqa faoliyati sharoitida kurashchilar organizmi holatining etnopsixologik imkoniyatlari va ichki ko'rinishlarini tahlil qiladi. Mashg'ulot jarayoni tashkilotchilarining diqqat markazida :

- + raqobatli kurashning o'zgaruvchan ekstremal dinamik vaziyatlari sharoitida harakat qilish to'g'risida qaror qabul qilish qobiliyati;
- + cheklangan vaqt ichida harakatlarni tartibga solish qobiliyati, operatsion aniqlik va qarorni tanlash tezligi, raqibdan oldin amalga oshiriladigan harakat;
- + gilamdagi vaziyatni tushunish va sport mahoratida raqibdan ustunlikni anglash;
- + mo'ljallangan sport natijasiga erishishda qat'iyatlilik;
- + kurashchining operativ fikrlash yetishmovchiligini muqobil jismoniy sifatlar bilan qoplash qobiliyati (yoki kurashning taktik rejalarini tuzish uchun alohida chidamlilikning sezilarli darajasi); taktik va texnik mahorat darajasini raqibning jismoniy kuchiga qarshi qo'yish va aksincha.

Kurashchining o'ziga xos olib borish uslubining namoyon bo'lishining o'ziga xos xususiyatlarini ochib berish, birinchi navbatda, «men» shaxsi tushunchalarining mohiyatini tushunish vazifasidir. Bir tomondan, bu individual etnik farqlarga ega bo'lgan qobiliyatli odamlarga ob'ektiv ehtiyoj; boshqa tomondan, madaniy an'analarni va individual hayot amaliyotini saqlash va rivojlantirishga (individual ijodkorlik, individual mas'uliyat, individual borliqning o'ziga xosligini anglash zarurligini dolzarblashtirish) Ushbu qoidani tushunish sport musobaqasi predmetining mohiyatini, uning ichki tartibga solish mexanizmlarining protsessual xususiyatlarini va ularning konfliktli jang san'atlari jarayonida shaxs «men»ning namoyon bo'lishiga olib keladigan ta'sirini chuqur o'rganishni talab qiladi.

Birinchi marta Kalmykov S.V. bu muammoni hal qilishga harakat qildi. [1994] etnik guruhlarining madaniyatlararo merosini tahlil qilish uchun asos bo'lgan Sharq-G'arb kontekstida individual farqlar tasnifini ishlab chiqishga asoslangan (sxema). Tahlil shuni ko'rsatdiki, G'arb madaniyatida shaxs «men» eng yuqori va o'zini o'zi ta'minlaydigan qadriyat sifatida qaraladi va konfliktli jang san'atlari jarayonida faoliyatning maqsadi - boshqa sub'ektlar bilan murosasiz qarama-qarshilik orqali o'zini o'zi tasdiqlash individual «men»ga nisbatan salbiy munosabat xarakterlidir, bu faoliyat sub'ekting ma'naviy, axloqiy, psixologik va jismoniy takomillashuviga asosiy to'siq sifatida qaraladi.

SHARQ	G'ARB
1. Individual "men"ga bog'lanishni bartaraf etish, kollektiv ongsiz yoki fazoviy aql bilan birlashish.	1. Yo'naltirilgan ruhiy hayot, shaxs "men"ni atrofidagi amaliy faoliyat.
2. Og'zaki tuzilmalardan tashqariga chiqish, harakatlar uchun ongli motivatsiyaning yo'qligi ("bu harakatni bajaradi").	2. Harakatning so'z-og'zaki motivi ("Men harakat qilaman").
3. Intuitivizm (intuitsiya bilishning yagona ishonchli vositasidir).	3. Ratsionalizm (lot. ratio — aql, aql-idrok)
4. Davomiylilik	4. Liskoetnost
5. Mikro va makrokosmiklarning birligi	5. Inson va tabiatning qarama-qarshiligi ("inson tabiat ustidan")
6. "Harakatdagi tinchlik", "harakat qilmaslik (harakatsizlik orqali harakat)"	6. Faollik, tajovuzkorlik
7. " Muvofiqlik ", kutish	7. Maqsadlilik, iroda
8, O'ta olmaslik, ajralish	8. Emotsionallik.
9. Obrozno-sezgi idrok etish	9. Liskuosivno-mantiqiy fikrlash
10. Traditionalizm ("konservatizm")	10. Radikalizm ("progressivlik")
11. Doira, spiral, to'ldirilgan chiziq	11. To'g'ri chiziq (Konus, piramida)

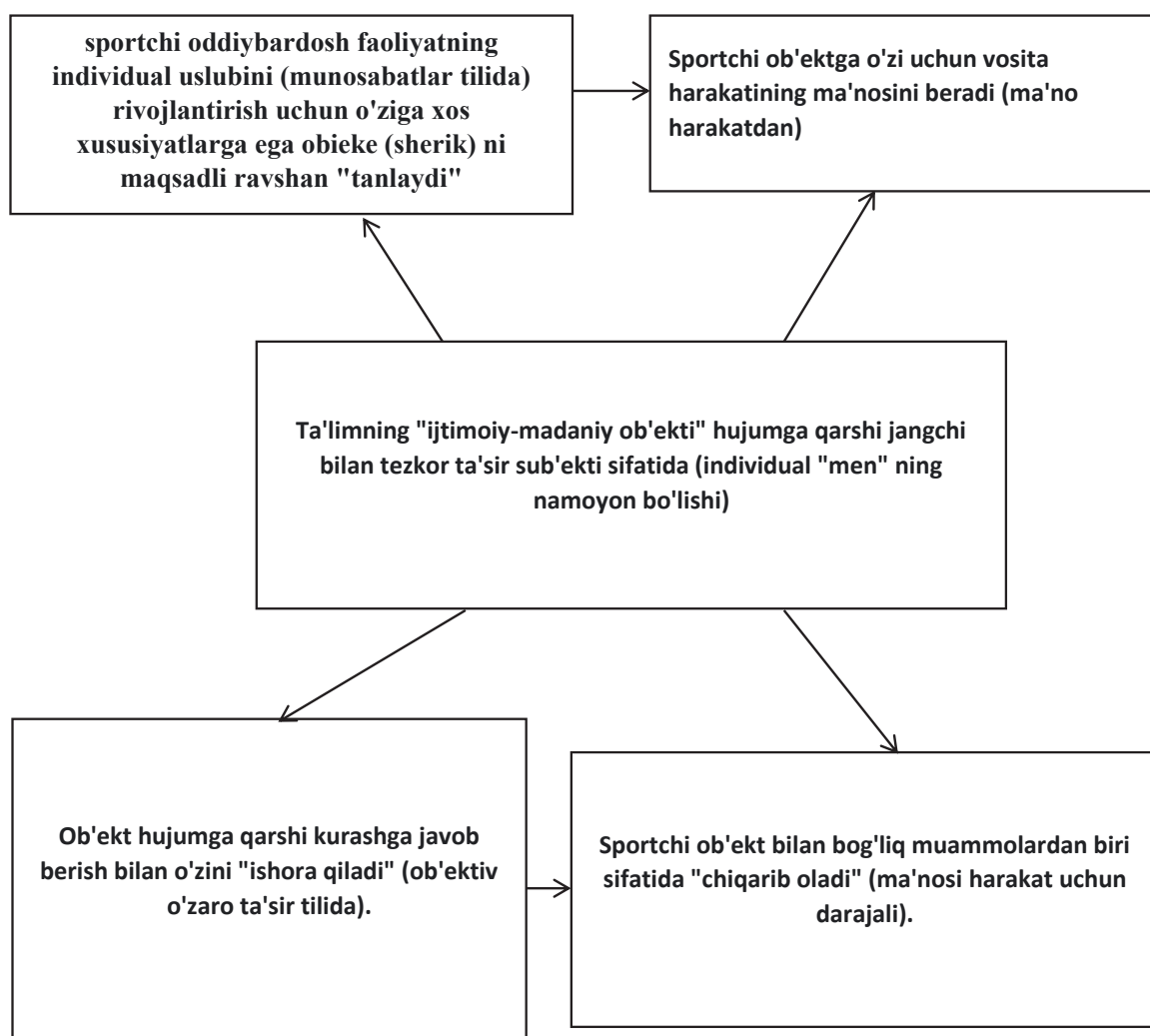
jadvalda "Sharq-G'arb" kontekstida individual farqlarning qiyosiy tasnifi (S.V. Kalmykov bo'yicha, 1994 yil).

Kontekstida individual farqlarning aniqlangan nazariy, uslubiy va amaliy asoslari, birinchi navbatda, ziddiyatli qarama-qarshilik sub'ektining ma'naviy-axloqiy holatini, eng ko'p e'tiborga olish zarurligini talab qiladi. Uning muhim mezonlari - bu individual «men» ga bog'liqlikni yengish darajasidir. Shunday qilib, ta'limning ijtimoiy-madaniy «ob'ekti» jarayonini nazariy izohlash uchun bog'lovchi elementlarni to'ldirish orqali amalga oshiriladi (sxema).

«Sharq-G'arb» va ta'limning ijtimoiy-madaniy «ob'ekti» ning individual farqlari konseptsiyasiga asoslanib, ikkita o'zaro bog'liq, bir-biriga bog'liq bo'lgan protsessual hodisa sifatida qarama-qarshilik jang san'ati jarayonida «men» shaxsining namoyon bo'lishi bilan tadqiqot gipotezasi aniqlanadi:

turli xil ustuvorliklari mavjud bo'lib, ular kurashchilarning xatti-harakatlarining etnospesifik xususiyatlarini rivojlanishini shakllantiradi, bu individual «men» namoyon bo'lishining yaxlit jarayoni natijasini aks ettiradi.

shu jumladan sport faoliyatida;

Sxemada. Tartibga solishning ichki mexanizmlarining protsessual xususiyatlari va ularning «Ijtimoiy-madaniy ob'ekt» bilan to'qnashuv jang san'ati jarayonida shaxsning «men» namoyon bo'lishiga olib keladigan ta'siri (S.M. Dmitriev, 2004 y.)

Sport musobaqasi predmetiga aylanishi jarayonida moslashuv xossalari haqida bahslashish mumkin.

Sport pedagogikasida vosita faoliyati namoyon bo'lishining o'ziga xos xususiyatlarini, kinematik va dinamik harakatlar ko'rsatkichlarini hisobga olish asosida individuallashtirishning umumiy psixologik masalalarini yanada samarali hal qilishga imkon beradi. "ob'ektni o'zgartirish yoki uning funktsiyalarining manbai tizimning o'zida yotadi, chunki bu tizimlar xatti-harakatlarining maqsadga muvofiqligi bilan bog'liq, ba'zi tizim ob'ektlarining eng muhim xususiyati o'z-o'zini tashkil qilishdir".

O'z-o'zini tashkil etish nazariyasiga asoslanib, shuni aytishimiz mumkinki, har bir shaxs o'ziga xos avtonom individuallik tuyg'usiga ega bo'lib, u hayotda o'zini qanday ko'rsatishi haqida o'ziga xos (shaxsiy) ta'rifga ega (narsalarga qarashi, tushunish, harakat qilish usuli, va boshqalar.) yoki maqsad hissi sifatida (shaxsiylik) qaraladi.

Shuni ta'kidlash kerakki ijodiy salohiyati yuqori bo'lgan odamlar o'z erkinligini yuqori baholaydilar va faol ijtimoiy ta'sirga to'sqinlik qiladilar va mustaqillik ko'rsatadilar. Shunday qilib, M.Dronov o'z asarida shunday yozadi: "Erkin bo'lish qobiliyati har bir insonga xosdir va uning shaxs sifatidagi atributiv xususiyatidir" [1998, s. 119]. Bu motivatsiya elementi individuallikka xos ekanligi haqidagi gipotezani yana bir bor tasdiqlaydi bu uning integral tizimida hisobga olinishi kerak.

Avtonomiyaning ikki turini xulq-atvor stereotiplarida amalga oshiriladigan funktsional avtonomiyani

va shaxsning manfaatlari va ustuvorliklarida o'zini namoyon qiladigan motivatsion avtonomiyani tasvirlab berdi.

Kursatilgan materiallari shuni ko'rsatadiki, individuallashtirish jarayonini muvofiqlashtirish, tartibga solish va tuzatishda olingan individual xususiyatlarni emas, balki tizimli shakllanishlarni hisobga olish kerak. Shunday qilib, jang san'atkorining etnopsixologik va etnomadaniy xususiyatlari gilam ichidagi xatti-harakatlar stereotiplarini aniqlaydi, ularni hisobga olish mazmunini aniqlashda, ta'sir qilish usullari va shakllarini tanlashda muhim ahamiyatga ega, ular sport faoliyati uslubini shakllantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi. Kurashchining individual qobiliyatlari har doim ham kutilgan natijalarga mos kelishi mumkin emas, chunki har bir kurashchining nisbiy yetukligi, bo'yi, vazni, tuzilishi funksiyasi, genotip xususiyatlari ko'rsatkichlari uning jismoniy rivojlanishi parametrlariga noaniqdir. «Men» individualligining doimiyliigi va o'zgaruvchanligi dialektikasi rivojlanishning yosh bosqichlarining turli darajalariga ega - sub'ektivgacha va sub'ektiv. Birinchisi, o'z avtonomiyasining noaniq tuyg'usi, biologik voqelik, inson individualligining barcha asosiy xususiyatlarining mavjudligi bilan belgilanadi, ikkinchisi esa sport va hissiy faoliyatning namoyon bo'lishining xususiyatlari va fazilatlar majmuasini o'z ichiga oladi. ikkinchisida his-tuyg'ular, ta'sirlar va his-tuyg'ularning ta'sirchanligi, impulsivligi va emotsional o'zgaruvchanligi, sportchining kayfiyati hisobga olinishi kerak.

Malaka guruhlar reytingi asosida individual psixofiziologik xususiyatlarning rolini aniqlashga ruxsat beriladi:

a) istiqbolli kurashchilarni professional psixofiziologik tanlash diagnostika dasturini yaratish va sportchining musobaqalardagi muvaffaqiyatini baholash va bashorat qilish parametrlarini aniqlash;

b) kurashchilarda asab jarayonlarining funktsional harakatchanligi va sport malakasi darajasi o'rtasidagi bog'liqlikni aks ettiruvchi bir qator eng muhim barqaror genetik jihatdan aniqlangan va adaptiv jarayonlarni aniqlash;

v) bir nechta omillarning genotipga aniq bog'liqligini aniqlash: ekstraversiya - introversiya, sportchining hissiy barqarorligini, asab tizimining kuchini, stabillikni va innovatsion jarayonining ustunligini belgilaydigan omil va xulq-atvorning hissiy uslubi;

d) sportchi-kurashchining "kurash harakatlari maktabi"ni shakllantirishda professional sport faoliyatida katta amaliy ahamiyatga ega bo'lgan shaxs "men" xususiyatlarini ajratib ko'rsatish;

e) konfliktli qarama-qarshilik jarayonida «men»ning namoyon bo'lishining protsessual mexanizmini aniqlash;

f) raqobat faoliyatining xulq-atvor harakatlarida namoyon bo'ladigan harakatlantiruvchi tizimlar turlarining taksonomiyasini ochib beradi;

i) ustunlik belgilariga ko'ra raqobat kurashining to'rtta shartli uslubiy turini aniqlash - portlovchi, yuqori tezlik, temp va universal;

sportchining psixofunktsional holatini kompleks diagnostika qilishda foydalanishning amaliy ahamiyatini belgilash, bu esa raqobat faoliyatini shakllantirish, bashorat qilish va modellashtirish uchun fiziologik "portret" ni yaratishga imkon beradi.

Shunday qilib, taqdim etilgan materiallar sport faoliyatining muayyan turi kurashchilarni uzoq muddatli tayyorlash bosqichlarida mashg'ulot jarayonini individuallashtirish jarayonida psixofiziologik ko'rsatkichlarni har tomonlama o'rganishni talab qiladi, degan xulosaga kelish imkonini beradi

Kurashchilarning tayyorgarlikning dastlabki bosqichidan to eng yuqori sport mahoratigacha individual imkoniyatlari, xususiyatlari va qobiliyatlarini hisobga olgan holda qurilgan asosiy boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida sport ixtisosligi boshlanishi bilan, tipik model kurash texnikasi va taktikasi asoslarini o'zlashtirishga qaratilgan o'yin yo'nalishi bilan umumiy jismoniy tayyorgarlikka qaratilgan. Uning maqsadli vazifasi - umumiy funktsional qobiliyat darajasini oshirish, yosh kurashchini turli xil o'ziga xos harakat qobiliyatlari va qobiliyatlari bilan boyitish, sport mahoratining asosiy asoslarini shakllantirishdir. Oddiy modelni o'rganish uchun dastur materiallari ikki bosqichga mo'ljallangan. Mashg'ulot jarayonining makrosiklidagi birinchi yarim yillik bosqich (sentyabr-dekabr) umumiy tayyorgarlik mashg'ulotlari sifatida, murakkabroq jismoniy mashqlarni bajarishning maksimal yuklamalari va turli xil vositalar, usullar va vositalar bilan qoplangan materialni takrorlash sinflari sifatida

rejalashtirilgan. Mikro va mezosikllardagi sinflarning shakllari. Ikkinchi makrosikldan (olti oy) boshlab, mashg'ulot jarayoni o'yin syujeti harakatlariga ega bo'lgan tipik modellarni o'rganishga qaratilgan, buning natijasida kurashchi tik turgan va yerdagi pozitsiyalarda kurashning asosiy usullarini bajarish uchun "harakatlar maktabini" rivojlantiradi. Umumiy tayyorgarlik va maxsus tayyorgarlik ishlarining umumiy hajmi 67% dan 33% gacha.

Oliy sport mahorati bosqichidagi mashg'ulot jarayonining o'ziga xos qonunlari eng yuqori sport natijalariga erishish uchun chuqur ixtisoslashuvning aniq xususiyati bilan tavsiflanadi. Maxsus jismoniy taktik, texnik va psixologik tayyorgarlikning ulushi sezilarli darajada oshadi va bu umumiy jismoniy tayyorgarlik tufayli emas, balki individual kurash turlarini kengaytirish uchun maxsus tayyorgarlik vaqtining ko'payishi hisobiga oshadi. Mashg'ulotlarning mazmuni hajmi va intensivligi maksimal darajaga ko'tariladi, bu bosqichda nazorat, mashg'ulot, raqobatbardosh kurashlari soni ortadi, bu esa mashg'ulot jarayonini sezilarli darajada to'g'rilaydi. Kurashchilarning eng yuqori sport natijalariga erishishning maqsadli yo'nalishi uchun bosqichli tayyorgarlik bilan tavsiflanadi. Tayyorgarlikning

birinchi bosqichi 18 yoshdan 21 yoshgacha bo'lgan asosiy standartning bajarilishi bilan belgilanadi. Keyin tayyorgarlikning

ikkinchi bosqichi keladi. 21 yoshdan 24 yoshgacha bo'lgan "eng yuqori yutuqlar yoshi" bilan ajralib turadi, ya'ni, xalqaro toifadagi sport ustasi standartini bajarish uchun eng qulay yosh davridir.

Uchinchi bosqich xizmat ko'rsatgan sport ustasi me'yorini bajarish bilan erishilgan natijalarni saqlab qolish bilan tavsiflanadi. Diapazonning chegarasi 24 yoshdan 27 yoshgacha.

Ushbu davrda tayyorgarlik komponenti qisqaradi va raqobatbardosh komponent ortadi, garchi musobaqalarning umumiy soni bir xil bo'lib qolsa.

Ko'p yillik kuzatishlar natijalari shuni ko'rsatadiki, biz eng yuqori marralarga ko'tarilgan sari ayrim umidli yosh polvonlarda sport natijalarining nisbatan o'sish darajasi pasayadi. Bu bizning fikrimizcha, bir necha sabablarga ko'ra yuzaga keladi:

Jismoniy fiziologik (organizmning moslashish qobiliyatining tabiiy pasayishi, uning jang san'atlarining ekstremal sharoitlariga haddan tashqari zo'riqlashlari bilan bog'liq) va uzoq vaqt davomida tashkil etish metodologiyasining nomukammalligi. Kurashchining "haqiqiy" va "namunal" holatlarini hisobga olmasdan va muayyan kurashchining individual sport mahoratini oshirish darajasini to'g'rilash uchun mashg'ulot mashqlariga ta'sir ko'rsatadigan muddatli mashg'ulotlar. Shu bilan birga muayyan kurashchiga xos bo'lgan etnogenetik va etnopsixologik shartlarga asoslangan individual vosita mahoratini shakllantirishning sifat jihatlari e'tibordan chetda qolmoqda. Shu bilan birga, yetakchi kurashchilarning eng samarali hujum usullarini nusxalash uchun xarakterli tendentsiya mavjud. Ko'pincha allaqachon shakllangan individual uslub mahoratining "buzilishi" mavjud garchi aynan ular kurashchining eng yuqori sport natijalariga erishishda "zaxira salohiyatini" tashkil qiladi. Qisman shu sababli, ko'plab umidli kurashchilar yuqori individual natijalarga erishishda o'zlarining haqiqiy imkoniyatlari va qobiliyatlarini namoyish eta olmaydilar.

Raqibning taktik o'yinida tashkil etishlari bilan bog'liq. Bunday kurash taktikasi yordamida ko'zlangan maqsadga erishishning mazmuni jihatidan turlicha bo'lgan sesmatik motor vazifalari hal qilinadi. Bu raqibni tartibsizlantirish, uning hujum harakatlarini bashorat qilish, o'z kurashini yuklamalash, muayyan texnik harakatning samaradorligi baholanadigan taktik rejani amalga oshirish uchun chalkashlik "labirintlarini" tashkil etishdan iborat.

Xulosa va tavsiyalar.

Raqibning taktik o'yinida tashkil etishlari bilan bog'liq. Bunday kurash taktikasi yordamida ko'zlangan maqsadga erishishning mazmuni jihatidan turlicha bo'lgan sesmatik motor vazifalari hal qilinadi. Bu raqibni tartibsizlantirish, uning hujum harakatlarini bashorat qilish, o'z kurashini yuklamalash, muayyan texnik harakatning samaradorligi baholanadigan taktik rejani amalga oshirish uchun chalkashlik "labirintlarini" tashkil etishdan iborat.

Ushbu faoliyatning ko'rsatkichlari motivatsion faollik, fikrlash samaradorligi, individual "zahira potentsiali" ni ochishga asoslangan harakatlar ritmi va tezligiga reaksiyalarning kengligi va chuqurligidir

. Ushbu fazilatlarning integratsiyalashuvi tananing funktsional va moslashuvchan qobiliyatlarini, uning umumiy qobiliyatini aniq sport turlarining namoyon bo'lish darajasiga yuqori toifali sportchilarning sport mahoratining muhim vosita mahoratini (barqarorligi, samaradorligi va samaradorligini) tavsiflaydi, bu ko'pincha ko'pchilik murabbiylar tomonidan e'tiborga olinmaydi.

Kurashchilarning moslashuvda etnopedagogik, etnopsixologik psixofiziologik xususiyatlarini nazorat qilishda ayrim kamchiliklar bartaraf etilmagan bo'lib bunda jismoniy qobiliyatlarini shakillantirishda individual tarzda mashg'ulotlar olib boorish lozim deb fikirlaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Amirov A.S. Yosh kurashchilarni ta'lim-tarbiya jarayoniga tayyorlash. SamDCHTI. 2023.y
2. Abaeva L.L. Modernizatsiya va globallashuv jarayonlari sharoitida etnik guruhlarining etnik-madaniy identifikatsiyasi va o'z-o'zini anglashi (mo'g'ul xalqlari misolida) / L.L. Abaeva // O'zgaruvchan dunyoda inson, madaniyat va jamiyat: Sat. ilmiy, ishlar. - O'z-Fin: Bur. davlat un-ta, 2011. -4.1. - S. 23-25.
3. Abaev N.V. Sharq va G'arb madaniyatlarining o'zaro ta'siri natijasida O'zbek milliy kurashining evolyutsiyasi /Abayev. N.V, Sagaleev. A.S., Baldaev. K.V. va boshqalar. // Jismoniy tarbiya va sport nazariyasi va amaliyoti masalalari: Universitetlararo. Shanba. ilmiy, ishlar. - O'z-Fin, 1996.y.
4. Alixonov // Sport kurashi. -M.: Jismoniy tarbiya va sport, 1977.
5. Bazhanova S.V. Yuqori malakali sportchilarni tayyorlash jarayonini individuallashtirish -/ S.V. Bazhanova: Muallif. dis... samimiy. ped. Fanlar. - Chelyabinsk, 1998.

YOSH VALEYBOLCHILARNI MUSOBAQALARGA TAYYORLASH TIZIMI

*Mansurov Botirjon Kodirjon o'g'li,
Oriental universiteti jismoniy tarbiya fakulteti o'qituvchi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.056>*

Annotatsiya: Yoshlar o'rtasida voleybol sporti ommolashgan vaqtda, yosh voleybolchilar orasidan iqtidori borlarni tanlab, Muammoli vazifalarni qo'yish, uning echimini qidiruvchi holatni, vaziyatni vujudga keltiradi, o'zini baholash esa harakatlanish faoliyatini yana ham faollashtirishga olib keladi, bu o'quvchi qiziqishini yana ham orttiradi hamda ijodiy fikrlashga o'rgatadi.

Kalit so'zlar: Yosh voleybolchilar, kuch, chidamlilik, tanlov bosqichlari, maxsus rivojlantiruvchi mashqlar, yuklamalar.

СИСТЕМА ПОДГОТОВКИ ЮНЫХ ВОЛЕЙБОЛИСТОВ К СОРЕВНОВАНИЯМ

*Мансуров Ботиржон Кодиржон угли,
Oriental universiteti jismoniy tarbiya fakulteti o'qituvchi.*

Аннотация: Когда вoleyбольный спорт популярен среди молодежи, отбор талантливых молодых вoleyболистов, постановка проблемных задач, создание ситуации, ищущей своего решения, а самооценка приводит к дальнейшей активизации двигательной деятельности, у этого студента повышается интерес и учится творческому мышлению.

Ключевые слова: Юные вoleyболисты, сила, выносливость, этапы отбора, специально развивающие упражнения, нагрузки.

SYSTEM OF PREPARING YOUNG VOLLEYBALL PLAYERS FOR COMPETITIONS

*Mansurov Botirjon Kodirjon o'g'li,
Oriental universiteti jismoniy tarbiya fakulteti o'qituvchi.*

Annotation: When the sport of volleyball is popular among young people, the selection of talented young volleyball players, the formulation of problematic tasks, the creation of a situation seeking its solution, and self-esteem leads to further activation of motor activity, this student's interest increases and he learns creative thinking.

Keywords: Young volleyball players, strength, endurance, selection stages, specially developing exercises, loads.

Dolzarbli. Voleybol sport turi bo'yicha o'tkazib kelinayotgan milliy chempionatlar va o'ta nufuzli halqaro musobaqalarda yuksak natijaga erishish uchun jismoniy potensial zahirasini kuchaytirish va kengaytirish, eng asosiysi sportchilarni saralab olishda muhim o'rin tutadi. Bu omil jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida o'quvchilarni voleybol sport musobaqasiga tanlab olishda muhim manba hisoblanadi.

Butun jahon mamlakatlarida nafaqat voleybol, shuningdek boshqa sport turlari bo'yicha musobaqalarga tayyorlash hamda saralab olish amaliyotida maktab o'quvchilari butun bazaning asosini tashkil qiladi va boshlang'ich tayyorgarlik davrida o'smirlarning jismoniy tayyorgarlik darajasini oshirish mexanizmlaridan foydalanib yosh o'quvchilar ichidan iqtidorli sportchilarni saralab olish va voleybol sport turini o'rgatishning samarali usullarini tatbiq qilish eng muhim vazifadan hisoblanadi.

Zero, yoshlarning iqtidorini erta aniqlash va uni to'g'ri yo'naltirish ta'limning amaliy

ahamiyatini oshirishga bevosita bog'liq. Chunonchi, Xitoy, Rossiya, Angliya, Fransiya, Germaniya, Janubiy Koreya, Avstriya, Amerika, Ispaniya kabi rivojlangan mamlakatlarda ta'limga nisbatan barqaror yondashuvning qaror topganligi mehnat bozorida etuk kadrlarga bo'lgan ehtiyojni to'la ta'minlash imkonini bermogda. Ta'limning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini takomillashtirishda zamonaviy yondashuvlarni ta'lim amaliyotiga tatbiq etish, xususan, jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida sportning voleybol turiga o'quvchilarni jismoniy tayyorgarligini har tomonlama rivojlantirish orqali ularning ijtimoiylashuvini qaror toptirish bugungi kun pedagogikasida dolzarb ahamiyat kasb etmogda.

Tadqiqotning maqsadi. Maktab o'quvchilarini voleybol sport musobaqalariga tayorlash tizimini takomillashtirishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari:

- maktab o'quvchilarini voleybol sport musobaqalariga tayorlash tizimini takomillashtirish mashg'ulotlari va shug'ullanuvchilarning bazaviy saralab olinishiga doir nazariy va amaliy ishlar jarayonini tahlil qilish;

- maktab o'quvchilarini voleybol sport musobaqalariga tayorlash hamda mashg'ulotlarga qobiliyatli bolalarni saralab olishni amaliyotga tatbiq etishning pedagogik xususiyatlari va determinantlarini aniqlashtirish;

- maktab o'quvchilarini voleybol sport musobaqalariga tayorlashning turli bosqichlarida yosh xususiyatlariga mos mashg'ulotlar mazmunini shakllantirish hamda ilmiy-nazariy asoslari va didaktik talablarini belgilash;

- maktab o'quvchilarini voleybol sport musobaqalariga tayorlash mezonlari va uni tashkil etish monitoringini tizimlashtirish, amaliyotda barqaror ishlashining optimallashtirish amaliy mexanizmlarini ishlab chiqish.

Tadqiqot usullari ilmiy uslubiy adabiyotlar taxlili, pedagogik kuzatuv, matematik statistik usullar.

Tadqiqotning tashkil qilinishi.

Voleybolchilarni tayyorlashda yangicha texnikalarni ko'rsatish va o'rgatish, malaka va ko'nikmalarini shakllantirish;

Voleybolchilarda jismoniy sifatlarni rivojlantirishni nazorat va tahlil qilish;

Sport malakalariga dastlabki o'rgatish jarayoni ko'p yillik sport tayyorgarligi tizimining poydevori bo'lib hisoblanadi. Dastlabki o'rgatish o'z tashkiliy, uslubiy, ilmiy va moddiy-texnika nuqtayi nazaridan qanchalik puxta asoslangan bo'lsa, sifatli bo'lsa, shunchalik sport o'rinbosarlarini tayyorlash yo'li qisqaroq va osonroq bo'ladi. Ammo bu, albatta, mutaxassisning bilimiga, kasbiy ko'nikma va malakalariga bevosita bog'liq bo'ladi. Shuning uchun mutaxassislarni tayyorlashga mo'ljallangan o'quv dasturining eng e'tiborli va asosiy bo'limlaridan biri boshlang'ich o'rgatish uslubiyati (texnologiyasi) bo'lib hisoblanadi.

O'rgatish bosqichlari, uslublari va vositalari

O'rgatish bosqichlari va ularning nomi	O'rgatish uslublari	O'rgatish vositalari
1-bosqich: O'rgatilayotgan malaka (harakat) haqida tushuncha hosil qilish	Tushuntirish-tahlil qilish, ko'rsatish-izoh berish	So'z, suhbat, muloqot, munozara, rasmlar, andozalar, videofilmlar
2-bosqich: Malakalarga oddiy sharoitda o'rgatish (yakka tartibda qo'shimcha vazifalarsiz)	Qismlarga bo'lib, element va fazalarga bo'lib o'rgatish, malakani to'liq holda o'rgatish, xatolarni tuzatish, rag'batlantirish, qaytarish	Tayyorlov-yondoshtiruvchi, yo'naltiruvchi turdosh taqlidiy va asosiy texnik mashqlar
3-bosqich: Malakalarga murakkablashtirilgan sharoitda o'rgatish (vaziyatli vazifalar berish, juftlikda, uchlikda va h.k.)	Malakalarni to'liq holda o'rgatish, tezlik va aniqlikni kuchaytirib o'rgatish, turli yo'nalishdagi harakatlardan so'ng ijro etish, reproduktiv qaytarish asosida o'rgatish, o'zaro tahlil va baholash asosida o'rgatish.	1-2-bosqichlardagi barcha vositalar, umumiy va maxsus mashqlar katta tezlik va aniqlikda qo'llaniladi, juftlik, uchlikda qo'llaniladigan mashqlar, trenajyor va texnik vositalar
4-bosqich: O'rgatishni davom ettirish, takomillashtirish va mukammallashtirish	Barcha uslublari	Barcha vositalar va jamoa o'yinlari

O'qitishda faol uslublari katta imkoniyatlarga egadir. Ularning orasida—muammoli o'qitish (muammoli vazifalarni qo'yish) va o'zining o'zlashtirishini baholash uslubi alohida ahamiyatga ega. Muammoli vazifalarni qo'yish, uning echimini qidiruvchi holatni, vaziyatni vujudga keltiradi, o'zini baholash esa harakatlanish faoliyatini yana ham faollashtirishga olib keladi, bu o'quvchi qiziqishini yana ham orttiradi hamda ijodiy fikrlashga o'rgatadi.

O'rgatish jarayonida uslublari va vositalardan foydalanish muayyan tartibda qo'llaniladigan pedagogik prinsiplari asosida amalga oshiriladi. Ushbu prinsiplari quyidagilardan iborat: ilmiylik, ongliklik va faollik, muntazamlik va uzviy bog'liqlik, mutanosiblik va muvofiqlik, mukammallik, uzluksizlik, «engildan og'iriga», «o'tilganidan o'tilmaganiga», «oddiydan murakkabga», umumiy va maxsus tayyorgarlik borligi.

O'rgatish jarayonida qo'llaniladigan umumiy va maxsus pedagogik prinsiplar

	O'rgatish prinsiplari	Prinsiplarni qo'llash xususiyatlari va ushbu ko'rsatmalar
1.	Ilmiylik	O'rgatishda bolalar yoshi, jinsi, jismoniy va psixofunksional imkoniyatlar e'tiborga olinib, mashqlar me'yordanadi. Natija testlar yordamida ilmiy tahlil qilinadi
2.	Onghilik va faollik	O'rgatilayotgan malaka (harakat)larga ongli tasavvur etilishi zarur, o'rgatishda bolalar faolligi ta'minlanishi lozim
3.	Muntazamlilik va uzviy bog'liqlik	Bosqichma-bosqich o'zlashtiruv, takomillashuv va mukammallashuv ta'minlanadi
4.	Mutanosiblik va muvofiqlik	Mashqlar murakkablik va yuklama salohiyati (hajmi, shiddati, yo'nalishi, takrorlanishi va muddati) jihatlaridan shug'ullanuvchi imkoniyatiga mos bo'lishi dardor
5.	Mukammallik	Texnik jihatdan to'g'ri o'zlashtirilgan malakalar takomillashuv asosida turg'un va barqaror darajaga ko'tariladi
6.	Uzluksizlik	Yildan yilga o'rgatish va takomillashtirish jarayoni murakkablashib borishi dardor, uzilishlarga yo'l qo'yish salbiy natijalarga olib keladi
7.	«Engilidan og'iriga»	O'zlashtirishga loyiq engil yuklamalar progressiv yo'nalishda, lekin «to'lqinsimon» shaklda kuchaytirib borilishi kerak
8.	«O'tilganidan o'tilmaganiga»	Shug'ullanuvchi o'zlashtirgan (unga tanish bo'lgan) mashqlardan, ya'ni mashqlarga o'tish, o'rgatish samaradorligin oshiradi
9.	«Oddiydan murakkabga»	Eng oddiy mashqlarni o'rgatish va takomillashtirish davomida sekin-asta murakkablashtirib borilishi lozim
10.	Umumiy va maxsus tayyorgarlik birligi	O'rgatish va takomillashtirish jarayonida jismoniy texnik-taktik va psixofunksional tayyorgarlik birligi, ularni o'zaro bog'liqligi ta'minlanishi zarur

Voleybolda ham boshqa sport turlari kabi o'rgatishning asosiy vositasi jismoniy mashqlar hisoblanadi. Ular juda turli-tumandir. Shuning uchun ular ma'lum bir o'rgatish bosqichidagi qo'yilgan vazifalarni hal etishdagi o'rni bo'yicha turkumlanadi. Bunday turkumlanishga voleybolchilarning musobaqa faoliyati asos qilib olingan. Shunga bog'liq holda mashqlar ikki katta guruhga ajratiladi: asosiy yoki musobaqa va yordamchi yoki trenirovka.

XULOSA. Xulosamiz shundan iboratki, musobaqa sportchi hayotidagi muhim bosqich hisoblanadi. Uning ijro etishga psixologik tayyorligi juda muhimdir. Shu bilan birga, murabbiy uchun ham shaxsiy, ham jamoaviy tayyorgarlikni hisobga olish muhimdir, sportchilar o'rtasida yaqin hamkorlik zarur. Sportchi tanlagan faoliyati bilan shug'ullanishni to'xtatishiga olib keladigan salbiy va hatto betaraf shaxslararo munosabatlarning paydo bo'lishidan saqlanmog'i lozim. Yaxshi shaxslararo munosabatlar sportchining psixologik tayyorgarligini oshirishga yordam beradi.

Ko'p yillik ababiyotlar tajribalari va tahlilari shuni ko'rsatadiki, voleybolchilarni saralab olishda yuqori aniqlikda sport natijalarini bashorat qilishga qaratilgan bo'lishi bilan xarakterlanadi. Tanlangan har bir yosh voleybolchi harakatni tez, aniq, engil, vaziyatga muvofiq, kam kuch sarf etib yuqori samarada bajarishga mo'ljallangan bo'lishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

O'zbekiston Pespublikasi Prezidentining 2018 yil 25 yanvardagi "Umumiy, o'rta maxsys va kasb-hunar ta'limi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5313-sonli Farmoni // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 25.01.2018 y., 06/18/5313/0618-son.

O'zbekiston Pespublikasi Prezidenti raisligida 2022 yil 28 yanvardagi Maktab ta'limini rivojlantirish masalalari bo'yicha videoselektor yig'ilishidagi nutqi // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, <https://www.yuz.uz/uz/news/maktab>.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 6 apreldagi "Umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'limning davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 6.04.2017 y., 187-son.

O'zbekiston Pespublikasi Prezidentining 24.01.2020 yildagi "O'zbekiston Pespublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 24.01.2020 y., PF-5924-son

O'zbekiston Pespublikasi Prezidentining 2017 yil 3 iyundagi "Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 25.01.2018 y., PQ-3031-son.

J.M.Shukurllayev. Sport va harakatli o'yinlarni o'qitish metodikasi (Voleybol). O'quv qo'llanma Toshkent: Yangi chirchiq book, 2022y. – 109-126 b.

Айрапетянц Л.Р., Годик М.А. Спортивные игры. Т.: Молия-иктисод, 1991. - 185 с.

Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания Санкт-Петербург., Питер: 2001. – 272 с.

Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания – СПб. Питер: 2001. – 288 с.

Анаркулов Х.Ф. Кыргызские народные подвижные игры, физические упражнения и современность. Автореф. дисс. докт. пед.наук. – М.: 1993. – 38 с.

Анисимов В.Е., Панкина Н.С. Методические вопросы разработки модели специалистов // Советская педагогика. – Москва: 1997. 24-31с.

Анохин П.К. Философские аспекты теории функциональной системы. М.: Наука. 1978.

**BELBOG'LI KURASHCHILARNING KOORDINATSION MASHQLAR YORDAMIDA
TEXNIK – TAKTIK TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISH***Mo'yidinov Maxsudbek Rustambek o'g'li,**Mustaqil izlanuvchi, Oriental universiteti o'qituvchisi. O'zbekiston, Toshkent shahar*<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.057>

Annotatsiya: Ushbu maqolada koordinatsion mashqlardan iborat dastur ishlab chiqilgan va eksperimental guruh sub'ektlari tomonidan qo'llanilgan. Belbog'li kurashchilarning texnik-taktik tayyorgarligi darajasini o'lchash uchun 5 ta testdan iborat metodikadan foydalanildi. Tajriba va nazorat guruhlari uchun quyidagi testlar tanlandi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, dastur ijobiy natijalarni ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: Belbog'li kurash, koordinatsiya, texnika-taktika, maxsus mashqlar, texnik usullar.

**“СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ТЕХНИКО – ТАКТИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ БОРЦОВ
ПО БЕЛБОГЛИ КУРАШ С ПОМОЩЬЮ КООРДИНАЦИОННЫХ УПРАЖНЕНИЙ”***Муйдинов Махсудбек Рустамбек оглы,**Научный соискатель, преподаватель университета Oriental. Узбекистан, г. Ташкент*

Аннотация: В данной статье была разработана программа координационных упражнений, которую использовали испытуемые экспериментальной группы. Для измерения уровня технико-тактической подготовки борцов на поясах использовалась методика, состоящая из 5 тестов. Для экспериментальной и контрольной групп были выбраны следующие тесты. По результатам исследования программа показала положительные результаты.

Ключевые слова: Белбогли кураш, координация, техника-тактика, специальные упражнения, технические приемы.

**“IMPROVING THE TECHNICAL AND TACTICAL TRAINING OF BELBOGLI KURASH
WRESTLERS WITH THE HELP OF COORDINATION EXERCISES”***Muidinov Mahsudbek Rustambek o'g'ly,**Scientific candidate Lecturer at the Oriental University. Uzbekistan, Tashkent city*

Annotation: In this article, a program of coordination exercises was developed, which was used by the subjects of the experimental group. To measure the level of technical and tactical training of belt wrestlers, a methodology consisting of 5 tests was used. The following tests were selected for the experimental and control groups. According to the results of the study, the program showed positive results.

Keywords: Belbogli kurash, coordination, technique-tactics, special exercises, techniques.

Dolzarbligi: Belbog'li kurash qadimiy sport turi bo'lib, o'zbek xalqining milliy kurashi, milliy g'ururi hisoblanadi. U bilan turli millatlar shug'ullangan. O'zbeklarda uning ikki turi mavjud, belbog'li kurash va bel olish kurashlari.

Jamiyat rivojlanishining hozirgi zamon bosqichida insonni, ayniqsa kelajagimiz vorislari bo'lgan yosh barkamol avlodni tarbiyalash, uning jismoniy sifatlarini rivojlantirish, salomatligini mustahkamlash, ish qobiliyatini oshirish, jamoalarda qulay ruhiy muhitni yaratishning ko'p qirrali jarayonida jismoniy tarbiya va sportning ahamiyati ortib borayotgani kuzatilmoqda. Shu maqsadda mamlakatimizda ko'plab qonunlar, farmonlar hamda farmoyishlar qabul qilinmoqda.

Jamiyatimizda sog'lom turmush tarzini shakllantirish, aholining, ayniqsa yosh avlodning jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan muntazam shug'ullanishi uchun zamon talablariga mos shart-sharoitlar yaratish, sport musobaqalari orqali yoshlarda o'z irodasi, kuchi va imkoniyatlariga bo'lgan ishonchni mustahkamlash, mardlik va vatanparvarlik, ona Vatanga sadoqat tuyg'ularini kamol toptirish, shuningdek, yoshlar orasidan iqtidorli sportchilarni saralab olish ishlarini tizimli tashkillashtirish hamda jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirishga yo'naltirilgan keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda.

Yurtimiz vakillarining Olimpiya o'yinlari, jahon chempionatlari, Osiyo o'yinlari va chempionatlari

hamda xalqaro musobaqalarda yuksak natijalarga erishayotgani, dunyoda O'zbekistonning obro'-e'tibori va sport salohiyati yanada oshayotgani, respublikamiz hududlarida jahon andozalariga mos muhtasham sport inshootlari barpo etilayotgani, hamda ko'plab sport o'yinlarining ommalashib borayotgani ayniqsa e'tiborlidir.

Jahon sportida, jumladan, kurash turlarida sport raqobati keskin o'sib borayotgani bilan erkin kurashchilar jismoniy tayyorgarligi hamda musobaqa natijalarining o'sish ko'rsatkichlari to'g'risidagi ob'ektiv ma'lumotlarni tahlil qilish va ushbu asosida tayyorgarligining turli tomonlarini optimallashtirish muommosi o'ta dolzarb hisoblanadi. Biroq, belbog'li kurashchilarda maxsus uskuna orqali, koordinatsion qobiliyatlari va texnik-taktik harakatlar samaradorligini aniqlash yuzasidan ilmiy ishlar olib borish tadqiqotchilar nazaridan chetda qolgan.

Tadqiqotning maqsadi: Belbog'li kurashchilarning koordinatsion qobiliyatlarini rivojlantirish va texnik- taktik harakatlari samaradorligini oshirish.

Tadqiqotning vazifalari:

Belbo'gli kurashchilarda koordinatsion qobilayot hamda texnik – taktik tayyorgarlik ko'rsatkichlarini aniqlash.

Belbo'gli kurashchilarda koordinatsion qobiliyatni rivojlantirishning texnik taktik tayyorgarlikka ko'rsatadigan ijobiy ta'sirini o'rganish.

Biz tomonimizdan ilmiy tadqiqot O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universitetida 2021-yil mart oyidan 2022 – yil mart oyigacha bo'lgan muddatda “Kurash” fakulteti, “Milliy kurash turlari nazariyasi va uslubiyati” kafedrasida 2-bosqich BK 51-20 guruh hamda BK 52-20 guruh talabalarida o'tkazildi. Tajribada 20 nafar talabalarda ishtirok etdi. Shulardan 10 nafari nazorat guruhi uchun, qolgan 10 nafari esa tadqiqot guruhi uchun tanlab olindi.

Ushbu guruhlarda olib borilgan tadqiqot asosan ilmiy – uslubiy adabiyot manbalarida chop etilgan materiallarga tayangan holda koordinatsion qobiliyatga struktura jihatdan yaqin bo'lgan ya'ni tarkibida aynan koordinatsion qobiliyat muhim ro'l o'ynaydigan texnik-taktik usullar tanlab olindi. Belbog'li kurashchilarda Koordinatsion mashqlar yordamida texnik-taktik tayyorgarligini takomillashtirishda maxsus mashqlar (vositalar) dasturi ishlab chiqildi va tajriba guruhidagi talabalarga o'quv mashg'uloti jarayonida qo'llanildi. Nazorat guruhidagi talabalar esa amaldagi dastur asosida o'quv mashg'ulotlarini olib bordi.

Tajriba va nazorat guruhlari uchun tanlab olingan maxsus texnik-taktik tayyorgarligi aniqlandi. Bu ko'rsatkichlar quyidagilar.

O'nga uzoqdan ilib tashlash (20 sek).

Chapga uzoqdan ilib tashlash (20 sek)

Tizza yordamida yorib o'nga qaytarib tashlash (20 sek)

O'ng oyoq bilan shak tashlab chapga ilib tashlash, himoya va qarshi hujum (20 sek)

Chap oyoq bilan shak tashlab o'nga ilib tashlash, himoya va qarshi hujum (20 sek)

1-jadval

1-jadval

Nazorat guruhining tadqiqotdan oldingi individual ko'rsatkichlari.

№	F.I.O.	O'nga uzoqdan ilib tashlash (20 sek)	Chapga uzoqdan ilib tashlash (20 sek)	Tizza yorda mida yorib o'nga qaytarib tashlash (20 sek)	O'ng oyoq bilan shak tashlab chapga ilib tashlash, himoya va qarshi hujum (20 sek)	Chap oyoq bilan shak tashlab o'nga ilib tashlash, himoya va qarshi hujum (20 sek)
1.	Zokirov Shoxrux	6	5	5	4	5
2.	Ahmadov Ilyos	5	4	4	3	5
3.	Xoldorov Qodir	5	6	4	5	4
4.	Yo'ldashov Talant	4	5	5	4	5
5.	Solijonov Asrorjon	6	5	6	5	5
6.	To'laboyev Javoxir	5	6	4	6	5
7.	Bozorboyev Sirojbek	5	5	4	4	5
8.	Karimov Asadbek	5	5	4	4	6
9.	Uralov Doniyor	6	6	5	4	5
10	Xayitov Muxtorjon	5	6	5	4	5
11	Abdulazizov Xusniddin	4	6	4	5	6
12	Abduraxmonov Doniyor	5	5	6	4	6

Ushbu jadvalda belbog'li kurashning odatdagidek mashg'ulot jarayonlarida qatnashuvchi sportchilar ko'rsatkichlari keltirilgan (1-jadval).

2-jadval

Tajriba guruhining tadqiqotdan oldingi individual ko'rsatkichlari.

№	F.I.O.	O'nga uzoqdan ilib tashlash (20 sek)	Chapga uzoqdan ilib tashlash	Tizza yorda mida yorib o'nga qaytarib tashlash (20 sek)	O'ng oyoq bilan shak tashlab chapga ilib tashlash, himoya va qarshi hujum (20 sek)	Chap oyoq bilan shak tashlab o'nga ilib tashlash, himoya va qarshi hujum (20 sek)
1.	Kubayev Samandar	4	4	3	4	4
2.	Muzaffarov O'tkirbek	5	5	4	4	5
3.	Ne'matov Farrux	4	5	4	5	4
4.	Ro'zioxunov Ro'zioxun	6	5	5	4	6
5.	Yuldashev Nusrat	4	5	5	4	5
6.	Xasanboyev Xolmirza	6	6	5	5	7
7.	Davlatov Jonibek	4	5	3	4	2
8.	Tillaboyev Hikmatillo	4	5	4	6	5
9.	Shirinov Sherzod	5	4	3	5	5
10.	G'ofurov Sherdor	5	6	5	6	5
11.	Hasanov Eldor	5	5	5	4	3
12.	Nishonboyev Fazliddin	6	6	6	5	7

Yuqorida keltirilgan ushbu jadvallarda nazorat va tajriba guruhi uchun tanlab olingan 12 nafardan II-bosqich belbog'li kurashchi bolalarning 5 ta maxsus texnik –taktik usullar bo'yicha tadqiqotdan oldin olingan natijalari ko'rsatilgan. Ularning ko'rsatkichlari bir – biriga yaqin bo'lib, har bir usul uchun belgilangan vaqt 20 sekundni tashkil etadi. Ular orasida yuqori mahoratga ega bo'lgan sport ustalari ham bor (2-jadval).

3-jadval

Nazorat guruhining tadqiqotdan keyingi individual ko'rsatgichlari.

№	F.I.O.	O'nga uzoqdan ilib tashlash (20 sek)	Chapga uzoqdan ilib tashlash (20 sek)	Tizza yorda mida yorib o'nga qaytarib tashlash (20 sek)	O'ng oyoq bilan shak tashlab chapga ilib tashlash, himoya va qarshi hujum (20 sek)	Chap oyoq bilan shak tashlab o'nga ilib tashlash, himoya va qarshi hujum (20 sek)
1.	Zokirov Shoxrux	6	5	5	5	6
2.	Ahmadv Ilyos	6	5	5	4	6
3.	Xoldorov Qodirxo'ja	6	7	5	5	5
4.	Yo'ldashov Talant	5	5	6	5	6
5.	Solijonov Asrorjon	6	6	6	6	6
6.	To'laboyev Javoxir	6	6	5	4	6
7.	Bozorboyev Sirojbek	5	6	5	5	6
8.	Karimov Asadbek	5	6	5	5	7
9.	Uralov Doniyor	7	6	6	5	6
10	Xayitov Muxtorjon	6	7	6	5	6
11	Abdulazizov Xusniddin	5	7	5	5	7
12	Abduraxmonov Doniyor	6	6	6	6	6

Nazorat guruhining tadqiqotdan keyingi ko'rsatkichlaridan ko'rinib turibdiki natijalar o'sish darajasi judaham past (3-jadval).

4-jadval

Belbog‘li kurashchilarda Koordinatsion mashqlar yordamida texnik-taktik tayyorgarligini takomillashtirishda maxsus mashqlar (vositalar) dasturi.

№	Mashqlar (vositalar)	Takrorlash soni	Davom ettirish vaqti	YQS	Dam olish oralig‘
1	Ko‘zni yumgan holatda o‘z joyinga qayt	2-3	1 daqiqa	90-95	20-30 sekund
2	Arqonda sakrash	2-3	1 daqiqa	170-175	1 daqiqa
3	4x10m. ga moksimon yugurish	2-3	2-3 daqiqa	160-165	20-30 sekund
4	“Qaldirg‘och” holatida turish	4-5	1-2 daqiqa	90-95	20-30 sekund
5	Sherikni (qo‘llar yordamida) muvozanatdan chiqarish	2-3	2-3 daqiqa	110-115	20-30 sekund
6	Doira ichida oyoqni bosish (maxsus harakatli o‘yin)	2-3	2-3 daqiqa	140-150	20-30 sekund
7	Tizzani ko‘targan holatda (o‘nga chapga) aylanish	2-3	2-3 daqiqa	140-145	20-30 sekund
8	O‘z sherigini ko‘tarib doira ichida 5 martta aylanib (o‘nga va Chapga) 5 m. chiziq bo‘ylab belgilangan joyga borish	2-3	1-2 daqiqa	175-180	30-40 sekund

Ushbu dastur Belbog‘li kurashchilarning texnik-taktik tayyorgarligini koordinatsion maxsus mashqlar, vositalar yordamida takomillashtirish uchun ishlab chiqildi. Jadvalimizdagi birinchi ustun tartib raqamlardan iborat. Ikkinchi ustunimizda maxsus mashqlar (vositalar) ko‘rsatib o‘tilgan. Uchinchi ustunda takrorlashlar soni keltirib, to‘rtinchi ustun davom etish vaqtini o‘z ichiga oladi. beshinchi ustunda maxsus mashqlar, vositalarni bajarganda YQS (yurak qisqarish soni) ko‘rsatib o‘tilgan, oltinchinchi

ustunimizda esa dam olish oralig'i ko'rsatilgan (4-jadval).

Ushbu jadvaldan ko'rinib turibdiki berilgan maxsus mashqlar (vositalar) tajriba guruhida ijobiy natijani ko'rsatmoqda (5-jadval).

5-jadval

Tajriba guruhining tadqiqotdan keyingi individual ko'rsatgichlari

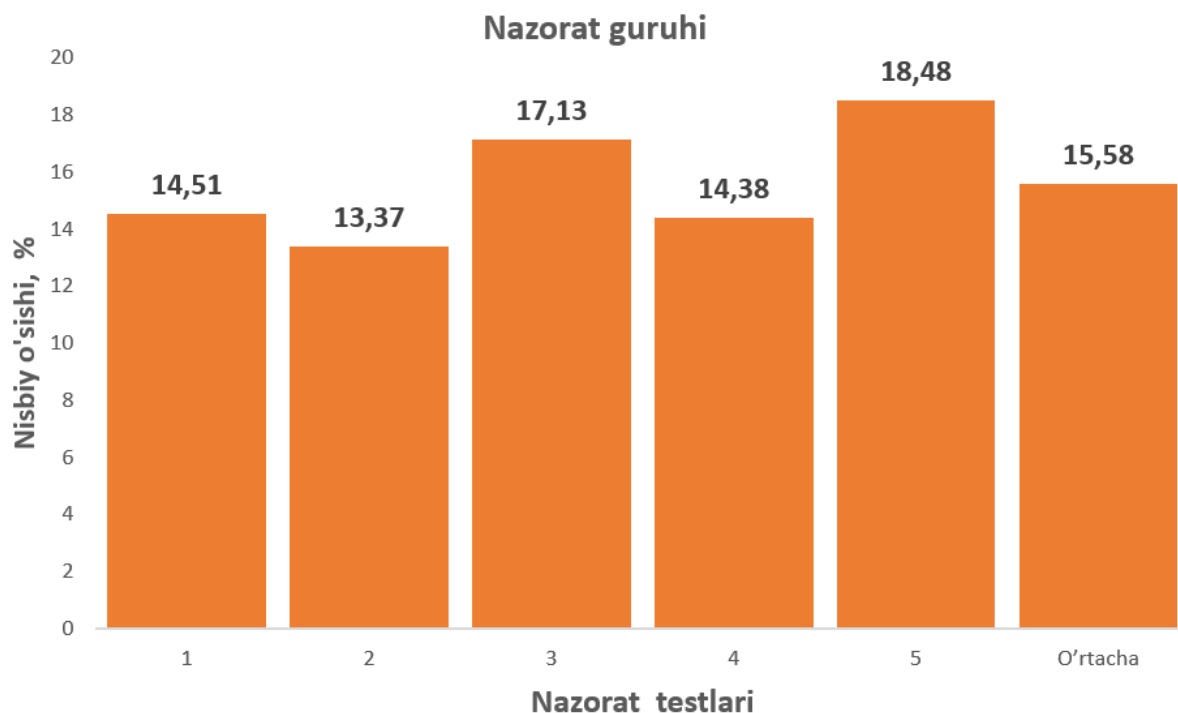
№	F.I.O.	O'nga uzoqdan ilib tashlash	Chapga uzoqdan ilib tashlash	Tizza yorda mida yorib o'nga qaytarib tashlash (20 sek)	O'ng oyoq bilan shak tashlab chapga ilib tashlash, himoya va qarshi himoya	Chap oyoq bilan shak tashlab o'nga ilib tashlash, himoya va qarshi himoya
1.	Kubayev Samandar	6	6	5	5	5
2.	Muzaffarov O'tkirbek	7	7	6	5	7
3.	Ne'matov Farrux	7	7	6	6	6
4.	Ro'zioxunov Ro'zioxun	7	7	6	6	8

6.-jadval.

Nazorat guruhida o'tkazilgan testlar natijalarini pedagogik tajriba davomida o'zgarish dinamikasi.

№	Tajriba boshi			Tajriba oxiri			O'sish		T	p
	$\bar{X}$	σ	V, %	$\bar{X}$	σ	V, %	absolyut	Nisbiy, %		
1	5,03	0,79	15,71	5,76	0,87	15,10	0,73	14,51	2,15	<0,05
2	5,31	0,77	14,50	6,02	0,85	14,12	0,71	13,37	2,14	<0,05
3	4,67	0,64	13,70	5,47	0,72	13,16	0,80	17,13	2,88	<0,01
4	4,38	0,68	15,53	5,01	0,76	15,17	0,63	14,38	2,14	<0,05
5	5,14	0,75	14,59	6,09	0,86	14,12	0,95	18,48	2,88	<0,01
								15,58		

Ushbu jadval nazorat guruhida o'tkazilgan testlar natijalarini pedagogik tajriba davomida o'zgarish dinamikasi asosida tuzib chiqildi. Birinchi ustun 5 ta testing raqamlar asosida ketma- ketlilikda belgilangan ko'rinishidir. Ikkinchi ustun tajriba boshida olingan natijalar bo'lib, ikkinchi ustunning o'zi 3ga bo'lingan. Birinchisi o'rtacha arifmetik qiymati, ikkinchisi sigma yani dispersiyasi, uchunchisi esa variatsiya koeffitsientining formulalar asosida ishlab chiqilgan sonlaridir. Uchunchi ustun tadqiqot oxirida o'rtacha arifmetik qiymat, sigma va variatsiya koeffitsientlarini uchta bo'lingan ustunchalar asosida kiritib chiqilganligini ko'rishimiz mumkin. To'rtinchi ustun o'sish deb nomlanib, ikki ustunchaga bo'lingan. Bu ustunchalarda nazorat guruhining tadqiqot boshiga nisbatan tadqiqot oxirining o'sishini absolyut hamda nisbiy farqlarining foizlarda berilganligini ko'rishimiz mumkin. Beshinchi ustun t-styudent mezonini formula asosida beligan. Oltinchi ustunimiz esa P – ishonchlilik darajasi ko'rsatib o'tilgan. Birinchi test bo'yicha tadqiqot boshi va oxiridagi o'rtacha arifmetik farq 0,73 tani tashkil qilmoqda. Absolyut o'sish 0,73, nisbiy o'sish 14,51 foizni ko'rsatmoqda. Ishonchlilik darajasi $P < 0,05$ ni ya'ni "3" baholik natijani ko'rsatmoqda. Ikkinchi test bo'yicha o'rtacha arifmetik farq 0,71 ni ko'rsatmoqda. Nisbiy farq 13,37 foiz. Ishonchlilik darajasi $P < 0,05$ ni ya'ni "3" baholik natijani ko'rsatmoqda. Uchinchi test bo'yicha o'rtacha arifmetik farq 0,80 ni ko'rsatmoqda. Nisbiy farq 17,13 foiz. Ishonchlilik darajasi $P < 0,05$ ni ya'ni "3" baholik natijani ko'rsatmoqda. To'rtinchi test bo'yicha o'rtacha arifmetik farq 0,63 ni ko'rsatmoqda. Nisbiy farq 14,38 foiz. Ishonchlilik darajasi $P < 0,05$ ni ya'ni "3" baholik natijani ko'rsatmoqda. Beshinchi test bo'yicha o'rtacha arifmetik farq 0,95 ni ko'rsatmoqda. Nisbiy farq 18,48 foiz. Ishonchlilik darajasi $P < 0,01$ ni ya'ni "4" baholik natijani ko'rsatmoqda. Nisbiy o'sish asosida nazorat guruhining tadqiqotdan oldingi hamda tadqiqotdan keying olingan natijalarini foizlar asosida ushbu diagramma orqali ko'rish mumkin (6-jadval).

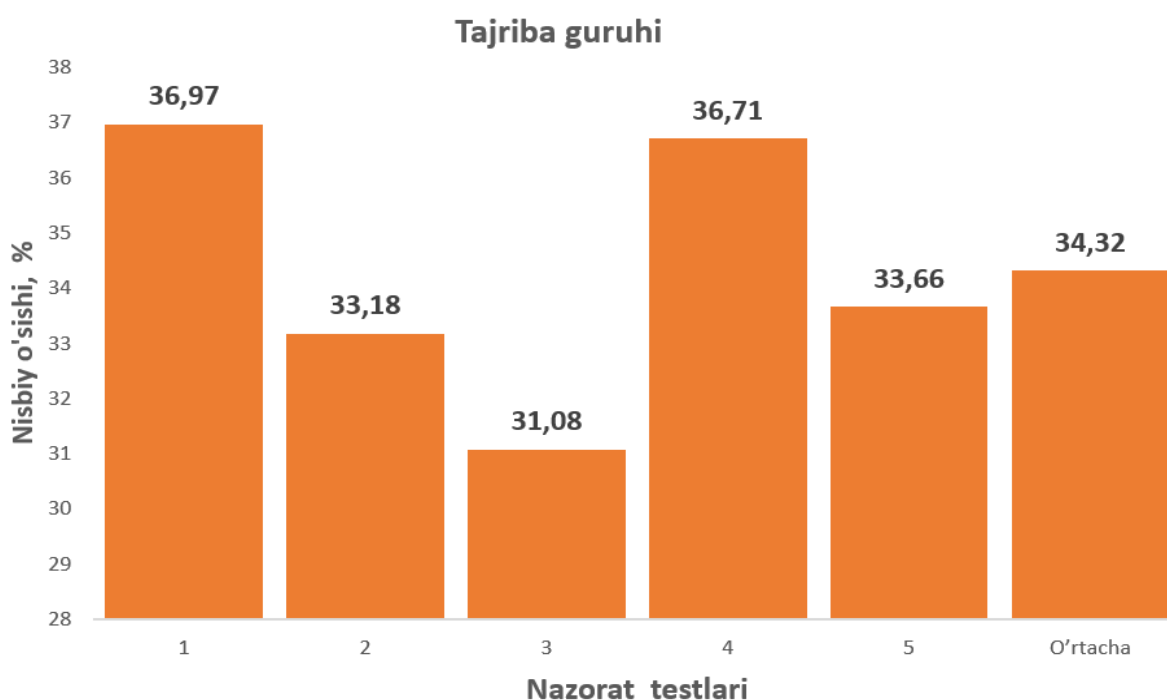
1-diagramma. Tajriba guruhida o'tkazilgan teslar natijalarini pedagogik tajriba davomida o'zgarish dinamikasi (foizlarda)

7.-jadval.

Tajriba guruhida o'tkazilgan teslar natijalarini pedagogik tajriba davomida o'zgarish dinamikasi.

T\r	Tadqiqot boshi			Tadqiqot oxiri			O'sish		t	p
	$\bar{X}$	σ	V, %	$\bar{X}$	σ	V, %	absolyut	Nisbiy, %		
1	4,83	0,77	15,93	6,62	1,01	11,26	1,79	36,97	4,87	<0,001
2	5,08	0,75	14,75	6,77	0,95	12,03	1,69	33,18	4,83	<0,001
3	4,33	0,60	13,85	5,68	0,75	11,20	1,35	31,08	4,86	<0,001
4	4,67	0,74	15,86	6,38	0,98	13,36	1,71	36,71	4,83	<0,001
5	4,83	0,72	14,90	6,46	0,91	12,09	1,63	33,66	4,86	<0,001
								34,32		

Ushbu jadval tajriba guruhida o'tkazilgan testlar natijalarini pedagogik tajriba davomida o'zgarish dinamikasi asosida tuzib chiqildi. Birinchi ustun 5 ta testing raqamlar asosida ketma - ketlikda belgilangan ko'rinishidir. Ikkinchi ustun tajriba boshida olingan natijalar bo'lib, ikkinchi ustunning o'zi 3ga bo'lingan. Birinchisi o'rtacha arifmetik qiymati, ikkinchisi sigma yani dispersiyasi, uchunchisi esa variatsiya koeffitsientining formulalar asosida ishlab chiqilgan sonlaridir. Uchunchi ustun tadqiqot oxirida o'rtacha arifmetik qiymat, sigma va variatsiya koeffitsientlarini uchta bo'lingan ustunchalar asosida kiritib chiqilganligini ko'rishimiz mumkin. To'rtinchi ustun o'sish deb nomlanib, ikki ustunchaga bo'lingan. Bu ustunchalarda nazorat guruhining tadqiqot boshiga nisbatan tadqiqot oxirining o'sishini absolyut hamda nisbiy farqlarining foizlarda berilganligini ko'rishimiz mumkin. Beshinchi ustun t-styudent mezonini formula asosida beligan. Oltinchi ustunimiz esa P – ishonchlilik darajasi ko'rsatib o'tilgan. Birinchi test bo'yicha tadqiqot boshi va oxiridagi o'rtacha arifmetik farq 1,79 tani tashkil qilmoqda. Absolyut o'sish 1,79, nisbiy o'sish 36,97 foizni ko'rsatmoqda. Ishonchlilik darajasi $P < 0,001$ ni ya'ni "5" baholik natijani ko'rsatmoqda. Ikkinchi test bo'yicha o'rtacha arifmetik farq 1,69 ni ko'rsatmoqda. Absolyut o'sish 1,69 Nisbiy farq 33,18 foiz. Ishonchlilik darajasi $P < 0,001$ ni ya'ni "5" baholik natijani ko'rsatmoqda. Uchunchi test bo'yicha o'rtacha arifmetik farq 1,35ni ko'rsatmoqda. Absolyut o'sish 1,35 Nisbiy farq 31,08 foiz. Ishonchlilik darajasi $P < 0,001$ ni ya'ni "5" baholik natijani ko'rsatmoqda. To'rtinchi test bo'yicha o'rtacha arifmetik farq 1,71ni ko'rsatmoqda. Absolyut o'sish 1,71 Nisbiy farq 36,71foiz. Ishonchlilik darajasi $P < 0,001$ ni ya'ni "5" baholik natijani ko'rsatmoqda. Beshinchi test bo'yicha o'rtacha arifmetik farq 1,63ni ko'rsatmoqda. Absolyut o'sish 1,63 Nisbiy farq 33,66 foiz. Ishonchlilik darajasi $P < 0,001$ ni ya'ni "5" baholik natijani ko'rsatmoqda. Nisbiy o'sish asosida nazorat guruhining tadqiqotdan oldingi hamda tadqiqotdan keying olingan natijalarini foizlar asosida ushbu diagramma orqali ko'rish mumkin.

2-diagramma. Tajriba guruhida o'tkazilgan teslar natijalarini pedagogik tajriba davomida o'zgarish dinamikasi (foizlarda)

XULOSALAR.

1. Mavjud adabiyotlar, manbaalar va materiallarni tahlili asosida shuni aytib o'tish mumkin-ki, ko'pgina mutaxassislar belbog'li kurashchilarning koordinatsion qobiliyati hamda koordinatsion qobiliyatni rivojlantirish belbog'li kurashchilarning texnik – taktik ko'rsatkichlariga ijobiy ta'siri ularning orasidagi o'zaro bog'liqlikni boshqarishning samarali uslublarini izlashda davom etmoqdalar. Shuningdek, tadqiqotchilarning ko'pchiligi belbog'li kurashchilarning koordinatsion qobiliyatini

o'qitirish ularning texnik – taktik tayyorgarligiga ta'siri haqida fikr- mulohazalari mavjud ammo kam ekanligi aniqlandi.

Belbog'li kurashchilarning texnik – taktik tayyorgarligini rivojlantirishda koordinatsion mashqlardan foydalanish belbog'li kurashchilarning musobaqa faoliyatidagi ko'rsatkichlariga ijobiy ijobiy ta'sir qilishi aniqlandi.

Belbog'li kurashchilarning koordinatsion mashqlar orqali tuzilgan dastur asosida mashg'ulotlarda shug'ullantirish koordinatsion qobiliyatlarni talab etuvchi texnik – taktik usullarni bajarishlari osonlashdi..

Tajriba guruhi belbog'li kurashchilari pedagogik tajriba oxirida olingan natijalari barcha nazorat testlari bo'yicha o'rtacha arifmetik qiymati aniqlandi tajriba guruhining tadqiqot boshidagiga nisbatan ijobiy o'zgarishini, nazorat guruhi sinaluvchilarining ko'rsatkichlariga nisbatan ancha yuqori darajada ijobiy hamda statistik ishonchli ekanligini ko'rsatmoqda.

РЕАЛИЗАЦИЯ ТЕХНОЛОГИИ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ 6-9 ЛЕТ НА СПОРТИВНО-ОЗДОРОВИТЕЛЬНОМ ЭТАПЕ В КУРАШ

Мухаммадиев Комил Бурхонович,

Доктор педагогических наук (DSc), профессор, Проректор по учебной и научной работе,
Международный институт Кураш, город Ташкент, Узбекистан

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.058>

Аннотация. Кураш - один из самых популярных и интересных видов спорта в Узбекистане. В данной статье приводится сравнительный анализ плана подготовки детей 6-9 лет к процессу кураш и спортивно-оздоровительному процессу, разработка специальной тренировочной программы для подготовки юных курашистов. Предложенная нами программа подготовки юных курашистов положительно поможет в повышении эффективности тренировок по кураше, кардинально отличающаяся от предыдущих аналогов, разрабатываемая на основе системного подхода.

Ключевые слова: кураш, многолетняя подготовка, этапы подготовки, спортивно-оздоровительный комплекс.

6-9 ЁШЛИ БОЛАЛАРНИНГ КУРАШ СПОРТИ БИЛАН ШУҒУЛЛАНИШ ЖАРАЁНИГА ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ТЕХНОЛОГИЯСИНИ ЖОРИЙ ЕТИШ

Педагогика фанлари доктори (DSc), профессор

Мухаммадиев Комил Бурхонович,

Халқаро кураш институти ўқув ва илмий ишлар бўйича проректор, Тошкент шаҳар,
Ўзбекистон

Аннотация. Кураш Ўзбекистонда энг машҳур ва қизиқарли спорт турларидан бири. Ушбу мақолада 6-9 ёшли болаларнинг кураш ва спорт-соғломлаштириш жараёни учун махсус ўқув дастурини ишлаб чиқиш, ёш курашчиларни тайёрлаш бўйича ўқув режасининг қиёсий таҳлили келтириб ўтилган. Биз томонимиздан таклиф этилган ёш курашчиларни тайёрлаш дастури тизимли ёндашув асосида ишлаб чиқилга бўлиб аввалги аналоглардан тубдан фарқ қилиб, кураш машғулоти самарадорлигини оширишда ижобий ёрдам беради.

Калит сўзлар: кураш, узоқ муддатли тайёргарлик, машғулот, тайёрганлик босқичлари, спорт-соғломлаштириш.

IMPLEMENTATION OF THE TECHNOLOGY OF PHYSICAL EDUCATION FOR CHILDREN 6-9 YEARS OLD AT THE SPORTS AND RECREATION STAGE IN Courage

Mukhammadiev Komil Burkhonovich ,

Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Professor, Vice-Rector for Academic and Scientific Work,
Kurash International Institute, Tashkent city, Uzbekistan

Annotation. Kurash is one of the most popular and interesting sports in Uzbekistan. This article provides a comparative analysis of the plan for preparing children 6-9 years old for the Kurash wrestling process and the sports and recreation process, the development of a special training program for the training of young Kurash wrestlers. The training program for young kurash wrestlers proposed by us will positively help in improving the effectiveness of kurash training, which is radically different from previous analogues, developed because of a systematic approach.

Keywords: kurash, long-term training, stages of preparation, sports and recreation complex.

Введение. Стремительный рост популярности кураш во всем мире, устойчивое увеличение числа занимающихся, олимпийский статус этого вида спорта, заметное повышение уровня конкуренции и мастерства ведущих спортсменов настоятельно требуют создания научно обоснованной системы подготовки курашистов. Одним из основных факторов, влияющих на качество подготовки спортивного резерва для пополнения сборных команд России по олимпийским видам спорта, является разработка современной программно-нормативной базы,

обеспечивающей преэминентность программ и нормативных требований, а также их соответствие уровню разносторонней подготовленности и спортивного мастерства юных спортсменов на этапах многолетней подготовки [9].

Анализируя существующие программы, касающиеся нормативных и методических аспектов спортивной подготовки юных курашистов, можно отметить, что большинство из них предусматривает подготовку юных спортсменов в рамках определенных этапов: спортивно оздоровительного, начальной подготовки, учебно-тренировочного, спортивного совершенствования. Однако именно спортивно-оздоровительный этап зачастую игнорируется большинством специалистов. Это объясняется в первую очередь отсутствием четких возрастных рамок занимающихся и программно-методического сопровождения, небольшой продолжительностью (реализация большинства существующих программ рассчитана на 1 год) и тем, что этот этап мало отличается от этапа начальной подготовки [5, 9].

Анализ примерных программ спортивно-оздоровительного этапа ДЮСШ по кураш показал, что допуск детей к занятиям осуществляется без каких-либо предварительных испытаний. Поэтому дети, как правило, имеют разный уровень физической подготовленности, что необходимо учитывать при разработке примерных программ для ДЮСШ. При этом анализ немногочисленных литературных источников, посвященных проблеме исследования, показал, что на сегодняшний день учебно-тренировочные программы разработаны для детей 10 лет и старше [2, 4, 9].

Данное обстоятельство обуславливает необходимость модернизации учебной программы подготовки юных курашистов. А.М. Буланцов [2], анализируя нормативные документы, регламентирующие минимальный возраст для набора в секции самбо и кураш, приходит к выводу о необходимости пересмотра длительности и содержания этапов подготовки спортсменов в этих видах спорта, поскольку реальный этап подготовки начинается с 6-7-летнего возраста. По всей видимости, оптимальным для набора в секции кураш является возраст 6-7 лет, что позволяет начать развивать ведущие физические качества (быстроту, координацию) [2, 4, 8, 9].

В существующих программах для спортивно оздоровительных групп представлены в основном упражнения общеразвивающего характера, в то же время практически отсутствуют специальные упражнения.

Вместе с тем на современном этапе развития данного вида спорта начало занятий кураш наблюдается и в более ранние возрастные периоды, в том числе и в возрасте 3-4 лет. Положение значительно осложняется тем, что подавляющее большинство тренеров по кураш сами как спортсмены начинали тренироваться в группах начальной подготовки с 10 лет и поэтому имеют лишь поверхностное представление о сложностях и особенностях спортивной подготовки детей 6-9 лет [2, 4, 8, 9, 10].

Как правило, этап предварительной подготовки юных курашистов, как это предполагает программа ДЮСШ, вообще не проводится. В связи с этим целью нашей работы является теоретико-методологическое обоснование содержания технологии физического воспитания детей 6-9 лет на спортивно-оздоровительном этапе в кураш и ее практическая реализация.

Экспериментальная часть. В двухгодичном педагогическом эксперименте, проводившемся на базе города Ташкента ДЮСШ "Пахлавон" и Ташкентская городская общеобразовательная школа № 2 в Чиланзарском районе Республики Узбекистан. Все дети, участвующие в исследовании, не имели существенных отклонений в состоянии здоровья и были допущены к занятиям физической культурой в основной медицинской группе. Для организации педагогического эксперимента были сформированы 2 группы занимающихся: экспериментальная группа (16 чел.) и две контрольные группы по 15 детей в каждой. Состав обследуемых мальчиков за период исследования не менялся.

Для оценки развития физических качеств детей 6-7 лет применялись стандартные тесты, рекомендуемые для данного возраста [5].

Результаты исследования и их обсуждение. Одной из приоритетных задач подготовки начинающих спортсменов является обеспечение всесторонней физической подготовки занимающихся и овладение основами техники выполнения обширного комплекса физических

Ученый. Эффективность решения этой задачи во многом зависит от оптимального выбора

средств и методов тренировки, а также от целесообразного соотношения объемов общей и специальной подготовки с учетом особенностей вида спорта [8, 9, 10].

Продолжительность предварительного этапа обучения в кураш, как и в большинстве единоборств, составляет 1 год, что определено возрастной категорией 7-9 лет (возраст 10 лет является переходным в группу начальной подготовки). На практике нередко возникают ситуации, когда дети, пришедшие заниматься в секцию кураш в 6-7-летнем возрасте, на протяжении трех лет занимаются по одной программе. Вместе с тем ряд авторов для решения вопроса о возможности перехода юного спортсмена к следующему этапу подготовки предлагает учитывать не паспортный, а биологический возраст [9], что кажется вполне логичным, учитывая гетерохронность темпов прироста показателей физического развития, как это показано на примере индивидов различных конституциональных типов [2]. Поэтому перспективное планирование процесса физического воспитания детей 6-9 лет целесообразно осуществлять в течение двух лет.

В связи с тем, что спортивно-оздоровительный этап подготовки в кураш не имеет четко выраженной периодизации, характерной для других этапов, наиболее целесообразным, на наш взгляд, является построение учебно-тренировочного процесса в рамках годичного цикла на основе модульной системы. Во временном аспекте тренировочный модуль соответствует не четвертям учебного года общеобразовательной школы, а прежде всего стоящим перед данным блоком задачам.

Основным звеном в проблеме повышения эффективности многолетней подготовки юных борцов является разработка научно обоснованных учебных программ для ДЮСШ "Пахлавон". В последние годы ведется активная работа по модернизации программ подготовки по кураш в соответствии с изменившимися условиями [9]. Это вполне оправданно и аргументированно, поскольку виды самбо и кураш характеризуются широчайшим арсеналом технических действий, чему способствует наличие одежды и возможность осуществлять различные захваты. Среди этого огромного арсенала существует множество приемов, не требующих подъема тяжестей и проявления значительных физических усилий. К ним относятся: выведения из равновесия, броски ногами (подсечки, подножки, зацепы) [2]. Однако программный материал в этих программах мало отличается от существующих программ по самбо [9].

У совершенствованный примерный учебный план подготовки юных курашистов на спортивно-оздоровительном этапе должен включать, по нашему мнению, 2 годичных цикла с нагрузкой на первом году 156 ч (39 недель учебно-тренировочных занятий и 2 смены спортивно оздоровительного лагеря) и на втором году - 208 ч с преобладанием средств ОФП.

Разработанный примерный учебный план многолетней подготовки юных курашистов (табл. 1) включает в себя три основных раздела подготовки (ОФП, СФП и ТТП) и пять дополнительных разделов (теоретическую и психологическую подготовку, тестирование, соревновательную практику, восстановительные мероприятия).

Принципиальное отличие нашей технологии от существующих программ состоит из:

- соблюдения принципа адекватности тренировочных нагрузок в соответствии с возрастными особенностями занимающихся;
- включения небольшого объема средств СФП в зависимости от года обучения и биологического возраста занимающихся;
- использования сюжетно-ролевых и развивающих компьютерных игр, мобильных приложений.

Таблица 1

**Примерный учебный план подготовки юных курашстов 6-9 лет на
спортивно-оздоровительном этапе**

№	Раздел подготовки	Возраст детей	
		6-7	7-8 (9)
1.	Общая физическая подготовка	70	96
2.	Воспитание быстроты	6	8
3.	Воспитание скоростно-силовых качеств	16	22
4.	Воспитание силы	14	21
5.	Воспитание выносливости	18	24
6.	Воспитание гибкости и координационных способностей	16	22
7.	Общая техническая подготовка	46	60
8.	Специальная техническая подготовка	28	36
9.	Теоретическая подготовка	4	6
10.	Психологическая подготовка	2	4
11.	Соревновательно-игровая практика	6	6
12.	Медицинское обследование	Вне сетки часов	
13.	Всего	156	208

Основным содержанием подготовки являются занятия комплексного характера с целевой направленностью на всестороннюю физическую подготовку, существенно расширяющую двигательные возможности юных спортсменов. При этом важным условием, определяющим эффективность педагогических воздействий, является реализация дифференцированного подхода с обязательным учетом следующих принципов спортивной тренировки: системности, модульности, вариативности, доступности, систематичности, наглядности, рефлексии и всестороннего развития личности, оптимального сочетания традиционных и мобильных тренировочных средств.

По своей структуре годичный цикл подготовки юных курашстов первого года обучения согласна обучения года спортивно-оздоровительными группами (СОГ-1) включает в себя 3 модуля. В первом модуле соотношение применяемых в тренировке средств полностью направлено на общую физическую подготовку (ОФП) занимающихся. На втором году обучения (СОГ-2) осуществляется формирование первоначальных представлений о кураш. При этом 80 % учебного времени отводится на ознакомление с техникой борьбы и 20 % - на формирование знаний истории данного вида спорта, правил соревнований и т.д. Основная цель СОГ-2 - дальнейшее совершенствование ОФП, а также подготовка и аттестация. При этом продолжительность одного академического часа может быть увеличена до 45 мин (с 10-минутным перерывом). После сдачи контрольных нормативов программой предусмотрены занятия в летнем оздоровительном лагере с преимущественной направленностью на повышение уровня общей физической подготовки (60 % учебного времени). Однако значительная часть времени уделяется общей и специальной технической подготовке (40 %) [9].

Организацию учебно-тренировочных занятий целесообразно проводить 3 раза в неделю по 2 ч. При этом продолжительность одного академического часа уменьшается с 45 до 30 мин. Такой подход к организации занятий позволяет исключить возможное физическое и эмоциональное утомление, обеспечить чередование тренировочной нагрузки с днями отдыха. Продолжительность подготовительной части занятия составляла 10 мин, основной – 45 мин, заключительной - 5 мин.

Как уже отмечалось, в настоящее время зачисление детей в группы начальной подготовки (ГНП-1) осуществляется по достижении ими 10-летнего возраста [9, 10]. Следует отметить, что зоны усиленного роста результатов наблюдаются в разные возрастные периоды, то есть каждый детский возраст имеет свои сенситивные особенности, что является существенной предпосылкой развития тех или иных способностей [9].

Известный ученый в области теории спортивной тренировки

Л.П. Матвеев сформулировал принцип возрастной адекватности направленности физического воспитания, согласно которому должны учитываться неизменно происходящие возрастные изменения юного спортсмена, его меняющиеся функциональные и адаптивные возможности, на которые целесообразно воздействовать в направлениях, ведущих к оптимизации возрастной динамики, индивидуальных возможностей, качеств, способностей [5].

В табл. 2 представлена сравнительная динамика показателей физической подготовленности мальчиков 6 – 7 лет (СОГ-1) экспериментальной группы в начале и в конце первого года педагогического эксперимента.

Таблица 2

Динамика показателей физической подготовленности мальчиков 6-7 лет

№	Показатель	Экспериментальная группа			
		Начало эксперимента	Конец эксперимента	t	P
1.	Бег на 30 м, с	7,02±0,75	5,67±0,16	2,287	$p < 0,062$
2.	Бег на 1000 м, с	382,4±9,1	332,5±12,3	1,110	$p < 0,310$
3.	Челночный бег 3x10 м, с	11,56± 1,84	9.46±1,41	1.184	$p < 0,281$
4.	Прыжок в длину с места, см	129,4±10,5	168,2±12,4	1,856	$p < 0,113$
5.	Сгибание и разгибание рук в упоре лежа, раз	8,41±2,13	19,40±4,60	2,054	$p < 0,086$
6.	Наклон вперед из положения сидя, см	4,52±1,27	7,93±2,46	1,025	$p < 0,345$

Анализируя изменения показателей в тестовых заданиях, характеризующих различные стороны физической подготовленности мальчиков в экспериментальной и контрольных группах за период 2-летнего эксперимента, следует отметить наличие достоверных изменений ($p < 0,05$) по всем тестовым показателям, характеризующим уровень развития физических качеств.

Исследуя влияние учебно-тренировочных занятий на показатели физической и функциональной подготовленности детей в контрольных группах (КГ), занимающихся по программе ДЮСШ на спортивно-оздоровительном этапе в кураш, следует отметить следующее: по большинству показателей, характеризующих уровень развития физических качеств, в этой группе выявлены достоверные приросты результатов ($p < 0,05$) в таких упражнениях, как челночный бег 3x 10 м (8,7 с), бег на 1000 м (320 с), прыжок в длину с места (158,9 см), а также сгибание и разгибание рук в упоре лежа (17 раз). В контрольных упражнениях, таких, как наклон вперед из положения сидя (5,8 см) и бег на 30 м (6,6 с), не были обнаружены достоверные различия прироста результатов (p

> 0,05).

Таким образом, показатели физической подготовленности мальчиков в экспериментальной и контрольных группах свидетельствуют о том, что экспериментальная программа, основанная на дифференцированном использовании средств физической подготовки с учетом их соответствия возрасту и уровню физической подготовленности занимающихся, оказалась более эффективной, чем используемые в ДЮСШ методические подходы. Мы полагаем, что дети, успешно завершившие обучение на спортивно-оздоровительном этапе подготовки, могут быть зачислены в ГНТТ-1 на год-два раньше.

Литература

Акопян А.О. Барба: примерная программа для системы дополнительного образования детей, детско-юношеских спортивных школ, специализированных детско-юношеских школ олимпийского резерва / А.О. Акопян, В.В. Кашавцев, Т.П. Клименко. - М.: Советский спорт, 2003. - 96 с.

Буланцов А.М. К вопросу о минимальном возрасте детей для набора в секции самбо и барба / А.М. Буланцов // Ученые записки университета им. П.Ф. Лесгафта. - 2013. - № 8 (102). - С. 39-44.

Воробьев В.А. Основные научно-методические направления модернизации программ многолетней подготовки юных борцов / В.А. Воробьев // Ученые записки университета им. П.Ф. Лесгафта. - 2009. - № 10 (56). - С. 18-21.

Крючков А.С. Содержание технологии физического воспитания мальчиков 7-9 лет разных самотипов на предварительном этапе занятий кураш / А.С. Крючков, В.Л. Дементьев // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. - 2009. - № 3. - С. 34-39.

Матвеев Л.П. Основы общей теории спорта и системы спортивной подготовки. - Киев: Олимпийская литература, 1999. - 318 с.

Мухаммадиев К.Б. Жисмоний машқлар билан мустақил шуғулланишда жисмоний юкламалар самарадорлигини баҳолашнинг педагогик назорат усулларида фойдаланиш / Услубий қўлланма. Тошкент темир йўл муҳандислари институти босмахонаси. – Тошкент, 2019 й. - Б.23.

Мухаммадиев К.Б. Талабаларнинг жисмоний кўрсаткичларини ривожлантириш / Услубий қўлланма Тошкент темир йўл муҳандислари институти босмахонаси. – Тошкент, 2019 й. - Б.28.

Мухаммадиев К.Б. Талабаларни жисмоний тарбия ва спортга жалб қилиш тизимини такомиллаштиришнинг ижтимоий йўналишлари // Ўзбекистонда жисмоний тарбия ва спортни ривожлантиришнинг фалсафий, ҳуқуқий ва социологик муаммолари. – Чирчиқ. 2020 й. – Б. 204-206.

Мухаммадиев К.Б. Спортизированное физическое воспитание студентов на основе сочетания средств бросьбы и игрового метода // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. УДК/UDK 796.011.2:5:012. Москва, №9, - 2021. - С. 152-157.

Свищев И.Д. Барба: примерная дополнительная образовательная поурочная программа для спортивно оздоровительных групп (СОГ), спортивных клубов (СК), детско-юношеских спортивных школ (ДЮСШ) / И.Д. Свищев, С.В. Ерегина. - М.: Спорт Универ Пресс, 2003. - 77 с.

Свищев И.Д. Барба: программа спортивной подготовки для ДЮСШ и СДЮШОР / С.В. Ерегина, И.Д. Свищев, С.И. Соловейчик [и др.] //Национальный союз кураш. - М.: Советский спорт, 2006. - 212 с.

Табаков С.Е. Самбо: пример. прогр. спорт. подгот. для дет.юпош. спорт. шк., специализир. дет.чопош. спорт. шк. олимп. резерва / С.Е. Табаков, С.В. Елисеев, А.В. Конаков. - М.: Советский спорт, 2008. - 236 с.

Акопян А.О. О распределении тренировочных средств на начальном и тренировочном этапах спортивной подготовки в спортивных единоборствах / А.О. Акопян, В.А. Панков // Вестник спортивной науки. - 2012. - № 6. - С. 32-34.

Панков В.А. К вопросу организации тренировочного процесса на этапах начальной подготовки в спортивной борьбе / В.А. Панков, И.Н. Гунько // Вестник спортивной науки. - 2008. - № 4. - С. 36-39.

ДОВРУҒИ ОШИБ БОРАЁТГАН МИЛЛИЙ КУРАШ ТУРЛАРИНИНГ ИЛМИЙ САЛОХИЯТИ ВА ИМКОНИАТЛАРИ

Чоршамиев Нуриддин Абдуалимович,

P.f.b.f.d. (PhD), Ўзбекистон Давлат жисмоний тарбия ва спорт университети ва Халқаро кураш институти доценти, Ўзбекистон., Чирчиқ.ш.

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.059>

Аннотация. Тақдим этилаётган илмий мақолада шарқона массаженг ёш миллий курашчи спортчилар мушак тизими, хусусан букувчи ва ёзувчи мушак гурухларининг функционал ҳолатига ҳамда мушак тонусининг таранглашиши ва бўшашиши функцияларига бир, икки, уч, беш ойлик машгулот даврларидаги таъсирига оид тадқиқот материаллари берилган.

Калит сўзлар: кураш машгулотлари, функционал ҳолат, мушак тизими, мушак гурухлари, мушак тонуси, шарқона массаж, мушак ишини ўлчаш методикаси.

НАУЧНЫЕ ПЕРСПЕКТИВЫ И ВОЗМОЖНОСТИ ПОВЫШАЮЩИЙ ПОПУЛЯРНОСТЬ ВИДОВ НАЦИОНАЛЬНОЙ БОРЬБЫ КУРАШ

Чоршамиев Нуриддин Абдуалимович,

Д.ф.н.п.н., (PhD) Узбекский Государственный университет физической культуры и спорта, Международного института Кураш. г. Чирчиқ

Аннотация. В представленной научной статье представлены материалы исследования влияния восточного массажа на мышечный аппарат, в частности на функциональное состояние групп мышц-сгибателей и разгибателей, а также на функции напряжения и расслабления мышечного тонуса юных спортсменов-курашистов в тренировочные периоды один, два, три, пять месяцев

Ключевые слова: тренировка по борьбе Кураш, функциональное состояние мышц, мышечная система, группы мышц, мышечный тонус, восточный массаж, методы измерения мышечной работы.

SCIENTIFIC PROSPECTS AND OPPORTUNITIES OF THE TYPES OF NATIONAL WRESTLING KURASH THAT ARE GAINING POPULARITY

Chorshamiyev Nuriddin Abdualimovich,

(PhD), Uzbek State University of Physical Culture and Sports, International Kurash Institute. Chirchiq

Annotation. The presented scientific article presents research materials on the influence of oriental massage on the muscular apparatus, in particular on the functional state of the flexor and yextensor muscle groups, as well as on the functions of tension and relaxation of the muscle tone of young kurash athletes during training periods of one, two, three, five months

Keywords: Kurash wrestling training, functional state of muscles, muscular system, muscle groups, muscle tone, oriental massage, methods for measuring muscle work.

Жахон миқёсида юқорималакали спортчиларни тайёрлаш уларни техник-тактик жисмоний ва функционал имкониятларини оширишга мўлжалланган, бир неча ойлик серияли лойиха программалаштирилган режа ишлаб чиқиш, уларни амалиётда илмий тажрибада асослаб қайта амалиётга тадбиқ этилди. Аммо чет эллик ҳамда мамлакатимиз мутахассислари томонидан ўтказилган тадқиқотлардан маълум бўлдики, шиддатли ва белгиланган ҳажмли юкламаларга бардош бериш, функционал захиралар имкониятларини ошириш, юкламалар давомида ва якунида толиқишни бартараф этиш ва иш қобилиятини тиклашда энг муҳим воситалардан шарқона массаж, унинг аҳамияти ва мускул фаолиятининг асосий омили муаммолари, айниқса ҳудудимизда ўрганилмаган.

Республикаимизда жисмоний тарбия ва спортга давлат сиёсати даражасида эътибор қаратилиб, спортчиларни тайёрлаш тизимининг самарали ривожланишида спорт машгулотининг

умумий назарий ҳолатларининг ҳамда унинг ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда методологик асосларини шакллантириш масалалари ўрганиб келинмоқда. “Жисмоний тарбия ва оммавий спортни ривожлантириш учун ёшлар спортига тамомила янгича ёндашиш, илмий асосланган технологиялар асосида истеъдодли спортзахираларини тайёрлаш мактабларини яратиш ишлари” изчил давом эттирилмоқда.

Таъкидлаш жоизки, спортчиларнинг турли яккакураш мусобақалари охириги йилларда кескин беллашув шароитида ўтказилиши, уларнинг техник-тактик ва функционал тайёргарлигига талабларнинг кучайиб бориши кузатиш мумкин.

Юқорида айтилган ўзгариш ва талаблардан келиб чиққан ҳолда айтишимиз мумкинки, спортчиларнинг яккакурашдаги ютуқлари биринчи навбатда илмий асосланган воситалар ва уларнинг қўлланиш услубияти жорий этилишига боғлиқдир. Ёш курашчи спортчиларнинг жисмоний кўрсаткичларини илмий тадқиқот масалалари республикада алоҳида аҳамият касб этади, яъни спорт машғулотлар ва кураш мусобақаларида жисмоний машқлар пайтида вужудга келадиган ўзгаришларни мураккаблаштирувчи омилдир. Шунинг учун республикада ёш спортчиларнинг спорт тайёргарлиги муаммосида, айниқса шарқона массаждан фойдаланган ҳолда ишлаш динамикасини ўрганиш кенг ривожланган бўлиши керак. Хусусан, кураш бўйича ёш спортчиларни тайёрлаш самарадорлигини ошириш мусобақа ва машғулот юкламаларини назорат қилиш тизимини асослаш соҳа олдида турган муҳим тадқиқот ишларидан ҳисобланади.

Яккакураш спорт турларида тайёргарлик тизимини такомиллаштириш бир қатор олимлар миллий кураш турлари амалиёти мураббийлари диққатини ўзига тортиб келади. Мазкур муаммонинг ҳал этилиши бўйича диссертациялар ва ўқув услубий қўлланмалар chop этилган.

Аҳамиятга молик ишлар ватанимиз ҳамда хорижий олимлар, амалиётчиларига тегишлидир, ҳамда Холмухамедов Р.Д., Т.С. Усманходжаев, Абдиев А.Н., Керимов Ф.А., Рихсиева О.А., Бирюков А.А., Артиков З.С., Мирзанов Ш.С. ва бошқа илмий услубий ишларида курашчиларнинг турли морфо функционал йўналишларида тадқиқот ишлар олиб борилган. Россия ва чет эл олимларидан жисмоний иш қобилиятлари тайёргарлиги ва массаж туфайли мушак ишини ривожлантириш масалалари И.М. Саризов-Серазини, А.А. Бирюков, З.И. Бирюкова-Коларова, И.В. Заблудовский, Н.А. Белая, О.Глязер, В.Далихо ва бошқа олимларни ишларида спортчилар организмнинг ўзига хос кўрсаткичларини таърифлаганлар.

Ушбу шарқона массаж масаласида улуғ мутафаккир, тиббиёт оламининг султони бобокалонимиз Абу Али Ибн Сино массажнинг муҳим турларининг аҳамияти бўйича урғу бериб унинг иккита муҳим турига эътибор қаратишни лозим топган. У тавсиф ватавсия бериб шундай дейди: “Массажни қўллашдан мақсад қуйидагича: юмшоқ танани таранглаш, бўшашган органларни зичлаш, майинлик билан танани тифизлаш”.

Булардан бошқа яна шундай массаж борки, қайсини жисмоний машқлардан илгари дастлабки даврда қўлланилади. Бу массаж олдин аста-секин ва юмшоқ тарзда машқларни бажаришдан илгари аста машқни қўллаш учун кучлироқ массаж қилинади. Яна бир массажни қўллаш жисмоний машқлардан кейин, аввалги ҳолатига келгунча тиклантирувчи массаж деб аталади.

Абу Али Ибн Синонинг тавсиясига биноан массажни нафақат даволовчи балки жисмоний машқларни бажариш давомида қўллаш зарур деган. У массажни тақсимлаб чиқиб кучли танани соғлиғини мустаҳкамламоқ, бўшаштириш-юмшатувчи, танани-тиклантирувчи, давомли-танани оздирувчи, мўътадил-танани яшнатувчи қобилиятли тайёрловчи – жисмоний машқлардан илгари, тиклантирувчи-машқлардан сўнгунинг киритган атамалари - “тиклантирувчи” ва “тайёрловчи” массаж хозирги вақтда ҳам қўлланиб келинмоқда.

Шарқона массажнинг таъсирини ёш курашчиларнинг мушак тизимининг функционал ҳолатини ўзгартириб, унинг тикланиш даражасини барча мушак гуруҳларида ошириб берди.

Илмий тадқиқот ишида Республика олимпия захиралари коллежида курашчи 12-17 ёшли ўсмир ва ўспиринларда уларнинг машғулот жараёни танланди.

Тадқиқот услубиятлари мавзуга оид машғулот ва мусобақа доимий педагогик кузатиш ва индивидуал организмни функционал ҳолатлари тадқиқотнинг уч серияли босқичлари бўйича олиб борилди:

1-серия – ўткир бир марталик машғулотлар;

2-серия – 2-3 ойлик машғулотлар;

3-серия - 4-5 ойлик машғулотлардан ўтказилди;

Бинобарин, курашчилар организмнинг функционал кўрсаткичи бўйича мушак тизими ўрганилди: елка камари бўйича икки бошли, уч бошли мушакларнинг букувчи ва ёзувчи параметрлари гавдани оёқлар қисмида тўрт бошли сон олди ва орқа букувчи ва ёзувчи;

Болдир қисмида ҳам букувчи ва ёзувчи мушаклар ўлчаниб борилди.

Мушак тизими ўлчовини олиб боришда А.В.Коробков ва Г.И.Черняевларнинг ҳамда Ю.М.Уфланд методикалари бўйича мушак тизимининг букувчан, ёзувчан кучини ҳамда мушакни бўшашган ва таранглашган ҳолатини миотонометр орқали ўрганиш.

Шундай экан мазкур муаммо келгуситадқиқотларда ҳамда эътирилишига ишончимиз бор. Улар курашчилар тайёргарлигининг тикланиш жараёнлари технологияси сифатида ушбу илмий йўналишнинг ривожланишига маълум даражада ҳисса қўшиш мумкин.

“Илмий тадқиқотнинг мақсади ёш курашчиларнинг тайёргарлик тизимида машқланиш ва тикланиш даражасини ошириш, мушак ҳолати-кучи, тонусини машғулот ва мусобақаларидан сўнг шарқона массаждан фойдаланиб организмни қайта тикланиши динамикасини илмий-педагогик асослашдан иборат”.

Вазифалар:

-Ёш курашчиларнинг машғулот ва юкламалар билан ишлаш жараёнида мушак тизимининг функционал ҳолатига куч ва тонусининг машқланиш ва тикланиш даражаси натижалари таҳлил қилинди.

Мушак ишчанлик қобилияти ҳолати, мушак кучи, тонус-курашчиларнинг қўл-оёқларини букувчи-ёйилувчи, мушакларнинг таранглашган ва бўшашган ҳолатлари динамикаси аниқланди.

Машғулот ва юкламаларнинг ёш курашчиларнинг мушак тизимининг функционал ҳолатига куч ва тонусига ҳамда машқланиш ва тикланиш даражаси натижалари асосида таҳлил қилинди;

Мушак ишчанлик қобилияти ҳолати, мушак кучи, тонус – курашчилар қўл-оёқларининг тегишли букувчи – ёйилувчи мушакларини гуруҳини таранглашиш ва бўшашиш даврлари динамикаси белгиланди;

Шарқона массажнинг таъсирини ёш курашчиларнинг мушак тизимининг функционал ҳолатига таъсирини юкламаларидан сўнг уларнинг тикланиш даражасини методика асосида такомиллаштирилди;

Ёш курашчиларнинг машғулот юкламалари ва тикланиш воситаларининг шарқона массаждан сўнг оптимал нисбатлари тажрибада асосланди;

“Ёш курашчиларнинг тайёргарлик тизимида шарқона массаждан фойдаланиш методикасини мушак кучининг функционал кўрсаткичларига таъсири” педагогик тадқиқот бошида ёш курашчиларнинг тайёргарлик тизимида машқланиш ва тикланиш даражасини ошириш, мушак ҳолати, кучи ва тонусини машғулот ва мусобақалардан сўнг тиклашда шарқона массаждан фойдаланишнинг хусусиятларива муаммоларини аниқлаш мақсадида тажриба бошида ўрта ёш гуруҳи;

12-13, 14-15 ва 16-17 ёшдаги ёш спортчилар учун қайд қилинган мушак кучи (электродинамометрия), бўшашиш ва таранглашишида мушак тонуси

(электромионометрия), ўртагуруҳ ёш спортчиларда олинган мушакларнинг кучи ва ишчанлик қобилиятини кузатишлар натижалари, мушаклар кучи кўрсаткичларининг қисқача тавсифи жадвалва диаграммада кўрсатилган ҳамда статистик характеристикаларини ўзаро солиштириш натижалари келтирилган.

Назорат ва тажриба гуруҳлари синалувчиларнинг ўрганилган куч ва тонуси бўйича кўрсатган натижалари учун ҳисобланган вариация коэффиценти қийматларини барча далиллари бўйича бир бирларига ўзаро яқинлиги асосида бу икки гуруҳ курашчиларининг тажриба бошидаги тайёргарлик даражаси ўзаро яқинлигива демак тажриба тўғри ташкил этилганлиги ҳақида ҳулоса чиқарилган.

Электродинамометрия ва электромиотонометрия ёрдамида ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, мушакларнинг қанчалик катта массаси массаж қилинса (асосий иш бажарган мушакларни қўшиб) асосан эзиб уқаланса, унинг самараси шунчалик юқори бўлади. Афтидан, бу шунга боғлиқки, массаж қилинаётган мушаклар массаси ортиши билан марказий

асаб тизимига етиб келувчи проприоцептивимпульслар сони ўсиб боради. Масалан, қўллар билан иш тўлиқ толиққунча бажарилди. Шундан сўнгбир вазиятда қўллар массаж қилинган (20 дақиқа давомида) иккинчи вазиятда эса орқа (6 дақиқа) ва хар бири 7 дақиқадан (4 дақиқа давомида).Орқа ва қўллар массаж қилинган пайтдаги қайд қилинган кўрсаткичлар (электродинометрия, миононетрия ва такрорий иш) анча юқори бўлган (1-жадвал).

1-жадвал

Тажриба гуруҳи 14-15 ёш курашчиларининг мушак кучи кўрсаткичларини педагогик тажриба давомида ўзгариш динамикаси (n-17)

Кўрсаткичлар		тажриба боши			тажриба охири			Ўсиш		t	p
		$\bar{X}$	σ	V%	$\bar{X}$	σ	V%	Абсолют	Нисбий %		
Елка мушаги	букувчи	23,19	2,04	8,80	25,39	2,06	8,11	2,20	9,49	3,13	<0,01
	ёйувчи	30,26	2,96	9,78	34,29	3,16	9,22	4,03	13,32	3,84	<0,001
Билак мушаги	букувчи	25,36	3,22	12,70	28,89	3,43	11,87	3,53	13,92	3,09	<0,01
	ёйувчи	22,26	1,94	8,72	24,62	1,98	8,04	2,36	10,60	3,51	<0,01
Сон мушаги	букувчи	31,23	2,32	7,43	33,83	2,43	7,18	2,60	8,33	3,19	<0,01
	ёйувчи	97,83	9,96	10,18	111,68	10,47	9,38	13,85	14,16	3,95	<0,001
Болдир мушаги	букувчи	22,09	2,06	9,33	24,66	2,26	9,16	2,57	11,63	3,47	<0,01
	ёйувчи	63,73	7,36	11,55	73,74	7,84	10,63	10,01	15,71	3,86	<0,001

Жадвалдан кўриниб турибдики, катта ёш гуруҳидаги спортчиларда елканинг букувчи мушаклари кучи кўрсаткичлари ўз катталиги бўйича 14 ва 14-15 ёшдаги спортчилардан анча фарқ қилган. Ёш курашчиларда турли ёш гуруҳларида тинч ҳолатда мушак кучи кўрсаткичлари динамикаси аниқланган. Ёш спортчиларнинг бу иккита ёш гуруҳларида елкани букувчи мушаклар кучи кўрсаткичлари ўз катталиги бўйича бир – биридан кам фарқ қилди. Агар 12-13 ёшдаги ўсмирларда у 21,68+-2,04, В га тенг бўлган бўлса, 14-15 ёш гуруҳидаги спортчиларда у 23,19+-2,20 кг га тенг.

Жадвалда келтирилган маълумотларни умумлаштириш ва таҳлил қилиш НГ натижаларидаги сингари ҳамма, яъни МО,МС ва МК кузатув даврларида ТГда ҳам, мушаклар тонусининг тажриба давомида ижобий ўзгариш тенденциясини аниқлаш имконини берди

Бундан ташқари, олинган натижалар асосида ҳисобланган вариация коэффицент қийматлари тажриба бошида 13,59% билан 12,74% оралиғида, тажриба охирида эса 2,45% билан 2,98% оралиғида кузатилди.

2-жадвал

Педагогик тажриба давомида тажриба гуруҳидаги 14-15 ёш спортчиларнинг массаж ва илиқ душ таъсирида
букувчи ва ёйувчи мушаклар тонусининг ўзгариш динамикаси (n=17)
(реохорд шкаласи бирлигида)

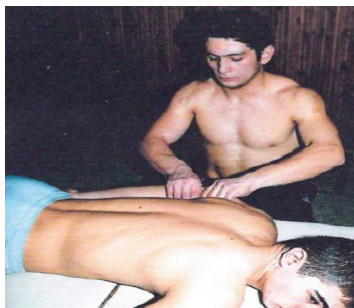
Кўрсаткичлар		Кузатув даври	тажриба боши			тажриба охири			Ўсиш		t	p
			$\bar{X}$	σ	V%	$\bar{X}$	σ	V%	абсолют	Нисб й %		
Елка олди икки бошли мушаги	Букувчи мушак	МО	22,59	3,07	13,59	25,04	3,19	12,74	2,45	10,85	2,28	<0,05
		МС	23,34	2,53	10,84	26,32	2,61	9,92	2,98	12,77	3,38	<0,01
		МК	21,87	3,1	14,17	24,46	3,29	13,45	2,59	11,84	2,36	<0,05
	Ёйувчи мушак	МО	28,09	3,52	12,53	30,97	3,68	11,88	2,88	10,25	2,33	<0,05
		МС	28,58	3,05	10,67	31,38	3,13	9,97	2,80	9,80	2,64	<0,05
		МК	25,86	3,04	11,76	28,54	3,06	10,72	2,68	10,36	2,56	<0,05
Елка орқаси уч бошли мушаги	Букувчи мушак	МО	26,12	3,33	12,75	28,72	3,36	11,70	2,60	9,95	2,27	<0,05
		МС	30,34	3,23	10,65	33,76	3,31	9,80	3,42	11,27	3,05	<0,01
		МК	25,67	2,97	11,57	28,78	3,06	10,63	3,11	12,12	3,01	<0,01
	Ёйувчи мушак	МО	19,63	2,71	13,81	21,37	2,73	12,77	1,74	8,86	1,87	>0,05
		МС	20,46	1,81	8,85	22,63	1,86	8,22	2,17	10,61	3,45	<0,01
		МК	18,64	1,98	10,62	20,89	2,04	9,77	2,25	12,07	3,26	<0,01
Сон тўрт бошли мушаги	Букувчи мушак	МО	29,48	3,79	12,86	32,48	3,79	11,67	3,00	10,18	2,31	<0,05
		МС	33,56	3,29	9,80	37,34	3,56	9,53	3,78	11,26	3,22	<0,01
		МК	27,37	2,94	10,74	30,77	2,97	9,65	3,40	12,42	3,35	<0,01
	Ёйувчи мушак	МО	92,83	12,73	13,71	102,76	12,88	12,53	9,93	10,70	2,26	<0,05
		МС	94,57	9,14	9,66	104,67	9,26	8,85	10,10	10,68	3,20	<0,01
		МК	90,24	10,44	11,57	98,66	10,56	10,70	8,42	9,33	2,34	<0,05
		МО	22,26	3,09	13,88	24,77	3,15	12,72	2,51	11,28	2,35	<0,05

Бу ерда ҳам қолганлари шу икки чегаравий қийматлар орасида жойлашган ҳамда худди кичик 12-13 ёшли синалувчилар натижаларида ва НГ натижаларида кузатилгани сингари вариация коэффециент қийматлари тажриба охирига келиб бошидагига нисбатан ижобий ўзгарган (яъни камайган).

Шарқона массажнинг тизими ва уни қўллаш методикаси.

Шарқонамассаж у қўллар ва оёқлар билан бажарилади, актив – пассив ҳаракатлардан ташкил топган бўлиб, кўпроқ хаммом ва сауналарда амалга оширилади. Массаж услублари: қўл ва оёқ билан массаж услуби асосан Шарқда Азарбайжон, Туркияда қўлланилади. Кўпинча у қўлларда массаж бажарилади. Кўп ҳолларда спортчиларнинг ўзлари ўзларига силаш, уқалаш усулларида фойдаланилади. Машғулот ва мусобақалардан олдин бажарадилар. Айрим массаж усуллари оёқда ва қўллар билан массаж қон оқими бўйлаб ва қон оқимиға қарши бажарилади. Унинг усуллари: эзғилаш, силов ва актив пассив ҳаракатлардан иборат. Биринчи навбатда массажа қарши кўрсатмаларни билиш ва уларга риоя этиш зарур. Ўткир иситма ҳолатларида, ўткир шамоллаш жараёнларида тана жароҳатланганда ёки тери кучли яллиғланишида, катта жисмоний юкламадан сўнг ўта қўзғалувчан ҳолатда ёки толиққанда, вена томирлари яллиғланганда, веналар тромбози ва катта варикоз кенгайишларда, ҳоллар ва турли хил шишлар бўлган жойларни массаж қилиш мумкин эмас.

Шарқона массажида қўлланиладиган асосий усуллар

4-расм
Елкани уч бошли
мускулини массаж
қилиш усули.

5-расм
Болдир ва
тўпиқ
муқкулларини
массаж қилиш
усули.

6-расм
Билак
мушагини
массаж қилиш
усули.

7-расм
Бел қисмини
тортувчи
номахсус усул.

Массаж услубиятини ўзлаштиришда қуйидаги қоидаларни билиш муҳим: барча усуллар лимфа йўллари бўйлаб, яқиндаги лимфа тугунлари томон бажарилади. Қўллар кафтдан то тирсак бўғимигача, тирсак бўғимидан то қўлтиққача (лимфа тугунлари бор жойгача) массаж қилинади; оёқлар-оёқ кафтдан то тизза бўғимларигача (тақим тугунларигача), тизза бўғимидан то чов тугунларигача массаж қилинади. Кўкрак қафаси ўртаси ён томонларга, қўлтиққа томон, орқа умуртқадан ён томонларга, бел ва думғаза соҳаси - чов тугунларигача бўйин - соч қопламидан пастга қараб, ўмров ости безларига қараб массаж қилинади. Лимфа безлари массаж қилинмайди; массаж қилинаётган кишининг ҳолати мушакларни максимал даражада бўшаштиришга ёрдам бериши ва толиқтирмаслиги керак; тана тоза бўлиши лозим; массаж қилаётганда оғриқ сезишга йўл қўймаслик зарур, чунки улар рефлекс тарзида бир қатор нохуш вегетатив реакцияларни келтириб чиқаради. Бу реакциялар юқори қон босими, асабийлашиш билан кузатилиши мумкин, бу эса массаждан олинадиган самарага путур етказиши.

Мураббийлар, спорт шифокорлари ва спортчиларни нафақат ишчанлик қобилиятини тиклантиришга, балки уни қисқа вақт ичида амалага оширишга ёрдам берувчи воситалар ҳамда уларнинг аралаш шакллари қизиқтиради. Шу сабабли тиклантиришнинг энг муҳим воситаси ҳисобланмиш массажга катта эътибор қаратилади. Биринчидан, массаж ҳар қандай шароитда ва спортчининг функционал ҳолатида қўлланилади, вақт ва усуллар кучига қараб осон меъёрланади, бошқа тикланиш воситалари билан уйғун ҳолда қўллаш мумкин ва юқори даражада “тезкор таъсирга” эга.

Тиклантирувчи массажни машғулотлар жараёнида (гимнастикачиларда алоҳида снарядларда машқ бажариш орасида, оғир атлетикачиларда уринишлар орасида, агар машғулотлар кунига 2-3 марта ўтказилса, машғулотлар орасида), машғулотлардан кейин, мусобақалар пайтида, айниқса узоқ давом этадиган мусобақаларда (лангар чўпга таяниб сакрашларда, сувга сакровчиларда, қиличбозларда) мусобақаларда биринчи чиқишдан кейин ва мусобақалар тугагандан сўнг ўтказилади. Юқорида билдирилган фикрлардан келиб чиқиб, муаллифлар қуйидаги вазифаларни қўйганлар: ҳар хил вариантдаги юкламаларда массаж қилинаётган тана қисмига қараб спортдаги тиклантирувчи массаж самарадорлигини ўрганиш. Тадқиқотларда 34 нафар ёш курашчилар спортчилар қатнашган. Тадқиқот натижаларининг кўрсатишича, спортга хос тиклантирувчи массаж сеанси, агар “иккинчи даражали” ёки умуман юклама кўтармаган мушаклар эмас, балки ўта катта жисмоний юклама кўтарган мушакларда бажарилган бўлса,

анча самаралидир.

ХУЛОСАЛАР. 1.12-13 ва 14-15,16-17 ёшдаги спортчиларда мушак кучининг ёшга хос фарқлари кичик ёш гуруҳидаги курашчиларда яққолроқ намоён бўлди. Машқланиш даражаси ўсиб бориши билан ёшга хос фарқлар йўқолиб боради.

2. Кичик (12-13 ёш) ва катта (16-17 ёш) гуруҳларида икки бошли ва уч бошли мушакларнинг бўшашиш ҳолатидаги мушак тонуси бир-биридан катта фарқ қилмайди. Ўрта ёш гуруҳидаги (14-15 ёш) барча текширилаётган мушаклар гуруҳи учун бошқа иккита ёш гуруҳидаги ўсмирларнинг тегишли кўрсаткичларига нисбатан 5-7 марта (реакхорд шкаласи) юқори. Бу ўрта ёш гуруҳидаги болаларда мушакларни бўшашиш қобилятининг пасайишини кўрсатади, буни жинсий етилиш даврига боғлиқ ҳолда организмда кечаётган ўзгаришлар билан тушунтириш мумкин.

3. Катта ёш гуруҳида таранглашиш ҳолатидаги мушак тонуси катта кўрсаткичларга эга ва ёш гуруҳидаги болалардаги бундай кўрсаткичлардан анча юқори.

4. Бир марталик машғулотлар мушаклар кучи, тонуси ва ишчанлик қобилятига маълум даражада кўрсатади:

а) мушак кучи пасаяди: энг катта пасайиши оёқларнинг сон ва болдир мушаклари гуруҳида қайд қилинади, бу кураш машғулотлари жараёнида айтиб ўтилган мушаклар гуруҳига тушадиган максимал юклама билан боғлиқ; мушак кучининг пасайиши ўрта ёш гуруҳида анча ахамиятли;

б) барча ёш гуруҳларида мушак тонуси кўрсаткичи бўйича баҳоланадиган эркин таранглашиш ва бўшашиш қобиляти пасаяди.

5. бир ой давом этадиган машғулотлар ҳам букувчи, ҳам ёзувчи мушаклар кучининг ўсишини келтириб чиқаради ва бу ўсиш кўпроқ оёқлар мушакларига тўғри келади. Бундай ўзгаришлар кичик ёш гуруҳида яққол намоён бўлади. Ўрта ва катта ёш гуруҳларида мушак кучининг янада ўсиб бориши қайд қилинди, бироқ у кичик ёш гуруҳига нисбатан кам ахамиятли бўлди.

6. Узоқмуддатли (3-5 ой давомидаги) машғулотлар барча ёш гуруҳларида ҳам қўллар, ҳам оёқларни букувчи ва ёзувчи мушаклари кучининг янада жадал ўсишига олиб келади. Бироқ бундай ўсиш кичик ёш гуруҳида анча ошгани кўринди.

7. Шарқона массажнинг қўлланилиши қуйидагиларга ёрдам берди:

а) барча ёш гуруҳларида ёш спортчиларда мушак кучининг ошиб бориши; унинг катталиги нафақат дастлабки кўрсаткичларига етди, балки ундан ҳам ошди;

б) меъёрий мушак тонусининг тикланиши, бу таранглашиши тонуси ва бўшашиш тонуси орасидаги амплитуданинг (чегаранинг) ўзгаришлари билан тасдиқланади;

в) терининг деярли барча қисмларида тери хароратининг дастлабки даражагача ошиши.

8. Машғулотдан кейин илиқ душнинг қўлланилиши бўшашиш тонусининг пасайишига ёрдам берди. Бунда барча ёш гуруҳларида тери харорати дастлабки кўрсаткичларга етади ва бир қатор ҳолларда бироз ошади.

9. Иссиқ иқлим шароитларида яшайдиган ёш спортчиларда жисмоний юкламалар таъсирида аниқланган бир қатор физиологик кўрсаткичларни ўрганиш натижасида олинган маълумотларни мўътадил иқлим шароитларида яшовчилар натижалари билан таққослаш шуни кўрсатдики, биринчиларида мушак кучи ва мушак тонуси иккинчилариникидан фарқ қилади. Мушаклар ишчанлик қобиляти ва тери харорати катталикларида бошқа иқлимий зоналарда олинган шундай кўрсаткичлардан бирмунча юқори.

АМАЛИЙ ТАВСИЯЛАР. 1. Ёш курашчиларда машғулотлари жараёнида мушак тизими ҳолатини тадқиқ қилиш шуни кўрсатдики, сон ва болдирни навбатда кўпроқ катта мушак юкламаларига бардош беради, билакни ёзувчи, елка, болдир ва сонни букувчи мушаклар эса камроқ юклама таъсирига учрайди. Шу сабабли ўқув – машғулотларни ўтказишда курашчиларнинг етакчи мушаклари (сонни, болдир ва елкани букувчи мушаклар) ва фаол ҳолатдан ташқарида турган мушакларини тавсия қилиш мумкин.

2. Мушак кучи ва таранглашиши ҳамда бўшашиш ҳолатидаги мушак тонуси фарқи каби кўрсаткичларнинг ошиш спорт - техник натижаларининг ўсишига олиб келади, айтилган пайтда мушак тонусининг таранглашиш ва бўшашиш спорт техник натижаларининг ўсиши билан

уйғун эканлигини аниқлаб олинди. Мазкур спорт турида фаол хисобланганмушак гурухларини фаол бўшаштиришга қаратилган машқлар шаклидаги қўшимча воситалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

3. Шарқона массаж усуллари комплексида бир қатор усулларни мақсадга мувофиқлигини (эстетик ва гигиеник нуқтаи назардан) инобатга олган ҳолда фойдаланиш лозим, айти пайтда, умуман олганда, мазкур комплекси ижобий баҳолаш зарур. Зеро, Ўзбекистонда мавжуд анъаналарга мувофиқ шарқона массаж умумий қабул қилинган спорт массаждан афзалроқ саналади. Шу сабабли бундай массаждан қарши кўрсатмалар йўқлиги сабабли уни оммавий қўллаш учун тавсия этиш мумкин. Шарқона массаж билан бир қаторда ёш спортчиларни муваффақиятли тиклантириш учун (узоқ муддатли машғулотлар қўлланилганда) ҳаракатли ўйинлар ва душдан фойдаланиш тавсия қилинади.

Адабиётлар таҳлили

1. Саркизов-Серазини И.М. Спортивный массаж. учебник для ифк. М. 1962.
2. Лях В.И., Садовский Е.О., о концепциях задачах, места и основной положений координационный подготовки в спорте. Теория и практика физической культуры. - №5, 1999. - С. 40-46.
- Рихсиева О.А., Саидов Т.М., Нурмухамедов А.И., Рихсиев А.И., Массаж. Ўқув адабиёти. Т.: Ибн Сино, 1996. 100-165 б.
3. Керимов Ф.А. Теоретико – методические направления содержания и структуры дисциплины спортивной борьбе: Автореф. Дис. Д-ра пед. наук. -М., 1995.-53 с.
4. Плотонов В.Н., общая теория подготовки спортсменов в олимпийском спорте. Киев олимпийская литература. 1997.
5. Сафарова Д.Ж. Спорт морфологияси, Т.: 2015. 30-55-б.
6. Мирзанов Ш.С. – “Белбоғли курашчиларда куч қобилиятини изокинетик машқлар ёрдамида ривожлантиришнинг баҳолаш методикаси” Дисс. Ч. 1920-135 б.
7. Артиков З.С. ва бошқ. Малакали курашчилар мусобақа ва машғулот жараёнини педагогик назорат қилишнинг назарий методик асосларини такомиллаштириш, Дисс. канд. пед. наук -М. 2020, Б. 14-85.

19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI

“MEN” – KONSEPSIYNING PSIXOLOGIK TALQINI

Alimov Xo‘jageldi Mustafоеvich

O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi “Din psixologiyasi va pedagogika” kafedrası dotsenti,
psixologiya fanlari doktori

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.060>

Annotasiya. Maqolada “Men” – konsepsiyaning ta’rifi, G‘arbdagi va Sharqdagi talqini, uning rivojlanish tarixi haqida ma’lumotlar beriladi. Shuningdek, “Men” – konsepsiyaning psixologik strukturasi ham keltirilgan. “Men” – konsepsiyasiga nisbatan gumanistik yondashuvga ham maqolada to‘xtalib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: “Men” – konsepsiya, “Men” – konsepsiya G‘arbda va Sharqda, rivojlanish tarixi, psixologik struktura, gumanistik yondashuv, ustanovka.

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ТОЛКОВАНИЕ «Я» - КОНЦЕПЦИИ

Алимов Хужагелди Мустафоевич

Доцент кафедры «Психологии религии и педагогики» Международной исламской академии
Узбекистана, доктор психологических наук

Аннотация. В статье представлена информация об определении понятия «Я»-концепции, его трактовке на Западе и на Востоке, истории его развития. Также представлена психологическая структура концепции «Я». В статье также рассматривается гуманистический подход к понятию «Я»-концепции.

Ключевые слова: «Я»-концепции, «Я»-концепции на Западе и на Востоке, история её развития, психологическая структура, гуманистический подход, установка.

PSYCHOLOGICAL INTERPRETATION OF “I” - CONCEPTS

Alimov Khujageldi Mustafoyevich

Associate Professor of the Department of Psychology of Religion and Pedagogy of the
International Islamic Academy of Uzbekistan, Doctor of Psychology

Annotation. The article provides information about the definition of the concept of “I”-concept, its interpretation in the West and in the East, and the history of its development. The psychological structure of the concept of “I” is also presented. The article also discusses the humanistic approach to the concept of “I”-concept.

Key words: “I”-concept, “I”-concept in the West and in the East, the history of its development, psychological structure, humanistic approach, attitude.

Kirish. “Men” - konsepsiya ijtimoiy fanlardagi eng muhim, fundamental tushunchalardan biri hisoblanadi. “Men” - konsepsiya deganda insonning o‘zi haqidagi tasavvuri yotadi. Odatda inson o‘zligini anglash bo‘yicha bosh qotirmaydi. Biroq “men” sezgilari atrofdagi olam va o‘zga kishilar bilan bo‘ladigan munosabatlarni qanday tushunishga bog‘liq holda shakllanadi. Inson har doim ham anglaydimi yoki yo‘qmi - baribir o‘zi to‘g‘risidagi tasavvurlari hayotining ajralmas va muhim qismi hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili: “Men” tushunchasi Sharqda, ayniqsa tasavvuf ta’limotida o‘ta aniq va tushunarli qilib berilgan. Shu o‘rinda inson “men”i haqida J.Rumiyning quyidagi fikrlari mavjud. J. Rumiyning fikrlari umuman “Men” - konsepsiyani tushunirishda qo‘l kelishini inobatga olgan holda uni batafsil berishga qaror qildik: “Rivoyat qiladilarki, bir podshoh o‘g‘lini hunarmandlar to‘piga qo‘shib qo‘yibdi. Ular bolaga turli bilimlardan, jumladan ilmi nujumdan dars berishibdi. Shoh o‘g‘li butunlay ahmoq bo‘lgani holda o‘ziga o‘rgatilgan narsalarni yaxshi egallab olibdi. Kunlardan bir kun podshoh uni imtihon qilmoq uchun hovuchiga uzugini berkitib, o‘g‘liga “Bunda ne bor?” debdi. Bola: “Qo‘lingdagi dumaloq, sariq va ichi bo‘sh narsadir” degach, hukmdor hayratda qolib: “Alomatlarini to‘g‘ri aytding, ismini ayt” deb buyuribdi. O‘g‘il: “G‘alvir bo‘lsa kerak” deb javob beribdi. Olgan tahsilning sharofati bilan

meni hayron etib, alomatlarini aniq aytding-u, lekin g'alvirning hovuchga sig'masligiga qanday qilib farosating yetmadi?" debdi. Xuddi shunday zamonamiz olimlari ham qilni qirq yoradilar, o'zlariga bog'liq bo'lmagan narsalarni juda yaxshi biladilar, ammo o'ta muhim, o'zlari uchun qolgan barcha narsalardan yanada yaqin bo'lganni, ya'ni o'zlarini bilmaydilar. Hamma narsadan yaqin bo'lgan borliq bu – ularning "men"ligi"[3.26]. Yuqoridagi fikrlarga Ulug'bek Hamdamov shunday sharh beradi: "Mavlono Rumi insonni, avvalo, ko'zini ochishga va ochilgan ko'zlar bilan o'z mohiyatiga nazar tashlashga undaydiki, bu bilan u valiy zot insonning o'zi bir butun olam – kichik olam ekanligini uqtiradi"[3. 26].

E'tibor berilsa, Mavlono Rumi inson "Men"i unga eng yaqin borliq bo'lsa-da, o'z "Men"i to'g'risida eng kam ma'lumotga egaligini ta'kidlayapti. Inson "Men"i tasavvuf ahli o'rgangan va ta'limotining bir qismi sifatida kiritgan muhim komponent hisoblanadi. Dastavval "Men"- konsepsiyaning psixologik mohiyatini ochish lozim.

B.G.Mesheryakova va V.S.Zinchenkolar tomonidan tayyorlangan "Bolshoy psixologicheskiy slovar" kitobida "Men"-konsepsiyaga quyidagicha ta'rif beriladi: "Men" konsepsiya (ingl. Self-concert) – insonning o'zi haqidagi tasavvurlarining rivojlanayotgan tizimi bo'lib, u quyidagilardan tashkil topadi: a) o'zining jismoniy, intellektual, xarakterologik, ijtimoiy va h.k. xususiyatlarini anglash; b) o'zini-o'zi baholash; v) o'z shaxsiga ta'sir qiladigan tashqi omillarning sub'ektiv idrok etilishi"[1.636].

"Men" - konsepsiyasi 1950 yillarda fenomenologik, gumanistik psixologiya zamirida paydo bo'ldi va rivojlandi. Bu psixologiyaning vakillari A.Maslou, K.Rojerslar bixevioristlar va freydistlardan farqli o'laroq yaxlit insoniy "Men"ni shaxs xatti harakatlari va rivojlanishining fundamental omili sifatida qarab chiqishga harakat qilishdilar. Mazkur tushunchaning paydo bo'lishiga o'zining sezilarli ta'sirini simvolik interaksionizm (Ch.Kuli, Dj.Mid) va identiklik konsepsiyasi (E.Erikson) ko'rsatdi. Biroq tan olib aytish kerakki, "Men" - konsepsiyasi sohasidagi ilk nazariy tadqiqotlar U.Jeymsga taalluqlidir U.Jeyms shaxs "Men"ini (Self) anglaydigan "Men" ob'ekt sifatida (Me) o'rtasidagi o'zaro ta'sirning mahsuli sifatida qaragan.

"Men" - konsepsiyaga D.Mosumoto o'zining "Psixologiya i kultura" kitobida quyidagicha ta'rif beradi: "Men" sezgisi o'ta muhim va o'z fikrlarini, hissiyotlarini va harakatlarini aniqlash bilan hamda dunyoni, jumladan shu dunyoda o'zimizni va o'zgalarni baholash bilan, shuningdek, o'zga odamlar, joylar, ob'ektlar va hodisalar bilan aloqalarni baholash bilan uzviy bog'liqdir"[2.55]. Sodaroq qilib aytganda, "men" sezgilarimiz borlig'imizning markazi hisoblanib, u anglanmagan, avtomatik holda har bir harakatimizga, fikrimizga va hissiyotimizga ta'sir qiladi.

Mashhur antropolog Klifford Gers "Men"ga quyidagicha ta'rif beradi: "Men" - chegaralangan, unikal, u yoki bu darajada integrallashgan, motivatsion va kognitiv koinot, ongning, emotsiyaning, hukmlarning va harakatlarning dinamik markazi, o'ziga xos xarakterli yaxlitlikni tashkil qiluvchi va ham shunga o'xshash o'zga maqsadlarga, ham ijtimoiy va tabiiy muhitga qarshi turuvchi borliqdir"[1.55-56]. Bu ta'rif ham "Men"-konsepsiyaning muhim xususiyatlarini ochib berishligi bilan xarakterlanadi.

Ma'lumki, "Men" - konsepsiyani odatda o'ziga yo'naltirilgan ustanovkalarining to'plami sifatida ham tushuntirish hollari mavjud. Bu yo'nalish D.Uznadze rahbarligidagi gruziya psixologiya maktabining vakillariga xos yo'nalish hisoblanadi. "Men"-konsepsiya ustanovka sifatida uchta komponentdan iborat: a) kognitiv (bilish) komponent – "men" obrazi bo'lib, unga insonning o'zi to'g'risidagi tasavvurlarning mazmuni kiradi; b) affektiv (hissiy-qadriy) komponent bo'lib, unga o'ziga munosabatda bo'lishning emotsional tomonlari, o'z shaxsi va faoliyatining alohida tomonlariga hissiy munosabat va h.k.; v) kanitiv (xatti-harakat) komponenti – xatti-harakatlarda kognitiv (bilish) va baholash komponentlarining yuzaga chiqishini xarakterlaydi.

Shu holatni tasavvuf nuqtai nazaridan turib sharhlash maqsadga muvofiq. Ma'lumki, o'zi to'g'risidagi tasavvurlarning sifatini bilish o'zini bilishning muhim bosqichi hisoblanadi. Muhimi ma'lum sifatning (masalan, baxillikning) yomon yoki yaxshi ekanligini bilish zarur. Bu ham o'zini o'zi bilishning bir darajasi hisoblanadi. Bu iymonli kishiga xos bo'lgan qobiliyatdir. Bu holat haqida J.Rumi shunday deb yozadi: "Madomiki, buni yomon narsa deb bilar ekansiz, demak, sizning qalb ko'zingiz benazir va ulug' boshqa bir narsani ko'rgan bo'lishi kerak. Shuning uchun ham ular ko'zimizga xunuk va nuqsonli ko'rinmoqda. Chuchuk suv ichib yurgan odamgina suvning sho'r, tuzli ekanligini payqaydi. Ya'ni har qanday ashyoning sifati ziddi orqali ma'lum bo'ladi. Ulug' Tangri sizning qalbingizni iymon nuri bilan bezagani uchun ham qalbingizga bu narsalar chirkin ko'rinmoqda. Agar qalbingiz shunday bo'lmaganda narsalarga bunday qaramasdingiz"[3.78]. Demak, kognitiv komponentning o'rni ikki holatni taqozo

etayapti: birinchidan, insonning umuman o‘z sifatlarini bilishi, ikkinchidan, shu sifatlarining mohiyatini, ya’ni yaxshi – yomonligini bilishi.

Ta’kidlash joizki, bu o‘rinda bilishning o‘zi kamlik qiladi. Bilgan narsalariga uning munosabati ham zarur. Bu holat keyingi komponent bilan, ya’ni affektiv (hissiy-emotsional) komponent bilan bog‘liq. Inson bu bosqichda nuqsonlarga va fazilatlarga hissiy baho berishi, ya’ni o‘z nuqsonlaridan nafratlanishi, fazilatlaridan faxrlanishi zarur. Nafrat va faxr hissiy-emotsional olamning nasibalaridir. J.Rumiyning ta’kidlashicha, inson o‘zgalarning nuqsonidan qanday nafratlansa, o‘zining nuqsonidan ham shunday nafratlanmas ekan, komillikka qarab borishi mumkin emas. Bu haqda Rumi shunday deb yozadi: “Inson o‘z kalligidan va chipqonidan irganmas. U yarali qo‘lini bemalol ovqatga uzatadi, yalaydi. Bundan uning ko‘ngli aynimaydi. Ammo bironing qo‘lida kichik bir chipqon yoxud yara ko‘rsa, bas, ovqat yeyishdan to‘xtaydi, jirkanadi. Insondagi yomon fe‘llar ham kallar va chipqonlarga o‘xshaydi. O‘zida bo‘lganida hech irganmaydi, o‘zgada bo‘lsachi, jirkanadi, nafrat etadi”[3.31]. Rumiyning fikriga ko‘ra, insonlik saodati o‘z nuqsonlaridan jirkanish qobiliyatini paydo qilishda yotadi.

Xatti-harakatlar (xulq-atvor) bosqichida o‘zidagi o‘zi nafratlangan sifatni yo‘qotishga jiddu-jahd qiladi. Ma’lum sa’y-harakatlarning natijasi o‘laroq salbiy nuqsonning bartaraf etilishi, tabiiyki, qalbni poklashga olib keladi.

Aytish mumkinki, “Men”- konsepsiya insonni komillikka yetishiga xizmat qiluvchi psixologik mexanizm hisoblanadi.

Muhokama va xulosalar: “Men”- konsepsiya yaxlit tuzilma bo‘lib, uning barcha komponentlari nisbatan mustaqil ko‘rinsada, o‘zlari bir-biri bilan o‘zaro aloqadadir. U anglangan va anglanmagan ko‘rinishda bo‘lishi mumkin. U o‘zi to‘g‘risidagi tasavvurlarning mazmuni, mazkur tasavvurlarning murakkabligi va ierarxiyasi, ularning shaxs uchun sub’ektiv ahamiyatliligi, shuningdek, ularning ichki jihatdan yaxlitligi va ketma ketligi, o‘zaro kelishuvchanligi, vaqt jihatdan turg‘unligi singari holatlarni o‘zida mujassamlashtiradi.

Psixologiya fanida “Men”- konsepsiyaning murakkab tuzilishini turli xil talqin qilishadi. Masalan, R.Berns “Men”- konsepsiyani ierarxik tuzilma ko‘rinishida tasavvur qiladi. “Men” - konsepsiyaning cho‘qqisida “global Men” turadi. U shaxsning o‘ziga nisbatan bo‘lgan ustanovkalarining to‘plamida konkretlashadi. Mazkur ustanovkalar turli xil modalliklarga ega bo‘ladi: 1) “real Men” (haqiqatda men mening qanday ko‘rinaman); 2) “ideal Men” (qanday bo‘lishni istar edim); 3) “ko‘zguli Men” (meni odamlar qanday tasavvur etishadilar). Bu modalliklardan har biri o‘zida qator jihatlarni mujassamlashtiradi – “jismoniy Men”, “aqliy Men”, “emotsional Men”[1.636].

“Ideal Men” bilan “real Men” o‘rtasidagi kelishmovchilik (farq) o‘z o‘zini baholash hissiyotlari uchun asos bo‘lib xizmat qiladi va shaxs rivojlanishining muhim manbai hisoblanadi. Biroq ular o‘rtasidagi ahamiyatli farq ichki shaxsiy ziddiyatlarni (nizo) keltirib chiqarishi mumkin. Bu esa o‘z o‘rnida turli xil negativ, noxush kechinmalarni keltirib chiqaradi. Ma’lumki, shaxslararo nizolardan ham ko‘proq ichki shaxsiy nizolar shaxs hayotida muhim ahamiyat kasb etadi.

Ichki shaxsiy nizolarni bartaraf etishning yo‘li ular o‘rtasidagi tafovutni yo‘qotishdan iboratdir. Shaxsning fikricha, uning haqiqatda o‘zgalarga qanday ko‘rinishi bilan haqiqatda o‘zgalarga qanday ko‘rinishi bilan o‘zi istagandek bo‘lishligi bir biriga qanchalik yaqinlashsa, ichki shaxsiy nizo shunchalik kamaya boradi.

“Men” masalasi gumanistik yondashuvga taalluqli. O‘z-o‘zini aktuallashtirish nazariyasi mavjud. Bu nazariyaning asoschilari J.Rojers va A. Masloular hisoblanishadi. Ularning fikricha, bolaning o‘zi to‘g‘risidagi tasavvuri, ya’ni “shaxsiy Men” – konsepsiyasi bolaning shaxsiy harakatlari bo‘lib, ular bolaning oldida paydo bo‘ladigan vaziyatlarga mos holda rivojlanadi. Demak, “Men”- konsepsiya o‘zga kishilar bilan muloqotda hosil qilinadigan tajriba bo‘lib, odamlarning uning xulq-atvoriga munosabatlari asosida rivojlanar ekan. Rogers tasavvurlarning bu tizimini “real Men” deb ataydi.

Insonda o‘zini ideal ko‘rinishda, boshqacha aytganda, kim bo‘lishni, qanday bo‘lishni istashi nuqtai nazaridan “Men”i mavjud bo‘lib, uni “ideal Men” deb atashadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Большой психологический словарь. – СПб. Прайм – ЕВРОЗНАК, 2004. – С. 672
 Моцумото Д. Психология и культура. – СПб: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2002. – 416 с.
 Румий Жалолiddин. Ичиндаги ичиндадир. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2003. – 199-б.

PEDAGOGLARDA KASBIY KUYISHNI KELTIRIB CHIQUARUVCHI PSIXOLOGIK OMILLARNI O'RGANILGANLIGI

Askarova Nargiza Abdivaliyevna,

Toshkent amaliy fanlar universiteti "Psixologiya" kafedrasi dotsenti v\b, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori.

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.061>

Jumayev Yusufbek O'ktam o'g'li,

Xalqaro Nordik universiteti 1-kurs magistri

Annotatsiya. Pedagoglarda psixoemotsional va jismoniy salomatligini saqlash va yaxshilash uchun, ularda o'zlarining hissiy holatlarini yaxshilash, stressga nisbatan bardoshlilikni oshirish koping strategiyalarini shakllantirishda psixoprofilaktika chora-tadbirlarni kuchaytirish muhim dolzarb masala hisoblanadi.

Kalit so'zlar. Pedagog, kasbiy rivojlanish, stress, kasbiy kuyish, kasbiy deformatsiya.

ИЗУЧЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ, ВЫЗЫВАЮЩИХ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ВЫГОРАНИЕ У ПЕДАГОГОВ

Аскарова Наргиза Абдивалиевна,

доцент кафедры «Психология» доктор философии по психологии. Ташкентского университета прикладных наук.

Джумаев Юсуфбек Октам угли,

Магистр 1 курса Международного университета Нордик

Аннотация. Важным актуальным вопросом является сохранение и улучшение психоэмоционального и физического здоровья педагогов, улучшение их эмоционального состояния, повышение толерантности к стрессу, усиление психопрофилактических мероприятий при формировании копинг-стратегий.

Ключевые слова. Педагог, профессиональное развитие, стресс, профессиональное выгорание, профессиональная деформация.

STUDY OF PSYCHOLOGICAL FACTORS CAUSING PROFESSIONAL BURNOUT IN EDUCATORS

Askarova Nargiza Abdivaliyevna,

associate professor of the Department of «Psychology» of Tashkent University of Applied Sciences, doctor of philosophy in psychology.

Jumayev Yusufbek Oktam,

master of International Nordic University

Abstract. In order to maintain and improve the psychoemotional and physical health of educators, to improve their emotional state, to increase their tolerance to stress, to strengthen psychoprophylactic measures in the formation of coping strategies is an important topical issue.

Keywords. Educator, professional development, stress, professional burnout, professional deformation, cognitive impairment, professional destruction, professional marginalism.

Kirish. O'qituvchi kasbi eng ijtimoiy ahamiyatga ega faoliyat turlaridan biridir. Aytishimiz mumkinki, avlodlar taqdiri, insoniyat jamiyatining kelajagi ustoz qo'lida. Zamonaviy ta'lim tizimi pedagogni professional sifatida uning mobilligi va aniqligi, kasbiy sifatlar va maxoratni yuqori darajada namoyon etishini talab etadi. Kasbiy yuklamalar va talablarning ortishi esa o'z o'rnida pedagoglarda hissiy zo'riqish, kasbiy toliqish kabilarni keltirib chiqishiga sadab bo'ladi. Ma'lumki, har qanday kasbiy faoliyat o'zining rivojlanish bosqichidanoq va keyinchalik amalga oshish davrida shaxsni o'zgartiradi. Ko'plab turdagi kasblarda kasbiy bosqichga ko'tarilish davrida kasbiy destruksiyaning rivojlanishi kuzatiladi.

Ayniqsa, “inson-inson” tipidagi ijtimoiy kasbdagilarda bu yaqqolroq namoyon bo‘ladi. Albatta, kasbiy deformatsiyaning yuzaga chiqish darajasi va xarakteri ushbu faoliyatning tarkibi, kasbning nufuzi, ish tajribasi hamda shaxsning individual psixologik xususiyatlariga bog‘liqdir.

Adabiyotlar taxlili. “Kasbiy deformatsiya” atamasi Pitir Sorokin tomonidan fanga kiritilgan bo‘lib, u kasbiy faoliyatning insonga zararli ta’siri ma’nosini anglatadi. Kasbiy deformatsiya shaxs, jumladan pedagog faoliyatining rivojlanishi va shakllanishiga ta’siri S.G.Gellershteyn (1930), A.K.Markova (1996), Ye.V.Rudenskiy (1998), Ye.I.Rogov (1998), E.F.Zeer (1999, 2003, 2005), S.P.Beznosov (2004), R.M.Granovskaya (2010), S.A.Drujilov (2013) va boshqa olimlar ishlarida yetarlicha va keng o‘rganilgan.

Kasbiy deformatsiya (lotin tilidan – deformatio - buzilish) – kasbiy faoliyatda tashqi va ichki omillarning doimiy bosimi natijasida yuzaga keladigan va spesifik-kasbiy tipdagi shaxs shakllanishiga olib keladigan kognitiv buzilish, shaxsning psixologik dezorientatsiyasidir. Kasbiy deformatsiya kasbiy faoliyat jarayonida shaxsning psixologik strukturasi izdan chiqishiga olib keluvchi omil hisoblanadi. Kasbiy deformatsiyada mutaxassis faoliyat strukturasi va shaxsiy xususiyatlari-ning o‘zgarishi, me’yoriydan og‘ishi kuzatilsa, kasbiy destruksiya kasbiy deformatsiyaning og‘ir ko‘rinishi ya’ni, shaxs xususiyatlari va faoliyati strukturasi buzilishi yuzaga keladi. “Kasbiy deformatsiya” va “kasbiy destruksiya” orasidagi farq salbiy belgilarning yuzaga chiqish darajasiga bog‘liq emas. Bunda turli psixologik mexanizmlarlar farqlanadi.

Kasbiy destruksiya – kasbiy mehnat davomida shaxsning tarkib topgan psixologik tuzilmasining parchalanishi, o‘zgarishi yoki deformatsiyasi hisoblanib, unda mutaxassis shaxsining (qarama-qarshi hayot va mehnat qadriyatlariga mo‘ljallanishi) yoki faoliyatining bajarish strukturasi (maqsad va natijaga yo‘nalganlikning o‘zgarishi) buzilishi kuzatiladi. Kasbiy destruksiyalarning paydo bo‘lishi va rivojlanishi faoliyat bajarilishining unumdorligini kamaytiradi, motivatsiyaga va kasbiy-pedagogik pozitsiyaga salbiy ta’sir etadi. Pedagog o‘z ishiga qiziqishni yo‘qotadi, uning salbiy jihatlarigagina e’tibor qaratadi, me’yoriy maqulanadigan faoliyat doirasidan chiqmaslikni afzal ko‘radi. Kasbiy destruksiyalarning rivojlanishiga sabab bo‘ladigan barcha omillarning turli-tumanligini, E.E.Simanyuk sharti ravishda ob’ektiv va sub’ektiv omillarga bo‘ladi.

Ob’ektiv omillarga quyidagilar kiritiladi:

- 1) hayotiy faoliyatning ijtimoiy-iqtisodiy shartlarining yomonlashuvi;
- 2) yosh psixologik o‘zgarishlari (sog‘liqning yomonlashuvi, psixik jarayonlarning susayishi);
- 3) intellektual holsizlik;
- 4) pedagogik faoliyatning emotsional to‘yinganligi;
- 5) pedagogik stereotiplar paydo bo‘lishiga ko‘maklashadigan individual faoliyat uslubining shakllanishi;
- 6) pedagog dars beradigan o‘quv fanining mazmuni;
- 7) kasbiy faoliyatning muvaffaqiyatli bo‘lishini tashqi va ichki baholash hamda kasbiy rejalarini amalga oshirishda tasodifiy voqealar va nomaqbul holatlar.

Omillarning ikkinchi guruhi - sub’ektiv sabablar bilan belgilab beriladi:

- 1) shaxs rivojlanishining ichki shartlari;
- 2) o‘z-o‘zini rivojlantirish uchun zarur bo‘lgan faollikning pasayishi;
- 3) shaxsning psixologik xususiyatlari (agressivligi, passivligi va hokazo) va psixofiziologik xususiyatlari (rigidligi, eksternalligi va hokazo).

Kasbiy destruksiyalar psixik tanglikni tug‘diradi, o‘zini sezishni yomonlashtiradi. Agar pedagog uzoq vaqt mobaynida yuzaga kelgan muvozanatsizlikni hal eta olmasa, bu kasbiy qaror topishning tanazzuliga olib kelashi mumkin. Tanazzuldan destruktiv chiqish shaxsning regressiga, kasbni keskin o‘zgartirishga, faol kasbiy faoliyatdan ketishga olib keladi. Bunday tanazzulga nooqilona, passiv, adekvat bo‘lmagan javob berish, yoki ketish hamda ziddiyatlar hal etilishi uchun mas’uliyatni boshqa shaxslarga yoki qaror topadigan vaziyatlarga yuklash kiradi.

A.K.Markova shaxs kasbiy rivojlanishining buzilishiga bag‘ishlangan izlanishlarini umumlashtirgan holda quyidagi kasbiy destruksiya tendensiyalarini ajratdi: yosh va ijtimoiy me’yorlar bilan solishtirilganda kasbiy rivojlanishning sekinlashuvi va ortda qolishi; kasbiy rivojlanish dezintegratsiyasi, kasbiy ongning buzilishi, natijada noaniq maqsadlar, yolg‘on mehnat mazmuni, kasbiy konfliktlarning yuzaga kelishi; past kasbiy mobillik, yangi ish sharoitiga moslashishning buzilishi va dezadaptatsiya; kasbiy rivojlanishning tarkibiy qismlarining bir-biriga mos kelmasligi, ya’ni rivojlanishning bir bo‘g‘ini ilgari lab

ketsa, ikkinchi qismi orqada qolishi kuzatiladi (masalan, kasbiy rivojlanish uchun motivatsiya mavjud, lekin unda kasbiy anglashning yaxlitligi yetishmaydi); mavjud kasbiy ma'lumot, kasbiy qobiliyat, kasbiy tafakkurning susayishi; o'zgargan (buzilgan, normada bo'lmagan) kasbiy rivojlanish, ilgari mavjud bo'lmagan salbiy sifatlarning paydo bo'lishi, ijtimoiy va individual kasbiy rivojlanish me'yorlaridan chetga chiqish, shaxs profilining o'zgaruvchanligi; shaxs deformatsiyasining yuzaga chiqishi (masalan, emotsional charchash, zararli keltiruvchi kasbiy pozitsiya). kasb kasalliklari yoki mehnat qobiliyatining yo'qotilishi sababli kasbiy rivojlanishning barham berilishi.

E.F.Zeer, E.E.Simanyuk pedagoglarning quyidagi deformatsiyalarini ajratishgan: avtoritarlik, demonstrativlik, didaktiklik, pedagogik dogmatizm, dominantlik, pedagogik loqaydlilik, pedagogik konservatizm, pedagogik agressiya, rolli ekspansionizm, ijtimoiy ikkiyuzlamachilik, xulq-atvorning o'zgarishi. Quyida ushbu deformatsiyalarning kasbiy faoliyatda namoyon bo'lish shakllarini bayon etamiz.

Avtoritarlik: boshqaruv jarayonining qattiqqo'llik bilan markazlashishi; farmoyish, qaror va jazolarning biror maqsadni ko'zlab bajarilishi; tanqidga toqat qila olmaslik, o'z imkoniyatlarini yuqori baholash, boshqalarga buyruq berish va despotizm qirralarining yuzaga chiqishi.

Demonstrativlik: judayam hissiyotli bo'lish, o'zini ko'rsatish; boshqaruv faoliyati – jamoa orqali o'zini ma'qullatish; o'zining ustunliklarini ko'rsatish.

Pedagogik dogmatizm: kasbga bog'liq masalalar va holatlarni soddalashtirishga harakat qilish, ijtimoiy-psixologik bilimlarni e'tibordan chetda qoldirish; fikrlash va og'zaki nutqga moyillikning ko'pligi; o'z tajribasiga ortiqcha baho berish.

Dominantlik: boshqaruv funksiyasining ustunligi, buyruq va ko'rsatmalar berishga moyillik; o'ta talabchanlik va kat'iylik; hamkasblarining tanqidlarini ko'tara olmaslik.

Pedagogik indifferentlik: beparvolik, hissiy sovuqqonlik va qattiqqo'llik; hamkasblar va ta'lim oluvchilarning individual xususiyatlariga nisbatan e'tiborsizlik; axloqiy normalar va o'zini tutish qoidalariga nisbatan salbiy yondoshuv.

Pedagogik konservatizm: innovatsiyalarga qarshi va noto'g'ri fikrlash; eskirgan kasbiy texnologiyalarga sodiq qolish.

Kasbiy agressiya: tashabbuskor, ijodiy yondoshuvchi va erkin fikrlovchilarga nisbatan adolatsiz va g'arazli munosabatda bo'lish; haqoratli tanbehlar berish, bahoni pasaytirish va masxaralashga yaqqol moyillikning yuqoriligi.

Rolli ekspansionizm: shaxsiy va ishdagi muammolar hamda qiyinchiliklarni bir biriga bog'lash; aybdorlik hissining ustun bo'lishi; o'z ishtirokining ahamiyatli ekanligini bo'rttirib ko'rsatish; muassasadan tashqarida ham muhim ishlarni qilayotgan shaxs rolini o'ynash.

Ijtimoiy ikkiyuzlamachilik: o'zining begunoh ekanligiga ishonish; normativ bo'lmagan xulq-atvor shakllariga nisbatan og'zaki murossasizlik; hissiyot va munosabatlarning samimiy emasligi.

Xulq-atvorning o'zgarishi: rahbar va qo'l ostidagilarga nisbatan emotsional reaksiya va o'ziga xos xulqi bilan javob qaytarish; o'zini tutishning antiijtimoiy shakli.

E.I.Rogov tomonidan pedagoglarning kasb deformatsiyasi turlari quyidagilarga ajratilgan:

Umumpedagogik deformatsiyalar: pedagogik faoliyat bilan shug'ullanadigan barcha shaxslarda kuzatiladigan bir-biriga o'xshash bo'lgan shaxsdagi o'zgarishlarni o'z ichiga oladi. Ushbu deformatsiya turli muassasalarda har xil fanlardan dars beruvchi o'qituvchilarning bir-biriga o'xshash bo'lib qolishiga sabab bo'ladi. Buning asosiy sababi o'qituvchi shaxsi va faoliyati - sub'ekt faoliyatining bir-biriga yaqin bo'lgan bo'shliqda bo'lishidir.

Tipologik deformatsiyalar: pedagogik faoliyat funksiyalari strukturasining unga mos bo'lgan shaxs xususiyatlari bilan qo'shilishidan yuzaga keladi. Ular har birining o'ziga xosligiga ko'ra vaqt o'tishi bilan shaxs xususiyatlarida namoyon bo'lishi mumkin.

Maxsus deformatsiyalar: o'qituvchi dars o'tayotgan fanining spesifikligiga asoslangan pedagog shaxsining ko'rinishidir. Ushbu o'qituvchining tashqi ko'rinishidan uning qanday fandan dars berishini aniqlab olish mumkin.

Individual deformatsiyalar: tashqi tarafdin pedagogik faoliyat bilan bog'liq bo'lmagan shaxs xususiyatlari ostida ro'y beruvchi o'zgarishlar, bu holda bir vaqtda pedagog uchun zarur bo'lgan, ammo bir qarashda pedagogik kasbga aloqasi bo'lmagan shaxs xususiyatlarining rivojlanishi kuzatiladi.

Хулоса. Kasbiy deformatsiyadan qochib bo'lmaydi, lekin turli shaxs orientatsiyasini to'g'irlovchi texnologiyalar va profilaktik vositalarni qo'llagan holda bu holatni bartaraf etish mumkin. O'qituvchining

kasbiy deformatsiyasini bartaraf etish o'qituvchining kasbiy deformatsiyaga bardoshliligi va uning kasbiy kompetentligiga to'g'ridan to'g'ri bog'liqdir. Pedagogning kompetentligi va kasbiy deformatsiya o'zaro quyidagicha bog'langan: bir tomondan professional deformatsiyaning rivojlanishi kasbiy kompetentlikning susayishiga olib keladi, boshqa tomondan yuqori darajadagi kompetentlik kasbiy deformatsiyani to'g'irlashga imkoniyat yaratadi. Ta'lim muassasalarining tajribasidan kelib chiqib, shuni aytish mumkinki, kasbiy deformatsiya muammosining paydo bo'lishi pedagogdan talab qilinadigan narsalar va ichki energoresurslar orasidagi mojaro tufayli sodir bo'ladi. Shuningdek, haddan ortiq charchash va me'yoridan ortiq hajmdagi ish bosimi turg'un salbiy psixik holatni chaqiradi, natijada pedagog shaxsida kasbiy deformatsiya kelib chiqadi va ish faoliyatida "emotsional kuyish" sodir bo'ladi.

Адабиётлар

1. Бабич О.И. Профилактика синдрома профессионального выгорания педагогов: диагностика, тренинги, упражнения. /О.И Бабич -Волгоград: Учитель, 2009. – 116 с.
2. Безносов С.П. Профессиональная деформация личности. — СПб.: Речь, 2004.-272с
3. Зеер Э. Ф. Психология профессиональных деструкций: учебное пособие для вузов. / Э. Ф. Зеер, Э. Э. Сыманюк. — Москва: Академический Проект; Екатеринбург // Деловая книга, 2005. — 240
4. Умаров Б.М., Шойимова Ш.С. Касбий психология. - Дарслик. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги – Т.: «ЛЕССОН ПРЕСС», 2018.
5. Abdivalyevna, A. N. (2023). Psychoprophylaxis Of Depressive Situations In Crisis Situations. Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching, 21, 1-4.
6. Аскарова, Н. А., & Рахимжонова, М. К. (2021). ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ЛЮДЕЙ С СОМАТИЧЕСКИМИ ЗАБОЛЕВАНИЯМИ. POLISH SCIENCE JOURNAL, 53.
7. Abdivalyevna, A. N., & Abdukhamid, A. F. (2023). FACTORS CAUSING PERSONAL PSYCHOSOMATIC DISORDERS. International Journal of Advance Scientific Research, 3(11), 343-347.
8. Askarova Nargiza Abdivalyevna, & Amirjanova Komola. (2023). PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF CHILDREN WITH SPEECH IMPAIRMENTS. Frontline Social Sciences and History Journal, 3(11), 01-06.

SHAXSDA EKSTREMISTIK QARASHLAR SHAKLLANISHINING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK JIHATLARI

Ataqulov Bekzod Abdurashitovich,
erkin izlanuvchi

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.062>

Annotatsiya. Mazkur maqolada ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashishdagi mavjud tajriba, mintaqa davlatlaridagi mazkur tahdidlarga qarshi kurashish bo'yicha qiyosiy tahlillari bayon etilgan. Shuningdek, terroristik harakatlarni amalga oshirishning muayyan usullari va terrorizmni psixologik xavfsizlikning muammoli sohasida ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida ko'rib chiqilgan

Kalit so'zlar: qo'rquv, zo'ravonlik, ekstremizm, terrorizm, destruktiv guruh, psixologik xavfsizlik, tahdid, xavotir

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКСТРЕМИСТСКИХ ВЗГЛЯДОВ У ЧЕЛОВЕКА

Атакулов Бекзод Абдурашитович,
свободный соискатель.

Аннотация. В данной статье описан современный опыт борьбы с экстремизмом и терроризмом, сравнительный анализ борьбы с этими угрозами в странах региона. Также были рассмотрены отдельные способы совершения террористических актов и терроризм как социально-психологическое явление в проблемной сфере психологической безопасности.

Ключевые слова: страх, насилие, экстремизм, терроризм, деструктивная группа, психологическая безопасность, угроза, тревога.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF EXTREMIST VIEWS IN THE PERSON

Atakulov Bekzod Abdurashitovich,
free seeker

Abstract. This article describes the current experience in combating extremism and terrorism, comparative analyzes of combating these threats in the countries of the region. Also, certain methods of carrying out terrorist acts and terrorism as a socio-psychological phenomenon in the problematic area of psychological security were considered.

Keywords: fear, violence, extremism, terrorism, destructive group, psychological security, threat, anxiety

Kirish. Globallashuv sharoitida hamda xalqaro va mintaqaviy mojaralar transformatsiyasi davom etayotgan bir paytda, ekstremizm va terrorizmga qarshi samarali kurashish masalasi kun tartibidagi dolzarb mavzulardan biri bo'lib qolmoqda. Bugungi kunda ekstremistik va xalqaro terrorchilik tashkilotlari diniy aqidalar niqobi ostida yoshlarni zo'ravonlikka, milliy o'zligini, madaniy-ma'rifiy va oilaviy qadriyatlarini yo'qotishga undash yo'li bilan jamiyatda zo'ravonlik va radikal qarashlarni tarqatishni davom ettirmoqda. Bularning barchasi yoshlarni ekstremistik va terrorchilik tashkilotlari safiga jalb qilish uchun shart-sharoit yaratmoqda.

Mustaqillik yillarida yurtimiz tarixan qisqa bir davrni bosib o'tish bilan birga ulkan marralarni ham qo'lga kiritdi. Buning natijasida o'zbekiston jahon hamjamiyatida o'zining o'rni va nufuziga ega bo'ldi. Biroq, ushbu erishilgan yutuqlar bilan chegaralanib qolmasdan, yangi yutuqlar sari intilish, mamlakatimizni yanada rivojlantirish, uning mustaqilligini yanada mustahkamlash, fuqarolarimizning tinch va osuda farovon hayotini ta'minlash yo'lida intilib yashash eng muhim vazifalarimizdan hisoblanadi.

Ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashishdagi mavjud tajriba, shuningdek, mintaqa davlatlaridagi mazkur tahdidlarga qarshi kurashish bo'yicha holatning retrospektiv va qiyosiy tahlillari shuni ko'rsatmoqdaki, Markaziy Osiyoda ekstremistik va terrorchilik faoliyati, asosan, millatchilik (milliy), ijtimoiy, diniy va siyosiy g'oyalar ostida amalga oshirilmoqda.

Adabiyotlar tahlili: O'zbekiston Respublikasi har tomonlama o'ylangan tinchliksevar, pragmatik va

izchil tashqi siyosatni olib borib, ekstremizm va terrorizmning umumiy tahdidlariga qarshi kurashishda barcha davlatlar bilan teng huquqli va o'zaro manfaatli hamkorlik uchun ochiqdir.

O'zbekiston Respublikasining tashqi siyosati davlatlarning suveren tengligi, kuch ishlatmaslik yoki kuch bilan tahdid qilmaslik, chegaralarning daxlsizligi, nizolarni tinch yo'l bilan hal etish, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik, xavfsizlikning bo'linmasligi, o'z xavfsizligini boshqa davlatlar xavfsizligi hisobiga mustahkamlashga yo'l qo'yilmasligi, xalqaro majburiyatlarni vijdonan bajarish, xalqaro huquqning umum e'tirof etilgan norma va tamoyillarini hurmat qilish prinsiplariga asoslanadi.

Bugungi kunda Yaqin sharq mamlakatlari yoki Afg'oniston, Suriya, Ukraina mamlakatlarida sodir bo'layotgan qonli urushlar, qirg'in barotlarni ko'rib xulosa chiqargan holda mana shu buyuk zaminimizni har qanday tashqi kuchlardan asrashga doimo tayyor turishimiz, tinch va osoyishta hayotimizning qadriga yetib yashashimiz lozimligini ko'rsatib turibdi. Fuqarolarimizni, ayniqsa yoshlar va voyaga yetmaganlarni turli yot g'oyalar, «ommaviy madaniyat xuruj»lari hamda eng xavfli bo'lgan diniy-ekstremistik g'oyalardan asrash o'ta muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Terrorizm - bu siyosiy raqiblarni, muxoliflarni yo'qotish yoki qo'rqitish, aholi o'rtasida vahima va tartibsizliklarni keltirib chiqarish maqsadidagi zo'ravonlik harakatlaridir (ta'qib qilish, buzish, garovga olish, qotillik, portlatish va boshq.) [4].

Terrorizm - siyosiy maqsadda amalga oshirishga asoslangan zo'ravonlikdir [6]. Terrorizm - bu "qo'rqitish, majburlash vositasida siyosiy maqsadlarga erishish uchun kuch ishlatish bilan tahdid qilish".

Terrorchilik harakati – zo'rlik va jaholat mafkurasi, terror bilan amalga oshiriladigan siyosiy harakat bo'lib, bir necha asrlar oldin shakllangan, geografik jihatdan barcha mintaq va mamlakatlarda uchrashi mumkin bo'lgan murakkab fenomendir [3].

Ma'lumki, bugungi kunda terrorizm jinoyati butun jahon jamoatchiligini tashvishga solayotgan hodisalardan biri hisoblanmoqda. XXI asr - axborot asri, globalashuv davrida dunyo mamlakatlari oldida turgan asosiy xavf bu xalqaro terrorizmdir. Bugun biz jadal sur'atlar bilan o'zgarib borayotgan, insoniyat hozirga qadar boshidan kechirgan davrlardan tubdan farq qiladigan o'ta shiddatli va murakkab bir zamonda yashamoqdamiz [1].

Ekstremizm - (ing. aql bovar qilmas, haddan ziyod). Jamiyatda qabul uilingan qadriyatlar va meyorlarga zid qarashlarni ilgari surish, keskin qarashlar va choralarga moyillik. Hozirgi paytda yer yuzining qaysi chekkasida qanday bir voqea yuz bermasin, odamzod bu haqida dunyoning boshqa chekkasida zudlik bilan xabar topishi hech kimga sir emas. Bugungi kunda insoniyat jamiyati dunyoning qo'poruvchilik, zo'ravonlik va shunga o'xshash turli xil tahdidlar dunyo hamjamiyatiga juda katta xavf tug'dirmoqda.

Ekstremizm va terrorizm bilan bog'liq jinoyatlarning sabab va sharoitlarini o'rganish ushbu jinoyatlarga qarshi samarali kriminologik chora-tadbirlarni amalga oshirishni taqozo etadi.

Terrorizmning kelib chiqishi uchun nafaqat obyektiv, balki muayyan tipdagi shaxslarning, siyosiy zo'ravonlik va mutaassiblik (fanatizm)ning o'ziga xos an'analari asosida shakllanadigan muayyan tipdagi ongning paydo bo'lishi kabi subyektiv shart-sharoitlar ham kerak. Bunda obyektiv shart-sharoitlar hal qiluvchi, ammo har doim ham yetarli bo'lmagan omildir. Chunki "bu shart-sharoitlar ko'pchilik mamlakatlar uchun umumiy bo'lishi mumkin, "o'z-o'zidan yuzaga keladigan" siyosiy terrorizm esa ularning ayrimlaridagina kelib chiqadi" [2].

Terrorizmning bevosita determinantalarini tashkil etuvchi, doimiy ravishda o'zgaruvchi va chambarchas bog'liq bo'lgan sabablardan kelib chiqadigan ko'p sonli quyidagi sabablar mavjud:

- 1) demografik muammo;
- 2) qurol savdosi;
- 3) ommaviy madaniyat;
- 4) millatlararo munosabatlardagi keskinlik;
- 5) ko'pgina masalalarning qonun darajasida tartibga solinmaganligi va boshqa.

Terrorizm jinoyatining amaliy ifodasini qurol-yarog'ning talon-toroj qilinishi misolida Andijon voqealarida ko'rish mumkin. Masalan, 2005-yil 13-mayda Andijonda sodir etilgan terrorchilik oqibatida 169 kishi halok bo'lgan, qurolli hujum davomida terrorchilar 305 dona qurol-aslahani, shu jumladan 205 ta avtomat va 100 ta to'pponcha, 231 ta granata va qurollarni qo'lga kiritgan, shuningdek, ular jazoni ijro etish muassasalari dan qariyb 600 nafar mahbusni chiqarib yuborgan [5].

Terrorizm uzoq tarixga ega hodisa bo'lib, uning ildizlari insoniyatning qadimgi tarixiga borib taqaladi. Terrorizmning asosiy xususiyatlari quyidagilardir:

1) terroristik harakatlarni amalga oshirishning muayyan usullari va vositalari yaratildi. Bularga portlatish, qotillik, o't qo'yish, zaharlash, garovga olish kabi usullar hamda bomba, pichoq, xanjar, pistolet, miltiq, turli zaharli va porox kabi vositalardan foydalanish kiradi;

2) terrorizm o'z mafkurasini yaratdi, natijada terrorizmning turli ko'rinishlari paydo bo'ldi (so'l va o'ng, ijtimoiy va siyosiy, millatchilik, dunyoqarash, inqilobiy va boshqalar);

3) terrorizmning ijtimoiylashuvi ro'y berdi, ya'ni u aholining turli qatlamlari orasida, marginallardan tortib to aristokratlargacha o'z ijtimoiy bazasiga ega bo'ldi;

4) terrorizm institutsionallashib, o'zining doimiy tashkilotlarini yaratdi va xalqaro xarakter kasb eta boshladi;

5) terrorizm ommaviy xarakter kasb eta boshladi, ya'ni u tobora ko'proq qurbonlik talab qilib, qo'rquv va tahlikaga sola boshladi;

6) terroristlar odamlarni sarosimaga va dahshatga solishning zamonaviy usullari - gaz, bakteriologik vositalar masofaviy va kosmik aloqa, internet va ommaviy axborot vositalaridan foydalanishga o'tdilar. Garovga olinganlar hayotiga, yerning sun'iy yo'ldoshlari va hatto yadroviy arsenallarga nisbatan ham real xavf paydo bo'ldi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, diniy ekstremizm va terrorizm bilan bog'liq holda sodir etiladigan jinoyatlarining ijtimoiy xavfliligi quyidagilarda namoyon bo'lmoqda:

a) ushbu jinoyatlar natijasida ijtimoiy hayotning turli jabhalarida, ya'ni iqtisodiy, ma'naviy, siyosiy, moliyaviy, boshqaruv va boshqa sohalaridagi munosabatlarga salbiy ta'sir o'tkazishida;

b) bunday toifadagi jinoiy faoliyatning uyushganligi, alohida tayyorgarlik asosida amalga oshirilishi, bir vaqtning o'zida boshqa ko'pgina jinoyatlarning sodir etilishida;

d) diniy ekstremizmning murosasizlikka asoslanganligi millatlar o'rtasida mojarolarni, diniy milliy kamsitishlari vujudga keltirishi, barqaror hayotni izdan chiqarishida;

e) jamiyatda barqarorlikni izdan chiqarishga, jamiyat a'zolariga keltirayotgan jismoniy, moddiy, ma'naviy, ruhiy zarar bilan insonlarda ishonchsizlik, g'ulg'ula uyg'otishda, mustahkam fikrga ega bo'lmagan yoshlarni jinoiy xatti-harakatlarga chorlashda, unga qarshi kurashish uchun katta xarajatlar sarf qilinishida;

f) turli xil ko'rinishdagi va katta miqdorda zararlarning yetkazilishidadir.

Ta'kidlash kerakki, odamlarni og'dirib olish uchun qo'llanadigan usullar talaygina. Suhbatdoshga ta'sir o'tkazish uchun unga "g'amxo'rlik ko'rsatiladi", hamdardlik bildiriladi, ular uchun "qayg'uriladi" va shu yo'l bilan ishonch qozonilib, e'tiborga erishiladi [7].

Shu bilan birga, inson hayotida yaxshi va noxush hodisalarning vujudga kelishini inobatga olsak, quyidagi voqea hodisalar kishini psixik inqiroz yoqasiga keltirishi mumkin:

-judolik (yaqin kishisining o'limi, ajralish va h.k.);

-o'limni keltirib chiqaruvchi og'ir kasalliklarga yaqinlari yoki o'zining chalinganligi;

-yashash joyining o'zgarganligi;

-tashqi ko'rinishning o'zgarganligi;

-ijtimoiy-siyosiy holatlarning o'zgarganligi;

-uylanish, turmushga chiqish;

-ijtimoiy mavqening tubdan o'zgarganligi(pasayishi).

Shuning uchun inqiroz davrida inson biron yaqin kishisining maslahati, ma'naviy qo'llashiga ehtiyoj sezadi. Agar yonida shunday kishisi bo'lmasa, uning faoliyatida salbiy xususiyatlar, xulq-atvorida og'ishlar kuzatilishi mumkin. Ularda psixologik madaniyat, mafkuraviy immunitet yetarli darajada shakllangan bo'lsa, bu jarayon salbiy asoratsiz kechadi. Terrorchilik tashkilotlari a'zolari tarkibi ham asosan tajovuzkor kayfiyatdagi paranoidlardan iboratdir. Ular ko'pincha o'z muvaffaqiyatsizliklari sababini tashqi omillardan izlaydigan (eksternal nazorat lokusiga ega) shaxslardir. Odatda ko'pchilik destruktiv guruhlar uchun guruhning barcha ichki muammolariga sababchi sifatida qaraladigan umumiy bir dushman timsoli mavjud bo'ladi. Timsol sifatida shayton, muayyan bir shaxs, hukumat yoki boshqa diniy-radikal tashkilotlar xizmat qilishi mumkin. Inson ba'zi kishilarni do'stlari, ayrimlarini dushmanlari qatoriga kiritadi va bu ehtiyoj, o'zligini himoya qilish hissi sifatida namoyon bo'ladi. Zo'ravonlik, terror, kuch ishlatish shaxsdan ichki o'z-o'zini oqlashni talab etadi. Vashington psixiatriya maktabida, Sharqiy Osiyo tadqiqotlari markazi bilan hamkorlik qiluvchi Garvard universitetida dars bergan, Yel

universiteti Tadqiqot jamg'armasi hamda Nyu York universiteti Jon Jey nomidagi jinoiy huquq kollejida ta'lim bergan psixiatriya professori Robert Jey Lifton o'zining "Tafakkurni isloh qilish. Totalitarizm psixologiyasi" kitobida o'z-o'zini oqlash jarayonini tahlil qilib, unda "shaxs qiyofasining yevrilishi" unsurlari mavjudligiga e'tibor qaratdi.

Muhokama va xulosalar: yuqoridagi muammolar va ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida terrorizmni psixologiyadagi yangi ilmiy yo'nalish - psixologik xavfsizlikning muammoli sohasida ko'rib chiqish mumkin. Mamlakat olimlarining terrorizmning oldini olishga bag'ishlangan ishlarini o'rganish shuni ko'rsatdiki, terrorizmning ijtimoiy-psixologik determinantlarini aniqlash yo'lida yuzaga keladigan eng muhim muammolar va uning oldini olishning ijtimoiy-psixologik shartlari yoshlar muhitida "ekstremizm" toifasini belgilash va uning mohiyatini aniqlash uchun yagona konsepsiyani ishlab chiqishda deb hisoblaniladi. Muammoning yana bir murakkabligi shuki, bunda nafaqat psixologlar ularni ilmiy nuqtai nazardan o'rganishadi, shuningdek, siyosatchilar, faylasuflar, huquqshunoslar, pedagoglarning ham birgalikdagi faoliyati muhim ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, terrorizmning oldini olish, uning kriminologik jihatlarini chuqur ilmiy jihatdan o'rganish, terrorizm jinoyatlarini sodir etuvchi shaxslarning xususiyatlarini tadqiq etish hamda ushbu salbiy illatga qarshi kurash uchun kerakli maxsus bilimlarga ega bo'lish talab etiladi.

Shuningdek, terrorizm sabablari juda murakkab va ko'p darajali xususiyatga ega. Terrorizm jinoyatlarining sabab va sharoitlarini o'rganish orqali ularga qarshi kriminologik chora-tadbirlarni belgilash va unga samarali profilaktik choralarni qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- Жураев Н. Халқаро терроризм ва минтакавий можаролар. - Т., 2000.-В.18.
 Раджапова М. Диний экстремизм ва террорчилик. - Т., 2000. - В. 27.
 Фалсафа: Комусий лугат. -Т., 2004. - В.398
 Халк сўзи газетаси. – 2005 йил, 18 май № 98.
 Ўзбек миллий энциклопедияси. Т.8. - Т., 2004. - В.404.
 Randy Borum- "Psychology of terrorism," Mental health law & policy faculty publications", South Florida, 2004.
http://worldspol.socio.msu.ru/programmi/Mewdunarodnyj_terrorizm

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОПРЕДЕЛЕНИЕ УВЕРЕННОСТИ СТУДЕНТОВ В СЕБЕ

Абдуллажоновна Шахноза Акбаровна,
старший преподаватель Кукандского Государственного Педагогического Института
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.063>

Абдуллаева Дилорам Нумановна,
преподаватель Кукандского Государственного Педагогического Института

Аннотация: В данной статье представлены научные соображения о психологических особенностях определения уверенности студентов в себе. В статье изложены научные взгляды и рекомендации по решению проблемы. В статье содержится ряд рекомендаций родителям по формированию уверенности учащихся, а также размышления над допускаемыми ими ошибками.

Ключевые слова: самоуверенность, психологическая особенность, чувство уверенности в себе, положительная самооценка, ошибки уверенности в себе.

TALABALARNING O'Z-O'ZIGA ISHONCHINI ANGLATADIGAN PSIXOLOGIK XUSUSIYATLAR

Abdullajonova Shaxnoza Akbarovna,
Qo'qon davlat pedagogika instituti katta o'qituvchi

Abdullaeva Diloram Numanovna,
-Qo'qon davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada talabalarning o'ziga bo'lgan ishonchini aniqlashning psixologik xususiyatlari haqida ilmiy mulohazalar keltirilgan. Maqolada muammoni hal qilish bo'yicha ilmiy qarashlar va tavsiyalar keltirilgan. Maqolada ota-onalarga o'quvchilarning ishonchini oshirish, shuningdek, ular yo'l qo'ygan xatolar haqida fikr yuritish uchun bir qator tavsiyalar mavjud.

Kalit so'zlar: o'ziga ishonch, psixologik xususiyat, o'ziga ishonch hissi, o'zini ijobiy baholash, o'ziga ishonch xatolari.

PSYCHOLOGICAL FEATURES DETERMINING STUDENTS' SELF-CONFIDENCE

Abdullazhonova Shakhnoza Akbarovna,
senior lecturer of Kukand State Pedagogical Institute

Abdullaeva Diloram Numanovna,
teacher of the Kukand State Pedagogical Institute

Abstract: This article presents scientific considerations about the psychological characteristics of determining students' self-confidence. The article presents scientific views and recommendations for solving the problem. The article contains a number of recommendations for parents to build student confidence, as well as reflection on the mistakes they make.

Key words: self-confidence, psychological trait, feeling of self-confidence, positive self-esteem, mistakes of self-confidence.

Введение. Сегодняшнее бурное развитие мировой культуры и приобретение нового содержания, что является сложной проблемой психологии, проявляется в таких психических характеристиках, как новый образ, новая деятельность, новый характер. Психические особенности личности студента также вызывают серьезные проблемы в результате бурного развития науки, техники и сетей связи. В психологии сложный психический период учащихся описывается как подростковый возраст как крайне проблемный период. Основная центральная задача студенческой психологии — просвещение психического развития школьника, его особенностей и закономерностей.

Литературный обзор. В. Н. Мясищев выдвигает идею о том, что психическое развитие человека зависит от сложности и расширения системы его взаимоотношений с окружающей

действительностью и, прежде всего, с другими людьми. Исходя из этой идеи, позитивное развитие и социализация личности студента развивается и в целостных отношениях с окружающими его людьми.

В результате гормональной акселерации, которая является одной из психофизиологических особенностей, характеризующих сложный психический период студентов, наблюдаются различные изменения в их характере и поведении. Эти изменения наблюдаются в яркости эмоциональных переживаний, неустойчивости, требовательности к себе, стремлении к независимости, самопрезентации, неуверенности в себе без самосознания.

Согласно закону «Возвращение», который является одним из важных законов практической психологии, тело делает то, что думает разум. То есть, когда человек твердо верит во что-то, разум и понимание программируют все тело и организм на основе этой веры. На основе этой программы начинает работать вся психология и физиология человека. В соответствии с этим законом существует необходимость воспитания интеллекта учащихся. В этот период они не способны самостоятельно ясно и осмысленно мыслить, и во многих случаях им необходима поддержка и доверие окружающих.

Недостаток доверия к студентам часто является проблемой. Эта неуверенность отражается на деятельности, то есть учебном процессе, физической активности и отношениях с другими людьми.

Психолог К.А.Гелведксий согласно его учению, все люди с рождения имеют одинаковую естественную возможность интеллектуального и нравственного развития. Поэтому объясняется, что разница в психических особенностях людей возникает только вследствие разного воздействия среды и воспитания. Ученые признают, что социальная среда играет чрезвычайно важную роль в развитии психики человека.

Согласно изложенному учению, развитие позитивного поведения учащихся и формирование мотивации к учебе и другим видам деятельности, основанной на уверенности в себе, является процессом, зависящим от работающих с ними взрослых. Воспитание уверенности учащихся в себе – сложный и длительный процесс.

Прежде всего, уважение личности учащегося очень важно для воспитания у него уверенности в себе. Русский психолог А. С. Макаренко «Если меня кто-нибудь спросит: как бы вы в короткой формуле описали суть своего педагогического опыта, я скажу: к человеку следует предъявлять как можно больше требований и максимально его уважать, я бы ответил. Учащиеся пользуются уважением со стороны педагогов, товарищей по коллективу и родителей во взаимоотношениях, что создает в них уверенность в себе, стремление к другим и активности во взаимоотношениях. Напротив, неуважение к личности ученика создает ощущение непризнанности. Признание означает признание ценности студента. Постоянное оскорбление, унижение, поддразнивание учащихся, неверие в задание, постоянное выставление низких оценок развивают у них неуверенность в себе и привыкание к статусу, данному им обществом. Во многих случаях это становится фактором, обеспечивающим возникновение психического расстройства, то есть делинквентного поведения.

Методология исследования. Результаты практики воспитания совершенного человека показывают, что сравнение с другим человеком является худшим явлением и неприятным чувством не только у студентов, но и у людей всех возрастов. Сравнение учащихся со сверстниками вызывает у них негативные и нестабильные чувства. Не следует забывать, что это правило следует соблюдать, чтобы воспитать у учащихся уверенность в себе. Преподавателям следует быть очень осторожными при построении отношений со студентами.

Результаты и анализы. Хотим подчеркнуть следующие рекомендации учителям и родителям по развитию уверенности в себе у учащихся:

- никогда не сравнивайте с другим человеком, особенно со сверстником;
- подчеркивать, что он не уступает другим, призывая к активности;
- хвалить выдающиеся положительные стороны личности студента;
- Старайтесь давать ему задания, соответствующие его способностям, и не контролируйте его, когда он выполняет задание! Потому что прежде всего докажите, что вы в него верите, что вы твердо верите, что он сможет выполнить эту деятельность;
- чаще повторяйте свою веру в ученика серьезным тоном;

- поощрять активность.

Самоуважение и чувство собственного достоинства очень важны для того, чтобы дети чувствовали себя комфортно в обществе в будущем. Развитие самооценки важно для всех детей и напрямую связано с уверенностью в себе, способностями и талантом. Дети с низкой самооценкой часто сталкиваются с трудностями и социальными проблемами. В связи с этим психолог Ольга Романив рекомендует следующее о том, как сформировать у ребенка правильную самооценку.

С ребенком необходимо говорить не только об учебе или каком-то задании, но и о важных вопросах, уважать и учитывать его мнение. Разговор о том, как ценить достижения и одновременно признавать недостатки, очень полезен для ребенка. Например, если мать забыла список покупок, можно напомнить детям: «Я не могу вспомнить пункты в списке покупок, можете ли ты помочь?» Решение таких мелких задач вместе с ребенком повышает его мобильность и чувство ответственности.

Иногда очень сложно говорить о том, что нужно детям, чтобы они были здоровы. Но когда эти темы ясны и кратки, они помогают разработать правильный процесс оценки. Главное, выявляя проблемы, необходимо не подчеркивать, что они ничего не заслуживают. Наоборот, рекомендуется говорить так, чтобы побудить его стать лучше, чем раньше.

Обычно положительная самооценка возникает из стремления к определенной цели. Поэтому вместо критики можно предлагать цели, подходящие по возрасту и интересам. Например: «Почему ты разбросал повсюду свою одежду?» а не «Если вовремя сложить всю одежду в шкаф, можно будет играть в больше игр». Вы можете сравнить эти два предложения, и естественно, что ребенок обращает больше внимания на второе предложение.

Необходимо больше работать над появившимися у детей негативными мыслями. То есть матери должны больше помогать им преодолевать негативные мысли. Небольшой страх, смешанный с ленью, например «Я не могу это читать» и «У меня недостаточно энергии для выполнения упражнений» у детей, должен успокаивать детей, поскольку со временем их состояние улучшится. Только тогда они поймут, что все возможно и для этого нужно просто работать.

Развивать мышление – это учиться на ошибках и делать правильные выводы. Когда ребенок узнает, что неудача – это нормально и что существуют решения этих проблем, у него формируется понятие оценки. Насколько это возможно, детям следует помогать учиться на своих ошибках. Например: «На этот раз ты пролил сок. В следующий раз поставьте стакан в посудомоечную машину, а затем вылейте сок».

Очень полезно умеренно хвалить ребенка. Но то, как хвалить, тоже важно. Большинство людей откладывают стремления и интересы своего ребенка в сторону и оценивают его по конечному результату. Однако необходимо выделить его подход к решению проблем и стремление преодолевать препятствия. Ясная и честная похвала является ключом к построению здоровых оценок.

Чтобы вдохновить ребенка на что-то, не следует сравнивать его с другими сверстниками. Этого можно добиться, просто используя примеры своих предыдущих трудовых достижений. Или также полезно рассказать хорошую историю, которая может вдохновить. После того, как этот процесс произойдет у детей, психологические проблемы исчезнут сами собой.

Следующие ошибки вызывают потерю уверенности в себе учащихся младшего школьного возраста и отражают негативную психику в поведении ребенка.

- Страх. Ребенок не боится получить плохую оценку, но из-за этого боится, что его отругают родители.

- Наказание. Ребенок боится наказания со стороны родителей.

- Обязанность. Ребенок должен хорошо учиться, он единственная надежда взрослых. В будущем его ждет столько забот, поэтому ему следует хорошо учиться.

- Стыд. Ребенок переживает, что родители опозорят его перед соседями, друзьями или коллегами за то, что он не талантлив.

- Обратная связь. Родители стали часто называть своего ребенка глупым и необразованным, даже не осознавая этого. К сожалению, такая их оценка является отрицательной мотивацией и убеждает ребенка в том, что они обладают такими характеристиками. В долгосрочной перспективе не исключено, что они станут стрессовыми.

- Сравнение. Открытое сравнение успеваемости ребенка с успеваемостью других сверстников.

После этого ребенку становится трудно сосредоточиться, замедляется его активность, меняются отношения с родителями. Внимание тех, кто хочет воспитывать ребенка со страхом, ваш ребенок в будущем не сможет защитить свои интересы. В будущем они будут зарабатывать меньше, чем другие. Держится в стороне от мира, живет общественным мнением. Чтобы не обращаться к психологу через 10 лет, необходимо прекратить применяемое против них психическое насилие.

Многие родители не хвалят за хорошие оценки, ведь ребенок должен еще и хорошо учиться. Но их ругают за плохие оценки. Родители могут учиться вместе со своими детьми, пока они не станут достаточно сильными. Но поскольку задания усложняются, он теперь тяготеет к репетитору. Ребенок приходит домой из школы уставший и ему снова приходится учиться. Ему в голову приходят две мысли:

- Никогда ничему не учусь;
- Неспособность решать проблемы самостоятельно.

Воспитание ребенка требуется не на словах, а на деле. Если вы просите ребенка читать много книг, пока играете на смартфоне, не ждите больших перемен. Причина в том, что дети копируют взрослых. У ребенка когнитивный диссонанс, потому что они этого требуют и не следуют этому. Конечно, они могут оправдать такое поведение своими размерами. Поэтому, если вы хотите, чтобы ваш ребенок ставил цели, держал слово и не обижал слабых, постарайтесь сами быть ему примером.

При воздействии на личность студента на основе вышеизложенных рекомендаций наблюдаются уверенность в себе, самостоятельность, активность в процессе обучения и динамические изменения.

Человеческая личность по своей сути является социальным видом. Источники развития творческой активности всех психических свойств человека находятся в окружающей его социальной среде, обществе. Личность человека детерминирована (обусловлена) и связана с общественной жизнью. Развитие личности состоит из процесса приобретения социального опыта, происходящего во взаимоотношениях с людьми. В дальнейшем это влияет на формирование психических особенностей человека, то есть его моральных качеств, характера, волевых качеств, интересов, склонностей и способностей. Таким образом, можно сделать вывод, что обеспечить устойчивость уверенности в себе у студентов можно на основе позитивной среды.

Список литературы:

Akbarovna, Abdullazhonova Shakhnoza. «PEDAGOGICAL CREATIVITY.» Galaxy International Interdisciplinary Research Journal 10.12 (2022): 936-941.

Sh, Abdullajonova. «PROBLEMS OF UPDATING THE MECHANISMS OF USING FOREIGN EXPERIENCE IN THE FUNDAMENTAL REFORM OF THE HIGHER EDUCATION SYSTEM.» International Journal of Early Childhood Special Education 14.7 (2022).

Akbarovna, Abdullazhonova Shakhnoza. «PEDAGOGICAL ACTIVITY AND ITS FEATURES.» Galaxy International Interdisciplinary Research Journal 10.12 (2022): 942-945.

Akbarovna, Abdullajonova Shaxnoza. «Rus Tilini O'qitishda Yangi Pedagogik Texnologiyalardan Foydalanishning Ahamiyati.» Academic Integrity and Lifelong Learning (2023): 61-63.

Akbarovna, Abdullajonova Shakhnoza. «Education Of Harmoniously Developed Generation In The Pedagogical Views Of Eastern Thinkers.» JournalNX 7.03 (2021): 9-11.

Abdullazhonova Shakhnoza Akbarovna CULTURE AND PSYCHOLOGY OF COMMUNICATION IN PEDAGOGICAL ACTIVITY GALAXY INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (GIIRJ) ISSN (E): 2347-6915 Vol. 11, Issue 06, June (2023) 288-291

Abdullazhonova Shakhnoza Akbarovna «CONCEPT OF BUSINESS ETHICS AND BUSINESS COMMUNICATION» JMEA Journal of Modern Educational Achievements 2023, Volume 8 118-121

Абдуллажонова Шахноза Акбаровна КОНФЛИКТЫ МЕЖДУ ПЕДАГОГОМ И РОДИТЕЛЯМИ INTERNATIONAL CONFERENCE ON TEACHING, EDUCATION AND NEW LEARNING TECHNOLOGIES” 2023/2 (535-540)

Абдуллажонова Шахноза Акбаровна Назарова Малика Азиз кизи СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ SCIENTIFIC APPROACH TO THE MODERN EDUCATION SYSTEM Vol. 1. Issue 9 (101-110)

PROFESSOR-O'QITUVCHILARNI PSIXIK IMKONIYATLARI KASBIY RIVOJLANISHIGA TA'SIRI MASALALARI

Bozorov Abdusodiq Abdurayimovich,

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy universiteti mustaqil tadqiqotchisi

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.064>

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada professor-o'qituvchilarni psixik holati va uning kasbiy rivojlanishiga ta'siri masalalari yoritib berilgan. Oliy ta'lim professor-o'qituvchilarning mas'uliyati va kelgusi ishlarida ijtimoiy faolligi uning psixik holati, psixik imkoniyatlarini hisobga olish zarurati haqida ilmiy ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar. Professor-o'qituvchi, psixik holat, kasbiy rivojlanish dinamikasi, mas'uliyat, ta'lim-jarayoni.

ВОПРОСЫ ВЛИЯНИЯ УМСТВЕННЫХ СПОСОБНОСТЕЙ ПРОФЕССОРА-ПЕДАГОГА НА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ

Бозоров Абдусадик Абдурайимович,

Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека
Независимый исследователь

Аннотация. В данной научной статье обсуждаются вопросы психического состояния профессоров и преподавателей и его влияние на профессиональное развитие. Представлены научные сведения о необходимости учитывать психическое состояние и умственные способности преподавателей высшей школы, их социальную активность в дальнейшей работе.

Ключевые слова. Профессор-преподаватель, психическое состояние, динамика профессионального развития, ответственность, учебный процесс.

ISSUES OF INFLUENCE OF PROFESSORS-TEACHERS' MENTAL CAPABILITIES ON THE PROFESSIONAL DEVELOPMENT

Bozorov Abdusadiq Abdurayimovich,

Independent researcher of National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

Annotation. This scientific article discusses the mental state of professors and teachers and its impact on professional development. Scientific information is presented on the need to take into account the mental state and mental abilities of higher education teachers, their social activity in further work.

Keywords. Professor-teacher, mental state, dynamics of professional development, responsibility, educational process.

Kirish. Jahondagi rivojlangan mamlakatlarda ko'p bosqichli ta'lim, ta'limning yangi dasturlari hamda professor-o'qituvchilardan yangi tajribalar, kasbiy faoliyatining yuqori chuqqlariga erishi kabi xatti-harakatlar borgan sari kuchayib bormoqda. Jahon universitetlar ta'limi oldida rivojlanayotgan globallashuv davri talablariga mos ta'limni takomillashtirish o'quv dasturlari, o'qitish va uning yangi texnologiyalarini kuchaytirish, jahon hamjamiyati barcha ta'lim islohotlarining markazida "yangi" o'qituvchini ko'rishini xohlayotgani bugungi kunning dolzarb masalalaridan hisoblanadi.

Jahon miqyosida Oliy ta'limning universalligini ta'minlash ya'ni kelajak yoshlar uchun ta'lim-tarbiya missiyasini kuchaytirish, professor-o'qituvchilarning barcha nerv-psixik imkoniyatlarini o'rganib borish, odamlar farovonligini oshirish, qolaversa, atrof-muhitni muhofaza qilish, ocharchilikka barham berish, murosasizlik, shafqatsizlik, savodsizlik, qashshoqlik va boshqada bir qator zamonaviy ta'limning dolzarb muammolarni bartaraf etishga o'z hissasini qo'sha oladigan yuqori toifadagi kasbiy kompetensiyalarga ega bo'lgan professor-o'qituvchilarning o'rni ham beqiyosdir. Shubhasiz, professor-o'qituvchilarni profesional salomatligi muammosi, uning tadqiqoti dolzarbdir. Oliy ta'lim muassasalaridagi professor-o'qituvchilari butun jamiyatning ma'naviy va ilmiy salohiyatini shakllantirib beruvchi, olim, o'qituvchi, pedagog, doim ilmiy izlanishda, o'z malakasini oshirish bilan muntazam shug'ullanib boruvchi, kasbiy kamolotiga ega bo'lishi muhim ahamiyat kasb etadi[2].

Stenford universiteti tomonidan tashkil etilgan "Educational reforms in Russia and China at the turn

of the 21st century: a comparative analysis” nomli konferensiyada, jumladan, oliy ta’lim boshqaruv tizimidagi o’zgarishlar aksariyat holatlarda texnologiyalar, jamiyat hayotida yuz berayotgan jarayonlar, siyosiy kon’yuktura hamda “yumshoq kuch” ta’sirini kuchaytirish bilan bog’liq ekanligi qayd etilgan[3]. Albatta, bunda professor-o’qituvchilarni hozirgi psixik imkoniyatlaridan kelib chiqish kerakligi nazarda tutiladi.

Respublikamizda mamlakat ravnaqi va kelajagi uchun ta’lim sohasini isloh etishga alohida e’tibor qaratilib, O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20-apreldagi “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to’g’risida” gi PQ-2909-son qarorida yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash sifatini tubdan yaxshilash chora-tadbirlari dasturini amalga oshirish, pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish bo’yicha yangilangan davlat oliy ta’lim standartlari va o’quv dasturlari joriy qilish, mehnat bozorida o’z o’rnini topa oladigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash tizimini yo’lga qo’yish»[1] ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilandi. Oliy ta’lim muassasalaridagi professor-o’qituvchilar salohiyati, kasbiy kamolotini rivojlantirish ilmiy tadqiqotlarni chuqurlashtirishga qaratilgan yangicha nazariy yochimlarni topish imkoniyatlari kengaytirilmoqda.

Hozirgi kunda barcha oliy ta’lim tizimida jadal texnik, texnologik innovatsiyalar, fanlar bo’yicha ilmiy nazariyalar, dunyoqarashlarning jadal rivojlanayotgan bir davrda professor-o’qituvchilardan ilmiy izlanishlarga asoslangan yangi ta’limga har tomonlama tayyorgarlikni talab qiladi.

O’zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi tomonidan 2023 yil 2 mayda «Pedagog xodimning maqomi to’g’risida»gi QL-1010-sonli qarori boshlang’ich ta’lim o’qituvchilari kasbiy faoliyati samaradorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni takomillashtirishda zamon talablariga mos innovasion modellarni tadbiiq etilishi oliy ta’lim tizimida faoliyat ko’rsatayotgan barcha professor-o’qituvchilarga bo’lgan davlatimiz tomonidan ishonch bildirganligini ko’rsatadi. Professor-o’qituvchilarning kasbiy rivojlanishini ta’minlash maqsadida olib borilayotgan chora-tadbirlar o’z samarasini berishi uchun ham professor-o’qituvchilarimiz o’z ustida ishlash kasbiy bilimlarini rivojlantirish kabi pedagogning kuchli mahoratli innovatsiyalari ko’rsatilib o’tilmoqda. Albatta, bu o’z navbatida shiddat bilan rivojlanib borayotgan ta’lim-tarbiya jarayondagi bir qator erishilgan yutuqlar bilan belgilanadi. Qaloversa, professor-o’qituvchilarni ilmiy salohiyatini oshirish masalalari, ularni xorij tajribalari bilan hamkorligini rivojlantirish masalalari kundalang bo’lib turibdi. Buning uchun professor-o’qituvchilardan sog’lom va kuchli nerv psixikani talab qiladi.

Professor-o’qituvchilarni kasbiy faoliyatni zo’riqishsiz amalga oshadi deb hech kim kafolat bera olmaydi. Shuning uchun professor-o’qituvchilarning o’z faoliyatidagi zo’riqish holatlarini bartaraf etishga tayyor turishlarini shakllantirish zarur va bunda ko’pincha pedagogik vazifalarni, muammolarni yechish malakasini rivojlantiruvchi maxsus psixologik tavsiyalar va psixotrening mashg’ulotlar, innovasion yondashuvlar borgan sari kuchayib bormoqda. Bugungi kun professor-o’qituvchilari har tomonlama rivojlangan kuchli mutaxassis bo’lishi lozim. Professor-o’qituvchi o’z fan nuqtai nazaridagi bilimlarga ega bo’lishi, malaka va ko’nikmalarini shakllantirib borishi, o’zini namoyon qila olishi, ma’naviy-ma’rifiy tadbirlarni olib borishi, psixologiya bilimlaridan xabardor bo’lishi, xorijiy tillarni bilishi, kompyuter savodxonligini oshirishi borishi, ijtimoiy tarmoqlarda o’z veb-sayti, “Google Scholar”da (H-index)ini oshirishi, “Scopus”, “Web of Science” xalqaro jurnallarga ilmiy maqolalarni chop etishi, yuqori impakt faktorli xalqaro jurnallariga va mahalliy VAK ruyhatidagi jurnallarga ilmiy maqola, tezislar yozishi, o’quv, uslubiy qo’llanmalar, darsliklarni tayyorlash, chop etishi masalalari bilan shug’ullanishi hamda fan saho yo’nalishi bo’yicha ilmiy salohiyatga PhD va DSc ilmiy darajalari ega bo’lishini talab qilinishi muhim ahamiyat kasb etadi. Professor-o’qituvchilarning ko’pchiligi ko’rsatilib o’tilgan ishlar bilan doim band va talaba yoshlarga o’zlarining bilimlarini yetkazib kelmoqda. Shunday bo’lsada, professor-o’qituvchilarni nerv-psixik holati kasbiy rivojlanish dinamikasiga ta’siri masalasini ilmiy o’rganib oydinlik kiritishga harakat qilamiz.

Ta’kidlab o’tish joizki, hozirgi kunda professor-o’qituvchilarni nerv-psixik holati kasbiy rivojlanish dinamikasiga ta’siri masalasi qator oliy ta’lim universitetlari oldida turgan eng muhim vazifalarni to’liq amalga oshirishda hisobga olinish zarur bo’lgan tomonlaridan biri sanaladi.

Jamiyatimizga yuqori darajadagi kadrlarni yetishtirishda oliy ta’lim professor-o’qituvchilarni hisssasi juda katta. Ular, talaba yoshlarga har tomonlama o’rnak bo’la olishi lozim. Professor-o’qituvchilarni kasbiy kamolotining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o’rganish bugungi kunning dolzarb masalalaridandir.

Ma’lumki, professor-o’qituvchilar psixologiyasini bilmasdan turib ulardan yuqorida ko’rsatib

o'tilgan ilmiy salohiyatni talab qilishimiz qanchalik o'rinli ekan. Respublika miqyosidagi mahalliy jurnallarga ilmiy maqola va tezislarni tayyorlash, uni chop etishi professor-o'qituvchidan qancha vaqt talab qilinadi? uning sharoitlari hisobga olinishi kerakmi? Ertanggi bo'ladigan dars mashg'ulotlariga jiddiy tayyorgarlik ko'rishi masalalarini qaysi mezon asoslarida o'rganib borishimiz yoki bu jarayonlarga tayyor psixodiagnostik tashxis quyilishiga qanchalik e'tiborlimiz? - bir uylab ko'rish vaqti keldi. Ta'lim jarayonlarida talaba yoshlarning qalbiga yo'l topa olishi uchun ham ulardan psixologik-pedagogik bilimlar talab qilinadi. Talabalar bilan bo'ladigan o'zaro muloqotda kasbiy tajribalaridagina foydalanib yoshlarga yo'l yo'riq ko'rsatishlarimiz bugungi kunda negadir qoniqarsizdek tuyuladi. Professor-o'qituvchilar kasbiy faoliyati turli-tuman zo'riqish holatlari va faktorlari bilan to'la, o'zida yuqori emosional ta'sirning potensial imkoniyatini olib yuruvchi, o'rtacha qilib olganda o'qituvchining zo'riqish darajasi menejer va bankirlar hamda assotsiatsiyalar rahbarlari zo'riqishidan yuqoriroqdir. Bevosita odam (talaba)lar bilan ishlaydigan kasbiy faoliyat sharoiti ko'pincha zo'riqish holatini egallaydi. Bu zo'riqish o'qituvchilarning o'zaro muvofiq harakatlarining ichki mexanizmlari, psixofiziologik qonuniyatlar, ob'yektiv va sub'yektiv shart-sharoitlar, omillar, manbalar ta'siri ostida yuzaga keladi.

L.S.Grechinyevalarning o'z tadqiqotida, o'qituvchilarning kasbiy yonish holatining bosqichlarining miqdoriy ko'rsatkichlarini tahlil qilganda, ta'lim jarayonida o'qituvchilarning 40% shakllanmagan «stress» bosqichida ekanligi, 30 % i «qarama-qarshilik» bosqichida va 83% - «psixologik yonish» bosqichida ekanligini ko'rsatib o'tgan[28].

Psixologiya tadqiqotlarda nerv-psixik holatning yuqori chuqqilarini ingliz tilida shu «Burnout» ya'ni «Yonish» tushunchalari bilan belgilab o'tmoqda, rus tilidagi psixologik adabiyotlarda «Tuyganlik» yoki «Yonish» deb tarjima qilingan atamasi paydo bo'ldi.

V.V. Boyko o'z tadqiqotlarida shaxsdagi psixologik yonish holati to'liq shaklda ishlab chiqilgan psixologik himoya mexanizmi yoki tanlangan psixotraumatikaga javoban his-tuyg'ularni qisman chiqarib tashlashi- deb ta'kidlab o'tgan edi.

V.V.Boyko tomonidan o'rganilgan tadqiqotlarda, umumta'lim maktablar 7300 nafar o'qituvchilaridan 29,4%i yurak-qon tomir tizimi patologiyasining ortish xavfi, 57,8%i oshqozon-ichak traktida buzilishlarga ega ekanligi, miya qon tomir kasalliklari 37,2% da qayd etganligini aniqlab bergan. O'qituvchilarda 60-70% hollarda nevroitik kasalliklar aniqlangan. O'qituvchilar nihoyatda yuqori mas'uliyat uning salomatligiga yaxshigina ta'sirin ko'rsatishini boshqada omillarini ko'rsatib o'tadi. Jumladan ular: ko'plab ijtimoiy, iqtisodiy, uy-joy va fiziologik omillar: ish kuni davomida ko'plab ijtimoiy aloqalar, talabalarni tanlay olmaslik, hissiy bo'shashmaslik, jismoniy harakatsizlik, vizual, eshitish va ovoqli apparatlarga yukning ortishi va boshqalar.

E.E.Сыmanyukning ta'kidicha, muvaffaqiyatli professor- o'qituvchilarning faoliyatiga xos ko'nikmalar, doimiy ravishda o'zgarib boradigan dinamik jarayon sanalaib, u o'z mazmunida kasbiy rivojlanishni ongli boshqarish, o'z-o'zini takomillashtirishning yo'l-yo'riqlari, kasbiy faoliyatning individual uslubi kabi xususiyatlarni ham qamrab oladi[4].

Oliy ta'lim jarayonlarida professor-o'qituvchilar orasida hissiy charchash o'quv faoliyatiga ta'sir qiladigan dolzarb kasbiy muammo bo'lib hisoblanadi. Hozirga qadar, shaxsning kasbiy faoliyati va bo'lajak sohaga tayyorgarligi masalasi borasida ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lib, ularda shaxsning turli sohalaridagi imkoniyat va yutuqlari borasida o'ta ahamiyatga ega ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Mazkur masalalar orasida professor-o'qituvchilarning shart-sharoitlari, pedagogik mahorati, kasbiy kompetentlik masalasi alohida ahamiyat kasb etib, ko'plab psixolog, pedagog olimlarning e'tiborini tortib kelgan. Tadqiqotlarda keyingi vaqtlarda o'qituvchining kompetensiyalari ko'rsatilib o'tilgan. Chunki, zamonaviy psixologiya va pedagogika fanida «kompetensiya» atamasi yangi tushuncha sanalib, unda shaxsning kasbiy faoliyatdagi qator yaroqlilik xususiyatlari o'rin olgan. Mazkur izlanishlar natijasida juda ko'plab ilmiy izlanishlarda bo'lajak mutaxassislarda kasbiy kompetentlik shakllanishining psixologik xususiyatlari masalalar atroficha o'rganilganligini guvohi bo'lamiz.

Hozirgi davr nuqtai-nazaridan qaralganda, professor - o'qituvchilarni ta'lim-tarbiya sharoitlariga malakali tayyorlash, o'ta mashaqqatli ish hisoblanadi.

Lebedova O.V. va Povshednaya F.V tadqiqotlarida uzluksiz ta'lim tizimidagi professional faoliyatda o'qituvchining psixologik salomatligi masalalariga tuxtalib o'tgan, ular o'qituvchi kasbiy kompetensiyalarga ega bo'lsa, zamon talablaridagi texnologik yondashuvlarga ega bo'lsa ta'lim jarayonlaridagi psixologik muammolarni bartaraf etishni funksional vazifasida qarab o'tishini keltirib

o'tgan. Oliy ta'lim professor-o'qituvchilarga berilgan imkoniyatlar, shart-sharoitlari zamon talablari darajasiga ko'tarilishi maqsadga muvofiqdir. Har bir shaxsning kasbiy shakllanishi va rivojlanish bosqichlari ma'lum vaqtlarni o'z ichiga qamrab oladi. Shaxs xususiyatlari psixologiyada keng o'rganilgan, shunday bo'lsada professor-o'qituvchi shaxsining nerv psixik holatini o'rganish alohida bir yo'nalishni tayinlasa uning kasbiy rivojlanishi, kasbiy kamolotiga erishish masalalarini o'rganish ikkinchi bir tadqiqotlarga yo'l ochib beradi.

Professor-o'qituvchilarni psixik holatini o'rganib borish uchun psixodiagnostik ishlar psixologik xizmat ko'rsatuvchi amaliyotchi psixologlar tomonidan olib borilishi yo'lga quyilishi lozim. Oliy ta'lim tizimida psixologik xizmat turlarini professor-o'qituvchilarga alohida auditoriya, shart-sharoitlari ajratilishini tavsiya qilamiz. Professor-o'qituvchilarni nerv-psixik holatini o'rganuvchi kompleks xizmat turini joriy etishi, nazoratga olishi va olingan natijalar sir saqlanishini ta'minlash kerak. Professor-o'qituvchilarga kasbiy kamolotga erishishiga, mavjud psixologik emosional zo'riqishlarni, charchoqlarning oqibatlarini yumshatish, oldini olishga qaratilgan ilg'or tajribalarini joriy etish ishlari zarurdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиqlаш тўғрисида» 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон. -Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2019 йил октябрь, 41-сон (905). Б.10-14.

Горбунов А.П. Роль преподавателя высшей школы в современную эпоху. http://pglu.ru/upload/iblock/e75/uch_2008_i_00002.pdf (дата обращения: 03.08.2018).

Educational reforms in Russia and China at the turn of the 21st century: a comparative analysis. Stanford Library. <https://searchworks.stanford.edu/view/8922793>

Сыманюк Э.Э. Профессионально обусловленные деструкции педагогов // Мир психологии 2004, № 3. С. 202-207.

YOSHLARNING DINIY QADRIYATLARIDA SOTSIAL-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARNI SHAKLLANGANLIK DARAJALARINI TADQIQ QILISH METODLARI

Dosjanova Yulduz Rahatovna,

Xalqaro islom akademiyasi "Din psixologiyasi va pedagogikasi" kafedrası o'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.065>

Annotatsiya: Yoshlarning diniy qadriyatlarida sotsial-psixologik xususiyatlarni shakllanganlik darajalarini tadqiq qilish metodlari deb nomlanuvchi ushbu maqolada inson ruxiyatida aks etuvchi diniy qadriyatlarni aniqlashga qaratilgan I.F. Myagkov, Y.V. Shcherbatix, M.S. Kravsovlarning "Individual diniy qadriyat tiplari" testi, G.Allport, E. Roslarning "Ichki va tashqi diniy qadriyatlarga yo'nalganlik" so'rovnomasi, D.O. Smirnovning "Diniy faollik qadriyatlari" so'rovnomalarining mazmuni va metodologik asoslari keltirilib o'tilgan.

Kalit so'zlar: din, qadriyat, diniy qadriyat, nazariya, metodika, metodologiya, test, so'rovnoma.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ УРОВНЕЙ СФОРМИРОВАННОСТИ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ РЕЛИГИОЗНЫХ ЦЕННОСТЕЙ МОЛОДЕЖИ

Досжанова Юлдуз Рахатовна,

Преподаватель кафедры «Религиозной психологии и педагогики» Международной исламской академии

Аннотация: В данной статье, известной как методы исследования уровней сформированности социально-психологических особенностей религиозных ценностей молодежи, использован тест «Индивидуальные типы религиозных ценностей» И.Ф. Мягкова, Ю.В. Щербатых, М.С. Кравцова направлена на определение религиозных ценностей, отраженных в духе человека, опросник Г. Олпорта, Е.Росса «Ориентация на внутренние и внешние религиозные ценности», опросники Д.О. Смирнова «Ценности религиозной деятельности», содержательные и методологические основы. представлено.

Ключевые слова: религия, ценность, религиозная ценность, теория, методология, методология, тест, анкета

METHODS OF RESEARCHING THE LEVELS OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS FORMATION IN THE RELIGIOUS VALUES OF YOUNG PEOPLE

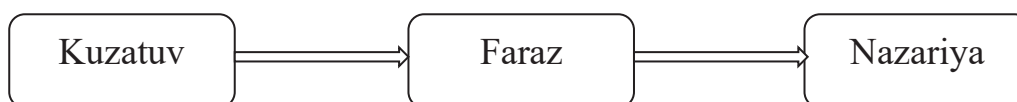
Dosjanova Yulduz Rahatovna,

Teacher at the Department of Religious Psychology and Pedagogy at the International Islamic Academy

Annotation: In this article, which is known as methods of researching the levels of formation of socio-psychological features in the religious values of young people, the test of "Individual religious value types" by I.F. Myagkov, Y.V. Shcherbatix, M.S. Kravsov is aimed at determining the religious values reflected in the human spirit, G Allport, E.Ros's "Orientation to internal and external religious values" questionnaire, D.O. Smirnov's "Values of religious activity" questionnaires, content and methodological bases are presented.

Key words: religion, value, religious value, theory, methodology, methodology, test, questionnaire

Kirish. Jahonda ilm fanni yuzaga kelish omillariga nazar tashlaydigan bo'lsak, dastlab fan ma'lum faylasuflarning tabiiy ravishda yuzaga keluvchi tabiat hodisalari borasidagi nazariy qarashlari zamirida yuzaga kelgan. Mazkur nazariyalar ham o'z xususiyatidan kelib chiqqan holda shakllanish mexanizmiga ham ega bo'lgan (1-rasmga qarang).

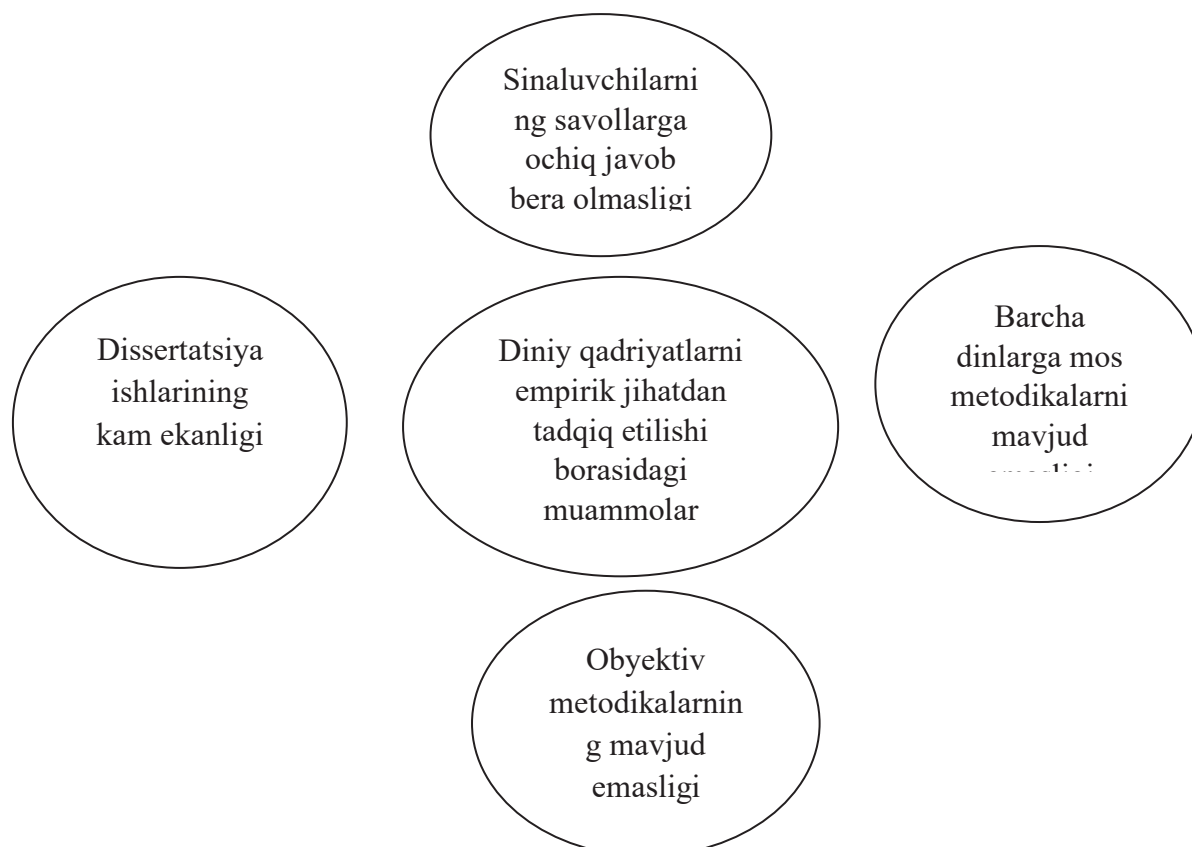

1-rasm. Ilmiy nazariyaning yuzaga kelish mexanizmi.

Mana oradan qancha asr o'tgan bo'lsa ham ilm-fan taraqqiyotida nazariyalar mazkur mexanizm zamirida yuzaga kelmoqda. Faqat bugungi kunda mazkur mexanizmga "amaliy" bosqichi ham qo'shilgan. Mazkur bosqichni qo'shilishiga sabab sifatida dunyo jamiyatini industriallashuvga o'tishi va olimlarning ilm-fanda nazariyalarni amaliy tasdiq'ini topishi kerakligi borasidagi g'oyalarini misol sifatida keltirishimiz mumkin.

Yuqorida ta'kidlanib o'tilgan jarayonlar fanda psixologiyaning ham alohida fan sifatida shakllanishiga sababchi bo'lgan desak mubolag'a bo'lmaydi. Shuningdek psixolog olimlar ham psixologiya fanining alohida fan sifatida shakllanishiga olimlarning inson ruhiyati bilan bog'liq nazariyalarni amaliy jihatdan tadqiq etish maqsadida ilk eksperimental laboratoriyalarning ham yuzaga kelishini asosiy sababchi omil sifatida ham e'tirof etib o'tishadilar. Dunyoda inson ruhiyatini eksperimental jihatdan tadqiq etuvchi laboratoriyalarda ko'plab psixologik metodikalar ham yaratilgan. Shu qatorida hozirgi tadqiq etilayotgan kategoriyalar ya'ni qadriyat, din va diniy qadriyatlarni empirik jihatdan ham o'rganuvchi metodikalar dunyo yuzini ko'rgan. Ilmiy tadqiqot ishimiz yuzasidan metodikalarni topish va ularni metodologik asoslarini ilmiy jihatdan tadqiq etishimiz mobaynida bu turdagi metodikalar juda kam ekanligini guvohi bo'ldik. Biroq ushbu metodikalar ilmiy tadqiqot ishimizni asosiy o'rganishi kerak bo'luvchi xususiyat bo'lganligi uchun ham ularni metodologik asoslarini va ular asosida olingan birlamchi ma'lumotlarni keltirib o'tishni lozim topdik.

Adabiyotlar tahlili: Metodologik jihatdan diniy qadriyatlar fenomeni o'z xususiyatidan kelib chiqqan holda din va qadriyat kategoriyalarini birlashmasidan tarkib topgan bo'lib, ularni tadqiq etuvchi metodikalar ham diniy qadriyatlarni aniqlovchi metodikalar sirasiga kiradi. Diniy qadriyatlarni empirik jihatdan o'rganish tadqiqotchilarga burmuncha murakkabliklarni keltirib chiqaradi. Bunday xulosaga kelinishiga sabab bo'luvchi bir qancha omillarni dalil sifatida keltirishimiz mumkin (2-rasmga qarang).

2-rasm. Diniy qadriyatlarni aniqlovchi metodikalar inqirozi sabablar

Yuqorida keltirilib o'tilgan kamchiliklarga qaramasdan biz ilmiy izlanishlarimiz davomida diniy qadriyatlarni aniqlashga qaratilgan bir qancha metodikalarni ilmiy jihatdan mahalliy muhitga moslab o'z dissertatsiya ishimizda foydalandik.

Ulardan biri G.Olportning "Diniy qadriyatlarga yo'nalganlik" metodikasi hisoblanadi. G.Olport psixologiya fanida insonning ichki va tashqi diniy qadriyatlarga yo'nalganlik nazariyasi va metodikasini yaratgani bilan ham mashhur olimlardan biri hisoblanadi.

G.Olportning [1] ichki va tashqi diniy qadriyatlarga yo'nalganlikning nazariyasi va metodikasining metodologik asosi:

- U.Djeymsning dinning ichki va tashqi jihatlari nazariyasi;
- E.Fromning avtoritar va gumanistik dindorlik nazariyalari hisoblanadi.

Olportning 1937-yilda nashr qilingan kitobi uning din, dindorlik va diniy qadriyatlarga yo'nalganlik bilan bog'liq bo'lgan tushunchalarga qiziqishidan dalolat beradi. Olimning 1950-yilda nashr etilgan "Individ va uning dini" kitobida esa diniy tuyg'ular va qadriyatlarning bosqichlari keltirib o'tiladi. Ushbu asarda olim dindorlikning yetuk va yetuk bo'lmagan ko'rinishlarga ega ekanligi haqidagi nazariyani ilgari suradi. 1954-yilda esa ushbu nazariya institutsional va ichki diniy yo'nalganlik tiplariga o'zgaradi. Va nihoyat, 1959-yilga kelib bu ham o'zgarib, ichki va tashqi diniy qadriyatlarga yo'nalganlik tiplari nazariyasi vujudga keladi.

Shu asnoda, 1959-yildan boshlab zamonaviy psixologiyaga ichki va tashqi diniy qadriyatlarga yo'nalganlik tiplari tushunchasi kirib keldi. Bu tushuncha fanga G.Olport [6] tomonidan olib kirildi. G.Olport 1967-yilda E.Ros bilan birgalikda o'z nazariyasida doirasida "Olport va Rosning diniy yo'nalganlik so'rovnomasi"ni ishlab chiqadilar [3]. "Diniy qadriyatlarga yo'nalganlik so'rovnomasi"ning tuzilish shaklining metodologik asosi sotsiolog G.Lenski [2] metodikasiga asoslanadi.

So'rovnoma jami 20 ta savoldan iborat bo'lib, 1 dan 11 gacha bo'lgan savollar tashqi diniy qadriyatlarga yo'nalganlik mezonini aniqlashga qaratiladi. Qolgan 11 dan 20 gacha bo'lgan savollar esa ichki diniy qadriyatlarga yo'nalganlikni mezonini aniqlashga qaratiladi. Har bir savolga to'rttadan javob variantlari berilgan va ularga ma'lum miqdordagi ballar beriladi.

Javoblarni qayta ishlash jarayoni har bir mezonga tegishli bo'lgan savollarga berilgan javoblariga qarab umumiy ballar hisoblanadi va ustun diniy yo'nalganlik tiplari aniqlanadi.

Diniy qadriyatlarni aniqlashga qaratilgan yana bir metodikalardan biri I.F. Myagkov, Y.V. Shcherbatix, M.S. Kravsovlarning "Individual diniy qadriyat tiplari" testi hisoblanadi.

Individual diniy qadriyat tiplari – bu Alloh tomonidan yaratilgan dunyoni idrok etishning maxsus paradigmasi mavjudligi bilan shartlangan va murakkab integral ijtimoiy-psixologik xususiyat sifatida tavsiflanadi. Diniy qadriyat tiplari tuzilmasi zahirida shaxsning turli xil dindorlik darajalariga ega bo'lgan ko'rsatkichlar to'plami tushuniladi [4].

Olimlarning mazkur metodikani yaratishiga sabab so'ngi yillarda dinning jamoatchilik ongiga ta'siri bir necha marotaba oshganligi va diniy ong sifatida o'rganilishiga qarshi bo'lgan turli xil mafkuraviy taqiqlarni olib tashlanishi bo'ldi. Shu maqsadda 1995-yil Voronej davlat universiteti olimlari deviant xulq-atvor shakllarining psixologik laboratoriyasida dindorlik tiplari tuzilishi bo'yicha test savolnomasi ishlab chiqqanlar. Dindorlik darajalarini o'lchovchi mazkur metodika jami 40 ta savoldan iborat bo'lib, ular

- dinga falsafiy qadriyat sifatida yo'nalganlik;
- sirli va sehrli dunyoning mavjudligiga bo'lgan ishonch-e'tiqodlar;
- dinga qo'llab-quvvatlanish qadriyati sifatida yo'nalganlik;
- tashqi dindorlik qadriyatlariga yo'nalganlik;
- dinga har xil e'tiqodiy qadriyatlarning ustunlik qilishi;
- dunyoni vujudga keltirgan oliy kuch, ya'ni yaratuvchi zotning mavjudligini tan olish;
- ichki dindorlik qadriyatlariga yo'nalganlik,
- dinga ma'naviy qadriyat sifatida yo'nalganlik kabi 8 ta dindorlik tiplarini o'z ichiga qamrab oladi.

Mazkur metodika mezonlarining barchasi bir qarashda bir xildek anglanishi mumkin. Chunki barcha mezonlar insonning e'tiqodidan kelib chiqqan holda diniy qadriyatlarga yo'nalganlik tiplari hisoblanadi. Ammo diqqat bilan fikrlab nazar solinsa ular ular o'rtasida sezilarli darajada mazmuniy farqli jihatlarni ko'rishimiz mumkin.

Insonlar ruhiyati shakllangan diniy qadriyatlarni aniqlashga qaratilgan metodikalar sirasiga D.O.

Smirnovning “Diniy qadriyatlar faolligi”ni aniqlash metodikasi ham kiradi.

D.O. Smirnovning “Diniy qadriyatlar faolligi”ni aniqlash metodikasi B.S. Merlinning “Integral individuallik va B.A. Vyatkinning “Shaxs faolligi” nazariyalari ta’sirida vujudga kelgan. Mazkur ikkala nazariya asosida psixologiya faniga yangi “Diniy qadriyatlar faolligi” atamasi kirib kelgan. Mazkur atamani fan doirasida o’rganilishiga quyidagi omillar sabab bo’ladi:

- diniy qadriyatlar faolligining sotsiologik va diniy yondashuvlardan farqli o’laroq uning psixologik jihatlarini ajratib ko’rsatish;
- diniy qadriyatlar faolligi faqat dindorlikni tavsiflovchi xususiyat emas, balki subyektini Alloh bilan maxsus transsendental aloqaga yo’naltirish istagi ekanligini isbotlash;

B.S. Merlin fikriga ko’ra, integral individuallik “Ochiq tarzda o’zini o’zi rivojlantiradigan va o’zini o’zi boshqaradigan tizim” hisoblanadi. Unda o’ziga xos faollik mavjud bo’ladi. U moddiy va ijtimoiy muhit bilan erkin energiya almashinuvi jarayonida sodir bo’ladi, bu yerda individuallik anglanadi va yaxlitlikka erishadi.

Bunga ko’ra diniy qadriyatlar faolligi va integral individuallik nuqtai nazaridan inson faolligining eng yuqori darajalaridan biri bo’lgan dinamik shakllanish, sub’ektning ichki va tashqi dunyosining ta’sirida sodir bo’lgan faollik, shaxsning individual xususiyatlari tizimida ma’lum bir joyni egallovchi hodisa sifatida tushuniladi.

“Diniy qadriyatlar faolligi” shaxsning atrofidagi haqiqat obyektlari bilan o’zaro harakatlarining asosiy sifati, darajasi va o’lchovidir. Shu jumladan B.A. Вяткинning “Shaxs faolligi” nazariyasiga ko’ra, faollik insonning o’zini-o’zi rivojlantiruvchi sub’ekt sifatida hayotda o’zini namoyon etish usulidir. Shuningdek, diniy faollik shaxs psixikasining o’ziga xos keng ko’lamli tushunchasi sifatida quyidagi nazariyalarni o’z ichiga qamrab oladi:

- U.Djeys, S.Groff, R.Leng va A.Masloularning din va maxsus diniy tajribalarga bo’lgan ehtiyoj;
- R.Asadjioli E.Noyman, Z.Freyd va K.Yunglarning din va diniy faolliklar yuzaga kelishining asosini ongsizlik psixikasining markazi, deb anglash;
- 3.Freyd, K.Yung, A.Adler va E.Eriksonlarning nevrotik buzilishlarni yengishning ichki mexanizmi;
- E.Fromm, V.Frankl, I.Yalomlarning insonni doimo ilohiy borliq haqiqatlarini izlashga undaydigan yechimi yo’q ekzistensial muammolari.

Shunga ko’ra diniy faollik sub’ektning Alloh bilan o’zaro ilohiy munosabatni amalga oshirishga qaratilgan hamda g’ayritabiiy narsalarga ishonishda yuzaga keladigan diniy kechinmalar, diniy xulq-atvor va xatti-harakatlar hisoblanadi. Diniy faollik murakkab va ko’p komponentli psixologik omil sifatida tavsiflanadi.

1984-yilda A.I. Krupnov faollik modeli asosida quyidagi diniy faollik strukturasi taklif etadi:

- motivatsion komponent – insonni Allohga ibodat qilishga undaydigan ichki sabablar ierarxiyasi;
- dunyoqarash komponenti – dindorlikning ratsional, refleksiv jihatlarini aks ettiruvchi va ma’naviy kechinmalar, inson, dunyoning yaralishi va Alloh hamda U yaratgan narsalar haqidagi tushuncha va tasavvurlarni o’z ichiga oladi;
- atributli komponent – Alloh bilan bevosita emotsional munosbat o’rnatishga xizmat qiluvchi diniy marosimlar, urf-odatlar va diniy qadriyatlarni o’z ichiga oladi;
- affektiv natijaviy komponent – shaxsning astenik va stenik kechinmalari orqali Alloh bilan o’zaro emotsional munosabat o’rnatish natijasi hisoblanadi.

Shuningdek, yuqorida keltirib o’tilgan nazariyalar modellari amaliyotda o’z tasdig’ini topishi uchun biz ham o’z ishimizda D.O. Smirnov tomonidan tuzilgan “Diniy qadriyatlar faolligi” metodikasidan foydalanishga harakat qildik. Mazkur metodikaning nazariy-metodologik asosi B.S. Merlin, B.A. Vyatkin, U.Djeys, S.Groff, R.Leng, A.Maslou, R.Assadjioli, E.Noyman, Z.Freyd, K.Yung, 3.Freyd, A.Adler va E.Eriksonlarning nazariyalari hisoblanadi. Tuzilishining metodologik asosi esa A.I. Krupnov [5] faollik modeli hisoblanadi.

Mazkur metodika 4 ta subtestdan iborat bo’lib, birinchi subtest 36 ta, ikkinchi, uchinchi, va to’rtinchi subtestlar 11 tadan savollar tarkibidan iborat. Ushbu metodika quyidagi mezonlarni aniqlashga qaratilgan:

- astenik qadriyatlar;
- stenik qadriyatlar;
- dindorlikni anglash ostonasidagi (dindorlikka yetaklovchi) qadriyatlar;
- ichki va tashqi diniy qadriyatlar;

- diniy xatti-harakatlar va diniy tabiiy-ilmiy qadriyatlar.

Muhokama va xulosalar: yuqoridagi keltirilib o'tilgan ilmiy izlanishlarimiz natijasida quyidagicha xulosalarga kelish mumkin.

1. Insonlar ruhiyatida mavjud bo'lgan diniy qadriyatlarni aniqlovchi metodikalar sanoqli darajani tashkil etishi va ular faqatgina subyektiv metodikalardan iborat.

2. G.Olportning "Diniy qadriyatlarga yo'nalganlik so'rovnomasi"ning tuzilish shaklining metodologik asosi sotsiolog G.Lenski metodikasiga asoslanadi.

3. D.O. Smirnovning "Diniy qadriyatlar faolligi"ni aniqlash metodikasi B.S. Merlinning "Integral individuallik" va B.A. Vyatkinning "Shaxs faolligi" nazariyalari ta'sirida vujudga kelgan.

4. D.O. Smirnovning "Diniy qadriyatlar faolligi"ni aniqlash metodikasi mazkur metodikaning nazariy-metodologik asosi B.S. Merlin, B.A. Vyatkin, U.Djeys, S.Groff, R.Leng, A.Maslou, R.Assadjoli, E.Noyman, K.Yung, Z.Freyd, A.Adler va E.Eriksonlarning nazariyalari hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Анцыферова Л.И. К психологии личности как развивающейся системы//Психология формирования и развития личности. – М.: Изд-во МГУ, 1981г. – 368 с.

2. Восковская Л.В. «О религиозной ориентации православных христиан»//Православный ученый в современном мире программа II международной научной конференции. В-2013.

3. Карасева С.Г., Шкурова Е.В. «Многомерный кроссконфессиональный подход к исследованию религиозности в Беларуси: Актуальность и Концептуализация»//Социология. 3/2012.

4. Сувакпит Д.Г. « Особенности индивидуальной религиозности Тувинцев зрелого возраста, исповедующих буддизм», Научный журнал «Вестник по педагогике и психологии Южной Сибири», №2. – 2017.

5. Смирнов Д.О. Религиозная активность в структуре интегральной индивидуальности: дисс... канд.псих.наук. Пермь 2001. С. 104.

6. Francis L.J., Jewell A., Robbins M. The relationship between religious orientation, personality, and purpose in life among an older Methodist sample // Mental Health, Religion & Culture. 2007. V. 13. № 7-8.

O‘SMIRLIK DAVRIDA O‘Z-O‘ZIGA NISBATAN ISHONCH VA O‘Z-O‘ZIGA BO‘LGAN MUNOSABATNING O‘ZARO ALOQADORLIK XUSUSIYATLARI

Dusmukhamedova Shoirra Akbarovna,

*O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi Din psixologiyasi va pedagogika kafedrasi dotsenti,
psixologiya fanlari nomzodi*

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.066>

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘smirlik davrida o‘z-o‘ziga nisbatan ishonch, uning mazmunini ta’riflash uchun qo‘llaniladigan psixologik kategoriya, shuningdek, o‘smirlarning o‘ziga ishonchi va o‘z-o‘ziga bo‘lgan munosabatning o‘zaro aloqadorlik xususiyatlari bo‘yicha olib borilgan empirik tadqiqot natijalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: O‘smirlik davri, o‘z-o‘ziga nisbatan ishonch, o‘z-o‘ziga bo‘lgan munosabat, shaxs xususiyatlar, o‘zini anglash, shaxs o‘zini o‘zi boshqarish malakasi.

ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМОСВЯЗИ УВЕРЕННОСТИ В СЕБЕ И ОТНОШЕНИЯ К СЕБЕ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Дусмухамедова Шоира Акбаровна,

доцент кафедры Психология религии и педагогика УЗМИА, кандидат психологических наук

Аннотация: В данной статье освещены результаты эмпирического исследования уверенности в себе в подростковом возрасте, психологическая категория, используемая для описания ее содержания, а также особенности взаимосвязи уверенности в себе и самооотношения подростков.

Ключевые слова: Подростковый возраст, уверенность в себе, самооотношение, личностные качества, самосознание, навыки личного самоконтроля.

FEATURES OF THE RELATIONSHIP BETWEEN SELF-CONFIDENCE AND SELF-ATTITUDE IN ADOLESCENCE

Dusmukhamedova Shoirra Akbarovna,

*Associate Professor of the Department of Psychology of Religion and pedagogy” UZMIA
Candidate of Psychological Sciences*

Abstract: This article highlights the results of an empirical study of self-confidence in adolescence, the psychological category used to describe its content, as well as the features of the relationship between self-confidence and self-attitude of adolescents.

Key words: Adolescence, self-confidence, self-attitude, personal qualities, self-awareness, personal self-control skills.

Kirish. Respublikada olib borilayotgan ulkan bunyodkorlik ishlari barkamol avlod kamolati yo‘lida amalga oshirilayotgan vazifalar shaxsning o‘zligini anglab etishi, o‘z ustida muttasil ish olib borib, iqtidori va salohiyatini oshirish uchun keng imkoniyatlar yaratilgan. Yoshlarining iymon e‘tiqodlarini mustahkamlash, irodasini mustahkam qilish, ularni mustaqil fikrga ega bo‘lgan barkamol insonlar qilib tarbiyalash muhim vazifalardan biridir hisoblanadi. Zamonaviy psixologiyada insonning o‘ziga bo‘lgan munosabatini aniqlash bo‘yicha umumiy bir yondashuv mavjud emas. Insonning o‘ziga bo‘lgan munosabatiga bag‘ishlangan ishlarning tahlili shuni ko‘rsatadiki, uning mazmunini ta’riflash uchun qo‘llaniladigan psixologik kategoriyalar turlicha. Shu o‘rinda o‘ziga baho berish, o‘zini hurmat qilish, o‘zini qabul qilish, o‘ziga emotsional-qadriyatli munosabat, shunga ishonish, o‘zidan qoniqish hissi va boshqa tushunchalarni keltirish mumkin. Ularning mazmuni ustanovka (D.N.Uznadze), shaxsiy mazmun (A.N.Leontev), munosabatlar (V.N.Myasishchev), attiyud (M.Rozenberg, R.Uayli, S.Kopersmit), ijtimoiy ustanovka (I.S.Kon, N.I.Sardjveladze) hissiyot kabi kategoriyalar orqali yoritib beriladi.

Aniq bir terminologiyaning mavjud bo'lmaganligi tufayli ko'plab mualliflar tomonidan qo'llaniladigan terminlar bir-biridan farqlanmaydi, balki sinonimlar sifatida ishlatiladi.

Adabiyotlar taxlili. Psixologiya fanida ishonch va ishonchsizlik muammolari qator psixolog olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Jumladan, D.Levis va A.Veygert, S.Robinson, M.Yamagiyazi, D.Russo, S.Sitkin, R.Bert, K.Kamerer, G.A.Agureeva, I.A.Antonenko, A.Ya.Kibanov, T.A.Nestik, A.V.Filippov, V.A.Denisov, P.N.Shixirev va boshqalar tomonidan o'rganilgan. a

Insonning o'ziga bo'lgan munosabatini mazmunini ochib beruvchi va ko'proq ishlatiladigan kategoriyalarni 4 ga ajratish mumkin: "umumiy" yoki "global o'ziga baho berish", "o'zini hurmat qilish", "o'z-o'ziga bo'lgan munosabat", va "o'ziga nisbatan emotsional-qadriyatli munosabat". O'ziga umumiy baho berish termini G'arb psixologiyasida XIX asrning 60-yillaridan XX asrgacha keng qo'llanilgan, keyinchalik esa o'zini hurmat qilish termini bilan siqib chiqarilgan. Rossiya psixologiyasida insonning o'ziga bo'lgan munosabatini fundamental o'rganish A.N.Leontev, S.L.Rubinshteyn, A.G.Spirkin, Ye.V.Shoroxova, I.S.Kon hamda I.I.Chesnokovalardan boshlangan. "O'z-o'ziga bo'lgan munosabat" termini gruziyalik psixolog N.I.Sardjveladze tomonidan kiritilgan.

"O'z-o'ziga bo'lgan munosabat" shaxsning xususiyatlari sifatida uning hayotidagi maqsadlari va faoliyati, qadriyatli yo'nalishlari bilan bog'liq bo'lib, ta'limning muhim omili bo'lib xizmat qiladi. O'ziga bo'lgan munosabat shaxs xususiyatlarining boshqa tomonlari, ayniqsa iroda bilan bog'liq. U shaxsning psixologik xususiyatlarining yaxlit tizimini namoyon bo'lish shakllari, tuzilishiga ta'sir ko'rsatadi.

O'zini past darajada hurmat qiluvchi inson bu - to'liqsizlik hissiga ega bo'lgan, tashqi ta'sirlarga beriluvchan, boshqa inson bilan real munosabatdan uzilgan kishilardir.

"O'z-o'ziga bo'lgan munosabat" shaxsning mazmunli va dinamik aspektlarining yig'indisi, o'zini emotsional-qadriyatlarini qabul qiluvchi ijtimoiy faollikning mas'uliyatli va tashabbuskor inson deb qabul qilishi kerak.

I.G.Chesnova o'ziga bo'lgan munosabatni o'zini anglash jarayonlariga ta'sirini o'rganib insonlar boshqa odamlarni baholash jarayonida emotsional omillarga tayanishlarini ta'kidlaydi, ammo insonlarning o'zi buni anglamaydilar deydi. I.G.Chesnova tomonidan fanga "o'ziga nisbatan emotsional- qadriyatli munosabat" tushunchasi kiritilgan.

O'ziga bo'lgan munosabat o'zini anglashning affektiv komponenti sifatida shakllanishi 2 darajada amalga oshiriladi. O'ziga bo'lgan emotsional-qadriyatli munosabatning 1- darajasida inson o'zini boshqa odamlar bilan solishtiradi, 2- darajada o'ziga bo'lgan munosabatning shakllanishi ichki dialog orqali "Men-men" chegarasi ichida solishitiriladi. O'zini anglashning bunday etakchi shakli o'zini analiz qilish hisoblanadi.

Psixologiyada o'ziga bo'lgan munosabatning tuzilishi borasida 2 ta bir-biriga qarama-qarshi yondashuv mavjud. Birinchisi, insonning o'ziga bo'lgan munosabati bir tomonlama tuzilgan psixik tuzilma deb qaralsa, ikkinchi yondashuvda murakkab tuzilma deb qaraladi.

O'ziga bo'lgan munosabat va tashqi dunyoga bo'lgan munosabat o'rtasidagi farq faqatgina referentlarda chegaralanadi: agar ayrim hollarda munosabatlar referenti o'zining shaxsiy tanasi yoki psixosotsial va shaxsiy xususiyat aks ettirilsa, boshqa hollarda tashqi dunyoning ob'ektlari yoki boshqa insonlar aks ettiriladi.

O'smirlar guruhida o'ziga nisbatan ishonchni shakllanishiga o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlar tizimining ta'sir xususiyatlarini o'rganish maqsadida V.V.Stolin tomonidan ishlab chiqilgan "Shaxsni o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlarni aniqlash" metodikasi sinaluvchilar guruhida o'tkazildi hamda quyidagi natijalar qayd qilindi.

Tadqiqot natijalari.

O'smir shaxsida o'ziga nisbatan ishonch hissini o'rganish maqsadida tajriba sinov ishlari amalga oshirildi. Tadqiqot ishida N.Raydasning o'ziga ishonch testidan foydanildi. Tadqiqot metodikasi sinaluvchilar guruhida o'tkazilib, natijalar miqdor va sifat jihatidan tahlil qilindi.

1-jadval

O'smirlik davrida o'ziga nisbatan ishonch hissini namoyon bo'lishi

Sinaluvchila	juda yuqori	yuqori	o'rta	past	juda past
8-sinf	16%	21%	36%	20%	7%
9-sinf	19%	24%	31%	18%	8%

Jadval natijalariga nazar tashlaydigan bo'lsak, 8-sinf o'quvchilarida juda yuqori ko'rsatkichi 16% va 19% ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin. O'z-o'zini o'zini juda yuqori baholovchi o'smirlar juda cheklangan faoliyat doirasini va ahamiyatsiz bo'lgan muloqotga ko'proq e'tibor berishadi. Juda yuqori o'z-o'zini hurmat qilish bilan, inson o'zini va uning imkoniyatlarini ortiqcha baholashi mumkin. Bu xatti-harakat, qoida tariqasida, boshqalar tomonidan qo'llab-quvvatlanmaydi. Bu ulardagi o'ziga bino qo'yganlik darajasining ham yuqoriligi bilan tavsiflanadi. Odatda bunday o'smirlar xudbin va mag'rur bo'ladilar. Chunki ular o'zlarini har doim haq deb o'ylaydilar. Hech bir inson ularni nohaq ekanliklariga ishonтира olmaydilar. Sinaluvchilarning natijalariga e'tiborimizni qaratadigan bo'lsak, yuqori ko'rsatkich ularda 21% va 24% ni tashkil qilganligi bilan ajralib turadi. Ular doimiy faoliyatlarida o'ziga ishonadi. Ular har doim to'g'ri ish qilayapman, deb o'ylaydilar. Qaysi holatda xato qilayotganlarini juda yaxshi biladilar. Ularga boshqa odamlarning fikri mutlaqo kerak emas.

Metodika bo'yicha natijalarni o'rtacha ko'rsatkichiga nazar tashlaydigan bo'lsak, 36% va 31% ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin. Bu ulardagi o'ziga nisbatan ishonch darajasining o'rtacha ekanligi bilan tavsiflanadi. Shaxsning o'ziga, qobiliyatiga, axloqiy fazilatlariga va harakatlariga real baho berishi. Adekvat o'z-o'zini hurmat qilish o'zingizga tanqidiy qarash va kuchli tomonlaringizni turli qiyinchilikdagi vazifalar va boshqalarning talablari bilan to'g'ri bog'lash imkonini beradi. Shuningdek, sinaluvchilarning past ko'rsatkich bo'yicha natijalari 20% va 18% ni tashkil qilganligi ham o'smir shaxsida o'z-o'ziga bo'lgan munosabatni nechog'lik qaror topganligidan dalolat beradi. Bunday o'smirlar guruhida o'ziga ishonchidan ko'ra ishonchsizlik kuchliroq. Bunday insonlar kimlarningdir maslahatlari bilan o'zlariga ishonishlari mumkin. Ular har doim o'zgalarning rag'batiga ehtiyoj sezadilar.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, juda past ko'rsatkich o'ziga xos talqinda namoyon bo'lganligi bilan tavsiflanadi. O'smirda o'zini past baho - bu o'smirning o'zini etarli darajada kamsitishi. Bu o'smirlik davridagi eng keng tarqalgan muammolardan biridir. Ko'pchilik bu o'zmirlik davriga xos xususiyat deb hisoblashadi, ammo bu unday emas. O'smirlarda ushbu muammoga alohida e'tibor berilishi kerak, chunki keyingi davrlarda tuzatish mumkin emas. O'smirlar orasida o'zini-o'zi tanqid qilishning yuqori darajasi ularga o'zlarida ko'plab salbiy fazilatlarni tan olishga va ulardan xalos bo'lish zarurligini tushunishga imkon beradi. Tadqiqot natijalariga muvofiq ko'rsatkichlarni tahlil qiladigan bo'lsak, xar ikkala sinf sinaluvchilar guruhida ham ahamiyatli farqlar ko'zga tashlanadi. Unga ko'ra, metodikaning birinchi shkalasi ichki haqqoniylik - «Ochiqlik» bo'limlar bo'yicha natijalar 22 va 24 foizni tashkil kilib, shaxs uchun ahamiyatga molik va anglash qiyin bo'lgan o'z-o'ziga munosabat xulq-atvor va «Men» obrazining shunday jihatlari bilan bog'lik bo'limlardir. Bu ularni qanday bo'lsa, shundayligicha qabul qilishlari bilan birga atrofda qilargalarga nisbatan shakllangan stereotiplari bilan ham tavsiflanishi mumkin. Navbatdagi shkala «o'z-o'ziga ishonch» bo'limlar bo'yicha natijalar 36 va 30 foizni tashkil qilib, o'zini hurmat qilishga arziydigan irodaviy, g'ayratli, ishonchli shaxs sifatida o'zini tasavvur qilish siymosini gavdalan tiradi. «O'z-o'zini boshqarish» shkalasi shuni ko'rsatadiki, natijalar 31 va 41 foizni tashkil qilib, faoliyat va sub'ekt shaxsiga taaluqli bo'lgan faollik va natijalarning asosiy manbai bu uning o'zidir.

2-jadval

O'smir shaxsida o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlar tizimi bo'yicha natijalar

№	Shkalalar	8-sinf	9-sinf
1	Ichki haqqoniylik	22%	24%
2	O'z-o'ziga ishonch	32%	35%
3	O'z-o'zini boshqarish	31%	41%
4	O'zi haqidagi shaxsiy fikrning aks ettirilganligi	44%	40%
5	O'z-o'zini qadrlash	44%	48%
6	O'z-o'zini qabul qilish	40%	38%
7	O'z-o'ziga bog'langanlik	26%	25%
8	Ichki nizolilik	25%	27%

Metodikaning «O'zi haqidagi shaxsiy fikrning aks ettirilganligi» shkalasi «Men» aksi, bo'limlari bo'yicha natijalar 44 va 40 foizni tashkil qilib, atrofidagi odamlar atrofidan o'ziga nisbatan kutilayotgan munosabat bilan bog'lik.

Sinaluvchilar guruhida «O'z-o'zini qadrlash» - shkalasi bo'yicha natijalar 44 va 48 foizni tashkil qilib, o'zini o'zi «Men»ini ruhiyat va ichki olamning boyligini ichki mezonlar bo'yicha hissiy jihatdan baholashni bildiradi.

O'smirlar o'rtasida «O'z-o'zini qabul qilish» bo'yicha natijalar 40 va 38 foizni tashkil qilib, yuqori ko'rsatkichlar o'ziga nisbatan do'stona munosabat o'z-o'zini qo'llab-quvvatlash o'z reja va istaklarini ma'qullash, o'zini qanday bo'lsa shunday kamchiliklar bilan qabul qilishni anglatadi.

Metodikaning «O'z-o'ziga bog'langanlik» shkalasi bo'yicha ko'rsatkichlari 26 va 25 foizni tashkil qilib, «Men» konsepsiyasining rigidligi, o'z-o'ziga bog'lanib qolinganlik va o'z-o'ziga nisbatan umumiy ijobiy munosabat ko'rinishida o'zgarishni istamaslikni anglatadi.

Sinaluvchilaridan olingan navbatdagi «Ichki nizolilik» shkalasi hisoblanadi. Mazkur shkala bo'yicha natijalar 25 va 28 foizni tashkil qilib, yuqori ko'rsatkichlar ichki nizolar ikkilanishlar, o'zini qo'llamaslik va aybdorlikni his qilish bilan bog'lik depressiv bezovtalik holatlarining mavjudligini bildiradi. Me'yoriy ko'rsatkichlar yuqori refleksiya, o'z-o'ziga chuqur kirib borish, o'z qiyinchiliklarini anglash, adekvat «Men» obrazi va chetlanishlarning yo'qligini ifodalaydi.

Metodika natijalaridan shuni xulosa qilish mumkinki, o'smirlik davrida o'z-o'ziga bo'lgan munosabatni tarkib topishi ularda atrofidagi insonlar jamoasiga hamda shaxsning o'zining ichki holat va xususiyatlarini anglash darajasi bilan belgilanishi mumkin. Shuningdek, o'z-o'ziga nisbatan ishonchning qaror topishi ulardagi o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlar tizimi bilan uzviy bog'liqdir.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, o'smir shaxsida o'z-o'ziga bo'lgan munosabat negizida o'ziga nisbatan hurmat, o'zini qadrlash kabi xususiyatlarini rivojlanishi ulardagi o'ziga nisbatan ishonchni tarkib topishiga yordam beradi. O'smir shaxsida o'zini o'zi anglashni tarkib topishi o'ziga nisbatan ishonchni ta'minlovchi omil hisoblanishi bilan bir qatorda o'smir shaxsida o'zini o'zi nazorat qilishni rivojlanganligi ularda o'ziga nisbatan ishonchni taraqqiyoti bilan belgilanadi. Shuningdek, o'smir shaxsida o'zini o'zi boshqarish malakasini rivojlanishi ularda o'ziga nisbatan ishonchni qaror topishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Бодалев А. А. О взаимосвязи общения и отношения // Вопр. психол. 2004. 1. С. 122 - 126.
- 2.Дусмухамедова Ш. Салиева Д. Максимова Л. А. Соотношение уровня развития академической самостоятельности младших школьников с показателями учебной мотивации и стилем педагогической деятельности (на примере учащихся начальных школ Узбекистана)//Педагогическое образование в России» 2020г №2 стр.77-83
3. Dusmukamedova Sh. Ijtimoiy-psixologik muhit -bola shaxsi rivojining omili sifatida// Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar 2022№12

O'QUVCHI VA TALABALARDA KOPING STRATEGIYA NAMOYON BO'LISHINING O'ZIGA XOSLIGI

Ismoilova Nurjaxon Zuxuriddinovna,

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti "Psixologiya" kafedrası dotsenti
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.067>

Annotatsiya. Mazkur maqola o'quvchi talabalarda stressga barqarorlikka ta'sir etuvchi koping strategiya usullarining namoyon bo'lish darajasini tahlil qilishga bag'ishlangan bo'lib, unda o'smir, ilk o'spirin, o'spirinlik yosh davrlarida koping strategiyaning faol va sust usullarini qo'llashning o'ziga xos yosh xususiyatlariga psixologik sharhlar berilgan.

Kalit so'zlar. O'quvchi, talaba, o'smir, ilk o'spirin, o'spirin, stress, stressga barqarorlik, yosh davrlari, inqiroz davri, "Men" konsepsiya, o'zini anglash, koping strategiya, muammoni hal etish, muammodan qochish, ijtimoiy yordam izlash.

ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЕ КОПИНГ СТРАТЕГИИ У ШКОЛЬНИКОВ И СТУДЕНТОВ

Исмоилова Нуржохон Зухуриддиновна,

доцент кафедры "Психология", Ташкентский Государственный Педагогический Университет им. Низами

Аннотация. Данная статья посвящена к анализу степени выраженности копинг-стратегий, влияющих на устойчивость к стрессу у студентов, даются психологические комментарии к конкретным возрастным особенностям применения.

Ключевые слова. Ученик, студент, подросток, ранний подросток, подросток, стресс, стрессоустойчивость, возрастные периоды, кризисный период, концепция «Я», самосознание, копинг-стратегия, решение проблем, избегание проблем, обращение за социальной помощью.

CHARACTERISTICS OF COPING STRATEGIES IN PUPILS AND STUDENTS

Ismoilova Nurjaxon Zuxuriddinovna,

Associate Professor Department of «Psychology»,
 Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Annotation. This article is devoted to analyzing the degree of expression of coping strategies that influence resistance to stress in students, and provides psychological comments on specific age-specific features of application.

Keywords. Pupil, student, teenager, early adolescent, adolescent, stress, resilience to stress, age periods, crisis period, «I» concept, self-awareness, coping strategy, problem solving, problem avoidance, seeking social assistance.

Kirish. Jahon miqyosida stress, stressga barqarorlik va koping xulq masalalari psixologiya sohasida dolzarb muammolardan biri bo'lib, tadqiqotlarda stressni keltirib chiqaruvchi psixologik omillarni aniqlash, stressga moyil shaxslarning kognitiv, konativ, affektiv sohalariga ta'sir etib, ularning ruhiy salomatligini mustahkamlash, ta'lim oluvchilar orasida stressning salbiy asoratlari natijasida kuzatilayotgan o'zlashtirish ko'rsatkichi va o'qish sifatining pasayishini bartaraf etish maqsadida stressga moyil yoshlarning xulqiy profilaktikasini ta'minlash masalalari bo'yicha keng qamrovli ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Ushbu tadqiqotlar stressga barqarorlik namoyon bo'lishining psixologik asoslarini kompleks tadqiq etish, stressga moyil yoshlarning ta'lim olish jarayonida koping hulqning asosida yotuvchi koping strategiya va koping zaxiralarni rivojlantirish hamda koping mexanizmlarning konstruktiv usullarini qo'llashni o'rgatish orqali ularning stressga barqarorligini oshirishni taqazo etmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Stress muammosi juda ko'plab mualliflar tomonidan o'rganilgan bo'lishiga qaramasdan, stressga barqarorlikni tadqiq etishga bag'ishlangan ishlar soni juda ko'p emas. Lekin har holda bu yo'nalishda bir qancha tadqiqotlar amalga oshirilgan.

L.I.Ansyferova, L.G.Dikayaning ishlarida shaxs stressga barqarorligi uning ma'lum bir maqsadga yo'nalganligi, ma'lum bir davrdagi istiqbol rejaları, o'z faoliyatini tashkil etishiga ta'siri bilan bog'liq holda tadqiq etilgan. Shaxsiy omillarning stressni yengib o'tishga ta'siri masalasiga bag'ishlangan ishlar esa V.I.Medvedev, V.E.Milman, V.D.Neбыlisyn, G.S.Nikiforov va boshqalarning tadqiqotlarida o'rganilgan. Qiyin hayotiy vaziyatlarda inson xulqining namoyon bo'lishi va "koping-strategiya" deb nomlanuvchi xulqqa alohida e'tibor qaratilgan ishlar R.Lasarus, R.Thoitsning tadqiqotlarida o'rganilgan. Aynan o'quvchi va talabalarda stressga barqarorlik rivojlanishining o'ziga xosligini aniqlash bo'yicha A.A.Andreeva, Ye.I.Bast, Z.B.Kuchina, O.V.Lozgacheva, I.N.Menshikova M.L.Xutornaya, V.A.Yakunin kabilar tadqiqot olib borishgan. O'zbek psixologlaridan O.E.Hayitov, G.V.Xrulnova, D.S.Qarshieva, F.T.Shermatov, R.Yu.Ernazarova, J.Ostonov kabi tadqiqotchilar stress va kopung xulq, coping strategiya hodisalarining turli jihatlarini ochib bergan bo'lsalarda, aynan stressga barqarorlikni o'quv faoliyati bilan bog'lab kompleks tadqiq etishga bag'ishlangan ishlar soni deyarli uchramaydi.

Metodologiya. Shaxsda stressga barqarorlik namoyon bo'lishining yoshga doir psixologik jihatlarini aniqlash maqsadida respublikamizdagi maktab, kollej va oliy o'quv yurtida tahsil olayotgan o'smir, ilk o'spirin va o'spirin talabalar bilan empirik tadqiqot o'tkazdik. Tadqiqotimizda sinaluvchilarning hayotiy tajribalari va o'quv faoliyatidagi ko'nikma, malakalari ortgani sayin ularning stressga barqarorlik darajasi ham ortishi mumkinligi haqidagi frazga tayangan holda respondent o'quvchi va talabalarda stressga barqarorlik xususiyati qay darajada rivojlanganligini aniqlash maqsadida D.Amirxannning "Koping kurash indikatori" metodikasidan foydalandik. Mazkur metodika sinaluvchida stressogen vaziyatni yengib o'tishning uch xil usulini: muammoni hal etish, muammodan qochish va ijtimoiy qo'llab quvvatlashni izlash usuliga murojaat qilishning qay darajada ustunlik qilishini farqlab berish uchun xizmat qiladi.

Natijalar. Tadqiqotda respondentlarning yosh xususiyatlariga ko'ra stressga barqarorlik va coping-strategiyaning faol yoki passiv usullarini qo'llash imkoniyatlari o'rtasidagi aloqadorlikni o'rganish tadqiqot vazifasi sifatida belgilangan va olingan empirik natijalar tahlili quyidagi jadvalda o'z aksini topgan.

Sinaluvchilarda stressga barqarorlik va coping xulq usullari o'rtasidagi korelyatsion aloqadorlik ko'rsatkichlari

Sinaluvchilarda stressga barqarorlik va coping xulq usullari o'rtasidagi korelyatsion aloqadorlik ko'rsatkichlari

Stressga barqarorlikning namoyon bo'lishi	Sinaluvchilar	Muammoni hal etish	Ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni izlash	Muammodan qochish
	O'smir	0,129	0,114	-0,430**
	Ilk o'spirin	0,009	0,350**	-0,263**
	O'spirin	0,211**	0,322**	-0,450**

Izoh: * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$

Respondentlarning coping-strategiyaning faol va passiv usullarini qo'llashi yuzasidan qo'lga kiritilgan natijalarni quyidagicha tahlil qilamiz: sinaluvchi o'smirlarda stressga barqarorlik bilan coping strategiyani passiv usuli bo'lgan muammodan qochish usuli o'rtasida manfiy korrelyatsiya kuzatilgan ($r = -0,430$; $p \leq 0,01$)ligini o'smirda stressogen vaziyatdan qochishga urinishining ortishi stressga barqarorlikning pasayishiga olib kelishi bilan izohlash mumkin, ya'ni aksariyat o'smirlar stresogen vaziyatga duch kelganida muammodan qochishga urunadilar. Buni ularning ruhiyatida sodir bo'layotgan inqiroz bilan bog'lash mumkin, xususan, o'smirlik davriga xos bo'lgan "o'zidan qoniqmaslik", "o'smirlik avtonomiyasi", "kattalar bilan kelisha olmaslik" kabi an'naviy muammolar ta'sirida emotsional fonning

yuqori darajasini his qilayotgan o'smir o'zi bilan sodir bo'lgan muammoni hal qilish o'rniga undan qochishni afzal ko'radi. Qolaversa, o'smirda muammoni hal qilish taktikasining yetarli darajada rivojlanmaganligi, "o'smirlik avtonomiyasi" sabab ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni izlashni istamasligi, kattalarga nisbatan "tanqidiy fikrning kuchliligi" bois muammoni hal etish yuzasidan ota-onasi yoki ustozlariga murojaat etishni istamasligi kabi sabablar bois yagona chora sifatida muammodan qochishga, uni ko'rmaslikka olishga urunadi. Bu esa undagi inqiroz va stress holatini yanada kuchaytiradi.

Ilk o'spirinlarda stressga barqarorlik bilan ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni izlash strategiyasi o'rtasida musbat ($r=0,350$; $p\leq 0,01$) va muammodan qochish strategiyasi o'rtasida manfiy ($r=-0,263$; $p\leq 0,01$) korrelyatsion bog'lanish kuzatilgan. Bizga ma'lumki, ilk o'spirinlik davrida emotsional yaqinlik va o'zaro uyg'un ijtimoiy, ma'naviy qiziqishlarga asoslangan tuyg'ulap ustunlik qila boshlaydi ilk o'spirinlik davriga kelib emotsional fonning bapqapoplashishi asnosida kattalar bilan emotsional yaqinlik, o'zaro munosabatlarda bir-birini tushunish ortadi, bu esa ularda yuzaga kelgan stressogen voqelikni birgalikda hal etish tajribasini, ya'ni koping strategiyaning ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni izlash usuliga murojaat qilish orqali stressga barqarorlik shakllanishining yuzaga kelishini belgilab bepadi. Shuningdek, bu natija stressogen vaziyatga tushgan ilk o'spirinlar stressogen vaziyatda muammoni hal qilishdan ko'ra o'zining "ishongan odam"lariga murojaat qilishi bilan izohlanishi ham mumkinki, stressogen vaziyatga duch kelgan ilk o'spirin ota-onasi, litsey yoki kollejdagi ustozlari, do'stlari, guruhdoshlariga murojaat qiladi, ular esa ilk o'spiringa dalda berib, bu muammoning yechimi uchun moddiy, ma'naviy, intellektual yordam ko'rsatishadi. Shu bois ilk o'spirinlarda ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni izlash usuli stressga barqarorlikni ta'minlab berishi mumkin. Biroq, qayd etish lozim, ilk o'spirinning muammoni hal qilish uchun o'zi harakat qilmasdan, yaqinlarining qo'llab-quvvatlashiga, yordamiga umid bog'lashiga moyillikning kuchliligi har doim ham samara bermasligi va oxir-oqibat aksincha, stressni kuchaytiruvchi omiliga aylanishi ham mumkin, ya'ni o'smir kutgan yordam berilmasligi natijasida muammoning yechilmay qolishi ortida yana stresslar kelib chiqishi kuzatiladi.

Ilk o'spirinlar orasida stressogen vaziyat ta'siriga tushib qolib, undan chiqish yo'llarini bilmaslik natijasida muammodan qochishga urunuvchilar ham mavjud bo'lib, ularda muammodan qochishga urinishning ortishi stressga barqarorlikni pasaytiradi. "Muammodan qochish" – shaxsning qiyin stressogen vaziyatlarda muammoni ko'rmaslikka olish, undan chetlanishga urinishi bilan asoslanadi. Bunda aksariyat o'quvchilar boshqalar bilan muloqot qilish tendensiyasiga asoslanadilar. Alohida qayd etish lozim, bu tendensiya ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni izlash tendensiyasidan farqli ravishda muloqot jarayonida stressogen vaziyat yoki shaxsni qiynayotgan muammo haqida umuman gapirilmaydi, shunchaki, muammodan qochib, o'ynab kulish maqsadi qo'yiladi. Ilk o'spirinlar orasida muammodan qochishning yana bir yo'nalishi sifatida virtual olamga "sayr qilish"ni xush ko'radiganlar ham borligini qayd etish lozim. Ular bu "olam"dan chiqqanidan so'ng muammoning hali hamon hal etilmaganligini anglagach, stress kuchayadi.

O'spirinlarda stressga barqarorlik bilan koping-strategiyaning barcha usullari o'rtasida korrelyatsion munosabat kuzatilgan, ya'ni muammoni hal etish ($r=0,211$; $p\leq 0,01$) va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni izlash usullari bilan musbat ($r=0,322$; $p\leq 0,01$), muammodan qochish usuli bilan manfiy ($r=-0,450$; $p\leq 0,01$) aloqadorlik kuzatilgan. O'spirin o'zi bilan sodir bo'lgan stressogen vaziyatga rasional munosabat bildirib, uni anglagan holda muammoni hal etishga urinishi yoki ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni izlash tendensiyasiga ko'ra, atrofidagi yaqinlaridan ko'mak olishga urinishi barobarida unda stressga barqarorlik ortib boradi.

O'spirinlar orasida o'smir va ilk o'spirinlarga nisbatan muammoni hal qilish usuliga murojaat qiluvchilar sonining ko'pligini, odatda o'spirinlik davrida ratsional fikrlashning ortishi fonida muammo nimadaligini aniqroq anglab, uning yechimini izlashga yo'nalganlik bilan asoslash mumkin. Muammoni hal etish usuliga murojaat etuvchi o'spirinlarda stressogen muammoni tahlil qilib, uning yechimini topishga, uni hal qilishning o'tmishdagi tajribasiga tayanishga, harakatlarni rejalashtirish va amalga oshirishga, o'z vaqtini to'g'ri taqsimlashga, vaziyatni o'z nazoratiga olishga va mavjud vaziyatdan chiqish uchun sa'y-harakatlarni safarbar etishga yo'nalganlik kuzatiladi.

O'spirinlarda ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni izlash usuli bilan stressga barqarorlik o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqlikka ko'ra, muammoga duch kelganida boshqalar bilan maslahatlashish, ularning yordamiga tayanish asnosida muammoning hal bo'lishiga ishonchning kuchliligi stressga barqarorlikning ortishiga olib keladi. Ya'ni o'spirinlar orasida stressogen vaziyatga duch kelganida muammoni anglash

va uning yechimini topish o'rniga, ota-onasi, turmush o'rtog'i (turmushga chiqqan bo'lsa) va boshqa yaqinlariga murojaat qilish orqali ko'mak izlash an'anasi uchraydi.

Stressga barqarorlik va muammodan qochish usuli o'rtasidagi aloqadorlikning manfiy xarakterga ega ekanligini o'spirinlar orasida stressogen vaziyatda muammoni hal qilishdan ko'ra, muammodan qochishni afzal ko'ruvchi va bu borada ko'pincha virtual olamga murojaat qiluvchilarning borligi bilan izohlash mumkin. Ayrim talabalarning stressogen vaziyatda muammodan qochish usulini tanlashi – uzoq vaqt mobaynida virtual olamdagi turli xil foydasiz saytlarga kirishi, virtual o'yinlar o'ynashi, uydan chiqmasdan uyquga berilishi kabi holatlar ortidan fanlarni sust o'zlashtirishi, sessiya topshiriqlarini qoniqarsiz bajarishi stressogen vaziyat ta'sirini yanada kuchaytirishi mumkin.

Xulosa. Keltirilgan tahlillardan xulosa qilish mumkinki, sinaluvchilarda stressga barqarorlik bilan koping strategiyaning faol va passiv usullari o'rtasida o'zaro ahamiyatli aloqadorlik mavjud, bu esa koping strategiyaning passiv usuliga korreksion ta'sir o'tkazish orqali shaxsning stressga barqarorligini oshirish imkoniyati mavjudligini asoslaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Бойко В.В. Трудные характеры подростков: развитие, выявление, помощь. – СПб.: Союз, 2012. –154 с.

Davletshin M.G. va boshq. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. T.: "TDPU", 2004

Кагермазова Л.С. Возрастная психология (Психология развития) эл. учебник. М., 2018. 276 с.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ СЕМЬИ

Лекерова Гульсим Жанабергеновна,
профессор кафедры «Психология и специальная педагогика» Южно-Казахстанский
государственный университет имени М. Ауезова
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.068>

Юлдашева Сожида Зоировна,
Ассистент кафедры «Семейная психология»
Джизакского филиала Национального университета Узбекистана имени Мирза Улугбека

Бавбекова Алиме Энвер кизи,
Студентка Джизакского филиала Национального университета Узбекистана имени Мирза
Улугбека

Аннотация: В статье рассматривается развитие психологической помощи семье, в рамках которой психология находит широкое практическое применение. Помощь семье — актуальная социальная проблема, выдвинутая во многих странах. Но несмотря на развитие и распространение этой службы, все равно недостаточно научных разработок, методик с работой семьей.

Ключевые слова: семья, психологическая помощь семье, психологическое консультирование, консультант, проблемы в семье.

OILA UCHUN PSIXOLOGIK XIZMATLARNING PSIXOLOGIK MUAMMOLARI

Lekerova Gulsim Janabergenovna,
«Psixologiya va maxsus pedagogika» kafedrasi professori M. Auezov nomidagi Janubiy
Qozog'iston davlat universiteti

Yuldasheva Sojida Zoirovna,
Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy univeristetining Jizzax filiali "Oila psixologiyasi"
kafedrasi assistenti

Bavbekova Alime Enver qizi,
Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy univeristetining Jizzax filiali talabasi

Annotatsiya: Maqolada oilalarga psixologik yordamni rivojlantirish masalalari muhokama qilinadi, uning doirasida psixologiyaning keng amaliy qo'llanilishi asoslandi. Oilaviy yordam ko'plab mamlakatlarda ko'tarilgan dolzarb ijtimoiy muammodir. Ammo ushbu xizmatning rivojlanishi va tarqalishiga qaramay, oilalar bilan ishlashning ilmiy ishlanmalari va usullari hali ham etarli emas.

Kalit so'zlar: oila, oilaga psixologik yordam, psixologik maslahat, maslahatchi, oilaviy muammolar.

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF PSYCHOLOGICAL SERVICES FOR FAMILY

Lekerova Gulsim Janabergenovna,
professor of the M. O. Auezov South Kazakhstan State University

Yuldasheva Sozhida Zoirovn,
Assistant at the Department of Family Psychology
Jizzakh branch of National university Uzbekistan named after Mirza Ulugbek

Bavbekova Alime Enver kizi,
student of Jizzakh branch of National university Uzbekistan named after Mirza Ulugbek

Abstract: The article discusses the development of psychological assistance to families, within the framework of which psychology finds wide practical application. Family assistance is a pressing social

issue raised in many countries. But despite the development and dissemination of this service, there are still not enough scientific developments and methods for working with families.

Key words: family, psychological assistance to the family, psychological counseling, consultant, family problems.

Введение. Важность данной темы заключается в том, что расширение тематики семьи и брака во многих гуманитарных науках можно объяснить не только естественным расширением проблематики и предметов этих наук, но и необходимостью укрепления семьи как социальной ячейки. Семья играет важную роль (прямо или косвенно) во многих социальных процессах. Многие социальные проблемы невозможно решить, не опираясь на потенциал семьи. Это и воспитание подрастающего поколения, и передача культурного наследия, и совершенствование быта и потребительской культуры, и борьба с преступностью, алкоголизмом и психическими заболеваниями.

Однако по мере осознания роли семьи в обществе выяснилось, что в современных условиях семья во многом не справляется со своими социальными функциями. Многочисленными исследованиями установлен факт снижения воспитательного потенциала семьи и престижа ее семейных ценностей, увеличения числа разводов, снижения рождаемости, роста преступности в сфере семейно-бытовых отношений, увеличения риска подверженности семей и домохозяйств неврологическим заболеваниям, роста числа неблагополучных и так называемых проблемных семей. Эти признаки распада семьи позволили многим исследователям сделать выводы о кризисе современного семейного неблагополучия. Следует оговориться, что термин «кризис» означает не распад или крах, а скорее период трансформации семейно-брачной системы. Кратко рассмотрим некоторые социальные изменения и их влияние на семью.

Одной из важных современных тенденций является урбанизация и рост численности городского населения. Урбанизация и технологический прогресс создали и усилили особую скорость и ритм социальной жизни. По мнению Парсонса, нуклеарная семья, состоящая из двух поколений родителей и детей, является наиболее адаптированной в этих условиях. Согласно мировой статистике, доля расширенных семей сокращается, что отражает тенденцию к нуклеарным семьям [4; 39-57]. В то же время нуклеарная семья создает большую бытовую и психологическую нагрузку на супругов. Многочисленные обязанности по ведению домашнего хозяйства, уходу за детьми, организации досуга и другие семейные функции, которые в нуклеарных семьях делятся только между супругами, создают большую зависимость, связанность и ответственность за реализацию различных аспектов семейной жизни. Психологическими последствиями нуклеарной семьи являются повышение личной ответственности, разнообразие семейных ролей, необходимость освоения нетрадиционных ролей мужчины и женщины, обострение отношений. Не случайно одним из ключевых мотивов разводов и супружеских конфликтов является мотив «безответственного отношения к семье». Этот мотив отражает проблему изменения размеров семьи.

Вторая важная тенденция - массовое участие женщин в производительном труде и социальной деятельности. Участие женщин в производственной и общественной деятельности ставит проблему баланса между трудом на благо общества и семейными обязанностями работающих женщин. Для решения этой проблемы был разработан ряд социальных мер, таких как расширение сети бытовых услуг, строительство детских садов, выплата пособий матерям. Однако одних социальных мер недостаточно. Решению этой проблемы должно в значительной степени способствовать построение новых отношений между мужчинами и женщинами в семье. К сожалению, участие мужчин в домашнем труде отстает. В значительном числе домохозяйств возникают конфликты по поводу распределения семейной нагрузки [7]. Как правило, одной из причин развода является то, что муж не помогал с домашней работой. Таким образом, женская занятость требует психологического переосмысления стереотипа «работа по дому - женская работа» и более справедливого распределения бремени домашней работы между супругами.

Во многих странах процедура развода была упрощена и облегчена. Это результат демократизации жизни и освобождения семьи от социального контроля со стороны правовых, религиозных и других ограничений и норм. Сегодня сфера брачно-семейных отношений регулируется правовыми нормами морали, нравственности и коллективной жизни [6]. Новые регулятивные

факторы в процессе брачно-семейных отношений обуславливают появление различных мотивов вступления в брак (чувства привязанности, уважения и симпатии) и распространение внутренних факторов стабильности семьи (совместимость, супружеские чувства, согласие, взаимопонимание и психологический климат). В свою очередь, меняются показатели семейного благополучия. На смену традиционным показателям, таким как формальная стабильность брака, экономическое благополучие, выполнение функций деторождения и ухода за детьми, бытовое обслуживание, приходят другие показатели развития семьи как социально-психологической общности. Способность супругов достигать высокого уровня человеческого взаимодействия является основным фактором стабильности и благополучия современного брака. В связи с этим предъявляются новые требования к семейному поведению, компетентности и чертам характера членов семьи. От супругов и детей требуется высокая психологическая образованность, понимание законов общения, способность к доверию, умение регулировать психологический климат. Изменение критериев брачного выбора характеризуется и тем, что, по мнению молодоженов, именно эти психологические черты, а не бытовая и родительская компетентность, важны для спутника жизни.

Психологизация супружеских мотивов является выражением других условий и факторов супружеского благополучия. Отсюда преобладание таких мотивов развода, как «личностные разногласия», «непонимание», «утрата чувств».

Таким образом, психологические проблемы современной семьи можно объяснить на основе объективных социально-экономических трансформаций общества за последние 50-60 лет. Эти изменения произошли в исторически короткий срок, и многие из них еще не компенсированы социальными мерами и не ассимилированы в сознании людей. Временная дестабилизация семьи и брачной системы часто получает мифическую и неадекватную интерпретацию. В обыденном сознании существует «объяснительный миф» о распаде семьи. К ним относятся миф о «реальном вырождении мужчин», миф о «стремлении женщин к эмансипации и власти» и миф о «распаде семьи как устаревшего института». Субъективно эти мифы кажутся адекватными той реальности, с которой сталкиваются определенные семьи и пары в связи с различными проблемами семейной жизни. В дестабилизированной ситуации не существует общепринятых решений этих проблем, а индивидуальные усилия семьи часто оказываются безуспешными [8].

Неспособность семей справиться с новыми формами обусловила возникновение и развитие семейных служб. Услуги - это форма социальной помощи семье, направленная на устранение или компенсацию процесса дезинтеграции. Сегодня семейные службы представляют собой разветвленную сеть агентств, основной задачей которых является помощь людям с проблемами в семейной жизни. Это создание семьи (службы знакомств для одиноких), укрепление семьи (консультации для конфликтующих или разводящихся супругов), воспитание детей (консультации и центры для родителей), профилактика семьи (консультации и обучение для молодых супружеских пар и неблагополучных семей), семейная терапия для неблагополучных семей), консультирование по вопросам деторождения и лечения бесплодных пар, а также общее просвещение по различным вопросам семейной жизни (лекции, клубы, тематические объединения и т.д.).

Психологическое консультирование - важный компонент работы в семейных службах. Цель консультирования - помочь клиентам понять, что происходит в их жизненном пространстве, и помочь им сделать осознанный выбор для решения эмоциональных и межличностных проблем и достижения своих целей значимым способом.

Семейное консультирование анализирует систему семейного взаимодействия, ролевую дисфункцию и способы разрешения внутренних и внешних конфликтов.

С точки зрения американских теоретиков и практиков консультирования Д. Котлера и Р. Брауна, в отличие от индивидуального консультирования, работа с семьей имеет ряд особенностей [9. 162].

семейные консультанты видят корни проблемы не в отдельном человеке, а в более широком контексте отношений

от специалистов в этой области требуется больше проактивности, директивности и контроля, чем в индивидуальном консультировании

семейные консультанты должны быть гибкими и прагматичными, использовать различные

теоретические подходы

внимание консультанта должно быть направлено на организационную структуру и естественные процессы развития семейной системы, правила, нормы и ассоциации внутри семьи при исследовании причин какого-либо события или поведения важно изучить, как взаимосвязано поведение разных людей.

Отношения с родственниками, проблемы в понимании друг друга. Причины обращения за консультацией не всегда совпадают с причинами трудностей посетителя. Также редко встречаются случаи, когда респондент обращается за консультацией с основной целью визита, то есть для того, чтобы найти способ улучшить свои супружеские отношения. Во многих случаях опрашиваемые находят цель своего визита в исповеди. Это происходит потому, что консультант является доверенным советчиком, а посетитель не может или не хочет говорить о своих проблемах с близкими людьми (семьей или друзьями). Иногда субъективная цель посетителя - получить от консультанта конкретный совет о том, как вести себя в той или иной ситуации. Другие хотят получить подкрепление своих мнений и решений от авторитетного эксперта. С такими субъективными целями посетители не склонны обсуждать свои проблемы.

Эти вопросы получили более глубокое развитие в качестве принципов психологического консультирования [5]. Первый из них - анализ подтекста жалобы клиента, который позволяет выявить реальные трудности и цель, ради которой запрашивается помощь. Второй принцип - трехмерный анализ, который подразумевает изучение проблемы в контексте представления всех, кто вовлечен в проблему (супруг, дети, родственники). Принцип уважения к клиенту заключается в соблюдении конфиденциальности клиента, какой бы банальной ни была проблема. Принцип профессиональной мотивации консультанта означает защиту интересов клиента, а не других людей или организаций, отказ от принятия стороны одного из участников конфликта и избегание предвзятого отношения. Принцип отказа от конкретных рекомендаций или предписаний означает, что задача консультанта - помочь клиенту разобраться в его собственных проблемах. Роль консультанта в этом случае заключается в том, чтобы поощрять позитивный настрой клиента и поддерживать его усилия по пониманию проблемы и поиску путей ее решения.

Эти принципы позволяют консультанту выбрать наиболее подходящую позицию по отношению к клиенту. Позиция консультанта - широкое понятие, включающее в себя цели и задачи его работы, стиль отношений с клиентом и этику консультирования.

В реальной практике консультирования существует три варианта позиции консультанта:

1) патронажная позиция «сверху», когда консультант «с привилегированной высоты протягивает руку помощи бедным невежественным людям внизу, которые так в ней нуждаются» [2; 116],

2) партнерство «на равных», что означает снятие дистанции «посетитель - консультант» и обмен личными проблемами друг с другом, причем обычно посетитель ожидает от консультанта откровенности о своей семейной жизни и переводит консультирование в разряд обычной беседы

3) наиболее подходящая позиция «консультант», когда консультант выступает как более компетентный в обсуждаемых вопросах человек и помогает клиенту разобраться в них и найти приемлемый выход. Сложность, однако, заключается в том, что большинство посетителей не готовы сотрудничать с консультантом в качестве советчика.

Что касается этики консультирования, то ее основой является сохранение конфиденциальности клиента, уважение к его личности и отсутствие попыток морализировать по поводу его проблем. В поведении консультанта эти положения проявляются в неэкзамениционном поведении, отказе от прямого воспитательного давления и создании атмосферы доверия, доброжелательности и симпатии.

Общие принципы консультирования, позиция консультанта и этика его работы учитываются при построении конкретной беседы с посетителем. На практике установлено, что наиболее оптимальная продолжительность консультативной сессии составляет 40-60 минут.

Заключение. В заключение следует отметить, что психологическое консультирование является перспективной областью психологической практики и важным направлением в работе служб семьи и брака. По некоторым данным, в результате психологического консультирования 2/3 пар, обратившихся за консультацией по проблемам семейной жизни, улучшили свои отношения, изменили свое решение о расторжении брака и стали по-другому решать свои проблемы. Таким

образом, психологическое консультирование вносит реальный вклад в решение общей задачи общества по укреплению семьи.

Литература:

Личность в системе общественных отношений. Социально-психологические проблемы в условиях развитого общества: — М., 1983. — 251 с.

Маслоу А. Самоактуализация. — В кн.: Психология личности: Тексты. М., 1982. — 284 с.

Мишина Т. М. Психологическое исследование супружеских отношений при неврозах. — В кн.: Семейная психотерапия при нервных и психических заболеваниях. — Л., 1978. С. 13—20.

Семья и общество / Под ред. А. Г. Харчева. — М., 1982. — 127 с.

Столин В. В. Некоторые общие принципы психологического консультирования. — В кн.: Семья и личность: Тезисы докладов Всесоюзной конференции в г. Гродно. — М., 1981. С. 58—65.

Харчев А. Г. Брак и семья в СССР. — М., 1979. — 365 с.

Янкова З. А., Родзинская И. Ю. Проблемы большого города. — М., 1982. — 123 с.

Обозова А. Н «ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СЛУЖБЫ СЕМЬИ И БРАКА». - М., 1983 г. - 104 с.

Жукова М. В., Запорожец В. Н., Шишкина К. И. « Психология семьи: конспекты лекций». - М., 2014 г. - 162 с.

10. Zoirovna, Yuldasheva Sojida, and Nizomov Bekhriz Umarovich. «PSYCHOLOGY OF TRUST AND SECURITY.» Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences 1.12 (2022): 153-161.

11.Юлдашева, Сожида, and Абдурахмон Мирзаахматов. «МОЛОДЕЖНАЯ КИБЕРПСИХОЛОГИЯ. ВРЕД И ПОЛЬЗА СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ ДЛЯ СОВРЕМЕННОГО ПОКОЛЕНИЯ.» International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research (2023): 348-354.

12. Юлдашева, С. З. (2023). ОИЛАЛАРНИ МУСТАҲКАМЛАШНИНГ ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК ЖИҲАТЛАРИ

PEDAGOGIK MULOQOTDA NIZOLARNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

*Meliqo 'ziyeva Mavluda Abduxafizovna,
Qo'qon davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.069>*

*Isaxanova Mohidil Erkinovna,
Qo'qon davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta'lim va tarbiya jarayoning samaradorligini susayishiga olib keluvchi pedagogik nizo masalasi asosiy muammo qilib ko'rsatilgan. Ushbu maqolada pedagogik muloqotda nizolarning psixologik xususiyatlari haqidagi mulohazalar bayon qilingan. Maqolada pedagogik nizo tushunchasiga oid ilmiy nazariyalar keltirilgan va izohlangan. Maqolada nizolarning pedagogik – psixologik xarakterlari hamda turlari ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Nizo, pedagogik nizo, destruktiv nizolar, produktiv nizolar, nizoning rivojlanish bosqichlari, nizoli vaziyatlar bilan ishlash.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КОНФЛИКТОВ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ОБЩЕНИИ

*Меликозиева Мавлюда Абдухафизовны,
старший преподаватель Кукандского государственного педагогического института*

*Исаханова Мохидил Эркиновна,
старший преподаватель Кукандского государственного педагогического института*

Аннотация. В данной статье в качестве основной проблемы показан вопрос педагогического конфликта, который приводит к снижению эффективности образовательного процесса. В данной статье описаны психологические характеристики конфликтов в педагогическом общении. В статье представлены и объяснены научные теории, связанные с понятием педагогического конфликта. В статье показаны педагогико-психологические характеры и виды конфликтов.

Ключевые слова: Конфликт, педагогический конфликт, деструктивные конфликты, продуктивные конфликты, стадии развития конфликта, работа с конфликтными ситуациями.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF CONFLICTS IN PEDAGOGICAL COMMUNICATION

*Meliqoziyeva Mavluda Abdukhafizovna,
senior teacher of Kokand State Pedagogical Institute*

*Isakhanova Mohidil Erkinovna,
senior teacher of Kokand State Pedagogical Institute*

Annotation. In this article, the issue of pedagogical conflict, which leads to a decrease in the effectiveness of the educational process, is shown as the main problem. This article describes the psychological characteristics of conflicts in pedagogical communication. Scientific theories related to the concept of pedagogical conflict are presented and explained in the article. Pedagogical-psychological characters and types of conflicts are shown in the article.

Key words: Conflict, pedagogical conflict, destructive conflicts, productive conflicts, stages of conflict development, working with conflict situations.

Kirish. Respublikamizda barcha yuksalishlarning asosi ta'lim va tarbiyaning samarali tashkil etilishi va pedagoglarning mahoratiga bog'liq bo'lib qolmoqda. Ta'lim va tarbiya jarayoning dinamik xarakteridagi asosiy mexanizm bu pedagog shaxsi ekanligi xech birimizga sir emas. Pedagog shaxsining insoniy madaniyati va xushmomalalik, insonni anglash qobiliyati kabi xususiyatlari pedagogik jarayonga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi. Aksincha pedagog shaxsida ushbu xususiyatlarining oqsoqligi pedagogik jarayonni nizolar bilan kechishiga sabab bo'ladi. Pedagogik nizo ijtimoiy hayotdagi ko'p

uchraydigan holat bo'lib, tabiiyki jamiyatning kuchli ijtimoiy munosabatlari to'plangan tizim asosan maktabda va oliy ta'lim tizimida ko'zga tashlanadi. Ta'limda o'z «Men»ini qattiq hurmat qilishga odatlangan o'quvchi yoki talabalar orasida nizoli munosabatlarning bo'lishi tabiiy hodisa. Lekin amaliy ko'nikmalarga, kuchli tayyorgarlikka ega bo'lmagan pedagog yoki rahbarlar ham nizoli munosabatlarni vujudga kelishiga sharoit yaratib berishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Pedagogik nizolarni pedagogika va psixologiya fanlari bir-biri bilan uzviy holda o'rganadi va hal qiladi. Ularning har ikkisi bitta umumiy jarayonni - insonning psixik faoliyati hamda uning xulq-atvorini tadqiq etadi. Bugungi kunda zamonaviy o'qituvchi ijtimoiy psixologik tayyorgarliksiz sinf xonasiga kirishi miunkin emas. Shuning uchun ham o'quvchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni yodga sola olishi, bolalar jamoasida ijtimoiy-psixologik mexanizmlardan foydalanishni bilishi zarur. Shaxs shakllanishida u yashayotgan muhit, kishilar va jamiyatning roli juda katta. Chunki ijtimoiy muhitdagi turli hodisalar odamning ongiga bevosita ta'sir qilib, unda chuqur iz qoldiradi. O'qituvchi shularni hisobga olgan holda bolalar psixikasi va xarakterini o'rganishi, shu asosda o'qitishning aniq va izchil tizimini ishlab chiqishi lozim.

Pedagogik konfliktologiya rivojida ruhshunos M.M. Ribakova tadqiqotlari katta ahamiyat kasb etadi. Muallif pedagogik jamoa ichida turli xil munosabatlarni o'rganib, "O'qituvchi-o'quvchi" ko'rinishidagi muammolarga katta ahamiyat qaratadi, maktab hayotidan mojaroli vaziyatlarni misol qilib ko'rsatadi hamda ularning asosiy sabablarini aniqlab beradi. M.M. Ribakova mazkur guruh munosabatlarini tahlil qilib, barcha mojarolarning asosiy sababchisi o'qituvchining o'zi ekanligini ta'kidlaydi. Shu munosabat bilan, o'quvchilar bilan normal munosabatni yo'lga qolyish uchun pedagog mojarolarning oldini olish va ularni bartaraf etish bo'yicha bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishi lozim degan tavsiyani ilgari suradi.

Pedagogik konfliktologiya rivojiga S.V. Banikina tadqiqotlari sezilarli hissa qo'shdi. Muallif maktab jamoasidagi mojarolarning vujudga kelishidagi umumiy va o'ziga xos sabablarini ajratib berdi, pedagogik mojarolarning topologiyasini ishlab chiqdi hamda o'quv tarbiya jarayonida ishtirokchilar orasidagi turli xil mojarolarni hal etish bo'yicha tavsiyalarni taqdim etdi. S.V.Bakinova o'z ishlarida pedagog uchun konfliktologik bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishning muhimligiga katta e'tibor qaratadi.

Tadqiqot va natijalar. Bog'lanish—muloqotga kiruvchilar o'rtasida ikki tomonlama aloqa bo'lishini taqozo etadi. Bunga erishish va uni ko'ngildigidek rivojlantirish sharti munosabatga kirishuvchi shaxslarning o'zaro bir-birlariga hurmati, ishonchidan iboratdir. Pedagog o'quv-tarbiya ishi jarayonida o'quvchilar bilan aloqa bog'lar ekan, ulardan o'qituvchi rolining o'zi taqozo etadigan darajada izzat-ikrom kutadi. Agar pedagog o'z tarbiyalanuvchilariga nisbatan ishonch va hurmat bilan munosabatda bo'lsa, u har qancha qattiqqol va talabchan bo'lgan taqdirda ham, uning eng arziyas tanbehlari ta'sirli bo'ladi. O'quvchi o'qituvchining so'zlarida o'ziga nisbatan hurmat-e'tiborni sezmasa, asosli va mantiqan to'g'ri pand-nasihatlarni ko'pincha loqayd qoldirishi mumkin. O'zini-o'zi hurmat qilish tuyg'usi — aniq, lekin mo'rt quroldir. Psixologik bog'lanishning buzilishi shaxslararo mojaroga sabab bo'lishi mumkin.

Ayrim vaziyatlarda bir-birini inkor etuvchi qadriyatlar, vazifalar va maqsadlarning mavjudligini aks ettiruvchi pozitsiyalar antagonizmi yuzaga chiqadi. Ba'zan bu o'zaro adovatni keltirib chiqaradi va shaxslararo mojaro sodir bo'ladi. Mojaroning ijtimoiy mohiyati turlicha va shaxslararo munosabatlar negizini tashkil etadigan qadriyatlarga bog'liq bo'ladi. Masalan, mojaro bittasi noinsoflik qilgan ikkita o'rtoqning to'qnashuvi tusini olishi mumkin. Birgalikdagi faoliyat jarayonida mojarolarning sabablari o'rnida ikki xil toifadagi determinant, ya'ni ashyoviy-amaliy kelishmovchiliklar va shaxsiy-pragmatik manfaatlar o'rtasidagi tafovut maydonga chiqadi. Mojarolarning kelib chiqishiga muloqotga kirishuvchilarning o'zaro birgalikda harakat qilishlariga g'ov bo'lgan va bartaraf etilmagan ma'naviy anglashilmovchiliklar sabab bo'ladi. Munosabatdagi ma'naviy anglashilmovchilik — aytilgan talabning, iltimosning, buyruqning ma'nosi muloqot bog'lashgan sheriklar uchun muvofiq emasligidir. Bu hol ularning o'zaro hamjihatligi va birgalikda harakat qilishi uchun to'sqinlik qiladi.

Xarakteriga qarab pedagogik nizolar obyektiv yoki subyektiv nizolarga bo'linadi. Obyektiv nizolarga ta'limning rivojlanish jarayonida yuzaga chiqadigan real kamchiliklar va muammolar bilan bog'liq nizolar kiradi. Bu nizolar amaliy nizolar bo'lib, o'quv jarayonini rivojlantirish, ta'lim muassasasida normal «ruhiy iqlim»ni yaratish uchun xizmat qiladi. Subyektiv nizolarga o'qituvchi va o'quvchilarning u yoki bu voqelikka bo'lgan shaxsiy fikrlarining turlichaligi oqibatida vujudga keladigan nizolar kiradi. Bu nizolar tabiati bo'yicha his-tuyg'uga, hissiyotga berilish, qiziqqonlik oqibatida yuzaga chiqadi. Odatda, bunday nizolar bir-birini ruhan ko'ra olmaydigan yoki bir-birini tushunmaydigan, yoxud tushunishni

istamaydigan o'qituvchi va o'quvchilarning qarama-qarshi fikrlari oqibatida vujudga keladi.

Agar pedagog o'quvchilar psixologiyasini yaxshi bilsa, uni e'tiborga olsa, o'quvchining qiziqishlarini va e'tiqodini, yoshiga xos xususiyatlarini, ilgari egallagan tajribasini inobatga olsa, uning istiqboli va qiyinchiliklari bilan hisoblashgan holda ish tutadigan bo'lsa, ma'naviy anglashilmovchiliklarni bartaraf etish mumkin.

So'zlar kishi ongining boshqa faktlari kabi mohiyatlarning umumiy tarzda qabul qilingan tizimidan tashqari alohida har bir kishi uchun xos ma'lum darajadagi shaxsiyatga oid mazmun, ahamiyat kasb etadi. Mohiyatlar bilan shaxsiyatga oid mazmunning nisbati A.N. Leontevning asarlarida chuqur tadqiq etilgan edi: «Shaxsiyatga oid mazmunlar mohiyatlardan farqli o'laroq... o'zining ortiqcha individualligiga, «nopsixologik» tarzda mavjudligiga ega emas. Tashqi sezuvchanlik subyekt ongida mohiyatlarni obyektiv olamning realligi bilan bog'lab turadi, shaxsiyatga oid mazmun esa ularni uning ushbu olamdagi hayoti realligi bilan, uning sabablari bilan bog'laydi. Shaxsiyatga oid mazmun inson ongining g'arazlilikini yuzaga chiqaradi.»

Raqobatning eng yorqin shakli nizodir. Nizoning odatda ikki xil turi farqlanadi:

Raqobatning eng yorqin shakli nizodir. Nizoning odatda ikki xil turi farqlanadi:

	Destruktiv nizolar		Produktiv nizolar
1	Shaxsiy xususiyatlarning bir-biriga mos kelmasligi tufayli vujudga keladi	1	Nuqtayi nazarlarning bir-biriga mos kelmasligi sababli vujudga keladi
2	Munosabatlarning buzilishiga olib keladi	2	Muammoga kengroq qarashga olib keladi
3	Ishtirokchilar soni ortib boradi	3	Optimal yechimning topilishiga yordam beradi
4	Qarama-qarshi tomonga nisbatan negativ baholar kuchayib boradi	4	Shaxsga ko'chilmaydi
5	Shaxsga ko'chish oson yuz beradi		

Zamonaviy psixologiyada nizo odamlarning o'zaro munosabatlari jarayonida qarama-qarshi pozitsiyalarning to'qnashuvi sifatida talqin etiladi. Har qanday nizoning belgilari quyidagilardan iborat: ikki qarama-qarshi tomonlarning mavjudligi, ular o'rtasidagi to'qnashuvning yuzaga kelishi. Nizolar quyidagi qismlardan tarkib topadi: nizoning tomonlari, nizoning shart-sharoitlari, nizoning predmeti, nizo qatnashchilarining xatti-harakatlari, nizoning natijalari. Nizoning dinamik xususiyatlari uning turli bosqichlarida yuzaga keluvchi nizo va jarayonlaridir:

- obyektiv nizoli vaziyatning yuzaga kelishi;
- vaziyatning nizoli ekanligi anglanishi;
- nizoviy o'zaro ta'sir (yoki nizoning o'zi), nizoning hal etilishi.

Olimlar nizoning rivojlanish bosqichlarini ikkiga ajratadilar:

tomonlarning yashirin to'qnashuvi, tomonlarning ochiq to'qnashuvi. Nizolarning shaxsiy, shaxslararo, guruhlararo, guruhlar ichidagi kabi turlari farqlanadi. Turli xildagi psixologik nizolar o'zining asosiga binoan subyektlararo bo'ladi, chunki nizolar har doim subyektlar o'rtasida — guruh vakillari bilan munosabatda bo'luvchi turli shaxslararo yoki subyektning o'zi bilan o'zi nizo ko'rinishda kechadi. Nizolarni hal qilish uchun biz ma'lum bir xatti-harakatlarni amalga oshiramiz, lekin ular samarali yoki samarasiz bo'lishi mumkin. Bizning nizolarni hal qilishdagi harakatlarimiz quyidagi hollarda samara

berishi kuzatiladi: qarama-qarshi tomonlarning to'qnashuvi to'xtatiladi yoki batamom tugatiladi, tomonlar qarama-qarshiligi barham topadi.

Jamoadagi, guruhlardagi nizolar xavfli ko'ngilsiz oqibatlariga olib

kelishi mumkin. Ko'pincha ular goh o'chib, goh avj olib, guruh a'zolarini ishdan chalg'itib, holdan toydirib, kishining ruhiy holatiga salbiy ta'sir etib, surunkali ko'rinishda namoyon bo'ladi. Shuning uchun nizoni boshqarish va bartaraf etish alohida ahamiyat kasb etadi. Avvalo nizoni oldindan ko'ra bilish, uning ziddiyatli vaziyatga aylanib ketmasligining oldini olish zarur. Nizoli vaziyatlarda nizoni hal qilishning ikkita asosiy tuzilishi mavjud: nizoviy omil bilan ishlash, guruhlar yetakchilari bilan ishlash.

Pedagogika fanlari nomzodi V.M.Afonkova «nizolarga pedagogik aralashishning muvaffaqiyatliliigi pedagogning qarashlariga bog'liq bo'ladi», deb ta'kidlaydi. Bunday qarashlar kamida to'rt jihatdan iborat bo'lishi mumkin:

- nizoga avtoritar aralashish yondashuvi - pedagog nizo. Bu har doim ham yomon emasligi va u bilan kurashish kerakligiga ishonchi bo'lmagan holda uni bostirishga harakat qiladi;

- neytralitet yondashuv - pedagog tarbiyalanuvchilari o'rtasida yuzaga keladigan to'qnashuvlarni sezmaslikka va aralashmaslikka harakat qiladi;

- nizodan qochish - pedagog nizo. Bu yuzaga kelgan vaziyatdan qanday chiqishni bilmasligi sababli bolalar bilan uning muvaffaqiyatsiz tarbiyaviy ishlari ko'rsatkichi deb ishonadi;

- nizoga maqsadga muvofiq aralashish - pedagog tarbiyalanuvchilari jamoasini yaxshi bilishiga, tegishli bilim va malakalariga tayanib nizo kelib chiqishi sabablarini tahlil qiladi, uni bostirish yoki ma'lum darajagacha rivojlanib borishi to'g'risida qaror qabul qiladi.

Xulosa. Nizoli vaziyatlarni hal qilish xatti-harakatlari belgilanmagan yoki bu xatti-harakat samara bermagan holatlarda ziddiyatli vaziyat yuzaga keladi. Ziddiyatli vaziyatni hal qilishning yagona usuli va imkoniyati — uni to'xtatishdir. Demak, pedagogik nizolar o'z-o'zidan kelib chiqmay, balki shaxslarning o'zaro kelishmovchiliklari, ma'naviy anglashilmovchiliklar, nizolar, ishga doir, shaxsiy nizolar natijasida yuzaga keladi. Shu o'rinda pedagogik nizolarning kelib chiqish sababi qanday bo'lmasin yagona xulosa shuki, pedagog shaxsining mahorati va uning oqilona aralashuvi pedagogik nizoning yechimi uchun eng oqilona yo'ldir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. M.Maqsudova. "Muloqot psixologiyasi". "Turon-iqbol". Toshkent. 2006-yil.
2. Leontev A.N. Деятельность. Сознание. Личность. 2-nashri. M.153-bet.

BOSHQARUVDA QAROR QABUL QILISH MODELLARI, TEXNOLOGIYALARINING IJTIMOY-PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Nazarov Azamat Sottarovich,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi katta o'qituvchisi, psixologiya fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.070>

Annotasiya. Mazkur maqolada rahbarning boshqaruv qaror qabul qilish jarayoning modellari, texnologiyalarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari va mexanizmlari tahlil qilingan. Shuningdek, rahbarning qaror qabul qilish usullari, ilmiy asoslanganligi, qarorlarning birligi, qarorlarning adolatliligi, haqqoniyligi, qarorlarning to'g'ri yo'naltirilganligi, qarorlarning ixchamligi, qarorlarning vaqti bo'yicha aniqlik masalasi va tezkorlik uslublari tahlil qilingan.

Kalit so'z: shaxs, personal, menedjer, shaxsning individual xususiyatlari, menejment, qaror qabul qilish, boshqaruv qarorlari, ongli tanlov, determinizm, indeterminizm.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ МОДЕЛИ И ТЕХНОЛОГИИ ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ В УПРАВЛЕНИИ

Назаров Азамат Соттарович,

Старший преподаватель Международной исламской академии Узбекистана, доктор философии в области психологии (PhD)

Аннотация. В данной статье анализируются социально-психологические характеристики и механизмы моделей, технологий процесса принятия решений менеджером. Также были проанализированы методы принятия решений лидером, научная основа, единство решений, справедливость решений, правильность решений, правильная направленность решений, лаконичность решений, вопрос точности по времени принятия решений и методы скорости.

Ключевые слова: личность, персонал, руководитель, индивидуальные особенности человека, управление, принятие решений, управленческие решения, осознанный выбор, детерминизм, индетерминизм.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL MECHANISMS MODELS AND TECHNOLOGIES OF DECISION MAKING IN MANAGEMENT

Nazarov Azamat Sottarovich,

Senior lecturer at the International Islamic Academy of Uzbekistan, doctor of Philosophy in Psychology (PhD)

Abstract. This article analyzes the socio-psychological characteristics and mechanisms of models and technologies of the manager's decision-making process. Leader decision-making methods, scientific basis, unity of decisions, fairness of decisions, correctness of decisions, correct direction of decisions, conciseness of decisions, issue of accuracy in decision-making time and speed methods were also analyzed.

Key words: personality, personnel, leader, individual characteristics of a person, management, decision making, managerial decisions, conscious choice, determinism, indeterminism.

Ma'lumki, tashkilotni boshqarishning asosiy jihatlaridan biri, boshqaruv qarorlarini qabul qilish va ular ijrosini ta'minlashdir. Boshqaruv qarori tashkilotdagi biron ob'ektni ko'zlangan maqsadga muvofiq ravishda bir holatdan, ikkinchi holatga keltirish bilan ifodalanadi. Rahbarning boshqaruv qarori bilan bog'liq jarayonni quyidagi tarkibiy qismlarga ajratish mumkin:

qaror qabul qilish;

qarorni bajarish uchun uni topshiriq sifatida yo'llash;

xodimlarni ijroga undovchi sharoitni yaratish;

nazoratni amalga oshirish.

Boshqaruv qarorlari iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy jihatdai samarali bo'lishi uchun uning turli modellari

ishlab chiqiladi. Boshqaruv qarorlari modellarini yaratishdan maqsad ba'zi ob'ektlar va jarayonlarni tavsiflash va maqbullashtirishdan iborat. Modellardan foydalanish qarorlar qabul qilishni qo'llab-quvvatlash tizimida tahlillar o'tkazishni ta'minlaydi. Modellar muammoni matematik-mantiqiy jihatdan izohlashga asoslangan holda muayyan algoritmlar yordamida qarorlar qabul qilish uchun foydali bo'lgan axborotni topishga ko'maklashadi.

Boshqaruvda qarorlar qabul qilish modellari. Boshqaruvda qarorlar qabul qilish turli darajada (indiviuual yoki tashkiliy) jarayon sifatida qanday qabul qilinishiga bog'liq holda qarorlar qabul qilishning to'rtta modelini ajratib ko'rsatish mumkin.

Boshqaruvda qarorlar qabul qilish darajalari

«SHAXSIY CHEKLANGAN RATSIONALLIK» MODEL (individning qoniqishi)	RATSIONAL MODEL (tashkiliy faollashish)
SIYOSIY MODEL (individual faollik)	«TASHKILIY CHEKLANGAN RATSIONAL» MODEL (tashkilotning qoniqishi)

Rahbarning qaror qabul qilish usuli. Muammolarni ijobiy hal qilish qobiliyatidan mahrum bo'lgan rahbar o'zi rahbarlik qilayotgan tashkilotning rivojlanishini nazorat qilishi mumkin, ammo uni yuqori darajaga olib chiqa olmaydi. Ijodiy fikrlovchi rahbar vaziyatni boshqara oladi. Rahbarning jamoa fikrini o'rganib, muammolar bo'yicha qaror qabul qilish usuli quyidagicha bo'ladi:

Qarorning ilmiy asoslanganligi. Qarorlarni muayyan ishlab chiqarish sharoitini tahlil qilishdan kelib chiqib, iqtisodiy, ijtimoiy va boshqa hozirgi zamon fan yutuqlari asosida qabul qilish kerak.

Qarorlarning birligi. Odatda, asosiy masalalar bilan birga, kichik masalalarni ham hal etishga to'g'ri keladi.

Qarorlarning adolatligi, haqqoniyligi. Qarorlar faqat rahbarlarga berilgan huquq- darajasidagina qabul qilinishi mumkin.

Qarorlarning to'g'ri yo'naltirilganligi. Har qaysi qaror ijrochilarga tushunarli, shuningdek, kimga mo'ljallanganligi aniq bo'lishi kerak.

Qarorlarning ixchamligi. Axborotlar bilan ishlash vaqtini tejash maqsadida ixcham, aniq qarorlar qabul qilinadi.

Qarorlarning vaqti bo'yicha aniqligi. Rahbar o'z qo'l ostidagilarga topshiriqlarning bajarilish muddatini aniq ko'rsatib berishi kerak.

Qarorlarning tezkorligi. Bunday qarorlar bir daqiqada, ya'ni ishlab chiqarish holati talab qilganda qabul qilinishi mumkin.

Qaror qabul qilishda rahbar e'tiborga olishi lozim bo'lgan jihatlar:

Topshiriqni oydinlashtirish. Aytaylik, korxonaga yangi buyum ishlab chiqarish vazifasi topshirildi. Bunda korxona rahbarining qarori yangi buyumni ishlab chiqarish hajmi, uning mohiyati, son va sifat ko'rsatkichlari natijalarini oydinlashtirish bilan bog'liq bo'ladi.

Topshiriqning turli talqinini muhokama qilish, uning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, masalani hal qilishda taklif qilingan talqinlarni iqtisodiy jihatdan tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Berilgan talqinni yechishda matematik, taqqoslash, mantiqiy va boshqa modellar qo'llanadi.

Qarorlar tanlash va ularni uzil-kesil qabul qilish rahbar tomonidan amalga oshiriladi, qarorlar tashkilot rahbari yoki ayrim shaxs tomonidan yakkaboshchilik asosida oshkora usulda qabul qilinadi.

Vrum-Yetton - Yago yetakchilik modeli. Qarorlar qabul qilishga asoslangan yetakchilik modeli V.Vrum, F.Yetton tomonidan taklif etilgan, so'ng Yago tomonidan to'ldirilgan. Bu modelning eng asosiy xususiyati - xodimlarni qaror qabul qilishda ishtirok etishga jalb qilish.

“Yo‘l-maqсад” modeli. Modelda yuzaga kelgan vaziyatga eng mos keladigan yetakchilik uslubini aniqlash uchun o‘ziga xos “qarorlar shoxi” dan foydalanish nazarda tutiladi. Yetakchi bu modelni qo‘llar ekan, g‘uyoki “shox” dan chapdan o‘ngga tomon siljiydi. Natijada u 7 ta muammoli vaziyat (savol) ga duch keladi. Vaziyatni baholash bu savollarga “ha” yoki “yo‘q” javoblari orqali amalga oshiriladi.

Boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayoni aniq bir doira ichida o‘tishi qiyin. Har bir rahbar o‘z psixologik xususiyatidan kelib chiqqan holda muammo yechimiga turli uslub va moyillikni namoyon etadi. Mana shu omillar mavjud muammo yechimiga o‘z ta’sirini o‘tkazmay qo‘ymaydi.

Qaror yaratilishi davomida rahbar o‘z ichki dunyosida sodir bo‘layotgan jarayonlarni bilishi, ushbu holatni maqsadga muvofiq ravishda boshqarish imkonini beradi. Shu bois qaror qabul qilish amallarini bosqichma-bosqich tahlil etish lozim, deb topiladi. Boshqaruv qarorlarini qabul qilish ko‘pqirrali va murakkab jarayon bo‘lib, unda asosiy beshta bosqichni sharhlab o‘tish mumkin:

Quyida yuqorida sanab o‘tilgan har bir bosqichni alohida-alohida holda ko‘rib chiqamiz.

I bosqich: Muammoni o‘rganish. Ushbu bosqichda ham quyidagi ketma-ket vazifalar belgilanadi:

1 – vazifa: Muammoni qo‘yish. Unda ushbu masala bo‘yicha qanday qiyinchiliklar borligi aniqlanadi va muammoning mazmuni tushuniladi. Agar hal qilinishi lozim bo‘lgan muammo noto‘g‘ri tushunilsa, hamma bo‘lajak harakatlar zoe ketadi, shuning uchun ham muammoni aniq tasavvur etib olish boshlang‘ich bosqichning asosiy vazifasidir. Ko‘p hollarda masalani noto‘g‘ri aks ettirishga malakasizlik, kasbiy bilimning kamligi, shuningdek, mazkur toifadagi masalalarni hal eta olishga tayyor emaslik, hamda ba‘zi bir muammo va yechimlarning «yuqoridan tushirilganligi» sabab bo‘lishi mumkin. Muammoni qo‘yish quyidagi harakatlarni o‘z ichiga oladi:

Muammo tabiatini, undagi qiyinchilikni anglash.

Muammo yechimi orqali qanday maqsadga erishish lozimligini aniqlash.

Maqsadga erishilgan taqdirda qanday belgilar, ko‘rsatkichlar mavjud bo‘lishini aniqlab olish.

Oxirgi natija nimadan iborat bo‘lishi kerak, degan savolga javob olinishi lozim.

2 – vazifa: Majburiyatlarni taqsimlash. Rahbar doimo hamma muammolarni o‘zi hal eta olmaydi, shuning uchun ham bu bosqichda u ba‘zi bir majburiyatlarni malakali mutaxassis ixtiyoriga topshirgani ma‘qul. Mutaxassis, bu bosqichda, mazkur muammo yuzasidan barcha ma‘lumotlarni yig‘ish va masalani har tomonlama o‘rganish bilan shug‘ullanadi.

3–vazifa: Ma‘lumotlar yig‘ish, muammoli vaziyatning informatsion modelini yaratish. Bunda nafaqat «o‘zining» ma‘lumotlari, balki, muxoliflar, raqobatdosh tomonlarning ham ma‘lumotini hisobga olish lozim. Ba‘zi bir paytda muxoliflar, ular bergan ma‘lumot kamsitiladi, inkor etiladi va unga e‘tibor berilmaydi. Bu esa mutlaqo xatodir. Ma‘lumot yig‘ishda unga mas‘ul shaxs, ushbu muammo yuzasidan chuqur bilimga ega ekspertlar fikrini o‘rganishi o‘ta muhimdir.

4 – vazifa: Muammoli vaziyatning konseptual modelini yaratish. Mazkur muammoni bir butun, yaxlit tarzda tushunish. Muammo bu tarzda aks ettirilganda, uning avvalgi muammolardan farqi, uning yangi jihatlari va yechimga yangicha yondashish zarurati anglanadi.

II bosqich: G‘oya yaratish. Masala yechimiga oid g‘oyani yaratishning turli usullari bo‘lib, ular ichida eng samaralisi «aqliy hujum» uslubidir. Bu uslubning asosiy tamoyillari quyidagilar:

turli kasbga mansub 5-10 ta mutaxassislardan iborat guruh ishlaydi;

ushbu guruh a‘zolari iloji boricha ruhiy va jismoniy jihatdan o‘zlarini erkin sezishlari lozim;

yechimga oid taklif etilayotgan g‘oyalarni tanqid qilish ta‘qiqlanadi. Boshqalar berayotgan g‘oyani faqatgina rivojlantirish, maqtash mumkin yoki uning o‘rniga o‘z g‘oyasini taklif etish lozim;

har qaysi g‘oya, garchand u g‘aroyib va ma‘qul kelmasligiga qaramay, «aqliy hujum» ning boshlang‘ich davrida unga baho berilmaydi va hamma fikrlar yozib boriladi;

g‘oya muallifi ko‘rsatilmaydi;

ish tugagandan so‘ng hamma taklif etilgan g‘oyalar mantiqiy tarzda tartibga keltiriladi va ekspertlardan iborat guruhda muhokama etiladi.

III bosqich: Yig‘ilgan g‘oyalarni baholash, maqbul fikrlarni saralash. Avvaliga har bir g‘oyaning ijobiy tomonini baholab chiqish, so‘ngra uning samaradorligini, amalga oshirish imkoniyatini, xarajatli tomonlari va boshqa o‘lchamlarini aniqlab olish zarur. Shu bilan birga, ushbu g‘oyaning tanlanishi oqibatida yuz beradigan xavf baholanar ekan, afsuski ko‘pchilik rahbarlar uchun ayni mezon yetakchi o‘ringa chiqib qoladi. Bunda taklif etilayotgan g‘oya chetda qolib, boshqa yo‘nalish tanlansa, masala yechimi tamoman boshqa tus oladi va guruh boshi berk ko‘chaga kirib qoladi.

IV bosqich: Yangi qarorni rejalashtirish va amalga oshirishdan iboratdir. Bunda qaysi ish, qanday muddatda va kimning ishtirokida bajarilishi kerak, degan savollarga javob olinadi. Qarorni amalga oshirishga jalb etiluvchi ishchi guruhi, umumiy rejani va unga oid amaliy harakatlarni aniq tasavvur eta olishi lozim.

V bosqich: U quyidagi amaliy tadbirlarni o'z ichiga oladi: 1) qabul qilingan qarorni, reja va harakatni amalga oshirish; 2) amalga oshirilgan harakat va natijalarni yanada yaxshilash maqsadida nazorat etish; 3) zarur bo'lgan taqdirda qarorni takomillashtirish, ya'ni «muammoni o'rganish» bosqichiga yoki g'oya yaratish va boshqa oraliq bosqichga qaytish.

Qaror qabul qilish klassifikatsiyalar:

Xususiyat	Boshqaruv qarori
Maqsadga erishish ahamiyatiga ko'ra	Strategik, taktik
Vaqt davomiyligiga ko'ra	Qisqa muddatli, o'rta muddatli va uzoq muddatli
Natijaviylikka ko'ra	O'zgarmas (ehtimoldan istisno) va ehtimoliy
Bajarilishi shartligiga ko'ra	Direktiv, maslahat va yo'naltiruvchi
Funksional maqsadiga qo'ra	Tashkillashtiruvchi, muvofiqlashtiruvchi, aktivlashtiruvchi
Qamrov kengligiga ko'ra	Umumiy, maxsus
Mazmuni va qo'llanish doirasiga ko'ra	Ishlab chiqarish, moliyaviy, kadrlar bo'yicha, texnik, iqtisodiy, ijtimoiy
Qabul qilinish usuliga ko'ra	Yakka, kollektiv, konsultativ, birgalikdagi, parlament
Rejalashtirishga ko'ra	Rejalashtirilgan, rejalashtirilmagan
Ishlab chiqarish usuliga ko'ra	Intuitiv, tahliliy, moslashtiriluvchi (adapsion)

Strategik qaror - maqsadga erishishda muhim ahamiyatga ega. Strategik qarorlar asosiy muammolarni hal etishda maqsadli dasturlarni ishlab chiqishda ishlatiladi. Ular uzoq vaqtga, odatda bir necha yilga mo'ljallangan va strategik masalalarni hal etilishida ishlatiladi. Shuning uchun uni istiqbol rejasi deb ataydilar. U yuqori boshqaruv organlari tomonidan tub va istiqbolli dasturlarni ishlab chiqish maqsadlarida qabul qilinadi. Bunday dasturlarga:

- Xususiyashtirish jarayonlarini chuqurlashtirish.
- Raqobat muhitini shakllantirish.
- Chuqur tarkibiy o'zgarishlarga erishish.
- Kichik va o'rta biznesni rivojlantirish kabi dasturlar misol bo'la oladi.

Taktik qarorlar - maqsadga erishishning vosita va usullari xususidagi joriy, tezkor qarorlardir. Taktik qarorlar (joriy, tezroq) joriy, maqsad va boshqa masalalarni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lib, bu kabi qarorga misol tariqasida korxonani rejalashtirish, kadrlarga tegishli masalalarni yechish va boshqalarni ko'rsatish mumkin, ular oliy va o'rta saviyadagi rahbarlar tomonidan bir yildan ikki yilgacha bo'lgan davrga qabul qilinadi.

Masalan: korxona, tashkilotning kelgusi rejalarini tuzish va joriy qilish, kadrlar masalasini hal qilish va h.

Mazkur qarorlar yuqori va o'rta bo'g'in rahbarlari tomonidan uzog'i bilan ikki yilgacha bo'lgan muddatga qabul qilinadi.

Umumiy qarorlar - bir xil muammoga daxldor bo'lib, barcha bo'g'inlar uchun birdek amal qiladi. Masalan, ish kunining boshlanishi va tugashi, tushlik vaqti, ish haqini to'lash muddatlari va boshqa tanaffuslar.

Maxsus qarorlar - tor doiradagi muammoga taaluqli bo'lib, korxonaning muayyan bir bo'limi yoki bir guruh xodimlari yuzasidan qabul qilinadi.

Stereotip qarorlar - odatda qat'iy yo'riqnomalar, me'yoriy xujjatlar doirasida qabul qilinadi. Bunday qarorlar ba'zan kundalik, ba'zan masalalar bo'yicha qabul qilinadi, lekin o'zgarishlar asosan muddatlarga, ayrim sifat parametrlariga, ijrochilarga taalluqli bo'ladi.

Rahbar stereotip qarorlarni odatda ortiqcha tayyorgarliksiz qabul qiladi. Xodimlarni ishga olish va ishdan bo'shatish, korxonaning faoliyatini risoladagidek boshqarish yuzasidan chiqarilgan buyruqlarni shunday qarorlar jumlasiga kiritish mumkin.

Tashabbusli qarorlar - o'z tavsifiga ko'ra notovarlik mazmuniga ko'ra esa istiqbolni nazarda tutadigan qarorlardir. Bunday qarorlar vaziyatni sinchkovlik bilan batafsil o'rganishni, maxsus kuzatuv materiallariga asoslanishni, maxsus xisob-kitoblarning amalga oshirilishini talab qiladi.

Tashabbusli qarorlar - erkin harakatga asoslanib qilinadi.

An'anaviy qarorlar - bu odatiy vaziyatlarda qabul qilinadigan qarorlardir. Ularning amal qilish doirasi oldindan ma'lumdir. Bunga korxona yoki tashkilotning ishlab chiqarish dasturini qabul qilishga oid qilingan qarorlar misol bo'la oladi.

Tavsiyali qarorlar - o'z mohiyatiga ko'ra tashabbusli qarorlarga yaqin bo'lib, ularda korxona faoliyatini yaxshilash borasidagi tavsiyalar o'z aksini topadi.

Aniq qarorlar - to'la-to'kis axborot mavjud bo'lgan holdagina qabul qilinadi. Shu sababli, bunday qarorlarning amalga oshish ehtimolligi yaqin bo'ladi.

Noaniq qarorlar - bu tavakkal bilan to'la bo'lmagan axborotga asoslanib qilinadigan qarorlardir. Boshqacha qilib aytganda, bunday qarorlar kutiladigan natijaga baho berish imkoniyati bo'lmagan hollarda tavakkal qilib qabul qilinadigan qarorlardir.

Tezkor (operativ) qaror - kechiktirmay ijro etish uchun chiqariladi. Masalan, tabiiy ofat sodir bo'lgan hollarda uni bartaraf qilish bo'yicha qabul qilingan qarorlar ana shunday qarorlar turkumiga kiradi.

Muntazam qarorlar - belgilangan muddatlarda chiqariladi. Masalan, xo'jalik faoliyati yakuniga doir qabul qilinadigan (dekada, oy, yil choragi, yarim yillik, to'qqiz oylik va yillik) qarorlar shunday qarorlarga misol bo'la oladi.

Shaxsiy qarorlar - ishchining o'zining mehnat faoliyati to'g'risidagi qarorlardir.

Boshqaruvchi qarorlar - faqat tashkilot rahbarlari tomonidan qabul qilinadigan qarorlardir.

Qabul qilinadigan qarorlar tarkibida yakkaboshchilik va yakdillik asosida qabul qilinadigan qarorlar ham bo'ladi. Ammo yakkaboshchilik asosidagi qarorlar ko'p hollarda asosli tanqidga uchrab turadi. Sababi, rahbar yakkaboshchilikka asoslangan qarorni aksariyat hollarda o'zini ko'rsatish maqsadida qabul qiladi. Bunday rahbar faoliyatining 80-90% buyruqbozlikka asoslangan bo'ladi. Bu jamoada keskinlikning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Boshqaruv qarorlari jamoa fikriga tayangan holda qabul qilinmas ekan, boshqaruvchi bilan bo'ysinuvchilar o'rtasidagi munosabatlarning keskinlashuvi, o'zaro ishonchning yo'qolishi, nizolarning kelib chiqishi muqarrardir.

V. V. Drujinin va D. S. Kontorov qaror qabul qilish vaziyatlarining uchta tipini taklif etadi: informatsion qaror, operativ qaror, tashkiliy qaror.

Informatsion qaror vaziyatni tashxis qilishdan iborat. Operativ qaror muammo yechimi usullarini ishlab chiqishda nima qilish kerakligini o'rgatadi. Tashkiliy qaror esa qarorning ijrosi tizimini ko'rsatib beradi.

T. Tomashevskiy qaror qabul qilish vaziyatlarining uchta tipini taklif etadi:

1. Tanlov vaziyati – har qanday vaziyatlarda ham inson ma'lumotlarni tanlaydi, tasniflaydi va ma'lum reaksiyalar ko'rsatadi.

2. Murakkab vaziyat – bittadan ko'p bo'lgan ma'lumot manbalaridan ma'lumot olish vaziyati.

3. Afzallik vaziyati – ikiitadan ko'p bo'lgan har xil ahamiyatga ega bo'lgan tanlovlardan birini tanlash.

4. Ehtimoliy vaziyatlar – yetarli bo'lmagan ma'lumotlar bilan ishlash jarayonidagi tanlov.

Yu. Kozeleskiy qaror qabul qilish vaziyatlarining ikkita tipini taklif etadi:

1. Yashirin vaziyat – ob'ektning holati haqida ko'plab ma'lumotlarning mavjudligi va odamning ulardan qaysi biri haqiqiy ekanligini bilmasligi holati.

2. Ochiq vaziyat – noaniqligi bilan xarakterlanadi. Bunda ob'ektning holati haqida ko'plab ma'lumotlarning mavjudligi kuzatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

Назаров А. С. The psychology of decision-making strategies //Актуальные научные исследования в современном мире. – 2021. – №. 1-7. – С. 79-82.

Назаров А. Научно-методические основы влияния социально-психологических свойств руководителя на управленческие решения //Общество и инновации. – 2021. – Т. 2. – №. 4/С. – С. 523-532.

Назаров А. С., Митина О. В. Психологические основы принятия управленческих решений // Наука и мир. – 2020. – №. 12-1. – С. 73-75.

Mengboevich U. B., Sottarovich N. A. Social and psychological characteristics of the leader in the implementation of management decisions //Science Time. – 2021. – №. 10 (94). – С. 31-35.

Umarov B. M., Nazarov A. S. Socio-psychological aspects and mechanisms affecting management decision-making in the activities of the head //Международный научно-практический электронный журнал «Моя профессиональная карьера». Выпуск № 29 (том 1)(октябрь, 2021). Дата выхода в свет: 31.10. 2021. – С. 91.

Nazarov A. S. Decision making as a key part of management activity //Международный научно-практический электронный журнал «Моя профессиональная карьера». Выпуск № 33 (том 1) (февраль, 2022). Дата выхода в свет: 28.02. 2022. – С. 77.

PSYCHOLOGICAL-PEDAGOGICAL CONDITIONS OF TEACHING NATURAL SCIENCES IN PRIMARY GRADES

Normurotova Aziza,

Termiz State Pedagogical Institute An independent researcher; Denov Entrepreneurship and Pedagogical Institute Teacher of the «Primary Education Methodology» department

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.071>

Abstract. One of the main creative ideas in modern education is the easy teaching of subjects from the primary grade and the teaching of lessons through understandable methods. In particular, one of the important tasks of the teaching methodology of natural sciences is to develop a program for each class individually. In this article, there are opinions about the content and pedagogical-psychological conditions of teaching natural sciences in primary grades.

Key words and phrases: elementary school, natural sciences, educational system, science, history of development, natural sciences in elementary education, biology, physics, astronomy, geography, chemistry, complex sciences.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Нормуротова Азиза,

Термезский государственный педагогический институт Независимый исследователь, Денов Предпринимательско-Педагогический Институт Преподаватель кафедры «Методика начального образования»

Аннотация. Одна из главных креативных идей в современном образовании – легкое преподавание предметов с начального класса и преподавание уроков понятными методами. В частности, одной из важных задач методики преподавания естественных наук является разработка программы для каждого класса индивидуально. В данной статье приводятся мнения о содержании и педагогико-психологических условиях преподавания естествознания в начальных классах.

Ключевые слова и фразы: начальная школа, естественные науки, система образования, наука, история развития, естественные науки в начальном образовании, биология, физика, астрономия, география, химия, сложные науки.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA TABIIY FANLARNI O'QITISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Normurotova Aziza,

Termiz davlat pedagogika instituti Mustaqil izlanuvchisi, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti «Boshlang'ich ta'lim metodikasi» kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya. Zamonaviy ta'limda fanlarning boshlang'ich sinfdanoq oson o'rgatilishi va tushunarli usullar orqali dars o'tish asosiy kreativ g'oyalardan biri bo'lib hisoblanmoqda. Jumladan tabiiy fanlarni o'qitish metodikasining muhim vazifalaridan biri ham har bir sinf uchun yakka tartibda dastur ishlab chiqishdir. Ushbu maqolada tabiiy fanlarning boshlang'ich sinflarda o'qitilishi umuman o'quv predmetining mazmuni va pedagogik-psixologik shart-sharoitlari haqida fikr-mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'z va iboralar: boshlang'ich sinf, tabiiy fanlar, ta'lim tizimi, science, rivojlanish tarixi, boshlang'ich ta'limda tabiiy fanlar, biologiya, fizika, astronomiya, geografiya, kimyo, kompleks fanlar.

KIRISH. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 12.08.2020 yildagi 4805-son "Kimyo va biologiya yo'nalishlarida uzluksiz ta'lim sifatini va ilm-fan natijadorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qaroriga muvofiq maktablarda tabiiy fanlarga yo'naltirilgan variativ o'quv rejalari joriy etilishi

belgilandi. Ya'ni maktablarda asosiy o'quv rejasidan tashqari, kimyo va biologiyaga qiziqqan yigit-qizlar bitta sinfga jamlanib, ularga ushbu fanlarni ko'proq o'qitishga maktablarga imkoniyat berildi. Ikkinchisi, maktablarda kimyo-biologiya fanlarini o'qitish dasturi ko'rib chiqildi. Lekin birinchi bosqichdagi eng asosiy ish bu — birinchi va oltinchi sinflarda tabiiy fanlarni o'qitishning yo'lga qo'yilganidir. Tabiiy fanlar yagona bir jamlanmaga olinadi, yagona science yoki "tabiiy fan" degan fan doirasida umumlashtiriladi, mantiqiy ketma-ketlik ta'minlanadi. Tabiiy fanlar 6-sinfgacha yagona, ya'ni bitta fan doirasida o'qitiladi. 7 sinfdan keyin esa biologiya, kimyo, fizika, geografiya fanlari alohida ajratilib o'qitiladi.[3]

Qarorda ko'zda tutilgan ikki asosiy jihatdan biri — maktablarda tabiiy fanlarga yo'naltirilgan variativ o'quv rejalari joriy etilishi belgilandi. Yangi fan o'quvchilarni kichik yoshidan tabiiy fanlarni o'qishga rag'batlantirish, ularda olam haqida yaxlit tasavvur paydo qilishga yordam beradi. Buning bilan bola fizika-kimyo qiyin emas, qiziq fan ekanini anglaydi va uni o'rganishga o'zida rag'bat sezadi. SCIENCE fani (tabiiy fanlar) qaysidir fandan voz kechish yoki qaysidir fanning o'rniga joriy etilayotgani yo'q.

Umuman olganda tabiiy fanlarni o'qitish metodikasi tabiatshunoslikni o'qitishda bolalarni har tomonlama tarbiyalashning mazmuni va metodlarini ochib beruvchi pedagogik fandır. U pedagogikada ishlangan tadqiqotlarga asoslanadi va o'z predmetni o'qitish mazmuni hamda xususiyatlarini hisobga olgan holda uning metodlaridan foydalanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI. Tarixdan ma'lumki, yurtimizdan ko'plab ilm-fan rivoji uchun ulkan ishlar qilgan shaxslar yetishib chiqqan. Buyuk allomalarimizning yaratgan ilmiy merosi butun jahon hamjamiyati taraqqiyoti uchun ulkan ahamiyat kasb etib kelgan. Buning asosiy sababi esa ta'lim-tarbiya tizimiga munosib yondashilganligi hisoblanadi. Ta'lim-tarbiya jamiyatni barqaror rivojlantiruvchi asosiy mezon hisoblanadi. Zero, "Ta'lim sifatini oshirish – Yangi O'zbekiston taraqqiyotining yakkayu yagona to'g'ri yo'lidir." [1] Ayni vaqtda mamlakatimiz ta'lim-tarbiya tizimida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, sog'lom raqobatni yaratish maqsadida bu sohaga xususiy tarmoqni kirib kelishiga ham keng sharoit yaratildi. Bugungi kunda mamlakatimizdagi xususiy maktablar soni 194 tani tashkil etib, ularda 46 mingga yaqin yoshlar taxsil olmoqda. Shuningdek ayni vaqtda 65 ta nodavlat oliygohlar ham faoliyat yuritmoqda. [2]

Yangicha tajribaga ko'ra tabiiy fan (science) amalga kiritilishidan oldin xalqaro amaliyot, O'zbekistonda faoliyat olib borayotgan xususiy va xorijiy maktablar tajribasi o'rganildi. Bir qator rivojlangan xorijiy davlatlar ta'lim tizimida tabiiy fanlar (biologiya, geografiya, kimyo, fizika) 1-6 sinflarda SCIENCE dasturi asosida o'qitiladi. Tabiiy fani ayni vaqtda o'qitilib kelinayotgan 1-2-sinfda "Atrofimizdagi olam", 3-4 sinflarda "Tabiatshunoslik", yuqori sinflarda esa 4 ta alohida fanlar, ya'ni geografiya, biologiya, fizika (6-sinfdan boshlab), kimyo (7 sinfdan boshlab) fanlarini o'zida birlashtiradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. O'quvchilarga tabiiy fanlarni o'rgatib borish bilan o'qituvchi ularni ta'limni davom ettirish va amaliy faoliyat uchun zarur bo'lgan bilim, o'quv va kunikmalar bilan qurollantiribgina qolmay, balki ularning dunyoqarashi, irodasi, xarakterini shakllantiradi, aqliy qobiliyatlarini rivojlantiradi ham. Shunga ko'ra tabiiy fanlarni o'qitishning shakl va metodlarini ishlab chiqadi.

O'qitish jarayoni o'zaro bog'liq bo'lgan metodologik qismlarni:

predmet mazmuni;

o'qituvchi va o'quvchilar faoliyatini;

uni o'qitishni va uqishni.

Shunga ko'ra uni o'qitish metodikasining vazifalari qatoriga o'quv predmeti sifatida tabiiy fanlar mazmunini aniqlash, o'qitishning metod va uslublarni tadqiq qilish, zarur o'quv jihozlarini ishlab chiqish kiradi. Tabiiy fanlarni o'qitish metodikasi faqat o'qitish jarayonini ta'riflash va tushuntirish bilan cheklanib qolmay, balki qoidalarni ham ishlab chiqadi, ularga asoslanib, o'qituvchi shu predmet bo'yicha bolalarni muvaffaqiyatli ravishda o'qitishi mumkin. Tabiiy fanlarni o'qitish metodikasi o'qituvchining tayyorlanishidan tortib, to o'quv materialini o'zlashtirish natijalarini, jumladan sinfdagi, uydagi, sinfdan va maktabdan tashqari ishlarni hisobga olishgacha barcha o'qitish jarayonlarini o'z ichiga oladi. O'qitish amaliyotini har tomonlama o'rganish va natijalarni keyin ijodiy ravishda umumlashtirish asosida o'qitishning muayyan qonuniyatlari belgilanadi va uni yana ham yaxshilash buyicha tadbirlar ishlab

chiqiladi. Chunonchi, o'rganilayotgan narsalarni (o'simlik va hayvonlarni) bevosita qabul qilish (bu to'g'ri tasavvur hosil bo'lishini ta'minlaydi) qonuniyati asosida predmetli o'qitishni qo'llanish buyicha aniq tadbirlar ishlab chiqiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Pedagogik fan sifatida tabiatshunoslik metodikasi didaktika bilan bog'langan. Faqat ta'lim va tarbiyaning pedagogik maksadi va vazifalariga asoslangandagina maktab tabiatshunoslik kursini to'g'ri tuzish, boshlang'ich va undan keyingi sinflar o'quv predmetlari sistemasida uning o'rni va rolini aniqlash mumkin bo'ladi. [4]

Tabiatshunoslik metodikasi o'rganadigan va ishlab chikadigan pedagogik masalalar doirasiga quyidagilar kiradi:

o'quv predmeti sifatida tabiiy fanlarning ta'lim va tarbiyaviy ahamiyati, uning tarbiya sistemasidagi o'rni;

o'quv materialining mazmuni va uni taksimlanish sistemasi; o'qitish metodlari va o'quvchilarni tashkil etish shakllari;

o'quv materialini, o'quvchilarning o'zlashtirish jarayoni va o'qitish natijalarini hisobga olish; jixozlash va o'quv qurollaridan foydalanish;

darsdan va sinfdan tashqari ishlar, o'qitishning moddiy bazasi.

Ushbu fanni o'qitishning psixologik shartlar esa quyidagi mazmunda sharhlanishi mumkin:

O'quv materialini tanlash va uni sinflar bo'yicha taqsimlashga bo'lgan talablar didaktik prinsiplar bilan izohlanadi, ular xususiy metodik masalalarni hal qilishda, o'qitish metodlarini tanlashda, shuningdek o'quvchilarning o'quv faoliyatlarini har xil ko'rinish va shakllarda tashkil kilishda ham yetakchidir. Metodik uslublarni faqat har bir o'quvchi psixologiyasini, yoshi va rivojlanish xususiyatlarini hisobga olgan holdagina to'g'ri tanlash mumkin. O'quvchilarni kelgusi amaliy faoliyatga tayyorlash bilan bog'liq bo'lgan masalalarni hal etayotganda tabiatshunoslik metodikasi pedagogikaning politexnika ta'limi muammolarini ishlab chikuvchi bo'limiga tayanadi. Tabiatshunoslikni o'qitishning tarbiyalovchilik xarakteri to'g'risidagi masalani metodika tabiat rivojlanishining umumiy qonuniyatlari va kompleks tarbiya nazariyasiga asoslanib ishlab chiqadi.[5]

Tabiiy fanlarning ta'lim hamda tarbiyaviy vazifalarining bajarilishi uchun xilma-xil o'qitish metodlari va o'quv jarayonini tashkil qilishning har xil shakllaridan foydalanish kerak bo'ladi. Barcha ta'lim va tarbiyaviy vazifalarning bajarilishi metodlarning turri tanlanishiga bog'liq. Tabiatdagi mustaqil kuzatishlarsiz kichik yoshdagi o'quvchilarda kuzatuvchanlikni rivojlantirib bo'lmaydi, tirik organizmlarni bevosita o'rganmasdan turib o'simlik va hayvonlar hayotini tushunib bo'lmaydi, usimliklarni o'stirish va xayvonlarni parvarish qilish bo'yicha amaliy ishlar bajarilmasdan kishloq xujalik mehnatining amaliy o'quv, hamda ko'nikmalarini hosil kilib bo'lmaydi. Tabiiy fanlarni o'qitish jarayoni faqat o'qituvchinigina emas, balki o'quvchilar faoliyatini ham o'z ichiga oladi. O'qitishning natijasi dasturda muljallangan material puxta o'zlashtirilgan bo'lishi kerak. Shuning uchun ham uqitish metodlari va o'quvchilarni tashkil etish shakllarini o'rganish ularning materialni o'zlashtirib olish jarayonini o'rganish bilan birga boradi. Shug'ullaniladigan har qanday metodning ahamiyatini, o'quvchilarning materialni o'zlashtirganligini, ularda zarur tasavvur va tushunchalarning shakllantirilganligini tarbiyaviy natijalarni aniqlamasdan turib bilib bo'lmaydi. Faqat shu ma'lumotlarga asoslanib, har qanday metodni tug'ri baholash mumkin.

O'qitish ishida o'quvchilar bilimini hisobga olishni turri tashkil etish va uning asosida har bir o'quvchi natijalarini va umuman uqitishni baholash muhim- dir, o'qitish metodlari to'g'risidagi masalani ishlab chiqish bilan mashg'ulotlarning o'quv jixozlari tug'risidagi masalalar ham chambarchas bogliqdir, chunki o'quv qurollari va boshqa jihozlar tabiiy fanlar tasavvurlari va tushunchalarni shakllantirishning asosi hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR. Bir so'z bilan aytganda bu fanni joriy etishdan ko'zlangan maqsad va uning ahamiyati shundan iboratki, fan orqali o'quvchi olamning yaxlit, ajralmas, bir butunligini anglaydi, ilmiy dunyoqarashi shakllanadi, tadqiqotchilik ko'nikmalari, kreativ fikrlash qobiliyati rivojlanadi. Mazkur fan o'quvchi-yoshlarni kichik yoshdan boshlab tabiiy fanlarni o'qishga qiziqtirish, ularda atrof-olam haqida yaxlit tasavvur paydo qilishga yordam beradi. Bu bilan bola tabiiy fanlar, jumladan fizika va kimyo qiyin emas, aksincha qiziq fanlar ekanligini tushunadi, uni o'rganishga o'zida rag'bat sezadi.

Ta'lim tizimida shunday gap bor: "Keraksiz va zerikarli fan bo'lmaydi, balki fanni o'qitishning keraksiz va zerikarli usullari bo'ladi". Masalan, tabiatda yuz berayotgan hodisalarni, aytaylik, yomg'ir hodisasini o'rganish jarayonida bola uning tarkibi (biologiyaga oid tushunchalar), fizik xususiyatlari, qaysi fasllarda va qayerlarda ko'proq yog'ishi (geografik xususiyati), yomg'ir ta'sirida Yerda qanday o'zgarishlar bo'lishi, o'simliklar uchun foydasi haqida ma'lumotga ega bo'ladi, barcha fanlarga integrativ yondashadi. Natijada, PISA, TIMSS, PIRLS kabi xalqaro tadqiqotlarda muvaffaqiyatli ishtirok etish imkoniyati kengayadi.

HAVOLALAR RO'YXATI

Sh.Mirziyoyev. Oliy Majlisga yo'llagana murojaatnomasi. Xalq so'zi gazetasi 2022- yil 21-dekabr soni.

Mavluda Mo'Minjon Qizi Ibroximova (2023). O'ZBEKISTON TA'LIM TIZIMIDAGI ISLOHOTLARDA TABIIY FANLAR MASALASI. Scientific progress, 4 (2), 415-419.

Boboqulova, Nodira Nurmat Qizi (2023). TABIIY FANLARNING RIVOJLANISHI VA BUGUNGI SCIENCE FANINING TA'LIMDAGI O'RNI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3 (4-2), 238-243.

Ibroximova M.M. O'zbekistonda rayonlashtirish masalalari va istiqbolli imkoniyatlari. SCIENTIFIC PROGRESS. VOLUME 3 | ISSUE 5 | 2022 ISSN: 2181- 1601

Hamdamov I.H. Tabiat ilmining zamonaviy konsepsiyasi. Ma'ruza matni. Samarqand, 2000y
www.gazeta.uz

ЗНАЧЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ДЛЯ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Нуралиева Барно,

преподаватель-стажёр Узбекского государственного университета мировых языков
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.072>

Аннотация: В современном мире, где технологические достижения произвели революцию во всех аспектах человеческой жизни, значение психологической культуры становится все более очевидным. В этой статье исследуется многогранное значение психологической культуры в современном обществе, подчеркивается ее роль в обеспечении психического благополучия, содействии социальной сплоченности, улучшении межличностных отношений и содействии индивидуальному и коллективному росту. Основываясь на психологических теориях и эмпирических исследованиях, в этой статье утверждается, что развитие психологической культуры имеет важное значение для решения сложных проблем 21-го века и формирования более устойчивого и процветающего общества.

Ключевые слова: Психологическая культура, Психическое благополучие, Социальная сплоченность, Межличностные отношения, Эмоциональный интеллект, Устойчивость, Установка на рост, Забота о себе, Социальная поддержка, Снижение стигмы.

THE IMPORTANCE OF PSYCHOLOGICAL CULTURE FOR MODERN SOCIETY

Nuralieva Barno,

teacher-intern of Uzbek State University of World Languages

Abstract: In the contemporary world, where technological advancements have revolutionized every aspect of human life, the significance of psychological culture has become increasingly apparent. This article explores the multifaceted importance of psychological culture in modern society, emphasizing its role in fostering mental well-being, promoting social cohesion, enhancing interpersonal relationships, and facilitating individual and collective growth. Drawing from psychological theories and empirical research, this paper argues that cultivating psychological culture is essential for addressing the complex challenges of the 21st century and fostering a more resilient and flourishing society.

Keywords: Psychological culture, Mental well-being, Social cohesion, Interpersonal relationships, Emotional intelligence, Resilience, Growth mindset, Self-care, Social support, Stigma reduction

ZAMONAVIY JAMIYAT UCHUN PSIXOLOGIK MADANIYATNING AHAMIYATI

Nuraliyeva Barno,

o'qituvchi- O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti stajyor-o'qituvchisi.

Annotatsiya: Texnologik taraqqiyot insoniyat hayotining barcha jabhalarini tubdan o'zgartirgan zamonaviy dunyoda psixologik madaniyatning ahamiyati tobora yaqqol namoyon bo'lmoqda. Ushbu maqola zamonaviy jamiyatda psixologik madaniyatning ko'p qirrali ahamiyatini o'rganadi, uning ruhiy farovonlikni ta'minlash, ijtimoiy hamjihatlikni rag'batlantirish, shaxslararo munosabatlarni yaxshilash va individual va jamoaviy o'sishni rag'batlantirishdagi rolini ta'kidlaydi. Psixologik nazariyalar va empirik tadqiqotlarga tayangan holda, ushbu maqola psixologik madaniyatni rivojlantirish 21-asrning murakkab muammolarini hal qilish va yanada chidamli va farovon jamiyatlarni yaratish uchun muhim ekanligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: Psixologik madaniyat, ruhiy farovonlik, ijtimoiy uyg'unlik, shaxslararo munosabatlar, hissiy intellekt, chidamlilik, o'sish tafakkuri, o'z-o'zini parvarish qilish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, stigmani kamaytirish.

Введение: В быстро меняющемся и взаимосвязанном мире XXI века значение психологической культуры в формировании современного общества никогда не было более выраженным. Термин «психологическая культура» объединяет коллективное понимание и применение психологических принципов в данном обществе. Оно охватывает взгляды, убеждения, ценности и

поведение, связанные с психическим здоровьем, эмоциональным интеллектом, межличностными отношениями и самосознанием. В последние годы, на фоне растущего уровня стресса, тревоги и социальной разобщенности, важность воспитания психологической культуры стала решающим фактором в обеспечении индивидуального благополучия и социальной сплоченности.

Введение в данную статью создает основу для изучения многогранного значения психологической культуры в современном обществе. В нем освещаются проблемы, порождаемые современной социальной динамикой, и подчеркивается ключевая роль психологической культуры в решении этих проблем. По мере того, как мы углубляемся в дискуссию, становится очевидным, что развитие психологической культуры не просто желательно, но и необходимо для преодоления сложностей нашего быстро развивающегося мира.

Литературный обзор:

Ученые и исследователи различных дисциплин широко исследовали концепцию психологической культуры и ее значение для современного общества. Их работа подчеркивает многогранную природу психологической культуры и ее глубокое влияние на индивидуальное благополучие, социальную динамику и коллективное процветание. В этом обзоре литературы синтезируются ключевые выводы и идеи существующих исследований, чтобы пролить свет на важность психологической культуры в современном обществе.

Многочисленные исследования подчеркнули роль психологической культуры в обеспечении психического благополучия и устойчивости. Исследования Селигмана и Чиксентмихайи (2000) подчеркивают важность позитивных психологических вмешательств в развитии культуры, которая ставит сильные стороны и благополучие выше патологии. Создавая атмосферу психологического процветания, общество может дать людям возможность преуспеть перед лицом невзгод и повысить общее качество жизни.

Взаимосвязь между психологической культурой и социальной сплоченностью была предметом интереса как социологов, так и психологов. Опираясь на теорию социальной идентичности, Тайфел и Тернер (1979) утверждают, что сильное чувство общей идентичности и принадлежности способствует солидарности и сотрудничеству между членами группы. Аналогичным образом, исследование Haslam et al. (2019) подчеркивает роль общих ценностей и норм в содействии социальной сплоченности и уменьшении межгрупповых конфликтов. Культивирование психологической культуры, которая подчеркивает сочувствие, инклюзивность и уважение к разнообразию, имеет решающее значение для построения сплоченных и устойчивых сообществ.

Психологическая культура глубоко влияет на качество межличностных отношений в обществе. Исследования Гоулмана (1995), Майера и Салови (1997) подчеркнули важность эмоционального интеллекта в обеспечении эффективного общения, разрешения конфликтов и сочувствия. Повышая эмоциональную грамотность и навыки межличностного общения, психологическая культура позволяет людям ориентироваться в сложных социальных взаимодействиях с большим пониманием и чувствительностью, тем самым способствуя более глубоким связям и взаимной поддержке.

Психологическая культура служит катализатором как индивидуального, так и коллективного роста, способствуя самосознанию, личному развитию и социальному прогрессу. Исследование Дуэк (2006) подчеркивает важность установки на рост в развитии устойчивости и адаптивного поведения в обучении. Более того, исследования Динера и Селигмана (2002) подчеркивают роль субъективного благополучия как ключевого фактора, определяющего индивидуальное процветание и социальный прогресс. Культивируя культуру, в которой ценятся обучение на протяжении всей жизни, инновации и социальная ответственность, общества могут раскрыть весь потенциал своих членов и способствовать устойчивому развитию.

Хотя важность психологической культуры широко признана, ее развитие создает определенные проблемы и возможности для политиков, преподавателей и общественных лидеров. Борьба со стигмой в области психического здоровья, содействие доступу к услугам, учитывающим культурные особенности, и создание благоприятной среды являются важнейшими шагами в развитии психологической культуры. Более того, интеграция психологической грамотности в образовательные программы, программы обучения на рабочем месте и инициативы в области общественного здравоохранения может помочь заложить основу для более психологически информированного общества.

Таким образом, обзор литературы подчеркивает ключевую роль психологической культуры в формировании современного общества. Способствуя психическому благополучию, содействуя социальной сплоченности, улучшая межличностные отношения и способствуя индивидуальному и коллективному росту, психологическая культура открывает путь к более устойчивому, чуткому и процветающему будущему. Однако реализация этого видения требует согласованных усилий всех слоев общества, чтобы уделять приоритетное внимание психологической грамотности, дестигматизировать проблемы психического здоровья и развивать культуру сочувствия и понимания.

Содействие психическому благополучию является краеугольным камнем психологической культуры в современном обществе. В последние годы растет признание важности психического здоровья и необходимости рассматривать психологическое благополучие как фундаментальный аспект общего здоровья. Содействие психическому благополучию посредством психологической культуры включает в себя несколько ключевых компонентов и стратегий:

Одной из основных целей содействия психическому благополучию является повышение осведомленности о проблемах психического здоровья и снижение стигмы вокруг них. Это включает в себя борьбу со стереотипами, заблуждениями и дискриминационным отношением к людям с психическими расстройствами. Способствуя открытым и честным разговорам о психическом здоровье, психологическая культура помогает создать благоприятную среду, в которой люди чувствуют себя комфортно, обращаясь за помощью и поддержкой, когда это необходимо.

Еще одним важным аспектом содействия психическому благополучию является развитие устойчивости и навыков преодоления трудностей. Психологическая культура подчеркивает важность развития адаптивных механизмов и стратегий преодоления стресса, невзгод и жизненных проблем. Сюда могут входить такие методы, как медитация осознанности, когнитивно-поведенческая терапия и методы управления стрессом. Предоставляя людям эти навыки, психологическая культура помогает им лучше ориентироваться в жизненных взлетах и падениях и оправляться от неудач.

Социальная поддержка является важнейшим защитным фактором психического благополучия, а психологическая культура способствует развитию сильных сетей социальной поддержки. Это может включать установление связей с друзьями, членами семьи, сверстниками и общественными организациями. Воспитывая чувство принадлежности и связанности, психологическая культура предоставляет людям эмоциональную поддержку и подтверждение, необходимые им для того, чтобы справляться с жизненными проблемами и поддерживать хорошее психическое здоровье.

Психологическая культура пропагандирует практику ухода за собой и благополучия как важнейшие компоненты поддержания хорошего психического здоровья. Это может включать в себя такие виды деятельности, как регулярные физические упражнения, здоровое питание, достаточный сон, а также хобби и интересы. Отдавая приоритет заботе о себе, люди могут улучшить свое общее благополучие и устойчивость к стрессовым факторам.

Наконец, содействие психическому благополучию предполагает обеспечение доступа к услугам в области психического здоровья и поддержки для тех, кто в этом нуждается. Психологическая культура выступает за наличие доступных, доступных и учитывающих культурные особенности услуг в области психического здоровья. Это может включать консультирование, терапию, психиатрическое лечение и группы поддержки. Устраняя препятствия на пути к психиатрической помощи, психологическая культура помогает гарантировать, что у всех людей есть возможность получить поддержку, необходимую им для процветания.

В заключение, содействие психическому благополучию является центральной целью психологической культуры в современном обществе. Повышая осведомленность, повышая устойчивость, укрепляя сети социальной поддержки, продвигая методы самопомощи и обеспечивая доступ к услугам в области психического здоровья, психологическая культура играет жизненно важную роль, помогая людям поддерживать хорошее психическое здоровье и вести полноценную жизнь.

Выводы:

В заключение отметим, что важность психологической культуры для современного общества невозможно переоценить. На протяжении всей этой статьи мы исследовали многогранное значение психологической культуры в обеспечении индивидуального благополучия и

социальной сплоченности. От содействия психическому благополучию до улучшения межличностных отношений и содействия коллективному росту, психологическая культура служит основополагающим элементом в формировании структуры наших сообществ.

Содействие психическому благополучию является центральным принципом психологической культуры и включает в себя ряд стратегий, направленных на поддержку людей в поддержании хорошего психического здоровья. Повышая осведомленность, снижая стигму, повышая устойчивость, укрепляя сети социальной поддержки, продвигая методы самопомощи и обеспечивая доступ к услугам в области психического здоровья, психологическая культура дает людям возможность вести полноценную жизнь и преодолевать трудности современного мира с силой и стойкостью.

Кроме того, психологическая культура играет решающую роль в укреплении социальной сплоченности, способствуя сочувствию, инклюзивности и уважению к разнообразию. Воспитывая культуру понимания и принятия, психологическая культура укрепляет связи, которые связывают нас, и способствует чувству принадлежности и связи внутри наших сообществ.

Более того, психологическая культура улучшает межличностные отношения, развивая эмоциональный интеллект, эффективное общение и навыки разрешения конфликтов. Развивая сочувствие и понимание, люди могут установить более глубокие связи с другими и построить более значимые отношения, основанные на взаимном уважении и поддержке.

Наконец, психологическая культура способствует как индивидуальному, так и коллективному росту, поощряя саморефлексию, личное развитие и социальный прогресс. Способствуя развитию мышления и устойчивости перед лицом невзгод, психологическая культура дает людям возможность достигать своих целей и стремлений, одновременно способствуя улучшению общества в целом.

Подводя итог, можно сказать, что психологическая культура — это не просто теоретическая концепция, а практическая основа для повышения благосостояния, содействия социальной сплоченности и содействия росту в современном обществе. Отдавая приоритет психологической грамотности, дестигматизируя проблемы психического здоровья и культивируя культуру сочувствия и понимания, мы можем построить более устойчивое, чуткое и процветающее будущее для будущих поколений.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ЛИТЕРАТУРЫ.

1. Seligman, M. E., & Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive psychology: An introduction. *American Psychologist*, 55(1), 5-14.
2. Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The Social Psychology of Intergroup Relations* (pp. 33-47). Monterey, CA: Brooks/Cole.
3. Haslam, S. A., Reicher, S. D., & Levine, M. (2019). When other people are heaven, when other people are hell: How social identity determines the nature and impact of social support. In *The Oxford Handbook of Social Identity* (pp. 365-380). Oxford University Press.
4. Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. New York, NY: Bantam Books.
5. Mayer, J. D., & Salovey, P. (1997). What is emotional intelligence? In P. Salovey & D. J. Sluyter (Eds.), *Emotional Development and Emotional Intelligence: Educational Implications* (pp. 3-31). New York, NY: Basic Books.
6. Dweck, C. S. (2006). *Mindset: The New Psychology of Success*. New York, NY: Random House.
7. Diener, E., & Seligman, M. E. (2002). Very happy people. *Psychological Science*, 13(1), 81-84.

OTA-ONALARNING BOLAGA MUNOSABATI IJTIMOIIY FOBIYA OMILIGA YO'NALTIRILGAN TADQIQOT METODIKALARINING PSIXOLOGIK TAVSIFI

Odilova Yoqutxon Islomovna,

Navoiy davlat pedagogika instituti psixologiya fani o'qituvchisi

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.073>

Oilaviy munosabatlarni psixodiagnostik baholash ishlari o'ziga xos tadqiqot sanalib, hozirgi kunda ushbu turkumdagi masalalar nafaqat fan uchun balki, jamiyat va davlat uchun ham, o'ta ahamiyatli ishlar turkumidan biri sanaladi. Ayniqsa, ota-onalarning bolaga munosabati va uning oqibatida yuzaga keluvchi turli buzilgan xulq-atvor shakllari, deviant xulq, bulling xulq, shavqatsiz munosabat hamda ularning oqibatida yuzaga keluvchi, ijtimoiy fobiyalar bunga yaqqol misoldir. Mazkur tadqiqotni amalga oshirishimizdan asosiy maqsad, ota-onalarning o'z bolalariga bo'lgan munosabatining xususiyatlarini, ijtimoiy fobiya shakllanishi muhim omili sifatida ekanligini dalillashdir. Ijtimoiy fobiya muammosining metodologik jihatlari, o'z mazmunida shaxsiy xususiyatlar, ijtimoiy -psixologik xususiyatlar hamda ularning rivojlanish shart-sharoitlarini, shuningdek, bu xususiyatlarning boshqalar bilan o'zaro munosabatda qay darajada namoyon bo'lish kuchi kabilarni ham o'z ichiga oladi. Tadqiqotni tashkil etishdan oldin biz quyidagi vazifalarni amalga oshirishni belgilab oldik:

- Ijtimoiy fobiyada ota-onalarning bolaga munosabati xususiyatlarini va ularning ijtimoiy fobiya namoyon bo'lishi bilan bog'liqligini meta hodisa sifatida o'rganish;
- Ijtimoiy fobiyada oiladagi o'zaro munosabatlarning psixologik o'ziga xosliklarini va ota-onalarning tarbiyadagi funksiyalari bilan bog'lab o'rganish;
- Ijtimoiy fobiyada psixologik makonning psixologik xususiyatlarini va uning ijtimoiy fobiyaning keltirib chiqarishdagi imkoniyatini o'rganish;
- Ijtimoiy fobiyada yengish strategiyalari va emotsional intellektning rolini aniqlash va boshqalar.

Umuman olganda, ota-onalar va bolalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni amaliy o'rganish ishlarida, psixodiagnostikaning eng ilg'or usullaridan foydalanmaslik mumkin emas. Shuning uchun ham, tanlangan psixodiagnostik vositalar nafaqat aniqlovchi, balki munosabatlar mazmunini aniq yorituvchi, balki evristik (tez topa oluvchi) xarakterda bo'lishi lozim sanaladi. Oilaviy munosabatlarni ilmiy baholashda, psixodiagnostik usullar turli mezonlar bo'yicha guruhlangan. Usulning tarkibiy xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, ota-onalar va bolalar o'rtasidagi munosabatlarni diagnostika qilish usullarining to'rtta guruhi ajratiladi: barcha beshta intervyular, proyektiv, so'rovlar, maqsadga yo'naltirilgan yoki haqiqiy xatti-harakatlar va munosabatlarni kuzatish. Shuni ta'kidlash kerakki, barcha usullar bunday aniq tasnifga bo'ysunmaydi, ba'zilar turli xil usullar guruhlariga yelementlarini birlashtiradi. Bolaning rasmini badiiy vositalar yordamida olingan intervyuning bir turi deb hisoblash mumkin va bu intervyuning farqi uning proyektiv xarakteridir, chunki rasmda ko'pincha bolalarning ular to'liq bilmagan hissiy kechinmalari aks etadi. Tadqiqotchi O.Shmelevning ta'kidicha, oilaviy munosabatlarni diagnostik o'rganishning metodik vositalari mazmunan quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1. Oila a'zolarining individual-psixologik xususiyatlarini o'rganuvchi psixodiagnostik vositalar. Mazkur xususiyatlarni baholash uchun, shaxslilik so'rovnomalari, masalan, MMPI, 16 omilli shaxs so'rovnomasi va boshqalar qo'llaniladi;

2. Oila a'zolarining kognitiv sohasi xususiyatlari baholashga qaratilgan diagnostik vositalar: bunda ijodiy uslub, kognitiv murakkablik, ong tuzilishining integral xususiyatlari hisobga olinadi;

3. Oila a'zolarining qadriyatli - motivatsion sohasining xususiyatlari baholovchi diagnostik vositalar: qadriyatlar yo'nalishi, oilaviy qadriyatlar va uning ko'rinishlari.

4. Oiladagi o'zaro munosabatlar va muloqot shaklini o'rganuvchi diagnostik vositalar: ota-onalik funksiyasi, ota-onaning bolaga munosabati, mas'uliyat va empatik munosabatlar, psixologik farovonlik kabil usullar shular jumlasidandir.

Ayrim tadqiqotchilar ota-ona va bola munosabatlari diagnostikasi usullarini ikki guruhga ajratadilar: ya'ni "ota-bola" tizimidagi shaxslararo munosabatlarni otaning nigohi bilan, ikkinchisi esa, bolaning nigohi bilan tekshirishni taklif etadilar. "Ota-ona-bola" tizimida shaxslararo munosabatlarni o'rganilar ekan, tadqiqotchi bunda quyidagilarga e'tibor beradi:

- Ota-onalarning o'z farzandlariga munosabati va reaksiyalari;
- Ota-onalarning bolaga va oiladagi hayotga munosabati;

– Oiladagi tarbiya jarayonining buzilishiga;
 – Oilaviy tarbiyadagi og'ishlarning sabablari, tarbiya turi, ota-onaning malaka darajasi, bolani bilishi va boshqalar. O.A.Karabanovanning aytishicha, ota-onalar va bolalar o'rtasidagi munosabatlar quyidagi ijtimoiy-psixologik usullar yordamida o'rganiladi :

Oila genogrammasi (R.Guerin va Ye.Pendagast) va avlodlararo muammolarni aniqlash (Ye. Edemiller, N.Aleksandrova) metodikalari, keng qamrovli baholash ishlari uchun o'ta foydali hisoblanib, ushbu psixodiagnositik vositalar oilaviy munosabatlar haqida, ota-onalarning o'z farzandlariga bo'lgan munosabati, oilavuy qadriyatlarga rio qilish an'analari hamda turli unga aloqador ijtimoiy ma'lumotlarni olishga keng yordam beradi. Buning uchun, oilalarning ijtimoiy, madaniy, iqtisodiy holati, ularning etnik va diniy mansubligi to'g'risidagi ma'lumotlarni ham aniqlash maqsadga muvofiq sanaladi. L.I.Vassermanga ko'ra esa, oilaviy munosabatlarni amaliy o'rganish an'alarida, ota-onalarning o'z farzanlariga bo'lgan munosabatlari quyidagi psixodiagnostik vositalar orqali tadqiq etiladi :

– R.Moos tomonidan taklif qilingan "Oilaviy ekologik shkala" original uslubiy metodologiyaga asoslangan;

– S.Kupriyanov tomonidan ishlab chiqilgan "Oila moslashuvi va uyg'unligi shkalasi". Mazkur test, V.Bextereva nomidagi ilmiy tadqiqot psixonevrologiya institutidan moslashtirilgan.

– E. Shefer, R. Bell, "Ota-bola munosabatlari" testi.

– A.Varga, V.Stolinlarning "Ota-ona munosabati so'rovnomasi". Bunda oilada bolalarni tarbiyalash va ular bilan muloqot qilish usullari tipi aniqlanadi.

– T.Lirining shaxslararo munosabatlar diagnostikasi metododikasi;

– Ye.Zaxarova "Bola va ota-onalarning hissiy sohasini eksperimental o'rganish va hokazo. Xorij tadqiqotchisi Maykl Lukasning so'zlariga ko'ra, ijtimoiy fobiya nafaqat bolalar uchun xavfli balki, kattalar uchun ham zararli sanalgan hodisa hisoblanadi. Ya'ni uni boshdan kechirayotgan insonlarda hayot sifati pasayadi, ta'limni muddatidan oldin tark etish, ijtimoiy ko'nikmalarning yetishmasligi, do'st-yaqinlaridan va bo'sh vaqtini o'tkazishdan norozilik, ishsizlik, ishga borishdan bosh tortish va ijtimoiy izolyatsiya boshdan kechirish kabilar shular jumlasidandir. Muallifning xulosalariga ko'ra, bu holatlar miya tomonidan to'g'ridan to'g'ri qabul qilinadi va xulq-atvorni shiddat bilan o'zgartiradi. Shuning uchun, ba'zan ekspressiv xarakterdagi metodikalar ham, mazkur masalada keng qo'llaniladi. Empirik tadqiqotlarni tashkil etish va o'tkazish jarayonida, muamoni tuzatish ishlari ham alohida hisobga olinadi. Bolalarda paydo bo'luvchi "ijtimoiy fobiya" hodisasi ham bundan mustasno emas. Psixoterapiyot L.G.Jedunovaga ko'ra, tashxis qilingan qolaversa, metodika yoki testlar orqali aniqlangan ijtimoiy fobiyani korreksiya qilish ishlari, bir necha bosqichda amalga oshiriladi :

1-bosqich - Psixolog bolaning qo'rquvini aniqlash uchun, ota-onalar yoki o'qituvchilarning arizalarini qabul qiladi;

2-bosqich - psixolog bolalar va ularning ota-onalari bilan tegishli psixologik, amaliy texnikalar bilan ishlaydi;

3-bosqich - O'qituvchi va ota-onalar hamda bolaning psixodiagnostika natijalarini muhokama qilish;

4-bosqich - bola bilan korreksion mashg'ulotlarini o'tkazish.

5-bosqich - bolaning qo'rquvni qayta tashxislash, uning natijalari o'qituvchi va ota-onalar bilan ham muhokama qilinadi. F.Zimbardoning yozishicha, qo'rquvga moyil bolalar bilan birgalikda, psixokorreksion ishlar olib borishning uch yo'nalishi ajratiladi :

1. O'z-o'zini hurmat qilishni oshirish;

2. Shaxslarga emotsional kuchlanishni yo'qotish usullarini o'rgatish (qum texnikasi, rasm chizish va haykaltaroshlik, massaj) (Yu.M.Lotman 2000) ;

3. Nizoli vaziyatlarda o'z-o'zini nazorat qilish ko'nikmalarini shakllantirish (rolli o'yinlar, psixoterapiyotik usullar shular jumlasidandir).

Boshqa psixologik tadqiqotlardan farqli ravishda, tadqiqotimiz uchun metodologik asos sifatida, quyidagi tizimli yondashuvni foydalanishga harakat qildik (V.A.Barabanshchikov, A.V.Karpov, B.F.Lomov). Tadqiqotning turli bosqichlarida kuzatish, suhbat va so'rov usullari qo'llanildi. Tadqiqot maqsadlariga erishish uchun biz, ijtimoiy fobiya rivojlanishiga yordam beruvchi omillar haqidagi farazlarimizni, imkon qadar to'liq tekshiruvchi usullardan foydalanishga harakat qildik. Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, ota-onalarning bolaga munosabatini o'rganish usullari guruhiga E. Shafer, S.K.Nartova-Bochaverning "Psixologik makonning suvereniteti" anketasi. M.Kunning "O'z-o'zini

anglash so'rovi, Mak Partlendning "Men kimman?" testi, V. V. Stolin, S. R. Panteleevning "O'z-o'ziga munosabat so'rovi", D. V. Lyusinning "Emotsional intellekt" so'rovnomasi, M.R. Leibovich tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy fobiya baholash testi kabilarni kiritish mumkin.

Quyida dissertatsion tadqiqotimizda qo'llanilgan ya'ni, ota-onalarning o'z bolalariga bo'lgan salbiy munosabatini hamda ijtimoiy fobiyaga olib keluvchi holatlar va shaxsning imkoniyatlarini baholovchi metodikalar va ayrim shaxslilik so'rovnomalarining qisqacha mazmunini yoritishga harakat qilamiz.

Sagalakova O. A. va D. V. Truevtsevlarning "Ijtimoiy fobiya" so'rovnomasi

Ушбу сўровнома ижтимоий фобияни ўрганишга мўлжалланган бўлиб, унда турли ҳаётий вазиятларда инсоннинг қўқув ҳисси билан боғлиқ хатти-ҳаракатлари мажмуи ўз акс этган. Сўровнома 29 та саволдан иборат бўлиб, унда ижтимоий ташвиш, ижтимоий жасорат, ижтимоий фобия, ижтимоий вазиятлардан қочиш, клиник ижтимоий фобия каби шкалалардан иборат.

0 dan 15 aksariyat ijtimoiy vaziyatlarda ifoda etilmagan ijtimoiy tashvish, ijtimoiy jasorat va tashabbuskorlik, ijtimoiy moslashuv, o'zini namoyon qilish sharoitida qo'rquvning etishmasligidan dalolat beradi.

16 dan 30 ko'plab baholash holatlarida ijtimoiy jasorat va ekspert baholash holatlarida (rasmiy va/yoki samimiy — shaxsiy) ijtimoiy tashvishning epizodik ko'rinishlari o'rtasidagi oraliq zonadir, 31 dan 39 ballgacha-o'rtacha ko'tarilgan ijtimoiy tashvish. Kuchli stress holatida ijtimoiy tashvishning og'irligi oshishi mumkin.

40 ball va undan yuqori — ijtimoiy tashvishning kuchayishi. Ijtimoiy moslashuvdagi muammolar, aloqalarni o'rnatishda qiyinchiliklar yoki muayyan vaziyatlarda individual ijtimoiy qo'rquvlar paydo bo'lishi mumkin. Tanqid qilish, rad etish qo'rquvi xarakterlidir, ammo bu vaziyatlardan to'liq qochish mumkin emas.

50 ball va undan yuqori — yuqori ijtimoiy tashvish, ijtimoiy vaziyatlardan qochish tendentsiyalari, muayyan ijtimoiy vaziyatlarda ishtirok etishda kuchli keskinlik, tanqidning muhim holatlarida dekompensatsiya, potentsial salbiy baho. Ijtimoiy vaziyatning ayrim jihatlaridan ijtimoiy qo'rquvlar bo'lishi mumkin (boshqalar hayajonlanish belgilarini ko'rishadi, nazorat ostida ishlaydi, ba'zi vaziyatlarda tashabbus ko'rsatadi va hokazo). Subyektiv ravishda, muloqot qobiliyatining etishmasligi, kommunikativ jasoratning etishmasligi, hayotning turli sohalarida o'zini namoyon qilish va faol ijtimoiy o'zini o'zi anglash istagi namoyon bo'ladi.

60 ball va undan yuqori — klinik ijtimoiy fobiya. Har xil turdagi o'zini namoyon qilish holatlarida baholashning bir nechta qo'rquvi, kuchli hissiy va jismoniy zo'riqish, qochish tendentsiyasi, o'zini izolyatsiya qilish yoki qaram holatlar, individual yoki ko'plab ijtimoiy vaziyatlarda tashabbus ko'rsatish qo'rquvi xarakterlidir.

70 ball va undan yuqori — dekompensatsiyadagi klinik sotsiofobiya, komorbid kasalliklar va xulq-atvor xavflari ehtimoli oshdi. Ushbu ijtimoiy fobiya darajasidagi depressiya ko'pincha 80% dan ortiq hollarda (o'rtacha yoki chuqur) uchraydi. Bundan tashqari, giyohvand moddalarni suiiste'mol qilish, o'z joniga qasd qilish fikrlari va/yoki xatti-harakatlari kabi komorbidlik ehtimoli bor. Shaxsning premorbid turiga va sub'ektning haqiqiy «yashash maydoniga» qarab tashqi yoki ichki tajovuzning namoyon bo'lishi mumkin.

Xulosa. Oida bolaning sog'lom va aqliy rivojlanishining asosiy shartlaridan biri bu, uning hissiy jihatdan etuk va ijtimoiy barqaror muhitda o'sish jarayonidir. Ta'kid joizki, oilada eng avvalo bolaning hissiy sohasi shakllanadi, shu bois ham, munosabatlarning psixologik tomoni alohida ahamiyatga egadir. Mazkur bobda bolalar va ota-onalar o'rtasidagi munosabatlar orqali, sotsial fobiya yuzaga kelishining shart-sharoitlari ko'rib chiqildi. Ya'ni, qator psixologik tadqiqotlarning metodologik qismlari keng tahlil qilinib, oiladagi muloqotning shakli va shaxslararo munosabatlar, bolaning hissiy sohasi rivojlanishiga ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Ko'pincha, ota-ona o'rtasidagi munosabatlarining buzilishi, bolaning rivojlanishiga yomon ta'sir qilar ekan, hattoki ba'zi hollarda, bu holat bolalarda nevrozlarni paydo etishi ham dalillandi. Agar bola oilasida ezgu niyat va mehr hukmron bo'lsa, bu ijobiy omil bo'lib, aksincha, ruhiy nuqsonlari bo'lgan bolalar va shaxsida muammolari bo'lgan bolalar, sovuq begonalashuv va doimiy nizolar muhitida o'sadi. Oilada bola kattalar o'rtasidagi munosabatlarni, ularning hissiy reaksiyalarini kuzatish va unga yaqin odamlarning his-tuyg'ularining barcha turli ko'rinishlarini his qilish orqali, axloqiy va hissiy tajribaga ega bo'la boradi. Shuningdek, bola tinch muhitda xotirjam bo'ladi, u boshqa

tengqurlaridan xavfsizlik va hissiy muvozanat hissi bilan ajralib turadi. Misol uchun, avtoritar tarbiya uslubida kattalar bolalarning xavfsizlik, sevgi, muloqot va atrofdagi dunyoni bilish kabi ehtiyojlarini qondirmaydi. Bunday tarbiya muhitiga ega bo'lgan bolalar, keyinchalik atrofdagi dunyoga tahdid ko'zi bilan qarashga, kuchli xavotirni boshdan kechirishga odatlanadilar.

Ota -ona munosabatlarida, sotsial fobiya paydo bo'lishini tadqiq etishning metodik ta'minoti vositalariga M.R.Leybovich, Ye.D.Shaffer, S.K.Nartova-Bochaver, M.Kun, T.V.Rumyanseva, V.V.Stolin, S.R.Pantelev, L.I.Vasserman, B.V.Lovlev, D.V.Lyusin, Rene Jil kabilar tomonidan ishlab chiqilgan psixodagnostik usullar majmuini misol qilish mumkin. Aynan ushbu metodikalar, oiladagi ota-onaga munosabatlarining bola shaxsiga salbiy ta'sirini ochib beruvchi, eng ilg'or uslubiy vositalar sifatida e'tirof etiladi.

Zamonaviy psixologiyadagi barcha bilimlarga qaramay, oilaning reproduktiv funksiyasi va uning jamiyat hayotidagi rolini o'rganishga oid juda ko'p yondashuvlar mavjud. Bizningcha, oila – bu nikoh, ota-onalik, qarindoshlik rishtalari bilan bog'langan va shu orqali aholining ko'payishi va avlodlar davomiyligini ta'minlashga asoslangan, bolalarni ijtimoiylashtirishni amalga oshiradigan, yagona oilaviy faoliyatga asoslangan insonlar jamoasidir. Demak, oilaviy ota-onalarning turli funksiyalari uyg'unlashgan maskan sanalib, unda reproduktiv, tarbiyaviy, iqtisodiy, ijtimoiy jihatlar alohida ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, oiladagi o'zaro munosabatlar, er -xotin munosabatlari, bolaga bo'lgan mehr-oqibat, oiladagi empatik munosabat, psixologik farovonlik kabilar, oilada bola shaxsi shakllanishining muhim shart-sharoitlaridan biridir. Olimlardan Z.Freyd, E.Erikson, E.Fromlarning qarashlari bilan aytganda, oilada ota-onaga va bolalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda hech bir og'ishlar bo'lmasligi uchun, o'zaro munosabatlar ishonch hissiga asoslangan, ma'lum bir himoyaga va erkinlikka asoslangan bo'lishi maqsadga muvofiq sanalar ekan.

Bolaning psixo-emotsional farovonligi, shuningdek, ota-onaga va bolalar o'rtasidagi munosabatlarining tabiati va xususiyatlari o'zaro bog'liqdir, chunki oila bola nafaqat o'sadigan, balki rivojlanadigan birinchi va asosiy muhitdir. Kattalarning his-tuyg'ulari, oiladagi tarbiya uslubi ham bolaga shakllanishiga keng ta'sir qiladi. Bundan tashqari, bir necha tadqiqotlar boladagi qo'rquv va oilaviy tarbiya xususiyatlari o'rtasidagi bog'liqlikka bag'ishlangan. Bunda bolalarda paydo bo'luvchi o'zaro munosabatlarga asoslangan fobiya asosan, bola va ota-onaga o'rtasidagi hissiy yaqinlikning past ligi, ota-onalardagi bolaning ahvolini idrok qobiliyatining pastligi, bolani iliq qabul qilishning past darajasi, tarbiyadagi nomuvofiqlik va oila ichidagi nizolarning yuqori darajasi va hokazo. Misol uchun, 5-6 yoshli bolalarda qo'rquvning shakllanishida yetakchi rol sifatida, ota-onalar tomonidan bolani qabul qilishning past darajasi va oilaviy nizolar, ota-onalarning yuqori darajadagi talabchanlik darajasi, tarbiyadagi qat'iylik, haddan ortiq qo'yilgan talablar shular jumlasidandir.

QAYTA NIKOHDAGI OILALARDA OTA-ONA VA FARZAND MUNOSABATLARINING PSIXOLOGIK JIHATLARI

Otanazarova Muhayyo Uktamovna,

Toshkent amaliy fanlar universiteti, "Psixologiya" kafedrasida assistenti

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.074>

Annotatsiya: Zamonaviy jamiyatda qayta turmush qurishning mavjudligi juda keng tarqalgan hodisa. Qayta nikohlar, qoida tariqasida, ajralish natijasida yangi shaklga aylanadi va unda oldingi nikohdagi farzandlari ham yashay boshlaydi.

Kalit so'zlar: Qayta turmush, shaxsiyat rivojlanishi, oila, ajralish, ruhiy salomatlik, psixik buzilishlar, emotsional zo'rqish, stress, depressiya.

ОСОБЕННОСТИ ДЕТСКО-РОДИТЕЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЙ В СЕМЬЯХ ПОВТОРНОГО БРАКА

Отаназарова Мухайё Уктамовна,

Ташкентский университет прикладных наук, ассистент кафедры «Психология»

Аннотация: Существование повторных браков – весьма распространенное явление в современном обществе. Повторные браки, как правило, становятся новой формой в результате развода, и в нем начинают жить и дети от предыдущего брака.

Ключевые слова: Повторный брак, развитие личности, семья, развод, психическое здоровье, психические расстройства, эмоциональное напряжение, стресс, депрессия.

FEATURES OF CHILDREN-PARENT RELATIONS IN FAMILIES OF REMARRIAGE

Otanazarova Mukhayo Uktamovna,

Tashkent University of Applied Sciences, assistant at the Department of Psychology

Abstract: The existence of remarriages is a very common phenomenon in modern society. Remarriages usually become a new form as a result of divorce, and children from the previous marriage also begin to live in it.

Key words: Remarriage, personality development, family, divorce, mental health, mental disorders, emotional stress, stress, depression.

Kirish. Qayta turmush qurish- bu eski va yangi oilaviy hayotning kombinatsiyasidir. Qayta turmush qurgan kishilarning oilaviy taqdiri asosan bir-biridan farq qiladi. Turli xil holatlar va omillarning o'zaro bog'liqligi bolaning yangi oilaga moslashishiga yordam beradigan yoki to'sqinlik qiladigan o'ziga xos fonga aylanadi. Va keyin, kattalar uchun qayta turmush qurish, yolg'izlik davrining tugashini anglatadi, bu quvonch uchun sababdir. Bolalar uchun bu voqea qiyin bosqichning boshlanishini nazarda tutadi, unga ota-onalarning ajralishi yoki ulardan birining o'limi paytida boshdan kechirgan yo'qotish og'rig'i qo'shiladi. Bu uning uchun katta stressdir. Albatta, bola qattiq ruhiy jarohat oldi: u sevgan ikki kishi ajralishdi. U atrofida bo'lmaganlar haqida faqat yaxshi narsalarni eslaydi. Ko'pgina bolalar uchun bunday o'zgarish sodiqlik hissi bilan bog'liq katta muammo tug'diradi: «Agar men onamning yangi hamrohini sevsam, dadamga xiyonat qilaman».

Yana bir narsa - tuzatib bo'lmaydigan yo'qotishlar borligini, farzandlarimizning oilada paydo bo'lgan yangi odam qondira olmaydigan ehtiyojlari borligini tan olishimiz kerak. Bola qanchalik shokni boshdan kechirsa, uning atrofidagi kattalarni azoblashga bo'lgan ehtiyoj shunchalik kuchli bo'ladi. U o'zini yomon tutadi, chunki u o'zini yomon his qiladi. Bola (va kattalar ham) tashqi boshqaruvni qo'lga olishga intiladi, chunki u uni yo'qotayotganini his qiladi. Ko'pgina bolalar, agar ular «bunday narsa qilsalar», ular yo'qolgan oila yana birga bo'ladi, degan tuyg'ulari hayratda qoldiradi. Uning e'tibori orbitasida unga notanish odam paydo bo'lishi bilanoq, bola darhol boshqarib bo'lmaydigan kichik yirtqich hayvonga aylanadi, unga hech qanday maslahatlar ta'sir qilmaydi

Muhokama. Psixologik tadqiqotlarning ko'rsatishicha, oila buzilishi sharoitida ona bola uchun asosiy, ba'zan esa yagona tayanch va psixologik himoya manbaiga aylanadi. Qayta turmushga chiqqanida, u o'zining shaxsiy hissiy holatiga berilib, har doim ham bola va ona o'rtasidagi hissiy aloqalar zarurligini

anglay olmaydi, bolaning hissiy tajribasini ko'ra olmaydi va ularning sabablarini tushuna olmaydi. Hayotda qayta turmush qurish bilan onaning e'tibori ikkinchi turmush o'rtog'iga o'tadigan holatlar ko'p. Natijada, uning bola bilan hissiy munosabati keskin kamayadi va qashshoqlashadi. Ona va bola to'liq bo'lmagan oilada qancha uzoq yashagan bo'lsa, onaning e'tiborining yangi turmush o'rtog'iga, keyin esa ikkinchi nikohdan bolaga o'zgarishi bola uchun shunchalik sezilarli bo'ladi. Taxmin qilish mumkinki, ona va uning o'g'li yoki qizi birinchi turmushidanoq o'rtasidagi aloqalarning qashshoqlashishi va rasmiylashtirilishi bolalarda xulq-atvor buzilishlarining turli shakllarini va ularning chuqur hissiy kechinmalarini keltirib chiqaradi.

Shunday qilib, onaning qayta turmush qurish kontekstidagi bolalar tajribasining tabiati ona-bola o'rtasidagi hissiy aloqaning sifati bilan bog'liq. Ona va bola o'rtasidagi hissiy bog'liqlik qanchalik kam bo'lsa, bolalarning yaqinlari tomonidan ularga bo'lgan sevgisiga nisbatan ishonchsizlik hissi shunchalik sezilarli bo'ladi. Agar ilgari munosabatlarda uchta ishtirokchi bo'lsa, endi ikkitasi bor: bola va ota yoki bola va ona. Har bir ota-onalar bilan munosabatlar o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi va muayyan majburiyatlarga ega. Oddiy oila uchun g'ayritabiiy vaziyat yaratiladi, bunda ota-onalar o'rtasidagi munosabatlar bolaning tug'ilishidan oldin sodir bo'ladi. Qayta turmush qurishda, ota-onalar va bola o'rtasidagi aloqa allaqachon shakllangan bo'lsa, onaning yoki otaning sevimlisi uchinchi o'rinda turadi va bu ma'lum qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

Bu ota-onalar va bolani bir-biriga yaqinlashtiradi va yangi odam unga nisbatan hasad bilan kutib olinadi. Qizi onasiga: «Bizga boshqa ota kerak emas», deydi. O'g'li onasi turmush qurgan insonga qarab: «Bu yerda siz kerak emassiz, biz sizsiz yaxshi yashaymiz. Menga esa ikkinchi ota kerak emas, mening otam bor», - deydi. Bolaning kelajakdagi o'gay otasini yoki o'gay onasini idrok eta olmasligi tabiiydir. Onaning ikkinchi nikohi asosida shakllangan oiladagi bolaning mavqei, o'ziga xos tarzda, alohida va qiyin kichadi. Yangi tashkil etilgan oilada o'gay ota-bola munosabatlaridagi qiyinchiliklar tufayli bolaning hissiy va axloqiy rivojlanishi uchun sharoitlar yomonlashadi. Bu ko'pincha erkakning er va ota sifatida o'z rolini amalga oshirishga qodir emasligi, ba'zan esa istamasligi tufayli sodir bo'ladi. Kattalar va bolalar o'zlarining xotiralarini, qo'rquvlarini va fantaziyalarini yangi oilaga olib kelishadi.

Ikkinchi nikohdan umidlar ba'zan katta bo'ladi: «Siz oldingisidan yaxshiroq bo'lishingiz kerak» kabi umidlar va kutuvlar kuchli bo'ladi. Birinchi va ikkinchi nikohlar o'rtasida taqqoslash mavjud bo'ladi. Asosan birinchi nikohda tarbiyaviy rollar o'z vaqtida ajralib, bir-biriga ergashgan, ikkinchisida ular bir-birining ustiga chiqadi, bu esa oiladagi keskinlikni oshiradi.

Tavsiyalar. Turmush o'rtoqlarga bolaning psixologik va hissiy farovonligini saqlab qolish uchun ota-onalar rollari doirasida sobiq hamkor bilan munosabatlarni saqlash muhimligini tushuntirish kerak. Agar bola bilan yashamaydigan ota-onalar bilan munosabatlar halokatli yoki umuman yo'q bo'lsa, bola uchun yangi oilaga moslashish osonroq bo'ladi. Agar tabiiy ota-onalar bilan ijobiy munosabat mavjud bo'lsa, yangi oila a'zolariga u bilan aloqa qilishni taqiqlamaslikni, bolaning his-tuyg'ulariga alohida noziklik va ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishni, unga yangi vaziyatga moslashish uchun vaqt berishni, uni ta'minlashni tavsiya qilish kerak. Qo'llab-quvvatlash bilan, yaqinlik o'rnatish jarayonini majburlamang, qattiq tarbiyaviy choralarni qabul qilmang. Bolani o'gay ona yoki dadaga chaqirishga majburlamaslik kerak.

Ba'zi hollarda, mas'uliyat sohalari va bolaga ta'sir qilish sohasini taqsimlashda yordam berish uchun bolaning tabiiy otasini (onasini) maslahatlashuvga taklif qilish tavsiya etiladi. Bola bir ota-onadan boshqasiga qasos olish vositasiga aylanmasligi juda muhimdir. Agar bir yoki ikkala tomondan ajratilgan ota-onalar tomonidan bolani manipulyatsiya qilish faktlari aniqlansa, oldingi munosabatlarni yakuniy tushuntirish va hissiy jihatdan yopish uchun ota-onalar yig'ilishini tashkil qilish tavsiya etiladi. Ushbu uchrashuvning maqsadi ular o'rtasida ota-onalar sifatida keyingi o'zaro munosabatlari masalalari bo'yicha kelishuv tuzish bo'lishi kerak. Bola ota-onasi ajrashganiga qaramay, hamma uni o'z farzandi deb bilishini va uni sevrishini bilishi muhimdir.

Shuni ta'kidlash kerakki, har qanday shaklda nikoh tanqidi bolaning ongiga salbiy ta'sir ko'rsatadi va hissiy jarohatlarga olib kelishi mumkin. Ona bolaning yangi eri bilan munosabatlarini o'rnatish uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olmaydi. Ehtimol, ular bu munosabatlarni o'zlari yaratishlari mumkin. Shu bilan birga, ona oilada yangi odamning kelishi bilan bolaga xavfsizlik hissi va hissiy tinchlikni ta'minlashga harakat qilishi kerak. Birinchi turmushidan bo'lgan bola o'zi bilan yengish qiyin bo'lgan kuchli his-tuyg'ularni boshdan kechirish huquqiga ega bo'lishi kerak va onaning ularga qarshi turishga

tayyor bo'lishi muhimdir. Shunday qilib, siz bolangizni his-tuyg'ulari uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga o'rgatishingiz mumkin. Ona bolaning ketgan ota-onasiga bo'lgan bog'liqlik hissini buzmasligi kerak. Hissiy jarohatni boshdan kechirish kerak, inkor etmaslik kerak. Siz bolaga oldingi narsaning yo'qolishini boshdan kechirishni, oldingi qo'shimchalarni yo'qotish uchun qayg'urishni taqiqlay olmaysiz. Ona ham bolasini hissiy jihatdan «tashlab qo'yimasligi» yoki u bilan muloqotni cheklamasligi kerak. Ona bilan muloqot bolaga hayotiylik olib keladi.

O'gay otaning ota-ona roliga moslashishi, agar u bola bilan o'ynoqi muloqotni qadrlasa va o'z farzandini xotining bolasi bilan solishtirishdan qochsa, yanada muvaffaqiyatli bo'ladi. O'gay ota xotining ota-onalik tuyg'ularini hurmat qilishi va har qanday vaziyatda «qat'iy odamning qo'lini» ko'rsatishga intilmasligi kerak. Onasi bilan qolgan bola beixtiyor yolg'iz o'zidan oldin ikkitadan olgan hamma narsani talab qiladi. Ona ham oilani saqlab qola olmagan uchun bolasi oldida o'z aybini og'riqli his qilishi mumkin. Bola yangi oila a'zosiga hasad va tajovuzkorlik bilan munosabatda bo'lishi mumkin, chunki onaning e'tibori boladan yangi turmush o'rtog'iga o'tadi. Bunday vaziyatda bolaning yangi bo'lajak turmush o'rtog'i bilan munosabatlarini ular birga yashashdan oldin ham yaxshilashga harakat qilish kerak. Bolalar yoki erkaklar tomonidan ishonchsizlik uzoq davom etadigan mojaroga aylanishi mumkin, bu keyinchalik onaning yangi turmush o'rtog'i bilan munosabatlariga ta'sir qilishi mumkin.

Shu bilan birga, tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bolaning qarshiligi va onasining yangi turmush o'rtog'iga ishonchsizlik faqat yangi oila hayotining dastlabki davrida paydo bo'lishi mumkin. Agar turmush o'rtoslarda ularni yengish istagi bo'lsa, bu qiyinchiliklarni to'liq bartaraf etish mumkin. Ona qiziga yoki o'g'liga faqat bitta tabiiy ota borligini, abadiy aziz va boshqa bo'lishi mumkin emasligini tushuntirishga harakat qilishi kerak. Oila qurmoqchi bo'lgan yangi eri uni almashtirish huquqiga da'vo qilmaydi. U do'st, yordamchi, sevimli odam bo'ladi. Bola bilan suhbatni boshlaganda, ona yangi eri bola bilan munosabatlarni o'rnatishga tayyor ekanligiga ishonch hosil qilishi kerak. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, yangi oila qurishga muvaffaq bo'lganlarning ko'pchiligi ajrashgandan keyin ikki-uch yil ichida buni qilishdi.

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, agar qayta nikohda erkak yoki ayol ota yoki onaning o'rnini egallab, amaliy vazifalarni bajaradigan bo'lsa, bu ularning bolaning haqiqiy ota-onasi bo'lganligini anglatmaydi. Ko'pincha bolalar va hatto ularning ota-onalari yangi kelganga kerakli vakolatni berishdan bosh tortishadi va bu katta muammo tug'diradi. Shu sababli, sherigingiz bilan ushbu mavzularda o'z vaqtida suhbatlashish juda muhimdir, chunki oila tuzilishi bilan bog'liq muammolar faqat bir qarashda yotoqxonaning muammolari bo'lib tuyuladi, bu erda hech bir tomon janjal nima ekanligini tushunmaydi. Har bir inson egallagan joyni, ona va o'gay otaning oilaning qolgan a'zolari bilan o'rnatmoqchi bo'lgan munosabatlari turini boshidanoq aniq belgilab olish va bu chalkashlik va tushunmovchiliklarga yo'l qo'yimaslik uchun hammaga tushunarli bo'lishini ta'minlash kerak. Shunday ekan, qayta nikoh arafasida turgan shaxslarni yangi turmushga moslashish, shaxslararo munosabatlarga kirishish, o'rtadagi farzandlari bilan ijobiy psixologik aloqa o'rnatish, adekvat xulq-atvor reaksiyalaridan foydalanishga o'rgatish o'zbek psixologlari oldida turgan dolzar vazifalardan biridir.

Adabiyotlar

- Андреева, Т. В. Семейная психология: учеб. пособие / Т. В. Андреева. – СПб.: Речь, 2004. – 244 с.
- Асқарова, Н. А. (2022). Влияние родительского отношения на психологическое здоровье детей.
3. Лофас, Ж. Повторный брак: дети и родители / Ж. Лофас, Д. Сова. – СПб.: Питер-Пресс, 2006. – 320 с.
4. Олифирович, Н. И. Психология семейных кризисов / Н. И. Олифирович, Т. А. Зинкевич-Куземкина, Т. Ф. Велента. – СПб.: Речь, 2006. – 360 с.
5. Otanazarova M.U. Shaxsning shakllanishida oila, pedogog va psixolog hamkorliginig psixologik xususiyatlari. Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar jurnali, 2024, № 1.
6. Хоментаскас, Г. Т. Семья глазами ребенка / Г. Т. Хоментаскас. – М.: Педагогика, 1989. – 160 с.
7. Abdivalieva, A. N. (2023). PSYCHOLOGICAL CAUSES OF EMOTIONAL PROBLEMS IN SCHOOLCHILDREN. International Journal of Advance Scientific Research, 3(09), 85-89.

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARDA BILINGVIZM HODISASINING SHAKLLANISH OMILLARI

*Pulatova Gulnoza Murodilovna,
Fargʻona davlat universiteti Psixologiya kafedrasida oʻqituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.075>*

*Maxamadjonov Jahongir Zokirjon oʻgli,
Fargʻona davlat universiteti Psixologiya yoʻnalishi 3-bosqich talabasi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada ilm-fan va texnika taraqqiyoti, savdo-sotiq, madaniy va maishiy aloqalar, hattoki, urush va bosqinlar ham tilga oʻz taʼsirini oʻtkazishi, tillarning bir-biriga oʻzaro taʼsiri tillarning chatishuvi va bilingvizm hodisalariga sabab boʻlishi hamda bilingvizm milliy toʻsiqlarni bartaraf etishga imkon berishi, koʻp tilli jamiyatning barcha aʼzolari oʻrtasida bir vaqtning oʻzida nutq aloqalarini taʼminlashi, bilingvizm tushunchasining olimlar tomonidan oʻrganilishi haqidagi maʼlumotlar, ikki tilli jamiyatda bolalar ikki tilliligining turli yoʻllar bilan rivojlanishi, shuningdek kichik maktab yoshidagi bolalarda ikkinchi tilni oʻzlashtirishning ijtimoiy-madaniy vapsixologik xususiyatlari keltirilgan.

Kalit soʻzlar: til, bilingvizm, intensiv, ehtiyoj, hayot konteksti, emigratsiya, monokulturizm, bikulturalizm, kognitiv funktsiya.

ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЯВЛЕНИЯ БИЛИНГВИЗМА У ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

*Pulatova Gulnoza Murodilovna,
Преподаватель кафедры Психология Ферганского государственного университета*

*Махамаджанов Джахангир Закиржонович,
Студент 3-го курса факультета психологии Ферганского государственного университета*

Аннотация. В этой статье объясняется, как прогресс науки и техники, торговли, культурных и бытовых связей и даже войны и вторжения могут влиять на язык, как взаимодействие языков друг с другом вызывает явления языкового скрещивания и билингвизма, а также как билингвизм позволяет преодолевать национальные барьеры, обеспечивая одновременное взаимодействие между всеми членами многоязычного общества. обеспечение речевого общения, сведения об изучении учеными понятия билингвизма, развитие двуязычия детей в двуязычном обществе по-разному, также представлены социально-культурные и психологические особенности овладения вторым языком у детей младшего школьного возраста.

Ключевые слова: язык, билингвизм, интенсивность, потребность, жизненный контекст, эмиграция, монокультуризм, бикультурализм, познавательная функция.

FACTORS OF THE FORMATION OF THE PHENOMENON OF BILINGUISM IN CHILDREN OF SMALL SCHOOL AGE

*Pulatova Gulnoza Murodilovna,
Teacher of the Department of Psychology, Ferghana State University*

*Makhamadjonov Jahongir Zakirjan oʻgli,
Fergana State University Psychology Course 3-Stage Student*

Annotation. In this article, the development of Science and technology, trade, cultural and domestic relations, even war and invasions, the influence of languages on each other; the interplay of languages causes the phenomena of language transmission and bilingualism, bilingualism allows to overcome national barriers, provide simultaneous speech communication between all members of a multilingual society, information about the study of the concept of bilingualism by scientists, the development, also listed are socio-cultural and psychological characteristics of second language acquisition in children of

small school age.

Keywords: language, bilingualism, intensive, need, context of life, emigration, monoculturism, biculturalism, cognitive function.

Til hamisha rivojlanishdagi hodisa sifatida boshqa tillarga o'zaro ta'sir qiladi yoki tashqi ta'sirga uchraydi. Ilm-fan va texnika taraqqiyoti, savdo-sotiq, madaniy va maishiy aloqalar, hattoki, urush va bosqinlar ham tilga o'z ta'sirini o'tkazadi. Tillar tarixiga nazar tashalydigan bo'lsak, tashqi ta'sir natijalarini ko'ra olamiz. Masalan, hozirgi o'zbek adabiy tilidagi aksariyat so'zlar arabcha va ruscha internatsionaldir. Chor Rossiyasining O'rta Osiyoni zabt etishi hamda ruslashtirish oqibatida o'zbek tili leksikasida, umuman butun til tizimida kuchli ta'sir sodir bo'ldi.

Tillarning bir-biriga o'zaro ta'siri tillarning chatishuvi va bilingvizm hodisalariga sabab bo'ladi. (Agar so'z o'zlashtirilish tilning ichki (grammatik) strukturasiga ta'sir ko'rsatmasa, bu tillarning hamkorligi (языковые контакты) deyiladi, agarda bir til boshqa tilga tazyiq o'tkazib, uning ichki strukturasiga o'rtnasha, bu tillarning chatishuvi deyiladi. Bilingvizm – ikki tillilik demakdir. Turkiy xalqlar uchun ikki tillilik ularning butun tarixiy taraqqiyoti davomida va barcha hududlarda tarqalishi doimiydir. Ancha intensiv ifodalangan ikki tillilikning qadimiy davrdagi ko'rinishlari turkiy mo'g'ul, turkiy-fin-uyur va turkiy – fors, turkiy-arab bo'lib, ularning o'zaro ta'sirini ko'rsatuvchi xususiyatlar hozirgi davrgacha saqlanib qolgan. Bu ta'sir bir tomondan, Sibir va Volga bo'yi turkiy tillarida, boshqa tomondan O'rta Osiyo va Kavkaz turkiy tillarida hozirgacha ko'rinadi. Sovet ittifoqi davrida turkiy-rus bilingvizmi bu davr tilining asosini tashkil etdi. Bilingvizm shevalararo ham bo'lishi mumkin: masalan, Buxoro shevasida tojik-o'zbek ikki tilligi mavjud. Tillarning o'zaro ta'siri tufayli tilning fonetik, leksik va grammatik shakli o'zgaradi.[7.14 b]

1979-yildan boshlab to bugungi kungacha maktabgacha yoshdagi bolalarga ona tili va o'zga tilni (rus, o'zbek) o'qitish muammosi O'zbekiston olimlari, metodistlari, psixologlarining tadqiqot obyekti hisoblanadi (F.R.Qodirova, R.M.Qodirova, G.X.Jumasheva, D.R.Babayeva, D.Abdurahimova, L.R.Mirjalilova, N.Sh.Nurmuhammedova va boshq.). Barcha tadqiqotchilar bola nutqini va uning rivojlanishmi alohida ajratilgan holda emas, balki katta yoshli kishining bolaga pedagogik 11 ta'siri bilan o'zaro bog'liqlikda ko'rib chiqadilar. Ushbu yondashuv o'rinlidir, zero, fandagi zamonaviy tadqiqotlar nutqni o'zlashtirish va ijtimoiy o'zaro hamkorlik - o'zaro bog'liq jarayonlardir, nutqni rivojlantirish esa - ijodiy jarayon, biroq u stixiyali jarayon emas, degan fikrga asoslanadi.[1.11b].

Zamonaviy ko'p madaniyatli jamiyatda bilingvizmni o'rganish muammosi so'nggi paytlarda ayniqsa dolzarbdur. Nutq faoliyati har bir millatning o'zini ifoda etish va o'zini o'zi tasdiqlash vositasi bo'lib, xalqning milliy ruhini, milliy o'ziga xosligini ifodalash vositasidir. Bilingvizm milliy to'siqlarni bartaraf etishga imkon beradi, ko'p tili jamiyatning barcha a'zolari o'rtasida bir vaqtning o'zida nutq aloqalarini ta'minlaydi.

Ko'pincha «bilingvizm» so'zining ma'nosi «ikki tili» iborasining ma'nosiga tenglashtiriladi, ya'ni bu ikki so'zlar ko'pincha sinonim ma'noga ega tushunchalar sifatida ishlatiladi.

Ushbu atamalarining ma'nosini sharhlashga kelsak, biz ular haqidagi ta'riflarini turli manbalarda topishimiz mumkin. Masalan, ta'riflardan birida, bilingvizm ikki tilni yaxshi bilishdir va bu ikkala til ham haqiqatan ham tez-tez aloqa qilish uchun ishlatiladi [6.486].

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning barcha o'qish faoliyati qaxtiy ravishda maqsadga muvofiq lashtirilgandir. Birinchidan, o'quvchilar o'qish, yozish, va hisoblash malakasini egallashlarini, arifmetika, ona-tili, tarix, geografiya va tabiyatshunoslikdan geometriyaning elementar asoslaridan ancha katta xajmda bilimni ortirishlari kerak. Ikkinchidan, bolaning bilim darajasi va bilish qiziqishlari kengayadi hamda rivojlanadi. Uchinchidan bilim jarayonlarininng taraqqiyoti, aqliy rivojlanish yuzaga keladi. Faol mustaqil ijodiy faoliyat uchun qobiliyat tarkib topadi va nixoyat o'qishga bo'lgan yo'nalish o'qishga nisbatan maxsuliyatli munosabat o'qishni yuksak omillarini topishi kerak. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning bilim jarayonlarini va ularning faoliyatida taraqqiy etishini harakterlab beramiz.

Kichik maktab davrida o'qish faoliyati bilan shug'ullanish, jumladan, moddiy narsalarning har xil xossalari bilan tanishish sezgilarning o'sishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda asosan farq qila olish, ko'rish va eshitish sezgilari.Котирло В.К. Развитие волевого поведения у дошкольников. Киев,1971,С.179-182.[2.284b].Maktabda esa bola gaplashayotgan til o'qitiladigan va o'rganiladigan fan bolib qoladi. Maktabda o'qiyotgan: bola o'z ona tilining grammatikasi

bilan shug'ullanishi natijasida, o'z nutqini grammatika qoidalariga muvofiq ongli ravishda tuzishni o'rganadi. Grammatikani o'rganish jarayonida bola nutqining fonetika jihati aniqlanadi, nutqning morfologik jihati to'g'ri bo'lib boradi, sintaksis tuzilishi esa ancha takomillashadi.[1.289b] Bugungi kun jamiyatimizda oilalar farzandlarini o'zbek tili bilan bir qatorda rus-ingliz tillarini bilishni hojlamodalar. Shu sababli kichik maktab yoshidagi bolalarni ikkinchi tilni o'rganishdagi omillarni o'rganishni taqozo etmoqda.

Agar bola guruh va o'qituvchini yoqtirsa, ko'pincha «ingliz tilida» o'ynashni yaxshi ko'radi. Ammo bir yil o'tgach, ota-onalar tilni bilishda hech qanday o'zgarishlar yuz bermaganligini aniqladilar. Ha, bola qo'shiq va she'rning ba'zi so'zlarini o'rgandi, u hatto bir nechta yodlangan iboralarni aytishi mumkin. Lekin u yangi iboralar qurishni, iboralarni tushunishni o'rganmadi. O'rtada qarindoshlar bir-biri bilan yoki uyda do'stlar bilan chet tilida muloqot qilishdi. Bolalar, ma'lum kunlarda, odatda, «bir kishi - bir til» tamoyiliga muvofiq yashadilar. Ular deyarli faqat gubernator bilan muloqot qilishdi va faqat u bilan chet tilida gaplashish orqali gaplasha olishmadi. Afsuski, Lev Tolstoy bolaligida ta'sirchan tasvirlagan unutilmas Karl Ivanovichning kunlari o'tdi ...

Haqiqiy hayotiy motiv mavjud bo'lganda, sifat jihatidan boshqacha vaziyat yuzaga keladi. Chet til muhitiga kirgach, bola o'zining boshqa tanlovi yo'qligini tushunadi: yoki u tilni o'rganadi va tengdoshlari doirasiga kiradi yoki u majburlanadi. Ushbu hayot kontekstida bola tezda bir xil maqsadga erishish uchun (masalan, soat necha ekanligini yoki nonvoyxonaga qanday borishni bilish uchun xushmuomalalik bilan so'rang) turli tillarda turli usullarga murojaat qilish kerakligini tezda tushunadi.

Bola chet tilini tez o'zlashtirib oladi, bu nafaqat bola ongining plastikliki tufayli (nega bunday holatda ona tilida xatosiz yozish qobiliyatini o'zlashtirish juda qiyinmi?). Eng muhimi, tilni o'rganish zarurati hayotiy ahamiyatga ega bo'lib, o'zini chet tillar muhitida topadigan kattalar duch keladigan boshqa «ehtiyotlar» bilan raqobatlashmaydi. Voyaga etganlar uchun pul topish, kundalik qiyinchiliklar, ijtimoiy me'yorlar va qadriyatlarni o'zgartirish dolzarbroqdir.

Yuqorida aytilganlarni hisobga olgan holda, qiziqish, birinchi navbatda, bolalarning ikki tilliligini shakllantirishdir, chunki ikkinchi til birinchi til bilan bog'langan shaxsning yoshi tilni o'zlashtirish tabiati uchun tubdan muhimdir. Yu. Protasova ta'kidlaganidek, uch yilgacha ular qo'sh tilni o'zlashtirish haqida gapiradi, uch yildan keyin - asosiy va ikkinchi darajali tilni o'zlashtirish haqida, 16 yoshdan keyin - faqat ikkinchi tilni o'zlashtirish haqida. Ikkinchi tilni o'rganish natijasi bolalarning sinfda ma'lum bir tilni qanday «miqdori» ga «qabul qilishiga» va tengdoshlari bilan qaysi tilda muloqot qilishiga qarab o'zgaradi. Bolalarning tabiiy ikki tilliligini hisobga olsak, ikkinchi tildan foydalanish bir tilli (mono-etnik) ham, ikki tilli (ikki etnik) oilada ham kuzatilishi mumkinligini tushunish kerak. Bolaning ikki tilliligi tabiiy ravishda ikki millatli oilada rivojlanadi, lekin ba'zi qiyinchiliklarga qaramay, monoetnik oilada ota-onalar bolani tug'ilgandan boshlab ikki tilda tarbiyalaydilar (biri bilan ona tilida gaplashadi, ikkinchisi esa chet tilida), uni ikki tilda ham tarbiyalashi mumkin. Bunday oilalarda bolalarning ikki tilliligining rivojlanish tabiatidagi farqlar shubhasiz kuzatiladi, shuning uchun biz ularni etnolingvistik mezoniga ko'ra har xil turlar deb hisoblaymiz: ikki etnik yoki bir etnik ikki tillilik.[4.194]

Ikki tilli jamiyatda bolalarning ikki tilliligi turli yo'llar bilan rivojlanadi. Agar oiladagi ikki til jamiyatdagi ikki tilga to'g'ri kelsa, ikki tillilikni shakllantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratiladi, ayniqsa ikkala til ham jamiyatda bir xil yoki deyarli bir xil maqomga ega bo'lsa. Biroq, bunday holatlar kam uchraydi, chunki tillar odatda har xil obro'ga ega.

Hali mavjud bo'lmagan bolalarda bir vaqtning o'zida kontaktsiz va kontaktli ikki tillilik sharoitida bir xil til birikmalarini taqqoslash tillar o'rtasidagi o'zaro ta'sirning turli shakllarini tahlil qilishni kengaytirishi va chuqurlashtirishi, ularning o'ziga xosligini tushuntirishi mumkin.

To'liq ikki tilli tilning tuzilishini ongli ravishda tahlil qilish qobiliyati yuqori bo'lib, bu chet tillarini o'rganishda yordam beradi; ularda tarjimonlik ko'nikmalari, ikki savodxonlik rivojlanadi. Erta ontogeneza ikki tillilar kognitiv funktsiyalarning rivojlanishida kechikishni boshdan kechirishadi, lekin maktab yoshida ikki tillilar kognitiv rivojlanish bo'yicha hatto tengdoshlarini ortda qoldirishi mumkin, bu esa ularning yuqori ilmiy yutuqlariga olib keladi. Emigratsiya sharoitida bolada ota-onaning ona tilini saqlab qolishning ijtimoiy-madaniy omillari yaxshi o'rganilmagan. Bolalarning bir nechta tillarni bilishini shakllantirish turli madaniyatlarga nisbatan bag'rikenglikni rivojlantirishga imkon beradi. Agar bolalar boshqa millat vakillari avlodlari bo'lsa, unda ota-onalari kelgan mamlakatning tilini saqlab qolish bolaga ushbu mamlakat madaniyatiga qiziqishni rivojlantirishga, ikki madaniyatli shaxsni shakllantirishga

imkon beradi. Biroq, ko'pincha bunday bolalar rivojlanishining ijtimoiy-madaniy holatining o'ziga xos xususiyatlari ularda to'liq ikki tillilikning shakllanishiga to'sqinlik qiladi.

Ikki tilli rivojlanish sharoitida bola erta nafaqat o'zi gapiradigan tillar, balki madaniyatlar o'rtasida ham ongli tanlov qilishni boshlaydi. Shuning uchun bolalarning ikki tilliligini shakllantirish va o'rganish jarayonida uning barcha tomonlarini uyg'unligini hisobga olish juda muhim, chunki ikki tilning, ba'zan esa ikki madaniyat va ikki etnik guruhning o'zaro juda yaqin aloqasi mavjud.

Ikki millatli oilada bola so'zlashuvchilardan nafaqat ikki tilni, balki ikki madaniyatni ham o'rganadi. Bolani o'rab turgan jamiyatda namoyon bo'lmagan tilda nutq faolligi bolaning yoshi bilan tobora kamayib boradi. Masalan, rus-ingliz ikki tilli bolalarda ingliz tilidagi nutq faoliyati «ota / ona - o'g'il / qiz» aloqasi holatida faqat bitta doimiy rol - o'g'il / qiz bilan cheklangan, lekin asta-sekin u ham torayib boradi. Buning sababi shundaki, bir tilli jamiyatda shaxsning roli repertuari asosan ma'lum bir madaniyat uchun asosiy bo'lgan bir tilda kommunikativ harakatlarni amalga oshirishni o'z ichiga oladi. Kichkina bola ko'p hollarda (bolalar bog'chasida, hovlida, do'konlarda, klinikada, boshqa oilalarda va hokazo) o'z tillaridan biri gapirmasligini erta «kashfiyot» qiladi, bu esa uni zaruratga shubha qiladi. Bu tilda muloqot qilish uchun. Hatto uyda ham uning doimiy roli («o'g'il/qizi») faqat ikkita segmentdan birida - ota bilan muloqotda emas, balki onam bilan (yoki aksincha) amalga oshiriladi, agar ikki tilli ta'lim «bir ota-onam» tamoyiliga asoslangan bo'lsa. - bir til».[5.14-19]

Ikki tilli bolalar bir tilli va ikki tilli ijtimoiy rollarga ega. Birinchisiga uydin tashqaridagi barcha rollar va uydagi rollarning bir qismi kiradi, agar muloqot tillarini «uy» va «tashqi» ga ajratishning mahalliy printsiplari qo'llanilmasa. Ikki tilli ijtimoiy rol repertuari odatda o'g'il / qiz roli segmenti bilan chegaralanadi. Faqat bu rol bolaning ota-onalardan biri bilan o'zaro munosabatlari tarixiga ega.

Shunga qaramay, ijtimoiy va rol munosabatlarining taqsimlanishi nuqtai nazaridan, monoetnik tabiiy bir vaqtning o'zida ikki tillilik sun'iydan ustunlikka ega.

Rus-ingliz ikki tilli bolalarda monokulturizmning chuqurlashishi barcha fanlar rus tilida o'qitiladigan maktabda o'qishni boshlaganlarida tobora aniqroq kuzatiladi. Agar bunday oila bola ingliz tilida ta'lim oladigan ingliz tilida so'zlashadigan mamlakatga ko'chib o'tsa, vaziyat o'zgaradi. Agar ota-onalar uyda rus tilida so'zlashuvchi muloqotni davom ettirish va rus tilida so'zlashuvchi jamiyat va rus tilida so'zlashuvchilar bilan aloqalarni saqlab qolish uchun barcha sa'y-harakatlarni amalga oshirsalar, bola ikki madaniyatning tashuvchisi bo'lishga qodir, ya'ni. ikki madaniyatli.

Ikki tilli bolaning rus-ingliz bikulturalizmini hatto rusiyabon jamiyat sharoitida ham o'rganishi uchun ikki tilda, rus va ingliz tillarida so'zlashuvchi madaniyatlar sharoitida muloqotni muvozanatlash kerak. Shu sababli, monoetnik oilada erta bolalik ikki tillilikni shakllantirishdagi asosiy qiyinchiliklardan biri bu bikulturalizmni assimilyatsiya qilish muammosidir.

Aynan shuning uchun ham ikki tillilik qadim zamonlardan beri insoniyat evolyutsiyasiga hamroh bo'lib kelgan, chunki xalqning rivojlanishi uchun boshqa milliy jamoalar bilan aloqa qilish shunchaki zarurdir (ma'lumki, tashqi dunyodan ajratilgan qabilalar va millatlar yaratmaydi. boy madaniyatlar va asta-sekin, agar ular qo'shilmasa yoki qo'shni qabilalar bilan aloqa qilmasa, yo'qoladi).

Ikki tillilik hodisasi ko'plab tadqiqotchilarning diqqat-e'tiborida. Bu hodisa bir ma'noli emas, ko'p jihatdan hali o'rganilmagan, lekin ayni paytda u tez o'zgaruvchan turmush sharoitlariga mos ravishda faol rivojlanmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Babayeva D.R. Nutq ostirish nazariyasi va metodikasi. T-Barkamol fayoz mediya nashriyoti.-2018 .11-b

2. G'oziyev E.G'. Ontogenez psixologiyasi. —T.: Noshir.2011.287.b

3. Zavyalova, M. V. Ikki tillilikdagi nutq mexanizmlarini o'rganish (Litva-rus ikki tillilari bilan assotsiativ eksperiment asosida) /M. V. Zavyalova // Vopr. tilshunoslik. - 2001. - 5-son.

4. Zalevskaya A.A., Medvedeva I.L. Ta'lim ikki tilliligining psixolingvistik muammolari: Darslik. Tver: Tver. davlat un-t, 2002. 194 b.

5. Zabelina N.A. Ikki tillilik haqida. Til va madaniyatlararo muloqot nazariyasi. 2007. No 2. S. 14-19.

6. Zherebilo T.V Lingvistik atamalar lug'ati. / T.V.Zherebilo. - Ed. 5, to'l. va qo'shim. - Nazran: Pilgrim, 2010. - 486 b.

7. Mengliyev B. Tojiyeva.G.Tilshunoslikka kirish.-2006 Qarshi. 14 bet

XULQI OG'ISHGANLIK VA UNI PROFILAKTIKA QILISHNING PSIXOLOGIK YO'LLARI

Rahmonova Dildora,

Toshkent davlat pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.076>

Annotatsiya. Maqolada xulqi og'ishganlikning sabablari va uni profilaktika qilishning psixologik yo'llari haqida so'z boradi. Shuningdek, maqola mazmunida xulqi og'ishganlik, deviant xulq, voyaga yetmagan yoshlar, anomiyaga moslashish, xulqi og'ishganlikni oldini olishning zamonaviy chora-tadbirlari, psixoprofilaktik, pedagogik ishlar majmui kabilar ham keng yoritilgan.

Kalit so'zlar: Xulq, xulqi og'ishganlik, shaxs, psixologiya, voyaga yetmagan yoshlar, deviant xulq, addektiv xulq, bezorilik, o'g'irlik, giyohvandlik, tajovuzkorlik, ijtimoiy faollik.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ СПОСОБЫ ОТКЛОНЕНИЯ ПОВЕДЕНИЯ И ЕГО ПРОФИЛАКТИКА

Рахмонова Дилдора,

независимый исследователь Ташкентского государственного педагогического университета.

Абстракт. В статье говорится о причинах девиантного поведения и психологических путях его предотвращения. Также в содержании статьи широко освещены отклонения в поведении, девиантное поведение, несовершеннолетние, адаптация к аномии, современные меры профилактики отклонений в поведении, психопрофилактические, педагогические работы.

Ключевые слова: Поведение, девиантное поведение, личность, психология, несовершеннолетние, девиантное поведение, аддиктивное поведение, хулиганство, воровство, наркомания, агрессия, социальная активность.

PSYCHOLOGICAL WAYS OF BEHAVIOR DEVIATION AND ITS PREVENTION

Rahmonova Dildora,

an independent researcher of Tashkent State Pedagogical University

Abstract. The article talks about the causes of deviant behavior and psychological ways to prevent it. Also, in the content of the article, behavior deviations, deviant behavior, minors, adapting to anomie, modern measures to prevent behavior deviations, psychoprophylactic, pedagogical works are also widely covered.

Key words: Behavior, deviant behavior, personality, psychology, minors, deviant behavior, addictive behavior, hooliganism, theft, drug addiction, aggression, social activity.

Ma'lumki, inson va uning xulq -atvori, jamiyatdagi o'rni har doim qator fanlar uchun qiziq hodisa sanalib kelgan. Qolaversa, har bir davlat va jamiyatning istiqboli, buguni hamda kelajagi o'sib kelayotgan yosh avlodlarning intellektual darajasi bilan belgilanishi tabiiydir. Biroq, bugungi kunda, inson xulq -atvoriga salbiy ta'sir etuvchi, uni jamiyat normalaridan uzoqlashtiruvchi shunday omillar mavjudki, ularni erta bartaraf qilmasdan turib, barkamol yosh avlod haqida gapirish ehtimoldan holi sanaladi. Xulqi og'ishganlik keng ma'noda, fanlararo tadqiqotlarning predmeti sanalib, har bir fanda mazkur muammoni o'rganishda o'ziga xos ilmiy yondashuvlar mavjud. Zamonaviy psixologiyada, xulqi og'ishganlik tushunchasi "deviant xulq" fenomeni bilan tavsiflanib, u o'z mazmunida "o'z joniga qasd qilish", "giyohvandlik", "boshqalarga nisbatan tajovuzkorlik", "tobe xulq", "jinoyatchilik" kabi og'ishgan xulq kabilarni ham qamrab oladi deb ta'riflaydi A.T. Akajanova [1,8].

Hozirda fanda xulqi og'ishganlikning paydo bo'lish sabablarini tushuntiruvchi bir qancha ilmiy yondashuvlar, ilmiy konsepsiyalar va tamoyillar mavjud. Ana shu ilmiy yondashuvlar va konsepsiyalarni tizimli o'rganish shuningdek, mahalliy psixologiyada mazkur masalada amalga oshirilgan ilmiy ishlar va manbalarni yangicha mazmunga olib chiqish kabilar o'ta muhim vazifalardan biri sanaladi. Shu bois ham, mazkur masalaga oid har qanday ilmiy chora-tadbirlar, o'ta dolzarb ahamiyatga ega ishlar turkumidan

biri hisoblanadi.

Tadqiqotchi N. Smelzer xulqi og'ishganlik masalasida shunday deydi: "xulqi og'ishganlik – bu jamiyatda o'rnatilgan me'yorlar va qoidalarga mos kelmaydigan harakatlar deb tushunish lozim" [2,34]. Boshqa bir tadqiqotchi Robert Mertonning so'zlariga ko'ra esa, "deviant xulq-atvor" kelib chiqishining asosiy sabablaridan biri bu, jamiyat tomonidan ilgari surilgan maqsadlar va ularga erishish vositalari o'rtasidagi nomuvofiqlikdir, boshqacha qilib aytganda, odamlar "anomiya" holatiga turli yo'llar bilan moslashadilar: konformizm bilan yoki xulq-atvordagi turli xil og'ishlar bilan. A.V.Xomich o'z izlanishlarida xulqi og'ishganlikni "qamoq yoki boshqa jazoga olib keladigan me'yordan chetga chiqish" harakati deb ta'riflaydi[3,28]. Xulqi og'ishganlikka yaqqol misol bu – giyohvandlik vositalaridan foydalanishdir. Ya'ni yoshlarning giyohvand moddalarga va psixotrop dorilarga psixologik qaramligi yoki unga tibbiy giyohvandlik, jismoniy qaramlik va hokazo Deviant xulqli yoshlar va tarbiyasi qiyin bolalar muammosiga to'xtalib o'tadigan bo'lsak, mazkur tushunchalar 1920-1930-yillarda mutaxassislar e'tiboriga tusha boshladi. Dastlab, u fan sohasida emas, balki kundalik hayotiy vaziyatlarda ishlatilgan. Biroq, ushbu muammo bir oz vaqt unutilib, 1950-1960-yillarning boshlarida yana soha mutaxassislari e'tiborini torta boshlagan. Bu borada birinchi bo'lib rus psixologi P.P.Blonskiy tadqiqot olib borgan. Muallif o'z tadqiqotida deviant xulqli voyaga yetmagan bolalarni alohida tadqiqot obyekti sifatida o'rganib chiqqan. Xuddi shunday izlanishlarni mamlakatimiz psixolog olimlari ijodida ham uchratish mumkin[4,54]. Voyaga yetmagan yoshlar orasida xulqi og'ishganlik masalalari hamda, deviant xulqli o'smirlar muammosi O'zbekistonpsixolog va pedagoglari ishlarida ham o'ziga xos tadqiq etilgan. Misol uchun, B.Umarov, G.Abduqahhorova, G.To'laganova, N.Kamilova, N.Dolimova, U.Qodirov, G.Abduqahharova, I.Rahimova, L.Nigmatullina, B.Shukurov, F.Rajabova kabi psixolog olimlar, xulqi og'ishganlikning turlarini turli yoshdagi obyektlarda o'rganishga muvaffaq bo'lishgan. Mazkur mualliflar guruhining xulosalariga ko'ra, voyaga yetmagan yoshlar orasida, xulqi og'ishganlik paydo bo'lishini oldini olish asosiy usullari sifatida sport bilan shug'ullanish, bo'sh vaqtdan unumli foydalanish, ularda axborotlar bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirish, o'z ustida mustaqil ishlash ko'nimasi kuchaytirishg, maktabga va o'qishga bo'lgan motivatsiyasi oshirish, o'quv mashg'ulotlariga bo'lgan kognitiv faollikka undash, deviant xulqli o'smirlarni jamoaviy faoliyatga faol aralashtirish orqali, uni bartaraf etish mumkinligini ta'kidlab o'tadilar.

Voyaga yetmaganlar orasida namoyon bo'luvchi deviant xatti-harakatlarining asosiy sabablaridan biri bu, oiladagi muhitdir. Bizningcha, oila inson erta ijtimoiylashishning eng muhim institutlaridan biri hisoblanadi. Bolalar juda muhim bo'lgan asosiy qadriyatlarni, me'yorlarni, xatti-harakatlarning hamda stereotiplarini oiladan o'rganadi. Va bu orqali ularning emotsional sohasi rivojlana boradi. Agar ushbu masalada qator tadqiqotchilarning tushunchalariga murojaat qiladigan bo'lsak, xulqi og'ishganlik asosan o'smir yoshdagi bolalarga xos odatiy xatti-harakatlardir. Chunki, yoshlar bu harakatlari orqali o'zlarini ota-onalari, o'qituvchilari va tengqurlariga ma'qul ko'radilar. Ya'ni o'zini ko'z-ko'z qilish, o'zlaricha ish tutish, kattalarni tinglamaslik, yomon insonlarga taqlid qilish, chekish, o'g'irlik qilish va hokazo. Bunday xulqi og'ishgan xatti-harakatlarga e'tibor bermaslik, o'z navbatida o'smirlarni noto'g'ri yo'lga olib boradi, ularni jinoyat sodir etishga undaydi shuningdek, ularning ma'naviyatini buzadi va oxir-oqibat ular jamiyatda yoqimsiz, va nafratli insonlarga aylanadi. Voyaga yetmagan yoshlarda ko'p narsalarga qiziqish ortadi yoki biror bir narsaga tez moslashadi, ularning xarakteri boshqa yoshdagi shaxslarga nisbatan boshqacha bo'ladi, ular o'zlarining hayot yo'llari haqida o'ylashga harakat qiladilar, o'rganishning mazmuni va maqsadini tushunadilar, jamoada o'z o'rnini bilishni xohlaydilar.

S.A.Belichevaning yozishicha, voyaga yetmagan yoshlarning deviant xatti-harakatlarga berilib ketishining asosiy sababi: bilim darajasining pastligi, madaniyatning yetarli emasligi, eng muhimi, qiziqishning cheklanganligi, ijtimoiy foydali mehnatga intilmasligidir [5,41].

Deviant xulq-atvor ko'pincha o'smir yoshlar orasida tez-tez uchraydi. Chunki, o'smirlik eng og'ir davr bo'lib, har xil noodatiy sodir bo'ladi va bu davr do'stlik me'yorlarini o'rganish uchun ham, muvaffaqiyatli davr hisoblanadi. O'smirlik yoshiga xos xususiyatlar – bu mustaqillikka intilish boshqalarga bo'ysunmaslik. Shuning uchun, ular o'z kuchini va shaxsining ma'nosini tushunishga intiladilar. Bunday holatni ya'ni, tushunish imkoniyatlarini maktab ta'limi va mehnat jarayonidagi ishtirokidan ko'rish mumkin. Buning sababi shundaki, deviant xulq-atvorga ega bo'lgan bolalar o'zlarining tipik xususiyatlari tufayli, hayotda qiyinchiliklarga duch kelishadi va ularning aqliy imkoniyati, to'siq bo'layotgan muammoni bartaraf etish yo'lini topa olmaydi. Bundan tashqari, deviant xulq-atvorga ega

bo'lgan bolalar, o'zini hech kimga kerak emasdek his qilishga o'rganib qoladi, biroq aybni kattalarning zimmasiga yuklaydi, atrofdagilar bilan tez-tez nizolashib turadilar. Shu bilan birga, ularda bo'sh vaqtdan maqsadsiz foydalanish, maktab tartibini saqlamaslik, qonun-qoidalarni buzish, jinoyatga qo'l o'rish kabi harakatlar ham ba'zida uchrab turadi.

Deviant xulq - bu ijtimoiy me'yordan chetga chiqish. U jamiyatda qabul qilingan me'yorga zid bo'lgan xatti - harakatlar tizimi sifatida ta'riflanadi. Deviant xatti-harakatlar ikkita keng toifaga bo'linadi. Avvalo, bu psixologik salomatlik me'yoridan og'ishdir. Ikkinchidan, bu ba'zi ijtimoiy-madaniy me'yorlarni, ayniqsa, huquqiy normalarni buzuvchi jamiyatga zid faoliyatdir. Shuningdek, deviant xulqli yoshlar bu – "muntazam ravishda ma'muriy jazo qo'llanilishiga olib keladigan huquqbuzarliklarni sodir etishi orqali, misol uchun, ataylab maktabdan, uydan qochishi yoki maxsus ta'lim muassasalarini muntazam tark etishi, shuningdek, huquqbuzarlik sodir etishi mumkin bo'lmagan jinoyatlar belgilariga ega bo'lishidir". V.A.Nikitina deviant xulq-atvorni guruh me'yoridan chetga chiqish, deb hisoblaydi, bu esa mazkur huquqbuzarliklar uchun alohida profilaktik ishlar hamda qonuniy jazo qo'llash kabilarga olib keladi. Hozirgi kunda, ko'plab tadqiqotchilar deviant xulq-atvor va uni oldini olish muammosiga katta qiziqish e'tibor bermoqda. Xulqi og'ishganlikni ilmiy tadqiq qilish psixologiya, kriminologiya, psixopatologiya, sotsiologiya, pedagogika kabi fanlarda o'ziga xos tarzda amalga oshirilib, bundan asosiy maqsad shuki, yoshlar orasida xulqi og'ishganlikni erta profilaktika qilishdir[6,52].

Xulqi og'ishganlikni profilaktika qilish – bu ijtimoiy muhitning salbiy omillarining shaxsga ta'sirini erta bartaraf etish va yoshlarda normal hayot tarzini qaror toptirishga qaratilgan psixologik, ijtimoiy-psixologik, pedagogik va tibbiy chora-tadbirlar majmuidir. Deviant xulq-atvorning oldini olish choralari umumiy va maxsus turlarga bo'linadi. Umumiy profilaktik choralar – bu shaxsning ijtimoiylashuv jarayonini baqaror kechishi uchun psixologik-pedagogik, ijtimoiy-psixologik shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan, bir qator ogohlantirish tadbirlari majmuidir. Maxsus profilaktika choralar – bu aniq vazifalarni hal qilishga qaratilgan chora-tadbirlar tizimi bo'lib, unda giyohvandlik, huquqbuzarlik, bezorilikka moyil bolalar va ular xulqini profilaktikasini amalga oshirishga doir psixologik targ'ibot-tashviqot ishlari turkumidandir.

Tadqiqotchi V.D.Komarning aytishicha, voyaga yetmagan yoshlar orasida xulqi og'ishganlikni oldini olish jarayoni, turli ijtimoiy institutlar majmuasi orqali amalga oshiriladi. Profilaktik tadbirlar bilan qator ijtimoiy muassasalar, masalan, oila, maktabdan tashqari dam olish maskanlari (sport seksiyalari, to'garaklar va boshqalar) shug'ullanishlari mumkin[2,39 b.]. Bunday profilaktik ishlardan asosiy maqsad shuki, voyaga yetmagan yoshlarni jamiyat hayotiga jalb etish, ularning o'z ehtiyojlarini qondirish uchun, yangi sharoitlar yaratish shuningdek, qiyin hayotiy vaziyatlarda ularga professional yordam ko'rsatishdir.

Xulosa qilib aytganda, xulqi og'ishganlikni erta bartaraf etish ishlari o'ziga xos murakkab vazifa sanalib, ushbu muammo masalaga boshqacha, yangicha ilmiy yondashuvni talab etadi. Agarda ta'lim tarbiyada bo'shliq yuzaga kelsa, u holda yoshlar o'z vaqtlaridan unumli foydalanish, yuksak maqsadlar sari intilish, kognitiv faol bo'lish, jamiyat hayotiga ijtimoiy faol bo'lish kabi sifatlardan yiroqlashadilar. Qolayevrsa, yoshlar guruhi o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda do'stlik, hamrohlik, mehr-oqibatlilik, hurmat va halollik kabi sifatlari o'z vaqtida shakllantirilsa, shundagina xulqi og'ishganlikning oldi olinishi hamda ularni ta'lim muhitiga faol ijtimoiylashtirish mumkin bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Акажанова А.Т. Девиантология. - Алматы, 2009. – Б.8.

Смелзер.Н. Социология. Пер.с англ. - М: Феникс,1994. – Б. 294 -296.

Хомич А.В. Психология девиантного поведения: Учебное пособие. – ЮжноРоссийский Гуманитарный Институт., - Ростов-на-Дону. – 2006 г. – 140 с.

Блонский П. П. Психология и педагогика. Избранные труды / П. П. Блонский. – 2-е изд., стер. — Москва : Издательство Юрайт, 2024. – 184 с

Беличева С. А. Характеристика современного состояния проблем девиантного поведения несовершеннолетних и пути их решения / С. А. Беличева. – М.: Закон и правопорядок, 2009. – 59 с.

Девиантное поведение детей и подростков. Проблемы и пути их решения. / под ред. В. А. Никитина. – М.: Центр, 2010. – 118 с.

Комарь В. Д. Предупреждение и преодоление отклонений в поведении подростков / В. Д. Комарь // Классный руководитель. – 2008. – №4. – С. 86.

O'SMIRLARDA ISHONCH HISSI VA UNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Saidova Yulduzxon Akbarjon qizi,

Farg'ona davlat universiteti Psixologiya kafedrası o'qituvchisi

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.077>

Annotatsiya: maqolada o'smir yoshdagi bolalarning psixologi holati, ishonchni qanday paydo bo'lishi, do'stlari, ota-onasiga, oilasiga, bo'lgan ishonchini aniqlash oshirish to'g'risida ma'lumotlar ko'rsatilgan. Ishonch borasida olib borilgan ishlar asosan o'smir yoshdagi bolalarning idrokini, xotirasini, diqqatini oshirishda o'zlariga bo'lgan ishonchlarini oshirishga yordam berish. Ishonchini oshirishda asosan oila a'zolari, maktab o'qituvchilari, do'stlarini o'rni qay darajada ekanligini yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: o'smir, ishonch hissiyot, mehr, oqibat, diqqat, hayol, idrok, tafakkur, fikrlar mosligi, oiladagi farovonlik.

Аннотация: В статье приведены сведения о психологическом состоянии детей-подростков, о том, как определить доверие друзей, родителей, семьи и как повысить доверие. Работа проводимая над уверенностью направлена главным образом на улучшение восприятия памяти внимания и уверенности в себе детей подростков. Подчеркнута роль членов семьи школьных учителей и друзей в повышении доверия.

Ключевые слова: Подросток, уверенность эмоции привязанность внимание воображение восприятие мышление конгруэнтность выделено.

Annotation: The article shows information about the psychological state of adolescent children, how to identify trust in friends, parents, and family. The role of family members, school teachers, and friends in increasing confidence has been highlighted

Key words Adolescent, confidence, emotion, affection, attention, Imagination, perception, thinking, compatibility of thoughts, well-being in the family.

KIRISH. Mamlakatimiz barcha sohalarda ilg'or va taraqqiy etib borayotgani hech birimizga sir emas, zero O'zbekiston mustaqillikga erishgach har jabhada salmoqli ishlarni amalga oshirib, tub islohotlarni olib borgan, hususan ta'lim tizimida ham o'zgarishlar bo'lganligi va bu o'zgarishlarning barcha barchasi yosh avlod va uning kelajagiga qaratilganligi bejiz emas. Prezidentimiz SH.M.Mirziyoyev o'zining "Yangi O'zbekiston Strategiyasi" asarida ta'kidlaganidek. "Maktab – faqatgina ta'lim beradigan maskan emas, barchamiz uchun yuksak ma'naviyat beshigiga farzandlarimizni bolalikdan boshlab kasbga o'rgatuvchi dargohga aylanishi zarur"

Izchil bilimlarhamdaamaliymalakalargaegabo'lganvayangizamonaviy muammolarni muvaffaqiyatli hal qila oladigan mutaxassislar tayyorlash bugungi kunning dolzarb muammolaridan biridir. Respublikamizning rivoji, ravnaqi yoshlarga bog'liq ekan, ularni har tomonlama yetuk insonlar qilib tarbiyalash kerak. O'qituvchi bilan o'smirning hamkorlikdagi faoliyatini to'g'ri yo'lga qo'yish bo'lajak mutaxassislar kasbiy tayyorgarligining asosiy omillaridan biridir. Mamlakatimizda yangi taxrirda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risidagi" qonuning loyihasining muhokama qilish jarayonida - o'z kasbining zukkolari, o'ta zehnlili, kuchli intellektual salohiyat egasi, o'zida mukammal dunyoqarash va boy ma'naviyatni mujassamlashtirish, ularni jahon hamjamiyatida raqobatbardoshligiga erishishni maqsad qilib qo'yadi. Shunday ekan, o'smir va o'spirin shaxsini, kelajak avlodni o'zining sog'lom va mustaqil fikriga ega bo'lgan yetuk shaxs sifatida tarbiyalash hozirgi kunda ko'ndalang qo'yilgan asosiy vazifalardan biriga aylangan. Bugungikundapsixologlarniqiynayotganmuammolardanbiribu o'quvchilar guruhlarida shaxslararo munosabatlarni, shaxs xususiyatlarini iloji boricha to'liq va mukammal o'rganib chiqishdir.

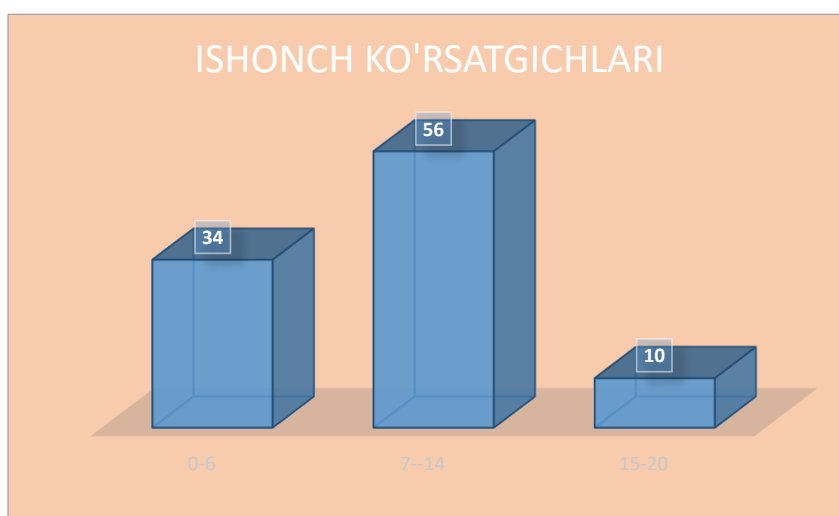
ADABIYOTLAR TAHLILI METODOLOGIYASI. "Ishonch" tushunchasi odamlar o'rtasidagi kundalik munosabatlar amaliyotini aks ettirish oddiy holdir degan fikrinyam ilgari surishgan. Sharq allomalaridan Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Rus olimlaridan B.F.Borshnev, V.N.Kulikov, T.P.Skripkina bevosita ijtimoiy-psixologik omillar o'z tadqiqotlarida ishonch tushunchasini qanday paydo bo'lganini ishonchni avvalo oilada, do'stlar davrasida, maktab davrlarida paydo bo'lishini ya'ni ishonchni paydo bo'lishini o'smir yoshdagi bolalarda asosan kamroq chunki u yoshda ko'proq

mehrga,shirin so'zga muhtojligini aytib o'tishgan (1.79 b)

Tahlillar shuni ko'rsatadiki ishonch tushinchasini paydo bo'lishi, asosan oilaga ,muhitga,fikr mulohazalarga ijtimoiy-psixologik omillar , mehnat jarayonlari, qo'rquv,ishonchsizlikni yengishda asosan mamalakatimiz olimlaridan M.Adilova,

E G'oziyev, Adizova T.M va boshqalar tomonidan ilmiy tadqiq etilgan.

NATIJALAR. Ilmiy tadqiqot ishimiz o'smirlik davridagi o'quvchilarda ishonch hissining ijtimoiy-psixologik omillarini o'rganishdan iborat bo'lib biz buning uchun tadqiqotimizda Farg'ona shahrida joylashgan 6-sonli umumiy o'rta ta'lim maktabi va Oltiariq tumani 17- umumiy o'rta ta'lim maktablarida amalga oshirildi. Maktablarning 7-sinf o'quvchilari tadqiqotda ishtirok etishlari avvaldan rejaga kiritilgan bo'lib, tajribada ishtirok etishlari taklif etildi. 6-maktabning 7-A sinfdan 25, 7-B sinfdan 30 nafar, 17- maktabdan 7-B sinfdan 32, 7-V sinlaridan 25 nafardan sinaluvchilar qatnashdi. Tadqiqotimizda shahar maktabidan 55, qishloq maktabidan 57 nafar o'quvchilar tajribada ishtirok etdilar. Har bir ishtirokchiga test matni berildi. Ularning har biriga test bilan ishlayotganda amal qilish lozim bo'lgan harakatlar tushuntirildi. Dastlab o'tkazilgan «Odamlarga ishonasizmi?» so'rovnomasi bo'yicha natijalar quyidagicha bo'ldi.

1-diagrammada ko'rinib turibdiki, respondentlarning 34 foizi ishonuvchan, ochiq va rashq nimaligini bilmaydigan, atrofdagilar bilan tez til topishib keta oladi, ko'ngilsizliklarni xafagarchiliklarni tez unutadigan toifa ekanliklari aniqlandi. 56 foiz ishtirokchilar har doim ham boshqalarga ishonmasliklari, begona va yo'lida uchragan kishilar bilan darhol hamkorlik qilishga shoshilmasliklari, ishdan tez ko'ngil sovish, atrofdagilarga emas balki, o'zlariga bo'lgan ishonch hissini ortiqligi kuzatildi. 10 foiz respondentlarda faqat o'ziga bo'lgan ishonchni yuqoriligi, mustaqil harakat, qarorga kelish kabi xususiyatlari yuqori darajada shakllangan biroq boshqalarning manfaatlari, qiziqishlari, orzu umidlari va armonlari umuman qiziqitirmasligi kuzatildi. Mazkur holat bo'yicha olingan natijalarning ishonchligi quyidagi ko'rinishni berdi.

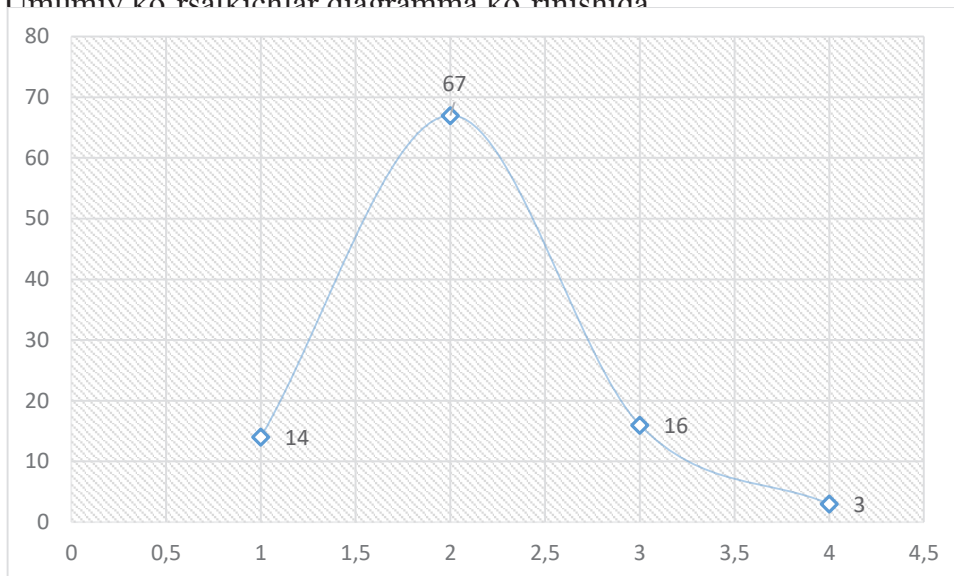
	umumiy ko'rsatkich
o'rta arifmetik qiymat	8,29
St.Og'ish	3,55134062
Assimetriya	0,641191441
Ektsess	-0,388973665
Xmin	3
Xmaks	17

umumiy ko'rsatkich

Odamlarga ishonish bo'yicha o'tkazilgan test natijalariga ko'ra sinaluvchilarning umumiy ballari 3 balldan 17 ballgacha oraliqda taqsimlangan bo'lib, ularning o'rtacha va standart og'ish qiymatlari $8,29 \pm 3,55$ chegarasida o'zgarib turadi. O'rtacha qiymat ko'rsatgichidan bir sigma va bir sigma chapga og'gan qismi umumiy sinaluvchilarni 67 foizini qamrab olmoqda.

Ushbu testning umumiy natijasi bo'yicha asimmetriya va eksstess ko'rsatgichlari -1 dan Q1 gacha oraliqda ekanligi mazkur ko'rsatgichlarning statistik taqsimlanishining qo'ng'iroqsimon shakldagi simmetrik normal taqsimlanish qonuniga yaqin ekanligini ko'rsatadi (1-rasm).

Umumiy ko'rsatgichlar diagramma ko'rinishida

Ular asosan yolg'iz qolganda fikr mulohazalarini bildiradi boshqalarni so'zlarini ma'qullamaydi. Ular asosan o'ziga ishonishni ma'qul deb ko'rishadi.

	yigit	qiz	shahar	Qishloq
O'rta	8,90625	8	9,96	6,62
St.og'ish	3,44879	3,586875	3,891173	2,156055
Asimmetra	0,683407	0,677786	0,035733	0,236313
Eksstess	-0,39249	-0,31925	-1,10086	0,66717
Xmin	3	3	3	3
Xmaks	16	17	17	12

Odamlarga ishonish bo'yicha o'tkazilgan test natijalariga ko'ra o'g'il bolalarning ballari 3 balldan 16 ballgacha oraliqda taqsimlangan bo'lib, ularning o'rtacha va standart og'ish qiymatlari $8,91 \pm 3,45$ chegarasida o'zgarib turadi. O'rtacha qiymat ko'rsatgichidan bir sigma va bir sigma chapga og'gan qismi umumiy sinaluvchilarni 71 foizini qamrab olmoqda. Qiz bolalarning ballari 3 balldan 17 ballgacha oraliqda taqsimlangan bo'lib, ularning o'rtacha va standart og'ish qiymatlari $8 \pm 3,58$ chegarasida o'zgarib turadi. O'rtacha qiymat ko'rsatgichidan bir sigma va bir sigma chapga og'gan qismi umumiy sinaluvchilarni 63,2 foizini qamrab olmoqda.

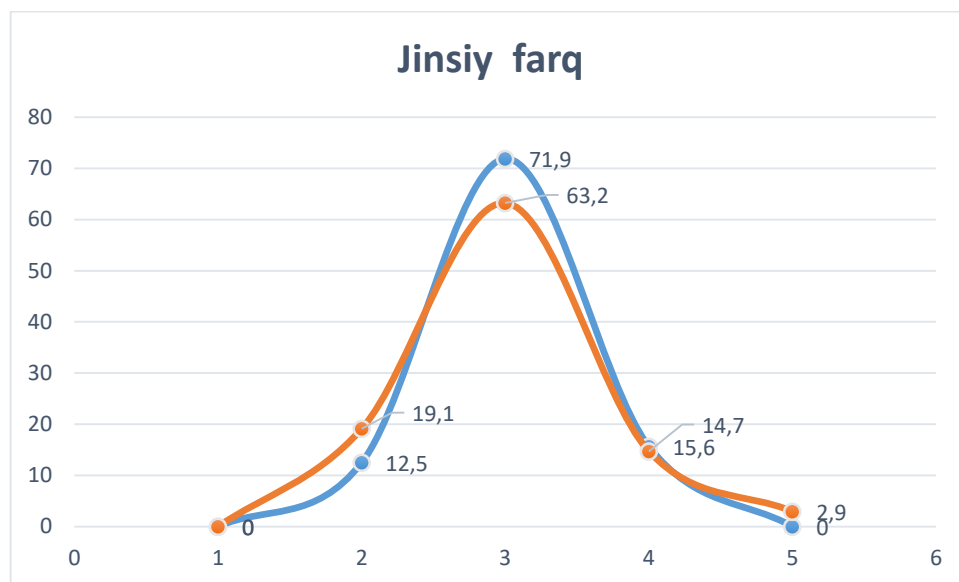
O'g'il va qiz bolalarning natijasi bo'yicha asimmetriya va eksstess ko'rsatgichlari -1 dan Q1 gacha oraliqda ekanligi mazkur ko'rsatgichlarning statistik taqsimlanishining qo'ng'iroqsimon shakldagi simmetrik normal taqsimlanish qonuniga yaqin ekanligini ko'rsatadi.

Odamlarga ishonish bo'yicha o'tkazilgan test natijalariga ko'ra shahar hududi bo'yicha ballari 3 balldan 17 ballgacha oraliqda taqsimlangan bo'lib, ularning o'rtacha va standart og'ish qiymatlari $9,96 \pm 3,89$ chegarasida o'zgarib turadi. O'rtacha qiymat ko'rsatgichidan bir sigma va bir sigma chapga og'gan qismi umumiy sinaluvchilarni 54 foizini qamrab olmoqda. Qishloq hududi bo'yicha esabu ko'rsatgich 3 balldan 17 ballgacha oraliqda taqsimlangan bo'lib, ularning o'rtacha va standart og'ish qiymatlari $6,62 \pm 2,15$ chegarasida o'zgarib turadi. O'rtacha qiymat ko'rsatgichidan bir sigma va bir sigma chapga og'gan qismi umumiy sinaluvchilarni 58 foizini qamrab olmoqda.

Shahar hududining natijasi bo'yicha ekstsess ko'rsatgichlari -1 dan yuqori ko'rinishdabo'lganligi uchun mazkur ko'rsatgichlarning statistik taqsimlanishining yuqori qismlari o'ng tomonda joylashganligidan dalolat beradi va bu sinaluvchilarning natijalari nisbatan yuqoriligini ko'rsatadi (diagramma3).

Qishloq hududining natijasi bo'yicha asimmetriya va ekstsess ko'rsatgichlari -1 dan Q1 gacha oraliqda ekanligi mazkur ko'rsatgichlarning statistik taqsimlanishining qo'ng'iroqsimon shakldagi simmetrik normal taqsimlanish qonuniga yaqin ekanligini ko'rsatadi.

3-diagramma orqali farq yo'qdek ko'rinishi mumkin lekin chastatali tahlil qilinganda ularning o'rtasidagi farq ko'rinadi. Ushbu diagrammadan ko'rish mumkinki shahar hududida yashovchi sinaluvchilarning o'ng tomonda ya'ni yuqori ball ko'pligini ko'rsatadi. Qishloq hududining natijalari esa chap tomonda bu esa natijalarda past ko'rsatgichning ko'pligini ko'rsatadi. Bu esa ularda shahar aholisiga qaraganda odamlarga ishonish yuqoriligidan dalolat beradi (2-rasm).

XULOSA . Bu natijalar yigit va qizlarda ishonch hissini qay darajada ekanligini farqlanganligini ko'rsatmoqda.

Bunda asosan ko'proq qiz bolalarda ishonch hissi pastroq yigitlarda ishonch hissi yuqoriroq ekanligi isbotlandi. Bunga asoslangan holda yigitlarda ishonch hissi qizlarga qaraganda kuchliroq ya'ni ishga qo'l urishdan avval aniq ishonch hosil qilib, so'ng faoliyatni boshlashi, ikkilanish holati yuz bermasligi kuzatildi. Statistik tahlil qilinganda ular orasidagi farqlar mavjudligi aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Mirziyoyev SH.M. Tanqidiy tahlil qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik –har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak.

Toshkent; O'zbekiston -2017-104b.

Adizova T.M. O'quvchilarning shaxslarar munosabatlarini psixologik diagnostikasi va korreksion ishlari.- Toshkent, TDP, 1997.

Adilova M., Raxmonova D.R. Farzandlar mehrimizga muhtoj. Ayollar psixologiyasi: anhanaviylik va o'zgaruvchanlik. Respublika ilmiy - amaliy anjumani mahruzalari to'plami. - Toshkent, 2002.

Анастаси А. Психологическое тестирование-М 1982 Т2.

Баратов Ш. Методы изучения личности студента.-Ташкент. Учитель 1995.

Беспалков И.Г. Гилгяшев. И.Н. Проективный. Метод. Психологической и коррексии личности –Л 1983

ANTROPOSENTRIK LINGVISTIKADA SHAXS FENOMENI HODISASI

*Toshpo'latova Maxbuba Ikromovna,
Toshkent Axborot texnologiyalari universiteti Farg'ona filiali katta o'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.078>*

Annotatsiya. Ushbu maqolada lingvistik shaxs, shaxs fenomeni, uning muloqotga kirishuvchanligi, til tashuvchi shaxsning imkoniyatlari, bilimi, qobiliyati va qadriyati, shaxs omiliga e'tibor kabi masalalar yoritiladi.

Kalit so'zlar : zamonaviy antropotsentrik tilshunoslik, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, til va shaxs, sub'ekt, olamning lisoniy manzarasi, til shaxsi, lingvistik shaxs, lingvistik vositalar, semantika, pragmatika, individual shaxs.

ФЕНОМЕН ЛИЧНОСТИ В АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

*Ташполатова Махбуба Икромовна,
Старший преподаватель Ферганского филиала Ташкентского университета
информационных технологий*

Аннотация. В данной статье рассматриваются такие вопросы, как языковая личность, феномен человека, его доступность к общению, возможности, знания, способности и ценность человека, говорящего на языке, внимание к личностному фактору.

Ключевые слова: современная антропоцентрическая лингвистика, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, язык и личность, субъект, языковой ландшафт мира, языковая личность, языковая личность, лингвистические средства, семантика, прагматика, физическое лицо

THE PHENOMENON OF PERSONALITY IN ANTHROPOCENTRIC LINGUISTICS

*Tashpolatova Makhbuba Ikromovna,
Senior lecturer of Fergana branch of Tashkent University of Information Technologies*

Abstract. This article covers such issues as the linguistic person, the phenomenon of the person, his accessibility to communication, the possibilities, knowledge, ability and value of the person who speaks the language, attention to the personality factor.

Key words: modern anthropocentric linguistics, cognitive linguistics, linguoculturology, language and personality, subject, linguistic landscape of the world, language person, linguistic person, linguistic tools, semantics, pragmatics, individual person.

KIRISH. Olamning lisoniy manzarasida sub'yektning o'zgarishini nazarda tutuvchi antropotsentrik paradigma zamonaviy gumanitar bilimlarning yetakchisiga aylandi. Tilda o'zgarish tilni tarkib toptirgan individual shaxslar va individlarning psixikasida mavjud bo'ladi. Sifat jihatidan o'zgarish insonni o'zini o'zi anglashi, o'zining moddiy va ma'naviy faoliyati orqali dunyoni tushunish zarurati bilan bog'liq. Zamonaviy antropotsentrik tilshunoslik doirasida quyidagi asosiy yo'nalishlar aniqlanadi: kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya. Kognitiv lingvistika XX asrning 80-yillaridan boshlab rivojlana boshladi. «Katta rus entsiklopedik lug'ati» da bu tushuncha til va ong o'rtasidagi munosabatni o'rganadigan tilshunoslik yo'nalishi sifatida tavsiflanadi; kognitiv tilshunoslikda shaxs ma'lumot to'plash, saqlash va qayta ishlash tizimi sifatida taqdim etilgan. Lingvokulturologiyaning asosiy tarkibiy qismi shaxsdir. Bu fan tilshunoslik va madaniyatshunoslik sohasida shakllangan bo'lib, uning markazi «til va shaxs», «til va madaniyat», «til va etnik» muammolarni o'rganishdan iboratdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. «Lisoniy shaxs» iborasining ma'nosi haqida gapirishdan oldin, shaxs nima ekanligini aniqlab olishimiz zarur. Bu tushunchaning ko'plab ta'riflari mavjud. S.I.Ozhegov shaxsga har qanday xususiyat va sifatlarning tashuvchisi sifatida ta'rif beradi, «Psixologiya lug'ati»da shaxs «ong, nutq va ijodiy qobiliyatlar bilan ta'minlangan ijtimoiy va tabiiy mavjudot» deb ta'riflanadi [12, 124-bet].

Turli xil bilim sohalarida shaxsiyat turlicha tushuniladi, lekin ko'pchilik ta'riflar aqliy jarayonlarni tartibga solish qobiliyatiga ega bo'lgan ma'lum bir yaxlitlikka qaratiladi, bu shaxs rivojlanishining ma'lum darajasida ong yoki o'z-o'zini anglash sifatida belgilanishi mumkin.

Ijtimoiy fanlarda shaxs sifat bilan ta'minlangan sub'ekt sifatida ta'riflanadi va ijtimoiy-madaniy muhitda birgalikdagi faoliyat hamda muloqot jarayonida egallangan alohida xususiyat belgisi sifatida tavsiflanadi. I.P.Susovning fikricha, sub'ekt sifatida «ijtimoiylashgan shaxs», «insonning ijtimoiy mohiyati, biologik va ijtimoiy, tug'ma va orttirilgan xossalarning sintezi» tarzida aks etgan shaxs ushbu kontseptsiyada geterogen tamoyillarni birlashtiradi. [13, p. 24-25]

Shaxs, bir tomondan, atrof-muhitdan kelib chiqqan va unda shakllangan ijtimoiy rivojlanish mahsuli bo'lsa, boshqa tomondan o'z manfaatlarini boshqarishga qodir bo'lgan faol kognitiv faoliyat sub'ektidir va bu faoliyat ijtimoiy rag'batlantiriladi.

Shunday qilib, shaxs «ijtimoiy va individual, umumiy va maxsus, tabiiy va moddiy, o'rganilgan, takrorlanadigan va yangi yaratilgan, ob'ektiv va sub'ektiv dialektik ravishda o'zaro bog'liqdir» [21, 10-bet].

“Shaxs” tushunchasining mazmunini u bilan bir darajadagi hodisalarni tahlil qilish orqali aniqlash mumkin. V.P.Timofeev “inson – shaxs – individ” turkumidagi komponentlar umumiy individ va alohida shaxs sifatida qarama-qarshi qo'yilganligini, ularning markazida “shaxs” turganligini yozadi [14, 24-25-betlar].

Psixologiyada «individual shaxs» paradigmasi hozirda bir nechta yo'nalishlarning jamlanmasi sifatida qaraladi: biogenetik, sotsiogenetik va persogenetik [18, 175]. R.I.Rozina “inson-shaxs” qarama-qarshiligini statik va dinamik deb ta'riflaydi. Shaxs esa jismoniy, ma'naviy va ijtimoiy kuchni o'zida birlashtiradi. Shunday qilib, yangi lingvistik atama falsafa, sotsiologiya va psixologiyada asos solingan atamadan olingan bo'lib, o'rganilayotgan ob'ektning fanlararoligi mohiyatini tushunishga imkon beradi: bu boshqa shaxslar tomonidan ochilgan barcha fazilatlarni o'zida mujassam etgan shaxsdir. Bu boshqa fanlar tomonidan ochilgan, tilda aks etgan barcha fazilatlarni o'zida mujassam etgan shaxsdir.

Til shaxsi muammosi G.I.Bogin, Yu.N.Karaulov, S.G.Vorkachev, V.A.Maslova, A.N.Baranova, K.F.Sedov, V.V.Krasnix, V.I.Karasik, V.P.Neroznak, G.G.Infantova, I.V.Golubeva va boshqa olimlar ishlarida o'rganilgan. Biz I.V.Golubeva, O.L.Morozovalarning «filologiyada uzoq vaqtlardan oldin paydo bo'lgan va avvalo, V.V.Vinogradov nomi bilan bog'liq bo'lgan til shaxsiga e'tibor hozirgacha o'z kuchini yo'qotgani yo'q» degan fikriga qo'shilamiz. [3, p. 142]. [23, 214-bet].

V.V.Krasnix shunday yozadi: «Ehtimol, biz insonga bo'lgan qiziqish va uning dunyoqarashi markazida shaxs joylashgan ma'lum bir «Uyg'onish (davri)» bilan shug'ullanyapmiz. Biroq, yangi inqilobda ma'lum o'ziga xos jozibali kuchga ega bir individ sifatida nafaqat shaxs fenomeni, balki shaxsiyat, ong egasi, ichki dunyoga ega» bo'lgan belgini o'rganyapmiz”. Birinchi marta bu ibora deyarli bir vaqtning o'zida J.L.Vaysgerber va V.V.Vinogradov asarlarida uchraydi. J.L.Vaysgerber “Til eng umuminsoniy madaniy merosdir. O'z lisoniy shaxsi tufayli hech kim til mulkini egallamasligi, aksincha, lisoniy mulk uning til jamiyatiga aloqador bo'lishi asosida o'sib borishini bayon qiladi” [2, b. 81]. Rus tilshunosligida til shaxsi birinchi marta V.V.Vinogradovning «Adabiy nasr haqida» asarida qayd etilgan. Tadqiqotchining yozishicha, I.A.Boduen de Kurtene lisoniy shaxsgasotsial-lingvistikani qabul qiluvchi sifatida turli xil ijtimoiy va lingvistik toifalarni almashtirish, aralashtirishda jamoaning shakllari va me'yorlar markazi sifatida qaraydi” deb aytadi. Biroq, V.V.Vinogradov lingvistik shaxs tushunchasini ochib bermaydi (asarda qo'llanilgan atama «adabiy shaxs» va «poetik shaxs» tushunchalari bilan tengdir). Faqat 80-yillarning boshlarida “lingvistik shaxs” deb belgilangan hodisa tushunila boshladi. Birinchi ta'rif G.I.Bogin tomonidan 1980 yilda «Zamonaviy lingvodidaktika» asarida berilgan: “Lingvodidaktikaning asosiy tushunchasi bu lisoniy shaxs ya'ni nutqiy muomalani ishlab chiqishga tayyorligi nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladigan shaxsdir” deb berildi.

Demak, lisoniy shaxs nutqiy muomalani ishlab chiqishi, nutqiy asarlarni yaratishi va ularni idrok qilishi nuqtai nazaridan o'rganiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Til shaxsiyatda vujudga keladi. Til nutqda ifoda topadi. Shaxs til haqida bilgan narsasi bilan emas, balki til bilan nimalarni yarata olishi bilan tavsiflanadi. G.I.Bogin kontseptsiyasidagi lingvistik shaxs kommunikativ va faoliyat aspektida ko'rib chiqiladi. Nutqni tushunish tipologiyasi nuqtai nazaridan o'rganar ekan, olim uchta darajani aniqlaydi: semantik, kognitiv va ob'ektivlashtirish A.A.Leontyevning psixologik kontseptsiyasini asos qilib olgan G.I.Bogin nutq qobiliyatining parametrik ko'p komponentli modelini yaratdi [1, p. 3]. U parametr sifatida tilning fonetik, grammatik va leksik jihatlarini va nutq aloqasining asosiy turlarini belgilaydi: tinglash, yozish, o'qish. Til qobiliyatining rivojlanishi, uning

darajalari, tilni to'liq o'rganishga yo'naltirilgan o'quv jarayonida haqiqiy rivojlanish bilan mos keladi, bu esa tilni butunlay o'rganishga yo'naltirilgan o'qish jarayoniga asoslangan.

G.I.Bogin nutq qobiliyatini quyidagi darajalarga bo'ladi:

til me'yorlariga muvofiq matn yaratish imkonini beruvchi katta lug'at va tilning asosiy qonunlarini bilishni nazarda tutadigan to'g'rilik darajasi;

nutq aktining ichki rejasiga qat'iy muvofiq ravishda bayonotlarni amalga oshirish va idrok etish qobiliyatini nazarda tutuvchi ichkilashtirish darajasi;

nutqda aks ettirish nuqtai nazaridan fonetika, lug'at va grammatika sohasidagi ifoda vositalarining barcha xilma-xilligini ko'rsatadigan to'yinganlik darajasi;

aloqa sohasidagi bayonotda qo'llaniladigan lingvistik vositalarning muvofiqligi nuqtai nazaridan baholashni nazarda tutadigan adekvat tanlov darajasi;

shaxs tomonidan yaratilgan matnning mosligini belgilovchi, uning asosidagi vazifalar majmuasini ifodalovchi adekvat sintez darajasi.

Yu.N.Karaulov lingvistik shaxs tushunchasini keng ilmiy foydalanishga kiritib, "matnlarni yaratish va idrok etish qobiliyatlarining yig'indisi (va amalga oshirish natijasi) deb ta'riflaydi va ularni quyidagicha farqlaydi:

a) tarkibiy va lingvistik murakkablik darajasi;

b) voqelikni aks ettirishning chuqurligi va aniqligi;

v) ma'lum bir maqsad yo'nalishi.

Muallif o'zining "Rus tili va lingvistik shaxs" monografiyasida boshqacha talqin qiladi: "...lingvistik shaxs tilda (matnlarda) va til orqali ifodalangan shaxs bo'lib, u o'zining asosiy belgilarida lisoniy vositalar asosida qayta tiklangan shaxsdir" [5, b.38]. Yu.N.Karaulov tahriri ostida chop etilgan "Rus tili" ensiklopediyasida ikkala ta'rifni ham o'z ichiga olgan. Birinchi holda, lingvistik shaxs atamasi «tilning tizimli tasvirini matnlarning funktsional tahlili bilan bog'laydigan shaxsning lingvistik qobiliyatini tavsiflashning murakkab usuli nomi» deya ta'riflanadi, ikkinchisida «... ma'lum bir tilning har qanday so'zlashuvchisi o'zi yaratgan matnlarni til nuqtai nazaridan tahlil qilish asosida atrofdagi voqelik (dunyo tasviri) va uning qarashlarini aks ettirish, dunyoda muayyan maqsadlarga erishish» uchun tavsiflanadi [6, b. 671]. Til shaxsini o'rganish jarayonida Yu.N.Karaulov mavhumlikning uch darajasini ajratishni taklif qiladi:

1) «o'z fe'l-atvori, qiziqishlari, ijtimoiy imtiyozlari va munosabatlariga ega» shaxs va matnlar muallifi sifatidagi lingvistik shaxs; (shaxs va ushbu matnlarning muallifi sifatida, o'z xarakteri, qiziqishlari, ijtimoiy va psixologik imtiyozlari va munosabatlari bilan);

2) o'rtacha ona tilida so'zlashuvchi, til hamjamiyatining tipik vakili va unga kiritilgan torroq guruh sifatidagi shaxsiyat; (ma'lum bir til jamoasi va unga kiritilgan tor nutq jamoasining tipik vakili sifatida, ma'lum bir tilning umumiy yoki o'rtacha ona tilida so'zlashuvchisi sifatida);

3) inson zoti vakili sifatida shaxs [6, b. 761].

Shunga ko'ra, tilni lingvistik shaxs orqali o'rganishga bo'lgan yondashuvning murakkabligi shundan dalolat beradiki, bu holda til ham tizim, ham matn, ham qobiliyat sifatida namoyon bo'ladi:

1) o'ziga xos fe'l-atvori, qiziqishlari, ijtimoiy va psixologik imtiyozlari va munosabatlari bilan ushbu matnlarning muallifi shaxs sifatida;

2) ma'lum bir til jamoasining tipik vakili va uning torroq doiradagi nutq jamoasi, ma'lum bir tilning yig'indisi yoki o'rtacha so'zlovchisi sifatida;

3) homo sapiens (aqlli odam) til vakili sifatida uning ajralmas mulki imo-ishora tizimlari va birinchi navbatda tabiiy tildan foydalanishidir. [5, 104-b].

Shunday qilib, lingvistik shaxs g'oyasi ma'lum bir modellashtirilgan shaxsning ilmiy farazlari bilan bog'liq. Ushbu yondashuv N.S.Trubetskoyning «Rossiyaning o'zini o'zi anglash muammosi to'g'risida» nomli asariga asoslanadi. Unda shaxsiyatning falsafiy kontseptsiyasi birlikda va ko'plikda ikki tomonning qarama-qarshiligi ifodalangan holda ko'rib chiqiladi. [14, 12-b.]

Yu.N.Karaulov tomonidan taqdim etilgan lingvistik shaxs modeli uchta strukturani o'z ichiga oladi: nol, birinchi va eng yuqori.

1. Nolinchi daraja. Tarkibiy semantika. Lingvistik muloqot uchun asos bo'lib, tilning bilish darajasini ko'rsatadi.

2. Birinchi daraja. Kognitiv yoki tezaurus. Lingvistik shaxsga xos bo'lgan bilimlarni aktuallashtirish va aniqlashni, individual va jamoaviy lingvistik ongning kognitiv makonini shakllantirishni o'z ichiga

oladi. Bu tushuncha va g'oyalarda shaxs tasviri aks etadi.

3. Yuqori daraja. Pragmatika. Lingvistik shaxsning rivojlanish jarayonini boshqaradigan motivlar va maqsadlardan iborat. Aynan shu darajada aloqa ehtiyojlari faollashadi.

Inson faoliyatida tildan foydalanish imkoniyatini nutqiy qobiliyat deb atash mumkin. A.A.Leontev bu qobiliyatni «til belgilarini til hamjamiyatining a'zolari tomonidan o'zlashtirilishi, ishlab chiqarilishi va adekvat idrok etishini ta'minlaydigan psixologik va fiziologik sharoitlar majmui» deb ta'riflagan. [8, c. 223]. Uning «Nutq faoliyati» asarida nutqni yaratish jarayoni ko'rib chiqiladi. Bu esa shaxsning intellektual harakatining uch bosqichini ajratib turadi:

- nutqiy va nutqiy bo'lmagan harakatlarni yo'naltirish va rejalashtirish;
- harakatlar rejasini shakllantirish;
- nutqiy harakatlarni nazorat qilish va sozlash . [9, b. 223-228]

A.A.Pushkinning fikricha, A.A.Leontyevda nutq yaratish jarayonining barcha uch bosqichini psixolingvistik pozitsiyadan kelib chiqib, nutqning uch darajali tasviriga moslashtirish mumkin [18]. V.I.Karasik esa, muloqot sharoitida til shaxsini kommunikativ-madaniy, lingvistik va kommunikativ-faollik qadriyatlari, bilimlari, munosabati va xulq-atvor reaksiyalari til tashuvchisining umumlashtirilgan tasviri, deb ta'riflaydi [4, c. 363]. Lingvistik shaxsning tuzilishida qadriyat, kognitiv va xulq-atvor rejalari ajralib turadi [4, p. 56]. Qadriyat rejasi ma'lum bir vaqt oralig'ida ma'lum bir etnik guruhga xos bo'lgan utilitar va axloqiy xulq-atvor normalarini o'z ichiga oladi. Ushbu me'yorlar xalqning «axloq kodeksida» mustahkamlangan.

Shuni ta'kidlash kerakki, V.I.Karasik tomonidan taklif qilingan shaxsning jihatlari Yu.N.Karaulov tomonidan ishlab chiqilgan til shaxsining uch darajali modeliga o'xshaydi, farqi shundaki, V.I.Karasik modelida qadriyat, kognitiv va xulq-atvor tomonlari o'zaro bog'lanmaydi, lekin bir-birini to'ldiradi va qat'iy ierarxiyadan iborat emas. Lingvokulturologiyaning «tilda inson omili»ga bo'lgan qiziqishi bizni lingvistik shaxsni «...birinchi navbatda leksik tizimda mustahkamlangan ma'lum bir tabiiy tilda so'zlashuvchining asosiy milliy-madaniy prototipi» deb talqin qilishga majbur qiladi .

Shaxs fenomenini o'rganish vazifalari til hamjamiyatining milliy madaniyatining xususiyatlarini aniqlashni o'z ichiga oladi. Bu tushunchaga V.I.Karasikning ta'rifi yaqinroq bo'ladi: «Til shaxsi – madaniy-lingvistik va kommunikativ-faollik qadriyat, bilim, munosabat va xulq-atvor reaksiyalari til tashuvchisining umumlashtirilgan qiyofasidir» [4, b. 99] Ko'pgina olimlar «til shaxsi» tushunchasini cheklashga, atamani boshqa belgi bilan almashtirishga yoki unga yaqin tushunchalarning paradigmatic qatoriga kiritishga intiladilar. A.V.Puzyrev lingvistik shaxsni aqliy, nutqiy va kommunikativ shaxsga qarama-qarshi qo'yadi, u bilan faqat tilning xususiyatlari va rivojlanish darajasini tahlil qilishni bog'laydi [10]. V.I.Karasik lingvistik, nutqiy, kommunikativ shaxsni ajratadi [4, b. 12]

XULOSA

Demak, «til shaxsi» atamasiga bo'lgan talab zamonaviy tilshunoslikning antropotsentrik yo'nalishi bilan bog'liq. Terminni talqin qilishning ko'p qirraliligi ushbu atama tarkibidagi ob'ekt haqidagi g'oyalarning farqi, ushbu hodisani o'rganishning turli jihatlari bilan bog'liq. Til shaxsini talqin qilishning keng doirasi nafaqat atama polisemiya rivojlanishi bilan, balki keraksiz, noto'g'ri talqinlarni yo'q qilish va atama belgilash uchun istalmagan polisemiya yo'q qilish zarurati bilan izohlanadi. Hozirgi vaqtda ikkilamchi atamalar deyarli ildiz otmaydi, asosiysi esa semantik o'zgaruvchanlikni saqlaydi. «Til shaxsi» atamasining rivojlanishi, birinchi navbatda, haddan tashqari keng qo'llanilishini aniqlash bilan bog'liq, deb taxmin qilish kerak. Shuning uchun tilshunoslikning har bir bo'limi uchun lingvistik shaxs nazariyasida «til shaxsi» atamasining talqinini buzishga yo'l qo'ymaslik uchun yaqin bo'lgan ma'lumotlar doirasini belgilash tavsiya etiladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Богин, Г. И. Современная лингводидактика. – Калинин: Калинин. гос. ун-т, 1980. – 61 с.
2. Вайсгербер, Й. Л. Родной язык и формирование духа: Пер. с нем. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Наука, 1980. – 390с
3. Голубева, И.В., Морозова, О.Л. Человек в науке. К вопросу о речевом портрете ученого // Наука о языке и Человек в науке: Сб. науч. трудов Всероссийской науч. конф. Т. I. – Таганрог: изд-во ТГПИ, 2010. – С. 142 –147
4. Карасик, В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с

5. Караулов, Ю. Н. (Вступительная статья) // Язык и личность. – М.: Наука, 1989. – 216 с.
6. Караулов, Ю. Н. Языковая личность // Русский язык. Энциклопедия. – М.: Дрофа, 1997. С. 671 – 672
7. Красных, В. В. Структура коммуникации в свете лингвокогнитивного подхода (коммуникативный акт, дискурс, текст): Автореф. дисс. ... докт. филол. наук./ В. В. Красных.– М., 1999. – 72 с.
8. Леонтьев, А. А. Речевая деятельность // Хрестоматия по психологии. – М.: Просвещение, 1977. – С.223-228
9. Леонтьев, А. А. Слово в речевой деятельности. – М.: Наука, 1989. – 216 с.
10. Пузырев, А. В. Общество, язык, текст и языковая личность в аспекте субстратного подхода к языку // Общество, язык, личность. – М., 1996. Вып. 1. С. 20 – 23.
11. Пушкин, А. А. Прагмалингвистические характеристики авторитарной языковой личности: Дисс. ... канд. фи-лол. наук./ А. А. Пушкин – Тверь, 1991. – 236 с.
12. Психологический словарь. – М.: Педагогика-пресс, 1997. – 440 с.
13. Сусов, И. П. Личность как субъект языкового общения // Личностные аспекты языкового общения. – Калинин: КГУ, 1989. с. 9-16
14. Тимофеев, В. П. Личность и языковая среда: Учеб. Пособие. – Шадринск: [Б.И.], 1971. – 122с
15. Трубецкой, Н. С. К проблеме русского самопознания // Вавилонская башня – 2: слово. Текст. Культура. – М.: ИВ РАН, 2003. С. 7-12.
16. Toshpo'latova M.I. Shaxs fenomenining fanlar tizimida o'rganilishi: Maqola. Xorazm Ma'mun Akademiyasi Axborotnomasi –12-5/2023.
17. Toshpulatova M. The Challenges of Studying Personality in Different Subjects. International Bulletin Of Applied Science And Technology ISSN: 2750-3402. Vol.3, Issue 10 October, 2023
18. Shokirova X. Tilning lingvosemiotik strukturasi (semantik-sigmatik, sintaktik-pragmatik aspekt asosida) – Farg'ona.: Classic, 2022. – 176 b.
19. Shokirova Kh. The object of pragmatics – the basic of progmatistical approach. TJSS Thematics journal of Social Sciences. Vol-7-Issue-5 2021. – P.41-47. SJIF- 7.20 № 23.
20. Hakimov M, Shokirova Kh. Personal dexterity options. Academicia. An international Multidisciplinary Research Journal. Vol.11, Issue 5 may 2021. –P.789-797. SJIF-7.492 № 23.
21. Shokirova H. Hidden pragmalinguistics – pragmatic potential. International Scientific Journal ISJ Theoretical & Applied Science Philadelphia, USA issue 01, volume 105 January 30, 2022. – P.268-272. SJIF-8.997 № 23.
22. Shokirova H. O'zbek tilining sohada qo'llanishi. –Farg'ona: Classik, 2023. – 268 b.

ПРОБЛЕМА СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ ЛИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБОЛИЗАЦИИ

Тиллашайхова Хосият Азаматоювна,

Кандидат психологических наук, доцент. Ташкентский Государственный Педагогический университет

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.079>

Аннотация. В статье рассматривается проблема психологического благополучия личности в современном мире. В качестве конкретного способа реализации человеком здорового способа жизни предлагается конструкт «игровое переживание». Описывается феноменология игрового переживания, а также те психологические структуры, благодаря которым возможна реализация человеком игрового переживания.

Ключевые слова: психологическое благополучие; психологическое здоровье; психологические игры; игровое переживание; психология личности

THE PROBLEM OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF THE PERSON IN CONDITIONS OF GLOBALIZATION

Tillashaykhova Khosiyat Azamatoyuvna,

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor. Tashkent State Pedagogical University

Annotation. The article deals with the problem of psychological well-being of the individual in the modern world. As a specific way for a person to realize a healthy way of life, the construct «gaming experience» is proposed. The phenomenology of gaming experience is described, as well as those psychological structures through which it is possible for a person to realize gaming experience.

Keywords: psychological well-being; psychological health; psychological games; gaming experience; personality psychology.

GLOBOLLASHUV SHAROITIDA INSONNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK FAROVONLIGI MUAMMOSI

Tillashayxova Xosiyat Azamatoyuvna,

psixologiya fanlari nomzodi, dotsent. Toshkent davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya: Maqolada zamonaviy dunyoda shaxsning psixologik farovonligi muammosi ko'rib chiqiladi. Insonning sog'lom turmush tarzini amalga oshirishning o'ziga xos usuli sifatida «o'yin tajribasi» konstruksiyasi taklif etiladi. O'yin tajribasining fenomenologiyasi, shuningdek, odam o'yin tajribasini amalga oshirishi mumkin bo'lgan psixologik tuzilmalar tasvirlangan.

Kalit so'zlar: psixologik farovonlik; psixologik salomatlik; psixologik o'yinlar; o'yin tajribasi; shaxs psixologiyasi.

Еще в начале XX века так называемые «абсолютные истины», сама возможность их существования, были поставлены под сомнение. Особенно актуальна эта проблема в веке XXI, для которого в еще большей степени характерен отказ от абсолютного в пользу относительного. Казалось бы, такое состояние общества должно способствовать развитию здоровой и свободной от догм личности. Нужно заметить, что оно обладает большим потенциалом в данном отношении, но с другой стороны подобное состояние общества напоминает хаос, изобилующий всевозможными симулякрами, пустышками (массовая культура, телевиденье, реклама и т. д.), превращающими человека в машину желаний, обслуживающего свои собственные технические достижения. Как выразился Ж. Делез: «есть что-то неизбежно жестокое в рождении мира как хаосмоса, в мирах движения без субъекта, ролей без актера» [1, с. 268].

Реальная опасность современного мира – стать объектом манипуляции, потерять себя, будучи пойманным в оковы некой локальной идеи, возведенной кем-то в ранг абсолютной. Г. Дебор назвал такое общество «обществом спектакля», которое является отчуждающим и отстраняющим человека от его сути (свободы, творчества и т. д.) [2].

Опыт изучения вопроса природы психологического здоровья и благополучия в психологической литературе показывает, что сущностным свойством и источником психологического здоровья и благополучия является субъектность личности. Авторы различных психологических концепций, в том или ином виде, выделяли субъектность в качестве основной (или одной из основных) характеристики психологического здоровья: активность в актуализации личностной природы, творчество у А. Маслоу [3]; актуализация «Я», самодостаточность и творчество у К. Роджерса [4], осмысленность жизни и способность к самотрансценденции у В. Франкла [5]; позитивная свобода, которая проявляется в реализации индивидуальности, спонтанности, активности и творчестве у Э. Фромма [6]; «внутренне осознание» как орган, позволяющий жить сообразно своему «Я» у Дж. Бьюджентала [7]; сосредоточенность и вовлеченность в процесс деятельности у воспитания человека как субъекта деятельности у И. В. Дубровиной [8]; способность к самотворению и наличие личностной позиции у Б. С. Братуся [9]; самобытность личности у А. В. Шувалова [10] и т. д. По нашему мнению, конкретным проявлением субъектного, здорового способа бытия является «игровое переживание».

Как отмечал Л. С. Выготский: в переживании «дана, с одной стороны, среда в ее отношении ко мне, в том, как я переживаю эту среду; с другой – сказываются особенности развития моей личности» [11, с. 382]. В этом смысле переживание – это проживание, личностное прохождение через некое событие, ситуацию и даже жизнь в целом, оно является процессом формирования человеком отношения к новому в своей жизни. Переживание может обладать своеобразием, в том числе оно может иметь игровой характер. В качестве сущностных характеристик игры (в широком смысле) можно выделить следующие: активное, спонтанное опробование себя и предмета игры; преобладание внутренней мотивации; удовольствие от процесса игры [12]. Данные характеристики также описывают и феноменологию игрового переживания. Рассмотрим феноменологию игрового переживания подробнее.

Предметом опробования в игровом переживании выступает как сам человек с его внутренним миром, так и окружающая его реальность. В игровом переживании человек пробует себя, стремится к многообразию опыта, который постоянно приводит в разумный порядок. Стремится к тому, чтобы думать, чувствовать по-новому, обрести новые смыслы, расширить свой жизненный мир. Может показаться, что игровое переживание чревато размыванием идентичности, но это не так. Оно позволяет с одной стороны, понять в какой степени можно быть другим, каким вообще можно быть, с другой стороны оно позволяет очертить границы себя наличного, т. е. это практика самопознания, самоидентификации. Развитие и превращение – сущность человека, недаром человек рождается минимально нагруженным биологическими программами, он овладевает современной ему культурой и в процессе жизни сам становится ее творцом.

Переживание (игровое в том числе) разворачивается в первую очередь во внутреннем плане – сознании, которое, по сути, оно и составляет. Игровое переживание характеризуется богатым разнообразием культурных средств, которыми опосредствовано, поэтому и является формой свободного бытия человека. Предметы и явления, в том числе и явления внутренней жизни (мысли, эмоции), которые также могут служить предметом отношения и рефлексии, не имеют раз и навсегда заданного смысла, смысл изменяется в зависимости от того контекста, в который они включены. В игровом переживании человек активно и осознанно оперирует смыслами, опираясь на богатое разнообразие культурных средств, арсенал, которых он постоянно умножает. Внутренняя мотивация является одной из основных черт игровой активности. В игровом переживании, человек выступает субъектом процесса переживания.

Процесс игрового переживания и данная в нем жизнь, воспринимаются человеком как принадлежащие ему, а не чуждые и неконтролируемые. Он не воспринимает себя заложником своих эмоций или насильно втянутым в кем-то придуманный сюжет «своей» жизни, отсюда и возникает одно из самых очевидных игровых свойств – удовлетворенность и радость от процесса игры. Трудно представить игру, не приносящую радость. В игре человек сам создает правила, либо принимает их, поэтому то, что он делает, всегда соответствует его мотивации, о чем сигнализирует чувство удовольствия. Игровое отношение человека к собственной жизни предполагает естественность и сообразность происходящего в ней его сущности и это не только потому, что человек делает то, что ему по душе, но и потому, что он может преобразовать свое отношение к

тому, что делает, найти в нем смысл, а значит и радость. Таким образом, игровое переживание можно определить, как «внутренне мотивированный процесс трансформации смысла (смысловой реальности) в пространстве условности посредством культурных артефактов, реализующий и развивающий свободу личности, ее творческий потенциал» [13, с. 51].

Разумно предположить, что люди имеют разную способность к игровому переживанию. В. Д. Шадриков пишет: «способности можно определить, как свойство или совокупность свойств (качеств) вещи, системы, проявляющихся в процессе функционирования; допустимо сказать, что это функциональные свойства вещи, обуславливающие эффективность реализации вещи некоторой функции. Способности (свойства вещи) проявляются во взаимодействии вещей, функционировании систем» [14, с. 175].

Из определения следует: когда мы говорим о способности к игровому переживанию, мы говорим о свойствах (качествах) психики человека, его личности, благодаря которым человек получает возможность осуществлять игровое переживание. Перейдем теперь к рассмотрению структуры способности к игровому переживанию. «Способности как свойства объектов определяются структурой объектов и свойствами элементов этой структуры», – отмечает В. Д. Шадриков [14, с. 176]. Таким образом, способность к игровому переживанию связана с особенностями той системы, которой она реализуется, то есть особенностями психологической сферы человека, особенностями его личности. Поэтому, чтобы раскрыть структуру способности к игровому переживанию, мы должны перейти к анализу психологической сферы человека, тех ее особенностей или свойств, которые делают игровое переживание возможным.

Л. С. Выготский предложил переживание в качестве единицы анализа сознания, в котором в единстве даны аффект и интеллект, поэтому при анализе структуры переживания логично обратиться к исследованию аффекта и интеллекта, их особенностей в игровом переживании [15]. Если мы говорим об особенностях психологической сферы человека, которые выступают функциональной основой (способностями) игрового переживания, то со стороны интеллектуальной части переживания следует сказать о степени развития семантических пространств, структуры обобщения и степени развития понятийного мышления. Игровое переживание предполагает достаточно высокий уровень развития понятийной системы человека. Развитое понятийное мышление, и, как следствие, способность к абстрагированию позволяет человеку вскрывать глубокие закономерности, лежащие в основе объективной и субъективной действительности, также оно выступает основой сознательного преобразования смысла, благодаря чему человек развивается, реализует и умножает свою свободу. Богатство медиаторов (понятий) пропорционально богатству степеней свободы. Напомним, что одной из сущностных характеристик игры является опробование себя и предмета игры. Развитое понятийное мышление умножает возможности человека в опробовании себя и мира. Также игровое переживание является внутренне мотивированным процессом, в котором человек выступает активным субъектом, субъектность также возможна благодаря описанным выше структурам: чем более дифференцировано и понятийно устроено сознание человека, тем более обширным, обозримым и структурированным становится мир как объективных, так и субъективных явлений. Об аффективных механизмах, включённых в способность к игровому переживанию, нужно говорить в двух планах.

В первом случае мы имеем в виду аффект в узком смысле. Эмоции в игровом переживании в силу их опосредствованности являются в известной мере осознанными и контролируемыми, в игровом переживании человек способен стать в отношении к своим эмоциям, тем самым произвольно изменяя их. Во втором случае мы говорим об аффекте в широком смысле, имея в виду общую мотивационно тенденцию личности (потребности, ценности, идеалы человека). Игра со своими характеристиками (гибкость, живость, радость, увлеченность, развитие, интерес к новому, инициативность, творчество и т. д.), отражает сущность общей мотивационной направленности в игровом переживании. Игровое переживание является, на наш взгляд, проявлением того, что Дж. Бьюдженталь называет «искусством жить», то есть жить открыто, свободно, творчески, сообразно своей сущности, которая по своей природе «приговорена к изменению» [7]. Оно является примером здорового бытия и благополучия человека и во многом совпадает с представлениями о здоровом способе жизни с позиции экзистенциализма и гуманизма, однако, обращение (средствами культурно-исторической психологии) к проблеме игрового переживания

позволяет не только описать такой стиль жизни, но и понять, как он возможен. Обращение к проблеме игрового переживания ясно показывает, насколько велика роль образования, игровой деятельности, искусства, культуры во всем ее богатстве и разнообразии в становлении здоровой, благополучной и свободной личности.

Современный мир содержит в себе массу возможностей быть личностью – творцом собственной жизни, но также таит в себе и опасность быть обезличенным. Посредством игрового переживания возможно овладение тем хаосом, которым приставлен современный мир и общество. Только являясь субъектом, человек может быть по-настоящему удовлетворен, тем как он живет. Игровое переживание как раз и является субъектным, рефлексивным, осмысленным способом бытия в котором человек реализует свою свободу и творческий потенциал.

Используемая литература:

1. Делёз Ж. Различие и повторение. СПб.: Петрополис, 1998. 384 с.
2. Дебор Г. Общество спектакля. М.: Опустошитель, 2011. 177 с.
3. Маслоу А. Мотивация и личность. СПб.: Питер, 2003. 352 с.
4. Роджерс К. Становление личности. Взгляд на психотерапию. М.: Прогресс, 1994. 493 с.
5. Франкл В. Человека в поисках смысла. М.: Академический проект, 1998.
6. Фромм Э. Бегство от свободы. М.: Прогресс, 1990. 230 с.
7. Бьюдженталь Д. Наука быть живым: диалог между пациентом и терапевтом в гуманистической терапии. М.: Независимая фирма «Класс», 1999. 336 с.
8. Дубровина И. В. Практическая психология в лабиринтах современного образования. М.: Моск. психол. соц. ун-т, 2014. 464 с.
9. Братусь Б. С. Аномалии личности. СПб.: Питер, 1988. 304 с.
10. Шувалов А. В. Психологическое здоровье человека // Вестник ПСТГУ IV: Педагогика. Психология. 2009. № 4 (15). С. 87-101.
11. Выготский Л. С. Собрание сочинений: в 6 т. М.: Педагогика, 1984. Т. 4. Детская психология. 432 с.
12. Сериков А. В. Основные характеристики игровой активности // Актуальные современной науки: сб. науч. статей. Минск: Белорус. гос. пед. ун-т, 2017. С. 146-151.
13. Жеребцов С. Н. Культура переживания и развитие личности // Диалог. Психологический и социально-педагогический журнал. 2016. № 1. С. 45-52.
14. Шадриков В. Д. Психология деятельности и способности человека: учеб. пособие. М.: Логос, 1996. 320 с.
15. Выготский Л. С. Собрание сочинений: в 6 т. М.: Педагогика, 1983. Т. 5. Основы дефектологии.

IJTIMOYIY MOLASHUV MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING PSIXOLOGIK RIVOJLANISH PREDIKATI SIFATIDA

Tulyaganova Dilnozaxon Ravshanbekovna,
Toshkent amaliy fanlar universiteti o'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.080>

Annotatsiya: Maktabgacha yoshdagi bolalarni tashkilotga moslashishini ta'minlashning psixologik shartlari doim tadqiqotchilar markazida bo'lgan muammolardan biridir. Bolalarning yoshi va individual xususiyatlariga mos ravishda rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish, bolalarning jismoniy va ruhiy salomatligini, shu jumladan ularning hissiy holatini himoya qilish va mustahkamlash, oilani psixologik va pedagogik qo'llab-quvvatlash va ota-onalarning malakasini oshirish masalalari - maktabgacha ta'lim bo'yicha davlat ta'lim standarti tomonidan belgilangan ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Maqolada mazkur muammo bo'yicha amalga oshirilgan psixologik tadqiqotlar qiyosiy tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: ilk bolalik davri, ijtimoiy moslashuv, moslashuv agentlari, psixologik rivojlanish, ta'lim, inqiroz.

СОЦИАЛЬНАЯ АДАПТАЦИЯ КАК ПРЕДИКАТ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНИКА

Туляганова Дильнозахан Равшанбековна,
Ташкентский университет прикладных наук – преподаватель

Аннотация: Психологические условия обеспечения адаптации дошкольников к организации являются одной из проблем, которые всегда находятся в центре внимания исследователей. Вопросы создания благоприятных условий для развития детей в соответствии с их возрастом и индивидуальными особенностями, охраны и укрепления физического и психического здоровья детей, в том числе их эмоционального состояния, оказания психолого-педагогической поддержки семьи, повышения квалификации родителей. - дошкольное образование является одним из приоритетов, установленных государственным образовательным стандартом. В статье сравниваются психологические исследования, проведенные по данной проблеме.

Ключевые слова: раннее детство, социальная адаптация, агенты адаптации, психологическое развитие, образование, кризис.

SOCIAL ADAPTATION AS A PREDICATE OF PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT OF PRESCHOOL CHILDREN

Tulyaganova Dilnozakhon Ravshanbekovna,
teacher of Tashkent University of Applied Sciences.

Abstract: Psychological conditions for ensuring adaptation of preschool children to the organization are one of the problems that are always in the center of researchers. Creating favorable conditions for the development of children in accordance with their age and individual characteristics, protecting and strengthening the physical and mental health of children, including their emotional state, providing psychological and pedagogical support to the family, and improving the skills of parents - before school. It is one of the priority tasks defined by the state education standard. The article compares the psychological research conducted on this problem.

Key words: early childhood, social adaptation, adaptation agents, psychological development, education, crisis.

Kirish (Introduction). Maktabgacha yoshdagi bolalarning psixologik xususiyatlari har tomonlama o'rganilib, turli tomonlardan ko'rib chiqildi. Avvalo, maktabgacha yoshdagi bolaning psixologik salomatligining asosiy mezonlari ko'rib chiqiladi. Ta'lim va tarbiya tizimida o'zlashtirilgan bilimlar hajmi asosiy bo'lib, shaxsning psixologik salomatligi ikkinchi o'rinda turadi. Oiladagi munosabatlar bolaning shaxsini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi, o'qituvchi va ota-ona munosabatlari juda muhimdir. Uyda

va umumiy ta'lim muassasasida rollarni to'g'ri tartibga solish bilan bolaning rivojlanishi to'g'ri bo'ladi.

Maktabgacha ta'lim tashkiloti - bu bola boshqa odamlar bilan muloqot qilishning birinchi tajribasini oladigan va ular orasida o'z o'rnini topishga harakat qiladigan, o'zi va boshqalar bilan uyg'unlikda yashashni o'rganadigan bosqichni boshdan kechirishga xizmat qiluvchi tashkilot hisoblanadi. Pedagogik adabiyotlarda ko'proq ilk bolalik davrida maktabgacha ta'lim tashkilotlariga moslashish masalalari tasvirlangan. Moslashuv, birinchi navbatda, asl pedagogik muammo sifatida belgilanadi, uni hal qilish uchun bolalarning muloqotga bo'lgan ehtiyojlarini qondiradigan shart-sharoitlarni yaratish, bolalarga yaxshi tibbiy yordam ko'rsatish, o'quv jarayonini to'g'ri tashkil etish va o'z-o'zidan yaqin bo'lishni talab qiladi, bunda oila va xalq ta'limining o'zaro ta'siri va aloqalariga asoslangan hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Sharqiy va G'arbiy Yevropa olimlarining zamonaviy tadqiqotlarida bolalarni xalq ta'limi sharoitlariga moslashtirish muammosiga maksimal darajada e'tibor qaratilgan [1].

Metodlar (Methods). Bolani maktabgacha ta'lim tashkilotiga qabul qilish uning hayotining muhim davrlaridan biri bo'lib, barcha tana tizimlari tomonidan sezilarli stress bilan birga keladi. Yosh bolalarning ta'lim maydoniga moslashish muammosini o'rganish N.M.Aksarina, R.V.Tonkova-Yampolskaya, L.V.Belkina, L.N.Galiguzova, T.A.Dorono, I.N.Serova, E.I.Morozova, S.V.Kryukova, N.P.Slobodyak, N.V.Kiryuxina, V.N.Gurova, V.P.Kostina va boshqalarning ishlarida yoritilgan [2]. Psixologik-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish bolalarning ular uchun yangi hayot sharoitlariga ko'nikish tezligi va sifatiga ta'sir qiluvchi ikkita asosiy omilni aniqlashga imkon beradi: birinchisi, bolaning oilasi va ota-onalarning xatti-harakatlari uning bolalar bog'chasiga moslashishiga yordam berish kafolati sifatida; ikkinchisi - maktabgacha ta'lim tashkiloti va pedagogik xodimlarning maxsus ishi, bu bolalar guruhiga birinchi marta kiradigan bolalarning muvaffaqiyatli moslashishini ta'minlaydi.

Bolaning shaxsiy rivojlanishi uchun ta'lim maydoniga moslashish muvaffaqiyatining yuqori ahamiyati va bolaning shaxsiyatini shakllantirishda uning yangi ijtimoiy-madaniy sharoitlarga o'tishga psixologik tayyorgarligi yo'qligida doimiy buzilishlarning paydo bo'lishi tadqiqotchilarni qo'llanmalar ishlab chiqishga yo'naltiradi va bolalarni maktabgacha ta'lim tashkiloti sharoitlariga moslashtirish davridagi ishlarni tashkil etishning mazmuni bo'yicha pedagoglar va ota-onalar uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishni ko'zda tutadi.

Psixolog olimlarning tadqiqotlarida moslashuv guruhlarini yaratishni, maktabgacha ta'lim tashkiloti pedagoglari va psixologlarining oila bilan ishini rejalashtirishni taklif qiladilar, oiladagi bolalarni bolalar bog'chasiga tayyorlashga qo'yiladigan talablarni, moslashish davrida pedagogik yordam usullarini tavsiflaydi (E.P.Arnautova, L.V.Belkina, T.N.Borisova, L.V.Galashko, L.Yu.Dotsenko, N.D.Vatutina, A.S.Galanov, N.V.Kiryuxina, O.I.Davidova, A.A.Mayer, O.G.Zavodchikova, E.V.Zherdeyeva, E.I.Morozobodova, S.V.Yakkova). Ushbu muammoning nazariy-uslubiy rivojlanishining yuqori darajasi bolalar va ularning oilalariga psixologik-pedagogik yordam ko'rsatishni tashkil etishning uslubiy jihatlarining yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi, bolalarni moslashtirishning psixologik omillari to'g'risidagi bilimlarga asoslanib, tashkilotda yetarlicha sharoit yaratishni tashkil etishga to'sqinlik qilmoqda.

Natijalar (Results). E.I.Morozovanning ta'kidlashicha, bolaning maktabgacha ta'lim tashkiloti sharoitlariga moslashishining samarali omillaridan biri bu qisqa muddatli ixtisoslashtirilgan guruhga tashrif buyurishdir. Moslashuv guruhi bolaning yangi muhitga, yangi shaxslarga, yangi talablarga u uchun eng yumshoq rejimda ko'nikishga imkon beradi. Guruhda onaning yoki boshqa yaqin kattalarning mavjudligi bolaga "bog'cha qo'rquvini" yengishga yordam beradi va ota-onadan "silliq" ajralishga imkoniyat yaratadi. Bolaning qisqa muddatli guruhga tashrifi unga jamiyatga qulay og'riqsiz "kirish"ni ta'minlaydi. Ma'lum ma'noda, maktabgacha ta'lim tashkilotiga qabul qilish uchun "tayyorlash" yetarli emas. Muallif shuningdek, bola moslashuvining uch bosqichli modeli yaratilishi kerakligini, ularning har birida o'z vazifalari hal qilinishi kerakligini ham alohida ta'kidlab o'tgan [5].

Moslashuv yoki organizmning atrof-muhitga moslashishi asosiy biologik muammodir. Moslashuvchan mexanizmlar yetarli bo'lmasa, "chegara sharoitlari" paydo bo'ladi. Tana sog'lik va kasallik o'rtasidagi ushbu oraliq zonada uzoq vaqt qolishi mumkin. Moslashuvchanlik qobiliyatining yetishmasligi yoki yomonlashishi holatlarida moslashuv paydo bo'ladi. Moslashishning teskari jarayonida maktabgacha yosh davridagi bolada ko'proq teskari moslashuv jarayoni bo'lib, bunda bola maktabgacha ta'lim tashkilotiga borishga, guruhlariga qo'shilishdan bosh tortadi.

"Moslashish" atamasi birinchi marta 1865 yilda nemis fiziologi Aubert tomonidan kiritilgan bo'lsa, keyinchalik u biologik jihatdan tirik organizmlarning atrof-muhitga "moslashishi" sifatida qo'llanila

boshlandi [4]. Hozirgi vaqtda “moslashish” tushunchasi inson shaxsi rivojlanishining muayyan davrlari bilan bog‘liq holda qo‘llaniladi va fanning turli sohalarida ko‘plab olimlarning tadqiqot ob‘yekti hisoblanadi. N.V.Tyurina o‘zining “Zamonaviy psixologiyada moslashish muammosi” maqolasida moslashishni, birinchi navbatda, ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan ko‘rib chiqadi. Uning fikricha, insonning psixologik sohasining normal ishlashi ham organizmning holatiga, ham ijtimoiy va tabiiy muhitning tashqi omillarining xususiyatlariga bog‘liq. Psixologik faoliyatni amalga oshirish shartlari, o‘z navbatida, turli xil tana tizimlarining ishini va uning atrofidagi dunyoda shaxsning ijtimoiy moslashuv darajasini belgilaydi. Moslashuv deganda nimani nazarda tutayotganimizni aniqlash juda muhimdir.

Muhokama (Discussion). Moslashuvning psixologik mexanizmi, asosan, har bir shaxs uchun individual bo‘lib, uning o‘tmish tajribasi va asosiy konstitutsiyaviy va psixofiziologik xususiyatlari bilan belgilanadi. Moslashuvchan mexanizmlar va shaxsiy xususiyatlar parallel ravishda rivojlanadi va o‘zaro shartlanadi. Shaxslararo moslashuv mexanizmi shaxsning adaptiv faoliyatini shakllantiruvchi va boshqaradigan moslashuv strategiyasida aniqlanadi va amalga oshiriladi. Shuningdek, u boshqa ba‘zi ichki va tashqi omillar majmuasi, jumladan, faoliyat xususiyatlari va adaptogen muhitning xususiyatlari bilan bog‘liq.

Ilmiy adabiyotlarda moslashish jarayonining mahsuldor tomonini tavsiflash uchun ko‘pincha pozitiv moslashish tushunchasi qo‘llaniladi. “Moslashish” (“barqaror adaptatsiya”) tushunchasi “norma”, “sog‘liqni saqlash” bilan sinonimdir. Barqaror moslashuv sharoitida shaxsning haqiqiy moslashuv darajasini, uning ijtimoiy mavqei va o‘zini o‘zi anglash darajasini hisobga olish odatiy holdir. Moslashuvchanlik ham biologik, ham ijtimoiy xususiyatga ega. Moslashuv ko‘rsatkichlari masalasi hozirda bahsli muammolardan biriga aylangan. Ko‘pgina tadqiqotchilar moslashish jarayoni samaradorligining asosiy ko‘rsatkichlarini aniqlashga intilishadi. Moslashuvchanlik mezonlarini belgilashda yondashuvlardagi farqlar bilan, mualliflar uning muhim ichki ko‘rsatkichlaridan birini ta’kidlashda bir ovozdan qarshi bo‘lmaganlar. Bu mezon, mualliflar konsepsiyasining xususiyatlariga qarab, turli yo‘llar bilan belgilanadi: “hissiy farovonlik” (A.N.Jmyrikov, A.A.Rean, N.A.Nesterenko), “faoliyat va muloqot sharoitlaridan qoniqish darajasi” (O.F.Gefelev), “shaxsning subyektiv farovonligi” (R.M.Shamionov) [5].

Moslashuv jarayonidagi hamrohlikni pedagogik hodisa sifatida ilmiy tavsiflashga katta hissa qo‘shgan L.V.Mardaxayevning fikriga ko‘ra, moslashuvdagi hamrohlik va qo‘llab-quvvatlash tushunchasining ta’rifi keng va tor ma’noga ega. Moslashuvdagi qo‘llab-quvvatlashning mohiyatini keng talqin qilish olimlar tomonidan insonning eng to‘g‘ri ijtimoiy rivojlanishini, sotsializatsiyasini va ijtimoiy tarbiyasini, uning hayotda faol o‘zini namoyon qilishini ta’minlaydi. Moslashuvdagi qo‘llab-quvvatlashning torroq talqini, bu vaziyatda ijtimoiy o‘qituvchining funksiyalarini bajaradigan shaxs tomonidan ta’minlangan, rivojlanishning real holatidagi shaxsni ijtimoiy-pedagogik qo‘llab-quvvatlash sifatida namoyon bo‘ladi [7].

Bolalarni maktabgacha ta’lim tashkiloti sharoitlariga moslashtirishni ijtimoiy-pedagogik qo‘llab-quvvatlash texnologiyasi - bu bolaning muvaffaqiyatli o‘rganishi, rivojlanishi va ijtimoiylashuvi uchun sharoit yaratishga qaratilgan kasbiy faoliyat tizimidir. Moslashuv davrida maktabgacha yoshdagi bolalarni ijtimoiy-pedagogik qo‘llab-quvvatlash barcha maktabgacha ta’lim tashkilotlari mutaxassislari faoliyatining turli maqsadli va mazmunli jihatlariga ega bo‘lgan tayyorgarlik-axborot, asosiy va yakuniy davrlarni o‘tish orqali ketma-ket amalga oshiriladi va ushbu mexanizmida bolalar va ularning ota-onalari ham yetakchi “richag” vazifasini o‘taydi [6].

O.I.Davidova, A.A.Mayer ijtimoiy moslashishni ijtimoiylashuv jarayonining ajralmas qismi sifatida ko‘rib chiqadi va ushbu jarayon quyidagilarni o‘z ichiga oladi: bolani ijtimoiy amaliyotga kiritish, ijtimoiy ko‘nikmalarni, umum e’tirof etilgan chora-tadbirlar va qadriyatlarni, xatti-harakatlarning ijtimoiy shakllarini o‘zlashtirish kabilar. F.B.Berezin ijtimoiy moslashishni insonning hayotiy ehtiyojlarini qondirish va ular bilan bog‘liq muhim maqsadlarni amalga oshirishga imkon beradigan (psixologik va fiziologik salomatlikni saqlashda) inson faoliyatini amalga oshirish jarayonida shaxs va atrof-muhit o‘rtasidagi maqbul munosabatlarni o‘rnatish jarayoni sifatida belgilaydi. Shu bilan birga, insonning psixologik faolligi, uning xatti-harakatining atrof-muhit da’volariga nisbati kafolatlanadi [8].

Maktabgacha yoshda tengdoshlar bilan muloqotning o‘ziga xos shakllari ajralib turadi. Ulardan biri hissiy-amaliy shakl bo‘lib, bu bola o‘zini namoyon qilishni xohlaydi va tengdoshidan uning ishlarida ishtirok etishini kutadi. Bunday muloqotda ishtirok etadigan har bir bola o‘ziga e’tiborni jalb qilishni va

hech bo'lmaganda o'yindoshidan qandaydir javob olishni xohlaydi. Uch yoshli bolalar uchun muloqotning o'ziga xos xususiyati barcha tengdoshlariga nisbatan befarq do'stona munosabatdir. Ilk bolalik davridagi bolani hurmat qilish va umumiy e'tirof etishga ehtiyoj mavjud bo'lib, ko'pincha muloqotda raqobat qilish orqali shaxslararo munosabatlarga kirishish kuzatiladi. Maktabgacha yoshning moslashuv jarayoni oxiriga kelib, bolalarda ma'lum tengdoshlariga tanlab bog'lanish rivojlanadi va do'stlikning birinchi belgilari paydo bo'ladi. Bu vaqtda tarbiyalanuvchilar o'z tengdoshlarining harakatlarini sezmaydilar, lekin ayni paytda ularning mavjudligi bolaning faolligini oshiradi. Shu munosabat bilan tengdoshlaridagi moslashish, xatti-harakatlari bevosita kuzatib idrok qilib, bola maktabgacha ta'lim tashkilotiga "tengdoshlariga tanqid qilish" orqali ijtimoiy moslashish jarayonini boshdan kechirishni boshlaydi.

Xulosa (Conclusion). Zamonaviy tadqiqotlar natijalari psixologik salomatlik buzilishi va bolalarning akademik muvaffaqiyati o'rtasidagi bog'liqlikni bevosita ko'rsatadi. Xavotirlanishning sezilarli darajada oshishi ruhiy salomatlik kasalliklaridan biri bo'lib, keyinchalik ixtiyoriy diqqatning pasayishiga olib kelishi mumkin. Ichki taranglik, uning namoyon bo'lishi jismoniy faollik va mudofaa tajovuzkorligining kuchayishi, tartib-intizomning buzilishiga olib kelishi mumkin. Qo'rquvlar doimiy kuchlanishni keltirib chiqaradi va natijada ishlashning pasayishi, charchoqning kuchayishi maktabgacha yoshdagi bolalarda "sahna qo'rquvi" deb ataladigan shaklda namoyon bo'ladi. Verbal agressiya salbiy diqqatni olishga qaratilgan xatti-harakatlarning stereotiplarini qo'zg'atadi.

Inson rivojlanishining morfofunktsional holatini shakllantirish bilan bog'liq eng muhim davri maktab ta'lim muassasasiga qabul qilish bilan yakunlanadigan "maktabgacha yosh" davri deb aytish mumkin. Maktabda o'qish boshlanishi bilan bolaning tanasi va uning aqliy qobiliyatlari sezilarli o'zgarishlarga uchraydi. Kichkina bola maktabgacha ta'lim tashkilotiga kirganida, bolaning adaptiv imkoniyatlari cheklanganligi sababli bolani maktabgacha ta'lim tashkilotining sharoitlariga moslashtirish muammosi paydo bo'ladi. Bolada "moslashish sindromi" deb ataladigan psixologik kasallik rivojlanadi, bu uning oilani tark etishga psixologik tayyor emasligining natijasidir. Psixofizik rivojlanish munosabatlari ilk bolalik yoshdagi xususiyatdir. Uning sog'lig'i holatidagi har qanday o'zgarishlar bolaning asab tizimi va psixikasiga ta'sir qiladi. Ilk bolalik davridagi bolalarda juda beqaror hissiy holat mavjud. Qarindoshlar bilan xayrlashish va bolaning odatiy turmush tarzidagi har qanday o'zgarish qo'rquv va salbiy his-tuyg'ularni keltirib chiqarishi mumkin. Agar bola uzoq vaqt davomida stress holatida bo'lsa, bu nevrozning rivojlanishiga va psixofizik rivojlanish sur'atlarining sekinlashishiga olib kelishi mumkin.

Oiladagi bolaning maktabgacha ta'lim muassasasiga tashrif buyurishga tayyorligiga qarab, moslashish davrining borishi va uning keyingi rivojlanishi bog'liq. Bolaning moslashish davrini yengillashtirish uchun oilaga professional yordam kerak, bu rolda bolalar bog'chasi keladi. Bolalar bog'chasi rivojlanish va ta'limning barcha paydo bo'lgan masalalari bo'yicha "erkin" bo'lishi lozim. Muvaffaqiyatli moslashish ko'plab omillarga - inson salomatligi holati, muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish, uning asab tizimining xususiyatlari, shuningdek, ota-onalar va bolalar bog'chasi xodimlarining vakolatli harakatlariga ham bog'liq.

Bolalar maktabgacha ta'lim tashkilotiga moslashish davrida bolalar ko'pincha shunday g'ayrioddiy xatti-harakatlarni namoyon qiladilarki, bu ota-onalarni qo'rqitadi. Biroq, bu xususiyatlar har bir yangi boshlovchi o'quvchiga xos bo'lib, asta-sekin yo'q bo'lib ketadigan ruhiy stress tufayli yuzaga keladi. Insonning shaxsiyatini shakllantirishning asosi bolaning birinchi munosabatlari va ulardan olingan tajribadir. Har qanday maktabgacha yoshdagi bola uchun xarakterli xususiyatlar muloqotda bo'shashmaslik va hissiyotlarning kuchayishi bo'ladi. Shaxslararo muloqotda ular ko'plab mimik va ekspressiv ko'rinishlarga ega, ular bolaning turli xil hissiy holatlarini ifodalaydi. Tengdoshlar orasida maktabgacha yoshdagi bolalar quvonch, g'azab, hamdardlik, muloyimlik tuyg'usini namoyon qilishi ba'zi vaziyatlar esa jiddiy nizolarga va hatto janjalga olib kelishi mumkin. Maktabgacha yoshdagi bolalar muloqotining eng muhim xususiyati tartibga solinmagan va nostandart ko'rinish kasb etishidir. Kattalar bilan muloqot qilishda bolalar deyarli barcha xatti-harakatlar normalariga rioya qilishadi, lekin tengdoshlari bilan muloqot qilishda ular butunlay kutilmagan harakatlardan foydalanadilar.

Bu yoshdagi bolalar erkinlik, bo'ysinmaslik, individuallik bilan ajralib turadi. Aynan shu bolalar muloqotining o'ziga xos xususiyatlari maktabgacha yoshning oxirigacha saqlanib qoladi. Maktabgacha yoshdagi bolalar muloqotining yana bir muhim ajralib turadigan xususiyati - tashabbuskorlik asosidagi harakatlarining o'zaro xulq-atvor ko'nikmalaridan ustunligidadir. Yangi maktabgacha ta'lim tashkilotiga kelgan bola uchun endi uning o'z bayonoti, hissi va harakati tengdoshning javobidan ko'ra muhimroqdir. Ko'pincha, bolalarning muloqotidagi bunday nomuvofiqlik nizolar va noroziliklarga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

- Колесникова, И. С. Психологические особенности дошкольного возраста / И. С. Колесникова.
— Текст : непосредственный // Молодой ученый. - 2018. -№ 48.1 (234.1). - С. 14-16.
2. Обухова Л.Ф. Возрастная психология. – М.: Россия, 2011, 414 с.
 2. Божович Л.И. Личность и ее развитие в детском возрасте. - М., 1968.
 3. Обухова Л.Ф. Детская возрастная психология: Учебное пособие для вузов. - М.: Педагогическое общество России, 2000. -443 с
 4. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. - М., 1989.
 5. Психология воспитания / Под ред. В.А. Петровского. - М., 1995.
 6. Практикум по возрастной психологии. - СПб.: Речь, 2011.-682 с.
 7. Психология детства: Учебник/ Под ред. А. А. Реана. -СПб.:Прайм - Еврознак, 2003.- 350 с.
 8. Хрестоматия по детской психологии / Под ред. Г.В. Бурменской. - М., 2003.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA NUTQIY JARAYONLARNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Isaxanova Mohigul Erkinovna,
Qo'qon davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.085>

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutqiy jarayonlarni rivojlantirishning psixologik xususiyatlari haqidagi mulohazalar bayon qilingan. Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqini rivojlantirishda o'qituvchining rolga aloxida urg'u beriladi. Maqolada muallifning boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy nuqsonlarini bartaraf etishga oid ilmiy qarashlari aks etgan. Nutq madaniyati va texnikasini ushbu yoshdagi o'quvchilarda rivojlantirishga doir mualliflik tavsiyalari berib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Boshlang'ich sinf o'quvchisi, nutq, nutqiy buzilish, nutq madaniyati va nutq texnikasini rivojlantirish.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ РЕЧЕВЫХ ПРОЦЕССОВ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Исаханова Мохигул Эркиновна,
Старший преподаватель Кокандского государственного педагогического института

Аннотация. В данной статье описаны психологические особенности развития речевых процессов у учащихся младших классов. В статье подчеркивается роль учителя в развитии речи учащихся младших классов. В статье отражены научные взгляды автора на устранение дефектов речи учащихся младших классов. Даны авторские рекомендации по развитию культуры и техники речи у учащихся этого возраста.

Ключевые слова: Элементарная беглость, речь, речевые нарушения, развитие культуры и техники речи.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE DEVELOPMENT OF SPEECH PROCESSES IN PRIMARY CLASS STUDENTS

Isakhanova Mohigul Erkinovna,
Senior teacher of the Kokan State Pedagogical Institute

Abstract. This article describes the psychological features of the development of speech processes in elementary school students. The article emphasizes the role of the teacher in the development of the speech of elementary school students. The article reflects the author's scientific views on the elimination of speech defects of elementary school students. The author's recommendations on the development of speech culture and technique in students of this age have been given.

Key words: Elementary fluency, speech, speech disorder, development of speech culture and speech technique.

“Yangi O'zbekistonning asosiy ustuni –
bilim, ta'lim va tarbiya bo'ladi!”
SH.M.Mirziyoyev.

Kirish. Mamlakat taqdirini yoshlar kelajagi bilan bog'lagan va ularning istiqboli yurt istiqboli ekanligini anglagan xar inson eng avvalo shu yurtning bolalarini tarbiyalash va ta'lim berish masalasiga alohida e'tibor qaratadi. Shu qonuniyat asosida mamlakatimiz rahbarining ta'lim-tarbiya ishlarini siyosat darajasiga ko'tarayotganliklari bejiz emas. Shu o'rindha ularning saylov oldi dasturlarida o'rin olgan bosh masalalardan biri ham mamlakat yoshlarining istiqboliga qaratilgan edi: “Qadrli farzandlarim, bir narsadan ko'nglingiz to'q bo'lsin: sizlarning qobiliyat va iste'dodingizni ro'yobga chiqarish uchun biz bundan buyon ham barcha sharoit va imkoniyatlarni, albatta, yaratib beramiz. Men siz, azizlarning har biringizni o'zimning o'g'lim, o'zimning qizim, o'zimning nevaram, deb bilaman. Sizlarning har bir yutug'ingiz, g'alabangizni o'zimning yutug'im, o'zimning g'alabam, deb qabul qilaman. Jonajon

Vatanimiz, zahmatkash xalqimizning ana shunday yuksak ishonchi va mehriga doimo munosib bo'ling, aziz o'g'il-qizlarim!" — dedi Shavkat Mirziyoyev.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib fikr yuritish mumkinki yoshlar ta'lim -tarbiyasi tamal toshi bolalik davrlarida mustaxkam tarzda qo'yilmog'i lozim. Bolanihg xar tomonlama rivojlanishi va kamol topishida boshlang'ich sinf davrida tashkil etilgan ta'lim va tarbiya jarayonining roli aloxida ahamiyatlidir. Aynisa bu davrda boshlang'ich sinf o'quvchilarining bilish jarayonlari va nutqiy xususiyatlari jadallashgan palla sifatida namoyon bo'ladi. Kichik maktab yoshidagi bolalarda nutq taraqqiyoti ko'p jixatdan uning atrofidagi olam bilan va tashkil etilgan o'quv va tarbiya jarayonlarining sifati bilan bog'liqlik kasb etadi.

Bolalar maktab yoshiga yetganda ularning bir-birlariga nisbatan munosabatlari yangicha mazmun kasb etadi. Bola ilgari ota-onasi, guruhdagi tengdoshlari, tarbiyachi bilan muloqotda bo'lgan bo'lsa, endi maktab o'qituvchisi, sinf rahbari bilan muloqotda bo'ladi. Bolalarda bu davrda mas'uliyat hissi shakllanadi.

Maktabga kelish arafasida bolaning so'z boyligi o'z fikrini bayon eta oladigan darajada ortadi. Agar bu yoshdagi normal rivojlanayotgan bola o'z nutqida 500–600 so'zni ishlatasa, olti-yoshli bola 3000–7000so'zni ishlatadi. Boshlang'ich sinf yoshidagi bolalar nutqi asosan ot, fe'l, sifat, son va bog'lovchilardan iborat bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar o'z nutqlarida qaysi so'zlarni ishlatgani afzalu, qaysilarini ishlatish mumkin emasligini farqlay oladilar. 6–7yoshli bola o'z jumllarini murakkab gramatik tizimda tuza oladi. Bola butun bolalik davrida nutqni jadal ravishda egallab boradilar va nutqni o'zlashtirish ma'lum bir faoliyatga aylana boradi. 7–9 yoshli bolalarning o'ziga hos yana bir xususiyati bola nutqida o'z fikrini bayon etibgina qolmay, balki o'z suhbatdoshining diqqatini o'ziga jalb qilishini ham biladilar.

Bola maktabgacha yoshda o'ylamasdan gapiradi, maktabda esa u gaplashayotgan til o'qitiladigan va o'rganiladigan ilm bo'lib qoladi. Grammatikani o'qib o'rganish jarayonida bola nutqining fonetik jihati to'g'ri bo'lib boradi, nutqning sintaksis tuzilishi takomillashadi. Maktabda o'qitilayotgan hamma fanlarni o'rganish jarayonida o'quvchi nutqining lug'ati boyiydi, so'zlarning mazmuni uning uchun chuqurlashadi va kengayadi. Bolalarning yozma nutqni egallashlari ular nutqining o'sishida muhim bosqich bo'ladi. Bola o'z fikrlarini yozma nutqda bayon qilishga harakat qiladi. O'quvchi o'qituvchining topshirig'iga binoan yozma ishlar bajarayotganda o'zining shu ishiga o'z fikrining qanday til bilan bayon qilayotganiga qarab baho berilishini oldindan bilib turadi. O'quvchi

maktabda berilgan topshiriqni tayyorlash vaqtida shu topshiriqni o'ziga o'zi gapirib berishni mashq qilib turishi nutqining o'sishiga katta ta'sir qiladi.

Bolalar nutqining o'sishida o'qituvchining nutqi katta rol o'ynaydi, chunki uning nutqi o'quvchilar uchun namuna hisoblanadi. Shuning uchun o'qituvchi o'z nutqini takomillashtirish ustida ishlashi kerak. Maktabda bolalar uchun eng avvalo faol ishlatiladigan so'zlarning miqdori oshadi. Yozma nutqni, o'qish va yozishni o'zlashtirish o'quvchi hayotida hosil qilingan malaka hisoblanadi. Kichik maktab yoshidagi bolalar tovushlami bir-biriga qo'shish orqali so'z tuzish malakasini egallab olgach, ba'zida matn mazmunini noto'g'ri tushunadilar. Unga o'quvchilarning so'z boyligining kamligi yoki asosiy fikrni ajrata bilmasligi sabab bo'ladi. Shu munosabat bilan o'qituvchi oldida bolalarda lug'at boyligini oshirish va uiami o'qigan narsalari yuzasidan mustaqil reja tuzishga barvaqtroq o'rgatish vazifasi turadi. Yozuv darslarida bola harf va so'zlarni yozishda katta qiyinchilikka duch keladi. Dastlab bola butun e'tiborini yozish texnikasiga va o'tirish qoidasiga rioya qilishga qaratadi. Avval bolaning yozma nutqi uning og'zaki nutqi orqali belgilanadi, ya'ni u so'zni qanday talaffuz etsa shunday yozadi. Bu davrda bola bilan ovoz chiqarib aytish bo'yicha muntazam mashqlar o'tkazish uning imlo qoidalarini muvaffaqiyatli o'zlashtirishida katta ahamiyatga ega. Yozma nutqda imo-ishora, ohangdan foydalanilmaydi.

Shu bois bolalarning yozma nutqlari ulaming og'zaki nutqiga qaraganda ancha bo'sh bo'ladi. Bolalar nutqi kattalar nutqi ta'sirida o'sadi. Shuning uchun pedagoglar bolalarga kichik maktab yoshidan boshlab og'zaki va yozma nutqni o'stirish bilan birga nutq madaniyatini ham o'rgatib borishlari zarur.

Tahlil va natijalar. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutq madaniyatini shakllantirishda eng asosiy namuna obekti bu o'qituvchidir. O'qituvchining nutqi bolalar tomonidan xar tomonlama o'zlashtiriladi. Shuning uchun o'qituvchi nutq qoidalariga va chiroyli gapirish madaniyatiga ega bo'lishi, o'z nutqida madaniyatning nutqiy shaklini nomoyon eta olishi zarur. O'qituvchi shaxsining nutqiy malakasi bilan birga bolalarning nutq malakasini va madaniyatini shakllantirish malakasi xam bo'lishi zarur. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutq madaniyatini shakllantirish asosida quyidagi tavsiyalarga amal qilish maqsadga muvofiq:

- so'zlashuv jarayonida so'zni to'g'ri qo'llashni tashkil etish;
- adbiy tilda suxbat qurishni yo'lga qo'yish;
- so'zlarning sinonimlaridan foydalanishni tashkil etish;
- ko'ch so'zlaridan foydalanmaslikni targ'ib qilish;
- kitob o'qishni targ'ib etish.

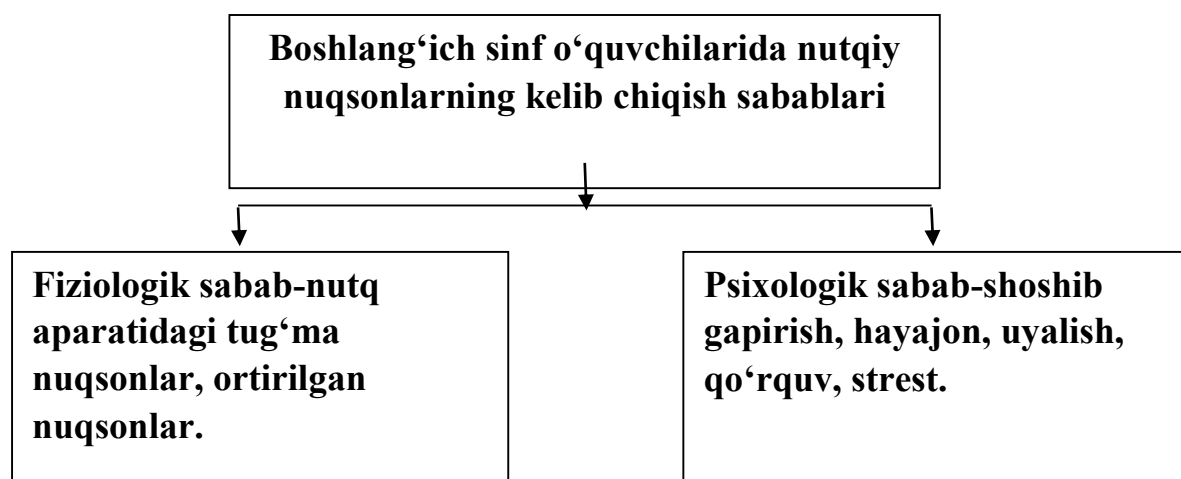
Yuqoridagi bu tavsiyalar boshlang'ich sinf o'quvchisining nafaqat nutq madaniyatini balki psixikasi va xulqiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutq texnikasini shakllantirish jarayoni ham uning psixik xolati bilan aloqador jarayondir. Bu yoshdagi bolalarda nutqiy buzilishlar xodisasi tez-tez uchrab turadi. Masalan:

- tez shoshib gapirish;
- noto'g'ri nafas olish;
- nutqda duduqlanish;
- so'zlarni chalkashtirib yuborish.

Bu nutqiy buzilishlar boshlang'ich sinf o'quvchilarida asosan ikki sabab, fiziologik va psixologik ta'sit natijasida vujudga keladi.

Boshlang'ich sinf yoshdagi o'quvchilarda nutqiy buzilishlarning sabablarida biri bu uning ovoz imkoniyatlarini nomoyon etuvchi fiziologik xususiyatdir. Bolada to'liq shakllanmagan ma'lum bir defektga ega bo'lgan og'iz aparati uning ravon gapirishiga monelik qiladi. Bu xolatda o'qituvchi maxsus mutaxassisga murojat etish orqali bola imkoniyatlarini o'rganadi. O'quvchida fiziologik nuqson bo'lgan taqdirda u doimiy nutqiy buzilishlarga sabab bo'adi.

Nutqiy talaffuzdagi kamchiliklarning psixologik xodisa sifatida namoyon bo'lishi asosan boshlang'ich sinf o'quvchilarida fiziologik sog'lom bo'lsada shoshib gapirganda, kuchli hayajon, strestga tushganda sodir bo'ladi. Bu xolat esa o'qituvchining mahorati asosida bartaraf etilishi zarur. O'qituvchi bolaga vazmin, shoshmasdan gapirish zarurligini uqtirishi zarur.

Nutqiy buzilishlarda xayajon, qo'rquv, strest holatlari asosan avtoretar uslubli o'qituvchi rahbarlik

qilayotgan sinflarda ko'zga tashlanadi. O'qituvchining o'ta qattiqo'l ekanligi o'quvchilarda qo'rquvni vujudga keltiradi natijada, bilgan narsasini han nutqda ifoda eta olmaydi, ko'p kamchiliklarga yo'l qo'yadi. O'qituvchi o'quvchilarda psixik xodisa sifatida namoyon bo'lgan nutqni anglagandan so'ng o'quvchi bilan ishlashda quyidagilarga amal qilishi zarur:

- bolaga xushmuomala bo'lish;
- tortinchoq, uyatchan bolalarni ko'proq savol - javob qilish orqali muhitga moslashtirish;
- strestga moyil bolalarga vazminlik asosida muomalada bo'lish hamda qo'rquvini yengishiga yordam berish;

- bolani maqtash, qo'llab-quvatlash orqali uning psixikasiga ta'sir ko'rsatish;

- shoshilmasdan ifodali gapirishga mashqlantirish.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda nutq bu xar bir millatning o'ziga xos bo'lgan madaniyatini aks ettiruvchi murakkab jarayondir. Shunday ekan millatimiz ko'zgusi bo'lgan yosh avlodni go'zal, jozibali, ta'sirchan nutq egalari bo'lishi eng dolzarb vazifadir. «Qobusnoma» muallifi Kaykovus hamma xunarlaridan so'z xunari - notiqlikni a'lo deb bilgan: «Bilgilni hamma xunardan so'z xunari yaxshi» – deb bejiz ta'riflamagan. Unutmaslik kerakki nutq bu ijtimoiy xodisadir. Demak xar bir insonning nutq madaniyati boshqa insonlar nutqini rivojlantiradi va tarbiyalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. M. Zufarova. “Bolalar psixologiyasining muammolari”. Toshkent.2008-yil.
2. M.Maqsudova. “Muloqot psixologiyasi”. “Turon-iqbol”. Toshkent. 2006-yil.
3. G'oziyev Ye. “Ontogenez psixologiyasi”.-T.: Noshir. 2010
4. Давлетшин М.Г., Мавлонов М.М, Тўйчиева С.М. “Ёш ва педагогик психология” Т. ТДПУ, 2009 .
5. Дусмухамедова Ш.А., Тиллашайхова Х.А., Байкунусова Г.Ю., Зиявитдинова Г.З., «Ёш давлари ва педагогик психология» - Дарслик Тошкент. Низомий номидаги ТДПУ, 2020й.

BOLALAR VA O'SMIRLARDA XULQ OG'ISINING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK OMILLARI

*Umarov Baxriddin Mengboevich,
Alfraganus universiteti "Pedagogika va psixologiya" kafedrası professori,
psixologiya fanlari doktori*

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.081>

Аннотация: Мақоллада жамият томонидан ishlab chiqilgan, umumxalq irodasiga muvofiq harakatda bo'ladigan tartibotlar, bevosita xalq urf-odatları, o'z istak maqsadlariga muvofiqlashgan amaliy udumlar bilan uyg'unlashib ketgan va turmushda, ijtimoiy hayotda amal qilinadigan ijtimoiy me'yorlar tahlili hamda deviant xulq-atvor, uning mohiyati, tavsifi bayon etilgan. Xususan, voyaga etmaganlarda xulq og'ishi va tarbiya buzilishining kelib chiqishiga ta'sir etuvchi demografik, farzandlar va ota-onalarning ma'lumotlilik darajasi, oilaning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, oilaviy shart-sharoiti, turmush tarzi, gender va yosh davri xususiyatlari kabi ijtimoiy-psixologik omillar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: xulq-atvor, xulq og'ishi, deviant xulq, oilaviy muhit, ijtimoiy-psixologik omillar, oila muhiti, demografik, hududiy omillar, tarbiya buzilishi, turmush tarzi, guruhii ta'sir, yosh davri xususiyatlari, ijtimoiy me'yorlar.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ОТКЛОНЕНИЯ ПОВЕДЕНИЯ У ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ

*Умаров Бахриддин Менгбоевич,
Профессор кафедры «Педагогика и психологии» Университета Альфраганус, доктор
психологических наук*

Annotatsiya: В статье анализируются выработанные обществом социальные нормы, действующие в соответствии с волей народа, обычаями народа, практическими действиями в соответствии с селями своего желания, а также социальные нормы, которые наблюдаемое в браке и общественной жизни, а также девиантное поведение. Описан характер, его сущность и описание. В частности, были проанализированы такие социальные факторы, как демография, уровень образования детей и родителей, социально-экономическое положение семьи, семейные условия, образ жизни, половозрастные особенности, влияющие на возникновение отклонений поведения и нарушений обучения у несовершеннолетних - психологические факторы.

Ключевые слова: поведение, отклонение поведения, девиантное поведение, семейное окружение, социально-психологические факторы, семейное окружение, демографические, региональные факторы, образовательные нарушения, образ жизни, групповое влияние, возрастные особенности, социальные нормы.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF BEHAVIORAL DEVIATION IN CHILDREN AND ADOLESCENTS

*Umarov Baxriddin Mengboevich,
Professor of the Department of «Pedagogy and Psychology» at Alfraganus University,
Doctor of Psychology*

Abstract: The article describes an analysis of social norms developed by society, acting in accordance with the will of the people, the customs of the people, practical actions in accordance with the goals of their desires, as well as deviant behavior, its nature and description. In particular, the occurrence of behavioral deviations and educational disorders in minors is influenced by socio-psychological factors, such as the demographic, educational level of children and parents, the socio-economic status of the family, family conditions, lifestyle, age characteristics, were analyzed.

Key words: behavior, behavioral deviation, deviant behavior, family environment, socio-psychological factors, family environment, demographic, regional factors, educational disorders, lifestyle, group influence, age characteristics, social norms.

Ma'lumki, tarbiyaning umumiy ijtimoiy vazifasi - yosh avlodda bilim, ko'nikma, ijtimoiy tajriba

va axloq normalarini shakllantirishdan iborat. Shu maqsadda yosh avlodga tarbiya berish maqsadga yo'naltirilgan tarbiyaviy ta'sir, ijtimoiy hayotda munosabatga kirishish me'yorlarini va shu asosda zaruriy shart-sharoit yaratishni nazarda tutadi.

Xulq og'ishi myammosining ilmiy va nazariy jihatdan o'rganilishi uchun imkoniyat yaratilib, o'rganila boshlandi. Ammo jamiyatda deviantga, xulq-atvorga manba bo'laoladigan holatlar jahondagi boshqa xalqlarga nisbatan Markaziy Osiyo xalqlarida uzoq o'tmishdan oldin paydo bo'lgan bo'lib, ijtimoiy me'yordan chetga chiqish, axloq-odobdan chekinish holatlariga qat'iyan man qilingan, yo'l qo'yilmagan, harakatdagi qonundan ham ta'sirchan kuchga ham dunyoviy, ham diniy yo'l bilan, insonlar ruhiyatiga ta'sir etguvchi kuchga aylangan va hozir ham xalqimiz ana shu ijtimoiy me'yorlar doirasida yashamoqda. Chunki ijtimoiy hayotda, jamiyatda insonlar faoliyatini, ularning xatti-harakatlarini, xulq-atvorlarini diniy, dunyoviy ahamiyatga ega bo'lgan ijtimoiy me'yorlar boshqaradi.

Shaxs xulq-atvoridagi og'ishning ijtimoiy-demografik, yosh va gender xususiyatlarini o'rganish voyaga etmaganlar o'rtasida xulq og'ishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari to'g'risidagi nisbatan to'laroq ma'lumotlar olish imkoniyatini beradi. Shuningdek, voyaga etmaganlar o'rtasidagi xulq og'ishining yosh davriga ko'ra, qiyosiy tahlil qilish bolalar va o'smirlarda xulq og'ishi kelib chiqishining yosh davri xususiyatlariga bog'liq bo'lgan mexanizmini ochib berishga yordam beradi hamda voyaga etmaganlar o'rtasida xulq og'ishining oldini olishga qaratilgan profilaktik chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqish va ular samaradorligining oshishiga yordam beradi.

M.N.Alemaskin, Z.V.Baeryunas, A.M.Dolgova, A.A.Vdovchenko, I.P.Bashkatov, A.S.Belkin, N.D.Levitov, Yu.V.Gerbeev, A.V.Zavalyuk, A.I.Ostrovskiy, B.A.Mirenskiy, A.I.Kochetov, S.V.Kudryavsev, U.S.Djekebaev, Y.Karaketov, Q.Abdurasulova, Z.S.Zaripov, G'.B.Shoumarov, E.G'oziev, V.M.Karimova, B.M.Umarov, N.G'.Komilova, N.A.Sog'inov, G.N.Tulaganova kabi psixolog va pedagog olimlarning ta'kidlashlaricha, bolalarning ongi, xulqi hamda faoliyati mazmunini ularni qurshab olgan muhit belgilaydi. Ijtimoiy muhitdagi nosog'lomlik esa bola ongi va xulqida turli xil og'ishlarni keltirib chiqaradi.

Kuzatish va tadqiqotlarimiz natijalaridan ma'lum bo'lishicha, bolalar va o'smirlarda turmush sharoitining yaxshi yoki yomonligi holati hamxulq og'ishi va tarbiya buzilishining kelib chiqishida asosiy omillar sifatida namoyon bo'ladi. Bunga ko'ra, o'rganilgan respondentlarning 70,19% oilada yomon sharoitda yashashligi ma'lum bo'ldi. 29,81% xulq og'ishiga ega bo'lgan bolalar va o'smirlar oilada yaxshi sharoitda yashaganliklari kuzatildi. (1-jadval)

1 - jadval

**Xulq og'ishi va tarbiya buzilishiga ega bo'lgan bolalar va o'smirlarning
ijtimoiy shart- sharoitlari ko'rsatgichlari (% hisobida)**

№	Yosh davri	Qish-loq	Shahar	Yaxshi sharoitda yashaydi	Yomon sharoitda yashaydi	Ko'p qavatli uyda turadi	Hovlida turadi
1.	12-15 yosh	45,80	54,20	28,38	71,62	67,48	32,42
2.	16-17 yosh	42,61	57,39	31,42	68,58	62,30	37,00
3.	O'rtacha	43,26	56,74	29,81	70,19	64,32	35,68

Kuzatishlarimizdan ma'lum bo'lishicha, hovlida yashayotgan bolalar va o'smirlarga nisbatan, ko'p qavatli uylarda yashayotgan bolalar va o'smirlarda xulq og'ishi va tarbiya buzilishi darajasi holati bir muncha yuqoridir. Buning sababi yuqorida ta'kidlanganidek, aholi qatlamining zichligi bilan bir qatorda

mahalla, qo'ni-qo'shnichilik ta'sirining sustligi, shaxslararo munosabatlar doirasining kengligi, ijtimoiy nazoratning sustligi va shu kabilarga bog'liqdir.

Xalqimizda "Bir bolaga etti qo'shni ham ota, ham ona", "Otang mahalla, onang mahalla" degan naqlar mavjud. Zero, mahallalar xonadonlarida farzandlar qariyalarning, mahalla faollarining ko'z o'ngida o'sib, voyaga etadi. Mahalla oqsoqoli va uning har bir yoshi katta a'zosi mahalla bolasinig nojuya xatti-harakatini, tamaki chekishi, birovlariga gap otib turishini ko'rib-ko'rmaslikka olmasdan, hech bo'lmaganda ularga fikr bildirish, pand nasihat qilish, ularni to'g'ri yo'lga boshlash mahalla bolalari orasida g'ayriqonuniy xulqning kelib chiqishini oldini olishga muayyan darajada xizmat qiladi. Natijada mahallalardagi ana shunday an'anaviy qo'ni-qo'shnichilik ta'sirining yuqoriligi voyaga etmaganlarda xulq og'ishi darajasining pasayishiga olib keladi. Afsuski, bugungi kunda mahalla bolasi nojo'ya harakatni qilib o'tirsa ham ayrimlar menga nima, ota-onasi borku, mening farzandim bo'lmasa deya unga aralashishni o'ziga ep ko'rmaydiganlar ham uchrab turadi. Bunday holat o'z-o'zidan bolalar va o'smirlar o'rtasida xulq og'ishining kelib chiqishiga imkoniyat yaratadi. Ota-onasi, mahalla a'zosi nazoratidan chetda qolgan o'smir o'zini erkin, mustaqil deb bilib, turli xil g'ayriqonuniy, g'ayriaxloqiy harakatlarni amalga oshirishlari mumkin.

Tadqiqotimiz natijalarining ko'rsatishicha, bolalar va o'smirlarning ma'lumotlilik, bilimlilik darajasi ham xulq og'ishi va tarbiya buzilishining kelib chiqishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Sir emaski, ma'rifatlilik, ilm olishga nisbatan bo'lgan intilish, aqliy va ma'naviy barkamollik voyaga etmaganlarni sog'lom turmush tarziga, axloqiy va huquqiy qoidalarga itoat etishga etaklaydi. Aksincha, maktabga borishdan bo'yin tovlash, darslarni o'z vaqtida bajarmaslik, bilim olishga nisbatan qiziqishning yo'qligi bolalar va o'smirlarda turli xil g'ayriqonuniy xatti-harakatlarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Buni tadqiqotimizdan olingan natijalar ham ko'rsatib turibdi. Bunga ko'ra, o'rganilgan respondentlarning eng ko'p qismi 8-9 sinf ma'lumotiga (51,14 %) ega bo'lgan bo'lsalar, 28,25% 10-11 sinf ma'lumotiga, 9,41% 6-7 sinf ma'lumotiga ega ekanligi aniqlandi. (2-jadval).

Shuningdek, tadqiqotimizda o'rganilgan respondentlarning 10,40 % ni o'rta maxsus bilim yurti talabalari tashkil qildi. Yosh davriga ko'ra, tahlil qilganimizda 14-15 yoshdagi voyaga etmagan xulq og'ishiga ega bo'lganlar asosan 8-9 sinf ma'lumotiga (72,64%), 16-17 yoshda esa ko'proq 10-11 sinf ma'lumotiga (41,60%) ega ekanliklaroi aniqlandi. (2-jadval).

2 - jadval

Xulq og'ishi va tarbiya buzilishiga ega bo'lgan voyaga etmaganlarning ma'lumoti darajasi ko'rsatkichlari (% hisobida)

№	Ma'lumoti	11-13 yosh	14-15 yosh	16-17 yosh	O'rtacha
1	1-5 sinf	-	-	0,80	0,80
2	6-7 sinf	22,14	12,74	3,42	9,41
3	8-9 sinf	77,86	72,64	35,26	51,14
4	10-11 sinf	-	11,80	41,60	28,25
5	Kasb-hunar kolleji o'quvchisi	-	2,72	18,90	10,40

Tadqiqotimiz natijalarining ko'rsatishicha, o'rganilgan respondentlarning katta qismi o'qish faoliyatidagi o'zlashtirish ko'rsatkichi ancha past darajaga ega bo'lganlarni tashkil etadi. Xususan, respondentlarning 48,62 foizi maktabda fanlarni yomon o'zlashtirganliklari bilan ajarialib turadiganlardir. Atigi 10,60 foiz respondentlar fanlarni o'zlashtirishda biroz yaxshi natijalarga ega ekanliklarining guvohi bo'ldik. Shuningdek, ularning 13,45 foizi 1 yil sinfdan qolganlar bo'lsa, 6,49 foizi 2 yil sinfdan qolganlarni tashkil qiladi. (3-jadval)

Xulq og'ishi va tarbiya buzilishiga ega bo'lgan voyaga etmaganlarda o'qishga nisbatan qiziqishning sustligi, maqsadli faoliyatning yo'qligi, o'z kelajagi haqida o'ylash, kelajakda qaysi mutaxassislikni egallashga nisbatan intilishning yo'qligi holatlari ham kuzatildi. Shuning uchun ham xulq og'ishiga ega

bo'lgan bolalar va o'smirlar o'rtasida fanlarni a'lo bahoga o'zlashtirayotganlar deyarli uchramadi.

3 - jadval

Xulq og'ishi va tarbiya buzilishiga ega bo'lgan bolalar va o'smirlarning o'qish faoliyatidagi o'zlashtirish ko'rsatkichlari (% hisobida)

№	O'qish faoliyati ko'rsatkichlari	11 – 13 yosh	14 – 15 yosh	16 – 17 Yosh	O'rtacha
1.	O'zlashtirish darajasi yaxshi	14,8	8,4	3,6	10,6
2.	O'zlashtirish darajasi o'rtacha	28,7	24,7	17,3	20,8
3.	O'zlashtirish darajasi yomon	40,0	45,3	53,1	49,0
4.	1 yil sinfda qolgan	12,3	15,4	17,4	13,2
5.	2 yil sinfda qolgan	4,2	6,2	8,6	6,4

Tadqiqotimiz natijalaridan ma'lum bo'lishicha, bolalar va o'smirlarning to'liq (TO), noto'liq (NTO) oilalarda va ota-onalarning ikkalasi ham yo'qligi natijasida qarindoshlari yoki boshqa birovlarining qaramog'ida tarbiyalanishlari holati ham ularda xulq og'ishining kelib chiqishiga ta'sir ko'rsatishi mumkinligi aniqlandi. Buni tadqiqotimizda oilada ota-onalardan birining yoki ikkalasining ham yo'qligi bolalar va o'smirlarda xulq og'ishini keltirib chiqaruvchi asosiy omillardan biri sifatida namoyon bo'lganligi (31,78-12,68%) ko'rsatib turibdi. Shuningdek, ota-onalardan birining ilgari sudlanganligi holati ham bolalar va o'smirlarda xulq og'ishining kelib chiqishiga ta'sir ko'rsatishi mumkinligi kuzatiladi. Bunga ko'ra, ota-onalardan biri ilgari sudlangan oilada tarbiyalangan bolalarda xulq og'ishi ko'rsatkichi 30,52 foizni ko'rsatgan bo'lsa, ota-onalari sudlanmagan oilalarda tarbiyalangan bolalar va o'smirlar o'rtasidagi bu ko'rsatkich 8,68 foizni tashkil qiladi. (4-jadval)

4 - jadval

Xulq og'ishiga ega bo'lgan bolalar va o'smirlarning oilaviy tarbiya sharoitiga ko'ra tarbiyalanganlik ko'rsatkichi (% hisobida)

№	Oilaviy tarbiyalanganlik sharoiti	Yo sh d a v r l a r i			O'rtacha
		11 - 13 yosh	14 – 15 yosh	16 – 17 yosh	
1.	Ota-onasi tarbiyasida	26,48	18,76	12,29	16,36
2.	Ota-onadan birining tarbiyasida	32,76	30,68	26,72	31,78
3.	Ikkalasi ham yo'q oilada	10,52	11,74	16,22	12,66
4.	Ota-onalardan biri sudlangan oilada	20,74	28,86	38,46	30,52
5.	Ota-onasi sudlanmagan oilada	9,60	9,96	6,65	8,68

Jadvalda keltirib o'tilgan ko'rsatkichlarni tahlil qilib ko'radigan bo'lsak, oilada ota-onadan birining yoki ikkalasining ham yo'qligi bola tarbiyasida nuqsonlarning kelib chiqishiga, ular faoliyatini nazorat qilishning susayishi va ayrim moddiy-maishiy etishmovchiliklarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Bunday oilalarda tarbiyalanayotgan bolalar va o'smirlar xulqida salbiy o'zgarishlarning kelib chiqishi uchun qulay ijtimoiy-psixologik muhit mavjud bo'ladi, hamda ularning yosh davri va individual-psixologik xususiyatlariga ko'ra, kriminogen muhit bola tomonidan qabul qilinadi va xulq og'ishining

kelib chiqishiga ta'mir ko'rsatadi.

Tadqiqotimiz natijalarining ko'rsatishicha, ota-onalarning ma'lumotlilik darajasi ham bolalar va o'smirlarda xulq og'ishining kelib chiqishiga ta'sir ko'rsatadi. Ota-onalarning ilmu-ma'rifat, aqlu-zakovatliligi bolalar tarbiyasiga, ularning shaxs sifatida shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Buni tadqiqotimizdan olingan natijalar ham ko'rsatib turibdi. Bunga ko'ra ota-onalari to'liqsiz va o'rta ma'lumotga ega bo'lgan oilalarda tarbiyalangan bolalar va o'smirlarda xulq og'ishi darajasi (28,6% - 44,2%) boshqa ma'lumotlilik darajalari ko'rsatkichidan ancha yuqori ekanligi kuzatiladi. (5 - jadval)

5 - jadval

Xulq og'ishiga ega bo'lgan bolalar va o'smirlar ota-onalarining ma'lumotlilik darajasi ko'rsatgichi (% hisobida)

№	Ma'lumot darajasi	Yo sh d a v r l a r i			O'rtacha
		11-13 yosh	14-15 yosh	16-17 yosh	
1.	To'liqsiz o'rta	27,8	29,7	28,2	28,6
2.	O'rta	45,2	41,4	45,0	44,2
3.	O'rta maxsus	18,6	21,4	17,3	19,7
4.	Oliy	8,4	7,5	9,5	7,5

Voyaga etmaganlar o'rtasida xulq og'ishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o'rganish bo'yicha olingan natijalarni tahlil qiladigan bo'lsak, shahar joylarida voyaga etmaganlar o'rtasida yuzaga kelayotgan xulq og'ishi va tarbiya buzilishining asosiy sabablari sifatida oila va oilaviy munosabatlardagi nosog'lom muhit hamda ota-ona va katta yoshdagi kishilar tomonidan bolalar va o'smirlarning bo'sh vaqtlarini nazorat qilmasliklari, qarovsizlik, turli xil axborotlarning ko'pligi, ota-onalarning davlat ishlari bilan bandligi tufayli ularning bo'sh vaqtlarini nazorat qila olmasliklari va boshqa omillar namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy kelib chiqishiga ko'ra, voyaga etmaganlar o'rtasida xulq og'ishi asosan ishchilar yoki hozircha hech qaerda ishlamaydiganlar oilasiga to'g'ri kelayotganligi kuzatiladi. Ammo, tadqiqotimizda oliy ma'lumotlilik, ota-onalari rahabarlik lavozimida ishlayotgan oilalarning farzandlarida xulq og'ishi namoyon bo'lishi holalari kuzatilganligining ham guvohi bo'lamiz. Shuningdek, oilaning moddiy-maishiy shart-sharoiti, turmush tarzi, iqtisodiy imkoniyati va tarbiyaviy ta'sirchanlik darajasi bolalar va o'smirlarda xulq og'ishi va tarbiya buzilishining kelib chiqishiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy ijtimoiy-psixologik sabablar sifatida namoyon bo'lishi kuzatiladi.

Yukoridagilar yuzasidan quyidagi xulosalarga kelindi.

1. Xulq og'ishiga ega bo'lgan voyaga etmaganlar shaxsida asotsiallik, psixik beqarorlik, impulsivlik, qo'zg'aluvchanlik, hissiyotga beriluvchanlik, gipertimlik, affektga moyillik va boshqa shu kabi xususiyatlar kuzatiladi. Shuningdek, bolalar va o'smirlar shaxsidagi nevrozizm, psixotizm va yosh davri xususiyatlari ham xulq og'ishining kelib chiqishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

2. Voyaga etmaganlarda yosh davri inqirozlari xususan, o'smirlik yoshi davri inqirozi, o'tish davri qiyinchiliklari hamda ularning psixofiziologik taraqqiyotidagi noturg'unlik, akseleratsiya jarayonlari, pubertat davri rivojlanish xususiyatlari, taqlidchanlik, emansipatsiya (kattalar nazorati va kuzatuvidan ozod bo'lishga intilish), gedonistik (o'zgacha usullardan zavq-shavq olish, lazzatlanish) psixologiya, guruhlanish reaksiyasi va qarama-qarshi nuqtai nazar reaksiyasining namoyon bo'lishi va boshqalar xulq og'ishi va tarbiya buzilishining kelib chiqishiga ta'sir qiladi.

3. Voyaga etmaganlarda xulq og'ishi ko'rsatgichi aholi qatlami zich, shaxslararo munosabatlar

doirasi keng hisoblangan hududlar va shahar joylarida boshqa hududlar va qishloq joylariga nisbatan yuqoridir.

4) voyaga etmaganlar va ularning ota-onalarining ilmlilik, ma'lumotlilik darajasi, farzandlarning noto'liq oilalarda tarbiyalanayotganligi va oilada moddiy-maishiy shart-sharoitning etarli emasligi kabilar voyaga etmaganlarda xulq og'ishining kelib chiqishiga ta'sir etuvchi asosiy ijtimoiy-psixologik omillar sifatida namoyon bo'ladi.

ADABIYOTLAR

Ганюшкина И.С. Неблагополучная семья и девиантное поведение несовершеннолетних: Учебное пособие - М.: 2006. Издател. МПСИ. - 345 с.

Змановская Е.В. Девиантология (психология отклоняющегося поведения) – М., 2007, 4-ое издание. - 285 с.

Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения. Учебное пособие для вузов. – М., 2008, Издательство «Реч» - 346 с.

Умаров Б.М. Семейные факторы социального риска и отклонения поведения несовершеннолетних. //УзГМУЯ, сборник материалов научно-практической конференции «Молодой ученый - 2006» Ташкент, 2006. - С. 193-197.

Umarov B.M. O'zbekistonda voyaga etmaganlar jinoyatchiligining ijtimoiy-psixologik muammolari. Monografiya T.: 2009. B.78.

MAKTABGACHA TARBIYA YOSHDAGI BOLALARDA SHAXS XUSUSIYATLARINING RIVOJLANISHI

Umarova Muqaddasxon,

Qo'qon davlat pedagogika instituti dosenti, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.082>

Annotatsiya: Maktabgacha yoshdagi bolalarda shaxsiyat rivojlanishi turli omillar, jumladan, genetika, atrof-muhit va ijtimoiy o'zaro ta'sirlar ta'sirida bo'lgan dinamik va murakkab jarayondir. Ushbu maqolada 3 yoshdan 6 yoshgacha bo'lgan bolalarda shaxsiy xususiyatlarning rivojlanishining keng qamrovi ko'rsatilgan, asosiy xususiyatlarning paydo bo'lishi, ularning asosiy mexanizmlari va keyingi rivojlanish oqibatlariga e'tibor qaratilgan. Shaxs rivojlanishining ushbu dastlabki bosqichlarini tushunish ijobiy natijalarga erishish va bolalarning ijtimoiy-emotsional farovonligidagi potentsial muammolarni hal qilish uchun juda muhimdir.

DEVELOPMENT OF PERSONALITY TRAITS IN CHILDREN OF PRESCHOOL AGE: A COMPREHENSIVE REVIEW

Abstract: Personality development in preschool-aged children is a dynamic and intricate process influenced by various factors including genetics, environment, and social interactions. This article provides a comprehensive overview of the development of personality traits in children aged 3 to 6 years, focusing on the emergence of key traits, their underlying mechanisms, and implications for later development. Understanding these early stages of personality development is essential for promoting positive outcomes and addressing potential challenges in children's socio-emotional well-being.

Kirish: Shaxsning rivojlanishi ko'p qirrali jarayon bo'lib, uning ildizlari bolalikning shakllanish yillarida chuqur o'rnashgan. Rivojlanishning turli bosqichlari orasida, odatda, 3 yoshdan 6 yoshgacha bo'lgan maktabgacha yosh, kognitiv, ijtimoiy va hissiy sohalarida chuqur o'sish va izlanishlar bilan ajralib turadigan hal qiluvchi davrdir. Rivojlanishning ushbu sayohatida asosiy o'rinni shaxsiy xususiyatlarning paydo bo'lishi va mustahkamlanishi bolalarning o'zini o'zi anglashi va ularning atrofidagi dunyo bilan o'zaro munosabatlari uchun asos yaratadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar go'daklikdan erta bolalikka o'tish davrida ajoyib o'zgarishlar bilan tavsiflanadi. Bu davrda ular kognitiv rivojlanish, tilni o'zlashtirish va motorli ko'nikmalarni rivojlantirishni boshdan kechiradilar, bularning barchasi o'zlarining mustaqilligi va mustaqilligiga hissa qo'shadi. Shunga qaramay, bu kognitiv va jismoniy o'zgarishlar bilan bir qatorda, ijtimoiy-emotsional rivojlanishning boy gobelenlari mavjud bo'lib, unda bolalar o'ziga xos xulq-atvor, his-tuyg'ular va shaxslararo o'zaro munosabatlarni namoyon qila boshlaydilar, bu ularning paydo bo'lgan shaxsini shakllantiradi.

Maktabgacha yoshda shaxsiy xususiyatlarning rivojlanishini tushunish bir necha sabablarga ko'ra juda muhimdir. Birinchi navbatda, bu dastlabki xususiyatlar keyinchalik shaxsiyat rivojlanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu shakllanish davrida bolalarning ijtimoiy vaziyatlarda harakat qilishlari va moslashishi, his-tuyg'ularini tartibga solishlari va boshqalar bilan munosabatda bo'lishlari ularning kelajakdagi ijtimoiy-emotsional faoliyati uchun zamin yaratadi. Bundan tashqari, ayrim shaxsiy xususiyatlar va xulq-atvorni erta aniqlash bolalarning kuchli tomonlari, qiyinchiliklari va aralashuvi yoki yordami uchun potentsial sohalari haqida qimmatli tushunchalarni taqdim etishi mumkin.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda shaxsiyat rivojlanishini o'rganish tabiatan murakkab bo'lib, unga biologik moyillikdan tortib atrof-muhit sharoitlarigacha bo'lgan ko'plab omillar ta'sir ko'rsatadi. Genetik moyillik atrof-muhitning ta'siri, jumladan, oilaviy dinamika, madaniy me'yorlar va tengdoshlarning o'zaro ta'siri bilan o'zaro ta'sir qiladi va shaxsiyatning rivojlanish traektoriyasini shakllantiradi. Bundan tashqari, maktabgacha yoshdagi davr atrof-muhit omillariga nisbatan yuqori egiluvchanlik va sezgirlik davrini anglatadi, bu esa bu bosqichni erta tajribalar va g'amxo'rlik amaliyotlari ta'siriga ayniqsa sezgir qiladi.

Ushbu keng qamrovli sharhda biz maktabgacha yoshdagi bolalarda shaxsiyat rivojlanishining murakkab jarayonini o'rganishni maqsad qilganmiz. Nazariy asoslar, empirik tadqiqotlar va klinik tushunchalarga tayanib, biz ushbu rivojlanish bosqichida shaxsiyatning asosiy xususiyatlarining paydo

bo'lishini, ularning rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillarni va bolalarning keyingi ijtimoiy-emotsional farovonligiga ta'sirini ko'rib chiqamiz. Maktabgacha yoshdagi bolalarda shaxsiyat rivojlanishining murakkabliklarini yoritib, biz ushbu muhim davr haqidagi tushunchamizni kuchaytirishga va erta bolalik rivojlanishida ijobiy natijalarga erishish uchun strategiyalar haqida ma'lumot berishga intilamiz.

Adabiyot manbalarini haqida umumiy ma'lumot; Adabiyot sharhi:

Maktabgacha yoshdagi bolalarda shaxsiyat rivojlanishini o'rganish turli fanlar, jumladan, psixologiya, bolalar rivojlanishi va ta'lim bo'yicha tadqiqotchilarning katta e'tiborini tortdi. Shaxs xususiyatlarining ko'p qirraliligi, rivojlanish traektoriyasi va maktabgacha yoshdagi davrda paydo bo'lishini shakllantiruvchi omillarni yoritib beruvchi boy adabiyotlar to'plami paydo bo'ldi.

Temperament va erta shaxsiy xususiyatlar:

Yosh bolalarda shaxsiyat rivojlanishini tushunishning markaziy asoslaridan biri temperament tushunchasidir. Temperament vaziyatlar va vaqt o'tishi bilan nisbatan barqaror bo'lgan reaktivlik va o'zini o'zi boshqarishdagi individual farqlarni anglatadi. Tomas va Shaxmat (1977) va Rothbart (1981) kabi kashshoflarning ishiga asoslanib, tadqiqotchilar temperamentning bir necha o'lchovlarini, jumladan, faollik darajasi, yondashuv / chekinish, moslashuvchanlik va hissiy reaktivlikni aniqladilar. Ushbu o'lchovlar maktabgacha yoshdagi bolalarda shaxsiy xususiyatlarning dastlabki namoyon bo'lishini tushunish uchun asos yaratadi.

Uzunlamasına tadqiqotlar erta bolalik davrida temperamentning barqarorligini ta'kidladi, ba'zi temperament profillari keyingi shaxsiy xususiyatlar va ijtimoiy-emotsional natijalarni bashorat qiladi (Caspi & Shiner, 2006). Masalan, go'daklik davrida yuqori darajadagi hissiy reaktivlik va moslashuv qobiliyati past bo'lgan bolalar keyingi bolalik davrida tashvishlanish buzilishi yoki tashqi xatti-harakatlarni rivojlanish xavfi yuqori bo'lishi mumkin (Degnan va Fox, 2007). Aksincha, ijobiy kayfiyat va moslashuvchanlik bilan ajralib turadigan engil temperamentga ega bo'lgan bolalar vaqt o'tishi bilan yaxshiroq ijtimoiy kompetentsiya va hissiy tartibga solish ko'nikmalarini namoyish etadilar (Rothbart & Bates, 2006).

Ijtimoiylashuv jarayonlari va atrof-muhitga ta'siri:

Temperament shaxsning erta rivojlanishi uchun asos bo'lsa-da, maktabgacha yoshdagi bolalarda paydo bo'ladigan xususiyatlarni shakllantiradigan muhim ijtimoiylashuv jarayonlari bilan ajralib turadi. Ota-onalar, g'amxo'rlik qiluvchilar va tengdoshlar o'zaro munosabatlar, modellashirish va ijtimoiy tajribalar orqali bolalarning ijtimoiy-emotsional rivojlanishini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi (Eisenberg va boshqalar, 1998).

Ota-onalarning tarbiyalash uslublari va amaliyotlari maktabgacha yoshdagi bolalarning shaxsiyatini rivojlantirishning asosiy omillari sifatida aniqlangan. Yuqori darajadagi tarbiya va qo'llab-quvvatlash bilan ajralib turadigan iliq, sezgir ota-onalar hamdardlik, o'zini o'zi boshqarish va ijtimoiy xulq-atvor kabi ijobiy shaxsiy xususiyatlarning paydo bo'lishi bilan bog'liq (Eisenberg va boshq., 2005). Aksincha, qo'pol yoki avtoritar tarbiya uslublari tajovuzkorlik, bo'ysunmaslik va hissiy tartibsizlikni o'z ichiga olgan noto'g'ri shaxsiy xususiyatlarning rivojlanishiga hissa qo'shishi mumkin (Gershoff va boshq., 2012).

Tengdoshlar o'rtasidagi munosabatlar maktabgacha yoshdagi bolalarning shaxsiyatini rivojlantirishga ham katta ta'sir ko'rsatadi. Tengdoshlar bilan o'zaro aloqalar ijtimoiy o'rganish, istiqbolga ega bo'lish va shaxslararo ko'nikmalarni rivojlantirish imkoniyatlarini beradi (Rubin va boshq., 2006). Maktabgacha yoshdagi bolalar o'zlarining tengdoshlari bilan o'zaro munosabatlari orqali hamkorlik, nizolarni hal qilish va empatiya haqida qimmatli saboqlarni o'rganadilar, bu ularning paydo bo'ladigan shaxsiy xususiyatlarini yaxshilashga yordam beradi.

Madaniy va kontekstga oid mulohazalar:

Madaniy me'yorlar, qadriyatlar va ijtimoiy talablar maktabgacha yoshdagi bolalarda shaxsiy xususiyatlarni ifodalash va talqin qilishda sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Madaniyatlararo tadqiqotlar ota-onalarning sotsializatsiya amaliyotlari, tengdoshlar dinamikasi va turli madaniy kontekstlarda hissiy ifodalashdagi farqlarni aniqladi, bu shaxsiyat rivojlanishini o'rganishda madaniy xilma-xillikni hisobga olish muhimligini ta'kidladi (Chen va boshq., 1998).

Bundan tashqari, maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiy-iqtisodiy sharoiti va atrof-muhitdagi stress omillari ularning ijtimoiy-emotsional rivojlanishiga va shaxsiy xususiyatlariga ta'sir qilishi

mumkin. Noqulay muhitda o'sayotgan bolalar qiyinchiliklarga duch kelishlari va ijtimoiy-emotsional qo'llab-quvvatlash uchun kamroq resurslarga duch kelishlari mumkin, bu esa mos kelmaydigan shaxsiy xususiyatlar va ijtimoiy-emotsional qiyinchiliklarning paydo bo'lishiga yordam beradi (Blair va boshq., 2011).

Xulosa: Maktabgacha yoshdagi bolalarda shaxsni rivojlantirishga oid adabiyotlarda bolalarning paydo bo'ladigan xususiyatlarini shakllantiradigan biologik, ekologik va ijtimoiy omillarning murakkab o'zaro ta'siri haqida qimmatli ma'lumotlar mavjud. Temperamentning asosiy ta'siridan tortib, otalar, g'amxo'rlik qiluvchilar va tengdoshlar tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan sotsializatsiya jarayonlarigacha, maktabgacha yoshda shaxsiy xususiyatlarning rivojlanishiga ko'plab omillar yordam beradi. Erta bolalik davrida shaxsiyat rivojlanishining mexanizmlarini tushunib, tadqiqotchilar va amaliyotchilar ijobiy ijtimoiy-emotsional natijalarni qo'llab-quvvatlash va yosh bolalarda sog'lom shaxs rivojlanishiga yordam berish uchun maqsadli aralashuvlar va qo'llab-quvvatlash tizimlarini ishlab chiqishlari mumkin.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning asosiy shaxsiy xususiyatlari:

Maktabgacha yoshdagi bolalarning shaxsiy xususiyatlari ularning o'ziga xos individualligi va shaxslararo o'zaro munosabatlariga hissa qo'shadigan xatti-harakatlar, hissiy va ijtimoiy xususiyatlarning keng doirasini o'z ichiga oladi. Rivojlanishning ushbu bosqichidagi bolalar hali o'z shaxsiyatini shakllantirish jarayonida bo'lsa-da, bir nechta asosiy xususiyatlar paydo bo'la boshlaydi va ularning ijtimoiy-emotsional rivojlanishini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu asosiy shaxsiy xususiyatlarni tushunish individual farqlarni aniqlash, ijobiy natijalarga erishish va maktabgacha yoshdagi bolalarda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni hal qilish uchun juda muhimdir. Maktabgacha yoshdagi bolalarda kuzatiladigan asosiy shaxsiy xususiyatlardan ba'zilari:

1. Temperament:

Temperament deganda hayotning boshida namoyon bo'ladigan va vaqt o'tishi bilan nisbatan barqaror bo'lib qoladigan tug'ma xulq-atvor va hissiy tendentsiyalar tushuniladi. Maktabgacha yoshdagi bolalar bir necha o'lchovlar bo'yicha temperamentning o'zgarishini ko'rsatadilar, jumladan:

- Faoliyat darajasi: Ba'zi bolalar tabiiy ravishda faolroq va baquvvatroq bo'lishi mumkin, boshqalari esa tinchroq, harakatsizroq mashg'ulotlarni afzal ko'rishlari mumkin.

- Yondash/Qochish: Bolalar yangi vaziyatlarga, tajribalarga yoki odamlarga yaqinlashish yoki ulardan qochish tendentsiyasida farqlanadi. Ba'zi bolalar ishtiyoq bilan yangi tajribalarni izlashlari mumkin, boshqalari esa ko'proq ikkilanib yoki ehtiyotkor bo'lishlari mumkin.

- Moslashuvchanlik: Moslashuvchanlik deganda bolalarning atrof-muhit yoki tartibdagi o'zgarishlarga moslashish qulayligi tushuniladi. Moslashuvchanligi yuqori bo'lgan bolalar o'tish yoki buzilishlarga nisbatan ancha moslashuvchan va chidamli bo'lishadi, moslashuv qobiliyati past bo'lganlar esa o'zgarishlarga dosh berishga qiynalishi mumkin.

- Emosional reaktivlik: Hissiy reaktivlik stimullarga emotsional javoblarning intensivligi va chastotasini aks ettiradi. Ba'zi bolalar kuchli hissiy reaksiyalarga ko'proq moyil bo'lishi mumkin, boshqalari esa ko'proq hissiy barqarorlik va tartibga solishga ega.

2. Hissiyotlarni tartibga solish:

Tuyg'ularni tartibga solish ichki va tashqi ogohlantirishlarga javoban hissiy tajriba va ifodalarni kuzatish, baholash va modulyatsiya qilish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda hissiyotlarni boshqarishning oddiy ko'nikmalari rivojlana boshlaydi, jumladan:

- Tuyg'ularni aniqlash: Maktabgacha yoshdagi bolalar quvonch, qayg'u, g'azab va qo'rquv kabi asosiy his-tuyg'ularni tanib olishni va belgilashni o'rganadilar.

- Tuyg'ularni to'g'ri ifodalash: Bolalar o'z his-tuyg'ularini ifodalashning turli usullari bilan tajriba o'tkazadilar, asta-sekin o'z his-tuyg'ularini boshqalarga etkazishning ijtimoiy jihatdan maqbul usullarini o'rganadilar.

- Yotish strategiyalari: Bolalar stressli yoki qiyin vaziyatlarga duch kelganlarida, ular hissiy qo'zg'alishlarini boshqarish va reaksiyalarini tartibga solish uchun kurashish strategiyalarini ishlab chiqadilar. Ushbu strategiyalar g'amxo'rlik qiluvchilardan yordam so'rash, o'zini o'zi tinchlantiradigan xatti-harakatlar yoki muammolarni hal qilishni o'z ichiga olishi mumkin.

3. Ijtimoiy ko'nikmalar:

Ijtimoiy ko'nikmalar bolalarning ijtimoiy munosabatlarni boshqarish, do'stlik munosabatlarini

rivojlantirish, tengdoshlari va kattalar bilan ijobiy munosabatlar o'rnatish qobiliyatida muhim rol o'ynaydi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda kuzatiladigan asosiy ijtimoiy ko'nikmalarga quyidagilar kiradi:

- Almashish va hamkorlik: Bolalar o'yin va guruh faoliyati davomida o'yinchoqlarni bo'lishishni, navbatchilik qilishni va boshqalar bilan hamkorlik qilishni o'rganadilar.

- Empatiya va istiqbolga ega bo'lish: Maktabgacha yoshdagi bolalar boshqalarning his-tuyg'ularini tan olish va ularga javob berish orqali empatiyani namoyon qila boshlaydilar. Ular, shuningdek, asosiy istiqbol ko'nikmalarini rivojlantiradilar, boshqalarning fikrlari, his-tuyg'ulari va qarashlari boshqacha bo'lishi mumkinligini tushunadilar.

- Konfliktni hal qilish: Bolalar ijtimoiy o'yinlar va o'zaro munosabatlarda qatnashganda, ular nizolar va kelishmovchiliklarga duch kelishadi. Mojarolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish muzokaralar olib borish, murosaga kelish va nizolarga o'zaro maqbul echimlarni topishni o'z ichiga oladi.

4. O'z-o'zini anglash:

O'z-o'zini kontseptsiyasi - bu o'z-o'zini kognitiv va affektiv tasavvurlarini, shu jumladan e'tiqodlari, munosabatlari va o'z qobiliyatlari, xususiyatlari va o'ziga xosligi haqidagi tasavvurlarini anglatadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda o'zini o'zi anglashning dastlabki tuyg'usi shakllana boshlaydi, unga quyidagilar kiradi:

- O'z-o'zini anglash: Maktabgacha yoshdagi bolalar o'zlarini turli xil imtiyozlar, qiziqishlar va qobiliyatlarga ega bo'lgan shaxslar sifatida tobora ko'proq anglaydilar.

- O'z-o'zini hurmat qilish: Bolalar o'z tajribalari va boshqalar bilan o'zaro munosabatlari asosida o'zlari haqida baholovchi mulohazalarni rivojlantiradilar. Ijobiy tajribalar va qo'llab-quvvatlovchi munosabatlar sog'lom o'z-o'zini hurmat qilishni rivojlantirishga yordam beradi, salbiy tajribalar esa bolalarning ishonchi va o'zini o'zi qadrlashiga putur etkazishi mumkin.

- Gender identifikatori: Maktabgacha yoshdagi bolalar odatda gender o'ziga xosligidan xabardorligini namoyish etadilar va jamiyat me'yorlari va madaniy ta'sirlarga asoslangan jinsga xos xatti-harakatlar va imtiyozlarni namoyon qila boshlaydilar.

individual javoblar va o'tmishdagi tajribalar va bolalarning izlanishlari, qiziquvchanligi va tavakkal qilish tendentsiyalariga ta'sir qilishi mumkin. Maktabgacha yoshdagi bolalar quyidagilarni ko'rsatishi mumkin:

- Qiziqish va izlanish: Bolalar o'z atroflariga tabiiy qiziqish ko'rsatadilar va dunyoni o'rganish uchun kashfiyotchi xatti-harakatlar bilan shug'ullanadilar.

- Tavakkal qilish: Ba'zi bolalar toqqa chiqish, sakrash yoki notanish muhitni o'rganish kabi xavf-xatarli xatti-harakatlarga moyilligini ko'rsatishi mumkin, boshqalari esa ko'proq ehtiyotkor yoki xavf-xatarga moyil bo'lishlari mumkin.

Umuman olganda, maktabgacha yoshdagi bolalarda shaxsiy xususiyatlarning rivojlanishi biologik, ekologik va ijtimoiy omillarning kombinatsiyasi ta'sirida dinamik va ko'p qirrali jarayondir. Ushbu asosiy shaxsiy xususiyatlarni va ularning rivojlanish yo'llarini tushunish orqali tarbiyachilar, o'qituvchilar va amaliyotchilar bolalarning ijtimoiy-emotsional rivojlanishini qo'llab-quvvatlashlari, ijobiy munosabatlarni rivojlantirishlari va muhim maktabgacha yoshdagi bolalarning chidamliligi va farovonligini oshirishlari mumkin.

Xulosa:

Maktabgacha yoshdagi bolalar shaxsiyat xususiyatlarini rivojlantirishning hal qiluvchi bosqichi bo'lib, bolalarning ijtimoiy-emotsional farovonligi va kelajakdagi natijalari uchun asos yaratadi. Adabiyotlarni har tomonlama ko'rib chiqish orqali biz maktabgacha yoshdagi bolalarda turli xil xulq-atvor, hissiy va ijtimoiy xususiyatlarni o'z ichiga olgan shaxs rivojlanishining murakkab jarayoni haqida qimmatli ma'lumotlarga ega bo'ldik.

Ushbu tadqiqotdan olingan asosiy xulosalar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Shaxs xususiyatlarining erta paydo bo'lishi: Shaxsiy xususiyatlar maktabgacha yoshdagi davrda namoyon bo'la boshlaydi, bu temperament, his-tuyg'ularni tartibga solish, ijtimoiy ko'nikmalar, o'z-o'zini anglash va yondashuv / qochish xatti-harakatlaridagi individual farqlarni aks ettiradi. Bu xususiyatlar bolalarning o'ziga xos xususiyatlariga hissa qo'shadi va ularning atrofidagi dunyo bilan o'zaro munosabatlarini shakllantiradi.

2. Biologik va atrof-muhit omillarining ta'siri: Maktabgacha yoshdagi bolalarda shaxsiy xususiyatlarning

rivojlanishiga genetik moyillik, ota-ona tarbiyasi uslublari, tengdoshlar bilan munosabatlar, madaniy me'yorlar va atrof-muhit sharoitlarining murakkab o'zaro ta'siri ta'sir qiladi. Irsiy omillar temperament uchun zamin yaratadi, atrof-muhit ta'siri esa vaqt o'tishi bilan shaxs xususiyatlarining namoyon bo'lishi va rivojlanishini shakllantiradi.

3. Ijtimoiy-emotsional rivojlanishning ahamiyati: Maktabgacha yoshdagi ijtimoiy-emotsional rivojlanish shaxs xususiyatlarining paydo bo'lishi bilan chambarchas bog'liqdir. Bolalar o'zlarining his-tuyg'ularini tartibga solishni, ijtimoiy munosabatlarni boshqarishni va g'amxo'rlik qiluvchilar, tengdoshlari va kengroq ijtimoiy muhit bilan munosabatlari doirasida o'zini o'zi his qilishni o'rganadilar.

4. Keyingi rivojlanish uchun oqibatlari: Maktabgacha yoshda namoyon bo'lgan shaxsiy xususiyatlar bolalarning keyingi rivojlanishi va farovonligiga doimiy ta'sir ko'rsatadi. Empatiya, o'z-o'zini tartibga solish va ijtimoiy kompetentsiya kabi ijobiy xususiyatlar keyingi bolalik va o'smirlik davrida yaxshi akademik yutuqlar, ruhiy salomatlik natijalari va shaxslararo munosabatlar bilan bog'liq. Aksincha, his-tuyg'ularni tartibga solish, ijobiy munosabatlarni shakllantirish yoki yangi vaziyatlarga moslashishdagi qiyinchiliklar xulq-atvor muammolari va ijtimoiy-emotsional qiyinchiliklar xavfini oshirishi mumkin.

5. Ijobiy natijalarni rag'batlantirish: Maktabgacha yoshdagi bolalarda shaxsiyat rivojlanishini shakllantiruvchi omillarni tushunish ijobiy xususiyatlarni rag'batlantiradigan va xavf omillarini yumshatishga yordam beradigan tadbirlar va qo'llab-quvvatlash tizimlarini loyihalash uchun muhim ahamiyatga ega. Tarbiyachilar, o'qituvchilar va amaliyotchilar bolalarning individual ehtiyojlarini qondiradigan munosabatlar, qo'llab-quvvatlovchi muhit va maqsadli tadbirlar orqali sog'lom ijtimoiy-emotsional rivojlanishni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, maktabgacha yosh bolalarning ijtimoiy-emotsional o'sishi va kelajak traektoriyalari uchun zamin yaratadigan shaxs xususiyatlarini rivojlantirishning shakllanish davrini ifodalaydi. Ushbu dastlabki rivojlanish jarayonlari va ularning oqibatlarini chuqurroq tushunishga yordam berish orqali biz hayotning murakkabliklarida harakat qilish va o'z jamoalarida gullab-yashnash uchun yaxshi jihozlangan, chidamli, empatik va ijtimoiy jihatdan barkamol shaxslarni tarbiyalashimiz mumkin. Oldinga siljish, fanlar bo'yicha doimiy tadqiqot va hamkorlik erta bolalik davrida shaxsiyat rivojlanishi haqidagi tushunchamizni rivojlantirish va bolalarning yaxlit rivojlanishi va farovonligini qo'llab-quvvatlash uchun dalillarga asoslangan amaliyotlarni xabardor qilish uchun muhim bo'ladi.

TALABALARDA INTERNET TOBELIGINI SUSAYTIRISHDA KO'PING XULQ MUOMMOSINING NAZARIY TAHLILI

Sharopov Nabi Mirzaali o'g'li,
Toshkent davlat pedagogika universiteti doktoranti
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.081>

Annotatsiya: Butun jahonda ijtimoiy tarmoqlar bugun qudratli axborot qurolga aylangan ekan, dunyo miqyosida mafkuraviy-g'oyaviy tahdidlarni targ'ibot va tashviqot etishda muhim omil vazifasini o'tamoqda. Ijtimoiy tarmoqlar yordamida yoshlarning qalbi, ongi va ruhiyatiga ta'sir ko'rsatishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Buning natijasida yoshlar ma'naviyati izdan chiqishiga olib kelmoqda. Shu boisdan ham, turli-tuman g'oyaviy, mafkuraviy va axborot xurujlarining avj olishini e'tibordan chetda qoldirmasligimiz muhim hisoblanadi. Shundagina biz istiqbolida ma'naviy barkamol insonni, sog'lom avlodni tarbiyalashga erishamiz.

Kalit so'zlar: Axborot, global, mafkura, internet, ma'naviy tahdid, ijtimoiy tarmoq, virtual muloqot, ma'naviyat.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ МНОЖЕСТВЕННОГО ПОВЕДЕНИЯ В ОСЛАБЛЕНИИ ИНТЕРНЕТ-ЗАВИСИМОСТИ У СТУДЕНТОВ

Шаропов Наби Мирзаали ўғли,
Ташкентского государственного педагогического университета

Annotatsiya: Во всем мире социальные сети сегодня играют важную роль в пропаганде и пропаганде идеологических и идеологических угроз во всем мире, поскольку мощным информационным оружием они стали. Особое внимание уделяется влиянию на сердца, умы и психику молодых людей с помощью социальных сетей. Это приводит к тому, что духовность молодежи выходит из-под контроля. Поэтому важно не упускать из виду вспышки различных идеологических, идеологических и информационных атак. Только тогда мы сможем в перспективе добиться воспитания духовно совершенного человека, здорового поколения.

Ключевые слова: информация, глобальность, идеология, интернет, духовная угроза, социальная сеть, виртуальное общение, духовность.

THEORETICAL ANALYSIS OF THE BEHAVIOR OF MANY IN THE WEAKENING OF INTERNET DEPENDENCE IN STUDENTS

Nabi Mirzaali son of Sharopov
is doctoral student of the Tashkent State Pedagogical University

Abstract: since social networks all over the world today have become a powerful information weapon, it serves as an important factor in propaganda and propaganda of ideological and ideological threats on a global scale. With the help of social networks, special attention is paid to influencing the soul, consciousness and psyche of young people. As a result of this, youth spirituality continues to be derailed. Therefore, it is important that we do not ignore the escalation of various ideological, ideological and information attacks. Only then will we achieve the upbringing of a spiritually harmonious person, a healthy generation in perspective.

Key words: Information, global, ideology, internet, spiritual threat, social network, virtual communication, spirituality.

Internetdan foydalanish dunyo bo'ylab ortib bormoqda, chunki internet kundan-kunga hayotning bir qismi sifatida integratsiya qilinmoqda. Bu hozirgi aloqa stsenariysini keskin o'zgartirdi va so'nggi o'n yil ichida butun dunyo bo'ylab Internet foydalanuvchilari soni sezilarli darajada oshdi. Ommaviy axborot vositalari va texnologiyalarning rivojlanishi bilan internet insonning geografik to'siqlarini bartaraf etishda samarali vosita sifatida paydo bo'ldi.

Internet bugungi kunning cheksiz axborot manbayi hisoblanadi, lekin internetdan oqilona foydalanish, uni oz o'rnida foydalanishda kattalar ham yoshlar ham biroz muommoga duch kelishmoqda. Internetga

qaramlik, shaxs internetdan shunchalik haddan tashqari foydalanadigan holatlar bilan bog'liqlik, u kundalik hayotining boshqa barcha jihatlariga aralasha boshlaydi. Qurilmalarimizga ozgina vaqt sarflash mutlaqo zararsiz bo'lsa-da, boshqalar uchun bu foydalanuvchilarning sog'lig'i va farovonligiga sezilarli zarar yetkazsa ham, o'zlarini kuchsiz his qiladigan majburiyatga aylanishi mumkin.

Yangi ommaviy axborot vositalarining mavjudligi va harakatchanligi bilan Internetga qaramlik yoshlarda potentsial muammo sifatida paydo bo'ldi, bu ularning kundalik hayotiga xalaqit beradigan kompyuterdan ortiqcha foydalanishni anglatadi. Internet tadqiqotlarni osonlashtirish va shaxslararo muloqot va biznes operatsiyalari uchun ma'lumot izlash uchun ishlatiladi. Boshqa tomondan, ba'zilar uni pornografiya, ortiqcha o'yinlar, uzoq soatlar davomida suhbatlashish va hatto qimor o'ynash uchun ishlatishlari mumkin.

Internetga qaramlik – bu odamning onlayn faoliyat bilan haddan tashqari band bo'lgan va bu faoliyatni nazorat qila olmaydigan holat. Bolalarda bu holat ko'pincha o'yinlar, ijtimoiy tarmoqlar, videolarni tomosha qilish yoki onlayn xarid qilish kabi faoliyatlar atrofida bo'lishi mumkin. Internetga qaramlik bolaning normal ijtimoiy, aqliy va jismoniy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi universitet talabalari orasida internetdan foydalanish va uning psixopatologiya va o'z-o'zini hurmat qilish bilan bog'liqligini o'rganishdir.

Bir tomondan, Internet jamiyatda muloqot qilish va axborotni tarqatishning juda muhim vositasi sifatida insonning turmush tarziga katta ta'sir ko'rsatadi. Boshqa tomondan, kompyuter texnologiyasining rivojlanishi inson va jamiyat uchun bir qator noqulay potentsial tahdidlarga olib keladi. Bugungi kunda bunday tahdidlardan biri, internetga qaramlik yoki internetga tobelik deb ataladi, tibbiy, psixologik, pedagogik adabiyotlarda va yangi texnologiyalarni qo'llash bilan bog'liq sohalarda jadal muhokama qilinib ommaviy e'tiborni tortmoqda.

Internetga qaramlik o'quvchilar va hatto hali ilm dargohiga qadam qo'ymagan maktabgacha yoshdagi bolalarning kundalik hayotida kuzatishimiz mumkin.

Buning asosiy sababi o'quvchi va barcha yoshlarning kattalar tomonidan nazoratning sustligini ko'rsatadi. Ota-onalar farzandlarining bo'sh vaqtdan qanday foydalanayotganligini nazorat qilsalar bu "qaramlik" degan tushunchaga yechim topgan topgan bo'lar edik.

Ijtimoiy tarmoqlar virtual olam – Internetdagi xuddi shunday «ari uyasi»dir. Ular paydo bo'lganiga unchalik ko'p bo'lgani yo'q. Hammasi kimningdir xayoliga Internetdagi hamfikrlarini yig'ish g'oyasi kelib qolganidan boshlandi. Dastlab qiziqishlari yoki kasblari bo'yicha birlashdilar, keyin bu g'oya kengayib, do'stlar, tanishlar, hamkasblar ularga qo'shila boshladilar.

Hozirda yirik ijtimoiy tarmoqlarda foydalanuvchilar soni millionlab, milliardlab kishiga yetgan. Ular o'zaro muloqot qiladilar, saytlarga o'zlarining, yaqinlarining fotosuratlarini, videolarini qo'yadilar, u yoki bu mavzuda fikr almashadilar. Kimlardir bu saytlarda o'zlarining unut bo'lib ketgan tanishlarini, bolalikdagi do'stlarini topadilar. Ba'zida aqlga to'g'ri kelmaydigan hollar ham uchraydi – ikkita yon qo'shni bir-biri bilan Internet orqali gaplashib o'tirashadi.

Ijtimoiy tarmoqlarda faqat do'stlar, tanishlarni emas, mashhur insonlarni ham uchratish mumkin. Yulduzlar o'z sahifalarini ochib, unda hayotlaridagi qiziqarli voqealarni yozadilar, suratlarni berib boradilar. Lekin, mashhurlar ismi bilan ochilgan sahifalar har doim ham ularga tegishli bo'lavermaydi. Masalan, bir yulduzning nomidan ochilgan 50-60ta sahifalarning ichida bittasi unga tegishli bo'lishi mumkin!

Tarmoqlar ichida ko'plab hamjamiyatlar ochilgan – ularni istalgan foydalanuvchi o'z qiziqishiga qarab ochishi va do'stlarini taklif qilishi mumkin. Hamjamiyatlarning mavzulari xilma-xil – futbol, tikuvchilik, avtomobil... Ishqilib, insoniyat nimaga qiziqsa, hammasi. Hamjamiyat ichida uning a'zolari o'zaro fikr almashadilar. Ba'zi hamjamiyatlarga istagan kishi a'zo bo'lishi mumkin, ba'zilar esa yopiq sanalib, unga faqat a'zolaridan birining tavsiyasi bilan yoki hamjamiyat ma'muri ruxsati bilan qo'shilsa bo'ladi.

Ijtimoiy tarmoqlarda pullik xizmatlar ham bo'ladi. Masalan, kimgadir chiroyli otkritka yoki virtual sovg'alar yuborish, turli imtiyozlarga ega bo'lish kabilar. Odatda, ijtimoiy tarmoqlar ma'muriyati o'z a'zolari bilan juda xushmuomala bo'ladi, ularni imkon bo'ldi deguncha yaxshi gaplar bilan «siylab», turli bayramlar bilan muntazam tabriklab turadilar.

Har yaxshining bir kamchiligi bo'lganidek, tarmoqlarning ham bir qancha yomon tomonlari bor. Avvalo, bu – psixologik qaramlik. Ko'pgina foydalanuvchilar bunday saytlarga bir kirgach, kun bo'yi qolib ketadilar, tuni bilan o'tirib chiqadiganlar ham bor. Natijada, ularning ongida haqiqiy hayot bilan

virtual olam aralishb ketadi. Inson virtual olam – bu xayolot ekanligi, real hayotga doim ham to‘g‘ri kelavermasligini unutib qo‘ysa, buning oqibatlarini ayanchli bo‘ladi.

XULOSA. Xulosa o‘rnida shuni aytish joizki, internet qaramligini kamaytish uchun internet tarmog‘idan foydalanuvchi yoshlarining internet tarmog‘idan nima maqsadda foydalanayotganligini to‘liq nazoratga olish juda muhim hisoblanadi. Internet tarmog‘idan o‘rinli foydalanmaslikning sabab va oqibatlarini tushuntirib, yoshlarga amaliy tavsiyalar berish zarur. Agarda yoshlarimizda tarmoqlardagi keraksiz narsalar va yod g‘oyalar tasiriga qarshi antiimmunitetni shakllantirmasak, oz vaqt mobaynida ular “internetga qaramlik” girdobiga tushub qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nasiba Barakayevna Hakimova (2023). Internetga qaramlik muammosini o‘rganish. Academic research in educational sciences, 4 (TMA Conference), 859-864.
2. Sharma MK, Palanichamy TS. Psychosocial interventions for technological addictions. Indian J Psychiatry. 2018 Feb;60(Suppl 4):S541-S545. doi: 10.4103/psychiatry.IndianJPsychiatry_40_18. PMID: 29540928; PMCID: PMC5844169.
3. Ugiljan Batirovna Khudaiberganova, & Anakhan Bahramovna Abdalova (2021). Internet influence on worldview of youth. Academic research in educational sciences, 2 (4), 94-101. doi: 10.24411/2181-1385-2021-00565
4. Абдухоликова, Насиба Алижановна (2022). Талаба ёшларнинг интернет қарамлигини олдини олишда таълим маърифати. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2 (6), 403-408.

